МИР ҸӘЛАЛ
ФИРИДУН ҺҮСЕЈНОВ

XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты

АЛИ МӘКТӘБЛӘР ҮЧҮН ДӘРСЛИК

ЈЕНИДӘН ИШЛӘНМИШ ҮЧҮНҸҮ НӘШРИ

Азәрбајҹан ССР
Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији
тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1982

83.3АЗ
П26

«XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты» дәрслији халгымызын иҹтимаи фикир тарихиндә гыса (1900—1920), анҹаг зиддијјәтли, мүрәккәб, һәм дә чох зәнкин сијаси вә әдәби мүбаризәләр дөврүнүн әдәбијјатыны әһатә едир. Али мәктәбләрин әдәбијјат програмы әсасында јазылмыш бу китабда әдәби һәрәкатын гыса иҹмалы, ајры-ајры әдиб вә шаирләрин јарадыҹылыгы һаггында портрет-очеркләр верилмишдир. Китаб беш фәсилдән ибарәтдир: Мәтбуат; Ингилаби-демократик әдәбијјат; Реалист-маарифпәрвәр әдәбијјат; Романтик әдәбијјат; Әдәбијјатшүнаслыг.

«XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты» дөвләт университети, педагожи институт тәләбәләри, аспирантлар вә орта мәктәбин әдәбијјат мүәллимләри үчүн јазылмышдыр.

Дәрслијин «Кириш», «Ҹәлил Мәммәдгулузадә», «Мирзә Әләкбәр Сабир», «Нәриман Нәриманов», «Әбдүррәһим бәј Һагвердијев», «Мәммәд Сәид Ордубади», «Әлигулу Гәмкүсар», «Мирзә Әли Мөʼҹүз», «Абдулла Шаиг», «Ибраһим бәј Мусабәјов», «Марағалы Зејналабдин», «Мәһәммәд Һади», «Аббас Сәһһәт», «Абдулла бәј Диванбәјоғлу» очеркләрини көркәмли әдиб, әмәкдар елм хадими, филолокија елмләри доктору, профессор Мир Ҹәлал; «Мәтбуат», «Әли Нәзми», «Бајрамәли Аббасзадә», «Сүлејман Сани Ахундов», «Үзејир Һаҹыбәјов», «Султанмәҹид Гәнизадә», «Рәшид бәј Әфәндијев», «Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли», «Әдәбијјатшүнаслыг», «Фиридун бәј Көчәрли» очеркләрини филолокија елмләри доктору, профессор Фиридун Һүсејнов јазмышдыр. «Һүсејн Ҹавид» очерки биркә ишләнмишдир. Очеркләрин сонунда марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри, илк мәнбәләр вә әлавә әдәбијјат көстәрилмишдир.

Елми редактору: филолокија елмләри доктору *Бәкир Нәбијев*

© «Маариф» нәшријјаты, 1982

60602—000
М—652 111—81

КИРИШ

Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајҹан мүстәмләкә өлкәси олараг галырды. Кәнддә феодал мүнасибәти һаким иди. Азәрбајҹан шәһәри исә әсасән тиҹарәт вә хырда сәнәткарлар шәһәри иди; јалныз Бакыда сәнаје капитализми көрүнмәмиш бир сүрʼәтлә инкишаф едирди. Нефт сәнајесинин дурмадан артмасы Бакынын капиталист инкишафы јолуна дүшмәсиндә мүһүм рол ојнајырды. Јалныз Русијанын дејил, әҹнәби капиталын да бир һиссәси нефт сәнајесинә гојулмушду. Она көрә дә Бакы шәһәри сүрʼәтлә бөјүјүр вә кенишләнирди.

Јохсул вә еһтијаҹ ичиндә олан кәндлиләр Азәрбајҹанын ән узаг кушәләриндән Бакыја фәһләлијә кәлирдиләр. Бу фәһләләрин бир гисми мөвсүм ишчиси иди. Онларын бир ајағы кәнддә, бир ајағы шәһәрдә иди. Илин әкин-бичин вахтыны кәнддә, торпаг ишиндә кечирир, бош вахтларда исә шәһәрә, дәмир јолуна, мәʼдәнә, тикинтијә муздлу ишә кәлирдиләр. Бакыја көчәнләрин бир гисми исә фәһлә олуб, һәмишәлик шәһәрдә галырды. Шәһәрдә һәмишәлик галан бу фәһләләр Азәрбајҹан пролетариатынын илк вә мүтәшәккил һиссәси һесаб олунурду. Бунлар јалныз Бакыда дејил, ипәк сәнајесинин инкишаф етдији Шәкидә, чохлу кәрпиҹ заводу, көн, халча вә с. мүәссисәләри олан Кәнҹәдә, мис мәʼдәнләри илә танынан Кәдәбәјдә, семент истеһсал едән Товузда, дуз истеһсалы илә мәшһур олан Нахчыванда да топлашмышды. Анҹаг һеч јердә пролетариат Бакыда олдуғу кими сүрʼәтлә артмырды. Бакы кет-кедә фәһлә һәрәкатынын бешији олурду. Бакы фәһләси әмәк азадлығы, дөврүн ән габагҹыл фикир вә идејалары уғрунда саһибкарлара, истибдада вә мүтләгијјәт гурулушуна гаршы мүтәшәккил вурушурду.

Бакы фәһләләринин 1904-ҹү илин декабрындакы үмуми тәʼтили тарихдә мәшһурдур. Бир аја гәдәр давам едән бу тәʼтилдә фәһләләр саһибкарлара гаршы бирләшәрәк 14 маддәдән ибарәт кениш тәләбләр ирәли сүрмүш вә бу тәләбләрин бир һиссәсини һәјата кечирмәјә мүвәффәг олмушдулар.

Бакы фәһләләри үмуми тәʼтилдә јалныз игтисади тәләбләр ирәли сүрмәмишдиләр. Онлар һәм дә өз синфи мәнафеләрини, өз сијаси-иҹтимаи һүгугларыны мүдафиә едирдиләр. Онлар фәһләнин мадди неʼмәтләр истеһсал едән әсас вә јарадыҹы гүввә олдуғуну һамыја, биринҹи нөвбәдә истисмарчы, мүфтәхор саһибкарлара һисс етдирирдиләр.

Тәсадүфи дејил ки, бу заман Бакы Русијада ән мәшһур ингилаби фәалијјәт мәркәзләриндән бири иди. РСДФП-нин Бакы

тәшкилаты партијанын ән габагчыл дәстәләриндән олмушду. Бакы фәһләсинин мүбариз сәси бүтүн өлкәдә ешидилирди.

Азадлыг һәрәкаты Иран Азәрбајчанында да күндән-күнә күчләнирди. Иранда, хүсусилә Тәбриздә мүтләгијјәтә, истибдада гаршы башланан үсјанлар бөјүк Ленинин диггәтини чәлб етмишди. 1908-чи илдә Ленин гејд едирди ки, «Асија халгларынын ојаныб сијаси һәјата гошулмасына рус-јапон мүһарибәси вә рус ингилабы хүсуси бир тәкан верди»[1].

Бу ојанманы көстәрән ән бөјүк һадисәләрдән бири Тәбриз ингилабы вә онун рәһбәри Сәттар ханын мүтләгијјәтә, истибдада гаршы башладығы мүбаризә иди. Шаһдан, мүтләгијјәтдән мәшрутә тәләб едән халг, Сәттар ханын рәһбәрлији илә силаһа әл атмыш, бүтүн демократик гүввәләри өз башына јығмыш, империалист нөкәрләрини, Иран һөкумәтини бәрк горхуја салмышды. Сәттар хан вә Бағыр хан кими чәсарәтли халг сәркәрдәләри илә гаршылашан Мәһәммәдәли шаһ харичи гошунларын көмәјинә әл атса да, бу тәлатүмүн габағыны ала билмәди. 1905-чи илдә Тәбриз бүтүн Иранда халг гәзәби вә һәјәчаны ингилабы дөврүндә Тәбриз бүтүн Иранда халг гәзәби вә һәјәчанынын аловланан очағы олду. Теһранын бүтүн сечмә гошунлары вә сәркәрдәләри халг гошуну гаршысында мәғлуб олурдулар. Ән нәһајәт, шаһ «Авропанын жандармы»на — чар һөкумәтинә мүрачиәт етди вә Тәбризи чар казакларынын ихтијарына верди.

Иран Азәрбајчанында ингилаб һәрәкатынын кенишләнмәсини бөјүк бир севинчлә изләјән Ленин «Балканларда вә Ирандакы һадисәләр» мәгаләсиндә чар һөкумәтинин бу чиркин вә мүртәче аддымыны белә сәчијјәләндирирди: «...Тәбриздә ингилабын шаһ гошунлары үзәриндә гәләбәси дәрһал Русија јарымрәсми мәтбуат органынын һиддәтинә сәбәб олмушдур.

...Ганлы Николајын гошунлары Иран ингилабчыларыны једән әзәчәкдир... Дөвләтләрин разылығы илә Русијанын фитнәкарлыгдан башламыш гошун көндәрмәјә гәдәр бүтүн васитәләрлә Иран ингилабына гаршы мүбаризә апармасы бир фактдыр. Онун Азәрбајчаны ишғал етмәк мәгсәди күдән сијасәт јеритмәсинә дә шүбһә јохдур»[2].

Ленинин дедији бу сөзләри тарих тәсдиг етди. 1907-чи илдән башлајараг 1911-чи илә гәдәр ганлы чар иртичасы, Русијада олдуғу кими, Иран Азәрбајчанында да ингилабчылара диван тутмаға башлады. Анчаг бу тәдбирләр халгын гәзәб вә нифрәтини даһа да артырырды. Загафгазија зәһмәткешләри РСДФП-нин рәһбәрлији илә Иран Азәрбајчаны ингилабчыларына һәр чәһәтдән гардашлыг көмәји едирдиләр.

Ингилаби һәрәкат, чаризмә гаршы сијаси мүбаризә бу дөврүн башлыча сијаси-ичтимаи мәсәләси иди. Шәһәр дә, кәнд дә, фәһлә дә, кәндли дә, зијалылар да көзләрини бу мүбаризәјә вә

[1] В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 17-чи чилд, сәһ. 239.
[2] Јенә орада, сәһ. 245—246, 250—251.

онун нәтичәсинә дикмишдиләр. Күтләләр бу мүбаризәләрә бөјүк һәјәчан вә никбинликлә бахырдылар. Халгы ајылтмаг, фәһлә һәрәкатыны сосиализм идејалары илә, әмәли фәалијјәти нәзәријјә илә бирләшдирмәк үчүн болшевикләр вар гүввәләри илә чалышырдылар. Болшевик мәтбуаты азадлыг фикирләрини кениш јајараг чаризмин, истибдадын мәнһус симасыны ифша едирди.

Әсрин әввәлиндә Бакыда «Искра», «Новоје слово», «Бакински рабочи», «Голос рабочего», «Банвори дзајн» (ермәни дилиндә); «Рјадовој», «Гудок», «Призыв», «Дә'вәт-Гоч» (Азәрбајчан вә ермәни дилләриндә) вә с. кими болшевик гәзетләри чыхырды. Рус-јапон мүһарибәсинин зәрбәси вә хүсусилә, ингилаби һәрәкатын тә'сири илә бүнөврәсиндән лахлајан чар мүтләгијјәт үсули-идарәси лабүд олараг дағылмаға доғру кедирди. Сијаси мүбаризәләрин даирәси күндән-күнә кенишләнир, гәтијјәти шиддәтләнирди. Јалныз мүтәшәккил партијалар, тәшкилат үзвү олан адамлар дејил, савадсыз кәндли, муздур, сәнәткар, һәтта ев гадынлары да сијасәтлә марагланыр, күндәлик ичтимаи һадисәләри изләјирдиләр. Дүнәнә гәдәр китабын, гәзетин нә олдуғуну билмәјән, керидә галмыш Азәрбајчан гадынынын дили илә бөјүк халг шаири Сабир бу заман демишди:

Нә билирдик нә зәһирмарды китаб?
Биз олан евдә һачан варды китаб?

Бу заман һәтта Сабирин тәсвир етдији «Һачы Әһмәдләр» дә «баби», «кафир» адланмагдан горхмур, гәзет алыр, сијасәтлә марагланырдылар:

— Гәзет алмыш Һачы Әһмәд дә...
— Паһ! Оғлан, нәмәнә? Сән өзүн көрдүн аланда?
— Белә нәгл еіләдиләр!..
— Дәхи ким галды, худаја, бу вилајәтдә мәнә?!
— Бу исә пәс о ләнинин дә иши гуллабыдыр;
Дину иманы даныб, јолдан азыбдыр, бабыдыр!

Чар һөкумәтинин он једди октјабр бәјаннамәсиндән (1905) сонра өлкәнин һәр тәрәфинә јајылан мәтбуат, булуддан сијрилиб чыхан улдузлар кими парламаға башламышды.

В. И. Ленин «1905-чи ил ингилабы һаггында мә'рузә»синдә мәзлум халглар ичәрисиндә милли азадлыг һәрәкатынын аловландығыны көстәрәрәк, мәтбуат аләминдәки вәзијјәти белә мүәјјән едирди:

«Мәтбуат азадлығы әлдә едилмишди. Сензура садәчә олараг арадан галдырылмышды. Нәшријјатчыларын һеч бири һөкумәт органларына мәчбури нүсхә вермәјә чүр'әт етмирди, һөкумәт органлары исә буна гаршы бир тәдбир көрмәјә чәсарәт етмирди. Рус тарихиндә илк дәфә Петербургда вә башга шәһәрләрдә ингилаби гәзетләр азад сурәтдә чыхмаға башлады. Тәкчә Петер-

бургда 50-миндән 100 мин нүсхәјәдәк тиражла нәшр едилән үч күндәлик сосиал-демократ гәзети чыхырды...»[1].

Бу заман Гафгазын башга шәһәрләриндә олдуғу кими, Бакыда да фәһлә мәтбуатынын, демократик мејлли мәтбуатын чох да кенишләндијини көрүрүк. Бунунла јанашы буржуа, хырда буркеншләнди... мәтбуаты да нәшр олунурду. О дөврдә Азәрбајчан зијалыларынын арасында сијаси-ичтимаи фикрин истигамәтини, мәсләкләры арасында сијаси-ичтимаи фикрин истигамәтини, мәсләкләры арасындакы мүбаризәләрини мүәјјән етмәк, бунларын нә гәдәр зиддијјәтли, мүрәккәб шәраитдә кетдијини билмәк үчүн 1917-чи илә гәдәр чыхан, гапанан вә јенидән чыхан, адыны, үнваныны, һәтта јолуну дөнә-дөнә дәјишән мүхтәлиф гәзет вә мәчмуәләри көздән кечирмәк кифајәтдир.

Бакыдакы «Каспи» мәтбәәсиндән әлавә, Тифлисдә вә Кәнчәдә дә мәтбәәләр јаранмышды. Хүсусилә, Оручов гардашларынын бу саһәдәки фәалијјәти нәтичәсиндә мәтбәәләр кенишләнир, истәр гәзет, мәчмуә вә истәрсә китаб нәшри үчүн бөјүк имкан јаранырды. Шуша, Нахчыван кими шәһәрләрдә дә зәиф, мәһдуд имканла олса да, чапхана бинасы гојулурду.

Мәһәммәд аға Шаһтахтинскинин Тифлисдә чыхардығы «Шәрги-Рус» (1903—1905) гәзети ингилаб әрәфәсиндә мәшһур, јеканә Азәрбајчан гәзети иди. Бу гәзетдә Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Әли Нәзми, М. С. Ордубади, Абдулла Тофиг Сур, Һ. Зәрдаби кими мәшһур әдиб вә шаирләр иштирак едирдиләр. Гәзет маариф, мәдәнијјәт, әлифба вә дил ислаһаты мәсәләләринә бөјүк әһәмијјәт верирди.

Азәрбајчан дилиндә илк фәһлә гәзетләриндән бири кими нәшр едилән «Тәкамүл» (1906) биринчи нөмрәсиндә өз мәсләкини белә хүласә едирди: «Бизим хидмәт етдијимиз, јолунда чан гојуб онун һәр бир мәнафе вә һүгугунун гараулунда дурдуғумуз ишчиләр һаман фүгәраји-касибәдир. Биз һәр бир сурәт вә шәкилдә, зүлм... чәбр вә зорун әлејһинә иш көрәчәјик. Биз инсанијјәтин вә һәр милләтин гисми-ә'зәми олан фәгирләр вә мәзлумлар тәрәфиндәјик. Онларын мәнафе вә һүгугларынын хидмәтчиси вә көзәтчисијик.

Бир милләтин, бир гөвмүн, бир синфин, бир һеј'әтин вә јахуд бир шәхсин үстүнә едилән әдаләтсизликләри, тәәдди вә тәчавүзләри биз һәмишә гајтармаға чалышачағыз, өзү дә чәми инсанлары бир нәзәрдә тутуб үмум инсанијјәт наминә олараг зүлмүн һәр бир тәрз вә гисмдә олса да, бүруз вә зүһуруна сәдд чәкәчәјиз...».

«Тәкамүл» илк нөмрәсини М. Һадинин «Ел фәрјады» адлы азадпәрәст ше'ри илә башламышды. Шаир милләтин сәадәтини һүрријјәтдә көрүрдү. Гәзетдә Ә. Ҹәннәти дә фәал иштирак етмишдир. Онун Фүзулијә бәнзәдәрәк азадлыг ешги илә јаздығы «Һүрријјәт» ше'риндә дејилирди:

Сувармыш мәмләкәт күлзарини әһрар ганилә...

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 267.

«Тәкамүл» узун müддәт давам едә билмәди, 1907-чи илдә онун әвәзинә «Јолдаш» нәшр олунду, о да тез бағланды.

О заманкы синфи мүбаризәнин әсас гүтбләрини бир тәрәфдән болшевик мәтбуаты — «Дә'вәт-Гоч», «Бакински рабочи», «Бакински пролетари»; ингилаби-демократик мәтбуат — «Молла Нәсрәддин» вә онун тә'сири илә чыхан «Зәнбур», «Мәзәли», «Азәрбајчан» (Тәбриз) вә с. тәшкил едирдисә, икинчи тәрәфдән буржуа мәтбуаты — «Һәјат», «Фүјузат», «Шәлалә», «Дирилик», «Гуртулуш» тәшкил едирди. Бунлардан башга, мүхтәлиф истигамәтдә, бә'зән тамам мүтәрәддид мәчмуә вә гәзетләр дә чыхырды.

«Дәбистан» (1906—1907), «Рәһбәр» (1906), «Мәктәб» (1911—1920) исә маариф, мәктәб, тәрбијә вә тәһсил мәсәләләриндән бәһс едән педагожи мејлли мәчмуәләр иди. Бурада садә дилдә ше'рләр, һекајәләр, нағыллар, мәсәлләр чап олунурду. Көркәмли јазычы, фәал маарифчиләр С. Санинин «Горхулу нағыллар»ы, А. Шаиг, М. А. Әлијев, Ә. М. Мустафајев вә башгаларынын «Күлмәли нағыллар»ы бу мәчмуәләрин ән актуал, мүасир, фајдалы јазыларындандыр.

«Һәјат»дан (1905—1907) узаглашыб «Иршад» (1906—1908), «Јени Иршад» (1909) гәзетләрини нәшр едән буржуа мүһәррири Әһмәд бәј Ағајев дә, һәммәсләки Әли бәј Һүсејнзадә кими, ислам дини еһкамыны, түркчүлүјү тәблиғ едирди. Вахтилә «Шәрги-Рус» гәзетинин дил садәлији, имла вә әлифба ислаһатына гаршы чыхан Әһмәд бәј Ағајев бурада өз фикирләрини кениш јајырды. Бу мәтбуатын давамы вә мәнтиги нәтичәси сонралар әксингилабчы мүсават һөкумәтинин нәшр етдији рәсми гәзетләр иди («Ачыг сөз», «Азәрбајчан», «Истиглал» вә с.). «Ишыг» исә (1911—1912) биздә илк гадын мәчмуәси иди.

Вахтилә анчаг Тифлисдә, олдугча мәһдуд мигдар вә тиражда Азәрбајчан дилиндә китабчалар бурахылырдыса, инди Бакыда мүкәммәл вә күчлү Азәрбајчан мәтбәәләри дүзәлир, тарихә, әдәбијјата, чоғрафијаја, тәбабәтә вә елмин башга саһәләринә аид китабчалар бурахылырды. Рус әдәбијјатындан (А. Пушкин, Л. Толстој, М. Горки) тәрчүмәләр олунурду. Көзүачыг, тәшәббүскар әдибләр, мүһәррирләр әлдә олан имканлардан кениш истифадә едир, әдәбијјатымызын әсас әсәрләрини нәшрә чалышырдылар.

Бу дөврдә 1905-чи ил биринчи рус ингилабынын јаратдығы үмуми тә'сир вә шәраитдән истифадә илә мәһдуд даирәдә олса да, Бакыдакы мәтбуат вә нәшријјат синфи мүбаризәни әкс етдирирди. Әсас нәшријјат ишини әлләринә алмыш олан Оручов гардашлары китабчалар нәшр едир вә бурада, зәһмәткешләрин мәнафејиндән чох, газанч мәгсәди күдүрдүләр. Бир чох дини мөвһуми китаб бурахылдығы һалда, Вагифин, М. Ф. Ахундовун, Закирин әсәрләри, Сабирин «Һопһопнамә»си нәшр олунмурду. Хүсусән, Азәрбајчан дилиндә чап олунан китабларын бир гисми динә, ислам тарихинә вә мөвһумата һәср едилмиш, ичтимаи чә-

һәтдән зәрәрли әсәрләр иди. Гур'анын Азәрбајчан дилинә тәрчүмәси вә тәфсири, мүхтәлиф шәкилдә вә мүхтәлиф илләрдә бурахылан шәриәт китаблары, һәдисләр, «Хадими-милләт»ин[1] исламы мүасирләшдирмәк истәјән «Ислам, Ахунд вә һатифүл-гејб» (1902) китабы кими дикәр китабларын чап едилмәси дедијимизә мисал ола биләр.

* * *

1905-чи илдән сонра мәтбуатла јанашы, мәктәб, маариф очагларынын сајы да артмаға башламышды. Көһнә молла мәктәбләриндә, мәдрәсәләрдә сүр'әтлә ислаһат башланмышды. Шәриәт, дин дәрсләри илә јанашы, дүнјәви, дәгиг елмләр дә тә'лим олунурду. Үсули-чәдид дејилән јени Авропа системли мәктәбләр ачылырды.

1887-чи илдә Бакыда биринчи рус-татар, јә'ни рус-Азәрбајчан мәктәби ачылмышды. Бурада әввәл 42 нәфәр шакирд варды. 1913-чү илдә һәмин мәктәбләрин 25 иллик јубилеји гејд едилдији заман исә Бакыда 9 рус-Азәрбајчан мәктәби, 8 рус-Азәрбајчан гыз мәктәби вә бир 6 синифли мәктәб вар иди. Бурада азәрбајчанлы балаларындан 2249 нәфәр шакирд охујурду. Бунлардан 337 нәфәри гыз иди. Ајдындыр ки, бу мәктәбләр халгын маарифә олан бөјүк еһтијачыны өдәмәк үчүн әсла кифајәт дејилди.

Мәктәбләр програм вә мүәллим гүввәләри чәһәтиндән дә нисбәтән мөһкәмләнмишди. 1913-чү илдә Бакыда 55 нәфәр азәрбајчанлы киши мүәллим, 15 нәфәр гадын мүәллим вар иди. Мәктәбләрдә ана дили мүһүм дәрсләр сырасына кечмишди. Азәрбајчанча илк әлифба китабынын («Вәтән дили») 7-чи мүкәммәл нәшри 1910-чу илдә бурахылмышды. Јени нәслә Мирзә Фәтәли Ахундовун, Вагифин, Сејид Әзимин, һәмчинин Пушкинин, Горкинин, Шекспирин вә башга классикләрин әсәрләриндән нүмунәләр верилирди.

1906-чы илдә биринчи дәфә олараг, Азәрбајчан мүәллимләринин Бакыда јығынчағы олду. Бурада мәктәб, дәрслик, тәдрис програмы мәсәләләриндән башга, мәктәб шакирдләринин ичтимаи тәрбијә мәсәләси дә музакирәјә гојулду. Мәктәблиләр вә мүәллимләр бөјүк мәдәни, ичтимаи мәсәләләрдә, М. Ф. Ахундовун, А. С. Пушкинин, Л. Н. Толстојун јубилејләрини кечирмәк ишиндә, чәмијјәти-хејријјәләрин тәдбирләриндә фәал иштирак едирдиләр. Мәдәни-маарифә вә ичтимаи ишләрә хидмәт едән «Нәшри-маариф», «Чәмијјәти-хејријјә», «Ничат» вә с. чәмијјәтләр дүзәлирди. Ушагларын тә'лим-тәрбијәси, һазырлыглы, мүасир кәнчләрин јетишдирилмәси һәр кәси дүшүндүрән умуми вә зәрури бир мәсәлә сајылырды.

[1] Бакылы Ахунд Мирзә Әбутураб бир сыра јазыларыны бу имза илә јазмышдыр.

1905—1906-чы илләрдә мәтбуатда («Һәјат» вә «Молла Нәсрәддин») «Бизә һансы елмләр лазымдыр» мөвзусунда кенишләнән мубаһисә маариф, мәктәб вә елм мәсәләсинин нә гәдәр мүһүм олдуғуну, досту да, дүшмәни дә чох марагландырдығыны көстәрди. Ахунд Әбутураб бу сәрлөвһә алтында јаздығы мәгаләсиндә мәктәбләрин мүсәлманлығдан, шәриәтдән узаглашдығыны, тәбиәт, һесаб, тибб, һәндәсә вә с. бу кими дүнјәви елмләрин рәвач тапдығыны көстәриб тәәссүф едир, фәрјад гопарырды. Мүәллифин фикринчә, «әкәр бир шәхс тамам үлуми-ријази вә һикмәти-тәбии тәһсилиндә өмүр сәрф едә, мүәллими-әввәл Әрәстәталис (Әрәсту — *ред.*) мәгамыны дәрк едә, әлбәттә, тәриги-үбудијјәтә, һәгги-тәалаја алим вә ариф олмајачаг вә инсанијјәт вә мәдәнијјәт шәһринә дахил олмајачаг... Елми-һесабда камил олмагла инсан олмаг олмаз. Бәлкә инсан елми-дәјанәти вә шәриәти билиб, өз нәфси илә мүһасибә едиб, ә'мали-хејријјә вә ә'мали-шәр'ијјәсини мизани-шәрилән вәзн едиб хејрини артырыр вә шәрдән мүнәззеһ вә мүбәрра олмагла инсан олур». Бу, Ахунд Әбутурабын мәтбуат сәһифәләриндән истифадә илә минбәрләрдә, моизәләрдә еләдији дини тәблиғата рәвач вермәк мејлиндән башга бир шеј дејилди. Мүсәлман еһкамына мүасир дон кејдирилирди.

Әли бәј Һүсејнзадә, хүсусилә, Чәлил Мәммәдгулузадә Ахунд Әбутурабын бу мүртәче, мүһафизәкар фикринә гаршы чыхыш етмишдиләр. Әли бәј дин елмләринин лүзумуну инкар етмир, анчаг тәбиәт елмләрини илк плана чәкир, өз фикрини Ахунд Әбутураб кими Гур'ан вә шәриәт илә, динин өз еһкамы илә исбата чалышырды.

Бу мәсәләдә әсл демократик чәбһәдә дајанан Чәлил Мәммәдгулузадә исә Ахунду вә онун көрүшләрини сатираја тутур, кәскин тәнгид едир, мәшһур «Ибраһимбәјин сәјаһәтнамәси»ндә тәсвир олунан чәһаләт, мөвһумат аләми илә Ахунд Әбутурабын көрүшләри арасындакы бирлији, ејнијјәти көстәрирди. Әдиб, Ахунда чаваб мәгаләсини «Ибраһимбәјин сәјаһәтнамәси»ндән алдығы бу мәшһур сөзләрлә битирирди:

«Мордәәнд вәли зиндә, зиндәәнд вәли мордә»[1].

Шаир Мәһәммәд Һади дә бу мөвзуда бир ше'р јазыб, «елмиәдјан» тәрәфдарларыны «һәјата дүшмән», «өлүм рәһбәри» адландырырды.

* * *

Бу заман јалныз Бакыда дејил, бүтүн өлкәдә театр зәрури бир ичтимаи-мәдәни мүәссисә кими һөрмәт газанырды. Кәнчә, Шуша, Шәки, Нахчыван вә с. шәһәрләрдә театр тамашалары

[1] Өлүдүрләр дири кими, диридирләр өлү кими.

вүс'әт тапмышды. Н. Нәриманов һәлә кечән әсрин ахырларында Кәнчә шәһәриндә театрын ачылмасы вә «Һачы Гара» комедијасынын тамашаја гојулмасы һаггында чыхыш етмишди. Нәчәф бәј Вәзиров, Чәлил Мәммәдгулузадә, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Үзејир Һачыбәјов кими әдибләр сәһнәнин тәләбләрини өдәмәји бир вәтәндаш борчу билир, мүстәсна бир чидд-чәһд илә јени-јени әсәрләр јазырдылар. Зүлм, истибдад, истисмар, чәһаләт, мөвһумат, керилик әлејһинә јазылан, мүасирлији тәблиғ едән бәдии әсәрләр — «Һачы Гара», «Мүсибәти-Фәхрәддин», «Дағылан тифаг», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар», «Пәри чаду», «Өлүләр», «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад» театрларын репертуарындан дүшмүрдү.

1916-чы илин јазында Бакыда «Өлүләр» комедијасынын илк дәфә тамашаја гојулмасы сәһнәмизин бајрамына чеврилмишди. Бу әсәр мүсәлман дини фанатизминә ағыр зәрбә кими сәсләнмиш, чәһаләт аләмини тәлатүмә салмышды. Демократлар, тәрәггипәрәст зијалылар исә әдиби вә театры јени гәләбә мүнасибәтилә үрәкдән алгышламышдылар. Мәтбуатда бир чох мүзакирә вә мүбаһисәләр олмушду.

Бу заман театрда пешәкар, истеʼдадлы актјорлар јетишмишди: Һүсејн Әрәблински, Һүсејнгулу Сарабски, Мирзаға Әлијев, Сидги Руһулла вә башгалары артыг танынмыш актјорлар идиләр. Театрын тә'сир даирәси вәтәндән узаглара да јајылмышды. Сәјјар актјор дәстәләри Иранын бөјүк шәһәрләриндә, Орта Асијада, Дағыстанда, Күрчүстанда, Ермәнистанда, Татарыстанда, Волгабојунда тез-тез тамашалар верирдиләр.

1908-чи илдә Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсынын тамашасы илә Азәрбајчан театры тарихиндә опера сәнәтинин бинасы гојулду. Онун ардынча «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршидбану», «Рүстәм вә Сөһраб» вә с. әсәрләр мејдана чыхды. Мәтбуат театрын һәм јајылмасына, чамаата чатмасына, һәм дә онун гаршысында дуран вәзифәләри ајдынлашдырмаға көмәк едирди. Бакыда дөрд артист дәстәси (рус-Азәрбајчан) чалышырды ки, бунлар да нөвбә илә Мајылов (индики М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театры) вә Тағыјев (индики Ш. Гурбанов адына Мусигили Комедија Театры) театрларынын бинасында тамашалар верир, фәалијјәт көстәрирдиләр.

Азәрбајчан артистләри өлкә харичиндә дә бөјүк һөрмәт газанмышдылар. Јахын Шәрг өлкәләринин һеч бириндә театр бу сүр'әтлә инкишаф етмәмишди. Иран зәһмәткешләри Азәрбајчан артистләрини бөјүк шадлыг вә фәрәһлә гаршыламышдылар. Түркијәдә чыхан «Тамаша» мәчмуәси Азәрбајчан театрынын инкишафына гибтә едәрәк јазмышды:

«Гафгазијада түрк (Азәрбајчан — *ред.*) гадыны сәһнәдә, тамашада иштирак едијор вә намусундан һеч бир шеј гејб етмијор. Мәшһурларынын рәсмләри карт-постал олараг сатылыјор».

Һәлә 1913—1914-чү илләрдә Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» опереттасынын шөһрәти бүтүн Јахын Шәргә јајылмышды.

О заман Парисдә тамашаја гојулмасы бу әсәрин бүтүн дүнјада нә гәдәр бөјүк мараг ојатдығыны сүбут едир.

* * *

Дөврүн диггәтәлајиг ичтимаи-әдәби-мәдәни һадисәләриндән бири дә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси илә (1906) бир доған вә бөјүк сүр'әтлә бөјүјән рәссамлыг сәнәтидир.

Истеʼдадлы рәссамлар олан К. Роттер вә О. Шмерлинг, бир аз сонра исә Әзим Әзимзадә (1880—1943) журнал сәһифәләриндә өз сәнәтләрини мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирирдиләр. Ә. Әзимзадәнин һәр бир әсәри, һәр карикатурасы халг илә, күтлә илә данышан чанлы инсан, онун мүәјјән ичтимаи јараларыны көстәрән јени бир тәбиб иди. Ә. Әзимзадә јалныз «Молла Нәсрәддин»дә дејил, «Кәлнијјәт», «Тути», «Бабаји-Әмир», «Мәзәли» мәчмуәләриндә дә ишләмишдир. Гүввәтли бир истеʼдад саһиби олан Бәһруз Кәнкәрли (1898—1922) дә кәнч реалист рәссам иди. О, Азәрбајчанда илк дәфә олараг кениш реалист мәнзәрәләр јаратмышдыр. Онун әсәрләриндә јерли колорит күчлүдүр. Рәссамын «Гачаглар», «Јатмыш ушаглар» адлы тәсвирләри чох мә'налы вә гијмәтлидир.

Шаирлијә дә, рәссамлыға да ејни дәрәчәдә мејл көстәрән вә XX әсрин әввәлләринә гәдәр јашајыб јарадан Мир Мөһсүн Нәвваб (1831—1918) да мараглы јарадычы шәхсијјәтдир. Нәввабын јаратдығы Шәрг колоритли китаб һашијәләри рәссамлыг тарихиндә јашајачаг әсәрләрдир.

Ме'марлыг саһәсиндә дә јени тәшәббүсләр көрүлмәкдә иди. Кечмиш «Исмаилијјә»нин (индики Елмләр Академијасы бинасы) вә индики опера театры бинасынын иншасы, Бакыда бир сыра гијмәтли ме'марлыг тикинтиләринин әмәлә кәлмәси, өлкәдә көһнә Шәрг ме'марлығынын нүфуздан дүшдүјүнү, јени Авропа үслубунда мүасир имарәтләрә күчлү мејл ојандығыны көстәрирди. Анчаг бу мејл һәлә лазымынча мүәјјәнләшмәмишди. Бакы варлыларынын Русија, Италија вә ја Франсадан чағырдыглары ме'марлар гисмән өз арзуларына вә гисмән саһибкарын зөвгүнә ујғун биналар тикирдиләр. Буна көрә дә јени тикинтиләрдә һәм Шәрг әламәтләрини сахлајан, һәм дә јениләри тәглид илә јаранан бир үслуб көзә чарпмагда иди. Кәнчә, Шуша вә башга шәһәрләр дә ме'марлыг чәһәтдән гисмән јени сима алырды.

* * *

Ијирминчи әср, Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир интибаһ дөврүнүн башланғычы олду. Бу әсрин бүтүн көркәмли әдиб вә шаирләри бөјүк бир ичтимаи һәрәкат ичәрисиндә күтләләрин фәрјадына јетишәрәк, мүбаризә саһәсинә атылмышдылар.

Бу заман габагчыл јазычылар гаршысында бөјүк чәтинликләр дурурду. Азәрбајҹан һәлә дә мүстәмләкә иди. Чар зүлмү даһа да шиддәтләнмишди. Мөвһумат һөкм сүрүрдү. Бунлар һәлә јенилијин, ачыг дүшүнҹә вә мүһакимәнин, јарадычы фикир вә һиссин, үмумән интибаһ, мәдәнијјәт тәдбиринин өнүнә сәдд чәкирди.

Биринҹи рус ингилабы гаранлыг мүһит ичәрисиндән күчлү бир вулкан кими партлады; ҹәһаләтин, һүгугсузлуғун «Чин сәдди»ни сарсытды. Ингилаб бүтүн Русија халглары ичәрисиндә олдуғу кими, Азәрбајҹанда да азадлыг һәрәкатына кәскин тәкан олду. Коммунист Партијасынын рәһбәр нүфузу вә тә'сири гат-гат артды. Фәһләләр, кәндлиләр партијанын гуртулуш шүарлары илә руһландылар. Кениш күтләләрдә ичтимаи-сијаси шүур күчләнди. Көзүачыг адамлар өз мәһдуд мәишәт мәнафеләриндән кәнара чыхыб, вәтәнин үмуми һәјаты илә тәнәффүс етмәјә, өз һүгугсузлугларынын әсл сәбәбләрини дәрк етмәјә башладылар, фикирләрини, һиссләрини демәјә ҹәсарәтләндиләр.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә өз хатирәләриндә бу һадисәләрдән бәһс едәрәк белә јазыр: «Гәләм азадлығы о јерә чатды ки, бир күн базарда гәзет сатан ушаглары «Кукуреку» чығыра-чығыра шәкилли бир журналы сатан көрдүм. Бу журнал рус дилиндә чап олунурду. Ады «Кукуреку» иди... Бир нөмрәсиндә бир хоруз шәкли чәкилмишди. Хорузун башы әсрин падшаһы Николајын башы иди... Һаман журнал нөмрәси мәним үчүн хејли бир гијмәтли јадикардыр. Худаја, јухудурму бу, ја ејни һәгигәтдир? Падшаһы да мүмкүн имиш лаға гојмаг вә ону хоруз шәклинә салыб дүнјаја нәшр етмәк? Шәкли алыб гачдым јолдашымын јанына... Һәлә дурмусан, мәкәр дурмалы әрдир?.. Бурада әсрин аллаһыны шәкилләрдә чәкирләр, ону хоруза охшадырлар, амма бизи индијәдәк гојмујублар ки, нәинки падшаһын шәклини чәкәк, гојмујублар онун исмини дуа вә сәнасыз зикр едәк. Инди падшаһа истеһза едирләр. Амма индијәдәк бизи гојмујублар бир дәрвишин һоггабазлығыны тәнгид едәк, мәрсијәханын лотулуғуну тәнгид едәк. Гојмујублар башымызын үстүнү кәсән минләрчә зорбазорларын зүлмләриндән бәһс едәк. Гојмујублар ислам милләтини чүрүдән вә чүрүтмәкдә олан милјонларча мүфсид һәшәратларын еjибләрини ачыб ҹамааты мүтәнәббеһ едәк. Амма... бу нәдир, әсрин падшаһыны көр нә күнә салыблар!»

Он илләр боју әли-голу бағлы, дили бағлы сахланан адама бирдән-бирә һәјат, һәрәкәт, нитг имканы, ихтијары вериләндә нә гәдәр ҹошғун вә һәјәҹанлы данышарса, чар зүлмүндән хилас олмуш, азадлыг күнәшиндән фејз алан адамлар да ингилаб нәтиҹәсиндә елә кәркин һисс-һәјәҹанла данышмаға, јазмаға башладылар. Һамы үрәјини бошалтмаға, өмүр боју тәзјиг вә истибдад тәһәккүмү илә боғулан һүррријјәт сәсини учалтмаға ҹәһд етди.

Һамы азадлыға еjни дәрәҹәдә һәрис вә мөһтаҹ иди. Амма бу мәфһуму һамы еjни шәкилдә вә мәзмунда дүшүнмүрдү.

Хүсусилә, әдәбијјат аләминдә, чар һөкумәтинин Октјабр бәјаннамәсиндән сонра сөз вә мәтбуат азадлығы илә әлагәдар бир сыра нөгтеји-нәзәрләр көзә чарпмагда иди.

Истәр мәркәздә вә истәрсә милли әјаләтләрдә онларла јени гәзет нәшр олунурду. Азәрбајҹанда мүртәҹе буржуа мүнәввәрләри өлкәнин талејини мүтләг бу вә ја башга бир империалист дөвләтә тапшырмаг уғрунда чалышырдылар. Пантүркист шаирләр «түрклүк уғрунда!» дејә Түркијәнин дүчар олдугу мәғлубијјәтә ағлајыр, һәр јердә тәәссүб һиссини аловландырмаға чалышырдылар. Сијаси ҹәһәтдән «Мүсават», «Иттиһад» партијаларына, Алманијанын империалист тәблиғатына, игтисади ҹәһәтдән исә капиталист вә мүлкәдарлара әсасланан бу мүртәҹе мејлләр өлкәдә һәгиги халг мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн тәһлүкә төрәдир, өлкәнин мәдәни ҹәһәтдән дә харичдән асылы олмасы үчүн зәмин јаратмаға чалышырды.

Бәла бурасында иди ки, османлычылыг тә'сири кәнардан кәлмә тә'сир олараг галмады; чох чәкмәдән бир сыра јерли јазычылар бу тә'сирлә мөһкәмҹә ашыландылар. Хүсусән «Фүјузат» мәҹмуәсинин баш мүһәррири Әли бәј Һүсејнзадә османлычылыг тә'сирини тәблиғ едирди. О, «Фүјузат» мәҹмуәсини Түркијәнин Азәрбајҹандакы бир нөв әдәби нүмајәндәсинә чевирмишди. Мәҹмуә өлкәдә давам едән ичтимаи-сијаси һадисәләри дә бу нөгтеји-нәзәрдән шәрһ едир, гијмәтләндирирди.

Бир сыра шаирләр һәм мәзмун, һәм дә шәкилҹә, мәфкурә, үслуб, јазы техникасы, ше'р гурулушунча мүтәәссиб османлы әдәбијјатынын аз гала әсири олмушдулар.

Мәншәҹә истисмарчы капиталист, мүлкәдар балаларындан ибарәт олан бу адамлар бөјүк рус мәдәнијјәтини Азәрбајҹанын һәгиги зијалыларындан, әдиб вә шаирләриндән (М. Ф. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Н. Вәзиров) фәргли олараг халгын инкишафы үчүн бир васитә, тәрәгги мәнбәји вә нүмунәси кими дејил, садәҹә «интелликентләшмәк» үчүн бир мәгсәд кими өјрәнирдиләр. Буна көрә дә онлар нә бөјүк рус халгынын мәдәнијјәтинә вә нә дә өз халгларынын мәдәнијјәтинә лазыми хидмәт едә билдиләр.

XX әсрин илк 10—15 илиндә Азәрбајҹан мүлкәдар вә буржуа зијалылары арасында «фирәнкимәаблар» дејилән Авропа тәрәфдарлары да мејдана чыхмышды. Фирәнкимәабын чоху Авропа буржуа мәдәнијјәтинин анҹаг заһири ҹәһәтләрини алмыш вә она кор-коранә мәфтун олмушду.

Көрүндүјү кими, бу зијалылар вә хүсусилә әдәбијјатчылар арасындакы групларын әсас истинадкаһы өлкәнин, халгын өз һәјаты, демократизм ән'әнәләри дејил, кәнар, механики тә'сирләр иди. Халга, ичтимаи зәминәјә бағлы олмајан бу зијалыларын һәрәси бир харичи тә'сирин әсири иди, һәрәси дә бу тә'сири јеритмәк, ојанмагда олан күтләләрә ашыламаг истәјирди (бу мејлләр Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» адлы сатирик

әсәриндә бәдии үмумиләшдирмә илә кениш вә ајдын шәкилдә көстәрилмишдир).

Өлкәдә сүр'әт вә вүс'әтлә давам едән ичтимаи-сијаси һадисәләр олдугча мүрәккәб иди. Јалныз зәһмәткеш халгын мәнафејини күдән әсл габагчыл әдәбијјат, әсрин азадлыг идејаларындан руһланан јени әдәбијјат бу мүрәккәблији дүзкүн көрә вә көстәрә биләрди.

XX әсрин башланғычында Азәрбајчанда белә әдәбијјат јаранмагда иди. Бу, әсасән, реализм, демократизм истигамәтиндә инкишаф едән јени, фәал, мүасир, гүввәтли бир әдәбијјат иди. Бу әдәбијјат халгын һәјаты, мүбаризәси, арзу вә идеаллары илә бағлы, охучусуну ајылдан, интибаһа чағыран, јени руһлу, јени мәзмунлу әдәбијјат иди.

Сов.ИКП МК әдәбијјат вә инчәсәнәтә даир мәшһур гәрарлары илә сөз сәнәти гаршысында партијалылыг, хәлгилик, идејалылыг, бәдиилик кими чидди тәләбләр гојур, классик әдәби ирсин тәдгиги, нәшри вә тәблиғи ишиндә совет әдәбијјатшүнаслыг елминин мүһүм вәзифәләрини мүәјјән едир. Партијамызын XXVI гурултајы әдәбијјатда «идејасызлыг тәзаһүрләри» вә «ајры-ајры тарихи һадисәләрә вә символлара синфи мөвгеләрдән дәгиг гијмәт верилмәмәси»ни зәрәрли һал кими, гәти шәкилдә писләјир. Азәрбајчан КП МК-нын Низами Кәнчәви, Мирзә Шәфи Вазеһ, Һүсејн Чавид вә башга бөјүк сәнәткарларын әдәби ирси һаггында гәрарлары, классик ирсә марксист-ленинчи мүнасибәтин јени парлаг тәзаһүрү кими, әдәбијјат тарихимизи өјрәнмәјин јолуна ишыг сачыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, в двух томах, изд. «Искусство», М, 1957.
В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
В. И. Ленин. О литературе, Москва, 1971.
Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Бакы, 1972.
Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Бакы, 1981.
М. Горки. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1953.
А. В. Луначарский. Статьи о литературе, М., 1957.
Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960.
Азәрбајчан тарихи, II чилд, Бакы, 1964.
Азәрбајчан совет әдәбијјаты, Бакы, 1966.
Гасымзадә Ф. XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1966.
Рәфили М. Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Бакы, 1958.
Мир Чәлал, П. Хәлилов. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары, Бакы, 1972.
Мир Чәлал. XX әср әдәбијјаты. Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1944.
Чәфәров Ч. Азәрбајчан драм театры, Бакы, 1959.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты мүнтәхәбаты, Бакы, 1958.

Биринчи фәсил

МӘТБУАТ

Халгын арзу вә истәкләринин, ичтимаи-сијаси мүбаризәләрин ајнасы, тәрчүманы олан мәтбуат әдәбијјатла һеч вахт индики гәдәр сых әлагәдә олмамышды. Әсрин илк рүбүндә елә көркәмли Азәрбајчан јазычысы јох иди ки, мәтбуатла билаваситә бағлы олмасын. Әдәбијјат мәһз ики јолла, мәтбуат вә бир дә театр васитәсилә инкишаф етдирилир, кениш тәблиғ олунур, күтләләрин интибаһы вә сијаси мүбаризәси ишинә хидмәт едирди.

Бөјүк алим вә маарифчи мүһәррир Һәсән бәј Зәрдабинин (1837—1907) редакторлуғу илә чыхан «Әкинчи» (1875—1877) гәзети узун өмүр сүрмәсә дә, Азәрбајчанда әсл дүнјәви мәтбуатын әсасыны гојду. «Зија» вә «Зијаји-Гафгазијјә» (1879—1884), «Кәшкүл» (1883—1891) дә тезликлә гапанды.

Азәрбајчанын маарифпәрвәр, демократик фикирли зијалылары бундан сонра да ана дилиндә гәзет, журнал јаратмаг сә'јләрини давам етдирдиләр. Н. Нәриманов, С. Гәнизадә, М. Шаһтахтински, аз сонра Ч. Мәммәдгулузадә вә башгалары бу саһәдә чидди сә'ј вә фәдакарлыг көстәрдиләр. Анчаг «о вахтлар түрк гәзетинә изин һасил етмәк бәһәр-һал чох чәтин бир мәсәлә имиш» *(Ч. Мәммәдгулузадә)*.

Бу заман Петербург һөкумәтиндән азәрбајчанча гәзет чыхармаг ичазәси мүкәммәл рус вә Авропа тәһсили көрмүш, бир нечә әчнәби дили јахшы билән көркәмли маарифпәрвәр зијалы Мәһәммәд аға Шаһтахтинскијә (1848—1931) нәсиб олду. О, Тифлисдә «Шәрги-Рус» (1903—1905) гәзетини чыхармаға башлады. XX әсрин әввәлиндә ана дилиндә илк вә бирчә гәзет олан «Шәрги-Рус» Азәрбајчан халгынын ичтимаи һәјатында, милли интибаһында, маарифләнмәсиндә хүсуси рол ојнамышдыр. М. Шаһтахтински «Шәрги-Рус»да «Гәзетнәвис», харичи мәтбуатда «Меһмет бәј» имзасы илә чыхыш едирди. Маарифпәрвәр журналист дил, әлифба вә әдәбијјатла чох јахындан мәшғул олур, гәзетдә бу мәсәләләрә кениш јер верирди. Гәзетин мөвзу даирәсинә һәмчинин маарифин тәблиғи, јохсул кәндлиләрин ағыр вәзијјәти, мүлкәдар зүлмү вә истисмары, керилик вә чәһаләтин тәнгиди вә с. дахил иди.

«Шәрги-Рус»ун чыхмасыны М. Ә. Сабир, М. С. Ордубади,

Әли Нәзми бу гәзетдә чап етдирдикләри илк мәтбу ше'рләриндә үрәкдән алгышладылар. «Шүкрлиллаһ ки, афитаби-сүхән» ше'риндә Сабир гәзети гаранлыгда галан халгын јолуна ишыг сачан «сөзүн күнәши» адландырыр, М. С. Ордубади онун сәсинә сәс верәрәк үмуми севинчини белә ифадә едирди:

Көзүм, дур хаби-гәфләтдән, чыхыб күн ашикар олду,
Бәһәмдүллаһ, шәби-јелда кедиб, нисфи-нәһар олду...
Дајанды башымыз әгјар ичиндә әрши-ә'лајә,
Бизим дә адымыз милләтләр ичрә јадикар олду.

Гәзетин севилмәси, тәдричән учгар кәндләрә белә кедиб јајылмасы Әли Нәзмини дә вәчдә кәтирәрәк:

Ејләди чүн шәһри-Тифлис ичрә сүкна «Шәрги-Рус»,
Салды сајә аләмә чүн нәхли-туба «Шәрги-Рус»

бејти илә башланан «Кәндә ибтида» ше'ринин јазылмасына сәбәб олмушду. Бу ше'рләр о заман үмумхалг севинчинин бәдии ифадәси кими, мүәллифләрин илк мәтбу әсәри кими, һәм дә гәзетлә јарадычы зијалылар арасында биринчи мә'нәви-әдәби әлагәнин тәзаһүрү кими гијмәтли иди. «Шәрги-Рус» гәзети 1903-чү ил 16 апрел тарихли нөмрәсиндә һәгигәт чарчысы олмаг истәдијиндән, мәсләкиндән сөһбәт ачараг јазырды: ...«бизим борчумуз һәгајигнәвисликдир; јахшылығы дедијимиз кими, јаманлығы да кизләтмәјәчәјик. Биз мејдана онун үчүн чыхдыг ки, халга доғру сөз дејәк вә нәинки она-буна вичданфүрушанә мәдһијјәләр охујаг. Биз ибн-Хәлдунуг, Гаани дејилик».

Доғрудан да, гәзет вә онун редактору әтрафына дөврүн реалист, һәгигәтпәрәст гәләм саһибләрини топламышды. «Шәрги-Рус» илк нөмрәсиндә Бакы милјончусу Һ. З. Тағыјеви тәнгид етдији үчүн она һүчум едән буржуа мүһәррирләри Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағајев вә Ә. Топчубашову «Һачы Зејналабдинин гәләм гочулары», принсипсиз, мәсләксиз, вичдан вә һәгигәти пула сатан адамлар адландырырды.

Бөјүк әдиб Чәлил Мәммәдгулузадә «Хатиратым» әсәриндә «Шәрги-Рус» гәзетинин мәтбуат аләминдә үмуми мөвгеји, бағланмасы вә мәсләки һаггында гијмәтли фикирләр јүрүдүр. Әдибин јаздығына көрә, о заман һеч бир гәзет фикир вә әгидәчә сәрбәст, азад дејилди, «һөкумәтин истибдады» әлејһинә кәлмә кәсә билмәзди. Азад фикирли бир гәзетин чыхмасына Петербургдан ичазә алмаг олмазды.

«Хатиратым»да охујуруг: «Онунчун хаһ Мәһәммәд ағаныи, хаһ онун бизим тәк көмәкчиләринин мәсләки вә идејасы мәһз мүсәлман чамаатыны маариф вә мәдәнијјәтә тәклиф вә тәрчиб етмәкдән башга бир шеј ола билмәзди. Һәтта дини мөвһумат барәсиндә сөз данышмаг белә мүмкүн дејил иди. Һәтта јадымдадыр ки, мүсәлман арвадларына савадын вә тәһсилин лүзуму барәсиндә Мәһәммәд аға тәрәфиндән гәзетдә јазылмыш бир мәгаләдә «гадын азадлығы» кими ики кәлмәнин үстә мүсәлман ичиндә бөјүк данышыг төрәди. Оки галды сијаси мәсәләләр, бу барәдә дилим лал олсун; һаман әсрин сензорунун тәләбаты о гәдәр сәхт иди ки, сијасәт нәдир ки, сијасәтин горхусундан «с» һәрфини јазмаға чүр'әт етмәздик».

Бунунла белә, мәтбуат тарихи вә Мирзә Чәлилин публисист јарадычылығына даир сон тәдгигат көстәрир ки, өз фәалијјәтиндә ахырадәк мүәјјән принсипиал хәтт тута билмәјән, буржуа-либерал мөвгедә дуран «Шәрги-Рус» гәзети чаризми, мүлкәдарлығы, истисмар вә бәрабәрсизлији дә вахташыры тәнгид едирди.

Ч. Мәммәдгулузадә мәһз «Шәрги-Рус» гәзети вә онун редактору М. Шаһтахтинскинин ағыллы, хејирхаһ мәсләһәти илә мәтбуат аләминә дахил олмушдур. Онун «Почт гутусу», «Кишмиш ојуну» һекајәләри, «Зәһмәт, өлүм вә нахошлуг» (Л. Толстој), «Арвад» (Ханзадә) әсәрләринин тәрчүмәси «Шәрги-Рус»да чап олунмушдур.

Әдибин «Тәрчүмеји-һалым» әсәриндән өјрәнирик ки, «Почт гутусу»ну охујуб һәдсиз дәрәчәдә бәјәнән М. Шаһтахтински ону «Шәрги-Рус»да әмәкдашлыға тәһрик етмишдир. Мирзә Чәлилин һәјатында вә мүһәррирлик фәалијјәтиндә бу гәзетин чох мүһүм рол ојнадығыны әдибин мәшһур «Хатиратым» мемуарындан өјрәнирик:

«Биринчи тәрәфи будур ки, мөһтәрәм әдибимиз Мәһәммәд аға Шаһтахтлы мәни өз гәзетинин идарәсинә чәлб етмәклә, мәни гәзет дүнјасына дахил етди.

Икинчи тәрәфи одур ки, бу гәзетин идарәсиндә мән елә бир јолдаша раст кәлдим ки, ...онунла бәрабәр, онунла бирликдә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини бина етдик».

Ч. Мәммәдгулузадә бурада өз адыны тәкчә Гафгазда дејил, бүтүн Јахын Шәргдә гыса мүддәтдә шөһрәтләндирән «Молла Нәсрәддин» журналынын јарадычыларындан бири, гүчлү публисист Өмәр Фаиг Не'манзадәдән данышыр.

Әли Нәзми дә гәзетдә дөврүн кәндли мәишәти, керилик вә савадсызлыг, тәрбијә кими актуал мәсәләләринә һәср етдији мәгаләләрлә фәал иштирак едирди. Ө. Ф. Не'манзадә, Сәмәд аға Гајыбов, Ү. Һачыбәјов, Ф. Көчәрли вә башга зијалылар да «Шәрги-Рус»ун иштиракчылары иди. Беләликлә, әсрин илк милли гәзети Азәрбајчан јазычыларынын фикир мүбадиләсинин мәркәзи иди. Онларын гәләмини бәркидән, јарадычылығына реалист истигамәт верән мүтәрәгги мәтбуат органы иди.

Гәзет јери кәлдикчә рус әдәбијјатына да мүнасибәтини билдирир, ондан бир өрнәк кими фајдаланмағы үстүн тутурду. Пролетар әдиби Максим Горкинин «Һәјатын дибиндә» пјесинин идеја уғуру вә тамашасы һаггында фикир јүрүдүр, «чүмләмиз Максим Горки чәнабларына афәринләр едәлим» — дејирди («Шәрги-Рус», 3 декабр 1903).

806—2

1905-чи илин ингилаби һадисәләри тәкчә Русијанын өзүндә дејил, империјанын һәр јериндә, Гафгазын ири сәнаје шәһәрләриндә, илк нөвбәдә исә нефт сәнајесинин — капитал ағалығынын инкишаф етдији пролетар Бакысында мәтбуатын инкишафына јени, гүввәтли тәкан верди. Ичтимаи-сијаси вә ингилаби һадисәләрин мүхтәлиф гүтбләриндә дајанан һәр бир синфин мәфкурәсинә ујғун олан вә она хидмәт едән мәтбуат нүмунәләри јаранды ки, бунлары болшевик мәтбуаты, демократик мәтбуат вә буржуа мәтбуаты кими груплашдырмаг олар.

БОЛШЕВИК МӘТБУАТЫ

Бакы пролетарнаты болшевик партијасынын сынанмыш, габагчыл дәстәләриндән иди. Азәрбајчан болшевик мәтбуаты сосиал-демократ тәшкилаты «Һүммәт» групунун рәһбәрлији алтында нефт буржуазијасына гаршы күтләләрин фәал ингилаби мүбаризә аловларындан доғулуб чошғун фәалијјәт көстәрирди. Бакыда мәшһур «Нина» мәтбәәси вә башга бир сыра кизли мәтбәәләр сијаси вәрәгәләр, интибаһнамәләр јајмагла мәшғул иди. «Нина» мәтбәәси ленинизми, болшевизм идејаларыны фәһләләр арасында јајан кизли сијаси тәшкилат мәркәзи иди. Бакы пролетариаты бејнәлмиләл тәркибдә олуб мүхтәлиф гардаш милләтләрин бирлијиндән јаранмышды. Бу сәчијјәви чәһәт Бакыда болшевик мәтбуатынын Азәрбајчан, рус вә ермәни дилләриндә чыхмасына сәбәб олмушду.

1904-чү илин октјабрындан 1905-чи илин март ајына гәдәр чыхан, сосиал-демократ «Һүммәт» тәшкилатынын органы олан «Һүммәт» гәзетинин редаксија һеј'әтинә С. Әфәндијев вә башга ингилабчылар дахил иди. 1917—1918-чи илләрдә Бакыда јенидән чап олунан «Һүммәт» сијаси-ичтимаи болшевик гәзетинин редактору Н. Нәриманов иди. Гәзет «Бүтүн чаһан фүгәраји-касибәси, бирләшин!» шүары илә чыхыр, Азәрбајчанда марксизм-ленинизм, пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларыны јајырды. «Правда», «Сосиал-демократ» гәзетләриндән ән мүһүм партија сәнәдләрини, В. И. Ленинин бир сыра мәгаләләрини тәрчүмә едиб өз сәһифәләриндә верирди. «Һүммәт» гәзети 1919-чу илдә Һәштәрханда чыхырды. 1919-чу илин 29 августунда сон дәрәчә чәтин бир шәраитдә мәтин ингилабчы Р. Ахундовун редакторлуғу илә кизли болшевик гәзети «Коммунист»ин илк нөмрәси чапдан чыхды.

1906-чы илин апрелиндә «Бакински рабочи» гәзети чыхмаға башлады. Гәзетин илк редакторлары А. Чапаридзе, В. Нокин вә В. Радус-Зенкович иди. Елә һәмин күнләрдә ермәни болшевики Л. Кнунјантс вә башгаларынын рәһбәрлији алтында «Банвори дзајн» («Фәһлә сәси») гәзети чыхды. Бу болшевик гәзетләри фәһләләр арасында бејнәлмиләл тәрбијә ишиндә, күтләләри чаризмә вә јерли буржуазијаја гаршы сәфәрбәр етмәкдә хүсуси нүфуз газанмышдылар. Давамы узун сүрмәјән Бакы бејнәлмиләл болшевик гәзетләриндән «Призыв», «Рјадовој», «Орер» («Күнләр») вә башгаларынын да адыны чәкмәк олар.

М. Әзизбәјов, С. Әфәндијев, А. Чапаридзе, М. Меликјан кими пешәкар ингилабчыларын фәал иштиракы илә 1906-чы ил мајын 26-да Азәрбајчан вә ермәни дилләриндә «Дә'вәт-Гоч» адлы болшевик гәзети чыхмаға башлады. Гәзет илк нөмрәсиндә пролетар бејнәлмиләлчилији, болшевик партијалылығы мөвгејиндән өз мәсләкини белә билдирирди:

«Бизим гәзетимиз анчаг о синфин хејринә хидмәт едәчәкдир ки, өз зәһмәтләринин рәнчи илә күзәран едир: билафәрги-милләт вә мәзһәб». Синфи мүбаризә, милли мәсәлә, пролетар бејнәлмиләлчилији кими чидди принсипиал проблемләрин гојулушу вә һәллиндә «Дә'вәт-Гоч» гәзети марксизм-ленинизм хәттини дөнмәдән давам етдирир, һәјата атылдығы андан, илк нөмрәсиндә чәсарәтли ингилаби фикир јүрүдүрдү:

«...Синиф ајрылығы о вахт арадан көтүрүләр ки, фабрикләр, заводлар, мә'дәнләр, торпаг вә с. үмуми халгын малы олсун, рүтбәләр биләмәррә мәһв олсун, һамы һүгугда, ихтијарда бәрабәр олсун. Милләт ајрылығы исә башга шејдир. Милләтлә милләт арасында мәнафе әкслији јохдур, онларын арасында кәрәк бирлик вә иттиһад олсун».

«Дә'вәт-Гоч» гәзети болшевизм идејаларынын дөнмәз тәблиғатчысы иди. Пролетариатын азадлыг мүбаризәсинә истигамәт верир, чаризмин халг азадлыг селинин гаршысыны алмаг чәһдләрини, милли гырғын сијасәтини ачыб көстәрирди. Дөрдүнчү нөмрәдә ермәни шаири Сурен Тарвердијансын «Мәһәббәт» ше'рини, он биринчи нөмрәсиндә «Мәшһур Толстојун чавабы» адлы мәгалә чап етмәклә мүтләгијјәтин азлыгда олан милләтләри бир-биринә гырдырмагла ингилаб аловларыны сөндүрмәк мәгсәдини писләјирди. Гәзет ермәни шаиринин азәрбајчанча, анчаг ермәни һәрфләри илә јаздығы ше'рлә күнаһсыз гурбанлары — ики гардаш милләти, сүлһә, достлуға чағырыр, «Дәхи бәсдир фитнәләрә алландыг», — дејә чаризмин фитнәкарлығындан дад чәкирди: «Мәһәббәт» ше'риндә гүввәтли бәдии тәкрир кими сәсләнән бу мисралар «Дә'вәт-Гоч»ун бејнәлмиләлчилик хәттинә там ујғун иди:

Кәл, гардашым, дост олаг,
Һәр хәтадан гуртулаг.
Гардашлыгла кечирилән
Күнләри јада салаг.

«Рус бүрократијасыны» ачыг-ачығына «шејтан» адландыран «Дә'вәт-Гоч» гәзети истисмарчылара, «гојун дәрисинә кирмиш гурд»лара гаршы дөјүшдә, синфи бәрабәрсизлијин арадан галдырылмасы уғрунда мүбаризәдә пролетариатын идеја бирлијини әсас көтүрүрдү. Гәзетин бејнәлмиләл мөвгејини, чаризмин әксингилаби, милләтчилик сијасәтини болшевик принсипиаллығы илә шәрһ вә тәнгид етмәсини алгышлајан демократик фикир-

2*

ли зијалылар арасында көркәмли әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрли дә вар иди. Онун «Дә'вәт-Гоч»да чап етдирдији «Идарәјә мәктуб» мәгаләси чаризмин фитнә-фәсадыны ифша етмәк, ики гоншу, гардаш халгы достлуға чағырыш руһунда, болшевик мәтбуатынын идејалары руһунда иди.

Ө, Шуша һадисәләриндән сөз ачараг, чаризми «шејтан» вә онун ишләрини фитнәкарлыг адландырырды. Милли гырғындан чыхыш јолуну «һаман дүшмәнин вәсвәсәсинә бир дә алданмамаг»да, «әлбир олуб» бу дүшмәнә гаршы биркә вурушмагда көрүрдү. «Һансы тәрәф... әввәлчә сүлһ әлини доста узатса, о тәрәфә афәринләр олсун», — дејә узун әсрләр боју чөрәји бир, арзусу, диләји бир олан ермәни вә азәрбајҹанлылары динҹлијә, меһрибанлыға сәсләјирди. «Дә'вәт-Гоч» илк нөмрәсиндән башлајараг, милли һиссләри ҹошдурмаға, бунунла да ингилаб далғаларыны јатырмаға чалышанлары «шејтан» ады алтында писләјирди. Дикәр болшевик гәзетләри дә, ингилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» журналы да арагызышдыран чар һөкумәтини «шејтан» дејә гәләмә верирди. Бакы фәһләләринин мәктубларында «Дә'вәт-Гоч» гәзетинин һәгигәтпәрәстлији, јохсуллара өз дост-дүшмәнини јахшы танытдығы миннәтдарлыгла гејд олунурду. Бу мүбариз болшевик гәзети ингилабчы јазычы Сејид Мусәвинин «Тәзә һәјатын түлуунда» адлы әсәрини дә чап етмишди. Әсәрин гәһрәманларындан Армиңак сосиал-демократ фиргәсинин үзвүдүр, Сејид Асланла үрәк достудур. Шәхси мәнафејә, һаким синфин таланчылыг сијасәтинә хидмәт едәнләрә, гоншу милләтләр арасында әдавәт, ајрылыг тохуму сәпән «шејтана» гаршы бу ики дост биркә мүбаризә апарыр. Ермәни вә азәрбајҹанлылар арасында достлуг, бејнәлмиләлчилик шүары вә бајрағы алтында «һәр јердә сүлһ тохуму әкир»ләр. Онлар зүлмдән, әсарәтдән азад олан, гардашлыг вә сәадәт дүнјасынын, ачылмагда олан јени һәјатын чарчыларыдыр. «Дә'вәт-Гоч» гәзети һәм чап етдији сијаси публисист мәгаләләр, һәм дә ше'рләр, бәдии нәср нүмунәләри илә әдәбијјатда вә мәтбуатда идејалылыг, хәлгилик, бир сөзлә, ардычыл болшевик партијалылығы хәттини јеридирди.

Мәтин ингилабчы Степан Шаумјан Тифлисдә ермәни дилиндә чыхан «Гајтс» («Гығылчым») гәзетиндә кедән «Мәтбуат» адлы мәгаләсиндә «Дә'вәт-Гоч»ун «зәһмәткеш күтләләрин гәлбиндән доғдуғуну», фәһләләрә архаландығыны, халглар достлуғуна өз сәһифәләриндә кениш јер вердијини көстәрир, ону болшевизм мөвгејиндән јүксәк гијмәтләндирирди.

«Дә'вәт-Гоч» чар сензурасы тәрәфиндән бағланандан сонра Бакыда «Һүммәт» тәшкилатынын органы олан «Тәкамүл» (1906—1907) вә «Јолдаш» (1907) гәзетләри чыхмаға, марксист-болшевик тәблиғатыны давам етдирмәјә башлады. «Тәкамүл» гәзетинин ҹәми он дөрд нөмрәси чыхса да, Азәрбајҹан пролетар мәтбуаты тарихиндә мүһүм јер тутур. Гәзет мүтләгијјәт һакимијјәтинә гаршы кәскин гәләм дөјүшүнә, идеја мүбаризәсинә

галхмышды. Мәшһур ингилабчы, аловлу публисист С. Әфәндијев «Тәкамүл»үн идеја-сијаси мүбаризә хәттиндән бәһс едәрәк јазырды ки, «Бакы сензурасы зәиф олдуғундан һөкумәт нүмајәндәләри гәзетин мәзмунундан хәбәрдар дејилдиләр, буна көрә дә биз мәтбуат васитәсилә раһатча күчлү тәшвигат апара билирдик».

Әлбәттә, бу фикир анҹаг гәзетин јарандығы илк күнләрә аиддир. Сонралар «Тәкамүл» ҹидди сензура нәзарәтинә мә'руз галмыш, «зәрәрли истигамәтинә көрә» дамғасы илә бағланмышды. С. Әфәндијев исә ингилаби иши кизли апардығы үчүн јахалана билмәмишди. Илк фәалијјәтиндән ачыг вә кәскин синфи мүбаризә мөвгејиндә дајанан «Тәкамүл» пролетариатын «сәрмајәдарлар» үзәриндә гәләбәсинә чалышырды. «Нәјә хидмәт едирик» мәгаләсиндә өз ингилаби-сијаси мәрамыны билдирирди: «Үмуминсанијјәт наминә биз разы олмајаҹағыз ки, бир милләт о бири милләтә тәзјиг етсин вә һәмин инсанијјәт хатирәси үчүн јенә дә чалышаҹағыз ки, бир дөвләтдә, бир мәмләкәтдә јашајыб, бир даирәдә доланан мүхтәлиф милләтләр намус вә һүгугда вә ихтијаратда бир олсунлар.

Будур бизим тутдуғумуз мәсләк, будур бизим хидмәт етдијимиз әгидә ки, онун јолунда чалышмышыг, чалышырыг вә чалышаҹағыз».

«Тә'тил нәдир?» адлы башга бир мәгаләдә фәһләләри «зүлмүн бинасыны силкәләмәјә» чағырырды. Гәзет јазырды ки, һакимләр, мүстәбидләр зүлм вә зоракылыгдан көнүллү, өз хошуна әл чәкмәјәҹәкләр, онлары бу ишә мәҹбур етмәк лазымдыр. «Һүгугу бәхш етмәзләр, һүгугу... дартыб аларлар» («Тәкамүл», 1906, № 1).

Гәзет фәһләләрин дилиндән «бүрократлара, мүфтәхор сәрмајәдарлара» гаршы тәләб шәклиндә билдирирди ки, һакимијјәт әлгабарлыларын, өз һалал зәһмәти илә ҹәмијјәти јашаданларын әлиндә олмалыдыр. «Тәкамүл»дә кедән публисист мәгаләләр рус болшевик мәтбуатынын, Ленин идејаларынын руһуна тамамилә ујгун иди. Гәзет 1907-ҹи ил дөрдүнҹү нөмрәсиндә пролетариаты һаким истисмарчылара гаршы өлүм-дирим савашына сәсләјирди: «Еј мәзлумлар! Еј өмрү узуну зәһмәт чәкиб ачлыгда, фәгирликдә, мүфлисликдә вә ҹәһәннәм әзабында дирилик едән вә әмәкләри гәсб олунан «гара» гәһрәманлар! Сиз бу күн... падшаһа шикајәт вә әризә, азадлыг, һүррийјәт далынча јалвармаға вә илтимаса кедирсиниз. Лакин ону нәзәрдән гаиб едирсиниз ки, бу нөв илә вә бу вәҹһлә азадлыг алмаг вә хилас олмаг намүмкүндүр... Бундан өтрү бирликдә иттиһад вә иттифаг илә мүҹаһидә вә мүбаризә еләмәк лазым кәлир».

«Тәкамүл» гәзетинин јарадычы гүввәләри ингилабчы публисистләр, көркәмли јазычылар иди. Одур ки, ингилаби руһ, бирлијә, бејнәлмиләлчилијә, азадлыға чағырыш идејалары онун јазыларына һаким иди. Ингилабчы-романтик шаиримиз М. Һади «Тәкамүл»дә чап етдирдији «Ел фәрјады», «Фәзаили-инса-

нијјә» ше'рләриндә шәхсијјәт, сөз, гәләм азадлығы, бәрабәрлик идејаларыны тәблиғ едирди. 1906-чы ил ијулун 10-да «Дә'вәт-Гоч» гәзетиндә бир ермәни гызынын адындан кедән «Мүсәлман-ермәни ана вә бачыларыма» мәгаләсинә чаваб олараг «Бир мүсәлман гызынын дилиндән» «Сәадәтимиз нәдәдир?» адлы мәгалә (17 феврал 1907) чап едәрәк, гадын азадлығыны үмуми азадлыг һәрәкатынын тәркиб һиссәси һесаб едир, әдибләри, шаирләри, публисистләри бу јолда гәләм чалмаға сәсләјирди. «Тәкамүл»дә верилән бәдии әсәрләр ичәрисиндә «Детей продадим...» адлы «рус дилиндә гајәт көзәл јазылмыш» бир ше'р чох мараглыдыр. Оријиналда чап олунмуш бу әсәрдә ачлыг үзүндән көрпә балаларыны сатан Волгабоју татарларынын дөзүлмәз јашајышы усталыгла, садә дил вә үслубда реал тәсвир олунур.

Ингилабчы јазычы Сејид Мусәви 1905-чи илдә бир мүддәт Кәдәбәј мис мә'дәниндә ишләмиш, мүшаһидәләри әсасында «Мис мә'дәни» адлы пјес јазмышдыр. Әсәрин бир һиссәси «Тәкамүл»ә әлавә едилмиш 8 сәһифәдә чап олунмушдур (3 март 1907).

Сејид Мусәвинин «Тәкамүл»дә чап етдирдији «Чаг-чуг» һекајәси чит фабрики фәһләләринин ағыр вә дөзүлмәз иш шәраитиндән, фәһлә шүурунун јараныб күчләнмәсиндән, мүхтәлиф милләтләрдән олан адамларын бир бајраг алтында бирләшиб сијаси тә'тилә гошулмасындан, онларын биркә севинч вә изтирабларындан бәһс едир. Әсәрин гәһрәманы Салман Азәрбајчан фәһлә синфинин габагчыл дәстәсини тәмсил едир. Мүәллиф ону фабрикдә, өз мәнзилиндә, газаматда фәһләләр арасында дүшүнчә вә ахтарышларда, сијаси мүбаризәјә сәфәрбәрлик әзминдә тәсвир едир. Салман газамата дүшәндә белә өз никбинлијини итирмир. Күрчү тәләбәси Хундадзедән тә'тили давам етдирмәјин сирләрини өјрәнир, фәһлә досту Фәрһадын сијаси тә'тилә рәһбәрлијинә, истибдад режиминин сүгутуна дәрин инам һисси илә јашајыр. Сејид Мусәви өз гәһрәманынын дили илә, хүсусән әмәлләри илә сөздән ишә кечмәји, «Тәкамүл» болшевик гәзетинин програмына ујғун олараг, бејнәлмиләл синфи бирлији, пролетар ингилабы вә пролетар һакимијјәти идејасыны тә'сирли вә образлы тәфәккүрлә ифадә едир. Әсәрдә фәһләләрин данышығындан шүбһәләнән, онлары күдүб дуран урјадник «чәнки хоруз кими кибр вә гүрурлу» верилир. Фәһләләрин ағыр, ишкәнчәли доланышығы даһа образлы бәдии дилдә ачылыр: «Бачалардан боз түстү күләјин дәминдә јаваш-јаваш наз илә сүзүлүрдү көјә. Бу, һасарын ичиндәкиләрин аһ вә наләсидир ки, заманә валисиндән, саһибкардан еһтијат едәрәк, горха-горха әршә бүләнд олурду».

Биринчи рус ингилабынын гүввәтли тә'сири илә јаранмыш Азәрбајчан болшевик мәтбуатында бөјүк рус халгына, онун бејнәлмиләлчи, ингилабчы пролетар ордусуна, русларла достлугун дәрин сијаси мә'на вә әһәмијјәтинә күчлү инам вә е'тимад һиссләри өн плана чәкилирди. Бу бахымдан Н. Нәриманов вә С. Әфәндијевин ингилаби публисистикасы олдугча зәнкин материал верир. Султанмәчид Әфәндијев «Тәкамүл»дә (12 март 1907) јазырды: «...Фәгәт гејри тајфалар дәрракәли рус милләти илә бирликдә мүчаһидә вә мүбаризә етсәләр, лашәкк вә лашүбһәдир ки,... бу мүбаризәдә галиб кәләчәкләр».

«Тәкамүл»үн ингилаби јолуну давам етдирән «Јолдаш» болшевик гәзетинин дә өмрү гыса олмуш, анчаг үч нөмрәси чыхмышдыр: Илк сәһифәләриндә «...ишығы артырмалы, өзүнү дә фәһләнин гаранлыг газармасына, кәндчинин рутубәтли дахмасына апармалыдыр», — дејә јазан «Јолдаш» һәгиги бејнәлмиләлчи кими чыхыш едир, истисмарчылара гаршы пролетарнатын мәнафејини ачыг вә чәсарәтлә мүдафиә едирди. Азлыгда олан халгларын гәддар дүшмәни чаризми тәнгид һәдәфинә чевириб јазырды ки: «...Дәхи инди ермәни вә мүсәлманлар өз дост вә дүшмәнләрини танызыблар... бундан сонра онлары алдадыб аләт етмәк гејри-мүмкүндүр». «Јолдаш» гәзетинин халглар достлуғу, пролетар һәмрә'лији уғрунда мүбаризәси демократ әдиб Чәлил Мәммәдгулузадәнин фикрини чәлб етмиш, ону марагландырмышдыр. Бу мараг «Молла Нәсрәддин» журналында (1907, № 35) «Јолдаш» адлы гијмәтли фелјетонун чап едилмәси илә нәтичәләнмишдир. Әсәрдә «Јолдаш» вә онун редактору Әсәдулла Ахундовун чар фитнәсинә зидд идеја-әдәби хәтти, милләтләрин гардашлығы јолунда фәал чыхышы инчә јуморла верилир. «Инди мә'лум олур ки, чәнаб Әсәдулла Ахундовун фикри лап өзкә имиш» сөзләриндә «Јолдаш»ын ингилабчылығына мәнтиги вурғу илә ишарә олунур. Мирзә Чәлилин бу фелјетону сатирик халг журналынын болшевик мәтбуатына идејача јахынлығыны бир даһа ајдын көрмәјә имкан верир. «Јолдаш» гәзети биринчи нөмрәсиндә М. Һадинин «Чамаата итһаф» башлығы алтында јаздығы «Дад истибдаддан» ше'рини чап етмәклә инсанларын һүгуг бәрабәрлији, сәадәти јолунда мүбаризә идејасыны ирәли сүрүр, әсарәт буховларына гаршы чыхырды.

Галдыг әлиндә бир сүрү әрбаби-вәһшәтин,
Олдуг әсири пәнчеји-гәһрү мүсибәтин!..

Үмумән, болшевик мәтбуаты бәдии әдәбијјата өз сәһифәләриндә кениш јер верир, мүхтәлиф әдәби жанрларда әсәрләр чап едир, әдәбијјатдан синфи мүбаризәнин кәсәрли силаһы кими истифадә едирди. «Гудок» гәзети бөјүк пролетар јазычысы Максим Горкинин «Ана» романындан бир парча чап етмиш вә бу мүнасибәтлә Бакы фәһләләриндән бир групу она мәктуб јазараг, Русијада чыхан «Труженик» журналында (1908, № 14) чап етдирмишдир. Азәрбајчан болшевик мәтбуатынын өнчүлләриндән олан «Бакински рабочи» гәзети һәмин илин 27 сентјабрында Бакы фәһләләринин ингилаби мәзмунлу сәмими мәктубуну сјнилә өз сәһифәсиндә вермишдир. Фәһләләрин јазычыја мәктубунда дејилирди: «...Ана вә онун оғлу Павел бизим үчүн чанлы идеалдыр».

Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә вә башгалары болшевик мәтбуаты илә даһа сых бағлы идиләр. Н. Нәриманов аловлу публисист әсәрләри, болшевик мәтбуатында кәскин ингилаби чыхышлары илә Шәргдә даһи Ленин идејаларынын јорулмаз чарчысы, тәблиғатчысы кими танынмышды. Ч. Мәммәдгулузадә 1905-чи илдә «Кавказски рабочи листок» гәзетиндә чап етдирдији «Хејир-дуа» мәгаләсиндә Иран фәһләләрини Русијадакы азадлыг һәрәкатындан өјрәнмәјә, сәфәрбәрлијә чағырырды.

Болшевик гәзетләри Азәрбајчанда ингилаби-демократик мәтбуат вә әдәбијјатын јаранмасы вә инкишафына һәлледичи тә'сир көстәрди.

ИНГИЛАБИ-ДЕМОКРАТИК МӘТБУАТ

Дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри вә болшевик гәзетләринин тә'сири илә јаранан ингилаби-демократик мәтбуат реалист әдәбијјатын мүбариз гәләм күрсүсү иди. Халгын ачыг фикирли зијалыларыны, гүдрәтли сөз сәнәткарларыны өз әтрафына јығмышды. Ады халгын гәдим тарихи илә, мәзмуну мүасир ичтимаи һәјатла сых бағлы олан «Молла Нәсрәддин» ингилаби-демократик мәтбуатын илк классик нүмунәси иди.

«Молла Нәсрәддин» журналы

Азәрбајчан мәтбуаты тарихиндә илк ингилаби-демократик сатирик мәчмуә олан «Молла Нәсрәддин» 1906-чы ил апрелин 7-дә Тифлисдә «Гејрәт» мәтбәәсиндә нәшрә башламышдыр. Журналын редактору бөјүк әдиб, көркәмли сатирик мүһәррир Чәлил Мәммәдгулузадә иди. Журнал вә редакторун «Молла Нәсрәддин» ады илә фәалијјәтә башламасы мә'налы иди, онларын гәдим вә зәнкин милли халг әдәбијјаты ән'әнәләри, күчлү Шәрг колорити илә сых бағлылығыны көстәрирди.

«Молла Нәсрәддин» XX әсрин әввәлләриндә Русија вә Азәрбајчанда мөвчуд олан мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә мејдана кәлди, аз мүддәтдә бөјүк һөрмәт вә шөһрәт газанды, халг һәјатынын әсл парлаг күзкүсүнә чеврилә билди. Азадлыг уғрунда мүбаризә аловларындан доған «Молла Нәсрәддин», ејни заманда, бу мүбаризәнин идеја мәркәзинә, ингилаби-демократик фикрин чарчысы вә органына чеврилди. «Молла Нәсрәддин» зәһмәткеш халгын һәгигәт дејән сәси, XX әср Азәрбајчан ичтимаи һәјатынын әдәби-бәдии салнамәси, енсиклопедијасы иди. «Хатиратым» адлы мәшһур әсәриндә 1905-чи ил ингилабынын чәмијјәт һәјатына, әдәбијјат вә мәтбуата тә'сириндән, мүсәлман Шәргинин керилик вә гәфләтиндән бәһс едән Чәлил Мәммәдгулузадә, мөвчуд шәраитдә сатирик күлүшә олан зәрури еһтијачы хатырладараг јазырды: «Молла Нәсрәддин»и тәбиәт өзү јаратды, заманә өзү јаратды».

«Молла Нәсрәддин» мүәјјән фасиләләрлә ијирми беш ил чап олунмушдур. О, әввәлчә Тифлисдә (1906—1918), аз бир мүддәт Тәбриздә (1921), сонра исә Бакыда (1922—1931) фәалијјәт көстәрмишдир. Мүтәхәссисләрин фикринчә, журналын Тифлисдә үч јүз јетмиш, Тәбриздә сәккиз, Бакыда үч јүз дохсан сәккиз нөмрәси чыхмышдыр.

Журналын мараглы, рәнкарәнк програмы варды. Илк нөмрә белә бир програмла дүнја ишығына чыхыб бөјүк чанланмаја сәбәб олмушду:

1. Мәгаләләр. 2. Кәскин тәнгидләр. 3. Фелјетонлар. 4. Мәзһәки ше'рләр. 5. Мәзәли телеграмлар. 6. Сатирик һекајәләр. 7. Ләтифәләр. 8. Почт гутусу. 9. Мәзһәки е'ланлар. 10. Хүсуси е'ланлар. 11. Карикатура вә иллүстрасијалар.

Әслиндә «Молла Нәсрәддин» журналынын биринчи нөмрәси онун сонракы бүтүн нөмрәләри үчүн әсас фәалијјәт програмы иди. Сатирик күлүш, дәрин мәзмунлу јумор журналдакы јазыларын әсасыны тәшкил едирди. Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәтбуаты тарихиндә индијәдәк көрүнмәмиш јени бир услуб јарадан «Молла Нәсрәддин», үмумән әдәбијјатын инкишафында бир дөнүш нөгтәси олду. Журналын илк нөмрәләри анчаг Ч. Мәммәдгулузадә илә Өмәр Фаиг Не'манзадәнин күчүнә чап олунурду. Истәр үз габығындакы мә'налы шәкил, истәрсә дә Мирзә Чәлилин «Сизи дејиб кәлмишәм» адлы програм мәгаләси журналын мәгсәдини, мәсләкини бәјан едир, халгы интибаһа, мүбаризәјә чағырыш руһуну әкс етдирирди.

Мирзә Чәлил мүркүләмәкдә олан мәзлум Шәргә үз тутуб мә'налы бир тәрздә дејирди: «Еј мәним мүсәлман гардашларым. Зәмани ки, мәндән бир күлмәли сөз ешидиб, башладыныз күлмәјә, о вә'дә елә күман етмијәсиниз ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүнүз. Әкәр билмәк истәсәниз ки, кимин үстүнә күлүрсүнүз, о вахт гојунуз габағыныза ајнаны вә бахыныз чәмалыныза».

Чәлил Мәммәдгулузадә елә илк мәгаләсиндән авам чамаатын анлајачағы садә бир дилдә јазыр, гәләм саһибләрини бу јола чағырыр вә халгда өз ана дилинә дәрин мәһәббәт дујғулары ојатмаға чалышырды. «Салыныз јадыныза о күнләри ки, ананыз сизә бу дилдә лајла чалырды», — дејир.

«Молла Нәсрәддин» илк нөмрәсиндә әсрләрдән бәри зеһинләрдә көк салмыш мәнфур сусмаг фәлсәфәсинә, зүлмә бојун әјмәк сијасәтинә гаршы кәскин бәдии күлүш, өлдүрүчү кинајә илә чыхыш едирди. «Лисан бәласы» адлы јазыда журнал һәр чүр зүлм вә ишкәнчәјә дөзәнләрә ачы-ачы күлүр вә өзүнәмәхсус ришхәндлә дејирди:

Еј дил, дәхи динмә вә сүкут ет, сәни тары,
лал ол вә данышма,
Сал башыны ашағә вә һеч бахма јухары,
мал ол вә данышма...

«Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәси

«Лисан бәласы» «Һәјат» гәзетиндә сусмағын хејир вә фәзиләтиндән сөһбәт ачан Ахунд Әбутүрабын ҹәфәнк мөизәләринә, зәһмәткеш инсанлары мүбаризәдән чәкиндирмәјә-чәһд едән фикирләринә гаршы јазылмышды. Һәмчинин илк нөмрәдә мүсәл-

ман аләминдә кениш јајылмыш ит боғушдурмаг, фала бахдырмаг, истихарә кими бид'әтләр әлә салынырды.

Журналын биринчи нөмрәсиндә Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Дәлләк» һекајәси дә «Лағлағы» имзасы илә чап олунмушдур.

«Молла Нәсрәддин» лап башлаңғычдан чаризмин милли тырғын сијасәтини, ингилаби идејалары боғмаг чәһдләрини гамчылајырды. Чаризмин Гафгазда ермәни-мүсәлман гырғыны төрәтмәси, азадлыға гаршы фитнәкар сијасәти мараглы карикатураларда әкс олунмушдур. «Молла Нәсрәддинин телеграмлары» бөлмәсиндә гыса, лаконик, лакин сијаси мә'нача чох кәсәрли јазылар дәрч олунмушдур.

Петербург — ...Бүтүн Русија мәмләкәти сакитликдир, гурд гојунла отлајыр.

Истамбул — ...Күчә илә кедән вәгт өскүрмәји Османлы һөкумәти әһалијә гадаған едиб.

Биринчи хәбәрдә Русијанын чахнашма вә ихтишаш, ингилаби тәлатүм ичиндә олдуғу кинајә илә, сонракы хәбәрдә исә Османлы һөкумәти үсули-идарәсинин деспотизми мүстәгим сарказм јолу илә әкс етдирилир. «Билмәли хәбәрләр», «Мәчмуәмизә мүштәри оланлара нәсиһәт»; «Молла Нәсрәддинин почт гутусу» бөлмәсиндә дә күлмәли, лакин охучуну дәриндән дүшүндүрән мараглы јазылар вардыр. Мүштәриләрә нәсиһәтин бири беләдир: «Мәктублары елә бир дилдә јазыныз ки, бир данә түрк кәлмәси олмасын: түркчә јазмаг ејбдир вә шәхсин елминин азлығына дәлаләт едир».

«Молла Нәсрәддин» журналы илк нөмрәсиндән Азәрбајҹан дилинин варлығы вә тәмизлији уғрунда мүбаризә мејданына атылды. Халгын баша дүшдүјү ширин, дузлу-мәзәли, садә дил вә үслубда јазмағын парлаг нүмунәсини көстәрди. Онун дилдә садәлик, ајдынлыг, хәлгилик сијасәти өз идеја дүшмәнләринин, о ҹүмләдән Әли бәј Һүсејнзадәнин дә һејрәтинә сәбәб олмушдур. «Хатиратым» әсәриндән өјрәнирик ки, Ә. Һүсејнзадә «Молла Нәсрәддин»ин садә јазы үслубуну тәгдир едәрәк Мирзә Ҹәлилә демишдир: «Јахшы јазырсыныз... Ачыг јазмағы да баҹармаг лазымдыр».

Журналын сонракы нөмрәләриндә, һәтта бүтүн фәалијјәти дөврүндә дил һаггында мүхтәлиф жанрларда сајсыз-һесабсыз әсәрләр чап олунмушдур. 1906-чы илин онунчу нөмрәсиндән башлајараг «Молла Нәсрәддин» өз охучуларына епиграф шәклиндә билдирирди: «Идарәјә көндәрилән мәктуб вә мәгаләләр ачыг түрк дилиндә јазылмыш олмасалар, чап олунмајачаглар».

«Молла Нәсрәддин» әсл халг журналы иди, бүтүн жанрларда чап етдији әсәрләрин үмуми руһуна, дил вә үслубунун садәлијинә, ајдынлығына көрә дә хәлгилији көзәл нүмунәси иди. Бундан әлавә, журналын мәзијјәтләриндән бири дә илк нөмрәсиндән башлајараг, Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына мүн-

тәзәм вә кениш јер вермәси, аталар сөзү вә мәсәлләр, ләтифәләр, тапмачалар вә бајатылардан өз сатирик мәрамына, үслубуна ујғун шәкилдә истифадә етмәси иди. Аталар сөзү вә мәсәлләр «Молла Нәсрәддин»дә чох заман халгда ишләндији ади мә'насындан фәргли олараг, даһа дәрин ичтимаи-сијаси мәзмун кәсб едир, сатирик мүндәричә дашыјырды. Мәсәлән:

Халгда:	«Молла Нәсрәддин»дә:
Аты атын јанына бағласалар, ја һалыны көтүрәр, ја хасијјәтини	Аты атын јанында бағласан, хан көрүб дејәр: бирини бағышла мәнә
Анлајанын гулу ол, анламајанын ағасы	Анлајана да гул ол, анламајана да
Өлмә ешшәјим өлмә, јаз кәләр, јонча битәр	Өлмә ешшәјим өлмә, јаз кәләр, һүрријјәт битәр
Ит итнән боғушду, јолчунун иши аванда дүшдү	Ат-ат илә боғушар, һөкумәтин иши раст кәләр
Ешшәјә күчү чатмыр, паланын тапдајыр	Ешшәјә күчү чатмыр, мүсәлманы тапдајыр
Көк арыглајынча арығын чаны чыхар	Хан арыхлајынча рәијјәтин чаны чыхар
Тохун ачдан хәбәри олмаз	Тохун ачдан кәрәк хәбәри олмасын
Тысбаға гынындан чыхды, гынын бәјәнмәди	Тысбаға гынындан чыхса, «аброзованни» олар
Чох охујан чох билмәз, чох кәзән чох биләр	Чох јашајан чох билмәз, чох јатан чох биләр
Дәрә хәлвәт түлкү бәј	Дәрә хәлвәт, түлкүләримиз бәј
Оғрудан оғруја һалалдыр	Гоншу чөрәји оғру гоншуја һалалдыр
Гоншун писдир көч гуртар	Гоншун писдир вур өлдүр
Гурддан горхан гојун сахламаз	Хандан горхан гојун сахламаз
Сајғылы баш саламат олар	Јухулу баш сәламәт олар
Гуш вар әтини јејәрләр, гуш вар әт једирәрләр	Адам вар әтини јејәрләр, адам вар әт једирәрләр
Гурддан чобан олмаз	Гурддан јахшы чобан олар
Кечинин әчәли кәләндә чобанын чомағына сүртүшәр	Мүсәлманын әчәли кәләндә ханын ағачына сүртүшәр Мүсәлмана кечә-күндүз бирдир
Кора кечә-күндүз бирдир	

«Молла Нәсрәддин» журналы тәкчә мәнсуб олдуғу халгын шифаһи сөз сәнәти илә дејил, һәм дә классик јазылы әдәбијјаты илә, габагчыл рус вә дүнја әдәбијјаты, мәдәнијјәти илә сых бағлы иди. Журналын кәскин сијаси фелјетонлары, ингилаби руһлу ше'рләри, һәгигәтпәрәстлик вә ифшачылығы чар һөкумәти, јерли буржуазија, һәмчинин дин хадимләринә гаршы шиддәтли вә ардычыл мүбаризә апармасы, онун сензура изләмәси вә тәһлүкәсинә мә'руз галмасына, тәһдид вә тәкфир едилмәсинә сәбәб олурду. Мә'лумдур ки, журналын редаксијасы чар полиси тәрәфиндән дәфәләрлә мүсадирә олунмуш, нәшрини сензура гадаған етмишдир. Бу барәдә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә карикатуралар, гејдләр, ишарәләр чохдур. Журнала сензура нәзарә-

тини Чәлил Мәммәдгулузадә сонралар белә хатырлајырды: «Ким иди сансорлар? Елә бәдбәхтлијин бир бөјүјү дә бу иди ки, бизим о вахтын мәтбуатынын бир дүшмәни һөкумәт ганун вә гәрардадлары ола-ола, о бири дүшмәнләри дә Кишмишов кими сансорлар иди».

Гараханов вә Кишмишов кими гәддар чар сензорлары «Молла Нәсрәддин» вә онун мүһәррирләринә һәгигәтән көз вериб ишыг вермирдиләр. Һәлә јерли мүсәлман руһанилəри, гочулар, јүзләрлә мүхтәлиф голузорлу тәнгид һәдәфләри журнала дүшмән кәсилиб, онун мәһвинә чалышырдылар.

«Молла Нәсрәддин»ин достлары да чох иди. Зәһмәткеш халг, мүтәрәгги зијалылар онун архаландығы башлыча гүввә иди. Журнал өзү нәшринин ијирми ики иллији мүнасибәтилә сонралар (1927) бу һагда јазырды: «Молла Нәсрәддин»ин достлары өзү кими јохсул кәндлиләр, муздурлар, ишчиләр вә зијалылардан, дүшмәнләри дә чарлардан, султанлардан, шаһлардан, мүлкәдар, бәј, хан, гочу, гарныјоғунлардан, хүсусән, мүчтәһид, муфти, молла вә сејидләрдән ибарәт иди».

Лакин сабит вә мөһкәм мәсләкли бу сатирик журнал чаризмин ағыр сензура режиминә, руһаниләрин тәкфир вә тә'нәләринә, гочуларын һәдә-горху вә тәһдидләринә рәғмән өз хејирхаһ тарихи ишини дөнмәдән, чәсарәтлә давам етдирирди.

Сензуранын гадаған етдији фелјетон вә карикатураларын јерини ағ бурахыб, үстүндән гырмызы хәтт чәкиб, алтында истеһза илә јазырды: «Биздән асылмајан сәбәбә бу јер бош галды». Бу да журналын өз тәнгид һәдәфләрини ифша үсулларындан бири иди. Һәмчинин руһаниләр вә гочулар онун сәһифәләриндә лајигли чаваб алыр, «Молла Нәсрәддин»ин өлдүрүчү сатирик күлүшү гаршысында ләрзәјә дүшүрдүләр. Чәлил Мәммәдгулузадә руһаниләрин «Молла Нәсрәддин» гаршысында нечә дәһшәтли хофа дүшдүкләрини, журналын интибаһа, мүбаризәјә чағырыш руһуну нәзәрдә тутараг «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» фелјетонунда дејирди:

«А моллалар, нијә мәни дөјүрсүнүз? Олмаја мәндән горхурсунуз ки, әјилиб чамаатын гулағына бир нечә сөз пычылдајам, бир нечә мәтләбләрдән акаһ едәм? Олмаја горхурсунуз ки, мәчмуәнин вәрәгләрини нөкәрләр самавар алышығы едә-едә вә шәкилләрини ушаглар ојнада-ојнада ахырда чамаат көзүнү ачыб бә'зи ишләрдән хәбәрдар ола? Олмаја сиз баша дүшүрсүнүз ки, бир мәмләкәтдә ики падшаһ вә бир әсрдә ики молла ола билмәз: ја молла хәсрәддин, ја Молла Нәсрәддин?

Һеч ејби јохдур, дөјүрсүнүз дөјүнүз. Амма буну да билиниз, еј моллалар ки, күнләр доланар, сулар ахар, замана тәзәләнәр вә ахырда јетим-јесир вә кечәл-кучәл гардашларым досту илә дүшмәнини таныјыб һаман јоғун дәјәнәкләри сизин әлиниздән алар вә башлар ...дәхи далысыны демирәм».

Мәтләб ајдындыр, Молла Нәсрәддин бир тәрәфдән өзүнү

халга зијан верән моллалара гаршы гојур, онлары һәјат сәһнәсиндән силиб атмаға чалышыр, дикәр тәрәфдән дә журналын хејирхаһ әмәлләринин сәмәрәсини, бәһрәсини, онун шүурлара јол тапыб халгы ојатмаг гүдрәтини көрүр вә көстәрирди.

«Фүјузат» вә «Шәлалә» журналларынын јарадычы һеј'әти, әсасән, орадан-бурадан кәлән зијалылардан, јабанчы мејлләри тәблиғ едәнләрдән ибарәт идисә, «Молла Нәсрәддин»ин әтрафында топлананлар дөврүн ән мүтәрәгги реалист гәләм саһибләри иди, Азәрбајчан халгынын һәјат вә мәишәти, мәһрумијјәт вә мүбаризәләри илә нәфәс алан милли јазычылар иди. Башда бөјүк демократ әдиб Ҹ. Мәммәдгулузадә олмагла бүтүн көркәмли тәнгиди реалистләр бу журналын јарадычы һеј'әтинә дахил иди. Дөврүн ингилабчы публисистләри, реалист-маарифпәрвәр јазычылары да «Молла Нәсрәддин»ә рәғбәт бәсләјир, ону гаракүруһчулардан мүдафиә едирдиләр. Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, Ф. Көчәрли, С. Һүсејн, Һ. Минасазов вә башгаларынын бу саһәдә сә'ји хүсуси гејд олунмалыдыр. Демократик әһвали-руһијјәли мәтбуат органлары да «Молла Нәсрәддин»и дүзкүн гијмәтләндирир вә онун дүшмәнләринә гаршы чыхыш едирдиләр.

Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин бөјүк хидмәтләрини инкар етмәдән демәк олар ки, «Молла Нәсрәддин» коллектив јарадычы һеј'әтин әсәри иди. О өзү дә бу һәгигәти е'тираф етмишдир: «Молла Нәсрәддин» тәк бир нәфәр мүәллифин әсәри дејил. «Молла Нәсрәддин» бир нечә мәним әзиз јолдашларымын гәләмләринин әсәринин мәчмуәсидир ки, мән дә онларын анчаг ағсаггал јолдашыјам».

Әсасән *Молла Нәсрәддин* тәхәллүсү илә јазыб-јарадан Мирзә Ҹәлил, гисмән дә *Лағлағы, Дәли, Дәмдәмәки, Ҹырчырама, Һәрдәмхәјал* вә с. имзаларла журналда чыхыш едирди.

«Молла Нәсрәддин» аләминдә икинчи гүдрәтли гәләм устасы поезијамызда ингилаби сатиранын баниси М. Ә. Сабир иди. Ән чох *Һопһоп, Ағлар күләјән, Әбунәср Шејбани, Ҹинкөз бәј* имзалары илә чап олунан Сабир «Молла Нәсрәддин»дә бир чох башга кизли имзаларла да чыхыш етмишдир. Онун 1906—1911-чи илләрдә журналда кедән гијмәтли сатирик ше'рләри «Һопһопнамә»нин әсасыны тәшкил едир. Мирзә Ҹәлилә шәхсән, јарадычылыг ән'әнәләри. әгидә вә мәсләкчә дост олан Сабири «Молла Нәсрәддин»сиз, журналы исә Сабирсиз тәсәввүр етмәк чәтиндир. «Тәб Сабирин иди, гафијәпәрдазлыг Сабирин иди, исте'дади-ше'ријјә Сабирин иди, фәгәт мөвзу верән «Молла Нәсрәддин» вә Мирзә Ҹәлил иди» *(Ә. Һагвердијев)*. Ҹ. Мәммәдгулузадә мәчмуәнин биринчи нөмрәсиндә чап етдирдији «Лисан бәласы» ше'ринә ишарә едәрәк, 1927-чи илдә Әли Нәзминин «Сижимгулунамә»синә мүгәддимәсиндә јазырды: «Нечә ки, мә'лумдур, бу ше'ри јазан әсла шаир дејил иди. Бу бир нүмунә иди ки, буну биринчи нөмрәдә дәрч етмәкдә биз һәгиги «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг». Бу ахтарыш узун сүрмәмишдир. Сабир дә, Әли Нәзми дә бир-бириндән хәбәрсиз, «Молла Нәсрәддин»ин дөрдүнчү нөмрәсиндән башлајараг журналын ән фәал әмәкдашлары олмушлар. «Милләт нечә тарач олур-олсун» Сабирин «Молла Нәсрәддин»дә чыхан илк ше'ридир. Әли Нәзми исә журналда әввәлләр нәср, сонра исә һәм нәср, һәм дә мәнзум әсәрләрини чап етдирмишдир. 1906-чы илдән журнал бағланана гәдәр онун мүбариз јазычысы, бә'зән мүвәггәти редактору, совет дөврүндә исә узун заман мәс'ул катиби олмушдур. Шаирин «Молла Нәсрәддин»дә мәшһур кизли имзалары *Әлидәјәнәкли, Мәшәди Сижимгулу, Кефсиз, Сижимгулу* иди. Мирзә Ҹәлил онун әсәрләрини журналын бәзәји сајырды. Әли Нәзми «Әҹәб», «Әбәсдир аһын», «Инан», «Горхурам», «Амандыр», «Әш'ари-нијазмәндәнә» ше'рләрини билаваситә «Молла Нәсрәддин»ә һәср едәрәк, онун халг гаршысында тарихи хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир, дөврүн мүртәче гүввәләринә гаршы ардычыл идеја мүбаризәси апаран Мирзә Ҹәлили еһтијатлы олмаға чағырырды.

«Молла Нәсрәддин»ин мүтәрәгги насирләриндән, бәдии күлүш устасы Әбдүррәһим бәј Һагвердијев *Хортдан, Ҹејранәли, Мозалан бәј* имзаларыны гәбул етмишди. Журналда «Хортданын ҹәһәннәм мәктублары», «Мараллары» силсиләсиндән һекајәләри, «Мозалан бәјин сәјаһәтнамәси»ни чап етдирмишдир. Әдиб сонралар јаздығы «Молла Нәсрәддин һаггында хатиратым» әсәриндә журнала, онун әмәкдашларына еһтирамла бөјүк гијмәт верирди.

Хадими-милләт, О тајлы, Ҹүвәллағы бәј, Сарсаггулу бәј, Ҹүвәллағы имзалары илә чап олунан Әлигулу Гәмкүсар да Мирзә Ҹәлилә јанашы бир мүддәт (1913) журналын редактору олмушдур. О, кәскин гәләм саһиби, фәал мүһәррир иди. Гәмкүсара гәсд едиләндә Ә. Һагвердијев тәсадүфән демәмишди: «Әлигулу Нәчәфзадәјә дәјән күллә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин үрәјинә дәјди».

Көркәмли шаир, насир вә публисист М. С. Ордубади — *Һәрдәмхәјал;* Ө. Ф. Не'манзадә — *Үмидвар;* шаир Әли Рази — *Дабанычатдаг хала, Һејвәрә;* Әли Мәһзун — *Јетим чүчә;* Бајрамәли Аббасзадә — *Һаммал;* Салман Мүмтаз — *Хортдан бәј* имзалары илә јазыр вә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә өз сатирик әсәрләри илә фәал иштирак едирдиләр. Бунлардан башга, журналда јүзләрлә мараглы кизли имзалар вар ки, кимә аид олдуғуну тә'јин етмәк чәтиндир.

Бу дөврүн көркәмли реалистләри арасында Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин јерини дүзкүн сечән халг јазычысы Сүлејман Рәһимов образлы шәкилдә јазыр: «Ким дејир ки, Мирзә Ҹәлил күлүб, јанылыр, Азәрбајчан торпағында һәлә белә ағлајан олмајыб. Мирзә Әләкбәр Сабир, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев кими сәнәткарлар нә гәдәр бөјүк олсалар да, Мирзә Ҹәлилин әтрафында пөһрәләјибләр. Јә'ни бу көклү ағач олмасајды, бу пөһрәләрин бөјүјүб бар тутмасы бир хејли мүшкүл иш иди. Мирзә

Чәлилин бир бөјүклүјү дә бундадыр («Азәрбајчан» журналы, 1980, № 3).

Молланәсрәддинчиләр һәм һөкумәт сензурасындан, јерли гаракүруһчулар вә руһанилердән еһтијат етдикләри үчүн, һәм дә сатирик журналын тәләбинә ујғун мүхтәлиф кизли имзалар гәбул едирдиләр. «Молла Нәсрәддин»ин јарадычы һеј'әтиндә реалист рәссамларын да чох бөјүк мөвгеји варды. Журналын дәрин мәзмунлу карикатураларыны Роттер, Шмерлинг, Ә. Әзимзадә чәкирди, Тәбриз нөмрәләринин рәссамы Әли Беһзад олмушдур. Беләликлә, «Молла Нәсрәддин»ин тарихи хидмәтләриндән бири дә көркәмли реалист сатирик јазычылар вә рәссамлар нәслини тәрбијә едиб јетирмәсидир.

«Молла Нәсрәддин» журналы өз дөврүнүн парлаг әдәби күзкүсү иди, зәнкин вә рәнкарәнк тематикаја малик иди. Ади мәишәт мәсәләләриндән тутмуш, бөјүк ичтимаи-сијаси, ингилаби һадисәләрә, бејнәлхалг проблемләрә гәдәр — һәјатда нә варса, бу сатирик журналда реал әкс олунурду. «Молла Нәсрәддин» бүтүн хырда вә бөјүк мөвзулары, ади мәтләб вә бөјүк ичтимаи гәбаһәтләри сатирик күлүш, бәдии јумор васитәсилә, јығчам сүжетләрдә, кичик формалы јазыларда әкс етдирирди. Һәм дә мәһз өзүнәмәхсус садә, лаконик, күлүш доғуран вә охучуну дәриндән дүшүндүрән мәзәли дил вә үслубда јазырды.

«Молла Нәсрәддин»и доғуран 1905-чи ил ингилаби һадисәләри бу журналда көрүнән ән актуал вә мүасир мөвзулардан иди. Молланәсрәддинчиләр ингилаби һәрәката, халгын азадлыг мүбаризәсинә нәинки рәғбәт бәсләјир, һәтта өз әсәрләри илә онлара билаваситә көмәк дә едирдиләр. Журнал һәлә илк нөмрәләринин бириндә ингилаби мүбаризә вә чаризмин она гаршы амансыз чәза тәдбирләринин ејһамла хатырладараг «Бир пара һикмәтли данышыглар» сәрлөвһәси алтында јазырды:

— Кәрбәлаји Һәсән, утанмырсан, гызармырсан, ајагјалын, туманчаг вә башыачыг чыхырсан күчәјә?

— Валлаһ, утанмағыма утанырам. Амма горхурам гызарам, тарадавојлар кәлиб тутуб апаралар гаталар дама ки, рәнкин гырмызыды».

«Молла Нәсрәддин» өз «лүғәт»ләри, «тапмача»лары, «мүкалимә»ләриндә, фелјетон вә сатирик ше'рләриндә ингилаби идејалары тәблиғ едирди. Фәһләләрин, јохсул кәндлиләрин һәјатындан, онлара едилән зүлмдән дөнә-дөнә јазырды.

Журнал чар казакларынын ганлы әлләри илә Бакы нефт мә'дәнләри фәһләләринин гырдырылмасындан (1906, № 14) јазырды. Һәмин илин онунчу нөмрәсиндә исә дејилирди: «Балаханыда Талышханов фәһләнин һәр биринә үч јумруг вә 17 гәпик музд верир... бу һесаб илә дөрд мин фәһләјә күндә нә гәдәр музд кәрәк верилә?»

Јахуд, јенә 1906-чы ил 12-чи нөмрәдә журнал «Гафгаз хәбәрләри» башлығы алтында Бакыда фәһлә-капиталист мүнасибәтләрини мүхтәсәр бир сүжетдә «Башы гапазлы» имзасы илә белә

тәсвир едир: «Бу күн Бакыда базар илә кечирдим, көрдүм иранлы мәсчидиндә сәккиз јүзә кими башы сарынмыш, голу әзилмиш, көзү гызармыш һәмшәриләр әлләри голтуғунда, башлары чијниндә отурмушлар. Дедим, дадаш, сиз бурада нә кәзирсиниз вә сизә нә олуб? Бириси бир аһ чәкди деди: биз «фәхри-милләт» һачынын фабрикасында ишләјирдик. Аллаһ лә'нәт ејләсин пис адама. Бизи башдан чыхартдылар ки, сиз дә адамсыз, ихтијарыныз вар, һүгугунуз вар. Биз нә биләк... Авам адамыг, биз дә бир тәләбнамә јаздырыб вердик һачыја, бирдән көрдүк а башына дөнүм... Салдат, газаг төкүлдү үстүмүзә, бизләри әздиләр, дөјдүләр, биз нә биләк ки, фәгирләрин, касыбларын һеч бир шејдә һагги јох, ихтијары јохдур... О да мүсәлман фәгирләри, өзүмүз дә Иран ушағы... нә дејәчәкдим...-јадымдан чыхды...».

«Молла Нәсрәддин»дә фәһләләрин ағыр һәјат тәрзи, ингилаби чыхышлары, онлара тутулан диван барәдә истәнилән гәдәр сатирик-јумористик әдәби-бәдии материал вар. Ч. Мәммәдгулузадәнин фелјетонларында, Сабир вә Әли Нәзминин сатирик ше'рләриндә 1905-чи ил ингилабы, фәһлә мөвзусу даһа кениш јер тутурду. «Фүјузат»ын редактору Ә. Һүсејнзадә «Ничат мәһәббәтдәдир» әсәри илә синфи сүлһ сијасәти јеридир, зиддијјәтләри барышдырмаға чәһд көстәрирдисә, молланәсрәддинчиләр пролетариаты капиталист вә мүлкәдарлара гаршы синфи мүбаризәјә сәсләјирди. Чәлил Мәммәдгулузадә «Бир бочка су, Бакыда Чорны город фәһләләринә» вә башга бир сыра әсәрләриндә, Сабир «Бакы фәһләләринә», «Фәһлә» ше'рләриндә пролетар һәрәкатынын мүәјјән епизодларыны әкс етдирир, фәһләләрин синфи мәнафеји мөвгејиндә дурараг, онлары азадлыг уғрунда мүбаризәјә руһландырырдылар. Биринчи рус ингилабынын Јахын Шәргә тә'сири, хүсусән Иран ингилабы вә Сәттар хан һәрәкаты, шаһ деспотизми вә Шәрг мүтләгијјәти мөвзусу «Молла Нәсрәддин»ин мәнсур вә мәнзум јазыларында гырмызы бир хәтт тәшкил едир. Мирзә Чәлил фелјетонларынын, Сабир вә Әли Нәзми ше'ринин мүһүм бир гисми мәһз бу мөвзудан бәһс едир. Сабирин Сәттар хана һәср етдији ше'р сәнкәрләрдә охунурду. Мирзә Чәлил аловлу публисист әсәрләриндә Иран фәһләләрини бирлијә, мүбаризәјә, јаланчы һүрријјәт вә'дләринә инанмамаға, рус фәһләләриндән өјрәнмәјә чағырырды. Журналын Сәттар хан һәрәкатына рәғбәт вә мәһәббәти шәксиз иди вә Иран ингилабына даир јазыларында ачыг ифадә олунурду. «Молла Нәсрәддин» 1908-чи илдә Сәрдари-милли Сәттар ханын гәһрәманлығындан, ингилаби дөјүш әзминдән руһланараг, «Јаша» адлы миниатүр бир јазы чап етмишди: «Инсан һәддиндән артыг бир шејә севинәндә чох вагт дили тутулан кими олар вә әввәл вагт билмәз ки, нә десин вә нә данышсын. Шаһын намәрд гошунларынын басылмағыны ешидиб анчаг буну дејә билдик: јаша Сәттар хан».

Ч. Мәммәдгулузадәнин гәләминдән чыхан вә журналда чап олунан «Иран фәһләләринин пулу һара кедир», «Иранлылара»,

«Һәмшәри», «Нечә ган ағламасын даш бу күн» вә с. онларла фелјетон Иран зәһмәткешләринин ағыр күзәраныны, ингилаб мүчаһидләринин мүбаризәсини, фәһләләрин истисмар бојундуруғу алтында инләдијини реал һәјати деталларла әкс етдирирди. Ирана даир фелјетон, башга јазы вә шәкилләрдә «Молла Нәсрәддин» чох заман халгы мәһәррәмликдә көз јашы төкмәкдән чәкиндириб, азадлыг дөјүшчүләринә гошулмаға, онлара һәр васитә илә јардым көстәрмәјә чағырырды. Тәбриздә чыхан бир нөмрәсиндә журнал милләтин һәр чәһәтдән түстү ичиндә боғулдуғуну, мүбаризә әзминдән мәһрум едилдијини тәәссүфлә бәјан едирди: «Һәр јан түстүдүр; мәчлисләрдә вә евләрдә духанијјәт вә мәшрубат түстүсү, күчәләрдә һамам түстүсү, мә'нәвијјатда мөвһумат түстүсү, руһда вә гәлбдә кәсафәт түстүсү... Хүласә, милләт түстү ичиндә боғулмагдадыр. Вә боғула-боғула ничата мүнтәзирдир». Журнал бүтүн намуслу, вичданлы адамлары милләти бу дәһшәтли бәладан хилас етмәјә сәсләјирди. «Азәрбајчан» адлы мәшһур әсәри илә Мирзә Чәлил, 1917-чи илин ичтимаи-ингилаби һадисәләриндән чыхыш едәрәк, халгы бирлик вә јекдиллијә, вәтәнпәрвәрлијә сөвг едирди.

«Молла Нәсрәддин» фәһлә һәрәкатына, халгын азадлыг мүбаризәсинә мүнасибәтини чох заман сатирик лүғәтләрдә, мәзәли мүкалимә вә е'ланларда, һесаб мәсәләләриндә, карикатураларда, ири һәчмли нәср әсәрләринә вердији рич'әт вә штрихләрдә ифадә едирди. Кәнд пролетариатынын талеји, мүлкәдар-рәијјәт проблеми дә ону ејни дәрәчәдә дүшүндүрүр вә мәшғул едирди. «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә «Мүлкәдар вә әкинчи», «Хан вә рәијјәт» мөвзусунда бир чох карикатуралар, ше'р вә фелјетонлар дәрч олунмушдур. «Мүлкәдар вә әкинчи» адлы карикатурада (1906, № 18) мүлкәдар узунгулаг шәклиндә, кәндли она арпа верән јердә тәсвир олунмушдур. Узунгулаг һарынлыгдан кәндлијә тәпик вурур. Шәклин алтында охујуруг. «Ај аға, башына доланым, та нијә шыллах атырсан, мән ки сәнә хөрәк верирәм».

Кәндли мөвзусу бүтүн молланәсрәддинчиләрин јарадычылығында бу вә ја башга шәкилдә әкс олунур, журналын ингилабдан әввәлки фәалијјәти дөврүндә һәмишә өн плана чәкилирди. Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир вә Әли Нәзми бу мүһүм ичтимаи мөвзуја даһа артыг диггәт јетирирдиләр. Кәндлинин истисмар олунмасы, соған кими сојулмасы бир һесаб мәсәләсиндә реал вә инандырычы верилирди: «Әкинчи әкдији буғдашын отуздан он һиссәсини верир мүлкәдара, он һиссәсини верир молла вә дәрвишә (јуху тә'бири, гыздырма дуасы вә гејри зәһмәтләринин әвәзиндә), он һиссәсини дә глава вә пристава рүшвәт вә диван хәрчи... әкинчинин өзүнә нә гәдәр буғда галды?»

«Молла Нәсрәддин» фәһлә вә кәндлиләрин зилләтдә, истисмарда, ағыр еһтијачда олдуғуну тәсвир етмәклә мәһдудлашыб галмырды. Онлары бу кәкә салан ичтимаи мүһити дә гамчылајыр, дөвләт гурулушуну, онун думасыны, чаризмин милли гырғын

сијасәтини, полис идарәләрини, ганлы Николајын тахт-тачыны, азадлыг мүчаһидләрини ган дәријасында боған Мәһәммәдәли шаһ вә Султан Әбдүлһәмиди, бүтүн әксингилаби гүввәләри амансыз ифша едирди. Журнал бу мөвзуда сајсыз-һесабсыз ше'рләр, фелјетон вә карикатуралар чап етмишдир. Чар назири Столыпин, гаты милләтчи Пуришкевич вә башгаларынын тимсалында бүтүн мүтләгијјәт режими «Молла Нәсрәддин»ин әсас тәнгид һәдәфинә чеврилирди. 1907-чи ил нөмрәләринин бириндә чар һөкумәтинин инсанларыән ади азадлыг вә сәрбәстликдән мәһрум етдији, деспотизмә, сијаси зоракылыға әсасландығы сарказма тутулур: «Һәрчәнд мәним Русија һөкумәти илә арам јохдур. Ондан өтрү ки, ајыб олмасын, Чәфәрин анасына ики аршын чит аланда аз галыр гарадавој кәлиб десин ки, нијә полисијаја хәбәр вермәмиш арвадына туман алдын».

Истәр 1905-чи ил ингилабы һадисәләринә, фәһлә-кәндли мөвзусуна мүнасибәтдә, истәрсә дә мүтләгијјәт гурулушунун тәнгидиндә «Молла Нәсрәддин» болшевик мәтбуатына даһа артыг јахын иди. 1917-чи ил нөмрәләриндә бу јахынлыг өзүнү хүсусилә габарыг көстәрир. Мүвәггәти һөкумәтә, мүһарибә вә сүлһ мәсәләләринә мүнасибәтдә болшевик мәтбуаты илә «Молла Нәсрәддин» арасында мараглы бир ујғунлуг нәзәрә чарпырды. Мүвәггәти һөкумәтин халга сүлһ вә азадлыг верә билмәјәчәји, азлыгда олан милләтләрә һагир мүнасибәти, сахтакарлығы журналдакы «Һүрријјәтдән ким нә пај апарсын» ше'риндә Милјуковун дилиндән тарихи һәгигәтлә сәсләшән бир тәрздә әкс олунурду:

Өлкәмиздә мөвчуд олан һүрријјәт,
Милләтләрә бојлә ејләсин гисмәт:
Фин халгинә јыртыг јарым истиглал,
Полјаклара долу вә'дә бир чувал.
Украјнаја мухтаријјат, су, торпаг,
Түркүстанлы мүслүмләрә шапалаг.
Литвалыја истәјинчә ихтијар,
Бухаралы, хивәлијә зәһримар.
Казаклара һәр зад илә Кубан, Дон,
Ләзкиләрә, чәркәзләрә «пашол вон»!..
Грекләрә һәр нә десә, чал чәпик,
Азәрбајчан түркләринә вур тәпик...

«Молла Нәсрәддин» чаризми, мүвәггәти һөкумәти, ингилаб дүшмәнләрини тәнгид етмәклә јанашы, бејнәлхалг империализмин мүстәмләкәчилик вә мүһарибә сијасәтинә дә һәмишә тохунурду. Хүсусилә, инкилисләрин Шәрги, о чүмләдән Һиндистаны сојуб таламаг нијјәтләри Ч. Мәммәдгулузадәнин фелјетонларында, журналын бу мөвзуда кәскин карикатураларында амансыз күлүш һәдәфинә дөнүрдү.

Азәрбајчан мәишәтиндәки керилик, савадсызлыг, аилә мүнасибәтләриндәки мүхтәлиф типли гүсурлар, ушаг тәрбијәсинин нагис чәһәтләри, әталәт вә тәнбәллик, оғурлуг, дини тәәссүбкешлик вә с. мәнфи һаллар да «Молла Нәсрәддин»ин әсас тәнгид

һәдәфләриндән иди. Бүтүн бу гүсурлары журнал габагчыл мәдәнијјәтә малик халгларын һәјат тәрзи илә мүгајисәдә тәсвир едир, арадан галдырмаға чалышырды. Тәкчә Азәрбајчан халгынын дејил, мүсәлман аләминин мин-мин дәрдләри журналы дәриндән дүшүндүрүрдү. Аилә вә мәишәтдә, маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндәки гүсурларын әсасыны журнал һаглы олараг диндә, мөвһуматда, шәриәтин буховларында көрүрдү. Тәсадүфи дејил ки, Ч. Мәммәдгулузадә дин вә мөвһуматы, халгын азадлыг арзуларыны боғуб мәһв едән ичтимаи бәла, руһаниләри исә деспот падшаһлардан да дәһшәтли дүшмән һесаб едирди. Әдиб «Хатиратым» әсәриндә «Молла Нәсрәддин» журналы нәшрә башларкән дағ бојда Шәрг истибдады вә сајсыз-һесабсыз түфејли руһаниләрә гаршы онун мүбариз мөвгејини хүсуси гејд едир, «Әммамәли һәшәратлар»ы хатырладараг јазырды: «Пәс, онлар нә вахтадәк чәннәт, аби-көвсәр вә'дәсилә бәдбәхт ислам чамаатынын ганыны сорачаглар? Пәс нә вахтадәк авам чамааты мәсчид моизәсинә вә имам мәрсијәсинә мәшғул едә-едә елм-маарифдән вә саваддан узаг сахлајачаглар?..

Амма бизим габағымызда дағ кими дуран истибдад Шәрг истибдады вә Шәрг гаранлығы иди, шаһ вә султан истибдады иди вә шәриәт зүлмәти иди, вәтәнимизин Иран тәрәфиндә султанларын, шаһларын «кејфә-мајәша»сы иди, мүчтәһид вә шејхүлисламларын чөвланы иди вә хәлвәт дәрәдә нөв-нөв түлкүләрин бәјлији иди...

Паһо, нә данышырсан вә кимин сөзүнү данышырсан? Сәнин сөзүндән ган гохусу кәлир. Кимин сөзүнү данышырсан? Моллаларын? Ахундларын? Онлара бу мин илләрчә кимсә бата билмәјиб? Һәтта николајлара батан олубса да, фазилләрин сөзүнү данышмаға бир кимсә чүр'әт еләмәјиб».

Бәли, мин илләрдән бәри чөвлан едән, халгын ганыны соран фазилләри илк дәфә мәһз «Молла Нәсрәддин» журналы пәрән-пәрән салды, онлара елә бир дәрс верди ки, о замана гәдәр мисли көрүнмәмишди. «Гәбрдән мәктуб», «Нијә мәни дөјүрсүнүз?», «Һансы елмләр лазым?», «Ахунд илә кешишин вә'зи», «Гафгаз шејхүл-исламына ики дәнә ачыг мәктуб» вә онларла фелјетону илә Ч. Мәммәдгулузадә, сатирик ше'рләри илә Сабир, Әли Нәзми, М. С. Ордубади, Ә. Гәмкүсар, карикатуралары илә журналын рәссамлары динә, мөвһумата, руһаниләрә гаршы ән амансыз мүбаризә мөвгејиндә дururдулар. «Молла Нәсрәддин»ин елә бир нөмрәси јох иди ки, орада чәһаләт вә мөвһумат јајан руһаниләр ифша олунмасын. Кәнчәли Сејид Мир Бағыр, губалы Молла Баба, нахчыванлы Молла Маһмуд Чакәр, бир сөзлә, дөврүн ән мө'тәбәр руһаниләри, һәтта шејхүл-ислам вә мүфтиләр «Молла Нәсрәддин»дә даим ејбәчәр шәклә салыныр, сатирик күлүшлә гырманчланырды. Руһанилик, мөвһумат вә чәһаләт әлејһинә әсәрләр журналын ән ағыр чәкили саһәси иди. Руһаниләр «Молла Нәсрәддин»дән јараса Күнәшдән горхан кими горхурдулар. Чүнки журнал диндар вә гаранлыг мүһитдә маариф, мәдәнијјәт ишығы сачан бир прожектор кими онларын ејбәчәр симасыны, бүтүн фырылдагларыны ачыб көстәрирди. Һаким тәбәгәнин нүмајәндәләри, һәмчинин сојғунчу руһаниләр «Молла Нәсрәддин»дә халгын чанына дарашан ач микроблара бәнзәдилирди. Ч. Мәммәдгулузадә бөјүк вәтәндашлыг кәдәри илә јазырды: «Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларча ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мәһз бу һәшәратдыр милләти хәстә едән, мәһз бу микроблардыр ону бәднам едән... Лазымдыр микроблары милләтин бәдәниндән кәнар еләмәк!»

XX әсрин әввәлләриндә гадын азадлығы, гадынларын өртүнмәси проблеми әртафында мәтбуатда кедән чидди мүбаһисәләрдә «Молла Нәсрәддин» ән мүтәрәгги мөвгедә дурурду. Гадын азадлығынын гызғын тәрәфдары кими чыхыш едирди. Гызларын тәһсили гајғысына галыр, азјашлы гызларын гоча кишиләрә әрә верилмәсини, чохарвадлылығы, сиғә вә мүт'ә кими мәнфур дини адәтләри, гадын әсарәти вә һүгугсузлуғунун һәр чүр тәзаһүрләрини кәскин тәнгид едән силсилә материаллар чап едирди. Журналда Ч. Мәммәдгулузадәнин, Ә. Һагвердијевин, Сабирин, Әли Нәзминин бу мүһүм ичтимаи мөвзуда чап етдирдикләри фелјетон, һекајә вә ше'рләр бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едирди. «Ханымлара», «Мырт-мырт», «Анам-бачым», «Философлар», «Дөрд јүз гыз», «Дағарчыг», «Нишанлы бир гыз», «Өврәт мәсәләси», «Гыз тәрбијәси», «Молла Чәфәргулу», «Ганлы фачиә» кими тә'сирли фелјетонларында Мирзә Чәлилин галдырдығы хејирли идејалары бүтүн молланәсрәддинчиләр мүдафиә вә давам етдирирдиләр. Гадын азадлығы проблеми, журналын истифадә етдији бүтүн әдәби жанр вә формаларда, тәкрар-олунмаз орижиналлыгла ифадә олунурду. Мүсәлман аләминдә гадын вә гызларын көлә вәзијјәти, гадын фачиәси вә бунун аилә-мәишәтә, халгын тәрәггисинә вурдуғу бөјүк зәрәр чох заман Авропа, рус гадынларынын һәјаты илә мүгајисәдә верилир, тәнгид олунурду. «Ах, Молла Нәсрәддин, лал ол, чох ишләрә әл апарма. Чох сирләри ачма, пәрдәләри гөвзама, чох чиркләри гуртдалама ки, үфунәти дүнја вә аләмә јајылсын». Бу јаныглы сөзләри јазаркән журнал вә онун редактору мәһз Шәрг гадынларынын дөзүлмәз һалыны, көз јашларыны, фәлакәтини нәзәрдә тутурду. 1907-чи илдә «Молла Чәфәргулу» адлы фелјетонунда Мирзә Чәлил мүсәлман гадынларынын фәна һалыны әчнәбиләрлә мүгајисә едир, дәһшәтә кәләрәк јазырды. «Бу сөзләри јаза-јаза акошкадан бахырам гара булутлара. Каһ елә хәјалыма кәлир ки, бу булутлар Гара дәрјанын вә Каспи дәрјасынын рүтубәтидир ки, күнүн һәрарәти онлары чәкиб кәтирир ки, бурада онлардан јағыш әмәлә кәлсин. Каһ елә хәјалыма кәлир ки, хејр, бу булутлар мүсәлман өврәтләринин аһү әфганларынын булутларыдыр вә бу јағышлар дәрја сулары дејил, бу бәхтигараларын көз јашларыдыр».

Мәзлум Шәрг гадынлары барәдә белә образлы фикрини

Мирзә Ҹәлил «Ганлы фачиә» (1910) адлы фелјетонунда да еј-нилә давам етдирир: «Аллаһын көјдә кәзән Ајы һәр кечә нечә-нечә ганлы фачиәләрә шаһид олур. Вә әкәр кишиләрин отағына зорла чәкиб апардығымыз балача гызларын көз јашларыны бир јерә јығсаг, тәзә бир үмман дәрјасы әмәлә кәләр. Будур ганлы фачиә»...

«Молла Нәсрәддин» вә онун гәләм ордусу гадын һүгугсузлуғу, көләлији әлејһинә мүбаризә апараркән, гызларын тәһсил вә тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирирди. Охумуш гызлары, аналары тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирирди. Охумуш гызлары, аналары мәдәни аиләнин, мәдәни аиләни исә мүтәрәгги ҹәмијјәтин әсасларындан һесаб едирди. Һәмчинин журнал гадын азадлығы проблеминә үмумән ичтимаи азадлығын, јени ҹәмијјәтин ајрылмаз һиссәси кими бахыр вә бу јолда сә'јини әсиркәмирди. Мирзә Ҹәлилин «Көһнә дәрдим» (1924) мәгаләсиндә дедији «бүтүн өмрүмдә вурдуғум гәләмин чох һиссәси Шәрг гадыны мәсәләси үстүндә вурулуб» сөзләрини бүтүнлүкдә «Молла Нәсрәддин»ә дә аид етмәк олар. Чүнки Шәрг гадынынын дәрди бу мүбариз халг журналынын ингилабдан әввәлки бүтүн сәһифәләринә һопмушдур.

«Молла Нәсрәддин» журналынын әсас вә даими мөвзуларындан бири дә ана дилинин варлығы, тәмизлији уғрунда мүбаризә иди. Илк нөмрәсиндән, һәтта «Сизи дејиб кәлмишәм» адлы илә мәшһур олан програм мәгаләсиндән башлајараг, журнал Азәрбајҹан дилини јад тә'сирләрә уғратмаг истәјәнләрә гаршы чыхырды. Долашыг јазылара, әрәб-фарс тә'сиринә, азәрбајҹанлыларын чәтин мәнимсәдији әрәб әлифбасына гаршы садә дил вә јазыны гојурду. Журналда бу мүһүм мөвзуја онларла фелјетон, ше'р вә карикатуралар һәср олунмуш, ана дилинә хор бахан, ону корлајан әлламә зијалылар ҹидди тәнгид атәшинә тутулмушдур. «Мејмунлар», «Дил», «Пәк еји», «Зәнҹир», «Бизим образованнылар» кими фелјетонлар, бир сыра дәрин мәзмунлу, тә'сирли сатирик ше'р вә карикатуралар бу мөвзуда јазылмыш вә чәкилмишдир. Журнал 1908-чи илдә једдинҹи нөмрәсиндә «Мүсәлман охумушлары»нын карикатурасыны чәкмиш вә доғма ана дилини унудараг, јад тә'сирләрә ујараг, бир-бирини анламајан ики зијалынын күлүнҹ мүкалимәсини вермишдир:

— «Ҹәнаб али, нә дәлаили-һөкмијјә илә Јуропа мүтәфәннилләри әнасири-әрбәини бәнд әз һәгигәт көрүрләр».

— «Мәни извинит елә, мән урусча образованија алмышам, татарски панимат еләмирәм».

«Молла Нәсрәддин» журналы вә онун әмәкдашлары әчнәби дилләрин өјрәнилмәси әлејһинә дејилдиләр. Онлар әчнәби тә'сиринә мә'руз галыб, ана дилинә е'тинасызлыг едәнләрә, ону бәјәнмәјән, јад кәлмәләри јерли-јерсиз ишләтмәклә дили ејбәҹәрләшдирәнләрә зидд идиләр. Журнал вә онун редактору рус дили вә мәдәнијјәтини, классик рус әдәбијјаты вә онун бөјүк нүмајәндәләрини даим тәблиғ едирди. Ејни заманда, Азәрбајҹан дили вә мәдәнијјәтинә һәгарәтлә бахан пуришкевичләри тәнгид

етмәји дә унутмурду. Журналын 1906-чы ил 38-чи нөмрәсиндә «Азәрбајҹан түркү»нү јерә јыхыб дилини кәсән, бир сыра әчнәби дилләри она зорла гәбул етдирмәк истәјәнләрин карикатурасы чәкилмиш вә алтда јазылмышдыр: «Ај гардашлар, мән ки дилсиз халг олунмамышам, бу дилләри ағзыма сохурсунуз». Журналын сонракы сәһифәләриндә дә бу мәзмунда, белә дәрин сијаси кәсәрли шәкилләр, јазылар чохдур. Өз доғма дилини унудараг, башгаларыны јамсылајан, халгын анламадығы дилдә кәкәләјән тәглидчиләри Мирзә Ҹәлил мејмунлар адландырырды. «Һөкумәт гојмајыр мәктәбләрдә ана дилимизи өјрәнәк» дејән јаланчы милләтпәрәстләрә вә мејмун кими өзкәләри тәглид етмәкдән зөвг алан завалды вәтәндашларына үз тутуб «Мејмунлар» (1906) фелјетонунда јазырды:

«Бир саатлыға тутаг ки, һөкумәт гојмур мәктәбләрдә ана дилимизи өјрәнәк. Тутаг ки, бизи һөкумәт гојмур. Бәс ана дилимизи истәмәји, ана дилимизә мәһәббәт етмәји, ана дилимизи хошламағы ким гојмур?.. Бәс ким бизи өз дилимиздән утанмаға вә өз дилимизлә даныш мағы ар билмәјә вадар едир? Мәкәр буну да һөкумәт едир?»

Азәрбајҹан дилини әрәб, фарс, османлы кәлмәләри илә долдуран, бу дилин мүстәгиллијини, орижиналлығыны, зәрифлијини, сәнәт вә әдәбијјата јахшыҹа јарадығыны инкар едән фүјузатчылара гаршы мүбаризә «Молла Нәсрәддин»дә даһа кениш јер тутурду. Журналын тарихи хидмәтләриндән бири дә бу иди.

«Молла Нәсрәддин» анчаг Азәрбајҹан, анчаг Загафгазија халгларынын һәјатындан јазмырды. Ејни заманда, Русија, Волгабоју, Орта Асија, Иран вә Түркијә, Һиндистан, Әфганыстан, Әрәбистан вә с. өлкәләрин һәјатындан јазыр, миллијјәтиндән асылы олмајараг, әзилән күтләнин мәнафејини мүдафиә едирди. Беләликлә, милли мәһдудијјәтдән узаг олан, бејнәлмиләлчилик вә бәшәрилик идејаларыны тәблиғ едән «Молла Нәсрәддин» дүнјанын бир сыра өлкәләринә јајылыр вә севилә-севилә охунурду. «Һәјат вә һәгигәт китабы» кими шөһрәтләнән бу мүбариз халг журналыны севдирән, популјарлашдыран сәчијјәви ҹәһәтләр һансылардыр?

1. Әввәлән, онун һәгигәтпәрәстлији, һәгигәти ҹәсарәтлә үзә демәсидир. Журнал бүтүн фәалијјәти мүддәтиндә һәјат һәгигәтинә һәмишә садиг галмыш, доғрулуғуна инанмадығы, јерләрдәки мүвәккилләринин тәсдиг етмәдији фактлара, материаллара өз сәһифәләриндә јер вермәмишдир. О һәмишә үмумун, халгын мәнафејиндән чыхыш едир, мүһәррирликдә шәхсигәрәзә, һәгигәти тәһриф етмәјә гаршы амансыз вә сәрт мүбаризә мөвгејиндә дајанырды. Мәтбуаты шәхси мәнфәәт аләтинә, гәрәзчилик васитәсинә чевирәнләрә гаршы 1909-чу илдә «Идарәдән» башлығы алтында гәзәблә јазырды: «Мөһтәрәм охучуларымыз хәбәрдар олсунлар ки, Ашгабадда икинҹи мүхбиримизин хәјанәти үчүндән ахыр вәгтләрдә журналымызын бир сәһифәсинә бөјүк бир ләкә тохунуб. Бу сәһифә отузунҹу нөмрәнин һаман сәһифәсидир

ки, орада бир нечә чаван әлләриндә шәраб бутулкасы фајтон илә кечирләр. Охучуларымыздан тәвәггә едирик ки, журналымызы вәрәгләјән вәгт јухарыда ад верилән о сәһифәнин үстүнә гәләм чәкиб биз илә баһәм десинләр: тфу о кәсләрә ки, шәхси гәрәзләри тутан вәгт гәләми мүрәккәбә батырыб мәтбуат аләмини ифтира вә бөһтан илә мурдарламагдан хәчаләт чәкмирләр». Хырда һиссләрдән, конкрет мәзмуну олмајан үмуми вә чылыз мөвзулардан узаг олан, даим бөјүк ичтимаи идеаллар ифадә едән «Молла Нәсрәддин» һәгигәт чарчысы вә ашиги иди.

2. «Молла Нәсрәддин» мөһкәм әгидә, дүнјада һеч нәјә сатылмајан сабит мәсләк саһиби иди. Бу сөзләри, Мирзә Чәлил башда олмагла, журналын бүтүн мәшһур сөз усталары барәдә дә демәк олар. Молланәсрәддинчиләри һеч бир сензура горхусу, һеч бир һөкумәт башчысы, руһани вә мәсчид тәкфири тутдуғу јол вә мәсләкдән дөндәрә билмирди. Халга тәмәннасыз хидмәт едән, онун дүшмәнләринә гаршы сон сәһифәсинәдәк мүбаризә апаран «Молла Нәсрәддин» журналы истәр чап етдији әсәрләрдә, истәрсә дә мәсләкинә даир хүсуси гејдләриндә, үмумән кечдији мүрәккәб дөјүш јолунда буну тәсдиг етмишдир.

3. Мүасирлик вә актуаллыг журналын әсас руһуну тәшкил едирди. Халгын күндәлик һәјаты, мәһз бу күнүн ичтимаи-сијаси, әдәби һадисәләри онун сәһифәләриндә әкс олунурду. «Фүјузат»дан фәргли олараг, орадан-бурадан, гаранлыг кечмишдән, мәчһул кәләчәкдән јазмырды.

4. «Молла Нәсрәддин»ин көклү, нәһәнк вә даими тәнгид һәдәфләри вар иди. Онун тәнгид етдији хырда, өтәри мәтләбләр вә објектләр дејил, бөјүк ичтимаи гүсурлар, дөврүн азғын дәрәбәјләри, шаһлар, султанлар, милјончулар, шејхләр вә башгалары иди. Журнал Мәһәммәдәли шаһы тәсадүфән өзүнүн «ијирми илдән бәри баш гәһрәманы» һесаб етмирди. Онун сәһифәләриндә николајлар, столыпин вә пуришкевичләр, султан әбдүлһәмидләр, мәһәммәдәли шаһлар, һачы зејналабдин тағыјевләр вә шејхүлисламлар ифша олунур, карикатуралары чәкилирди. Халгын дүшмәнләри «Молла Нәсрәддин»ин дә дүшмәнләри вә әсас тәнгид објектләри иди. Журнал өз мәшһур тәнгид һәдәфләрини бир, ја бир нечә дәфә дејил, мәһв едәнә гәдәр көтәкләмәјә чалышырды.

5. «Молла Нәсрәддин» гыса вә ајдын јазырды, башга мәтбуат органларындан да буну тәләб едирди. Ч. Мәммәдгулузадә «Сүрмә» (1908) фељетонунда Әһмәд бәј Ағајевин мүасирликдән узаг олдуғуну, узунчулуғуну тәнгид едәрәк дејирди: «Еј мәним әзизим, инди јајдыр, инди сөзү гыса демәк лазымдыр. Бах, мүхтәсәр, «нијә биз дүнјада хар вә зәлил олмушуг?» Вәссалам. Дәхи бурада тарих-марих лазым дејил; чүнки онсуз да халгын јухусу кәлир. Нијә зәлил олмушуг? Вәссалам».

«Молла Нәсрәддин», ејни заманда, ширин, дузлу, чанлы халг дилиндә јазырды, гәфләтдән ојатмаг истәдији авам чамаатын шүур вә анлаг дәрәчәсини нәзәрә алараг јазырды. Журналын

садә Азәрбајчан дили анлашылан бир сыра өлкәләрдә јајылыб рәғбәт газанмасынын бир сирри дә бунда иди.

6. «Молла Нәсрәддин»дә јерли Азәрбајчан колорити илә јанашы күчлү Шәрг колорити, мәзаһы варды. Орта Асија, Иран, Түркијә, Һиндистан вә гејри өлкәләрдән бәһс едән материаллар, шәкилләр, мәтбуат хүласәләри молланәсрәддинчиләрин бүтүн мүсәлман аләминә һәртәрәфли јахшы бәләд олдугларыны нишан верирди. Бу өлкәләрин ичтимаи дәрдләрини, бурадакы халгларын арзу вә истәкләрини дүрүст, реал әкс етдирән күлкү журналы, шүбһәсиз, севилмәли иди вә севилирди.

7. Журналын әтрафында дөврүн ән гүдрәтли гәләм саһибләри; јазычылар, шаирләр, мүһәррирләр, рәссамлар топланмышды ки, XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын бүтүн жанрларда мәшһур, классик әсәрләри онларын ады илә бағлыдыр. Бурада журналы даһа чох севдирән, популјар едән карикатуралары хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. «Молла Нәсрәддин»дә мүхтәлиф мөвзуларда еләә чанлы, тә'сирли, мәзмунлу шәкилләр вар ки, китаблара сығмајан дәрин ичтимаи-естетик мә'на ифадә едир. «Мүлкәдар вә әкинчи», «Инкилис вә Һиндистан», «Әзрајылын исте'фасы», «Мүлкәдар вә рәијјәт», «Мүсәлман аләми», «Политика аләминдә», «Тазә кәлинә еһтирам», «Мүсәлман охумушлары» вә бир чох башга рәсм әсәрләри буна мисал ола биләр.

8. «Молла Нәсрәддин» тәкчә мәзмунча, идејача дејил, форма, әдәби-бәдии вә мүһәррирлик сәнәткарлығына көрә дә јени, орижинал вә чәлбедичи иди. Мирзә Чәлилин, Ә. Һагвердијевин, Сабирин, Әли Нәзминин журналда чап олунан әсәрләри формача рәнкарәнк, әлван иди. Журналын нәср јазыларында зәнкин әдәби-бәдии манера, орижинал композисија силсиләси варды. Молланәсрәддинчи шаирләр классик ше'р шәкилләринин, демәк олар, һамысындан истифадә едир, көһнә формалара јени ичтимаи мәзмун верир, һәм дә өзләринә мәхсус тәзә сатирик ше'р шәкилләри јарадырдылар. Мирзә Чәлилин фељетонлары тәкраролунмаз сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә, бир-биринә бәнзәмәјән бәдии форма әлванлығына малик иди. Бундан башга, «Молла Нәсрәддин» аталар сөзләри, ләтифәләр, почт гутусу, сатирик е'ланлар, тәрчүмеји-һаллар, луғәтләр, гамуслар, мүкалимәләр, бир пара һикмәтли сөзләр, тапмачалар, һесаб мәсәләләри, суал-чаваб, е'тираф, нитг вә с. онларла формадан истифадә едәрәк, кичик формалы сүжетләрдә дәрин мә'на вә мәтләбләри ифадә едирди. Мәсәлән, «Молла Нәсрәддин»ин «Тәзә тә'лим китабы»ндан:

«Јери бујнузлары үстә сахлајан өкүзүн бир бујнузу Шамахы зәлзәләсиндә дибиндән гырылды. Инди һәмин өкүзүн нечә бујнузу галыр?»

«Молла бир ушағын ајагларыны фәләггәјә гојанда он бир чубуг сындырыр. Једди ушаға нә гәдәр чубуг кәрәк һазыр едә?»

«Молла Нәсрәддин»ин луғәти:

Ганунн-әсаси бир елә әл ағачыдыр ки, бир адамын башындан вуран кими бурнунун дешикләриндән башлајыр ган ахмаға. Мәсәлән, Русијада ганунн-әсаси чыхан күндән ҹәмаәтин бурнундан башлады ган ахмаға...

Јахуд «Уста Липин» адлы гыса бир јазыда «Молла Нәсрәддин» (1907, № 9) бир аләм јарадыр:

«Нечә дәфә идарәмизә кағыз јазыб сорушублар ки, Русијанын баш вәзиринә нијә Столыпин дејирләр, јә'ни «Столыпин» нә демәкдир.

Ҹаваб: бизим луғәтимиздә «Исталыпин» ики мә'наны кө̆стәрир. Бири будур ки, һәмин баш вәзир бир ганун чыхартды ки, һәр кәс гоншусунун тојуғуну оғурласа, дар ағачындан асылсын. Мә'лумдур ки, әввәл күнаһкары чыхардырлар истолун үстүнә вә боғазына кәндири кечирәндән сонра ајағынын алтындакы истолун ипини чәкирләр, истол јыхылыр вә күнаһкар башлајыр һавада сејр еләмәјә. Бу сәбәбдән дә һәмин баш вәзирин ады «Истолыпин»дир, јә'ни «истолун ипи».

Икинчи мә'нада уста «Липин»дир, «липин» јапон дилиндә дәлләјә дејирләр. Белә күман еләмәк лазымдыр ки, думаја јығышан сол фиргәләр чох чығыр-бағыр салсалар, уста «Липин» үлкүчү чыхардачаг вә вәкилләрин далына һәҹәмәт гојачаг ки, ганлары артыглыг еләмәсин».

Ағыр иртича илләриндә, ганлы Столыпин «галстуклары» — дар ағачлары «Молла Нәсрәддин»ин луғәтиндә беләҹә мәһарәтлә, садә вә орижинал сатирик формада ифша олунурду. Журналдакы зәнкин, чанлы вә ојнаг, мәзәли вә дәрин ичтимаи-сијаси мәзмунлу јазыларын рәнкарәнк, әлван формаларына аид истәнилән гәдәр нүмунә кәтирмәк олар.

9. Азәрбајҹан, рус вә мүтәрәгги дүнја әдәбијјаты, инҹәсәнәти, классик әдиб вә шаирләрини өјрәнмәси, тәблиғ етмәси дә «Молла Нәсрәддин» журналыны бир чох өлкәләрин охуҹуларына севдирирди.

10. Илк нөмрәсиндә «сөзүнү о кәсләрә де ки, сәнә гулаг вермирләр» — дејән журнал һәгигәтән елмдән, мәдәнијјәт вә мәтбуатдан гачан, анҹаг вәһши әмәлләрә гуршанан даш үрәкли наданларын күчлү олдуғу бир мүһитдә јазыб-јарадыр, мүбаризә апарырды. 1906-чы илдә 23-чү нөмрәсиндә журнал өз редакторунун «Јар илә көрүшмәк» адлы фељетонунда нечә ағыр, дөзүлмәз шәраитдә фәалијјәт кө̆стәрдијини, хидмәт вә зәһмәтә гаршы тәһгирдән гејри бир шеј көрмәдијини дәрин кәдәрлә билдирирди: «Лал ол, ај Молла. Нә сәмәр һасил олачаг бу сөзләрдән? Кимдир мәҹмуә вә гәзет охујан? Гулаглар кар, көзләр кор, һиссләр тар, зөвгләр мәһв... Кимдир бир гәпик гара пул верән сәнин ләһвү ләәбинә? Кимдир е'тина едән сәнин һәҹв мәсхәрәнә? Сән һа јаз, јаз, јаз, јаз, јаз, јаз...».

«Молла Нәсрәддин» јазырды. Сәбрлә, инадла, әзмлә, ҹәсарәтлә, кәләҹәјә бөјүк инамла јазырды. Јаза-јаза да халгын азадлыг мүбаризәсинә јахындан көмәк едир, динин зүлмәт ганлығыны әридир, өз мүгәддәс тарихи, әдәби, ичтимаи-сијаси вәзифәсини уғурла јеринә јетирирди.

11. Јарандығы илк күндән «Молла Нәсрәддин» журналы халглар достлуғунун јорулмаз ҹарчысы, садә зәһмәт адамларынын јахын досту вә мүдафиәчиси, чар мүтләгијјәтинин, шәрг деспотизминин амансыз гәними иди.

Мүстәмләкә зүлмүнә, милли әдавәт вә дүшмәнчилик тәблиғатына, ингилаб аловларыны сөндүрмәк ҹәһдләринә гаршы кәскин гәләм дөјүшү мотивләри журналын бүтүн руһуна һаким иди.

Мараглы публисист јазылар, дузлу-мәзәли ше'рләр, дәрин мәзмунлу карикатураларла охуҹуда достлуг вә синфи бирлик дујғулары тәлгин едән «Молла Нәсрәддин» милјонларын гәлбиндә өзүнә јер тапырды.

12. «Молла Нәсрәддин» өз тәнгид һәдәфләриндән чох-чох уҹа бир мә'нәви јүксәкликдә дурурду. Сатирик күлүш васитәсилә һәјат сәһнәсиндән силмәк истәдији ичтимаи рәзаләтләрин јериндә арзу етдији сағлам вә азад бир ҹәмијјәт көрмәк истәјирди, халгын тәрәггијә, мәдәнијјәтә, хошбәхт кәләҹәјә, азадлығә говушаҹағы күнү арзулајырды. Бу, «Молла Нәсрәддин» вә онун јарадыҹы һеј'әтинин көз јашлары ичиндә күлүш доғуран һәр бир сәтриндәки мүсбәт идеал иди. Журнал бу идеала анҹаг Совет һакимијјәти илләриндә говушду вә јени, азад социализм ҹәмијјәтини Мирзә Ҹәлилин мәшһур сөзләри илә алгышлады: «О шеј ки, гоча Молла Нәсрәддинин гәлбинә һәр бабәтдән мүвафигдир, онун ады Шурадыр, Шура үсули-идарәси. Шүкүр ејләјирәм виҹданыма ки, өлмәдим вә арзу етдикләримә чатдым».

«Молла Нәсрәддин» журналы Совет һакимијјәти илләриндә дә өз мәсләкинә, әдәби ән'әнәләринә садиг галды, зәһмәткеш халгын дүшмәнләринә, бејнәлхалг империализмә, көһнәлик галыгларына гаршы гәти мүбаризә јолундан дөнмәди, социалист һәјатынын үстүнлүкләрини инамла тәблиғ етди.

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН»ИН МӘТБУАТА ТӘ'СИРИ

Молла Нәсрәддин» журналы ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләринә нүфуз едир, мөвзуларыны, тәнгид һәдәфләрини билаваситә халгын күндәлик мәишәтиндән, арзу вә еһтијаҹларындан, мүасир ичтимаи-сијаси мүбаризәләрдән алырды. Јени фикри бу гүдрәтли халг журналынын дөврүн ичтимаи-фәлсәфи фикринә, әдәбијјат вә мәтбуатына мүсбәт, ојадыҹы тә'сири һаггында да демәк олар. «Молла Нәсрәддин» јарандығы вә јајылдығы илк күнләрдән бу саһәдә сәмәрәли тә'сир вә бәһрәсини кө̆стәрди. Онун тә'сири илә садә вә доғма ана дилиндә чыхан бир силсилә сатирик журналлар јараныб халгын мәдәни тәрәггиси јолунда фәалијјәтә башлады. «Азәрбајҹан», «Бәһлул», «Зәнбур», «Мират», «Ары», «Кәлнијјәт», «Лејләк», «Тути», «Мәзәли», «Бабаји-Әмир», «Тартан-партан», «Мәш'әл» күлкү журналлары өз

мүəллимлəринин ичтимаи-сијаси вə əдəби хəтти, бəдии күлүш ән'әнәлəри əсасында јазыб јарадырдылар. Азəрбајчанда, Орта Асијада, Волгабојунда, Крымда (Бағчасарајда) вə с. јерлəрдə чыхан бир сыра чидди гəзетлəр дə «Молла Нəсрəддин» журналындан фелјетонлар, ше'рлəр, карикатуралар көтүрүб чап едир, бу мəшһур күлкү мəчмуəси һаггында фикирлəр ирəли сүрүрдүлəр.

«Молла Нəсрəддин»ин тə'сири илə Бакыда 1907-чи илин мајындан нəшрə башлајан «Бəһлул» журналынын да ады Азəрбајчан ел əдəбијјатындан, халг бəдии күлүшүнүн тарихиндəн алынмышды. Журналын редактору маарифпəрвəр мүһəррир Әлəскəр Əлијев (1883—1938), рəссамлары Ә. Әзимзадə, J. J. Һамберг, С. Б. Чəлилбəјов олмушдур. «Молла Нəсрəддин»лə мүгајисəдə «Бəһлул», бир күлкү журналы кими, зəиф иди. Әли Нəзми «Кечмиш күнлəр» адлы мəшһур мəнзум хатирəсиндə «Бəһлул»да јалныз бир ше'р чап етдирмəсинин вə журналын бир илдəн артыг давам етмəмəсинин сəбəбини ондакы сатирик күлүшүн зəифлији илə изаһ едир.

Халг шаири Сабирин «Тəранеји-əсиланə», «Билмирəм», «Бə'зи јерлəрдə...» ше'рлəри «Бəһлул»да чап олунмушдур. Журналда Сабирин

Мəн белə əсрары гана билмирəм,
Ганмаз олуб да, дајана билмирəм...
Дерлəр утан, һеч кəсə бир сөз демə,
Һаг сөзү деркəн утана билмирəм.
Нејлəмəли, көз көрүр, əглим кəсир,
Мəн күнəши көјдə дана билмирəм —

мисралары илə башлајан «Билмирəм» кими програм ше'риндəн əввəл «Гана билмирəм» башлығы алтында бир фелјетон верилмишдир. Күнүн зəрури ичтимаи һадисəлəриндəн бəһс едəн һəмин фелјетонла Сабирин мəшһур ше'ри арасында сых идеја-бəдии аһəнкдарлыг вардыр. «Бəһлул» (№ 8) өз устады һаггында јазырды ки, бизим мүршиди-камилимиз олан «Молла Нəсрəддин» мəчмуəси көрүнүр ки, бир пара бимүрүввəт, залим вə биинсаф адамларын əлиндəн ахсамагдадыр». Чəмијјəтин ејбəчəрликлəрини, мəнфи, мүртəче гүввəлəри тəнгид һəдəфи едəн вə чəми доггуз нөмрəси чыхан «Бəһлул» сатирик журналы зəһмəткеш халга, дөврүн мүтəрəгги əдəби чəбһəсинə архаланыр вə онларын мəнафејини мүдафиə едирди.

Бакыда нəшр олунан сатирик мəтбуатын јахшы нүмунəлəриндəн бири «Зəнбур» иди. 1909-чу илин мартындан 1910-чу илин октјабрынадəк фəалијјəтдə олан бу күлкү журналы өз идеја-бəдии хəттинə, мүһəррирлик сəнəти вə сатирик күлүшүн характеринə көрə «Молла Нəсрəддин»ə даһа јахын иди. Ондан илһам алыр, фикирлəрини, əн'əнəлəрини, үслубуну давам етдирирди. «Зəнбур»у редактə едəнлəр ајры-ајры вахтларда Рза бəј Сəлимханов, Әзим Әзимзадə вə Муртуза бəј Пəлəвəндов олмушдур. Журналын рəссамы Бено вə Ә. Әзимзадə иди. Журнал илк нөм-

рəсиндə, «Ајдынлыг» адлы баш мəгалəсиндə мəрамыны охучулара билдирир, санчмаг истəдији тəнгид һəдəфлəрини мүəјјəнлəшдирирди: «мүфтəхорларын јоғун бојунлары», «миллəт дəрдиндəн əријəнлəрин јекə гарынлары». Баш мəгалəдə һəмчинин мəтбуат вə һəгигəт дүшмəнлəринин дилиндəн истеһза илə дејилирди: «Аллаһ «Зəнбур»ун нештəрин сындырсын вə өзүнү дə тезбазар елəсин».

Мөвзу даирəсинə, хəлгилијинə көрə дə «Молла Нəсрəддин»ə јахын олан «Зəнбур» дөврүн мəшһур реалист шаир вə әдиблəрини, башга сөзлə, молланəсрəддинчилəри өз əтрафына топламышды. «Молла Нəсрəддин»ин тə'сири илə чыхан күлкү журналлары ичəрисиндə «Зəнбур»ун хүсуси јер тутмасынын сирри дə бунда иди.

Бу əдəби тə'сир вə јахынлығы «Молла Нəсрəддин» журналы (1909, № 14) бир сəһифəсиндə тəсвир етдији ики марагла карикатурада усталыгла ифадə етмишдир: биринчи шəкилдə руһанилəр вə көһнəпəрəст наданлар «Молла Нəсрəддин»и јајан ушаглары говарағa көтүрүб дејирлəр: «А киши, «Молла Нəсрəддин» зəһлəмизи апарды, бир дəнə «Зəнбур» кəтирин охујах». Икинчи шəкилдə исə «Зəнбур» журналы сатанларын үстүнə чумур вə пешман һалда дејирлəр: «Ах, апар, апар, бу да онун кими бир бəд əмəлдир».

Сабир вə Әли Нəзми кими мүгтəдир сатирик шаирлəрин, һабелə А. Сəһһəт, Ә. Мүзниб, Б. Аббасзадə Һаммал вə башга сəнəткарларын сатирик ше'р вə фелјетонлары «Зəнбур» журналынын əдəби-бəдии сиглəтини артырырды. Чəһалəт вə мөвһуматын, чаризмин, Иран вə Түркијə деспотизминин, гадын əсарəтчилəринин тəнгиди, ингилаб вə азадлыг идејаларынын тəрəннүмү Сабир вə Әли Нəзминин «Зəнбур»да чап олунан əсəрлəринин башлыча мотивлəриндəн иди. Доғма ана дилини бəјəнмəјəн, бу дилдə данышан вə јазанлары авам, савадсыз билəн јарымчыг зијалылар «Зəнбур» сəһифəлəриндə мəнфи планда тəсвир олунурду. Дилимизин сафлығы, индиси вə кəлəчəји уғрунда мүбаризəдə фəдакарлыг едəн «Зəнбур» бу саһəдə дə «Молла Нəсрəддин» хəттинə там садиг иди. Түркчə-азəрбајчанча данышмағы өзүнə лајиг дејил, ар билəн затығырыглар Сабирин «Үрəфа маршы» ше'риндə өлдүрүчү кинајə илə сəчијјəлəндирилир:

Интеликентик, бу ки бөһтан дејил,
Түрки данышмаг бизə шајан дејил,
Түрки дили габили-ирфан дејил,
Биз буна гаил олан инсанларыг,
Ај баракаллаһ, нə көзəл чанларыг.

Түрк гəзети версə дə əглə зија,
Мəн ону алмам əлимə мүтлəга,
Чүнки мүсəлманча гонушмаг бана
Ејбдир, өз ејбимизи анларыг,
Ај баракаллаһ, нə көзəл чанларыг...

1910-чу илдә журналын үчүнчү нөмрәсиндә Чинкөз бәј имзасы илә чап олунан «Үрәфа маршы»нда Сабир јаланчы арифләри, вәтәнә вә халга јабанчы, сахта, сатгын зијалылары өз сөзләри илә ифша едәрәк јаддан чыхмајан мәнфи типләр сәвијјәсинә галдырыр, «Молла Нәсрәддин»ин типик ејбәчәр күлүш һәдәфләри илә бир сыраја гојурду.

Сабир ше'рләрини «Зәнбур»да *Гоча бәј, Чинкөз бәј,* Әли Нәзми исә *Шәмшир* вә *Шәмширәк* имзалары илә чап етдирирди. Сабирин вә Әли Нәзминин бир сыра ше'рләри сатирик мәтбуатдакы дәрин мәзмунлу карикатураларын тә'сири илә јаранмышдыр. Мәсәлән, Сабирин мәшһур «Сатырам» сатирасы «Молла Нәсрәддин», «Килеј, јахуд уму-күсү» ше'ри исә «Зәнбур» журналындакы бир карикатурадан тә'сирләнәрәк јазылмышдыр. Бу шәкилдә мүсәлман аләминин рәмзи олан гоча бир киши зәнчирлә дирәјә сарынмышдыр. Зәнчирин һалгаларында скелет шәклиндә нисан кәлләләри вар ки, бу да Мирзә Чәлилин дедији кими, «милләтин ширин чаныны дарашан микроблары» тәмсил едир. Гоча илә үз-үзә шејтанын да рәсми чәкилмишдир. Шәклин алтында шејтанын дилиндән белә јазылмышдыр: «Бичарә елә анламыш ки, ону зәнчирә бағлајан мәнәм. Һалбуки ону бағлајан зәнчирин һәр һалгасында мәндән гәддарлар отурублар».

Сабирин һәмин мөвзуда јаздығы ше'рдә дә халгын дүшмәнләри — түфејлиләр, көһнәпәрәстләр, демократик фикирли сатирик журналын әлејһдарлары бәдии күлүшүн тәнгид һәдәфинә чеврилир:

Кет-кедә, «Зәнбур» аға, сән дә чашырсан дејәсән?
Каһ да бир мәзһәбә, динә саташырсан дејәсән?
Сән дүз адәмсән әкәр сәндә бу тәдбир нәдир?
Журнала чәкдијин ол чалмалы тәсвир нәдир?
Голларындан сарылан кимдир, о зәнчир нәдир?
Динмәдикчә сәнә сәрһәддән ашырсан дејәсән?
Каһ да бир мәзһәбә, динә саташырсан дејәсән?

Сабир «Зәнбурда» сәккиз сатирик ше'р чап етдирмишдир. Журналын ән фәал мүһәррир вә шаирләриндән олан Әли Нәзминин бурада отуздан артыг әсәри чап олунмушдур. Молланәсрәддинчи шаир реалист-демократик әдәби мәктәбин ән'әнәләринә садиг галараг, әсәрләриндә доғма халгын дүшмәнләрини, савадсызлығы, пул вә гадын дүшкүнләрини, руһанилији, Иран Азәрбајчанында азадлыг идејаларыны боғанлары гамчылајырды. «Зәнбур»а бир силсилә ше'р («Нәсиһәт», «Әдәбијјат, јахуд минача́т», «Мифтаһүлфәрәч») һәср едәрәк, ону еһтијатлы, сәбирли олмаға, «гисмәти од, газандығы нифрин» олан «Молла Нәсрәддин»дән ибрәт алмаға, көһнәпәрәстләрдән горунмаға чағырырды. Әли Нәзми бә'зи истисналарла «Зәнбур»ун әксәр нөмрәләриндә ардычыл олараг ше'р вә фелјетонлар чап етдирмишдир.

«Мифтаһүлфәрәч» ше'риндә журналын ағыр, лакин шәрәфли ишини сәчијјәләндирәрәк белә дејирди:

Сәбр ејлә, «Зәнбур», ағлама,
Гәлби-фикары дағлама,
Кағыз-китабы бағлама,
Мүстәгбәли лағлағлама
Әссәбрү мифтаһүлфәрәч...

***

Ејлә тәһәммүл зилләтә,
Тәкфирә, тә'нә, лә'нәтә,
Баш ол бејинсиз милләтә,
Бәлкә чыхар әмнијјәтә...

Сабир вә Әли Нәзминин јүксәк бәдии зөвглә, бөјүк сәнәткарлыгла јазылмыш ше'р вә фелјетонлары «Зәнбур» журналынын нүфузуну артырыр, халг арасында јајылмасына мүсбәт тә'сир едирди. Бу әсәрләрин журналын дил вә үслубуна, садәлик вә сәмимијјәтинә, хәлгилик вә милли колоритинә тә'сири дә шәксиз иди. «Зәнбур» бу бахымдан да «Молла Нәсрәддин»ә јахын вә борчлу иди. «Зәнбур»ун тә'сирли чыхмасында, севилмәсиндә сәһифәләри бәзәјән мүхтәлиф мөвзулу, дәрин мәзмунлу карикатураларын да ролу аз дејилди.

«Молла Нәсрәддин» мүһәррирлик мәктәбинин јетирмәләриндән «Мират» (1910) Ә. Тағызадәнин, «Ары» (1910—1911) Д. Бүнјадзадәнин, «Кәлнијјәт» (1912—1913) Һ. И. Гасымовун, «Лејләк» (1914) журналы Ирәванда М. Мирфәтуллајев вә Ч. Әскәрзадәнин редакторлуғу илә нәшр олунурду. Ә. Гарајевин редактор олдуғу «Тартан-партан» (1918) журналынын анчаг бир, «Мәш'әл» (1919) сатирик журналынын исә алты нөмрәси чыхмышдыр.

Молланәсрәддинчиләрин дузлу-мәзәли јазыларынын тә'сири, бөјүк халг журналынын мөвзу вә идејалары, форма вә үслуб хүсусијјәтләри бу күлкү мәчмуәләриндә ајдын һисс едилмәкдәдир. Бу журналлар да чох заман халг әдәбијјаты нүмунәләрини сатирик үслуба ујғунлашдырыр, нәзм вә нәсрдән, мүкалимәләрдән, фикри молланәсрәддинсајағы, әкс мә'нада вермәк әдәби пријомундан истифадә едирдиләр. «Кәлнијјәт» биринчи нөмрәдә «Кәллә» адлы баш мәгаләсиндә мәһз бу јолла кедәрәк өз мәрамнамәсини белә изаһ едирди: «Молланүмалара, мәнәм-мәнәм дејән үрәфаја тәһсин дејиб, хана, бәјә, тачирә мәһз чибишдан хатирәси үчүн мәддаһлыг едәчәјик. Һәгиги үрәфа вә үләмаја нифрәт едәчәјик, чүнки заманәмиз баш-ајаг заманыдыр. Аталар демишкән, шәр демәсән хејир кәлмәз». Бурада «Кәлнијјәт»ин мәһз «Молла Нәсрәддин» күлүшү ән'әнәсинә бағлылығы ашкардыр.

Азәрбајчан сатирик мәтбуатынын мараглы сәһифәләриндән бири Бакыда 1914—1917-чи илләрдә Чәфәр Бүнјадзадәнин редакторлуғу илә чыхан «Тути» иди. Либерал-буржуа мәсләкли күлкү журналы олан «Тути» өз әтрафына Ә. Мүзниб, Әли Нәзми, Не'мәт Бәсир, М. С. Ордубади, М. Һади, Һ. И. Гасымов, Ч. Әс-

кәрзадә Ирәвани, Ә. Ваһид, С. Мәнсур, Ә. Рази кими бир-бириндән фәргли әдәби мәктәбә мәнсуб, мүхтәлиф мәсләкли гәләм саһибләрини топламышды. Реалист шаирләр групу вә рәссам Ә. Әзимзадә бу журнала «Молла Нәсрәддин» руһу, үслуб вә тәравәтини кәтирирди. «Тути» өз сәһифәләриндә азадлыг һәрәкатынын бөјүк гәһрәманы, аловлу публисист Шејх Мәһәммәд Хијабанинин дә әсәрләринә јер верирди. «Тути» бир тәрәфдән Азәрбајчан халг әдәбијјаты нүмунәләрини, Ә. Әзимзадәнин рәссамлыг ирсини, дикәр тәрәфдән дә буржуа мүһәррири Һ. Вәзировун вә башгаларыны тәблиғ едирди. Зиддијјәтли дөврүн тарихи һадисәләрини әкс етдирмәклә јанашы, сатирик «Бабаји-Әмир» журналы илә јерсиз чәкишмәләр дә едирди.

Әли Нәзми «Кечмиш күнләр» әсәриндә бир-биринә гаршы дуран бу ики сатирик журналын һәр икисиндә еjни һәвәс вә әгидә илә иштирак етмәсинә ирад тутанлара белә чаваб верирди:

«Бабаји-Әмир»дә, «Тути»дә дә мән,
«О» имзасы илә јазырдым һәмән...
Мән хидмәт етмирдим бир шәхсијјәтә,
Хадимдим милләтә, инсанијјәтә.

1917-чи ил феврал буржуа ингилабы күнләриндә «Молла Нәсрәддин» журналы Әли Нәзминин мәшһур «Олармыш», «Тути» исә онун «Новруз» ше'рини чап етмәклә мүтләгијјәтин деврилмәсини севинчлә гаршыламышды. «Тути» өз сәһифәләриндә Әли Разинин гадын азадлығы мөвзусунда силсилә ше'рләрини, Әли Нәзминин «Бәј», «Күлмәли мәзмун», «Ојнајырам», «Инанмам ки», «Лоғалар» вә с. сатираларыны чап едир.

«Тути» илк нөмрәсиндә «дүнјанын белә шулуг вахтында әрсәјә» кәлдијини, өзүндән әввәлки сатирик мәтбуатын «мәсләкини тә'гиб етмәјәчәјини», мәсләксиз милјончулардан, дил вә имла мәсәләсиндән, бир дә «өврәтләрдән јазачағ»ыны билдирирди. Сонра диггәти сәһифәнин башындакы бир шәклә чәлб едәрәк «о мәним мәсләкимдир», — дејә јазырды: «Сағда бир чәмәнлик, солда бир хәрабәзар бағ көрүнүр. О бағда гурумуш бир ағачдан ағзы сынмыш бир гәфәс асылмышдыр. Орадан хилас олуб, үзүм чәмәнлијә тәрәф дурмушам. Арзум будур ки, сизлә баһәм иншааллаһ чәмәнлијә јетишиб чајын кәнарында, бүлбүлләрин чәһчәһләри ешидилән бир мәгамда бөркүмүзү јанымыза гојараг чырт чубуғуна ход верәк. Амин».

Беләликлә, «Тути» илк нөмрәсиндән мәнсуб олдуғу, хидмәт етдији халгы мүтләгијјәтин дар гәфәсиндән гуртарыб азад бир чәмијјәтә говушдурмаг мәсләки вә мәгсәдини изләјирди.

Биринчи дүнја мүһарибәсинин илк күнләриндә либерал-буржуа зијалысы, мәшһур әдиб вә мүһәррир Һ. Вәзировун (1862—1916) редакторлуғу илә «Мәзәли» сатирик журналы чыхырды. 1914-чү илин декабрындан 1915-чи илин декабр ајына гәдәр давам едән «Мәзәли» мөвзу даирәси, мүһәррирлик сәнәти, карикатуралары, сатирасынын бәдии кәсәри бахымындан «Молла

Нәсрәддин»ин тә'сири илә чыхан бир сыра күлкү журналларындан сечилирди. «Јолумуз» адлы баш мәгаләсиндә јалныз халгы күлдүрмәклә саваб газанмаг, варлылары, моллалары, јаланчы шаир, артист, вәкил вә һәкимләри тәнгид етмәк нијјәтиндә олдуғуну билдирирди. Анчаг баш мәгаләдә ишарә едилән «гарышыг вахтда», «бикефлик заманында» империалист мүһарибәсинин төрәтдији чинајәтләрә биканәлик Һ. Вәзировун либерал-буржуа көрүшләри илә бағлы мәһдудијјәт иди. Журналын фәал иштиракчысы Әли Нәзми бурада чап етдирдији «Икичан «Мәзәли» ше'риндә «Нахчыван тә'мли, Ширван мәзәли» бу журналын нәшрини алгышламагла јанашы, заманын ичтимаи-сијаси мәнзәрәсини дә реал әкс етдирирди:

Доланыр тәрсинә дөвран, «Мәзәли»,
Ахмада су јеринә ган, «Мәзәли»,
Ејләјир торпағы әлван, «Мәзәли»,
Хәстәлик күлмәли, дәрман мәзәли...

Журналын јарадычы һеј'әтинә Һ. Вәзиров, Һ. И. Гасымов, Ә. Әзимзадә, Әли Нәзми, Ә. Гәмкүсар, Әли Рази, Ч. Әскәрзадә (Ачиз), Ә. Музниб, Ч. Чаббарлы вә башгалары дахил иди. Әли Нәзминин «Ирси-пәдәр», «Пул», «Ар етмәсин», «Күлүрәм» вә башга ше'рләри сатирик күлүшүн кәсәри, һәјат һәгигәтләринә бағлылығы, бәдии үмумиләшдирмә сәнәткарлығы илә нәзәри чәлб едирди. Шаирин «Арвад мәсәләси», «Шејхин пишији» вә с. мәзәли нәср јазылары вә башга бир силсилә мәнзум әсәрләри, Һ. Вәзировун мәгалә вә фелјетонлары, Ч. Әскәрзадәнин «Мәһкәмә пишији» имзасы илә јаздығы сатиралар, Һ. И. Гасымовун «Һәрдән бир» силсилә јазылары, Әли Разинин «Һејвәрә» имзасы илә кедән «Тапмача ше'рләр» силсиләси, Ә. Әзимзадәнин бөјүк усталыгла јаратдығы дәрин ичтимаи-сијаси мәзмунлу карикатуралар «Мәзәли»нин сәһифәләрини бәзәјирди. Ч. Чаббарлы бу журнала «Ијнә» кизли имзасы илә јазырды. «Мәзәли» «Сәјаһәтнамеји-Чаггулубәј», «Гарабағ сәјаһәтнамәси» үмуми башлыглары алтында мараглы фелјетонлар чап едирди. Јазы бәјәнмәкдә чох тәләбкар вә хәсис олан Һ. Вәзиров Әли Нәзмијә мәктуб јазараг, онун «Пул» ше'рини чох јүксәк гијмәтләндирмиш, әрәб, фарс вә түрк дилләриндә пул һаггында јазылан әсәрләрдән үстүн тутмушдур. Керилијин, наданлығын, милли ловғалығын, ичтимаи бәрабәрсизлијин, халгын талејинә биканәлијин тәнгиди «Мәзәли»дә мүһүм јер тутурду. «Ар етмәсин» ше'риндә Әли Нәзми вәтән вә доғма халгын ағыр ичтимаи дәрдләрини өн плана чәкәрәк «Кәштији-намуси-милләт сәрникун» — дејә фәрјад едир, бир овуч гејрәтсизләрә үз тутуб өлдүрүчү кинајә, јанғылы истеһза илә јазырды:

Вар зијаны чанә арын, гејрәтин,
Суди јох һәм кисәјә бу хисләтин,
Күч, гәмин чәкмәк бөјүк бир милләтин,
Кимсә кәндисин кирифтар етмәсин,
Һич кәс гејрәт чәкиб ар етмәсин...

Олса да һәр нөви, дөврандыр, кечәр,
Чан тәки сағ олсун, асандыр, кечәр,
Ачү үрјанлар мүсәлмандыр, кечәр,
Етмәјир бу наләләр кар, етмәсин,
Һич кәс гејрәт чәкиб ар етмәсин.

«Мәзәли» бејнәлхалг мөвзуја өз сәһифәләриндә кениш јер верирди. Ә. Әзимзадәнин карикатураларында ади мәишәт мәсәләләриндән тутмуш, алман империализминин дүнја ағалығы сијасәтинә, Кајзер Вилһелмин Кәрбәла зијарәтинә кетмәк нијјәтинә гәдәр кениш вә о дөвр үчүн актуал олан мөвзулар реал әкс етдирилирди. Халг рәссамынын е'чазкар фырчасы илә Бакы нефт мә'дәнләриндә боғулан фәһләләрин фачиәси, «мәдәни алманларын» күтләви гырғын силаһлары илә ган селиндә боғулан мәзлумларын ачы талеји, мүсәлман мәтбуаты аләминдә тәфригәчилик, империалистләрин дүнјаны бөлүшдүрмәк сијасәти, маариф саһәсиндәки тәнәззүл, гадынларын көлә вәзијјәти «Мәзәли»нин сәһифәләриндә рәнкарәнк бојаларла, күчлү сәнәткарлыг мәһарәти илә әкс етдирилирди. Журналын 1915-чи илдә чыхан 17-чи нөмрәсиндә Азәрбајчан халгынын гәддар дүшмәни Мәһәммәдәли шаһын ејбәчәр карикатурасына кинајәли бир бејт верилмишдир:

Нә вар нәзәри бу кишинин, нә дә башынын бәдәли,
Бу баш-гулах сәнә мәхсусдур, Мухаммидәли.

«Мәзәли»нин бүтүн јазы вә рәсмләри мәзмун вә формасына көрә «Молла Нәсрәддин» руһуна ујғундур, ондан тә'сирләндији илк нәзәрдән диггәти чәлб едир. Чар сензурасы, о бири сатирик журналларда олдуғу кими, «Мәзәли»дә дә бир сыра ше'р, фељетон вә карикатуралары гараламыш, бә'зән дә сәһифәнин ағ галмасына сәбәб олмушдур.

«Молла Нәсрәддин»ин өлдүрүчү сатирик күлүшү ән'әнәләрини о бири күлкү журналларында да уғурла давам етдирән шаир Әли Нәзми «Кечмиш күнләр» әсәриндә «Бәһлул»у «зәрафәтдән хали», «Мәзәли»ни «мәзәси, дады аз» журнал кими хатырлајыр, «Зәнбур»ун сон нөмрәләриндә шәхси мәсәләләрә үстүнлүк верилдијини тәнгид едирди. Шаирин бу сатирик журналлара белә гијмәт вермәси, шүбһәсиз, «Молла Нәсрәддин»и әсас ме'јар, халгын нүмунәви күлкү мәчмуәси һесаб етмәси илә бағлы иди. «Мәзәли»нин өмрү аз олса да, реалист әдәби хәтти вә Ә. Әзимзадә фырчасы илә јаранмыш рәссамлыг әсәрләри — карикатуралары илә Азәрбајчан сатирик мәтбуаты тарихиндә јашамаға лајигдир.

Сатирик «Бабаји-Әмир» 1915-чи илин 21 апрелиндән чыхмаға башлајан һәфтәлик журнал иди. Ики илә гәдәр давам едән бу мәчмуәнин редактору тәчрүбәли мүһәррир, мәшһур шаир Әлаббас Музниб Мутәллибзадә иди. «Бабаји-Әмир» илк нөмрә-

«Молла Нәсрәддин»ин тә'сири илә чыхан журналлар.

синдә редакторун «Јол верин» ше'рини «Нәсим» сатирик кизли имзасы илә чап етмишдир. Бу ше'рдә «дәрвиш, молла, сејид, хан, интеллигент, фалчы» вә с. башга тәнгид һәдәфләринин ады чәкилир. Икинчи сәһифәдә «Бабаји-Әмир» имзасы илә јенә редакторун «Кәлмишәм» адлы програм мәгаләси чап олунмушдур ки, бурада «Мәзәли»нин илк мәгаләсиндән фәргли олараг, дөврүн сијаси мәсәләләринә дә тохунулур.

«Нә исә, овгат тәлх, һава буланыг, әһвал дәјишикдир... Нә еләјим, дәрд чох, дил јох, јүк ағыр, гүввәт аз, зүлм чох, һиммәт јох» — дејән мүәллиф охучунун диггәтини дағыдычы мүһарибәјә јөнәлдир, Алманија вә онун мүттәфигләрини тәнгид едир. Вилһелмин әдаләтсизлијиндән, кеч-тез мәғлуб олачағындан сөһ-

бәт ачыр, ону иттиһам едир: «Еј бинсаф Вилһелм. Сәнин аллаһын, пејғәмбәрин, динин, иманын јохдурму? Әкәр мәгсәдин јер алмагса, тут дүз-дүнјаны, көзүнә кирсин, даһа һејван кими, гоча вә гарылары гырмаг, гызларын намусуна тохунмаг, арвадларын гарныны чырмаг, фәгир-фүгәранын мал-әмлакыны дағытмаг, мә'бәдләрини јандырмаг нә үчүндүр?»

Беләликлә, журнал өз сәһифәләриндә дүнја сијасәти мәсәләләринә мүнтәзәм олараг тохунур, ган вә торпаг һәрисләрини тәнгид едирди. Әсасән шәкилсиз чыхан бу журналын сонракы нөмрәләриндә кедән карикатураларын мүәллифи јенә дә Ә. Әзимзадә иди. Рәссамлыг сәнәти, бәдии тәртибат бахымындан «Бабаји-Әмир» «Мәзәли»дән касыб иди. О, чох заман өз редактору Ә. Мүзнибин әсәрләрини, тәрчүмәләр барәдә хәбәрләр, сәнәт вә әдәбијјата даир мәгаләләр версә дә, дөврүн башга мәшһур сатирик јазычыларынын да әсәрләрини чап едирди. О заманын бүтүн сатирик мәтбуатында өз кәскин гәләми илә фәал иштирак едән Әли Нәзми «Бабаји-Әмир»дә «...О...» имзасы илә «Ад», «Ел», «Батмангылыч», «Лејлач» вә с. сатиралары илә чыхыш етмишдир. М. С. Ордубади, Б. Аббасзадә (Һаммал), Не'мәт Бәсир, Әлаға Ваһид, Әмин Абид, кәнч Ч. Чаббарлы вә башгалары да журналда кизли имзаларла иштирак едирдиләр.

«Бабаји-Әмир» дә һәјат һадисәләринә мүнасибәтдә либерал-буржуа мөвгејиндән чыхыш едир, «Молла Насрәддин» кими балтаны дибдән вура билмирди. Бурада чап олунан ше'рләр, карикатуралар һәтта «Мәзәли»јә нисбәтән дә зәиф вә кәсәрсиз көрүнүрдү. Дил-үслуб садәлији «Бабаји-Әмир» вә дикәр күлкү журналлары үчүн үмуми сәчијјәви мәзијјәт олуб, мајасыны «Молла Нәсрәддин»дән алырды. Бу һәгигәти һәлә о заман дәриндән дујан бөјүк әдиб Ч. Мәммәдгулузадә «габаг белә зарафатлар јох иди, инди һамы «Молла Нәсрәддин»ә бахыб, башлајыблар зарафатнан јазмаға» — дејирди. Азәрбајчан мүһәррирлији тарихиндә ајрыча мәрһәлә тәшкил едән вә хүсуси мәктәб олан «Молла Нәсрәддин» ән'әнәләри мәтбуатымызын сонракы инкишафы тарихиндә дә давам етдирилмишдир. Лакин бу мәшһур сатирик журналын идеја, әдәби-публисистик тә'сирини јалныз Азәрбајчанла мәһдудлашдырмаг доғру олмаз. «Молла Нәсрәддин»ин Иран, Түркијә, Орта Асија, Татарыстан вә дилимизин анлашылдығы башга бир сыра јерләрин дә мәтбуатына мүсбәт тә'сири олмушдур.

* * *

«Молла Нәсрәддин»ин тә'сири илә һәлә 1906-чы илин декабрында Тәбриздә «Азәрбајчан» сатирик журналы нәшрә башламыш вә 1907-чи илин сентјабр ајына гәдәр давам етмишдир. Журнал биринчи нөмрәсиндә, тә'сир вә һөрмәт әламәти кими, Молла әмининин шәклини вермишдир. «Азәрбајчан» журналы өз гурулушуна, бәдии тәртибаты, үслубу вә идеја-бәдии истигамәтинә көрә «Молла Нәсрәддин»ә чох јахын иди. Чап етдији фелјетонларда Чәлил Мәммәдгулузадәнин, сатирик ше'р вә мәнзумәләрдә Сабир вә Әли Нәзми поезијасынын тә'сири ајдын һисс олунур. Чанлы мүкалимә вә мүсаһибә формасында јығчам јазылар, халг әдәбијјатындан истифадә үсуллары бахымындан «Молла Нәсрәддин»ин мүһәррирлик сәнәткарлығы вә сатирик әдәби пријомлары, күлмәли карикатуралары бу журналда хүсусилә диггәти чәлб едир. Ингилаби идејаларын тәблиғи, Сәттар хан һәрәкатынын бәдии әкси, мүтләгијјәт вә шаһлыг режиминин кәскин тәнгиди, дил-үслуб садәлији бахымындан да «Азәрбајчан» өз устадына бәнзәјирди. Көркәмли молланәсрәддинчи М. С. Ордубадинин «Вәтән уғрунда» журналында (1942, № 2) јаздығына көрә, Иран мәшрутә һәрәкатынын рәһбәри Сәттар хан бу сатирик журналын илк нөмрәси барәдә «Бу күн Азәрбајчан халгынын милли бајрамыдыр» — демиш вә ағламышдыр. Тәбриздә чыхан «Вәтән јолунда» гәзети (1944, 17 декабр) јазырды: «Бу рузнамә һәм бәдии, һәм сијаси, һәм дә садә халг дили, ана дилиндә олмасы е'тибарилә «Молла Нәсрәддин»ә јахын иди». «Азәрбајчан» журналынын редактору Тәбризин көркәмли зијалыларындан Әлигулу Сәфәров олмушдур.

Иранда фарс дилиндә чыхан вә мәшрутә дөврүнүн популјар сатирик мәтбуат органлары кими мәшһурлашан «Нәсими-Шимал» (1907—1912) вә «Сури-Исрафил» (1907—1908) сәһифәләриндә «Молла Нәсрәддин» журналынын күчлү әдәби тә'сири өзүнү көстәрирди. Бөјүк сатирик шаир Сабирин тә'сири илә Сејид Әшрәф Килани (1872—1934) фарсча ше'рләр јазырды. Чәлил Мәммәдгулузадә күлүш үслубу Иранын сатирик мәтбуатына һаким иди.

«Нәсими-Шимал» «Молла Нәсрәддин» журналынын әдәби-сијаси мөвгејини, Иран вә Чәнуби Азәрбајчан һадисәләринә мүнасибәтини даим изләјир вә бәјәнирди. Чүнки Иранын ичтимаи керилији, бурадакы әдаләтсизлик, деспотизм, зәһмәткеш халга едилән милли зүлм, мөвһумат, савадсызлыг вә башга јарамазлыглар журналын әсас вә даими тәнгид һәдәфләри иди.

Фарсдилли «Нәсими-Шимал» гәзети Азәрбајчан сатирик мәтбуатынын мәзмун вә формасына, үслубуна дәрин мараг көстәрир, она охшамаға чалышырды. Сејид Әшрәф Киланинин «Хитаб бе «Молла Нәсрәддин» ше'рини чап етмәклә «Нәсими-Шимал», һәр шејдән әввәл, бу мәшһур халг журналындан тә'сирләндијини, онун мәгсәд, дил вә үслубуна рәғбәт вә һөрмәт бәсләдијини нүмајиш етдирирди. О, «Молла Нәсрәддин»ин ичтимаи-сијаси вә әдәби хәттини, хәлгилик вә бәшәрилијини садә јумористик үслубда, бир нөв молланәсрәддинсајағы тә'рифләјирди:

Һәрчәнд тон гүдвеји-әһрар, а Молла!
Ше'ре-то бовәд ле'лејн-шаһвар, а Молла!
Наме-то бовәд шеһрејe-әгтар, а Молла!
Ба ин һәме ширинније-гофтар, а Молла!

Дәр нәгтеје-Гафгас то чун шәм'ү чераги,
Дерәхте-Тифлис то чун болболе-баги.
Амма бе бәр-е коһнепәрәстан чү кәлаги,
Әз бәс ке зәди бәр һәме менгар, а Молла!

. . . .

Бир лат бабасан, хејмәвү хәркаһә саташма,
Еј Молла әму, чох да бизим шаһә саташма,
Иранда олан Хосровү Чәмчаһә саташма,
Журналда бу хәлги еләмә хар, а Молла!

. . . .

Әш'ар дәр барејe-то чун гәндо нәбат әст,
Гәдри челое-һочве-некәһдар, а Молла!
Әшрәф бовәдәт јар-е вәфадар, а Молла!

«А Молла» рәдифи сатирик журналын поезија бөлмәсиндән алынмыш хүсуси мүрачиәт формасыдыр, фарсча ше'рдә Азәрбајчан милли колоритини сахлајан аһәнкдар бәдии васитәдир. Молла Нәсрәддинин сәдагәтли досту, вурғуну олан Сејид Әшрәф она «гәнд вә набат» кими ширин ше'рләр һәср едир. Гәзетин ихтисарла вердији бу ше'рдә Мирзә Чәлил вә онун журналы азадлыг истәјәнләрин башчысы, дүрлү ше'рләр мүәллифи, доста ширин сөзлү, мәнфи типләрә гамчы, Гафгазын шам вә чырағы, Тифлис бағынын бүлбүлү, көһнәпәрәстләрин амансыз гәними кими сәчијјәләндирилир. Ше'рин азәрбајчанча мисралары да, шүбһәсиз ки, «Молла Нәсрәддин»ә мәһәббәтдән доғмуш вә онун тарихи хидмәтини дүзкүн экс етдирир. «Молла Нәсрәддинә хитаб» ше'ри Октјабр сосиалист ингилабындан хејли габаг јазылмышдыр. Бу јахынларда Тәбриздә Азәрбајчан сатира мәтбуаты, хүсусилә, «Молла Нәсрәддин» журналындан бәһс едән бир монографијанын чилди үзәриндә Сејид Әшрәфин бу ше'ри јенидән дүнја ишығына чыхмышдыр. Беләликлә, молланәсрәддинчиләрин јарадычылығына Иранда мараг, «Молла Нәсрәддин» журналынын бу өлкәнин әдәбијјат вә мәтбуатына, ичтимаи-сијаси вә әдәби фикринә мүсбәт тә'сири илләр өтдүкчә даһа да күчләнир.

Теһранда Чаһанкир ханын (1877—1908) редактә етдији фарсдилли «Сури-Исрафил» журналы Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин тә'сири илә әсәрләр јазан, Азәрбајчан дилини билән вә «Молла Нәсрәддин»и мүнтәзәм охујан Әләкбәр Деһхуданын (1879—1956) јаздығы «Шејхүлислам әзасында «Молла Нәсрәддин»ә тә'зијә» адлы азәрбајчанча ше'рини чап етмиш, Иран мәтбуатына күчлү әдәби тә'сир көстәрән бу мәшһур күлкү журналына сәмими мәһәббәт дујғуларыны ифадә етмишдир:

Гафгазда дајан, кечәндә бир аз,
Мәндән јетир, еј сәба, бә е'заз,
Чохлуча сәлам о бигәринә,
Тифлисдәки Молла Нәсрәддинә.

«Данешмәндане-Азәрбајчан» мүәллифи Мәммәдәли Тәрбијәт Истамбулда јаздығы «Иран мәтбуаты тарихи» китабында

Мирзә Чәлили Иран һәјаты вә адәт-ән'әнәсини мүкәммәл билән адам, «Молла Нәсрәддин»и исә сатирик мәтбуатын ән јахшысы вә фајдалысы адландырыр. Мәшрутә дөврүнүн сатирик мәтбуатындан, «Молла Нәсрәддин» журналынын Иран ичтимаи мүһитинә «мүһүм тарихи тә'сири»ндән бәһс едәрәк јазыр: «Сури-Исрафил»ин «чәрәнд-пәрәнд» сүтунлары башдан-баша «Молла Нәсрәддин»дән илһам алыр, онун шивә, үслуб вә тә'сири алтында јазылырды. Бу журналын мүәллифи мәшһур гәзвинли Мирзә Әләкбәр хан Деһхуда Азәрбајчан дилини дә билир».

Иран мәтбуаты вә јарадычы зијалыларына «Молла Нәсрәддин» журналынын тә'сири јалныз мәшрутә һәрәкаты илләри илә мәһдудлашмыр. Бу тә'сири биз Иранда мүхтәлиф вахтларда Азәрбајчан вә фарс дилләриндә нәшр олунан дикәр мәтбуат нүмунәләриндә дә көрүрүк. Молланәсрәддинчиләрин јарадычылығына дәрин мараг Аразын о тајында инди дә давам етмәкдәдир. Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Әли Нәзми вә башга Азәрбајчан реалистләринин әсәрләри Теһранда, Тәбриздә фарс дилиндә вә орижиналда дөнә-дөнә чап олунмушдур. 1972-чи илдә «Некин» («Үзүк гашы») журналы Мирзә Чәлилин вахтилә «Молла Нәсрәддин»дә чап етдирдији «Е'тидалијјун», «Фиргәләр давасы» вә «Иранда ләгәбләр» фелјетонларыны нәшр етмишдир. Тәрчүмәчи Һүма Натиг «Иранда мәшрутә дөврүнүн дәрдләриндән бәһс едән» һәмин публисист әсәрләр һаггында јазырды: «Чәлил Мәммәдгулузадә васитәсилә Бакыда Азәрбајчан дилиндә нәшр олунан мәзһәки «Молла Нәсрәддин» журналы мәшрутә дөврүнүн ән мүһүм мәтбуатларындан бири сајылыр вә Иран вә Гафгаз адамларынын фикри инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр».

Јенә 1972-чи илдә әдәбијјатшүнас Фәрзанәнин тәрчүмәсиндә Мирзә Чәлилин «Хатиратым» әсәри вә бир чох һекајәләри «Чәнд дастан әз Чәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин)» ады алтында чап олунмушдур. 1979-чу илдә Тәбризин «Дәдә Горгуд» нәшријјаты Әли Нәзминин сатирик ше'рләр мәчмуәсини «Сижимгулу» ады илә чапдан бурахмышдыр. Ағаји Јәһја Шејданын мүгәддимәси илә чыхан бу китаб мүасир Иран Азәрбајчаны мәтбуатына тә'сирсиз галмамышдыр.

Иранда шаһлыг үсули-идарәси деврилдикдән сонра милли мәтбуат вә китаб нәшри саһәсиндә мүәјјән дирчәлиш јаранмыш вә Азәрбајчан дилиндә «Варлыг», «Чәнлибел», «Азәрбајчан», «Одлар јурду», «Араз», «Короғлу», «Јолдаш» вә башга бир сыра мәтбуат органлары фәалијјәтә башламыш, китаблар јаранмыш ки, бунларда да реалист әдәбијјатымызын вә хүсусилә, «Молла Нәсрәддин» үслубу ән'әнәләринин тә'сири ајдын көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, Һашым Тәрланын Иран зәһмәткешләринин ганына јерикләјән деспот Мәһәммәд Рза шаһын дилиндән јаздығы «Көрүрәм» рәдифли ше'ри («Јолдаш» журналы) Әли Нәзминин 1909-чу илдә гәләмә алдығы «Виран көрүрәм» адлы мәшһур сатирасына нәзирәдир:

Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм,
Кедирәм һәр јана, әһвалы пәришан көрүрәм...

(Әли Нәзми)

Кетди нәзәт, кечәләр хаби пәришан көрүрәм,
Әлдә шәмшир јеријиб үстүмә Иран көрүрәм...

(Һашым Тәрлан)

Иранда Азәрбајҹан дилиндә чыхан «Варлыг» журналында гарадағлы шаир Аббас Баризин чап етдирдији «Јаслы-әзалы Савалан» мухәммәси дә көркәмли молланәсрәддинчи Әли Нәзмијә нәзирә шәклиндә јазылмышдыр:

Һәр заман ки, бахырам башува, гар вар, көрүрәм,
Оғлу өлмүш ана тәк көзләрин ағлар, көрүрәм,
Һәр тәрәфдән чәкилиб синәвә дағлар, көрүрәм...

Муасир Иран мәтбуатындан кәтирилән нүмунәләрлә белә мисалларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Һәмчинин Әли Нәзминин илк дәфә «Молла Нәсрәддин»дә (1927, № 5) чыхан вә Тәбриздә бурахылан «Сижимгулу» (1979) китабынын илк сәһифәләрини бәзәјән «Дил мәсәләси» ше'ри «Јолдаш» журналына сәмәрәли мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Дилдә фарс ибарәчилијинә гаршы чыхан реалист, вәтәндаш шаирин:

Дил вар нкән кәлин лисан демәјәк,
Дөндәриб фарсчаја, зәбан демәјәк —

мисралары илә башлајан сатирасындакы доғма ана дилинин тәмизлијини горујуб сахламаг идејасы, «Молла Нәсрәддин»ин садә вә ајдын јазы үслубу мотивләри «Јолдаш» журналында чәсарәтлә, милли ифтихар һисси илә давам етдирилир. Шаир Мирзәли Мө'чүзүн «Јолдаш» журналында чап олунмуш «Сән осан, мән дә бујам» ше'ри дилдә јад тә'сир вә тәзјигә гаршы бир иттиһамнамә кими сәсләнир. Һәмин ше'рдән бир парча:

Су дејибдир мәнә анам,
Аб ки, јох.
Јуху өјрәтди ушаглыгда мәнә,
Хаб ки, јох.
Илк дәфә ки, *чөрәк* верди мәнә,
Нан демәди.
Әзәлиндән мәнә — *дүзданә нәмәкдан* демәди.
Анам *әхтәр* демәјибди мәнә,
Улдуз дејиб о.
Су дончанда демәјиб *јәхди*, балам,
Буз дејиб о.
Гар дејиб, *бәрф* демәјиб,
Дәст демәјиб, *әл* дејиб о.
Мәнә һеч вахты *бија* сөјләмәјиб,
Кәл дејиб о.

Бәли, даш јаға да көјдән,
Сән осан, мән дә бујам.
Вар сәнин башга анан,

Варды мәним башга анам.
Өзүмә мәхсус олан башга елим варды мәним,
Елимә мәхсус олан башга дилим варды мәним...

Үмумијјәтлә, ингилабдан әввәл «Молла Нәсрәддин» журналынын доғма ана дилимизә јабанчы олан, дилдә зоракы ағалыг сијасәти јеридән милләтчиләрә гаршы јајдығы чохлу сатирик ше'рләр инди дә Ҹәнуби Азәрбајҹан мәтбуатына мүсбәт тә'сир көстәрир. Ушагдан бөјүјә һамыны ајылдыр, ана сүдү илә бир доғулан милли дилин севилмәси, јашамасы јолунда гәләм дөјүшүнү бу күнүн мәтбуатында өн плана чәкир. Јетмиш ил бундан ирәли «Молла Нәсрәддин» Иранда сыра илә дүзүлүб дилләрини көстәрән мәктәб шакирдләри илә әлиндә шишман бир дил олан мүәллимин шәклини верир вә белә јазырды:

«Ш а к и р д л ә р. Ај мирзә, бах, бизим дә дилимиз вар, сән аллаһ гој ону да бир аз өјрәнәк.

М у ә л л и м. Јох, олмаз, түрк дили олмаз. Кәрәк буну сохам боғазыныза».

Сон заманлар Тәбриздә нәшр олунан «Јолдаш» журналы өз мәшһур сәләфинин күчлү тә'сири илә «Шакирд вә шаһчы мүәллим» адлы бир ше'р чап етмишдир. Шакирд Азәрбајҹан дилини бәјәнмәјиб әчнәбиләрә әјилән, вәтәнә, халга јад бир дили ушагларын ағзына зорла пәрчим етмәк истәјән адамдан «еј мүәллим, о гәриб дил чох бөјүкдүр, чырачаг ағзымызы», — дејә имдад истәјир. Ше'рин илк мисралары «Молла Нәсрәддин» ән'әнәләри илә даһа јахындан сәсләшир:

Истәјирсән ки, мүәллим, биз үрәкдән барышаг,
Ағзымызда дилимиз вар, гој о дилдә данышаг.

Ҹәнуби Азәрбајҹанда Сабиранә ше'р јазан Мирзә Һүсејн Кәрими истe'дадлы сөз устасы кими даһа чох мәшһурдур. Онун сон дәрәчә садә, ел дили вә тәфәккүрүнә, молланәсрәддинчиләрә мәхсус әлван ше'р формаларына, зәнкин һәјат мүшаһидәси вә ичтимаи мотивләрә малик әсәрләри сәнәткарлыг бахымындан да хүсуси мараг доғурур. Сабир, Әли Нәзми, Мирзә Әли Мө'чүз сатирик күлүшүнүн мөвзу, мәзмун вә формасы бу көркәмли шаирин әдәби-бәдии ирсиндә дәрин из бурахмышдыр. Мирзә Һүсејн Кәриминин әсәрләри Тәбриздә «Рәнкарәнк, ја күллијјати-әдәбијјати-Кәрими» адлы једди чилдлик китабында гыса мүддәтдә алты дәфә чап олунмуш, бөјүк шөһрәт газаныб кениш јајылмышдыр. Шаирин «Гызлар сөзү», «Шанәм, сөз јазырам», «Сәггалым ағарды» кими дузлу-мәзәли ше'рләринин баш мисралары «Молла Нәсрәддин» јумору вә Сабир сатирасыны илк бахышдан јада салыр:

Модалы оғлан истирәм, дөвләти олмур олмасын,
Мән севән олсун, ај нәнә, сәрвәти олмур олмасын,
микнәти олмур олмасын...

Шаирәм, шаму сәһәр фикр едирәм, сөз јазырам,
Ачыгын кәлсә дә, ја кәлмәсә дә, дүз јазырам...

Әфсус, сәд әфсус, күнүм кечди, гочалдым,
Чаллам әлими бир-бирә, елдән дала галдым,
гәм бағрымы јарды...

Шаирин «Рәнкарәнк»... адлы чохчилдли китабындан «Молла Нәсрәддин» рајиһәли, чанлы һәјат вә мәишәт әтирли јүзләрлә белә мисал кәтирмәк олар.

«Молла Нәсрәддин» журналында кедән «Дил мәсәләси» ше'ринин Иран әдәби ичтиманјјәтинә гүввәтли тә'сири һәлә бундан хејли әввәл Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатшүнасы С. Чавиди Теһранда чап етдирдији «Нүмунеһаји-фолклоре-Азәрбајчан» адлы китабындан да ајдын олур.

Бизим ән бөјүк милли мә'нәви сәрвәтимиз олан «Һопһопнамә»нин Иранда бир нечә дәфә нәшр олунмасы, мәшрутә һәрәкаты дөврүнүн мәтбуат тарихиндән бәһс едән әсәрләрдә Мирзә Чәлилин сатирик мүһәррирлик сәнәтинә кениш јер верилмәси, 1973-чү илдә Бакыда нәшр олунмуш «Сабир вә мүасирләри» монографијасынын фарс дилинә тәрчүмә едиләрәк 1979-чу илдә Теһранда чапдан бурахылмасы «Молла Нәсрәддин» вә молланәсрәддинчиләрин Јахын Шәргдә кетдикчә артан нүфузуну, әдәби тә'сирини көстәрир.

УШАГ МӘТБУАТЫ

Кечән әсрин сонларында Азәрбајчанда јени типли мәктәбләрин ачылмасы тәбии олараг тәзә дәрс китаблары, ушагларын еһтијачыны өдәјән мәтбуатын јаранмасы зәрурәтини доғурурду. Халгын демократик фикирли, маарифпәрвәр зијалыларындан А. Шаигин «Ушаг көзлүјү», «Күлшәни-әдәбијјат», «Күлзар», Р. Әфәндијевин «Ушаг бағчасы», «Бәсирәтүл-әтфал», Н. Нәримановун «Түрк-Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви», С. Гәнизадәнин «Килиди-әдәбијјат» дәрслик вә мәчмуәләри бу тәләбә чаваб верән, Азәрбајчан маарифи вә мәктәбинин инкишафында илк уғурлу мәрһәлә тәшкил едән нүмунәләр иди.

Чаризмин һәр чүр мүгавимәтинә, сүрүндүрмәчилијинә рәғмән габагчыл зијалылар вәтән балаларынын көзүнү ачмаг, бөјүк рус халгынын вә мүтәрәгги дүнјанын әдәбијјат вә мәдәнијјәти илә онлары таныш етмәк, чәмијјәт вә тәбиәтин ән мүһүм һадисәләрини доғма ана дилиндә онлара баша салмаг, милли әдәбијјаты тәблиғ едиб јашатмаг мәгсәдилә ана дилли ушаг мәтбуаты јаратмаг уғрунда чидди сә'ј көстәрирдиләр. Бу хејирли ишин әсас тәшәббүсчүләри мүәллим-јазычылар, реалист-маарифпәрвәрләр иди. Нәһајәт, 1906-чы илин апрелиндә «Дәбистан» адлы илк ушаг журналы чыхмаға башлады. Онун редактору танынмыш мүәллим-журналист Әлискәндәр Чәфәрзадә иди. Ајда бир

дәфә «Валидејнләрә мәхсус вәрәгә» дә чап етдирән «Дәбистан» Азәрбајчанда педагожи фикрин инкишафына, ушагларын әхлаг тәрбијәсинә, милли әдәбијјат вә мәдәнијјәтин чичәкләнмәси вә тәблиғинә хүсуси диггәт јетирирди. Журнал дөврүн көркәмли мүәллим-јазычыларыны өз әтрафына топлајараг балачаларын јаш вә дүшүнчә тәрзинә ујғун һекајәләр, ше'рләр чап едир, бәдии әдәбијјатын күчү илә тәбиәтин, чәмијјәтин сирләрини өјрәдир, ушагларын естетик тәрбијәсинә хидмәт едирди. Сабирин «Мәктәб шәргиси», М. Һадинин «Лөвһеји-тәсвири-маариф», «Мәктәб нә демәк», А. Шаигин «Ананын оғлуна лајла демәси», А. Сәһһәтин «Фәрјади-интибаһ, јахуд амали-вәтәнпәрвәранә», «Ата вә оғул» вә с. әсәрләри, һабелә бир чох бәдии тәрчүмәләр «Дәбистан»да чап олунмушдур. Журнал маарифпәрвәр әдиб С. Гәнизадәнин «Аллаһ хофу», романтик сәнәткар А. Диванбәјоғлунун «Илан» вә «Фәһлә» кими реалист һекајәләрини вә с. бәдии нәср нүмунәләрини дә балача охучулара чатдырырды. Зәһмәтсевәрлик; тәнбәллик вә ишсизлијә нифрәт, елмә вә маарифә чағырыш, бөјүкләрә һөрмәт, торпаға, вәтәнә мәһәббәт дујғулары «Дәбистан»ын бәдии әсәрләр васитәсилә тәблиғ етдији идејалардан иди. Чап етдији ше'р вә һекајәләрдә «Дәбистан» әтраф мүһити, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини ушаглара бәдии сөзүн тә'сири илә асан баша салмаға чалышырды.

Бөјүк мүһәррир вә тәбиәтшүнас Һ. Зәрдаби «Гарынча», «Бал арысы», тәбиәт вә һејванат аләминдән бәһс едән башга мараглы јазылары илә журналда мүнтәзәм чыхыш едир, ушагларда әмәјә мәһәббәт һисси тәрбијә етмәклә јанашы, мүрәккәб тәбиәт һадисәләрини садә дилдә баша салырды.

«Дәбистан» бөјүк тарихи вә әдәби сималарын—Ибн-Сина, Ә. Нәваи, Едиссон, Колумб, Һ. Зәрдаби вә башгаларынын һәјат вә фәалијјәти барәдә очеркләрлә, елмин мүхтәлиф саһәләринә даир садә јазыларла ушагларын билијини, дүнјакөрүшүнү инкишаф етдирирди. Һәлә 1907-чи илдә сәккизинчи нөмрәнин «Дәбистан»ын бәјани-һалы» адлы баш мәгаләсиндә журнал мадди чәтинлик вә абунәчиләрин кет-кедә азалмасы үзүндән ағыр күнә галдығыны билдирирди: «Биз «Дәбистан»ы бағламагдан зијадә милләтимиздә бир балача журналы јашадачаг гәдәр гүдрәт вә һиммәт олмадығына тәәссүф едирик».

Мүсәлман мәтбуаты, рус вә ермәни гәзетләри «Дәбистан»ы тә'рифләдији һалда, мадди еһтијач үзүндән журнал фәалијјәтини дајандырмалы олду. Она көрә дә редактор өз фикрини дәрин тәәссүф һисси вә чамаатын дада јетишмәси үмиди илә битирирди: «Һәркаһ чамаат вә чәмијјәтләримиз тәрәфиндән бизим фәдакарлығa гаршы бир һиммәт вә гејрәт көстәрилмәсә, әләмү јә'с илә «Дәбистан»ын руһуна һәзин бир фатиһә охујараг, милләтимизин хаби-гәфләтдән бидар олмасынадәк тә'тил едәчәјик».

Дөврүн јеканә ушаг мәтбуаты «Дәбистан»ын абунәчидән јана корлуг чәкмәси, бу маарифпәрвәр журнала мүсәлманларын биканә мүнасибәти «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин диггәтини

хүсусилә чәлб етмишди. Молла Нәсрәддин (1906, № 37) *Мозалан* имзасы илә чап етдирдији «Дәбистан» адлы фељетонда сатирик үслубуна ујғун бир диллә «Мәктәб белә кәлди, тәрбијә белә кетди» јазан «Дәбистан»ын һәгигәтпәрәстлијини јүксәк гијмәтләндирир, гадаған олунмасы сәбәбини белә изаһ едирди: «Јохса нә бирисини тә'риф елијирсән, нә бир һакимә мәдһ јазырсан, нә нүфузлу адамлара тәмәллүг елијирсән. Сән дә башла шимал тәрәфдә чыхан бә'зи мүсәлман гәзетләри кими сәфирләрин, шејхүлисламларын шә'ниндә узун-узун мәгаләләр јаз, бәлкә ишләр бир төвр дүзәлсин, јаинки Иран шаирләри кими јалан, әфсанә, мәдһијјә јаз. Јазырсан, белә јаз, әзизим, јохса мәктәбдән-заддан чох данышма, мәктәбдән, мәдрәсәдән бизә бир шеј чыхмаз».

«Молла Нәсрәддин» бу фикирләри маариф дүшмәнләринин, көһнәлик ашигләри олан тәнгид һәдәфләринин дилиндән дејирди. Һәм дә јалтаг вә мәдһијјәчи мүһәррирләри «Дәбистан» кими хејирли бир журналын јарадычы һеј'әтиндән үстүн тутан ичтимаи мүһит вә шәраити гамчылајырды.

1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин» (№ 25) јенә һәмин мәсәләјә гајыдараг *Гыздырмалы* имзасы илә «Дәбистан» адлы икинчи бир әсәр чап едир. «Дәбистан»ы чыхармагла «мәктәб ушагларыны габаға апармаг», «милләтин көзүнү ачмаг, она мәнфәәт» вермәк истәјән редактора истеһза илә «мәсләһәт»-көрүр ки, һәјатда бир шеј газанмаг истәјирсә, адыны дәјишиб Һачы Әли Искәндәр гојсун, дуа јазмагда, арвадлара тамаша етмәкдә вә јухуда олсун. Јохса нә «Дәбистан»ы алыб охујан, нә дә онун зәһмәтини чәкәнләрә һөрмәт едән вар.

«Дәбистан»ын јаранмасы вә фәалијјәти Азәрбајчан маарифпәрвәр зијалыларыны үрәкдән севиндирмишдисә, 1908-чи илин мартында Һ. Зәрдабијә һәср етдији бир нөмрәдән сонра бағланмасы онларын мә'јуслуғуна сәбәб олмушдур. М. Ә. Сабир дә, «Молла Нәсрәддин» журналы кими, «Дәбистан»ын һалына ачыјараг, мәшһур бир ше'риндә маариф вә мәктәб ашигләринин дәрин тәәссүф вә кәдәрини белә ифадә етмишдир:

Әлминнәтүлиллаһ ки, «Дәбистан» да гапанды,
Бир бади-хәзан әсди, күлүстан да гапанды...
Әтфали-вәтән гој бағырыб өлсүн ачындан,
Јанды аналар синәси, пүстан да гапанды.
Гој көһнәләрин даш үрәји күл тәк ачылсын,
Даруззәфәри-тазәпәрәстан да гапанды.

Ушаг мәтбуатымыз тарихиндә 1906-чы илин сентјабрында нәшрә башлајан вә чәми беш нөмрәси чыхан «Рәһбәр» журналынын да ады вардыр. Редактору мәшһур Гори семинаријасынын мә'зуну, мүәллим Маһмуд бәј Маһмудбәјов иди. Баш мәгаләсиндә һәр һансы бир халгын мүасир инкишаф сәвијјәсини, күч вә гүдрәтини «мәктәб, әдәбијјат, елм, ичтиманијјәт» кими «мә'нәви гүввәләр»дә көрән журнал өз мәгсәд вә мәрамы һаггында бу

фикри јүрүдүрдү: «Мәгсәдимиз мәктәбләримизин мүнтәзәмлијинә, милләтимизин мәишәт мејданында, елм вә мә'рифәт јолунда ирәли кетмәсинә вә милли әдәбијјатдан хәбәрдар олмасына әлимиздән кәлән гәдәр рәһбәрлик етмәкдир».

Чәлил Мәммәдгулузадә 1906-чы илин октјабрында «Молла Нәсрәддин» (№ 28) журналында чап етдирдији «Рәһбәр» адлы әсәриндә бу ушаг мәчмуәсинин илк програм мәгаләсиндән мисал кәтириб, «бир милләтин ки, мәктәби вә китабы олмаса, о милләт пуча чыхар» — нәтичәсинә кәлир. «Ислам аләминдә бирчә дәнә мәктәбә охшајан мәктәб вә китаба охшајан китаб јохдур», — дејә фикрини давам етдирән әдиб, «Рәһбәр»ин ағыр вәзијјәтинә үрәкдән ачыјыр. Дүнјанын габагчыл милләтләри илә мүгајисәдә мүсәлман керилијинә, ушаг тәрбијәси вә маариф ишинә биканәлијә ачы-ачы күлүр, «Рәһбәр» журналынын охучу, абунәчи сарыдан нәләр чәкдијини кинајә илә хатырладыр.

«Рәһбәр»дә педагожи мејл үстүн иди. Лакин әдәбијјат, ше'р вә сәнәт васитәсилә тәрбијә дә унудулмурду. Ф. Көчәрли, С. Гәнизадә, Сабир, А. Сәһһәт, «Дәбистан»да олдуғу кими, бу журналда да өз әсәрләри илә јахындан иштирак едирди.

Бу дөврүн ушаг журналларындан узун өмүрлүсү «Мәктәб»дир. 1911-чи илин нојабрындан 1920-чи илә гәдәр давам едән бу мәчмуә әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан маарифинин инкишафында, ушаг әдәбијјатынын јајылмасында хүсуси јер тутурду. Өзүндән әввәлки журналлар кими «Мәктәб» дә илк нөмрәсиндә өз охучуларына мәрамыны билдирир, «аталар, оғуллар» проблеминә тохунур, биринчи рус ингилабынын тә'сири илә өлкәдә мәктәбләрин артдығыны хатырладараг, ушаглары охумаға һәвәсләндирирди. «Мәктәб» дөврүн мәшһур маарифпәрвәр зијалылары Гафур Рәшад Мирзәзадә вә Әбдүррәһман Тофиг Әфәндизадәнин редакторлуғу илә чыхырды. Журнал тарих, чоғрафија, биолокија, тәбабәт, астрономија вә с. елм саһәләринә тохунур, сәнәт вә әдәбијјата, халг јарадычылығына даир марагла очеркләр чап едирди. Азәрбајчан реалист вә романтик әдәбијјатынын ән көркәмли јарадычылары «Мәктәб» журналында әсәр чап етдирир, халг маарифинин јүксәлмәсиндә, ушагларын тәрбијәси ишиндә вар гүввәләрини әсиркәмирдиләр. С. С. Ахундовун гәләминдән чыхан мәшһур «Горхулу нағыллар» илк дәфә «Мәктәб» журналында чап олунмушдур. Маарифи, ишығы, инсанпәрвәрлији, бејнәлмиләлчилији, саф виҹданы, јахшылығы вә с. јүксәк әхлаги кејфијјәтләри севдирән, ичтимаи зүлм вә бәрабәрсизлијә нифрәт дујғулары ојадан «Горхулу нағыллар» һекајәләр силсиләси «Мәктәб»дә чап олундугдан сонра нечә-нечә нәсилләрин идеја-естетик тәрбијәсинә хидмәт етмишдир.

Журналын әдәбијјат кушәсиндә Һ. Чавидин, А. Сәһһәтин, Р. Әфәндијевин, М. Һадинин, А. Шангин, Ә. Нәзминин ше'рләри әсас јер тутурду. Халг шаири Сабирин «Мәктәб шакирдләринә», «Ушаг вә пул», «Дүзлүк», «Јаланчы чобан», «Тәбиб илә хәстә»

вә с. ушаг ше'рләри «Мәктәб» журналынын сәһифәләрини бәзәјирди.

Романтик шаир А. Сәһһәтин «Көч», «Бир мәктәбдә имтаһан», «Вәтән», «Ики ушаг», «Ики дана» вә башга орижинал ше'рләри, рус әдәбијјаты классикләриндән тәрчүмәләри дә журналда мүнтәзәм чап олунурду. Балача ушагларда достлуг, чалышганлыг, дүзлүк вә сәмимилик, садәлик вә тәвазөкарлыг кими нәчиб әхлаги кејфијјәтләр мәһз бу бәдии әсәрләрлә тәрбијә олунурду. Бөјүк романтик шаир вә драматург Һ. Чавидин 1912-чи илдә «Мәктәб»дә чап етдирдији «Бир гыз» ше'риндә садә кејимли мәктәбли бир гызла сәмими һәсб-һал күчлү тәрбијәви тә'сир бағышлајырды:

— Гузум, јаврум! Адын нәдир?
— Күлбаһар.
— Пәки, сәнин анан, бабан вармы?
— Вар.
— Һасыл, зәнкинмидир бабан?
— Әвәт, зәнкин, бәјзадә...
— Өјлә исә, кејдијин кејим нечин бөјлә садә?
— Јохму сәнин инчиләрин, алтун биләрзикләрин?
Сөјлә, јаврум! Һеч сыхылма...
— Вар, әфәндим, вар... лакин
Муәллимәм һәр күн сөјләр, онларын јох гијмәти,
Бир гызын анчаг билкидир, тәмизликдир зијнәти.

Азәрбајчан классик вә мүасир јазычыларынын әсәрләри илә јанашы, Авропа вә Шәрг халглары әдәбијјатындан мараглы тәрчүмә әсәрләри, хүсусилә, рус әдиб вә шаирләрининин јарадычылығындан нүмунәләр чап етмәклә «Мәктәб» журналы балача охучуларыны дүнја әдәбијјатынын надир инчиләри илә, бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан һикмәтли сөзләрлә таныш едирди.

«Дәбистан», «Рәһбәр» вә «Мәктәб» журналларынын мүтәрәгги ән'әнәләри Азәрбајчан ушаг мәтбуаты вә әдәбијјатынын сонракы инкишафына да мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

БУРЖУА МӘТБУАТЫ

Ијирминчи әсрин әввәлләриндә мүрәккәб, зиддијјәтли шәраитдән доған ингилаби-демократик мәтбуатла буржуа мәфкурә органлары арасында барышмаз идеја дөјүшү кедирди. «Молла Нәсрәддин» чәбһәси илә «Һәјат» вә «Фүјузат»ын бир-биринә зидд идеја-әдәби хәтти бу гәләм чарпышмасынын мәркәзиндә дururду. Биринчи әсл халг мәтбуат органы иди, зәһмәткеш тәбәгәләрин арзусуна, истәкләринә, мәнафејинә хидмәт едирди. «Һәјат», «Фүјузат» вә дикәр зиддијјәтли гәзетләр исә әсасән һаким синфин, милли буржуазијанын мәнафејини тәмсил вә мүдафиә едирди.

Авропа вә Русијанын али мәктәбләриндә тәһсил алыб вәтәнә гајытдыгдан сонра Бакынын нефт милјончуларына сәдагәт көстәрән, мәтбуатда мүһафизәкар мөвге тутуб, мәнсуб олдуғу истисмарчы буржуа синфинин идеологу кими танынан бир груп зијалы јетишмишди. Бакыда илк мәшһур буржуа гәзетинин нашир вә редакторлары Әлимәрдан бәј Топчубашов, Әли бәј Һүсејнзадә вә Әһмәд бәј Ағајев белә зијалылардан иди. 1905-чи илин ијунунда ингилаб далғаларынын өлкәни бүрүдүјү зиддијјәтли тарихи шәраитдә чыхмаға башлајан «Һәјат» гәзети халг азадлыг идејаларына, пролетар һәрәкатына зидд бир чәбһә тутурду. Гәзетин редакторлары Ә. Һүсејнзадә вә Ә. Ағајев тәчрүбәли гәләм саһиби идиләр. Онлар дин хадимләрини, мүһафизәкар мүһәррирләри «Һәјат»ын дөврәсинә јығыб «ислам бирлијини» тәблиғ едир, сосиал-демократлара, синфи бирлијә гаршы мүбаризә апарырдылар. «Гәзетимизин мәсләки» адлы илк мәгаләсиндә «Һәјат» өз синфи мөвгејини, мүбаризә вә мүдафиә һәдәфләрини, мәсләкини, әдәби хәттини билдирирди. Халгын дилини, әдәбијјатыны, мaариф вә мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк иддиасында олан «Һәјат» әслиндә һәмин халгын баша дүшмәдији дил вә үслубда јазырды. Баш мәгаләсиндә халгы синфи мүбаризәдән узаглашдырмаг, һәр чәһәтдән асылы олдуғу милли буржуазијанын көрүшләрини ифадә етмәк јолунда фәдакарлыг нүмунәси көстәрирди.

«...Тәрәгги едиб бәһәгг вә зиһәјат бир милләт олмаг истәрсәк бизә, һәр шејдән әгдәм, ислам булунмаг, ислам галмаг» кәрәкдир, — дејә јазан «Һәјат» гәзети «бизим үчүн ислам харичиндә ничат јохдур» конкрет шүарыны ирәли сүрүрдү. Гур'анын еһкамларыны да бу истигамәтдә кениш тәблиғ едир вә беләликлә, синфи мүбаризәдән, дөврүн ингилаби мүбаризә вә тәләбләриндән диггәти јајындырмаға чалышырды.

«Молла Нәсрәддин»лә идејача дабан-дабана зидд олан Ә. Һүсејнзадә бу журналын әдәби хәттини, садә халг дилиндә јазмагла һүнәр көстәрдијини е'тираф едир, бөјүк әдиб Чәлил Мәммәдгулузадә исә «Хатиратым» мемуарында «Һәјат» гәзетинә белә гијмәт верирди: «Бурада мән гәзет саһибләри Әли бәј вә Әһмәд бәјин јазычылыгда чох мәһарәтли олмагларыны тәсдиг едә-едә онларын гәзетләрини о јердә хошламадым ки, биринчи нөмрәнин баш мәгаләсиндә мөһтәрәм гәләм саһибләри чох да исламдан вә мүсәлманчылыгдан дәм вурурдулар вә елә билирәм ки, сәһв еләмәрәм әкәр десәм ки, ади бир ислам мүбәллиғи кими вә шәриәт ваизи кими мүсәлман гардашлары ислам дининдә дәхи дә сабитгәдәм вә бәргәрар олмаға дә'вәт едирдиләр».

Әдибин бу фикри, һәмчинин «Һәјат» гәзетиндә Ахунд Әбутурабын сусмағын фәзиләтинә даир мәгаләсинә гаршы јаздығы «Лисан бәласы» («Молла Нәсрәддин», № 1) вә башга фелјетонлары мәфкурә дүшмәнләри олан буржуа идеологларынын синфи сәчијјәсини ајдын көстәрир. Ә. Һүсејнзадә «Түрк кимдир вә кимләрдән ибарәтдир», «Гәзетләримизин дили һаггында бир нечә сөз», Ә. Ағајев «Мүхтәсәр өвзаи-Русија», «Гафгазын һал-һазыры», «Мүхтәсәр өвзаи-үмуми» мәгаләләриндә һаким буржуа

мәфкурәсинин мәһдуд вә зиддијјәтли даирәсиндә фырланыр вә она гуллуг едирдиләр. Ејни фикри «Һәјат»ын фәал әмәкдашларындан татар мүһәррири Һәсән Сәбри Ајвазовла Әбдүррәшид Ибраһимовун да јазылары һаггында демәк олар.

«Һәјат» гәзети әтрафына мүхтәлиф мәсләкли зијалылары јығмышды. Мәшһур Азәрбајҹан драматургу Н. Вәзировун «Дәрвиш» имзасы илә јаздығы мәзәли фелјетонлар, Һ. Зәрдабинин дәрин мәзмунлу елми мәгаләләри, Н. Нәримановун кәскин публисистик јазылары, Ә. Һагвердијевин илк һекајәләри («Гәмәрин шаһидлији», «Ата вә оғул»), Ф. Көчәрлинин әсәрләри, А. Т. Сурун, А. Сәһһәтин мәгаләләри, М. Һадинин ше'рләри вә нәһајәт, Сабирин «Бејнәлмиләл» кими чаризмин милли гырғын сијасәтини ифша едән, халглар достлуғуну, биркә мүбаризә кими күчлү бејнәлмиләлчилик, ингилаби идеја тәблиғ едән гијмәтли әсәри «Һәјат» гәзетинин сәһифәләриндә чап олунмушдур.

Мәтин ингилабчы, ленинчи болшевик Н. Нәриманов «Һәјат» гәзетиндән бир күрсү кими истифадә едәрәк, мәгаләләриндә биринчи рус ингилабынын һәјат вә мәишәтә тә'сири, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, ана дилини горумаг, биркә мүбаризәјә чағырыш фикирләрини тәблиғ вә тәлгин едирди. Чаризмин мәнафејинә еһтијатла јанашан «Һәјат»ын үмуми идеја мөвгејинә зидд олараг, Н. Нәриманов һөкумәтин Шәргдә мәғлубијјәти. һаггында ачы һәгигәти кәскин бир гәләмлә јазырды:

«Рус-јапон мүһарибәси вәтәнин көзләрини ачыб билдирди ки, дөвләт вәзирләриндән башламыш ахырынчы јасовулларадәк һамы мүфтәхор; гејрәтсиз, инсафсыз, нимвәһши гулдурдурлар».

Халглар достлуғунун атәшин тәблиғатчысы, көркәмли әдиб Нәриман Нәриманов «Һәјат» гәзетиндә (23 ијул 1906) «Мүсәлман-ермәни касыб фәгирләринә бир нечә сөз» мәгаләсиндә Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'ринә гүввәт вериб ики гардаш халгы нәзәрдә тутараг јазырды:

«Бир-биринизи зәифләшдириб, үчүнчү бир јыртычыја јемми олмаг истәјирсиниз?... Ешидиниз, билиниз ки, сиз бир-биринизин ганыны төкәндә, бир-биринизин ушагларыны башы ачыг күчәләрә бураханда сизин «достларыныз» евләрдә отуруб ејш-ишрәтлә мәшғул олурлар».

Азәрбајҹанын габагҹыл фикирли зијалылары, демократ-реалистләр вә Н. Нәриманов кими ингилабчы публисистләр өз әсәрләри, тәблиғ етдикләри мүтәрәгги фикирләрлә буржуа гәзети «Һәјат»ын идејасына тамамилә башга истигамәт верирдиләр. Бунунла белә, «Һәјат» ичтимаи-сијаси мүбаризәләрин тәлатүмлү чағында көләлији, ислам зеһнијјәтини, бир овуч истисмарчынын мәнафејини јенилијә, халг күтләләринин ингилаби мүбаризә әзминә гаршы гојдуғу үчүн тәнәззүлә уғрады, 1906-чы илин сентјабрында бағланды. Әлбәттә, гәзетин бағланмасында, Мирзә Ҹәлилин «Хатиратым» әсәриндә дедији кими, Гараханов вә Кишмишов кими гәддар, милләтчи сензорларын да мүәјјән ролу олду. Бурада гәзетин гәлиз дил вә үслубуну, зәһмәткеш халга

јабанчылығыны да унутмаг олмаз. Бу ҹәһәтдән «Һәјат» гәзетинин әсас гәләм саһибләриндән ислам мүбәллиғи Ахунд Әбутурабын е'тирафы мараглыдыр: «Көрүрсүнүз, бу гәзетчиләр бизим башымыза нә кәтирирләр? Еркәк ишләрин бөјүјү «Молла Нәсрәддин» бизим башымыза нә кәтирир? Мүсәлманлар онун бирини бир аббасыја алыб охујурлар. Амма «Һәјат»ын бирини үч гәпијә алыб охумурлар» («Иршад» гәзети, 1906, 5 октјабр). Сабир исә «Молла Нәсрәддин» журналында (1906, № 27) чап етдирдији «Ҹаваблар ҹавабы» ше'риндә демократик фикирли зијалылар үчүн легал күрсү ролу ојнајан буржуа гәзетинин бағланмасы сәбәбини мүсәлманларын ҹаһиллик вә һиммәтсизлији илә әлагәләндирир, «Әфсус, «Һәјат» исә мәмат олду, гапанды» — дејә тәәссүфләнирди.

Бакыда Ә. Ағајевин редакторлуғу илә «Иршад» (1905—1908) гәзети чыхмыш вә «Һәјат»ын зиддијјәтли мәфкурәви әдәби хәттини давам етдирмишдир. Онун ардынҹа буржуа мәтбуаты илә демократик мәтбуат арасында мүтәрәддидлик көстәрән «Тазә һәјат» (1907—1908), «Иттифаг» (1908—1909), «Тәрәгги» (1908—1909). гәзетләри фәалијјәтә башлады.

Демократик мәтбуатла буржуа гәзетләри арасындакы мүһүм идеја-әдәби фәрги көрән вә биринчинин халга даһа јахын, хејирли мөвге тутдуғуну е'тираф етмәјә мәҹбур олан Әһмәд бәј Ағајев «Иршад» (1906, № 9) гәзетиндә белә јазырды: «Бахын «Молла Нәсрәддин»ә. Бу ҹәридә нә көзәл ҹәридәдир. Нә гәдәр ағыл, зәка, мәһарәт вә зөвг көстәрир. Нәинки биз мүсәлманлар, бәлкә ән мәдәни, ән мүтәрәгги тајфалар белә ҹәридәләри илә фәхр едәрләр».

Биринчи рус ингилабы илләриндә Азәрбајҹанда пролетар һәрәкатына гаршы идеја мүбаризәсинин өнүндә кедән буржуа мәтбуат органы «Фүјузат» журналы иди. Бу журналын саһибимтијазы Бакы милјонери Һаҹы Зејналабдын Тағыјев, редактору буржуа мүһәррири Әли бәј Һүсејнзадә (1864—1941) иди. «Фүјузат» журналы да «Һәјат» гәзети кими, әксингилабчы, пантүркист, панисламист вә космополит бир мәтбуат органы иди. Журналын, демәк олар ки, һәр бир нөмрәсиндә ислам дининин тәблиғ едән јазылар, «мүгәддәс јерләрин», османлы пашалары, әдиб вә шаирләринин шәкилләри верилирди. Азәрбајҹан һәјаты исә јох дәрәҹәсиндә иди. «Һәјат вә мејли-фүјузат» адлы баш мәгаләдә «сәнәт сәнәт үчүндүр» фикри реалист әдәбијјата гаршы гојулурду.

Әли бәј Һүсејнзадә, Һәсән Сәбри Ајвазов вә башгаларынын «Фүјузат»да чап олунан әсәрләриндә Азәрбајҹан халгынын оричинал әдәбијјат вә мәдәнијјәти, дили, мүстәгил көләҹәји инкар олунурду. Онлар түркчүлүк, исламчылыг мөвгејиндән чыхыш едир, синфи бирлијә гаршы милли вә дини тәәссүбкешлији гојурдулар. Доғрудур, «Фүјузат» журналы рус вә дүнја әдәбијјаты классикләриндән Л. Толстој, Кете, Шекспир, Виктор Һүго, Бај-

рон, Азәрбајчан классикләриндән М. Фүзули, А. Бакыханов һаггында јазылара да јер верирди, онлары өз идеја истигамәтинә мүвафиг гијмәтләндирирди. Лакин журналда әсас јери османлы әдәбијјатына даир нүмунәләр тутурду. Азәрбајчанын мүтәрәгги зијалыларындан Һ. Зәрдаби, М. Һади, М. Ә. Сабир, А. Сур вә башгалары да «Фүјузат»да өз әсәрләри илә чыхыш етмишләр.

Ә. Һүсејнзадә өз әсәрләриндә дөврүн ингилаби идејаларына, синфи мүбаризәјә гаршы чыхыр, панисламизмин баниси сајылан Чәмаләддин Әфганинин (1839—1897) мүртәче фикирләрини давам вә инкишаф етдирирди. Онун «Фүјузат»да тәфригә шәклиндә чап етдирдији «Мәчнун вә Лејлаји-ислам» әсәри бу бахымдан сәчијјәвидир. Һәмин әсәрин үмуми мүндәричәси илә Ч. Әфганинин ашағыдакы фикри идејача сәсләшмәкдәдир: «Исламын мүасир һалыны башы Истамбулда гәрар тутан, бир әли Шимали Африкаја, дикәри Крым вә Оренбургдан Чинә гәдәр узадылан, ајаглары Гәрби Асија бојунча кедән, бүтүн ә'залары әзилмиш вә ејбәчәр һала салынмыш нәһәнк хәстә бир бәдәнә бәнзәтмәк олар... Вәзифә мүбаһисә етмәк дејил, парчаланыб төкүлмәкдә олан бу бәдәни мүаличә етмәк, ону һәрәкәтә кәтирмәкдир».

Азча дәјишикликлә тәхминән ејни фикри ифадә едән «Фүјузат» редактору иддиа едирди ки, бу хәстә бәдәнин мүаличәси үчүн османлы һәкими кәрәкдир.

«Мәчнун вә Лејлаји-ислам», «Толстојлуг нәдир», «Түрк дилинин вәзифеји-мәдәнијјәси», «Гырмызы гаранлыглар ичиндә јашыл ишыглар», «Ничат мәһәббәтдәдир», «Сијасәт вә фүрусәт», «Багеји-аләмә бир нәзәр» вә с. әсәрләриндә Ә. Һүсејнзадә Азәрбајчанда мүртәче буржуа мәфкурәсини, панисламизм вә пантүркизми тәблиғ едир, ингилаби идејалара гаршы чыхыр, ингилаб гаршысында ваһимәјә дүшәрәк, ону «гырмызы гаранлыглар» адландырырды. «Фүјузат»ын танынмыш мүһәррирләриндән Һәсән Сәбри Ајвазов да «Һәјат»ын гүрубундан, «Фүјузат»ын түлуундан һасил олан тәәссүратым», «Нәдән бу һала галдыг», «Лисан говғасы», «Һәјати-әгвам» вә с. әсәрләри илә Әли бәј Һүсејнзадәнин сәсинә сәс верир, мүртәчә буржуа идеологларынын дәјирманына су төкүрдү. Үмумән, «Фүјузат» Азәрбајчан халгынын мә'нәвијјатына, дилинә, әдәбијјатына, арзу вә истәкләринә јабанчы иди. Онун үмумхалг мәһәббәти газана билмәмәсинин сирри дә бунда иди. Көркәмли тәнгидчи Әли Назим «Јени азәри әдәбијјаты һаггында» (1928) әсәриндә «Фүјузат» әдәбијјатыны «әсас көвдә үзәриндә мүвәггәти јаранан вә тез дә гурујан будаг» адландырмышдыр. Әсас көвдә исә халгын һәјаты илә сых тәмасда олан реалист-демократик әдәбијјат иди. Гыса өмүр сүрән (1906—1907) вә чәми 32 нөмрәси чыхан «Фүјузат» журналы «бир османлы түркү кими јашады, бир мүсәлман кими өлдү» (*Мир Чәлал*).

Фүјузатчыларын дил сијасәти мүртәче вә зәрәрли олдуғу кими, мәнсуб олдуглары әдәби мәктәб вә мәтбуатын, хүсусилә

«Фүјузат»ын дил вә үслубу, («Азад» тәхәллүслү шаирин ше'рләриндә олдуғу кими) сон дәрәчә гәлиз вә анлашылмаз иди. Әли бәј Һүсејнзадәнин тәрчүмәсиндә «Фауст» дил-үслуб бахымындан гәрибә, думанлы, гатыш-булаш шәклә салынмышды:

Әнзари-шәбабимдә пәдидар олан еј зилл,
Еј зилли-түлуат, олујорсын јенә пејда.
Бир чилвеји-мөвһумеји-амали-бәднә,
Ејләрми јенә гәлбими бир шөвг илә әһја?
Еј дуди-сәһабә бүрүнән фөвчи-хәјалат,
Табавәри-һәмлән оламаз бу дили-шејда...

Бурада Азәрбајчан сөзләри јох кимидир. Тәкчә Ә. Һүсејнзадәнин дејил, бүтүн фүјузатчыларын әсәрләриндә дил гәлиз әрәб-фарс тәркибләри илә долу иди. Доғма ана дилинә белә лагејд, нанкор мүнасибәтин амансыз гәними олан Чәлил Мәммәдгулузадә бир чох публисист әсәрләриндә, һекајә вә комедијаларында олдуғу кими, «Анамын китабы» пјесиндә дә дилдә әрәб-фарс азарыны кәскин тәнгид вә рәдд етмишдир. «Фүјузат» сәһифәләриндә «Фауст»ун «ана дилинә» тәрчүмәси «Анамын китабы» пјесиндә алт-үст олунур:

Сәмәд Ваһид (*Рүстәм бәјә*)... Дадаш, әдәбијјатдан лазымса, нүмунә олараг бир ше'р дејим, јаз луғәтә.

Рүстәм бәј. Нә ејби вар? Амма бу шәрт илә ачыг олсун. Јохса, доғрусу, мән сәнин дилини ганмырам.

Сәмәд Ваһид (*кағызларыны әлләшдирир вә бир јердән шаиранә охујур*):

Әнзари-шәбабимдә пәдидар олан еј зилл,
Еј зилли-түлуат, олујорсын јенә пејда.

Рүстәм бәј (*еһ еләјиб, чөнүб кедир өз столуна тәрәф*). О дили мән өзүм ганырам ки, луғәтә дә јазам?

Сәмәд Ваһид. ...Дадаш, мән сөјләдијим «Фауст»дан түрк дилинә тәрчүмәдир. Бизим мүәллимләр буну инди бу саәт мәктәбләримиздә балача чочуглара өјрәдијорлар. Сән ки, буну ганмыјорсын, сәнајеји-нәфисәдән бибәһрә олмағыны мүшаһидә едијорсын зәниндәјәм, әфәндим».

Буржуа мәтбуатында јазыларыны әрәб-фарс сөзләри илә јерли-јерсиз долдуран јазычылар Мирзә Чәлилин гәләминдә вәтән вә милләт јағысы, доғма јурд-јуваја, ана лајласы вә дилинә јад үнсүрләр кими дамғаланырды. Әдибин «Ханымлара» фелјетонунда чох мә'налы вә ибрәтли бир парча вар: «Фүјузат»ын «Азад» тәхәллүслү шаири үзүнү ханымлара тутуб әрәбчә дејир:

Вәтән өвладынын тә'мини-истигбалы мүшкүлдүр,
Ханым гызлар әкәр мејданә чыхмазларса мәрданә!

Јә'ни бизим дилә тәрчүмә еләсәк, бу сөзләрин мә'насы белә олур: әкәр ханым гызлар киши кими мејдана чыхмасалар, вәтән

өвладынын кәләчәјә архајын олмағы чәтиндир... Ахырда да шаир фарсча белә дејир:

Кәрәк бәхш ејләсин фәрзәндә мадәр нури-ирфаны,
Насыл ким, бәхш едир хуршид пәртөв маһи-табанә!

Буну да бизим дилә тәрчүмә еләјәндә белә мә'на верир: «нечә ки күн ишығыны аја бағышлајыр, һабелә ана кәрәк өвладына камал ишығыны бағышласын». Әдибин гәти вә ачыг фикринә көрә, «Фүјузат»ын јарадычы һеј'әти Азәрбајчан дилиндә дејил, гәлиз әрәб-фарс дилиндә јазыр, онлары тәрчүмәсиз баша дүшмәк чәтиндир. Мирзә Чәлил «Зәнчир» әсәриндә Әли бәј Һүсејнзадәни она көрә тәнгид едирди ки, о, әрәб әлифбасыны дәјишиб садәләшдирмәк идејасына гаршы чыхырды. Әли бәј вә онун гәләм достлары «белә дүшүнүрдүләр ки, «көрүм бу јаздыгларым гочубашыларына, мәрсијәханлара вә гәссаблара хош кәләчәкми»? Онларын бәдии әсәр бәјәниб чап етмәк өлчүсү белә иди.

Әчнәби дилләрдә долашыг фикирләр јајмагла өјүнәнләр әдибин «Папаслар» фелјетонунда дәрин бир кинајә илә гаршыланыр. Әрәбчәдән хәбәри олмајанлары авам вә савадсыз сајан бу јазычылара гаршы Мирзә Чәлил ән авам кәндлиләрин белә анлајачағы садә дилдә јазмағы әсл һүнәр билир вә бу мүтәрәгги идејаны дөнмәдән тәблиғ едирди. Елин чанлы дилинә, доғма вә ширин сөз-сөһбәтинә јабанчы оланларын, әрәбчә јазмағы шәрәф вә фәзиләт биләи әслигырыгларын дилиндән лағ илә дејирди: «...Садә вә ачыг јазмаг ејибдир. Авамын вә кәндлинин чаны чәһәннәмә! Мәнә чох лазымдыр ки, о мәним јаздығымы баша дүшәчәк, ја дүшмәјәчәк! Мәнә анчаг бу лазымдыр ки, мәним јазыларымы охујанда десинләр: «Пәһ, пәһ, көр әрәб дилини нә јахшы билир! Мәнә анчаг бу лазымдыр»..

Јазычынын мәшһур «Өлүләр» әсәриндәки «Шејхәна, әрәбчә де»! ифадәси дә бу гәләм дөјүшүнүн мәнтиги давамы олуб, милли дилимизи бәјәнмәјән вә сыхышдыранларын синәсинә кинајәли бир дилдә сағалмаз дағ чәкирди.

«Фүјузат»ын редактору Ә. Һүсејнзадәнин һәгигәт ахтарышы пәрдәси алтында Азәрбајчан дилинә, әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә, «Молла Нәсрәддин» журналына гаршы әдәби тәфригәчилик фәалијјәтини сонралар «Шәлалә» (1913—1914) вә онун редактору османлы мүһачири Халид Хүррәм Сәбрибәјзадә давам етдирирди. Кәскин сијаси чарпышмалар, мәфкурә мүбаризәси дөврүндә Халид Хүррәм өз журналында «Ешг вә һәвәс» романыны, дил-услуб бахымындан позуг, ејбәчәр ше'рләр чап етдирирди. Реалист шаирләримиздән Әли Нәзми вә Ә. Гәмкүсар шәлаләчиләрин әдәби хәттинә, мүртәче дил сијасәтинә гаршы өз өлдүрүчү сатиралары илә јахшыча тој тутурдулар. Вәтәнпәрвәр шаир Әли Нәзми «Кечмиш күнләр» мәнзум хатирәсиндә ингилаби-демократик мәтбуатын о заман буржуа мәфкурәсинә гаршы өлүмдирим мүбаризәсини усталыгла гәләмә алмышдыр:

«Шәлалә» илә дә чох вурушдуг биз,
Јохду бу журналда түрк дилиндән из.
Јары әрәбчәјди әш'ар, мәгалә,
Күлмәк лазым иди бу гәмли һалә.
«Гонага һөрмәти» атыб унутдуг,
Сәбрибәјзадәни атәшә тутдуг.

Мәтбуат вә әдәбијјатда барышмаз идеја мүбаризәси илләриндә «Јени фүјузат» (1910—1911), «Дирилик» (1914—1916), «Ачыг сөз» (1915—1918) кими буржуа-милләтчи хәтт јериндән гәзет вә журналлар да фәалијјәтдә иди.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи. Бакы, 1972.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960.

Ахундов Н. «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри тарихи, Бакы, 1959.

Ахундов Н. Азәрбајчанда дөври мәтбуат, Бакы, 1965.

Гусейнов А., Мангасарова Н. Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.), Баку, 1964.

Мәммәдгулузадә Ч. Хатиратым, Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1967.

Мәммәдгулузадә Һ. Мирзә Чәлил һаггында хатирәләрим, Бакы, 1981.

Мир Чәлал. XX әср әдәбијјаты. Мухтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1944.

Мирәһмәдов Ә. Азәрбајчан Молла Нәсрәддини, Бакы, 1980.

Мәммәдли Г. Молла Нәсрәддин, Бакы, 1966.

«Молла Нәсрәддин» журналы, 1906—1918-чи илләр.

Мустафајев Г. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда ислам идеолокијасы вә онун тәнгиди, Бакы, 1973.

Нәчәфов М. Әзим Әзимзадә. Бакы, 1980

Әфәндијев С. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1977

Зејналов Н. Азәрбајчан мәтбуаты тарихи (биринчи һиссә), Бакы, 1973.

Зејналов Н. Азәрбајчан мәтбуаты тарихи (икинчи һиссә), Бакы, 1974.

Көчәрли Ф. Марксизм-ленинизм вә Азәрбајчанда демократик ичтимаи фикир, Бакы. 1967.

Шариф А. Рождение Молла Насреддина, Баку, 1968.

Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.

Һачыјев Ч. Молла Нәсрәддин, Бакы, 1956.

Һүсејнов Ф. Сатирик күлүшүн гүдрәти, Бакы, 1981.

Икинчи фәсил

ИНГИЛАБИ-ДЕМОКРАТИК ӘДӘБИЈЈАТ

Биринчи рус ингилабындан сонра Азәрбајчан ичтимаи һәјатында олдуғу кими, әдәбијјатында да һәм шәкил, үслуб, һәм дә мәзмун вә кејфијјәтчә бөјүк дәјишиклик әмәлә кәлди. Габагчыл шаир вә әдибләр көһнә, ән'әнәви мөвзулардан актуал ичтимаи-сијаси мөвзулара кечдиләр, күнүн зәрури мәсәләләри илә, фәһлә вә кәндли һәрәкаты илә, азадлыг уғрунда мүбаризә әзми, зәһмәткешләрин талеји илә јашамаға башладылар. XIX әсрдә вә XX әсрин илк илләриндә бәдии әсәрләрин башлыча мүнагишәси мүлкәдар илә кәндли, бәј илә әкинчи, авам илә охумуш, фанатик илә зијалы арасындакы зиддијјәт идисә, инди сијаси һәјат, синфи мүбаризәнин бүтүн шәкилләри, чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләри бу вә ја башга дәрәчәдә әдәбијјатда илк планда көрүнмәјә башламышды.

Азәрбајчан тарихиндә бәдии әдәбијјат һеч бир заман индики гәдәр күнүн зәрури ичтимаи мәсәләләри илә сых әлагәдә олмамыш, һеч бир заман бу мәсәләләри индики дәрәчәдә әһатә етмәмишди. Һеч бир заман әдәбијјат бу гәдәр охунмамыш, чәмијјәтдә белә тез вә кениш әкс-сәда ојатмамышды. Инди әдәбијјат чох кәскин сијаси силаһ олмушду. Бир тәрәфдән көһнә дүнјаны, бүнөврәсиндән лахламыш олан феодал мүнасибәтнин јыхыб дағытмаг, о бири тәрәфдән јени гурулуш, јени һәјат үчүн мәрамнамә вермәк вәзифәсини гаршысында гојараг, габагчыл јазычылар күтләјә мурачиәт едир, онун мәнафејини ифадә етмәјә чалышырдылар. Онлар әсәрләриндән башга, әмәли ишләри, ичтимаи фәалијјәтләри илә дә ингилаби мүбаризәләрдә, үмумхалг һәрәкатында фәал иштирак едирдиләр.

Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, М. С. Ордубади, Ә. Һагвердијев, Ф. Көчәрли, Н. Вәзиров һәм јазычы, һәм дә мәшһур халг мүәллими, мәтбуат вә ја сәһнә хадимләри идиләр. Өлкәдә, чәмијјәт һәјатында елә мүһүм һадисә, тәдбир олмурду ки, орада әдәбијјат, сәнәт хадимләринин сәси ешидилмәсин. Буна көрә дә бөјүк ингилаби сатирик шairимиз мүртәче үнсүрләрин е'тиразијјәтләрини типләрин өз дили илә ифадә едәрәк јазырды:

Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фәһлә!
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фәһлә!

Бу заман бәдии әдәбијјатын башлыча мөвзусу мүасир чәмијјәтин јашајышы иди. Нә ашиганә әфсанәләр (Низамидә, Фүзулидә олдуғу кими), нә Фирдовси тә'сирли тарихи гәһрәманлыг дастанлары, нә Сә'ди нәсиһәтләри, нә гәзәл ше'ринин мej-мәһәббәт ән'әнәләри бу заман дәбдә иди. Инди әдәбијјат кичик бир аиләдән башламыш бөјүк бир өлкәјә гәдәр һәр јердә баш верән әһәмијјәтли һадисәләри сијаси идејалар нөгтеји-нәзәриндән мә'наландырмаға чәһд едирди.

Әдәбијјатын партијалылығы нәзәријјәсини там дүрүст ајдынлашдыран В. И. Ленин әдәбијјатшүнаслыг елмини јүксәк мәрһәләјә галдырмыш, сәнәткарын, сәнәт әсәринин әсл елми, марксист тәһлилини вермәјин парлаг нүмунәсини јаратмышдыр. Онун Л. Толстој јарадычылығы вә ирсинә вердији дәрин елми тәһлил вә гијмәт әдәбијјат елминдә парлаг нүмунәдир. Ленин бәдии әсәрин тәһлилиндә јалныз мүрәккәб һәјатын, ичтимаи һадисәнин садәчә тәсвирини арашдырмагла кифајәтләнмир, маһијјәтини ачмағы вачиб көрүр.

«Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими» мәгаләсиндә охујуруг:

«Толстојун әсәрләриндә, бахышларында, тә'лимләриндә, мәктәбиндә, доғрудан да, кәскин зиддијјәтләр вардыр. Бир тәрәфдән, тәкчә рус һәјатынын мисилсиз мәнзәрәләрини дејил, һабелә дүнја әдәбијјатынын ән көзәл әсәрләрини вермиш олан даһи бир сәнәткар көрүрүк. Дикәр тәрәфдән, бир мүлкәдар, бир Иса дивանәси көрүрүк. Бир тәрәфдән, ичтимаи јалан вә сахтакарлыға гаршы олдугча гүввәтли, ачыг вә сәмими бир протест көрүрүк, — дикәр тәрәфдән, бир «толстојчу», јә'ни рус зијалысы адланан үзкүн, әсәби, ирадәсиз бир адам көрүрүк; о, чамаат гаршысында дөшүнә дөјәрәк дејир: «Мән писәм, мән рәзиләм, лакин мән мә'нәви чәһәтдән өзүмү такмилләшдирмәклә мәшғулам; мән даһа әт јемирәм вә инди дүју котлети јејирәм». Бир тәрәфдән, капиталист истисмары амансыз тәнгид едилир, һөкумәтин зоракылығы, мәһкәмә вә дөвләт идарәси ојунбазлығы ифша едилир, сәрвәтин артмасы вә мәдәнијјәт наилијјәтләри илә фәһлә күтләләринин сәфаләт, чәһаләт вә мәшәггәтләринин артмасы арасындакы зиддијјәтләрин бүтүн дәринлији ашкара чыхарылыр; дикәр тәрәфдән, зоракылыг јолу илә «зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәк» диванәчәсинә тәблиғ едилир. Бир тәрәфдән, ән сағлам бир реализм, көрүнүр, бүтүн вә һәр чүр пәрдәләр јыртылыб дағылыр; дикәр тәрәфдән, дүнјада ән мәнфур шејләрдән бири, јә'ни дин тәблиғ едилир, рәсмән вәзифәјә гојулан кешишләрин јеринә мә'нәви әгидәјә көрә олан кешишләри гојмаға сә'ј едилир, јә'ни ән инчә вә буна көрә дә ән мәнфур бир динчилик тәблиғ едилир. Доғрудан да:

Сән һәм мискинсән, һәм дә сәрвәтли,
Сән һәм күчсүзсән, һәм дә гүдрәтли,
Анамыз Русија.

Белә зиддијјәтләри олан Толстојун нә фәһлә һәрәкатыны вә сосиализм уғрундакы мүбаризәдә онун ролуну, нә дә рус ингилабыны гәтијјән баша дүшә билмәјәчәји өзлүјүндә ајдындыр. Лакин Толстојун бахышлары вә тә'лимләриндәки зиддијјәтләр тәсадүфи бир һал дејил, XIX әсрин ахырынчы сүлсүндә рус һәјатынын салынмыш олдуғу зиддијјәтли шәраитин ифадәсидир»[1].

Ленинин мәгаләләриндә охучу бөјүк сәнәткарын ән дүрүст, камил јарадычылыг хасијјәтнамәсини көрмәклә бәрабәр, һәм дә бәдин әсәрин ичтимаи, фәлсәфи мә'на вә маһијјәтини, халг һәјаты илә баглы хүсусијјәтләрини вә әһәмијјәтини көрүр.

Һәмин мәгаләләрин бириндә охујуруг: Толстој «өз әсәрләриндә о гәдәр бөјүк мәсәләләр ирәли сүрә билмиш, елә бир бәдии гүввәт сәвијјәсинә јүксәлә билмишдир ки, онун әсәрләри дүнја бәдии әдәбијјатында әввәлинчи јерләрдән бирини тутмушдур...

Сәнәткар Толстоја һәтта Русијада да чүз'и бир азлыг бәләддир. Онун бөјүк әсәрләрини һәгигәтән һамынын малы етмәк үчүн, милјонлары вә он милјонлары чәһаләтә, мәзлумлуға, чох ағыр әмәјә вә диләнчилијә мәһкум етмиш олан бир ичтимаи гурулуша гаршы мүбаризә, даим мүбаризә апармаг лазымдыр, сосиалист чеврилиши лазымдыр»[2].

Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» (1905) мәгаләсиндә һәм әдәбијјатын кәсәрли бир силаһ кими мүбариз вәзифәси, һәм дә кәләчәк, азад, милјонлара хидмәт етмәли олан јени әдәбијјатын хүсусијјәт вә кәләчәк вәзифәләри көстәрилирди. «Партијалы әдәбијјат принсипи нәдән ибарәтдир? Бу принсип јалныз ондан ибарәт дејил ки, сосиалист пролетариат үчүн әдәбијјат иши шәхсләрин вә ја групларын асан газанч әлдә етмәси үчүн васитә ола билмәз, бу иш үмумијјәтлә, үмуми пролетар ишиндән асылы олмајан фәрди иш ола билмәз. Рәдд олсун битәрәф әдәбијјатчылар! Рәдд олсун фөвгәлбәшәр әдәбијјатчылар! Әдәбијјат иши үмумпролетар ишинин бир һиссәси, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн шүурлу авангарды тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән ваһид, бөјүк сосиал-демократ механизминин «тәкәрчији вә винтчији» олмалыдыр. Әдәбијјат иши мүтәшәккил, мүнтәзәм, бирләшмиш сосиал-демократ партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр»[3].

Инди әдәбијјат вә сәнәт, бүтүн өлкәдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да јени, одлу, аловлу мүбаризә руһу илә, зәһмәткешләрин чанлы, тәлатүмлү дөјүш һәјаты илә һәмаһәнк иди вә һәр јердә экс-сәда верирди.

Биринчи дәфә олараг бәдии әдәбијјатда сырф зәһмәт адамларынын — фәһләнин, јохсул кәндлинин ағыр һәјаты экс едилирди (М. Ә. Сабирин «Фәһлә», «Инсанмы санырсан?», А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди», Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Уста Зејнал», А. Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» әсәрләри); әкинчинин вәһшичәсинә истисмары, һүгугсузлуғу (М. Ә. Сабирин «Әкинчи», «Вурвур ки, кәтирмәјибдир арпа», Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Почт гутусу»); зеһинләри күтләшдириб ифлич едән пуч дини е'тигад вә ән'әнәләр (Ә. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннәм мәктублары», С. С. Ахундовун «Ҹәһаләт гурбаны», М. Ә. Сабирин «Чатлајыр, Ханбачы, гәмдән үрәјим», М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт милјончу» әсәрләри) көстәрилирди. Бә'зи әсәрләрдә исә көһнә дүнјанын заһири мәзһәкәләри, әслиндә исә фачиәләри бүтүн дәһшәти илә гәләмә алынырды (Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәри).

Реалистләр бунунла да кифајәтләнмирдиләр. Онларын әксәријјәти ичтимаи һәјата, мүасир синфи чарпышмалара, чәрәјан едән һадисәләрә ајыг бахыр, јени мүнасибәтләрин мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини тәһлил едирдиләр. Јалныз «јенидир» дејә тәблиғ олунан буржуа мүнасибәтләрини демократ јазычылар кәскин тәнгид едирдиләр. Онлар јенилик адына чәмијјәтә сохулан, әсл һәгигәтдә исә халгы әсарәтдә сахламаға чалышан үсул вә мүнасибәтләри, јенича дирчәлмәкдә олан сәнаје шәһәринин чиркин чәһәтләрини, малијјә буржуазијасынын әһвали-руһијјәсини, пул ағалығыны вә фетишизмини чәсарәтлә дөјәчләјир (И. Мусабәјовун «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә», М. Ә. Сабирин «Еј пул», Әли Нәзминин «Пул» әсәрләри), буржуа вә хырда буржуа зијалыларынын фәалијјәтсизлијини, худбинлијини, мәнфәәтпәрәстлијини, әсл халг, вәтән һиссләриндән мәһрум олдуғуну көстәрмәклә охучулары сајыг салырдылар (М. Ә. Сабирин «Үрәфа маршы», А. Сәһһәтин «Мүсәлман үрәфалары», С. С. Ахундовун «Гонаглыг», Ә. Һагвердијевин «Тәнгид» әсәрләри). Јазычылар бәдии силаһла публисистиканын да вәзифәсини мүәјјән дәрәчә ифа едирдиләр. Онлар тутдуглары јени јолу кечмиш схоластик ше'р јолуна гаршы гојур, көһнә үслубун бу күнүн тәләбләринә чаваб вермәдијини һәм әмәли, һәм дә нәзәри чәһәтдән исбат едирдиләр (М. Ә. Сабирин «Дилбәр» ше'ри Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, Ф. Көчәрлинин дил һаггында мүлаһизәләри). Бә'зи сәнәткарлар мәгаләләрлә чыхыш едәрәк өз бәдии көрүшләрини е'лан едир, јени әдәбијјат јолуну нәзәри чәһәтдән әсасландырырдылар (А. Сәһһәтин «Һәјат» гәзетиндә нәшр етдирдији «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр» мәгаләси).

Бунлар ајдын көстәрир ки, бүтүн көркәмли јазычылар јенилик һисси илә, чәмијјәтдә әмәлә кәлән бөјүк ичтимаи тәбәддүлатла, халгы һәјәчанландыран зәрури идејаларла јашајыр вә өз гәләмләри илә јенилик һәрәкатында, ичтимаи-сијаси чарпышмаларда, азадлыг јолунда бачардыгча фәал иштирак етмәјә чалышырдылар.

Бу дөврдә ичтимаи мүбаризәләри экс етдирән, зәрури тәләбләрә чаваб верә билән башлыча вә истигамәтверичи әдәби үслуб реализм иди.

---

[1] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 122—123.
[2] Јенә орада, сәһ. 127.
[3] Јенә орада, сәһ. 23.

Әсасыны М. Ф. Ахундовдан вә Г. Закирдән көтүрән, Шекспир, Молјер, Гогол, Л. Толстој, Чехов кими бөјүк сәнәткарларла сәсләшән бу үслуб, XIX әср Азәрбајҹан реализминдән чох фәргләнирди. Көһнә гурулушу вә мүнасибәтләри амансыз тәнгид вә ифша бу үслубун әсасыны тәшкил едирди. Бу заман сатира чох јүксәк сәвијјәјә галхмышды. О, истисмара, истибдада, көһнә дүнјаја, үмумән фанатизмә, дини еһкам вә е'тигадлара гаршы халгын кин вә гәзәбини ифадә едән күчлү бир силаһ олмушду.

Мә'лумдур ки, 1905-ҹи ил ингилабына гәдәрки әдәбијјатда дөвләт мә'мурларынын, дин хадимләринин тәнгидинә имкан вә ҹәрәјан јох дәрәҹәсиндә иди. Ҹамааты «бәли-бәли» демәјә өјрәдән ганун вә еһкамлар анҹаг гара гүввәләрә, күҹә әсасланырды. Она көрә дә халгда көһнә мүнасибәтләрә олан тәнгиди фикир вә мүлаһизәләр боғулурду. Бу фикир вә һиссләр гаршысы алынан, сәдләнән бир ахын кими галырды. Бу һиссләр өлмүр, әксинә, шиддәт кәсб едир, һәр јердә гүввәтләнир, ифадә имканы вә формасы ахтарырды. Чох чәкмәди ки, көзүачыг, ити гәләмли реалист јазычылар бу форманы тапдылар, өз гәзәб вә нифрәтләрини сатира илә ифадә етдиләр. Бу сатира јени мәзмунлу вә чох кәскин сатира иди. Бурада күлүш дә чох мә'налы, тә'сирли иди. Күлүшүн һәдәфи сон дәрәҹә чиркин вә рәзил сималы адамлар олдуғундан, онлара күлән әдибләр исә мә'нәви ҹәһәтдән чох јүксәкдә дурдугларындан сатира даһа тәбии, даһа тә'сирли чыхырды. Әдибләр јалныз көһнә дүнјаја күлмәклә, чиркин мүнасибәтләри ифша илә кифајәтләнмир, халгын иҹтимаи һүгугдан мәһрум едилмиш, сијаси шүуру зәиф олан јүз минләрлә авам адамлары, фәһлә, муздур, кәндли, сәнәткар күтләләрини гәфләтдән ојатмаға чалышырдылар. Онлар доғма бир һисс илә, одлу бир мәһәббәтлә бу адамларын голундан тутмаг, мүасир һәјатын тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг, көзләрини ачмаг, шүурларыны ишыгландырмаг истәјирдиләр.

Бунун үчүн тәбии, мә'налы халг јумору бөјүк вә фајдалы бир васитә иди. Мараглы үсулларла, зарафат јолу илә јолдашын сәһв вә нөгсаныны јолдаша көстәрмәк халг руһуна да чох ујғун иди. Бурада јазычылар ҹанлы һәјата, шифаһи әдәбијјатын зәнкин хәзинәсинә даһа чох мүраҹиәт едирдиләр.

XX әср реалистләриндә мүхтәлиф дәрәҹәли вә формалы күлүшлә јанашы, көз јашларынын, гәзәблә мәрһәмәтин, севинҹлә кәдәрин, кәскин сатира илә һәзин лириканын јанашы, бә'зән үзви әлагәдә инкишаф етдијини көрүрүк. Онларын әсәрләриндә инсан биртәрәфли јох, әтрафлы вә бүтүн мүрәккәблији илә, иҹтимаи мүбаризәләрин иштиракчысы, индики аләмин фәал вәтәндашы кими тәсвир олунурду.

Әдәбијјатымызын ән көзәл хүсусијјәтләриндән бири олан инсанпәрвәрлик бүтүн көркәмли әсәрләрдә, бәдии лөвһәләрдә тәзаһүр едирди. Сәнәткарлар иҹтимаи хәстәликләри көстәрәрәк, бәјләри, ханлары, саһибкарлары амансыз ифша едир, онларын дахили вә мә'нәви бошлугларына күлүр, һәм дә зәһмәт адамларынын, ашағы тәбәгәләрин һалына аҹыјыр, һәјәҹанлы фәрјад гопарырдылар.

Әдәбијјатда јумор вә сатира бөјүк сәнәткарларын гәләми илә фәлсәфи сәвијјәјә галдырылмыш, бәшәри идејалар ҹәһәтиндән мә'наландырылмышдыр. Әсас әсәрләрдә көһнәлијә күлүш, тәкҹә сәнәткарын јох, јенилији, кәләҹәји алгышлајан халг күтләләринин күлүшү, гәһгәһәси кими сәсләнирди.

Бу дөврдәки реализм мөвзу е'тибарилә нә гәдәр кениш бир мәктәб идисә, жанр е'тибарилә дә о гәдәр кениш вә чохҹәһәтли иди. Индијә гәдәр әдәбијјатда елә бир шәкил олмамышды ки, реалистләр бу вә ја башга дәрәҹәдә ондан истифадә етмәмиш олсунлар. Мирзә Фәтәли Ахундовла башлајан драматуркија инди тәзә вә фәал бир шәкил алараг бир мәктәб кими инкишаф едирди. Сәһнә әсәрләри ән мәшһур әдәби шәкил иди. Мәзһәкә, фаҹиә, драмла јанашы, хырда һәҹмли водевил вә сәһнәҹикләр дә јазылырды. Бу хырда шәкилли әсәрләр хүсусилә Шуша, Кәнҹә, Шамахы, Шәки шәһәрләринин мәктәб, клуб сәһнәләриндә һәвәскар актјор дәстәләри тәрәфиндән тамашаја гојулурду.

Реализм үчүн ән мүнасиб жанр олараг бәдии нәср сүр'әтлә инкишаф едирди. Доғрудур, чох-чох әввәлләрдән, Фүзули заманындан белә әдәбијјатымызда ритмик нәср олмушдур. Мирзә Фәтәли вә И. Гутгашынлы кими мүәллифләрин тәк-тәк һекајәләри дә мә'лумдур. Анҹаг бир әдәби шәкил олараг һекајә вә һекајәчилик XX әсрин әввәлләриндә даһа чох инкишаф етмишди. Нәсрин шәкли вә нөвү кетдикҹә чохалмышды. «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсиндә хырда һекајәләрлә јанашы, «Хортданын ҹәһәннәм мәктублары» кими сәјаһәтнамә сәпкили фелјетонлар да нәшр олунмушду. Мүасир һәјат вә мәишәтдән бәһс едән кичик һекајә, реалист бир жанр олараг, мәтбуатда чох нәшр олунур вә охуҹунун һөрмәтини газанырды.

Ше'рдә дә иҹтимаи мәзмун, шәкил мүхтәлифлији вә зәнкинлији јени кејфијјәт иди. «Молла Нәсрәддин» вә «Мәзәли» мәҹмуәләриндә нәшр олунан, јени иҹтимаи мәсәләләри тәсвир вә тәнгид едән ше'рләр әксәр һалларда әлван, шәкилҹә дә јени вә мараглы иди.

Бөјүк Сабирин гәләминдән чыхан бәһри-тәвилләр, тазијанәләр вә с. сијаси-иҹтимаи күлүшүн, сатиранын мәзмунуна чох ујғун вә мүнасиб шәкилләр иди. Лирик ше'рләрин өзү дә габагкы гәзәлләрә бәнзәмирди. Бурада да мүасир инсан, онун һисс вә һәјәҹанлары әсас иди. Рус вә Авропа шаирләриндә олдуғу кими, әһвалат тәсвир едән кичик сүжетли ше'рләр дә мејдана чыхырды.

Бу мөвзу зәнкинлији, шәкил әлванлығы әдәбијјатымызын инкишафына хидмәт етмәклә бәрабәр, охуҹуларын јениләшмәкдә олан мараг вә зөвгүнү дә охшамаға мүнасиб иди. Реализм әдәби мәктәби һәм идеја, мәзмун, һәм шәкил вә үслуб, һәм дә бәдии васитәләр вә мөвзу зәнкинлији ҹәһәтдән чох заман башга мәктәбләрдән сечилир вә гүввәтли сәсләнирди.

Тәнгиди реализмин әсас хүсусијјәтләри нөгтеји-нәзәриндән (һәгигәтпәрәстлик, шиддәтли тәнгид, күлүшүн үстүнлүјү, мәнивәти дәриндән тәшриһ, истибдад вә мөвһуматын әсас һәдәф алынмасы, дил, ифадә, үслуб садәлији вә с.) бөјүк бир әдәби мәктәбә башчылыг едән гүдрәтли әдиб Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин, ингилаби сатирик Мирзә Әләкбәр Сабирин, Әли Нәзминин јарадычылығы дөврүнүн әдәбијјаты үчүн сәчијјәвидир. Бу шәхсләр XX әсрдә ингилаба гәдәрки вә мүәјјән дәрәчәдә һәтта ингилабдан сонракы әдәбијјатын бөјүк сималарыдыр. Дөврүн елә бөјүк, кичик ичтимаи-сијаси һадисә вә мәсәләси јохдур ки, бу јазычыларын сәнәт ајнасында бу вә ја башга дәрәчәдә экс олунмасын.

Мирзә Чәлилин реалист әдәби үслубунда мүһүм ичтимаи мәтләбләрин мүхтәсәр, ајдын изаһы илә бағлы олан әсас шәрт садә ана дилиндә јазмагдан ибарәт иди.

Индијә гәдәр мәтбуатда, мәктәбдә вә данышыгда гәлизләшдирилән, јахуд да тәһриф олунараг мүхтәлиф рәнкә салынан әдәби дилин тәмизлији, сафлашмасы, һәлледичи олмасы, даһа доғрусу, чанлы халг дилинин актив бир тәфәккүр формасы, үнсијјәт васитәси олараг һәр јердә чәсарәтлә ишләдилмәси реалистләрин мүһүм мәрамнамә мәсәләләриндән бири иди. Мирзә Чәлил бу һагда өз фикрини белә јазырды: «Молла Нәсрәддин»дә ачыг ана дили илә јаздығымыз мәталиби онлар (охучулар — *ред.)* ачыгча баша дүшдүләр, елә асан вәчһлә баша дүшдүләр ки, дәхи бу дилдән башга гејри бир дил ахтармаға һачәт галмады...».

Даһи рус әдиби Л. Н. Толстој халг журналы наширләринә мәсләһәт көрүрдү ки, әл јазыларыны ашағы тәбәгәләрә, садә охучулара көстәрсинләр, онларын мүлаһизәсиндән сонра чап етсинләр: «Әкәр халг журналы һәгигәтән халг журналы олмаг истәјирсә, о, ајдын вә анлашыглы олмага чалышмалыдыр... Буна наил олмаг исә чәтин дејилдир. Бүтүн мәгаләләри даландарларын, фајтончуларын вә ев арвадларынын сензурасындан кечирмәк кифајәтдир. Әкәр бу охучулар бир сөздә дә «анламадым» дејә дајанмырса, мәгалә көзәлдир. Әкәр бу адамлардан бири охудуғуну даныша, сөјләјә билмирсә, мәгалә һеч нәјә јарамаз...».

Лев Толстојун бу фикирләри илә Мирзә Чәлилин чыхардығы журналын дили һаггындакы мәрамнамәсини мүгајисә едәндә нә гәдәр ујғунлуг вә јахынлыг һисс олунур. Мирзә Чәлилин дә фикирләри белә иди: јазынын дили о гәдәр садә, о гәдәр ајдын верилмәлидир ки, ону һамбаллар, нөкәрләр, әснафын ән ашағы тәбәгәси баша дүшә билсин. Нәинки журналы, өзүнүн бир чох һекајәләрини дә Мирзә Чәлил, бу мәгсәди нәзәрдә тутараг, тамам садә данышыг дили илә јазырды.

«Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин дил вә үслуб хүсусијјәтләри демократик әдәбијјатын мәсләк вә мәрамына тамам ујғун иди. Она көрә дә чох чәкмәдән журналын гәләм мәсләкдашлары һәм сај, һәм дә санбалча артмаға башладылар.

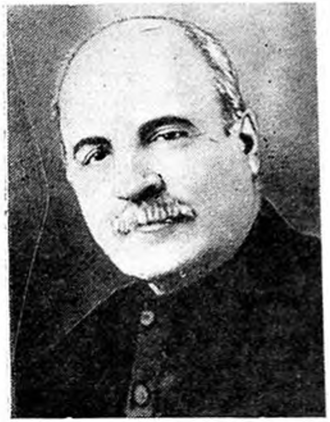

Ч Ә Л И Л
М Ә М М Ә Д Г У Л У З А Д Ә

(1866—1932)

Азәрбајчан әдәбијјатында гәдим дөвр һуманизминин маһијјәт вә характерини өјрәнмәк үчүн Низами поезијасы, орта әсрләр ше'ри вә мәһәббәт лирикасынын ичтимаи вә интим кејфијјәтләрини билмәк үчүн Фүзули јарадычылығы, XX әср романтизминин мүрәккәб хүсусијјәтләрини арашдырмаг үчүн Һүсејн Чавид драматуркијасы нә гәдәр зәнкин, әлван материал верирсә, јени әдәбијјатын ән гүдрәтли мәктәби олан реализм үслубунун шәкил вә мәзмун хүсусијјәтләрини дүрүст мүәјјән етмәк үчүн дә Мирзә Чәлилин әсәрләри әвәзсиз вә түкәнмәз мәнбәдир.

Бу реализм тәкчә һәмин дөвр әдәбијјатымызы дејил, һәм дә тарих, фәлсәфә, һүгуг кими бир сыра ичтимаи елмләр саһәсиндәки вәзијјәти, мәнзәрәни өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Чәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) бөјүк әдәби мәктәб јаратмыш, Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир чығыр ачмыш әдибдир. О, 1866-чы илдә Нахчыванда доғулмуш, 1887-чи илдә Гори мүәллимләр семинаријасыны битириб кәнддә мүәллимлијә башламышдыр.

1898-чи илдә әдиб Ирәвана көчмүш, орада мүтәрчимлик вә вәкиллик етмишдир. Сонра хошуна кәлмәдијиндән бу ишдән әл чәкмиш, кичик һекајәләр јазмагла мәшғул олмушдур. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» бу дөврүн мәһсулудур. Аллегорик «Чај дәсткаһы» әдибин илк әсәрләриндән сајылыр.

Биринчи мәтбу әсәри олан «Почт гутусу» һекајәсини илк дәфә «Шәрги-Рус» гәзетинин мүһәррири Мәһәммәд аға Шаһтахтинскијә охумушдур. М. Шаһтахтински һәмин һекајәни бәјәниб, мүәллифи јазычылыға даһа да һәвәсләндирмиш, ону өз гәзетинә ишә чағырмышдыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә 1904-чү илдән «Шәрги-Рус» гәзетиндә мүһәррирлијә башламыш, 1906-чы ил апрелин 7(20)-дән мәшһур «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини нәшр етмишдир.

«Шәрги-Рус» гәзети бағландыгдан сонра Чәлил Мәммәдгулузадә «Гејрәт» мәтбәәсини тәшкил едәрәк, бир сыра мүәллифләрин мүтәрәгги мәзмунлу китабларыны нәшр етдирир.

Илк нөмрәләриндән е'тибарән «Молла Нәсрәддин» журналы бүтүн Јахын Шәргдә шөһрәт газаныр, бир чох көзүачыг әдиб, шаир вә мүһәрририн мәчмуә әтрафында топланмасына сәбәб олур. Тәхминән 25 илә јахын өмүр сүрән (1906—1931) «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси әдибин ичтимаи фәалијјәтиндә, еләчә дә бүтүн Азәрбајчан мәтбуаты тарихиндә әсас јер тутур.

Чәлил Мәммәдгулузадә мүһәррирликлә јанашы, һекајәчилик вә драматурглуг фәалијјәтини дә давам етдирирди. «Өлүләр» (1909), «Данабаш кәндинин мәктәби» (1921), «Анамын китабы» (1920), «Дәли јығынчағы» (1927) әдибин ән мүһүм сәһнә әсәрләриндәндир. Бу әсәрләр узун мүддәт јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн башга мүсәлман шәһәрләриндә дә ојнанмышдыр. Чәлил Мәммәдгулузадәнин пјес вә һекајәләри дөнә-дөнә нәшр олунмушдур. Бунларын ичәрисиндә ән мүкәммәл нәшр Азәрбајчан ССР ЕА-нын 1967-чи илдә бурахдығы үч чилдликдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләри рус дилинә вә башга гоншу халгларын дилләринә дә тәрчүмә олунмушдур. Бакыда вә Нахчыванда әдибин һејкәли учалдылмыш, адына күчәләр, мәктәбләр, мәдәнијјәт очаглары гојулмушдур.

Халгымыз Ч. Мәммәдгулузадәнин анадан олмасынын јүз иллик јубилејини 1967-чи илдә бөјүк тәнтәнә илә гејд етмишдир.

* * *

«Садәлик, тәбиилик вә реал һәјата јахынлыг Мәммәдгулузадә һекајәләринин әсас мәзијјәтләридир. Һәр шејдән көрүнүр ки, мүәллиф өз халгынын һәјатыны вә дүнјакөрүшүнү јахшы билир вә инчә мүшаһидә габилијјәтинә маликдир. Онун билаваситә һәјатдан көтүрүлмүш һекајәләри бош фантазијанын мәһсулу дејилдир. Мәммәдгулузадәнин башга бир мәзијјәти дә онун мүшаһидә етдији һәјаты чанлы вә анлашыглы дил илә, Шәрг јуморунун ајдын хүсусијјәтләри илә верә билмәсидир ки, бу да охучунун нәзәрини һәр шејдән чох чәлб едир».

Бу сәтирләр тәхминән јетмиш беш ил әввәл, Мирзә Чәлилин «Уста Зејнал» һекајәси мүнасибәтилә дејилмишдир. Әдәбијјатымызы, мәдәнијјәтимизи одлу бир мәһәббәтлә севән вә јолунда фәдакарлыгла чалышан **Фиридун бәј Көчәрли** (1863—1920) бунлары дәрин бир севинч һисси илә демишди. Чүнки Мирзә Чәлилин вә силаһдашларынын симасында Көчәрли мәһз јени әдәбијјатын, реалист мәфкурәнин јарандығыны, инкишаф етдијини көрүр вә фәхр едирди.

Мирзә Чәлил халг һәјатыны бүтүн севинчли вә кәдәрли, ишыглы вә көлкәли, јени вә көһнә мәнзәрәләри илә әдәбијјата кәтирән, сөз сәнәтини халгын гуртулуш вә сәадәти үчүн сәфәрбәр етмәји вачиб вәтәндашлыг вәзифәси сајан биринчи әдибләрдәндир. Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәнди, кәндлиси, онун һәјат, мәишәт лөвһәләри, тәфәккүр тәрзи вә сәвијјәси һеч бир әдибин әсәрләриндә Мирзә Чәлилдә олдуғу гәдәр тәбии, доғру тәсвир едилмәмишдир.

В. И. Ленин Лев Толстој һаггындакы даһијанә мәгаләләринин бириндә реализмин күчүнү көстәрәрәк јазырды: «Толстојун әсәрләриндә мәһз күтләви кәндли һәрәкатынын һәм күчү вә зәифлији, һәм дә гүдрәти вә мәһдудлуғу ифадә олунмушдур. Толстојун дөвләтә вә дөвләт-полис килсәсинә гаршы гызғын еһтираслы, чох заман амансыз шәкилдә олан кәскин протести примитив кәндли демократијасынын, әсрләр боју давам едән тәһкимчилик һүгугунун, чиновник өзбашыналығы вә гарәтләринин, килсә ријакарлығы, баш алдатмасы вә фырылдагчылығынын догурмуш олдуғу дағлар гәдәр бөјүк гәзәб вә һиддәти өзүндә топламыш олан кәндли демократијасынын әһвали-руһијјәсини әкс етдирир».[1]

В. И. Ленинин Толстој реализми вә онун тәсвир објекти һаггындакы фикирләрини мүәјјән дәрәчәдә Мирзә Чәлил һаггында да демәк олар. Чүнки Мирзә Чәлил, хүсусән илк јарадычылығында, әсасән, кәндли синфинин, мәзлум кәндлиләрин идеологу иди. О, Азәрбајчан кәндинин дәһшәтли истисмар мәнзәрәләрини, кәндлинин диләнчи вәзијјәтини көрүр вә гәзәбләнирди.

Мирзә Чәлил көрдүкләрини гәләмә алмаг, гәфләт јухусунда јатанлары ојатмаг үчүн чарә ахтарырды; әдәбијјатын, јазычынын мүгәддәс вәзифәсини бунда көрүрдү. Кәнди вә кәндлини һөрүмчәк тору кими бүрүјән истисмар, зүлм, чәһаләт, дин, мөвһумат дура-дура, гәләм саһибләринин әфсанәләрдән, «јарын пәришан зүлфүндән, каман гашындан, шәһла көзүндән» јазмасы бөјүк әдибә чох тәәччүблү кәлирди.

«Бизим бә'зи бошбоғаз јазычыларымыз да охшајырлар һәмин тәбибләрә ки, азарлынын нәбзинә бахандан сонра «худаһафиз» дејиб папагларыны ахтарырлар.

Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларча ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мәһз бу һәшәратдыр милләти хәстә едән вә мәһз бу микроблардыр ону бәднам едән. «Ничат; ничат» демәклә ничат јолу өзү-өзүнә тапылмаз... Мүфтә-мүфтә «ничат», «мәктәб» демәклә «Фатыја туман олмаз».

Лазымдыр микроблары милләтин бәдәниндән кәнар еләмәк. Јохса нә көз јашы төкмәклә азарлы шәфа тапар, нә дуа јазмагла».

Сон әсрләр әдәбијјатымыз тарихиндә синфи, ичтимаи мүбаризә вәзифәсини Мирзә Чәлил гәдәр ачыг, ајдын, кәскин вә мүстәгил шәкилдә гојан башга бир әдиб тапмаг чәтиндир.

---

[1] В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында. Бакы, Азәрнәшр, 1970, сәһ. 128.

Азәрбајчан кәндләриндә мүәллимлик едән әдиб, рәсми сәнәдләрлә һәјат арасындакы, хәјал илә һәгигәт арасындакы дәрин учуруму көрүр, әсл реалист гәләмлә доғру, дүрүст тәсвир етмәк истәјирди.

Сон әсрләрдә Мирзә Фәтәли Ахундов вә Н. Нәримановдан сонра Азәрбајчан әдәбијјаты, мәдәнијјәти вә үмумијјәтлә, ичтимаи инкишафы тарихинин ән бөјүк симасы мәһз Чәлил Мәммәдгулузадәдир.

Мирзә Чәлилин әдәби-ичтимаи фәалијјәти о гәдәр кениш, о гәдәр зәнкин вә әһатәлидир ки, һәлә онун сағлығында белә өз тә'сирини бүтүн Јахын Шәргдә көстәрмишди. Мүсәлман Шәргиндә, даһа доғрусу, Азәрбајчан дили анлашылан елә бир өлкә јохдур ки, орада Чәлил Мәммәдгулузадәни бу вә ја башга дәрәчәдә танымасынлар. Онун фәалијјәти чоғрафи һүдуд танымадығы кими, заман мәһдудијјәти дә танымыр. 25 ил мүттәсил вә гәһрәман мәтанәти, чәсарәти илә нәшр олунан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин һәр нөмрәси һәр јердә вә һәр заман тәзәдир. Әдибин мә'налы, бәдии, ичтимаи тәнгиди, онун һәгигәт севән гәләми XX әср ичтимаи фикринин јетирдији ән зәнкин хәзинәләрдән бири кими Азәрбајчан халгынын ичтимаи мүбаризә, мәдәнијјәт тарихинә дахил олмушдур.

«Молла Нәсрәддин» елә бир һәгигәт вә интибаһ китабыдыр ки, ону ачан һәр бир шүурлу охучу мүәллифин бөјүклүјүнә вә шан-шәрәфинә валеһ олачагдыр. Азәрбајчан халгынын ојанмасы, мә'нәви чәһәтдән силаһланмасы вә ингилаб јолуна дүшмәсиндә, әсрләрчә феодал зүлм вә зүлмәтиндә јашајан күтләләрин әсарәтиндән, «өлүләр» аләминдән гуртармасында, тәрәгги вә сәадәт үчүн чарпышмасында, өз мүгәддәраты, азадлығы вә һүгугу уғрунда мүбаризәсиндә, маариф вә мәдәнијјәтин тәблиғ едилмәси вә јајылмасы ишиндә, елм ишығы илә ишыгланмасында «Молла Нәсрәддин»дән бөјүк иш көрән икинчи бир халг журналы көстәрмәк чәтиндир. Елә буна көрә дә Азәрбајчан халгы, Совет һөкумәти «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини вә онун фәдакар тәшкилатчысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин адыны һәмишә уча тутур, һөрмәт вә иззәтлә јад едир.

Јени әдәбијјатын истигамәтини дүшүнәркән дә Чәлил Мәммәдгулузадә бүтүн әзәмәти илә нәзәримиздә чанланыр.

Классик гәзәл, сарај әдәбијјаты, мәчлис, меј-мәзә әдәбијјатына гаршы һәјат вә мүбаризә әдәбијјатынын, халгдан, онун тәрәгги мејлләриндән доған, бу мејлләри ифадә едән һәгиги, тәнгиди реализмин инкишаф етдирилмәсиндә, һәјат вә мәишәтимизин әлван лөвһәләринин чәсарәтлә әдәбијјата кәтирилмәсиндә, халг зәка вә јуморунун инкишафында, тәбиилик, садәлик вә һәгигәтпәрәстлијин бәдии бир ме'јар кими галиб кәлмәсиндә, Сабир гәләминин чанланмасында, Сабир ән'әнәләринин күчләнмәсиндә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи һәр кәсдән әввәл Чәлил Мәммәдгулузадәјә миннәтдардыр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин јаратдығы «Молла Нәсрәддин»

мәчмуәси 1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчанда халг азадлыг һәрәкатынын мә'на вә руһуну доғру ифадә едән ән нүфузлу бир мәтбуат органы олараг танынмышдыр. Бу мәчмуәдә ингилаб дүшмәнләринә, мүтләгијјәтә, иртичачылара гаршы ән кәскин сатиралар, һәчвләр, тазијанәләр јазылырды. 1906—1911-чи илләрдә «Молла Нәсрәддин» Иран шаһы Мәһәммәдәли шаһын тахтдан салынмасы вә говулмасы, мәшрутә мүчаһидләринин ингилаби фәалијјәти руһунда, Султан Әбдүлһәмидин зүлмүнә гаршы, Столыпинин гаракүруһуна гаршы, болшевик мәтбуаты руһунда олдугча кәскин вә тә'сирли јазылар нәшр едирди. Истәр Азәрбајчанда, истәрсә дә Иран вә Түркијә өлкәләриндә истисмарчылара гаршы апарылан шәрәфли мүбаризәләрдә «Молла Нәсрәддин» елә мүтәрәгги бир иш көрмүшдүр ки, буну ингилаб һәрәкаты тарихи һеч бир заман унутмајачагдыр.

Халга архаланан вә «Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым!» — хитабы илә ишә башлајан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси охучулар арасында мүстәсна шөһрәт газанмыш, илдырым сүр'әти илә јалныз Азәрбајчана, Гафгаза дејил, бүтүн Јахын Шәргә јајылмышды. Илк нөмрәсиндә мәчмуә интибаһ зәрурәтини «ширин јухуда јатан милләтин тәсвири» илә вермишдир.

«Бурада јатанлар һаман бизим бәдбәхт милләтимиздир. Һәрчәнд дүнјада бәдбәхт вә лакин ахирәтдә чәннәт саһиби мүсәлманлардыр. Һәрчәнд Николај, мүһарибәдән сынмыш вә јорулмуш Николај ингилаб еһтијаты тә'сири алтында мүвәггәти олараг азадлыглар е'лан едибдир. Хошбәхт мүсәлманлар јатыблар. Һәрчәнд Николај падшаһ бу манифести мин чүр бәһанә илә кери алмаг истәјир, беһиштликләр һәлә јатыбдыр. Амма һамысы јатмајыб, кәрнәшәнләр дә вардыр. Ојанмаг истәјәнләр дә вардыр...»

«Молла Нәсрәддин» садәлији, ширин јумору, халгын үрәјиндән хәбәр верән доғру, тәбии јазылары илә аз мүддәтдә үмуми һөрмәт вә шөһрәт газанды.

Мәчмуә өз исте'дадлы мүәллифләринин (М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Әли Нәзми, Өмәр Фаиг вә с.) көмәји илә мәзлум Шәргә елә бир сәс салды ки, нәинки «кәрнәшәнләр», нәинки «ојанмаг истәјәнләр», һәтта ширин гәфләт јухусунда јатмаг истәјәнләр дә, ислам еһкамы вә дини мөвһумата чуман фанатик мүсәлманлар да бу сәсә биканә гала билмәдиләр.

«Молла Нәсрәддин» тез бир заманда һөрмәтини, рәғбәтини газандығы кениш охучу күтләсинә, вәтәнинин азадлыгсевән адамларына, ингилаби гүввәләрә архаланараг ичтимаи тәнгид даирәсини бөјүтдү вә мәзмунуну даһа да кәскинләшдирди; истәр дахилдә, истәр харичдә иртичачылар үчүн ән горхулу мә'нәви бир гүввә олду. Дөнә-дөнә чәримәјә, сензура тә'гибинә уғрајан вә сәһифәләри ағ бурахылан, бә'зән дә ајлар, илләрлә бағланан мәчмуә һеч нәдән горхуб чәкинмәди, даим өз мәгсәдиндә, мәсләкиндә сабит галды. Истамбулда, Теһранда, Тәбриздә, Ашгабадда, Мәрвдә, Бакыда тәкфир олунду, минбәрләрдә ахундлар мәч-

муәнин мүәллифләрини кафир, мүртәд е'лан етдиләр, мәчмуәни охумағы гадаған етдиләр. Лакин бүтүн бунлар «Молла Нәсрәддин»ин нүфузуну нәинки эксилтмәди, һәтта даһа да артырды.

Азадлыг вә демократија тәрәфдарларыны, үмумән халгы алдатмаг васитәси олан Дөвләт думасыны вә онун вәкилләрини биринчи дәфә ифша едән, пул күчүнә думаја сечилән Бакы варлыларынын карикатурасыны чәкән, онларын чара нечә нөкәрчилик етдикләрини чәсарәтлә, ачыг јазан «Молла Нәсрәддин» олду.

Бу мәчмуә Иран ингилабыны ган ичиндә боған рус чарына вә Һачы Сәмәдхан кими чәлладларын гурдуғу дар ағачларына гаршы һиддәт вә гәзәблә чыхыш едәрәк јалныз иранлылары јох, бүтүн мүтәрәгги дүнјаны, һүррнјјәтпәрәстләри е'тираза, фәалијјәтә чағырырды.

«Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә охујуруг: «Бу күн Кәрбәла мејданы—Азәрбајчандакы вәтәнпәрвәрлик мејданыдыр. Һәр кимин үрәјиндә бир чүз'и дин, намус, вәтән һисси варса, оранын гејдинә галмалыдыр. Ахытмалы ганларымыз, еһсан вермәли пулларымыз варса, көзүмүзүн габағында үрәкләр парчалајан Азәрбајчан матәмкаһы дурур... Бу күн Кәрбәла мејданы Азәрбајчан мејданыдыр».

Бу о заман иди ки, Гафгаз болшевикләри Тәбриз вә Иран ингилабына һәр чәһәтдән көмәк едир, шаһпәрәстләрин чинајәтләрини ачыр, халгын дүшмәнләрини ифша едирдиләр. «Молла Нәсрәддин» һамыны —азадлыг вә әдаләт истәјәнләрин һамысыны Тәбриз мүчаһидләринин, Сәттар ханын көмәјинә чағырырды.

Истамбул, Теһран, Тәбриз, Дашкәнд, Гаһирә вә с. Шәрг мәркәз шәһәрләриндә «Молла Нәсрәддин»и тәкфир едән мүртәче үнсүрләр олдуғу кими, тәгдир едән көзүачыг мүсәлман зијалылары да чох иди.

«Молла Нәсрәддин»ин бир сыра јазыларыны азадпәрәст гәзетләр көтүрүб чап едирдиләр. Теһранда фарс дилиндә чыхан «Сури-Исрафил» гәзети «Молла Нәсрәддин» һаггында тәгдиредичи мәгаләләр, ше'рләр нәшр едирди. Һәтта Гаһирә гәзетләри дә «Молла Нәсрәддин»ин кәскин тәнгидинә вә мүкалимәләриндән истифадә едирди. Мәчмуә мүәллифләринин мәһарәти онда иди ки, онлар күнүн, ичтимаи һәрәкатын нәбзини тута билир, бөјүк тарихи вә сијаси мәсәләләрлә јанашы, өлкәдәки ичтимаи-мәдәни һадисәләри дә әһатә едир вә өз көрүшләрини тәблиғә чалышырдылар. Журнал ән дәрин мәсәләләрдән белә ән садә ифадәләрлә сөһбәт ачмағы бачарырды.

Ислам мүбәллиғи, мүртәче руһани Ахунд Мирзә Әбутүрабын «анчаг дин елмләрини охумагла камил инсан олмаг олар», —дејә јаздығы чәфәнкијат јазыларына гаршы кәскин чыхыш едәрәк, «Молла Нәсрәддин» һәгиги елм вә маарифи мүдафиә вә тәблиғ едирди. «Шәлалә» мәчмуәсиндә јува салан мүртәче мүәллифләрин әксингилаби тәблиғатына гаршы кәскин атәш ачан вә онлары Азәрбајчандан гачмаға мәчбур едән «Молла Нәсрәддин» олду.

Дил, әлифба, гадын азадлығы, мәктәб, әдәби истигамәт, сәнәт мәсәләләриндә ардычыл ингилаби јол тутан «Молла Нәсрәддин» әксингилабчылара вә мүһафизәкарлара галиб кәлди.

Чәлил Мәммәдгулузадә әдәби фәалијјәтә кечән әсрин ахырларында башламыш, 1904-чү илдән е'тибарән мәтбуатда әсәрләринин нәшр етдирмишдир («Почт гутусу», «Кишмиш ојуну» вә с.). «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндан сонра мәшһур һәјат вә мәншәт новеллаларыны («Буз», «Уста Зејнал», «Гурбанәли бәј», «Никаранчылыг», «Зыррама»), «Өлүләр», «Анамын китабы», «Чај дәсткаһы», «Данабаш кәндинин мәктәби» комедијаларыны јаратмыш, совет дөврүндә исә «Бәлкә дә гајтардылар», «Дәли јығынчағы», «Каманча» вә с. әсәрләрини јазмышдыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә һәмишә мөвзуларыны мүасир һәјатдан вә ичтимаи мүбаризәләрдән, чанлы ел мәишәтиндән алмыш, тарихи мөвзуда әсәр јазмамышдыр. Бөјүк бир һәгигәт һиссинә, дәрин мүшаһидә гүдрәтинә малик олан әдиб өз доғма халгынын јашајышыны чох көзәл билирди. О һәмишә халг ичиндә јашамыш, халгын севинч вә кәдәри, адәт вә ән'әнәләри илә бөјүмүшдүр. Онун ән бөјүк мүәллими халг иди. Әдиб һәм мүбаризә гүввәсини, һәм дә илһамыны елдән алырды. Она көрә дә халгилик онун әсәрләринин башлыча хүсусијјәтидир. Ч. Мәммәдгулузадәнин ичтимаи, әдәби фәалијјәти зәнкин вә чохчәһәтлидир. О, ичтимаи инкишаф тарихимиздә бир драматург, әдиб, журналист, ичтимаи хадим кими мәшһурдур.

* *
*

Мирзә Чәлил драматуркија фәалијјәтинә «Чај дәсткаһы» (1889) адлы аллегорик мәнзум әсәри илә башламышдыр. Көрүнүр ки, бу әсәр кејфијјәтчә әдиби тә'мин етмәдијиндән чапа вермәмишдир. Азәрбајчанлыларла ерменләрин гардашлығыны вә мусигинин инсан тәбиәтинә күчлү тә'сирини көстәрән «Каманча» кими хырда пјесләри варса да, бир драматург олараг, Чәлил Мәммәдгулузадә мөвзу, мәзмун вә тарихчә мүһүм силсилә тәшкил едән «Өлүләр» (1909), «Данабаш кәндинин мәктәби» (1921) вә «Анамын китабы» (1920) әсәрләри илә мәшһурдур. Бу әсәрләрин халг һәјатынын идрак вә инкишафыны әкс етдирмәк чәһәтдән бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүәллиф «Өлүләр» әсәриндә дини е'тигад вә зеһнијјәти, патриархал мүнасибәт нәтичәсиндә тамамилә күтләшмиш, инсани һиссләрини итирмиш авам, надан чамааты көстәрир. Дин вә мөвһумат фырылдагчылары бу адамларын чанына дарашмышлар. Авамлығы үзүндән кор, кар, лал вә дујғусуз олан адамларын әмәјини түфејлиләр мәнимсәјир, үстәлик онлара ағалыг едирләр.

Шејх Нәсруллаһ дини «гулдурлуг түфәнкинә» *(Сабир)* чевирмишдир. О, Хорасандан Араз гырағына, Нахчывана гәдәр шәһәр вә кәндләри кәзир, «мө'чүзә» көстәриб «Мәһәммәд үммәтинә хидмәт едир». Бу «мө'чүзәләр» һаггында һәр јердә данышылыр,

анчаг ону көрдүм дејән олмур. Инанмамага да кимсә һаглы дејилдир, чүнки шәкк еләмәк күфр сајылыр.

Әдиб, Шејх Нәсруллаһын мачәрасыны гәрибә, мәһарәтли бәдии бир үсул илә көтириб ади вә реал мүсәлман мәишәтинә бағлајыр.

Ҹ. Мәммәдгулузадә аиләләр арасында хүсуси мүлкијјәтин төрәтдији мурдар иштаһаны, вәһши һәрислији усталыгла ачыб көстәрир. Өлүләрин дирилмәсинә инам, иштаһа мө'чүзәләрә инанан һәр кәнддә, һәр шәһәрдә, әһалинин һәр гисминдә вардыр.

Әдиб феодал дүнјасында, мүсәлман аләминдә мәнфәәт һәрислији, хүсусијјәтчилик иштаһасы үзүндән һәр бир шејин сахталашдығыны, тачир, әснаф, мүлкәдар, һачы вә ахундларда, бир сөзлә, «мүгәддәсләр» аләминдә е'тигадын да, севкинин дә, нифрәтин дә садәчә ријадан башга бир шеј олмадығыны чанлы, инандырычы лөвһәләрдә, јүксәк бәдии үсул илә вә садә ана дилиндә исбат етмишдир.

Шејх Нәсруллаһ гәбиристанда әһалидән:

«Дирилмәсини истәдијиниз өлүләринизин адларыны верин»,— дејә сијаһы истәјәндә чохлары сусур, кәнара чәкилир. Бунун мә'насыны мүәллиф комедијанын гәһрәманы Искәндәрин дили илә белә ачыр:

«Амма зәмани ки, рич'әт мәсәләси орталыға гојулду вә Шејх Нәсруллаһ өлүләрин дирилмәк ихтијарыны гојду сизин габағыныза, разы олмадыныз өлән гардашларынызын, бачыларынызын вә өврәт-ушагларынызын дирилмәјинә.

Нијә разы олмадыныз?

Ондан өтрү ки, арвадларынызы јумруг алтында өлдүрмүшсүнүз. Ондан өтрү ки, гардашларынызын арвадыны алмысыныз. Ондан өтрү ки, өлән достларынызын јетимләринин малыны јемисиниз. Разы олмадыныз ки, дирилиб кәлсинләр вә сизин әмәлләринизи көрүб десинләр: тфу сизин үзүнүзә!»

«Өлүләр» комедијасында Искәндәр вә Шејх Нәсруллаһ бирбири илә вурушан ики чәбһәдир. Бириси халгын һәгигәт һиссини ифадә едән Бәһлули-диванә (данәндә) кими, һәм сәрхош, һәм дә ајыг-сајыг бир адамдыр. Икинчиси фырылдагчы руһаниләрин, түфејли вә һијләкәрләрин нүмајәндәсидир. Биринчиси јаранмагда олан јени, ајыг, сағлам мүһакимәнин, икинчиси өлмәкдә олан көһнә, чүрүк, пуч мөвһуматын көрүшләринин тимсалыдыр.

Искәндәр чох мүрәккәб вә ејни заманда, олдугча ајдын бир симадыр. О, әхлагсызлыг, аваралыг, шүурсузлуг учундан шәраба тутулмамышдыр. Бәлкә дә о һеч шәраб дүшкүнү дејилдир. Јалныз ичтимаи фачиәләри көрүб дујдуғундан вә бунлара гаршы өзүндә лазыми мүгавимәт вә мүбаризә гүввәси көрмәдијиндән, «һәрифлә» бәрабәр гүввәси олмадан дөјүшә киришдијиндән, фачиәсини дујуб дәрк етдијиндән бу вәзијјәтә дүшмүшдүр.

Искәндәрин инкишафыны диггәтлә изләјәнләр о сәрхош, лаубалы кәнчә мәһәббәт бәсләјир, бә'зән дә онун һалына јанырлар. Башы думанлы олмасына, чибиндә шәраб шүшәси кәздирмәсинә

бахмајараг, Искәндәр һәмишә ајыгдыр, ичтимаи дәрдләри дујур, онларын ағрысыны һамыдан артыг чәкир. О, үрәкдән севдији, һалына јандығы балача бачысы Назлынын үзүнә бахыб, онун башына кәтириләчәк фәлакәтләри, онун бир гул кими сатылачағыны, пуллу бир мәшәдинин гучағына атылачағыны тәсәввүр едир вә үрәкдән ағлајыр. Сәһәрдән ахшама гәдәр евдә — халалар, бибиләр јанында отуруб, «әрә кетмәк дәрси» алан јазыг Назлынын талеји, һәмчинин бүтүн мәзлум Азәрбајчан гызларынын талеји Искәндәрә мә'лумдур. Она көрә дә үрәјинин башы јаныр:

«Еј мәним көзәл Назлы бачым! Бир бах, бах, һәјатда күн чыхыб. Сән ки, о күнү көрмәјәчәксән, нәјә лазымдыр онун ишығы! Чөлдә отлар көјәриб, ағачлар чичәк ачыб, амма нәјә лазымдыр сәнсиз о чичәкләр, о чәмәнләр!»

Искәндәр ејни һәссаслыгла балача гардашы Ҹәлалы диндирир:

«Сократ бир адам иди, чохданын адамы иди. Чох-чох чохданын адамы иди. Сократ дејәрмиш ки, «мән дәрс охумамыш елә хәјал еләрдим ки, дүнјада бир зад билирәм; амма елм охујандан сонра јәгин еләдим ки, һеч зад билмирәм»... Ҹәлал, ај Ҹәлал! Инди сән мәндән гачырсан, дејирсән ки, мән кефлијәм, амма анд олсун Гараағач пиринә ки, сән дә мәним кими дәрс охујуб гуртарандан сонра башлајачагсан Искәндәр дадашын кими күчләрин дибиндә јатмаға, ха-ха-ха!»

Бунлар кефли, јахуд шүурсуз адам сөзү дејилдир. Бунлар кечмиши вә кәләчәји көрүб дүшүнән, јени нәслин талеји вә дәрдләри илә јашајан адамын сөзләридир. Искәндәри мәһз бу дәрдләр сәрхош етмишдир. О һәр бир һәссас адамда дәрдләрини унутмаг еһтијачы олдуғуну анлајыр. О, фикирләрини демәк, чамаата хитаб едиб чар чәкмәк үчүн јер вә фүрсәт ахтарыр. Белә бир фүрсәти гәбиристанлыгда, Шејхин алвери баш тутмајан јердә тапыр вә һәгигәти данышыр:

«Ах, аллаһын алтында, Шејх Нәсруллаһ кими мәним дә бир елә елмим олајды ки, бурада јатан өлүләрнән даныша биләјдим...

Өлүләр! Бир күн Шејх Нәсруллаһ кәлиб дурачаг сизин башынызын үстүндә вә бир дуа охујуб уча сәслә чағырачаг: «Дурун ајаға, еј аллаһын мө'мин бәндәләри!..» Мән сизә вәсијјәт еләјирәм ки, Шејхин сөзүнә әмәл еләмәјәсиз... Өлүләр! Кәлин бу кефли Искәндәрин сөзүнү ешидин вә нечә ки јатыбсыныз, јатын. Аллаһ сизә рәһмәт еләсин!..»

Искәндәр елә һәссасдыр ки, гаршысындакы дүшмәнин күчүнү, өзүнүн исә ачизлијини дәрк едир. Өлүләрә ачыдығы гәдәр вә даһа чох дириләрә, вәтәндашлара ачыјыр. Севимли бачысы Назлынын Мир Бағыр ағаја әрә верилдијини, бу чинајәтә һазырлыг тәдарүкүнү көрүб изтираб чәкир, зарафат јолу илә дә олса Назлыны көзләјән фачиәни һеч бир шеј кизләтмәдән ачыг-ајдын изаһ едир:

«Һ а з л ы. Дадаш, анд олсун аллаһа, мән Мир Бағыр ағаја кетмәјәчәјәм.

И с к ә н д ә р. Бачым, һәлә сән ушагсан... Бир күн кәлиб кәрәрәм сәнин габағына ајна тутуб чәкә-чәкә апарырлар. Онда тутаг ки, сән чәм-хәм еләдин... Истәмәдин кедәсән. О вахт бир дә көрәчәксән ки, сәни далдан итәләјиб дејирләр ки, «дајанма, тез-тез кет!» Чөнүб бахыб көрәрсән ки, сәни итәләјән сәнин атан Һачы Һәсәндир».

Искәндәр һәгигәт һиссини ифадәдә һәр бир имкандан истифадә едир. Бу мәгамда, әлбәттә, о, доғма бир гардаш кими бачысына, Назлыја көмәк етмәк истәрди. Амма нә чарә ки, белә бир көмәкдән ачиздир. Тәкчә Искәндәр јох, бүтүн шәһәр јығыла, бу «гәзанын, гисмәтин», уғурсуз талејин гаршысында ачиздир. Чүнки ислам дини, феодал мүнасибәтләр һөкмранлығы мәнһус кабус кими гаршыда дајанмышдыр. Күндә онларла, јүзләрлә Назлы кими гурбанлар верилир вә бунлар Искәндәрин көзү гаршысында едилир. Бу мәһкумлуг вә әлачсызлыг Искәндәри дәли-диванә етмишдир. О, сәрсәри һалында доланыб-дејинмәкдән башга чарә тапмыр. Онда һәгигәт һисси нә гәдәр күчлүдүрсә, һәрәкәт, мүбаризә һисси бир о гәдәр зәифдир.

Чәлил Мәммәдгулузадә Молла Нәсрәддин тәхәллүсүнү тәсадүфи гәбул етмәмишдир. Әфсанәјә көрә, ислам тарихиндә сијаси вурушма вә чәкишмәләрин кәскин вахтында һәгигәтин әсл тәрәфдары олан адамлар: Молла Нәсрәддин, Бәһлул, Һәсән Каши өзләрини дәлилијә вурараг, үрәкләриндәки һәгигәти демәјә јол тапмышдылар. Һакимләр бу адамлары дәли сајыб сөзләринә әһәмијјәт вермир, мәс'улијјәтә чәкмирдиләр. Беләликлә, дөвләт даирәләриндән чохдан говулмуш һәгигәт куја бу «диванәләр» васитәсилә јашајыр вә бир аз да артыг рөвнәг тапырды.

Молла Нәсрәддин тәхәллүсүнү гәбул едән әдибин гәһрәманы Искәндәр гисмән бу әфсанәви шәхсијјәтләрин јолу илә кедир. Әввәлләр һамы ону кефли, авара, сәфеһ сајыр, сөзүнү саја салмырлар. Анчаг Шејх Нәсруллаһ ону бирчә дәфә данышдыран кими ваһимәјә дүшүр. Шејх Әһмәдә дејир:

« — Әһмәд, бу Искәндәрди, нәди, мәним бундан көзүм су ичмир».

Шејх Әһмәд дејир:

«— Шејхәна, һеч нараһат олма, ону буралара һеч адам јеринә гојан јохдур. Сән дамағыны позма, ишиндә ол!»

Әсәрин ахырында исә, көрдүјүмүз кими, Искәндәрин дедикләри тәсдиг олунур. О, мәнфи вә күлүнч типләр әһатәсиндә верилмәсинә бахмајараг, инчә бир гәлб саһиби кими мејдана чыхыр.

«Өлүләр» әсәриндә әдиб Искәндәрин дили илә өз вәтәндашларыны «өлүләр» дејә гәфләтдән ајылмаға, интибаһа чағырыр.

Көркәмли ингилабчы, реалист әдиб Нәриман Нәриманов 1916-чы илдә «Ачыг сөз» гәзетиндә «Өлүләр» һаггында тәәссүратыны белә ифадә едирди:

«Артыг дәрәчәдә мәһарәтлә јазылмыш, мәзмуну ејнән һәјатымыздан көтүрүлмүш, идејасы ингилаби бу драма мүсәлманларын һәјатында бөјүк роллар ојнајачагдыр, пасланмыш бејинләри пасдан тәмизләјиб, өлмүш руһлара чан верәчәкдир».

«Данабаш кәндинин мәктәби» адлы икинчи мәшһур пјесиндә исә Чәлил Мәммәдгулузадә мәктәб, маариф мәсәләсини, халгын ишыглыға чыхмасы зәрурәтини гојур. Бу тәдбири сахта јолларла апармаг истәјән буржуа зијалыларына күлүр.

«Данабаш кәндинин мәктәби»ндә баш верән әһвалат, шүбһәсиз, Шејх Нәсруллаһын мө'чүзәләриндән сонралара аиддир. Шејх Нәсруллаһ бу аләмдә биабыр олуб кетмиш, онун јеринә мүәллим Һәсәнов кәлмишдир. Шејх Нәсруллаһ керидә галмыш бу мүһитә көһнә аләмдән — мөвһумат вә хурафат дүнјасындан кәлмишдир. Она көрә дә һөрмәтлә, гонагпәрәстликлә, «чүчәплов илә» гаршыланмышдыр. Мүәллим Һәсәнов исә бураја јени аләмдән — маариф, мәдәнијјәт мәгсәдилә кәлмишдир. Ајдындыр ки, о, күл-чичәклә гаршыланмајачагды. Һәсәновун сәһви вә бәдбәхтлијн орасындадыр ки, о, кәндә чиновник либасында, чар мә'муру кими кәлмишдир. Өзү илә бәрабәр приставы, јүзбашыны, инспектору, газыны вә башгаларыны кәтирмишдир.

Халг исә һеч вахт хејир көрмәдији вә көзләмәдији бу рәсми шәхсләрдән, һаглы олараг, һүркүб гачыр, нә газыја, нә моллаја, нә јүзбашыја инаныр. Әслиндә гонагсевән, кәләни һөрмәтлә гаршылајан кәндлиләр инди бу адамларын шәриндән гуртармаг үчүн гачыр, һәр кәс бир тәрәфдә далдаланыр.

Бүтүн бу чәтинлик вә анлашылмазлыгларла јанашы, Һәсәнов Данабаш кәндиндә заһирән дә олса, мәктәб тәшкилинә мүвәффәг олур. Һәтта мүәллимин ушаглара нә өјрәдәчәјини билмәк истәјән аталар илк күнләр өз балалары илә мәктәбә кәлир, онларла бәрабәр дәрс отағында отуруб Һәсәновун сөһбәтинә, нәсиһәтинә гулаг асырлар. Һәјатында чох чәфа чәкмиш бу кәндлиләр вахтилә Шејх Нәсруллаһын фырылдағына ујмуш адамлардыр. Анчаг онларын көзү һәлә дә ачылмамышдыр. Бунлар мүәллим Һәсәновдан еһтијат едир, һәтта горхурлар.

Шејх Нәсруллаһ мүгәддәс дон кејиб, әба бүрүнүб, дин, шәриәт нүмајәндәси кими кәлмишди. Онун гара-горхусу нисјә иди, ахирәтә аид иди. Мүәллим Һәсәнов, јүзбашы Пирверди бәј вә инспектор исә чар һөкумәтинин дири көзлү горхунч нүмајәндәләридир. Бунларын кәндә гаршы диваны нисјә дејил, нәгддир. Бунлардан бәла әскик дејилдир. Она көрә чамаатын ваһимәси, хырмандан гачыб дағылмасы, аглашма гурмасы, ушагларын кәрмә галағында кизләнмәси, аталарын доғма өвладыны данмасы тәбиидир.

«Анамын китабы»ндакы әһвалат бу һадисәләрдән чох-чох сонра баш верир. Бурадакы аилә јетишмәкдә олан буржуа-зијалы аиләсидир. Әбдүләзим кишинин ушаглары бәлкә дә Данабаш кәндиндә зорла мәктәб ачылан заман дәрсә башламыш адамлардыр. Инди онлар савадланмыш, бөјүмүш, зијалы олмушлар.

Инди, даһа нә јер Данабашдыр, нә дә адамлар авамдыр.

Бу аиләнин јашадығы шәһәр бамбашга бир шәһәрдир. Бурада нә Шејх Нәсруллаһ, нә мүәллим Һәсәнов вар. Бурада үздән дә олса мәдәни һәјата мејл башланмышдыр. Көзүачыг, мәктәб көрмүш адамлар тәрәгги, тәкамүл үчүн чырпынырлар. Елм далынча узаг шәһәрләрә, өлкәләрә кедирләр. Бурада мүасир һәјат, ичтиман јығынчаглар, мүбаһисәләр вардыр. Һадисәләрин чәрәјанындан бәллидир ки, әһвалат 1905-чи ил ингилабындан сонраја аиддир.

Мирзә Чәлил јарадычылығы үчүн о да чох мараглыдыр ки, тәсвир олунан һәјат ирәлиләдикчә, инкишафа доғру кетдикчә бу әсәрләрдә сүжет даирәси артыг шејләрдән тәмизләнир, конкретләшир. Әдиб даһа аз һадисәдә чох фикир ифадә етмәјә, дәринлијә доғру кедир.

«Өлүләр»дә Хорасандан Азәрбајчана сәфәр едән Шејх Нәсруллаһын мачәраларыны, «Данабаш кәндинин мәктәби»ндә бүтүн бир кәнди, онун әһалисини көрүрүк. «Анамын китабы»нда исә јалныз бир аилә тәсвир олунур. Доғрудур, бир аилә вар, анчаг Азәрбајчан, Јахын Шәрг үчүн чох сәчијјәви бир аилә. Бир өлкәни, халгы тәмсил едән бир дудман.

Зәһрабәјимин үч оғлу, бир гызы вар. Бөјүк оғлу Рүстәм бәј Петербургда охумуш, һәмишә нитгинә рус сөзләри гатан бир зијалы, рус тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Сәнәти чүрбәчүр лүғәтләр тәртиб етмәкдир. Өз фикри ја јохдур, ја да фикрини, мүстәгил мүһакимәләрини ишләтмәк үчүн јеканә саһә тәрчүмәни сечмишдир.

Аиләнин ортанчыл оғлу Мирзә Мәһәммәдәли Нәчәфүл-әшрәфдә тәһсил алмыш, һәмишә фарс ибарәләри илә данышан диндар мүсәлман зијалысыдыр: Иран тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Сәнәти елми-илаһи, јә'ни шәриәт дәрси демәкдир.

Кичик оғлу Сәмәд Ваһид Истамбулда әдәбијјат факүлтәсини битирмиш, һәмишә османлыча данышан бир түркпәрәстдир. О заман түрк чаванларынын тутулдуғу сәрсәри шаирлик мәрәзинә тутулмушдур. Османлы тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Ше'р јазмагла мәшғулдур.

Үч гардашын јеканә бачысы Күлбаһар исә вәтәндә бөјүјүб тәрбијә алмыш, анасыны вә гардашларыны тәмиз вә сөнмәз мәһәббәтлә севән, савадлы, исмәтли, камаллы бир Азәрбајчан гызыдыр.

Зәһрабәјим балаларынын һамысыны ејни мәһәббәтлә севир, Онларын һәр бири үчүн үрәји бир тикәдир.

Әдиб бу аиләни ичтиман-сијаси аләмдән кечирмәк, адамларын хасијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн көзәл, орижинал бир вәзијјәт дүшүнмүшдүр. Рүстәм бәј чәмијјәти-хејријјәнин сәдридир. Гардашлары вә шәһәрин көркәмли сималары бу чәмијјәтин үзвләридир.

Чәмијјәт Рүстәм бәјин евиндә ичлас едир. Арвады Зивәр ханым да охумуш бир гадын олдуғу үчүн чәмијјәтин јығынчагларында иштирак едир. Бә'зән фәаллыг да көстәрир.

Биз бу «хејријјә чәмијјәтинин» ишини јалныз онун јығынчаг вә мүзакирәләриндән өјрәнирик. Әслиндә көзәл мәгсәдләр үчүн јаранан бу тәшкилат сатгын зијалыларын әјләнчә јығынчағы, бөјүк әдиб үчүн халис сатирик бир објект олмушдур.

Чәмијјәти-хејријјәнин ичласында дөрд мәсәлә мүзакирә едирләр. Әдиб бура јығыланларын хасијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн мәсәләләри мәһз белә сечмишдир: иллик һагг-һесабын тәсдиги, мәктәб мәрамнамәси барәсиндә, ачларын әризәси, елмиилаһи дәрсләри барәсиндә.

Бу мәсәләләрин мүзакирәсиндә чәмијјәтин фәалијјәти, ил боју нә илә мәшғул олдуғу көрүнүр.

Аслан бәј чыхыш едиб көстәрир: «Закон бу случајлары тамамән предусмотрет еләјибдир. Бизим сметанын прогрешностлары о барәдәдир ки, биз например, тә'јин еләмишик ачлара илдә јүз манат пајлајаг. Амма биз јүз манат әвәзинә пајламышыг јүз доггуз манат он дөрд шаһы ики гәпик».

Мәктәб мәрамнамәләринин мүзакирәсиндә мәктәбләримиздә ана дилини гүввәтләндирмәк вәзифәси гојулур. Бу тәләби одлу еһтирасла мүдафиә едән Һүсејн Шаһид сөз алыб нитгә башлајыр:

«Мөһтәрәм ә'зајн-әнчүмән һәзрәтләринә өз ихласымы тәгдим едиб, мәтләбин ән ибтидасындан бир шәммә изаһат вермәји фәрз вә гәрз билиб, илтимас едијорум, әфәндим».

Азәрбајчан мәктәбләриндә ана дили талејинин кимә тапшырылдығы вә нечә күлүнч вәзијјәтә салындығы бу нитгин чыхышындан ајдын олур. Һүсејн Шаһид мәктәбләрдә кечилән «милли әдәбијјат»дан нүмунәләр кәтириб, бу саһәдәки мүвәффәгијјәтләрлә өјүнүр.

Достунун нитгинә Сәмәд Ваһид вә онун кимиләри алгыш дејиб әл чалырлар. Бир шакирд учадан бир ше'р охујур. Бунунла да дәрс мәрамнамәләринин мүзакирәси битир. Бүтүн бу сөһбәтләрә гулаг асыб һеч бир шеј баша дүшмәјән Күлбаһар вә башгалары мүркүләјирләр.

Үчүнчү мәсәлә — ачларын әризәләри мүзакирә олунанда чәмијјәт кассасындакы пулун «запасној фонд»а кечирилмәси мәсәләси орталыға чыхыр. Ачларын һәгигәтән ач олуб-олмамасыны тәһгиг үчүн хүсуси һеј'әт сечилмәли олур. Ачлар бу вәзијјәти көрүб аглашырлар. Мал һакими Аслан бәјин далынча кәлән чобанлар исә дәсмалларындан чөрәк чыхарыб ачлара верирләр, бунлары сакит едирләр.

Бу сәһнәләрдә заһирән курултулу, тәлгинедичи көрүнән, көзәл сөзләрлә чыхыш едән зијалыларын мә'нәви мискинлији, халга е'тинасызлығы вә јабанчылығы өз әксини тапмышдыр.

Әдиб чәмијјәти-хејријјә үзвләри илә јанашы, даһа доғрусу, онлара зидд олараг зәһмәт адамларыны, халг нүмајәндәләрини, ачлары, нөкәрләри, чобанлары вә һамбаллары көстәрмишдир. Халгы тәмсил едән бу адамларын һеч бири өз хүсуси мәнфәәтини

кудмур. Бунларын һеч бири башгаларыны алдатмаг нијјәтиндә дејилдир. Бунларын фәлакәти авамлыг, садәлөвһлүкдүр. Бунларда мүбаризә һисси зәифдир. Бунлар Сәмәд Ваһидә, Һүсејн Шаһидә инанырлар, онлардан мәрһәмәт умурлар. Буржуа зијалыларынын заһири көркәми, ријакар сөз вә вә'дләри бунлары алдадыр. Чәтинликдә, јаман күндә бу чәмијјәтин гапысына кәлирләр.

Түфејли кими халгын чанына дарашан вә зәһмәткешләрин ганыны соран буржуа зијалыларына инанмагла кәндлиләр өз фәлакәтләрини даһа да дәринләшдирирләр.

Мүлкәдар-буржуа зијалыларынын зәһмәткешләрә хәјанәти, сатгынлығы, јохсулларын вәзијјәтини даһа да ағырлашдырмасы әдибин трилокија адландырдығымыз пјесләринин һәр үчүндә характер сәһнәләрдә верилмишдир.

«Данабаш кәндинин мәктәби» комедијасында ичтимаи мүнагишә башга рәнк алмышдыр. Бурада «јатанлар, мүркүләјәнләр» аздыр. Халгын һаким даирәләрә инамы сарсылмышдыр. Бурада чамаат шәһәрдән кәлмиш «охумушлар»дан, «бөјүкләр»дән гачыр. Газыдан да, приставдан, мүфәттишдән вә һакимдән дә ејни дәрәчәдә горхур, ваһимәјә дүшүр.

Мә'лумдур ки, газы көһнә заманәдә шәриәт нүмајәндәси, рәсми дә олса һөрмәт саһиби иди. Адамлар чәтинә дүшәндә онун јанына мәсләһәтә,мәшвәрәтә кедирдиләр.

Бурада чамаат, «Өлүләр»дәки чамаатдан фәргли олараг, гисмән гејри-шүури дә олса, һисс илә дә олса, газынын «хејрә кәлмәдијини» дујмуш, онунла пристав, приставла һаким, маариф мүфәттиши арасында бир бирлик олдуғуну анламышдыр. Күтләнин шүурунда интибаһа доғру илк мејл көрүнмәкдәдир. Доғрудур, бу мејл һәлә мүәјјәнләшмәмишдир, јахшы илә писи һәмишә ајырд едәси сәвијјәдә дејилдир. Анчаг һәр һалда бу мејлдә һакимләрә, «бөјүкләрә» гаршы јад бир мүнасибәт вардыр. Шүбһә јохдур ки, бу мүнасибәт кәләчәкдә ичтимаи мүбаризәләр ајдынлашдыгча, кәскинләшдикчә инкишаф едиб гүввәтләнәчәкдир.

«Бөјүкләр», һөкумәт мә'мурлары исә Данабаш кәндинин әһалисинә үч тәрәфдән тәзјиг едирләр. Онлар чамаата гојун сүрүсү кими бахырлар. Чамаатын хејринә олан тәдбирләри, мәктәб ачмаг кими фајдалы ишләри дә әмр илә, «шаллаг» күчүнә јеритмәк истәјирләр. Чамаат бу «шаллағы» биринчи дәфә көрмүр. Онун ачысыны чох дадмышдыр. Јени заманда, чамаат бу «бөјүкләрин» дилини дә баша дүшмүр. Газы мәктәбин әһәмијјәтини күтләјә баша салмаг әвәзинә, узун бир дуа охујараг Романовлар ханәданына олан ихласыны билдирир:

«Көјдә аллаһ вә јердә падшаһи-меһрибанымызын рәһмәт вә шәфгәтинә мөһтачдыр чәми әрбаб вә һачат вә зәрурат... Сәләват вә сәлам ола көјләрин падшаһына ки, әррәһманиррәһимдир. Вә јерләрин падшаһы шәһријари-хуршид ајәт Николај Александровичә...».

Газынын дили, фикри бүтүн маһијјәти е'тибарилә халга јаддыр.

Газыдан сонра чамаата хитаб үчүн күрсүјә чыхан мүфәттиш дә өз дилиндә, халис буржуа интеллиқенти әдасы илә нитг сөјләјир. О, Данабаш кәндинин савадсыз, авам әһалиси илә белә данышыр:

— «...Да, вы счастливы сегодня... именно о сегодняшнего дня когда педагоги, более душой вместе с вами, изыскали наконец поразительно тонкий метод обучения, тонкий до того, что всякая и каждая абстрактность, красиво и правильно одевается в конкретность».

Газынын да, мүфәттишин дә сөзләри кәндлиләрә ајдын олмур. Бу исә онларын вечинә дејилдир. Чүнки онлар чамааты баша салмаг үчүн јох, һөкумәт мә'мурларынын гаршысында јалтагланмаг, гуллуг көстәрмәк, һәм дә «дил билән» көрүнмәк үчүн данышырлар. Биринин әрәбчә, биринин русча дедији мәтләбләри «баша салмаг», «авам кәндли дили»нә чевирмәк үчүн јүзбашы Пирверди бәј ирәли чыхыр. Јүзбашынын өз «дили» вар. Онун «дилини» чамаат јахшы анлајыр. О «дил», илләр узуну кәндлиләрин тәпәсинә дөјүлән шаллагдан ибарәтдир. Кәндли Гасым киши чүр'әт едиб мүәллимдән ушагларын барәсиндә һаглы бир сөз сорушур:

— «Ај ушгол! Гурбан олум сәнә, бир мәни баша сал көрүм, о ки, дејирсән ушаглар охујуб адам олачаглар, бир мәнә де көрүм, нечә јә'ни адам олачаглар?».

Пирверди бәј мүәллимә мачал вермир, һирслә кәндлинин үстүнә чумур, ону интизама чағырыр:

«Гасым киши, бу сөзләр бир гәпијә дәјмәз. Мән бујуруг гулујам. Мәнә бујурублар, сүр дәрәјә, сүр дәрәјә!

Әкәр сијаһымдакы ушаглар ушгола кәлмәсәләр, мән сизинлә, бах, бу шаллагнан данышачағам!»

Пирверди бәј јалан дејир. О, чох залым адамдыр. Онун пешәси адам дөјмәк, һәбс етмәк, чәримә алмагдыр. О, «бујуруг гулу» олдуғу үчүн јох, шаллаг ојнатмагдан хүсуси һәзз алдығы үчүн белә данышыр. О, һәр шејдән әввәл, вичдансыз, гансыз бир чар мә'мурудур. Иш шаллагсыз ашанда онун хошуна кәлмир, дөзә билмир.

Пирверди бәј Гасым киши илә кифајәтләнмәјиб, Кәблә Һејдәрә дә һәдә кәлир: «Нә еләјирсән елә; амма бу шаллағы јадындан чыхарма!»

Пирверди бәј бә'зән анламадан хасијјәтини өз сөзү илә бүрузә верир. Кәндлиләрин мүлајим дил илә данышмасыны көрүб һөвсәләдән чыхыр. Е'тираф едир ки, «Мән јүзбашыјам, мәнимки шаллагдыр».

Кәнд молласы Гуламверди дә «ушгол» мәсәләсиндән шүбһәләнир, шәриәтә тохунар дејә горхур. Чеховун «Гылафлы адам»дакы гәһрәманы Беликов кими дүшүнүр: «Сонра ичиндән бир шеј чыхар ha!» Буна көрә дә е'тираз сәсини кәндлиләрин сәсинә гатыр.

Мүәллим Һәсәнов онун дилини билир. Она шад бир хәбәр верир: «Сиз дә һәмин ушголда һәфтәдә ики саат шәриәт дәрси де-

јиб, аіда он ики манат јарым пул алачагсыныз». Бу хәбәри ешидәндә Гуламвердинин көзү ишыгланыр. Дәрһал дәјишир, мәктәб ачмаг тәдбиринә гол гојур:

«Елм, һәмишә елмдир, аллаһ мүбарәк еләсин. Аллаһ падшаһымызы да сәламәт еләсин».

Әдиб конкрет ичтимаи тәдбирлә, кәнддә мәктәб мәсәләси илә әлагәдар олараг јүзбашылара, гуллугчулара, руһанилә һәдәр һәр зүмрәнин сәчијјәсини верир.

Бу хасијјәтнамәләрдән көрүнүр ки, кәндлиләр ваһимәләнмәкдә һаглыдырлар. Онлар јүксәк синфи шуур сәвијјәсинә галха билмәсәләр дә, һисс илә дүшмәнләрини аз-чох танымышлар, динә, дөвләтә, сатгын зијалылара, јахуд мөвһумата, јаланчы елмә вә чар һөкумәтинә ејни нифрәтлә бахырлар. Онлар нә дин нүмајәндәси газыдан, нә елм нүмајәндәси мүфәттиш вә чиновникдән, нә дә чар һөкумәти нүмајәндәси јүзбашыдан хејир көзләјирләр.

Авамла охумушлар, рәијјәтлә һөкумәт, ашағы күтләләрлә имтијазлылар, халгла истисмарчылар арасындакы зиддијјәт «Анамын китабы»нда даһа түнд рәнкләрлә тәсвир олунмушдур. Бурадакы вәзијјәт санки «Өлүләр», «Данабаш кәнди» вәзијјәтинин мабәди, ганунн давамыдыр. «Өлүләр»дә шүурдан мәһрум олан диндарлар, «Данабаш кәнди»ндә горху илә, бир сөвги-тәбии илә дә олса, дүшмәнләрини танымаға, горунмаға башламышлар.

«Анамын китабы»нда исә вәзијјәт хејли дәјишир. Авам чобанлар, нөкәрләр өз ағаларына истеһза илә бахмаға, һәтта онлара күлмәјә чәсарәт едирләр.

Чобанларла мал һәкими Аслан бәј арасындакы мүкалимәләр бу дәјишән тәнасүбү, кимин, һансы тәрәфин јүксәкдә дурдуғуну, һансы тәрәфин һәјата бағлы, гәләбә һаггына малик олдуғуну ајдын көстәрир:

«А с л а н б ә ј. Јахшы, бир мәнә дејин көрүм, гојунун јарасыны сиз дезинфексија еләмисинизми?

Г ә н б ә р. Ганмадыг, һәким аға!

Г у р б а н. Баша дүшмәдик, гурбаның олум!

З а м а н. О нә сөздү, башына доланым! (*Чамаат күлүшүр*).

А с л а н б ә ј. Бир дә мәнә дејин көрүм, гојун јаралананда онун температурасыны өлчүрсүнүзмү?

Г ә н б ә р. Ганмадыг, һәким аға!

Г у р б а н. Баша дүшмәдик, гурбаның олум!

З а м а н. О нә сөздү, башына доланым! (*Чамаат күлүшүр*).

Г у р б а н. Һәким аға, јарајнан сәнин ишин јохдур, јаранын дилини биз өзүмүз билирик. Кечән һәфтә гумрал кәрә гојуну чанавар јараламышды. Бах, јарасы белә калафа иди. Гара нөјүтү сүртдүк, ики күндә јахшы олду (*чамаат вә Күлбаһар диггәт илә гулаг асыр*). Кечән күн Һачы Әмраһкилин сүрүсүндән сары гојуну јенә чанавар дағытмышды; она да гара нөјүт сүртдүләр. Сәнин јарајнан ишин јохдур. Билирик, јахшы һәкимсән, сән бу

шогәриб гыздырмаја дәва вер, ја бизә бир мәсләһәтли сөз де. Бир дә сәни анд верирәм аллаһа, бизнән елә даныш ки, баша дүшәк».

Охумуш, али тәһсил көрмүш, заманәсинин габагчыл зијалысы адланан, «чәмијјәти-хејријјә» үзвү олан Аслан бәј Гурбан, Заман, Гәнбәр кими авам кәндлиләрдән вә чобанлардан чох-чох ашағыда дурур. Онларын һәјатсевән, тәчрүбәјә әсасланан, әмәкдә мүәјјәнләшән һәгигәт һиссләри мөһкәмдир. Бу адамлар нә гәдәр чәтин шәраитә дүшсәләр дә, јенә никбиндирләр. Онлар чобан тәчрүбәләри илә Аслан бәјин, онун елминин, һәкимлијинин јаланчылығыны дәрк едирләр. Бу идрак онлары јашамаға да, инкишаф етдирмәјә дә гадирдир. Аслан бәјин һәкимлији Рүстәм бәјин алимлији вә Сәмәд Ваһидин шаирлији илә ујғун кәлир.

«Анамын китабы»нда әсас зиддијјәт јалныз бу сајдыгларымыздан, изаһ етдикләримиздән ибарәт дејилдир. Бунлар анчаг һадисәнин шәраитидир, тәфсилатыдыр. Әдиб, һәр шејдән әввәл, бизим диггәтимизи Зәһрабәјимин аиләсинә чәлб едир. Бу аиләнин симасында Ч. Мәммәдгулузадә о заманкы Азәрбајчан зијалыларынын дахили зиддијјәтләрини, синфи тәбәгәләшмәсини көстәрмишдир. Бу зиддијјәт вә тәбәгәләшмәнин исә мараглы вә бөјүк тарихи-ичтимаи сәбәбләри вардыр.

Мә'лумдур ки, ингилаба гәдәрки Азәрбајчан мүстәмләкә иди. Јалныз Бакы нефти дејил, өлкәнин мә'дән очаглары, мәһсулдар торпағы, бәрәкәтли кәнд тәсәррүфаты, еләчә дә чоғрафи мөвгеји, көзәл аб-һавасы бир чох империалист дөвләтләри тамаһа салмышды. Өлкәнин сијаси-стратежи вәзијјәти — Авропа илә Асија, Гара дәнизлә Хәзәр дәнизи арасында бир кечид мәгамында олмасы, шәргдән гәрбә, шимала вә гәрбдән шәргә, чәнуба кедән јоллар вә јолчулар үчүн дүшәркә тәшкил етмәси әһалинин һәмишә талан, гарәт горхусу алтында галмасына сәбәб олмушду. Анчаг гәһрәманлығы, икидлији вә полад ирадәси сајәсиндә Азәрбајчан халгы мин илләр боју өз мәнлијини, варлығыны горумуш, нәһајәт, Октјабр ингилабы сајәсиндә бөјүк рус халгынын гардашлыг көмәји илә һәмишәлик азадлыг вә милли истиглалијјәтини газана билмишдир.

Хүсусилә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда харичи сијасәт тә'сирләринин мүбаризәси даһа мүрәккәб вә даһа кәскин бир шәкил алмышды. «Анамын китабы» әсәриндә ана вәтәнин мә'нәви һәјатыны әсас мөвзу сечән, ичтимаи гүввәләрин тәнасүбүнү верән әдиб әчнәби тә'сирләри вә бунлардан һәр биринин маһијјәтини, ич үзүнү мәһарәтлә көстәрмишдир.

Әсәрин III вә IV мәчлисләриндә бир ата-ананын өвлады олан гардашлар арасындакы зиддијјәт вә мүбаризә сон нөгтәсинә чатыр. Бунларын «мәсләк үстүндә, китаб үстүндә» төрәјән мүбаһисәләри, нәһајәт, кәскинләшир, дәринләшир вә дүшмәнчилијә чеврилир, гардашларын ајрылмасы, аиләнин дағылмасы илә нәтичәләнир.

Бу адамларын һәр бири XX әсрин әввәлләриндә харичи тә'сирләрә әсир олан бир дәстә Азәрбајчан буржуа зијалысыны тәм-

сил едир. Бу адамлар халг ичиндән чыхмамышлар. Она көрә дә бөјүк ичтимаи идеал саһиби дејилләр. Бунлар јухарыдан јетишмиш, пул вә газанч хатиринә тәһсил көрмүш адамлар идиләр. Бу адамлар халгдан, онун ән'әнәләриндән ајрылмышдылар. Онлар ана вәтәнин јох, кәнардан — Түркијә вә Ирандан кәтирилмиш зәрәрли, фанатик, тәәссүбкеш тә'сирлә тәрбијәләнмишдиләр. Вәтәни тәмсил едән пак, саф үрәкли, меһрибан ана Зәһрабәјим оғланлары арасында көрдүјү бу ихтилафдан изтираб чәкир, һәјәчана дүшүр. О өзүнү итирир, нә едәчәјини билмир. Рүстәм бәј анасынын тәлашыны дујуб, ону белә баша салыр:

— «Ана, бах, мән сәни лап чох јахшы баша салым, нә гәдәр ки мән бу китаблара е'тигад еләјирәм *(өз китаблары тәрәфә әлини тутур)*, Мәһәммәдәли дә бу китаблара *(Мирзә Мәһәммәдәлинин тәрәфинә әлини узадыр)* вә Сәмәд дә бу китаблара *(Сәмәд Ваһидә тәрәф әлини узадыр)* е'тигад еләјирләр, дәхи биз нә тәһәр... меһрибан јола кедә биләрик?».

Демәк лазымдыр ки, бу гардашлар арасында чар мә'мурлуғуна, рәсми даирәләрә рәғбәт бәсләмәсинә бахмајараг, аз-чох һәгигәт һисси анчаг Рүстәм бәјдә вардыр. О, көһнә китаблар васитәсилә өлкәјә јеријән әчнәби тә'сирини көрүр, өзүнүн дә мүәјјән дәрәчә бу тә'сирдән узаг олмадығыны дујур.

Бу гардашларын бир евдә сөзбир, һәмфикир олмасыны, «һүрријјәт әсасларыны кәндли вә әһли-кәсәбә ичиндә мүнтәшир етмәсини», «һәмин нијјәтләрини әмәлә кәтирмәк јолунда лазыми мәтбуат чәм еләјиб, гәләм илә чалышмасыны» ешидиб ахтарыша кәлән чар сензору гардашларын китабларыны јохлајанда бир шеј тапмајандан сонра чох севинир вә разы кедир. «Лүғәт, елми-нүчум, ше'р китабларындан» башга бир шеј көрмәјән сензор меһрибан бир дил илә гардашлардан ајрылыр. «Китабларынызы көрәндән сонра дәхи инди фикрими билмәррә дәјишдим»,— дејир. Горхулу бир мачәранын бу хош нәтичә илә битмәси Рүстәм бәји севиндирир. О, гаһ-гаһ чәкиб ачы-ачы күлүр: «Һәлә индијә кими халг бир шеј баша дүшмүрдү, индијә кими халг дејирди: мәрһәба Әбдүләзимин оғланларына. Машаллаһ, бири Петербургда елм тәһсил едиб, бири Истамбулда, бири дә Нәчафүләшрәфдә, үчү дә, машаллаһ, охујуб алим олуб. Амма бундан сонра ағызларда сөјләнәчәк ки, һаман үч алимин бири *(Мирзә Мәһәммәдәлијә ишарә едир)* хүсуф-күсуф дуасы јазыр, бири *(Сәмәд Ваһидә бахыр)* мәфаилүн-фаилатүн, бири дә *(өзүнә бахыр)* валлаһ, өзүм дә һеч баша дүшмүрәм ки, мән нәчијәм *(гаһ-гаһ чәкир)»*.

Белә зијалылар азадлыг, маариф, мәдәнијјәт һаггында дүшүнәндә, «чәмијјәти-хејријјә» тәдбирләри иддиасына дүшәндә хүсусилә күлүнч олурлар. Онлар Азәрбајчан халгынын ничат јолуну бирликдә, әмәкдә, мүбаризәдә, күтләви һәрәкатда јох, кәнарда ахтарыр, һәр бир тәрәггинин илк јардымчысы олан фәһләни, синфи мүбаризәни, халгы, зәһмәткешләри лазымынча танымыр, танија билмирләр. Бурадакы охумушларын һеч бири

Азәрбајчанын әсл доғма, һәгиги халг зијалысы дејилди. Буна көрә дә Чәлил Мәммәдгулузадә өз әсәриндә бу адамларын пәрәстиш етдикләри бош вә мә'насыз китаблара гаршы ананын, доғма торпағын әтри дујулан һәјат китабыны гојур.

Алтмыш јашлы Зәһрабәјим вә онун китабы бөјүк әдибин әсәриндә вәтән китабыдыр. Бу елә бир китабдыр ки, бүтүн балаларын, вәтән өвладынын ады бурада јазылмышдыр. Зәһрабәјим һәмишә буна бахараг тәсәлли алыр. Өвлады һаггында һәр бир ширин вә әзиз хатирәни бу китабда тапыр.

Әкәр «Өлүләр»дә сон сөзү атанын сәрхош оғлу Искәндәр демишдисә, орада һәгигәтн Искәндәр тәмсил етмишдисә, бурада сон сөзү ананын исмәтли вә намуслу гызы Күлбаһар дејир. Әкәр «Өлүләр»дә Искәндәр јалныз балача гардашы Чәлал, бачысы Назлы илә севинир, онларла тәсәлли тапырдыса, бурада Күлбаһар анасы Зәһрабәјимә архаланыр. «Өлүләр»дә Искәндәр мәғлуб олуб, ачы бир тәәссүфлә тә'сирли нитг сөјләјирдисә, бурада Күлбаһар мә'нәви чәһәтдән галиб кәлир. Күчсүз, көмәксиз, тәк галан Искәндәр Шејх Нәсруллаһ дүнјасынын өнүндә үсјанкар ифадәләрдән башга бир әлач тапмырдыса, бурада Күлбаһар, анләнин мүбариз вә ирадәли гызы кими, ирәлијә јеријир: *«(Гачыр ичәри, отагдан нефт вә кибрит кәтирир. Китабларын үстүнә төкүб од вурур. Китаблар чөлдә алышыр вә Күлбаһар дурур отағын ортасында, голтуғундан анасынын китабыны чыхардыр, бир сәһифәсини ачыр вә диггәтлә бахыр)»*.

Күлбаһарын сон сөзү чох гүввәтли вә тә'сирлидир. Бу нитг, үмумијјәтлә, әдәбијјатымызда мәзмунлу, лирик монологлардан бирилир. Бурада мүәллиф өз фикирләрини јығчам, хүласә һалында, бәдии, орижинал вә јени бир шәкилдә гәһрәманын дили илә ифадә етмишдир.

«Анамын китабы»нда халгын талеји мәсәләси ичтимаи мүбаризәләр, сарсынтылар дөврүндә гојулмушдур. Һәм дә әсәрин бу бөјүк мәсәләси ән'әнә чәрчивәсиндә јох, сијаси мүбаризә чәбһәсиндән гојулмушдур.

«Анамын китабы»нда зәһмәткеш халгын нүмајәндәләри, чамаатын ән ашағы тәбәгәсиндән олан адамлар орижинал, сәмими дујғулары илә тәсвир едилмишдир.

Бурадакы чобанлар ифтихарла дејирләр:

Биз чобаныг, дагды, дашды јеримиз,
Дәрс алмајыб һәгди ки, һеч биримиз.
Амма зөвгү сәфалыдыр чобанлар,
Гардашлыгда вәфалыдыр чобанлар.

Бунлар тәһсил алмамыш олсалар да, саф, тәмиз зөвг саһибидирләр. Әдибин рә'ји илә десәк, чобанлар јаланчы мәдәнијјәт дәрси алмамышлар. Муасир буржуа мүнасибәтләри вә әхлагы онлары поза билмәмишдир. Буна көрә дә «гардашлыгда вәфалыдырлар», јахшы нијјәт саһибидирләр.

Әдиб онларын ибтидаи, патриархал һәјат көрүшләрини, шүбһәсиз, мүәјјән дәрәчәдә идеализә етмишдир. Һәгигәт ахтаран, өз доғма гардашларындан вә чәмијјәти-хејријјә ичласындан бир вәфа көрмәјән Күлбаһар чобанларын ишинә валеһ олур, онлара мејл един, онларын пешәләринә мәфтун олур.

Охумуш гардашларын бәласы бурасындадыр ки, халгдан узаг дүшмүшләр. Халгы вә онун гүввәсини көрмүр, дујмурлар. Буржуа гәзетләринин бошбоғазлығына ујан гардашлар халг талеји илә, фәһлә синфинин бүтүн өлкәјә сәс салан мүбаризәси илә фәал бағлы дејилләр вә халг талеји һаггында онларын дајаз, күлүнч, сәтһи дүшүнчәләри һамыда истеһза доғурур.

Мирзә Чәлилә көрә, гуртулуш, истиглалијјәт, азадлыг уғрунда мүбаризәдә бирлик олмалыдыр. Вәтән өвлады, даһа доғрусу, зәһмәткешләр оғуллу-гызлы, бөјүклү-кичикли, һамы әл-әлә вермәлидир. Сәјјарәләр күнәшин әтрафында һәрләндији кими, вәтән балалары да өз аналарындан ајрылмамалыдырлар. Бу һәгигәти анламајанлар, буна әмәл етмәјәнләр әслини итирәнләрдир. Онлар өмүр бојунча пешман олачаг, вичдан әзабы чәкәчәкләр. Бу, халгын, зәһмәткешләрин чанла, ганла, фикир вә идеја илә бир-биринә бағлы олмасы демәкдир. Адамларын бир-бири үчүн үрәк јандырмасы, бир-биринин һалына, дәрдинә галмасы демәкдир.

Мирзә Чәлилин реализминдә Азәрбајчан кәнди вә кәндлисинин о заманкы ағыр вәзијјәти әкс олунмушдур. Анчаг бу ағыр вәзијјәтдән һәгиги ничат јолу вә тәдбири јохдур вә бәлкә дә бөјүк әдибин бу һагдакы тәсәввүрләри һәлә онунчу илләрдә лазымынча мүәјјәнләшиб бүллурлашмамышды. 1905-чи илдә јаздығы «Бинәсибләр», «Хејир-дуа» әсәрләриндә фәһлә һәјатынын ағыр, дәһшәтли мәнзәрәләринә аид тәсвирләр вардыр. Анчаг ири һәчмли пјесләриндә бу чәһәт габарыг дејилдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Лал» адлы балача, бир пәрдәлик пјеси мараглыдыр. Мүәллиф бу әсәриндә күчәдә ағлајан алты вә сәккиз јашлы ики ушағы тәсвир едир. Онлар мүһарибә илләриндә ханиманларындан ајры дүшмүш, ата-аналарыны итирмишләр. Онларын сәсинә бир интелликент, бир чиновник, бир мө'мин, нәһајәт, сәнәти мә'лум олмајан бир лал кәлир. Зәнк сәсини ешидән интелликент ушаглара ики шаһы атыб кедир. Азан сәсини ешидән мө'мин дә кедир. Нәһајәт, ушагларын јанында анчаг лал галыр. Бу лал, мәрһәмәт һисси илә чошараг, ағлајан ушаглары гучағына алыб, тәсәлли верир вә овудур.

Әслинә бахсан, миллијјәти, сәнәти, пешәси вә әмлак вәзијјәти мә'лум олмајан бу лал кишини, әдиб, лал олдуғу үчүн јох, мүәјјән дәрәчәдә кар олдуғу үчүн тәсвир вә тә'риф етмишдир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин тәсвир етдији шәһәрдә вә күчәдә зијалылар, чиновникләр, тачирләр, мө'минләр мүһитиндә јетим ушагларын һалына галан јеканә адам лалдыр. Нә үчүн? Чүнки бу лал һәм дә кардыр, кар исә зәнк сәсини, јә'ни мүасир буржуа шүарларыны ешитмир, бу кар азан сәсини, јә'ни дин нүмајәндәләринин һијлә вә јаланыны ешитмир, чүнки бу карын нә килсәдә, нә мәсчиддә, нә чәмијјәти-хејријјә ичласында, нә дә тичарәт идарәсиндә бир иши вар. Бу лал шәхси мәнфәәтини күдмүр, буна көрә дә тәмиз инсанлыг һисләрини итирмәмишдир. Бу адам өз вәтәндашына, балача ушагларын пәришанлығына јанып, онлара бачардығы көмәји едир.

Бу рәмзи әсәрдә Чәлил Мәммәдгулузадә мүасир буржуа вә хырда буржуа мәдәнијјәтчилијинин пучлуғуну, бу мәдәнијјәтин халгла олан әлагәсини, даһа доғрусу, әлагәсизлијини вермиш, јүксәк бәдии бир мәнзәрә чәкмишдир. Бурада әдибин үрәјини ағрыдан, һеч бир заман јадындан чыхмајан бәшәри дәрдләр верилмишдир.

Рәсми мәтбуатда, идарә, мәктәб вә с. мүәссисәләрдә нә чүр тәдбир, тәшәббүс десән вар, анчаг мөһтач оланлара, јетим, јурдсуз вә кимсәсизләрә гајғыдан әламәт јохдур. Бөјүк әдиб мүлкәдар, буржуа әхлагынын маһијјәтини реал һәјати фактларла көстәрмәк истәмишдир. Кимсәсиз ушаглара анчаг мүасир рәсми мүһит вә еһкамдан узаг, әсл инсани һисләри корланмамыш адамлар гајғы вә мәрһәмәтлә јанашырлар. Һамы үчүн дәһшәт, фәлакәт кәтирән мүһарибәјә дә истисмарчылар бир фүрсәт, газанч мәнбәји кими бахырлар.

Зәһрабәјимин оғланлары да белә, бу мәнзәрәдә көрдүјүмүз јүксәк инсани һисләрдән мәһрум охумушлардандыр.

Бунлар һәрәси бир «елм саһиби»дир, һәрәси бир пешә саһибидир, амма онларын һеч бири бир инсан, бир вәтәндаш, һәтта бир аилә үзвү олараг, бир өвлад олараг, бир гардаш олараг адам дејилдир. Бунлар халгынын, аиләсинин, анасынын, бачысынын, торпағынын нанкору, дүшмәнидирләр.

Тәсадүфи дејил ки, әдиб вәтән вә халг азадлығыны тәрәннүм едән «Анамын китабы» әсәрини мүсават заманында јазмышдыр вә мәһз бу әсәриндә маскалы буржуа зијалыларыны ифша етмишдир. Чүнки сөздә халг адындан, Азәрбајчан адындан данышан, һәгигәтдә исә Азәрбајчаны империалистләрә сатан, халгын әсарәтини әбәдиләшдирмәк истәјән, вәтәнә, ана торпаға хаин чыхан әксингилабчы зијалылар о дөврдә кениш мејдан алмышды.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин классик бојаларла тәсвир етдији сәмәд ваһидләри, мирзә мәммәдәлиләри, рүстәм бәјләри «мүсават» парламентинин һәр ичласында, һәтта бу ичласларын рәһбәрлијиндә көрмәк оларды.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирик комедијалары, хүсусилә силсилә тәшкил едән «Өлүләр», «Данабаш кәндинин мәктәби», «Анамын китабы» әсәрләри драматуркија тарихимиздә јүксәк пилләсајылыр. Бу әсәрләр нәинки идеја, мәзмун е'тибарилә, һәм дә драматуржи гурулуш, техника, бәдии сәнәткарлыг е'тибарилә дә биткин әсәрләрдир. Бу әсәрләрин мүәллифи, Молјер, Гогол, Мирзә Фәтәли кими классикләр сәвијјәсиндә дуран бир драматургдур. Чәлил Мәммәдгулузадә өз комедијаларында әсасән көһнә дүнјаны, дурғун, јекнәсәг, донмуш бир һәјаты тәсвир етмишдир. Обломовларын, маниловларын һәјаты кими Шејх Нәсруллаһын,

«Өлүләр» әсәринин тамашасындан бир сәһнә.

газынын, Мирзә Мәһәммәдәлинин, Сәмәд Ваһидин һәјаты да јекрәнк иди.

Белә бир аләми драматик кәркинлик, интизар, һәрәкәт, мүнагишәләрлә тәсвир етмәк олдугча чәтиндир. Бурада сәнәткар мүстәсна бир гүдрәт саһиби олмалыдыр, ән надир бир үсул тапмалыдыр ки, бу «өлүләр» аләмини һәрәкәтә кәтирсин вә бу аләмин механизмини ачан бәдии бир ачар тапсын.

Мирзә Чәлилин комедијаларында һәрәкәт үстүнлүјү, мүнагишә, кечидләр, васитәли хасијјәтнамәләр, динамик мүкалимәләр, тәһлили суал вә хитаблар чохдур вә мәһарәтлә јарадылмышдыр. Бу әсәрләрдә артыг бир сөз тапмаг мүмкүн олмадығы кими, нагис бир епизод да тапмаг мүмкүн дејилдир. Мүбаризәләр, мүнагишәләр, инсанлар гәһрәманын башында, талејиндә елә чәмләнмишдир ки, бунларын бәдии әсәр јох, һәгигәтән баш вермиш фактик бир әһвалат олмасына инанырсан. Драматик үсуллар, кечидләр, һәрәкәтләр әһвалатын тәбиилијини позмур, әксинә, бу тәбиилијин өзүндән доғур. Шејх Нәсруллаһ чамааты гәбиристанлыға апаранда тамашачы јүксәк бир интизар кечирир. Тамашачы, өлүләрин дирилмәјәчәјини билир. Бир тәрәфдән дә чамаатын бу е'тигадла гәбиристанлыға кетмәсини көрүб өз-өзүнә суал верир: «Көрәсән инди нә олачаг?» Өлүләр дириләси дејил. Шејх дә ағыллы, чохбилмиш, һијләкәр адамдыр. О, мөһтәкирдир. Бош јерә бу гәдәр адамы мәзарлыға гачырмаз. Бәс елә исә бурада мәсәлә нечә гуртарачаг?

Бурада һеч кәсин зеһнинә кәлмәјән бир һадисә баш верир: Һеч ким ирәли јеријиб өз өлүсүнүн дирилмәсинә разы олмур. Нә үчүн разы олмурлар? Бунун сәбәбини Искәндәр чох јахшы сөјләјир вә ораја јығыланларын ријакар симасыны ачыр.

Ејнилә дә «Анамын китабы»нда гардашларын мүбаризәси көзләнилмәз вә маһир бир үсул илә һәлл олунур. Гардашлар евдә бир-бири илә аз гала әлбәјаха вурушдуғу, бир-бирини парчаламаға һазыр олдуғу һалда, полис мә'муру ичәри кириб ахтарыш апарыр ки: «сиз гардашлар әлбир олуб һөкумәти јыхмаг истәјирсиниз...».

Мирзә Чәлилин комедијаларында әһвалат ачы, лакин мә'налы күлүш јарадан мәһз белә бәдии үсуллар, контрастлар, кинајәләр, надир драматик вәзијјәтләрлә инкишаф едир.

Әдибин инсан сурәтләри чох үмумиләшдирилмиш, ичтимаисијаси нәһәтдән дәгиг ишләнмиш сурәтләрдир. Драматуркијамызда бир сыра сурәтләр вар ки, өз-өзлүјүндә мүвәффәгијјәтлидир. Анчаг бу сурәтләр мәһдуд вә дар бир даирәдән кәнара чыхмыр, тәсәввүрү мәшғул етмирләр.

Мирзә Чәлилин јаратдығы сурәтләр белә дејил. Биз Шејх Нәсруллаһы танıјырыг вә бир тип олараг бәјәнирик. Лакин алдығымыз тә'сир Шејх Нәсруллаһ илә мәһдудлашыб галмыр. Биз Шејхин архасында бүтүн бир аләм, бир дүнја көрүрүк. Шејхин шәхсијјәти вә мачәрасы бүтүн мүсәлман дүнјасынын фачиәсини, мөвһумат, хурафат аләмини, дини тәфәккүрүн мүдһиш мәнзәрәләрини чанландырыр.

Еләчә дә бизим диггәтимиз Күлбаһарын шәхси симасында дајаныб галмыр. Күлбаһары танымагла биз изтираб чәкән вәтәндашларымызы, вәтәнимизи танıјырыг; ону алгышлајаркән вәтәни, јүксәлмәкдә вә күчләнмәкдә олан вәтәни алгышлајырыг.

Бу бәдии үмумиләшдирмә Мирзә Чәлилин комедијаларыны әдәбијјатымызда һәмишә јашадачагдыр.

Мирзә Чәлилдә типләрин ачыг вә мүстәгим хасијјәтнамәси верилмир. О, һеч бир гәһрәманы тә'рифләмир, һеч бир мәнфи сурәти писләмир. Онун јолу һәмишә мәчаз, бәдии лөвһә, кинајә вә тә'риз јолудур. Һадисәнин, мүбаризәнин өзү елә јолларла давам вә инкишаф едир ки, тәзә дә, көһнә дә, фәрәһ дә, кәдәр дә, көзәл дә, кифир дә, јахшы да, пис дә, чәсур да, горхаг да, чаһил дә, мүнәввәр дә ајдын көрүнүр. Хасијјәт (267/пислик, јахшылыг) бу адамлара кәнардан вурулан пејвәнд дејил, бу адамларын бүтүн һәрәкәтләрини, ишләрини, данышыгларыны, фикирләрини истигамәтләндирән дахили бир гүввәдир.

* *
*

Мирзә Чәлил гыса, мә'налы, психоложи һекајәнин бөјүк устасыдыр. Онун һекајәләриндә објектив, ширин, мүлајим бир нағыл үсулу вар. О, охучусуну һадисәјә, әһвалата елә бағлајыр ки, мүәллиф јада дүшмүр, көрүнмүр. Демәк истәдикләринин һамы-

сыны һәјата, објектив һәгигәтә дедирдир; һәјати факт вә һадисәләр илә дејир. Охучу онун әсәриндәки әһвалата һәмишә һәгигәтдә олмуш бир һадисә кими бахыр.

Л. Толстој реализмин мүһүм шәртини бунда көрүрдү ки, охучу һадисәни, тәсвир вә хасијјәтнамәни охујанда демәлидир: доғрудан да белә олар, ајры чүр ола билмәз.

Мирзә Ҹәлилин һекајәләри бу шәртә тамамилә ујғун әсәрләрдир. О, бир һадисә, бир тип васитәсилә охучуну бөјүк бир аләмә бағлајыр, ону дүшүнмәјә мәҹбур едир. Мө'мин Уста Зејналын («Уста Зејнал» һекајәси) эталәтини бүтүн бир аләм кими көстәрир. Худајар бәјин азғынлығыны нә вахт вә ким тәрәфиндән исә халгын бојнуна гојулмуш мүдһиш зүлм, ганун һөкмүндә тәсвир едир. Зејнәбин фаҹиәси исә инсаны ағладыр («Данабаш кәндинин әһвалатлары»).

Ҹәлил Мәммәдгулузадә бизим реалист һекајәчилијин бинасыны гојмушдур. Биринчи дәфә әдәби дил илә данышыг дили арасындакы сәдди јыхан, һәјат вә мәишәт лөвһәләрини нәсрә мөвзу едән, «сечилмиш», фөвгәл'адә шәхсијјәтләри дејил, ади, һәгиги адамлары, башга сөзлә десәк, «кичик» адамлары бәдии әдәбијјата лајиг көрән, бәдии тәсвирдән сүн'и бәзәји, ујдурманы атан, һәјаты бәдии тәфәккүрүн јеканә әсасы, мәһәк дашы сајан Ҹәлил Мәммәдгулузадә олмушдур. Онун һекајәләриндә кечмиш Азәрбајҹан мәишәтиндән верилән лөвһә вә сәһнәләр, һәр шејдән әввәл, өз һәгигилији, инандырычылығы, тәбиилији илә охучуну валеһ едир. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повести, «Уста Зејнал», «Почт гутусу», «Гурбанәли бәј», «Рус гызы», «Иранда һүррийјәт», «Атлар дајанды» вә с. һекајәләр бәдии нәсримизин ән көзәл нүмунәләри сајылмагдадыр.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әслиндә мәзәли бир һекајәдир. Бурада Мәһәммәдһәсән әминин — касыб, авам, мө'мин бир кәндлинин Кәрбәлаја кетмәк үчүн алдығы ешшәјин итмәси маҹәрасы нағыл олунур.

Анчаг бу, һадисәнин заһири тәрәфидир. Бу әһвалатын архасында әдибин дәрин мә'налы истеһзасы, ачы көз јашлары көрүнүр. Әдиб сағ икән нәшр етдирмәдији бу әсәр һаггында белә дејирди:

«Миладын мин сәккиз јүз доханынҹы илләриндә Неһрәм кәндиндә мүәллим олдуғум вахт кәндләримиздә гәрибә һаллар көрәрдим вә көрдүкләрими јазыја көтүрәрдим.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» сәрлөвһәдә Мәһәммәдһәсән әминин ешшәјинин итмәјини биринчи дәфә һекајә суретиндә јаздым. Бурада рәвајәт олунур ки, нә төвр Данабаш кәндинин јүзбашысы Худајар коха Мәһәммәдһәсән адлы бир фәгир кишинин ешшәјини апарыб шәһәрдә сатыр вә о пула орада бир өврәт сиғә eләјир. Вә һалонки, Мәһәммәдһәсән әми вар-јохуну сатыб, бу ешшәји алмышды вә бир ајын мүддәтиндә бәсләјирди ки, миниб кетсин Кәрбәла зијарәтинә».

Әдибин бу әсәриндә реализм, һәјат һәгигәтинә пәрәстиш ән

гүввәтли ҹәһәтдир. Мәһәммәдһәсән әминин башына кәлән бу күлмәли, һәм дә ағламалы маҹәра чох марагла охунур. Һәр сәһифәдә инсанын додағы гачыр. Күлүрсән, ејни заманда, ачыјырсан, тәәссүф едирсән. Мәһәммәдһәсән әминин башына кәлән әһвалат күлмәли бир маҹәра дејил, әслиндә јаныглы бир фаҹиәдир. Бу елә фаҹиәдир ки, јалныз Мәһәммәдһәсән әминин јох, минләрлә фәгир, јохсул кәндлиләрин башына кәлирди. Бу елә бир фаҹиәдир ки, јалныз Данабаш кәндиндә јох, о заманкы Азәрбајҹанын бүтүн кәндләриндә, һәтта бүтүн ислам дүнјасында баш верирди. Белә фаҹиәләрин беш-он ил дејил, мин ил боју давамы нәтиҹәсиндәјди ки, Мәһәммәдһәсән әмиләр јазыг, завааллы вә көмәксиз бир вәзијјәтә дүшмүшдү. Анчаг мәсәлә бурасындадыр ки, Мәһәммәдһәсән әми бу фаҹиәни «гәзаву гәдәрин» иши, тәбии, гануни бир һадисә, «алнына јазылмыш» гисмәт кими гәбул едир вә сусур.

Бу әсәрдә зүлм вә һагсызлығын, феодал зоракылығынын нә дәрәҹәдә һаким олдуғу, мүлкәдарларын, буржуазијанын дин вә шәриәт хадимләри тәрәфиндән нечә виҹдансызҹасына мүдафиә едилдији чох дәрин вә инандырыҹы бир тәбииликлә тәсвир олунмушдур.

Реализмә ејни сәдагәти әдибин сонракы һекајәләриндә дә көрүрүк.

Уста Зејнал Шәрг эталәтинин тимсалыдыр. Уста Зејнал өз тәбиәти е'тибарилә тәмиз вә салим кишидир. О өз әмәји илә доланан вә анчаг буна көз тикән, касыб вә јохсул һәјаты илә кифајәтләнән бир фәһләдир. Онун шәхси тәбиәтиндә бир инсан олараг, пис, чиркин хасијјәт јохдур. Анчаг онун бәласы авамлығында, садәлөвһлүјүндәдир. О, моллаларын ахирәт вә ҹәннәт вә'дләринә, бүтүн «кафирләрин ҹәһәннәм әһли» олдуғуна инаныр, она көрә дә өзүнү пәришан, јохсул, чыр-чындыр ичиндә олса да, һәр һансы бир әҹнәби хозејининдән «артыг» билир. Гапысында чалышдығы Муғдуси Акопа мәһәл гојмур, «кафирликдә, донуз әти јемәкдә» иттиһам едиб она күлмәк истәјир.

«Уста Зејнал» һекајәси сәнәткарлыг ҹәһәтдән дә чох мүкәммәл вә нүмунәви бир әсәрдир. Әһвалат драматик бир кәркинликлә инкишаф едир. Хозејин тәләсир, евини тә'мир етмәк, охумагдан гајыдан оғлуну тә'мир олунмуш отагларда гаршыламаг истәјир. Уста Зејнал бу вәзифәни өһдәсинә көтүрмүшдүр. Анчаг хозејин нә гәдәр тәләссә дә, Уста Зејнал ишләмир. Күндә ишә кәлир вә өз шакирди Гурбанла бир нечә саат лағлағы сөһбәт едиб вахт кечирир. Хозејин һирсләнәндә Уста Зејнал һеч е'тина етмир:
— «Горхма, — дејир, — хозејин, нә иш вар ки, гуртарарыг».

Охучу давам вә инкишаф едән бу зиддијјәтин һарада, нечә вә нә илә һәлл олунаҹағыны көзләјир. Бурада һеч вахт бизим зеһнимизә кәлмәјән вә күман едилмәјән бир чыхыш нөгтәси вардыр ки, һадисәнин чох көзәл һәлл олунмасына хидмәт едир. Уста Зејнал ермәни күпәсиндә су кәтирән шакирди Гурбана ачыгланараг әсәбиләшир, иши тәрк едәрәк чыхыб кедир.

«Гурбан, аллаһ сәнә лә'нәт еләсин. Ермәнинин күпәсиндә су кәтириб кәч гајырдын вә дүнја-аләми мурдар етдин. Аллаһ сәнә лә'нәт еләсин», — дејир.

Бу финалда нәинки зиддијјәт көзәл һәлл олунур, һәм дә бир мө'мин, бир мүтәәссиб олараг Уста Зејналын сәчијјәси тамамланыр.

Мирзә Чәлилин һекајәләриндә бир биткинлик, мүхтәсәрлик, јығчамлыг вардыр ки, бүтүн классик ирсимиздә давам вә инкишаф етдирилмәкдәдир. Бу һекајәләр бә'зән бөјүк бир роман гәдәр мә'налы, әһатәедичи вә күчлүдүр. Чәлил Мәммәдгулузадәнин нәсри өз көзәл хүсусијјәтләри илә әдәбијјатымызда мәшһурдур. Бу, бөјүк бир әдәби мәктәб тәшкил етмәкдәдир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин әдәбијјатымызы инкишаф етдирән, Азәрбајҹанда реализми јени, јүксәк мәрһәләјә галдыран бир сыра орижинал вә көзәл сәнәткарлыг хүсусијјәтләри вардыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирасы јени вә хүсуси бир хассә дашыјыр. Онун сатирасында тәнгид, ачы күлүш вә истеһза илә јанашы, дәрин фәлсәфи фикир вардыр. О, охучуну мүтәәссир етмәклә кифајәтләнмир. Бу тә'сирлә ону дүшүнҹә, тәфәккүр аләминә, иҹтимаи һадисәләрин маһијјәтинә вармаға чағырыр. Онун тәнгиди күлүшүндә дәрин иҹтимаи мә'на вә мәзмун вардыр.

Әдибин сатирасында көһнә дүнјанын чиркинликләрини көрән, онун гурбанларына ағлајан һәзин бир лирика дујулмагдадыр. «Өлүләр» пјесиндә Искәндәрин өз баҹысы Назлы вә гардашы Ҹәлал илә данышыглары; Күлбаһарын монологлары, «Ики гардаш», «Ики алма», «Гоша балынҹ» һекајәләриндәки дәрин, психоложи тә'сир бу лирикаја парлаг бир мисал ола биләр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин јуморунда исә, әксинә, дәрин бир рәғбәт һисс олунур. «Гузу», «Почт гутусу», «Уста Зејнал» һекајәләриндә бу рәғбәт даһа ајдындыр; чүнки бу үслубда әдиб ән чох мүсбәт адамлары, һәјат, әмәк адамларыны, кәндлиләри, фәһләләри, сәнәткарлары күлүш објекти етмишдир. Бу зүмрәдән оланлар нә гәдәр авам, садәлөвһ олса да, әдиб онлары мәһәббәтлә, һөрмәтлә тәсвир едир. Онларын тәнгидини дә күлүш, зарафат јолу илә верир.

Мирзә Чәлил бәдии тәсвирдә факт вә инсанлары мүгајисә үсулундан истифадә етмәји чох севир. Уста Зејналы Муғдуси Акоп илә, фанатик Мәшәдини Иванов илә («Рус гызы»), мәһкум мүсәлман гадынларыны нигилабчы-декабрист гадынларла мүгајисәдә верир. Контрастлы лөвһәләр реализм үчүн чох мәгбул, мүнасиб үсулдур. Бурада иҹтимаи сәһнә ајаниләшир. Рәнкләр, сәсләр, мүнасибәт вә көрүшләр өз-өзүндән ашкара чыхыр, ајдынлашыр. Даһа классик Шәрг ше'риндә, мәсәлән, Сә'дидә олдуғу кими, дидактикаја, моизәјә вә ја риторикаја имкан, еһтијаҹ галмыр. Әдиби дүшүндүрән мәтләбләрә охуҹуда дәрин инам, е'тигад јараныр.

Бу јарадыҹылыг үсулундан әдиб бүтүн жанрларда (драм, нәср, фелјетон) кениш истифадә едир. Бу ҹәһәтдән онун совет дөврүндә јаздығы «Трактор вә Әли шиәси» адлы публисист әсәри чох сәчијјәвидир. Бурада мүасир техникадан, онун тәсәррүфатда тәтбигиндән сөһбәт кедир. Хыш илә трактор, техник илә авам мүсәлман, Әли шиәси мүгајисә олунур.

Бу сатирик очеркдә, кичик бир фактын тимсалында бөјүк, зиддијјәтли бир аләм верилир. Трактор јени техниканы, тәрәггини, мәһсулдар иш үсулуну тәмсил етдији кими, Әли шиәси дә фанатик дүнјанын, мүсәлманчылығын, авамлығын, тәнбәллијин тимсалыдыр. Бири инсанлығы инкишафа, икинчиси керијә, әталәтә чәкир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализми дәрин көклү бир реализмдир. Тәрәфкирлик онун һәр бир әсәринин маһијјәтиндә олса да, һеч бир әсәрин заһириндә нәзәрә чарпмыр. Ән јүксәк кин вә әдавәт бәсләдији дүшмәнә гаршы һеч бир ачы, мәнфи сөз ишләтмәдији кими, ән чох севдији, идеализә етдији досту да гуру, чылпаг сөзлә мәдһ, тә'риф етмир. Әдиб һәр ики һалда бир јол илә, һәгигәти көстәрәрәк һәјаты олдуғу кими вермәк јолу илә, реализм јолу илә кедир.

О истәр тәсвир үсулунда, истәр күлүшүндә ҹанлы халг дилиндән, ел мисалларындан усталыгла истифадә едир.

Әдибин һеч бир әсәри, һеч бир бәдии тәсвир үсулу бизи јормур вә тәкрар дејилдир. Онун һекајәләрини охујанда биз өзүмүзү никбин, тәҹрүбәли, е'тибарлы, шән бир ел бабасынын јанында һисс едирик. Онун сөһбәтини динләдикҹә додағымыз гачыр, күлүрүк. Бу күлүш бизи ҹиддијјәтдән узаглашдырмыр, даһа да ҹиддиләшдирир; һәјат һадисәләринә гаршы көзүмүзү ачыр, бизи дүшүндүрүр, чох мәҹһул вә гапалы мәтләбләрдән агаһ едир. Биздә һадисәләрә, әтрафымыза даһа дәриндән нәзәр јетирмәк еһтијаҹы вә һәвәси ојаныр.

Ч. Мәммәдгулузадә әсринин сәчијјәви типләр силсиләсини јаратмышдыр. Онун јаратдығы сурәтләри үч група бөлмәк олар:

Биринчиси, көһнә дүнјаны, феодал-патриархал адәт вә ән'әнәләри тәмсил едән, бу адәтләрдән дөрдәлли јапышыб галан мүһафизәкар-руһаниләр, бәјләр, мүлкәдарлар, һачы вә кәрбәлајылар, јаланчы интелликентләр вә башгаларыдыр. Шејх Нәсруллаһ, Гурбанәли бәј, газы, Худајар бәј, Пирверди бәј, Сәмәд Ваһид бу силсиләдәндирләр.

Әдиб нифрәт бәсләдији бу типләрин зүлмүнү, бәд әмәлләрини, чиркин мә'нәвијјатыны габарыг көстәрир. Онлары бәшәријјәтин, тәрәггинин дүшмәнләри кими дамғалајыр.

Икинчи дәстәјә дахил олан инсанлар биринчиләрин әксинә олараг јенилик һисси илә аловланан, көһнә гајдалардан гылынҹ кими сијрилиб чыхмаг истәјән, өмрүнү көһнәликлә мүбаризәјә верән јени адамлардыр. Искәндәр вә Күлбаһар бу нәсилдәндир. Әлбәттә, бу адамлара букүнкү тәләбләр сәвијјәсиндән јанашанда көрәрсән ки, бунлар да там мүсбәт вә идеал инсанлар дејилдир. Әдиб бунлары мәһз реалист планда, тарихи инкишафда, кечмиш дүнјанын мүбаризәләриндә доғулуб јетишән, һәлә көһнә-

лијин чәнкәлиндән тамам гуртулуб хилас ола билмәјән, јенилик уғрунда мүбаризәнин илк гурбанлары кими вермишдир. Бу адамларын кәләчәјә доғру истиғамәтләнән арзулары, һәјата никбин бахышлары, мүгәддәс арзу вә идеаллары габарыг көстәрилир.

Үчүнчү дәстә чаһаншүмул мүбаризәнин һеч бир гүтбүндә дура билмәјән, көһнә ганун вә гајдаларын мәнкәнәсиндә сыхылыб әзилән, һүгугуну, инсанлыг мүгәддәратыны итирән, әсасән, мәзлумлар, мәһрумлар күтләсини тәшкил едән адамлардыр. Мәһәммәдһәсән әми, Зејнәб, Гурбан, Заман, Назлы, Уста Зејнал, Зәһрабәјим вә гејриләри бу групун нүмајәндәләридир. Бунлар зәһмәт адамлары, инсанлыға, чәмијјәтә хидмәт едән адамлар олсалар да, көһнә, зүлм вә зоракылыг шәраитиндә ән ибтидаи һүгуглардан belә мәһрум едилмишләр.

Һәјатда да, әдибин әсәрләриндә дә бунлар чохлуг тәшкил едирләр. Бу адамлар өз тәбиәтләри е'тибарилә дахилән, мә'нәви чәһәтдән тәмиз вә саф адамлардыр; бир инсан олараг һәмишә тәгдирә лајигдирләр. Анчаг бунлар бәдбәхтдирләр, мүбаризәдә ачиздирләр. Синифли чәмијјәтин гудуз, дәһшәтли ганунлары бунлары мәнкәнәјә салыб әзмиш, хырпаламыш, истисмарын, дин тирјәкинин сајәсиндә лап күтләшдирмишдир. Бунларын бә'зиләри мүбаризә һиссиндән тамам мәһрумдурлар. Ја дин, ја адәт бунлары о гәдәр әсарәт вә мәһрумијјәтдә сахламыш, о гәдәр дурғун, өлкүн, мәһбус һәјата алышдырмышдыр ки, бунлар сәс ешитдикдә ваһимәјә дүшүр, бир ишыг көрдүкдә јанғын зәнн едиб «сонра ичиндән хәта чыхар» дејирләр. Бу група мәнсуб оланлар башлары үзәриндә һәмишә јумруг көрмүш вә она көрә дә чәсарәт етмәјән, һәтта залымдан белә мәрһәмәт уман авамлардыр. Бунлар өз дост вә дүшмәнләрини јахшы таныјачаг синфи шүур дәрәчәсинә галхмамышлар.

Әдиб бу адамлара күлдүјү кими, онлара ачыјыр, үрәји јаныр. Бу силсиләнин тәсвириндә әдиб өз демократизмини даһа ашкар, даһа әјани вә инандырычы көстәрир, реализмин бүтүн бојаларыны мәһз мәсәләнин маһијјәтинә сәрф едир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сәрт, ифшачы реализми дил, үслуб мәсәләләриндә дә өз гүдрәтини сахлајыр. О, халис, доғма, әлван, образлы, ширин Азәрбајчан дилиндә, бә'зән лап чанлы данышыг дилиндә јазыр. О, заманәсинин китаб, рәсми мәтбуат дилинә зиддир. Әдиб өз әсәрләриндә әкинчинин, фәһләнин, халгын чанлы дилини әсас көтүрмүш, чох заман дилчиләрин, әдәбијјатчыларын ганун сајдығы бир сыра рәсми гајдалара гәти зидд олмушдур.

Бә'зиләри буну әдибә гүсур тутурлар, һалбуки Ч. Мәммәдгулузадә буну билә-билә едирди. О, халг дилини, күтләнин чанлы данышыг хүсусијјәтләрини чох севдијиндән вә ејни заманда, о дөврдәки сәрф-нәһвин зәнкин халг дили хәзинәсини һәлә тамам әкс етмәкдән узаг олдуғуну дујдуғундан, бу јолла кедирди. Мирзә Чәлил халгын тәбии, сәлис, мәзмунлу, чох әлван вә мүрәккәб дил, ифадә хүсусијјәтләрини бир инчи кими тапыб мүһафизә етмәк тәрәфдары иди.

Бөјүк әдибин бүтүн әсас әсәрләриндә халг руһу һакимдир. Онун китаблары халг мә'нәвијјатынын мүчәссәмәсидир. Бу әсәрләр һәм мәзмун, һәм шәкил е'тибарилә Азәрбајчан халгынын һәјатыны, мәишәтини, халгын инсанпәрвәрлик, мүбаризә, әмәк ешги, мәһәббәт дујғуларыны, јенилијә доғру мејлини, инкишаф, сәадәт, чәмијјәти хилас етмәк, достлуг, милли гардашлыг, ичтимаи әдаләт, бир-биринә көмәк, тәрәгги, јени мәдәнијјәт уғрунда чалышмаг кими јүксәк кејфијјәтләрини ифадә едән өлмәз бәдии таблолардыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализми бөјүк, зәнкин бир әдәби мәктәбдир. Гуртулуш, азадлыг, демократизм, маарифпәрвәрлик бу мәктәбин башлыча идеја мәзмунуну тәшкил едир. М. Ә. Сабир, Әли Нәзми, Ә. Гәмкүсар, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади, М. Ә. Мө'чүз, Ф. Көчәрли, Өмәр Фаиг кими әсрин бөјүк әдәби сималары бу мәктәбә мәнсуб адамлардыр. Бунларын һәр бириндә Молла Нәсрәддин реализми үслубунун хүсусијјәти бу вә ја башга дәрәчәдә давам вә инкишаф етдирилмишдир.

Мирзә Чәлилин реализми бир тәрәфдән һәјатдан гидаланыр, материалыны Азәрбајчан халгынын мүасир мәишәтиндән алырды, икинчи тәрәфдән М. Ф. Ахундовун јолу илә кедәрәк, бөјүк рус реализминин (И. А. Крылов, Н. В. Гогол, Л. Н. Толстој, А. П. Чехов, М. Ј. Салтыков-Шедрин) зәнкин тәчрүбәсиндән истифадә едир, јени шәраитдә тәнгиди реализми инкишаф етдирирди. Мирзә Чәлил Толстој, Гогол кими бөјүк рус реалистләрини јүксәк гијмәтләндирир, онлар һаггында хүсуси мәгаләләр јазыр, әсәрләрини тәрчүмә едир[1], онларын гәләм гүдрәтини тә'рифләјирди[2].

Мирзә Чәлил дә Толстој, Гогол кими, һәјата ајыг бахан, охучусуну ајылтмаға чалышан, һәјат һәгигәтини үстүн тутан, чәсарәтлә тәнгид едиб инандыран әдиб иди. Онун реализминдәки бәдии үсул вә мәзијјәтләр орижинал вә јенидир. Бөјүк бир әдәби нәсил — јени һәјат вә чәмијјәт, коммунизм уғрунда мүбаризә апаран совет сәнәткарлары севимли әдибин зәнкин ирсиндән һәмишә өјрәнмиш вә өјрәнирләр.

* * *

Реалист һекајә жанры бизим әдәбијјатымызда тәзә һадисәдир. Бунун чәмиси бир әсрлик тарихи вардыр. Кечән әсрдә рус әдәбијјатында роман нечә сүр'әтлә инкишаф едиб диггәти чәлб едирдисә, ијирминчи әсрин әввәлләриндә дә бизди һекајә, хүсусән реализми тәмсил вә тәчәссүм етдирән жанр олмаг е'тибарилә әһәмијјәтли јер тутурду.

Әсримизин әввәлләриндә, биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә мәтбуатын јајылмасы, ичтимаи мүнасибәтләрин сүр'әтләнмәси вә кенишләнмәси илә әлагәдар олараг, башга өлкәләрдә олдуғу кими, бизим вәтәнимиздә дә күнүн ваҹиб, чанлы, мүасир мәсә-

[1] «Зәһмәт, нахошлуг вә өлүм». «Шәрги-Рус». 1904, № 7.
[2] «Гогол». «Молла Нәсрәддин», 5 апрел 1909, № 14.

ләләрини реалист планда тәсвир етмәк зәрурәти күчләнмишди. Гәләмини мүасир мүбаризәләрдә ишләтмәк, үрәјинин дәрдини јазмаг үчүн васитәләр арајан бөјүк реалист, демократик әдибимиз Мирзә Ҹәлил Тифлисдә јаздығы илк һекајәсинин тарихчәсини белә данышыр:

«Бурада Мәһәммәдгулу бәј бир аз о үздән-бу үздән сөһбәт едәндән сонра мәним кефими сорушду вә буну да сорушду ки, тәзә јазы-позудан јанында бир шеј вардырмы?..

Бир ај бундан габаг тәзә јаздығым «Почт ғутусу» һекајәсинин әл јазысы голтуг ҹибимдә иди... Голтуг ҹибимдән дәфтәрчәни чыхартдым вә узатдым гаршыма тәрәф, о да дејәсән јухуда иди вә јухудан ајылан кими куја хаһи, нә хаһи әлини узатды вә дәфтәрчәни алды вә көнүлсүз, јавашҹа ачды вә истәјирди охусун, вагон кирди гаранлыг лағыма. Хүласә.

Бир вахт јадымдадыр, көрдүм ки, Мәһәммәдгулу бәј өзү-өзүнә күлүр, бахдым ки, «Почт гутусу»ну охујур. Бурада мән көрдүм ки, бу һекајәчијим гаршымын хошуна кәлир вә күлә-күлә мәнә деди:

— Сән бу һекајәни чох јахшы јазмысан.

Бу сөзләри дејәндән сонра јенә охумағында вә охуја-охуја күлмәјиндә давам едирди. Бу һекајәмин сәбәбиндән мән һәмин бу мүсафирәтимдә Тифлисә азарлыны апардыгда даһа Ирәвана гајыдыб кәлмәдим вә Тифлисдә галыб сонра да һәмишәлик тифлисли олдум...».

Авам, лакин сәмими, сәдагәтли, зәһмәткеш бир кәндлинин камил характерини верән бу «Почт гутусу» әдибин илк кичик һекајәси олса да, һәлә о заман охучуларын диггәтини ҹәлб етмиш, шөһрәт газанмышды.

Мирзә Ҹәлил сонралар да «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри илә јанашы, һәмин журналын мүәјјән нөмрәләринә әлавә шәклиндә, материалы мүсәлман һәјат вә мәишәтиндән көтүрүлмүш, бир-бириндән көзәл һекајәләр јазыб нәшр едир, охучуларыны севиндирирди. «Уста Зејнал», «Иранда һүррijјәт», «Гурбанәли бәј», «Никаранчылыг» бу силсиләдәндир.

«Никаранчылыг» бу силсиләнин ахырынҹы һалгасы иди. Бу һекајәдән сонра әдиб узун мүддәт һәмин жанра мүраҹиәт етмәмишдир. Онун һекајәләринә бир дә биз ингилабдан сонра «Јени јол», «Маариф вә мәдәнијјәт», «Коммунист» вә башга гәзет вә журналларын сәһифәләриндә раст кәлирик. Совет дөврүнүн мәһсулу олуб әввәлки ширин үслубуну, тәравәтини сахлајан әсәрләр, нәһајәт, Октјабр ингилабынын 10 иллији мүнасибәтилә нәшр олунан «Бәлкә дә гајтардылар» китабында топланмышдыр. Әсримизин әввәлләриндә, хүсусән ингилабын илк илләриндә һекајәјә олан марағы, хүсусән Мирзә Ҹәлилин һекајәләринә олан марағы ајрыҹа гејд етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бу да сәбәбсиз дејилди. Мә'лумдур ки, схоластик Шәрг әдәбијјатында шаһлар, ханлар, хаганлар, пејғәмбәрләр, имамлар, мүгәддәсләр һаггында дүзәлән вә јајылан әфсанә, мәрсијә, әсатир, нағыл, дастан, мәнгәбә-

ләрин сајы-һесабы јохдур. Тамамилә фөвгәлтәбии, хәјалат, хурафат аләминдән данышан белә нағыллар охучу вә динләјиҹини биздирмиш, јормушду.

М. Ф. Ахундовун, М. Ә. Сабирин, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә бирдән-бирә ачылан һәгиги һәјат мәнзәрәләри Азәрбајҹан охучулары үчүн јени бир кәшф, ҹанлы, тәравәтли бир аләм олду.

Охучу көрдү ки, бурада өвлијадан, әнбијадан, һуридән, мәләкдән, ҹиндән, шәјатиндән јох, јени, һәгиги һәјатдан, ҹанлы инсанлардан сөһбәт кедир. Охучу «Почт гутусу»ндакы Новрузәлинин сәркүзәштиндә өз мүасирләрини, көзү илә көрдүјү, шәхсән таныдығы, дујдуғу, дәрдләринә шәрик олдуғу адамлары көрүб севинирди. Реалист һекајәләр охучуну дин, мөвһумат вә хурафатдан хилас етмәкдән башга бир дә әфсанәви аләмләрдән јерә ендириб ону һәм күлмәјә, һәм ағламаға, һәм дә дүшүнмәјә, өзүнү әһатә едән иҹтимаи мүнасибәтләри јохламаға чағырырды.

«Почт гутусу» чох кичик бир әһвалатын тәсвиридир. Анҹаг бу әһвалат ујдурма, мө'ҹүзә, һәдис дејил, там һәјатдыр. Бәзәк-дүзәксиз, тәмтәрагсыз, чылпаг бир һәгигәтдир. Буна көрә дә охучуну тәәҹҹүбләндирмир, көзүнү ачыр. Охучу бир авам кишинин сәркүзәштиндә өз һәјатыны, өз күзәранымы, өз дост вә дүшмәнләрини көрүр. Көрүр ки, тәбиәтән зәһмәт, зилләт чәкән, вәфалы, сәмими бир кәндли олан Новрузәли авамлығы учундан нә мүсибәтләрә дүшүр, нә мәһрумијјәтләрә дүчар олур. Бунлар, Новрузәлини мәһкум едән бу мүнасибәтләр нә гисмәтдир, нә гәзавү гәдәрдир, нә дә ганундур. Бунлар зәһмәт адамларына сонрадан гурулан тор, манеәдир. Бунлардан гачмаг, үзүлүшмәк, хилас олмаг тамамилә мүмкүндүр.

Охучу ашкар көрүр ки, бөјүк әдиб балача бир сәһнәдә өз вәтәндашыны авамлыг, ҹәһаләт јухусундан ајылтмаг үчүн чох мүһүм мәтләбләр ачыр вә бунлары кинаjә илә данышыр.

Ширин, ибрәтли, мәзәли бир шәкилдә верилән мәктуб мачәрасы бир тәрәфдән дәрин мараг доғурурса, икинҹи тәрәфдән охучунун зеһнинә тә'сир едир. Бир нәфәр дә охучу тапылмаз ки, бу һекајәни охујуб күләндән сонра фикрә кетмәсин, Азәрбајҹан кәндлисинин о заманкы аҹынаҹаглы талејини дүшүнмәсин.

Мәшһур совет әдиби Маријетта Шакинјан бу һекајәни Авропа сәпкисиндә јазылан ҹилд-ҹилд романларла мүгајисә едәрәк дејир:

«Охучунун көрдүјү кими, һекајәнин сүжети јумористикдир, күлүш доғурмалыдыр. Анҹаг дәрин мәзмун, әһвалатын кедишиндән көзләндији кими күлүш һисси јох, даһа дәрин тә'сир, һәјәҹан, гәзәб, сарсынты, үмумиләшдирмә тә'сири доғурур...

Һекајәни охујандан сонра биз көзүмүзү јумуб, һекајәдәки сурәтләрин сәҹијјәсини, мөвзунун дәринлијини, әсәрдәки һәјәҹаны тәсвир едә биләрик. Бүтүн бунлар сөздә, заһири шәкилдә, тәсвирдә јох, чох заман киноекранда инсан вә һисләрин көстәрилдији кими, мәһз мүстәгил һәрәкәтдә характеризә едилир».

Мирзә Ҹәлил мөвзуларыны, үмумијҹәтлә һәјатдан, тарихи һәгигәтләрдән јох, мәһз бугүнкү һәјатдан, халгынын, вәтәнинин, вәтәндашларынын күзәран вә мәишәтиндән көтүрүрдү. Даһа доғрусу, бу мәишәтин өзү әдиби һәјәҹана кәтирир, јазмаға, «үрәјинин дәрдини демәјә» мәҹбур едирди:

«Тифлисин Шејтанбазарында раст кәлдијим ислам әләми һәр күн вә һәр саат мәни јазмаға вадар едирди. Материал о гәдәр иди ки, шаирләр дејән кими:

Јаза-јаза дәрдими аләмдә кағыз гојмадым,
Ахыры бир кушеји-дивара јаздым дәрдими.

Ахырда мән дә көтүрдүм бир һекајә јаздым. Јаздым ки, бир бәдбәхт мүсәлман зәһмәткеши ки, онун ады Уста Зејналдыр, о гәдәр дини ҹәһаләтә ҹумубдур ки, бу ҹәһаләтин бәрәкәтиндән һәмишә зәһмәтдәдир. Көрүрдүм ки, моллалар бу бичарә Уста Зејналы баша салыблар ки, дүнјада бир тәмиз вар, бир дә мурдар. Тәмиз одур ки, битли-сиркәли дә олмуш олса, анҹаг е'тигадҹа мүсәлман олсун, Әли. шиәси олсун вә мурдар одур ки, чох пакизә вә тәмиз дә олмуш олса вә бу дәгигә тәмиз бир һамамдан да чыхмыш олса, бир сурәтдә ки, о, мүсәлман дејил, ермәнидир, рус вә күрҹүдүр, о адам мурдардыр.

Мән дә кағыз тапа билмәјиб диварын сәһифәләрини гәнимәт билирдим ки, орада Уста Зејналын бәдбәхтлијини тәсвир едим вә һаман мин доггуз јүз бешинҹи илин јај фәслиндә «Уста Зејнал» һекајәсини јаздым».

Мирзә Ҹәлил бу заман минләрлә мөһтаҹ, кимсәсиз, мәзлум инсанларын әһатәсинә дүшмүш бир мүтәфәккирә бәнзәјирди. Ону әһатә едән мүһит вә инсанлар, санки она мүраҹиәт едир, тә'кид илә ондан көмәк истәјирдиләр.

Ҹ. Мәммәдгулузадә көрдүјү ағыр, ичтимаи фәлакәтләри, дәһшәтли сәһнәләри гәләмә алырды:

«Еј јазыг Иран фәһләләри, аҹ вә мәзлум әмәкчи халгы өз башыныза топлајын, онлара сөјләјин ки, бүтүн Русијада әмәкчи халг ајаға галхмыш вә бөјүк бир гүввә һалында топлашараг, бу күнәҹән алтында инләдији зүлмү өз үзәриндән атмышдыр. Орада өз јерли фәһләләринизә јетирин ки, онларын Русијадакы јолдашлары онлара салам көндәрирләр. Әкәр онлар бурадакы јолдашларынын јолу илә кетмәк истәсәләр, Иран залымлары, ханлары, ағалары, моллалары, әрбаблары, шаһзадәләри вә саирәләри тәрәфиндән онларын бојнуна салынмыш бојундуругдан азад олмаг истәсәләр, әкәр онлар өз инсани һүгугуну мүдафиә етмәк вә азад нәфәс алмаг истәсәләр, о заман онларын Русијадакы јолдашлары јадикар олараг онлара өз бајрағыны вә бу бајрагда јазылмыш мүгәддәс шүарыны верәрләр. Гој мәзлум вә бәдбәхт Иранын зәһмәткеш халгы бу шүары охусун:

Бүтүн өлкәләрин јохсуллары, бирләшин!
Гој охусунлар вә бирләшсинләр!»

Биринчи рус ингилабы илләриндә едилән бу мүраҹиәтдән ајдын көрүнүр ки, бөјүк әдиб јазычылыг, мәтбуат ишинә идеја, мәсләк, ингилаби мәгсәд иши, азадлыг јолунда мүбаризә ишинә әсл вәтәндашлыг иши кими бахырды. О, гәләми силаһа чевирмәји, зүлм вә ҹәһаләт әлејһинә бир мүҹаһид кими вурушмағы зәрури сајырды.

Мирзә Ҹәлилин әдәбијјатын јүксәк ичтимаи мәгсәди, идејалылығы һаггындакы бахышы өтәри олмамыш, һәмишә әсас истигамәтдә инкишаф етмишдир. Бу, онун реализминдәки башлыҹа хүсусијјәтләрдән бири кими гијмәтләндирилмәлидир. Онун һәр бир әсәринин әсасына ичтимаи-сијаси мәгсәд, ајдын идеја гојулурду. Белә бир шәраитдә әдибин мөвзу үчүн башга бир јерә, китаба, ја тарихә мүраҹиәт етмәјә нә еһтијаҹы вар иди? Бөјүк әдиб көрүрдү ки, бу ҹәһаләт, зүлм дүнјасы үзәриндән пәрдәләри көтүрмәк, адамларын көзүнү ачмаг үчүн бир јох, јүзләрлә кәскин гәләм, ити көз лазымдыр. Чох тәбии иди ки, онун лап илк һекајәләриндән мәтбуат вә охуҹулар јени вә гүдрәтли бир гәләм саһибинин әдәбијјат сәһнәсинә чыхдығыны севинҹлә гаршыладылар. «Уста Зејнал» һекајәсинин нәшриндән бир нечә ај сонра демократ тәнгидчи Фиридун бәј Көчәрли һәмин әсәрә хүсуси бир мәгалә һәср етмишди. Фиридун бәј Мирзә Ҹәлилин һекајәләриндә ән гүввәтли вә үстүн ҹәһәтләрдән бирини — һәгиги реализм үслубуну көрүр вә јүксәк гијмәтләндирирди.

Мирзә Ҹәлил кичик һәҹмли нәср әсәрләриндә бөјүк мәтләбләр гојур, ади данышыг үслубунда чох бөјүк мәсәләләрдән сөһбәт ачыр, мүасирләринин диггәтини ҹәлб едир, зеһинләри, мүһакимәләри силкәләјиб һәрәкәтә кәтирирди. М. Ф. Ахундов драм сәнәтини тәблиғ едәндә, вәтәндашларыны схоластикадан үз дөндәриб јени, авропасајағы әдәбијјат јаратмаға јалныз мәсләһәтлә кифајәтләнмир, тәҹрүби олараг драм сәнәтинин нүмунәләрини јарадыр вә өзүнүн дедији кими, бир «әндазә», өлчү верирди.

Реалист һекајә сәнәтиндә һәмин «әндазә»ни Мирзә Ҹәлил верирди. Әсримизин әввәлләриндән башлајараг 20-ҹи илләрин ахырынадәк әдибин јаратдығы әллијә гәдәр һекајә јени әдәбијјатымызын ән гијмәтли инҹиләриндән сајылыр. Бу һекајәләр јалныз «әндазә» олмагла галмајыб, өз дөврүндә халг һәјатынын ҹанлы лөвһәләрини әкс етдирән јүксәк идејалы бәдии әсәрләрдир.

Мөвзусу мүасир һәјатдан, һәгиги ичтимаи мүнасибәтләрдән көтүрүлән бу һекајәләрин һәр бириндә әдибин сәнәткарлыг мәһарәти, халгын дәрд вә еһтијаҹларына чарә арамаг ҹидд-ҹәһди, вәтәндашларыны гәфләт јухусундан ајылтмаг тәдбирләри јени вә орижинал бир шәкилдә мејдана чыхыр.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һекајәләрини мәзмун вә үслубуна көрә ики гисмә бөлмәк олар: портрет һекајәләри вә һадисә һекајәләри.

Портрет һекајәләринин әксәријјәти («Уста Зејнал», «Гурбанәли бәј», «Почт гутусу», «Рус гызы», «Зыррама») биткин инсан характеринин тәсвиринә һәср олунмуш әсәрләрдир.

Бу һекајәләрдә башлыча мәзмун әсәрин әсасына гојулан әдәби гәһрәмандыр. Бу гәһрәман, бу тип ичтимаи чәһәтдән нә гәдәр ејибли, мә'нәви чәһәтдән нә гәдәр ејбәчәр олса да, бир хүсусијјәтә көрә — әдибин күлмәк истәдији бүтүн феодал дүнјасыны вә мүсәлман чәһаләтини тәчәссүм етдирдијинә көрә бәдии тәсвирә објект олмушдур. Уста Зејнал да, Гурбанәли бәј дә, Худајар бәј дә, гәссаб Мәшәди Рәһим дә белә сәчијјәви адамлардыр.

Уста Зејнал кимдир? Истисмарчыдырмы? Јох. Мүфтәхордурму? Јох. О, зәһмәткешдир. Тәбиәти е'тибарилә тәмиз адамдыр. Бир кәсә пислик етмәз, һамыдан да јахшылыг көзләјир. Анчаг, әдибин дедији кими, бәдбәхтдир. Бу бәдбәхтлији илә о, демәк олар ки, минләри, јүз минләри тәмсил едир. «Дини чәһаләтә чуммасы», өз мәнлијини, инсани һејсијјәт вә кејфијјәтини итирмәси сајәсиндә о, күлүнч бир мәхлуга чеврилмишдир. Онун бүтүн мә'нәви аләми, мүһакимә вә е'тигадлары бир-бири илә вурушан ики чәһәтә јөнәлмишдир: пак — мурдар.

Бу мәфһумлар да Уста Зејналын зеһниндә әсл мә'на вә маһијјәтини итирмишдир. Бу мө'мин кишинин е'тигадында бүтүн варлыг, бүтүн һәјат башгалашдығы кими, бу мәфһумлар да башга мәзмун кәсб етмишдир.

Уста Зејнал пуч дини е'тигадын мәфтуну, әсиридир. О бу е'тигадла өјүнүр вә буну тәблиғ етмәји өзүнә борч сајыр. Дин, чәһаләт Уста Зејналы о гәдәр күтләшдирмишдир ки, о һәтта тапшырылан тә'чили иши бир кәнара гојуб Гурбанла чәннәт-чәһәннәм хүлјасына ујмушдур.

Ев саһиби тә'мирин кечикдијини көрүб һөвсәләдән чыханда, ачыглананда уста дөшүнә дөјүб белә чаваб верир:

— «Үрәјиви нијә сыхырсан, хозејин, чанын сағ олсун, бу нә ишди ки, мән сабаһа гуртара билмијим?.. Һеч үрәјиви сыхма, хозејин, аллаһ кәримди. Үмидиви бир аллаһа бағла ки, јери-көјү јох јердән халг едибди. Үрәјиви нијә сыхырсан? Әкәр аллаһын илтифаты олса, белә иш олмасын ки, он белә иш олсун, бир дәгигәдә гуртаррам. Әкәр олмаса, даһа мәним күнаһым нәди?»

Бурада Уста Зејнал данышыр, анчаг күман едирсән ки, бүтүн мүсәлман ахунд вә мүчтәһидләри данышырлар. Чүнки Уста Зејнал дүнјада һәр шеји — сәадәти дә, фәлакәти дә, гәләбәни дә, гүсуру да гисмәтә, гәзаву гәдәрә бағлајыр: «Инсанын алнына нә јазылыб, о да олачаг», «Гисмәтдән артыг јемәк олмаз». «Евин тә'мири дә, «гүдрәтдән» нечә тә'јин олунуб, елә дә баша чатачаг, јохса ишләмәјин, тәләсмәјин мә'насы вә әһәмијјәти јохдур».

Уста Зејнал она көрә белә диләнчи көкүнә дүшмүшдүр ки, зәһмәт вә чалышмагла сәадәтә чатмаға инанмыр, талејини көјләрдән умур. Халис бир мө'мин кими бүтүн «үмидини јери-көјү јохдан јарадан бир аллаһа» бағлајараг иши әјләнчәјә чевирир, Муғдуси Акопун евинин тә'мирини позур. Устанын шүуру да, иш үсулу да мүсәлман адәт вә зеһнијјәтини дүрүст тәмсил едир. Уста Зејналын характеринә бәләд олмаг о дөвр мүсәлман аләминин фәлсәфәсинә, мә'нәвијјатына бәләд олмаг демәкдир.

Еләчә дә Гурбанәли бәј јалтаг мүлкәдарларын, памбыг бәјләринин биткин сәчијјәсини верир. О, бир тәрәфдән ловға, о бири тәрәфдән мискиндир. Гурбанәли бәј вәзифәлиләр, мә'мурлар јанында түлкүдүр, заһирдә кубар, әслиндә кәдәсифәт, вәһшидир. Нөкәр, гуллугчу јанында әждаһаја, пәләнкә дөнүр, өзүнүн мәнлији олмадығы, бөјүкләрдән һәр чүр тәһгир, сөјүш гәбул етдији үчүн, гапысында чалышан зәһмәткеш кәндлиләрлә дә кобуд, әхлагсыз рәфтар едир. Гурбанәли бәј дә Зејнал кими бөјүк зүмрәни, ичтимаи аләми тәмсил едир. Чар мә'мурлары јанында сүләнән, рүтбә, медал көзләјән бу адам өз мискинлији, әхлагсызлығы илә нәинки утанмыр, әксинә, синәсинә дөјүб өјүнүр.

Бөјүк әдиб һәмин биткин характерләри јаратмагла кечән әср феодал дөврүнүн рәзаләтләрлә долу күлүнч, һәм дә фачиәли, дәһшәтли мәнзәрәләрини чанландыра билмишдир. Әлван типләр силсиләси, ичтимаи зиддијјәтләрин габарыг көрүнмәси чәһәтдән «Данабаш кәндинин әһвалатлары» даһа чох материал верән әсәрдир.

Бу әсәр јалныз нәсрдә дејил, үмумән јени әдәбијјатымызда Азәрбајчан кәнди вә кәндлиси һаггында ән камил әсәрдир. Буна верилән ад (Данабаш кәнди) чох мә'налы вә символик аддыр. Бу јалныз Худајар бәј кими кәндхудалары, рүшвәт үчүн шәриәти, «мүгәддәс» ислам ганунларыны ајаглајан газылары дејил, чәһаләтә, гәфләтә чуман кәндлиләри дә сәчијјәләндирир. Мәһәммәдһәсән әми нә гәдәр јохсул, јазыг, кимсәсиз олса да, өз талејини, ничатыны көјләрдән, дин вә шәриәт еһкамындан көзләјир. Она көрә дә вар-јохуну топлајыб Кәрбәла зијарәтинә тәдарүк көрүр. Бу мәзлум кишинин авам хәјаллары мүгабилиндә Худајар бәј кими әждаһа дајанмышдыр. Худајар бәј дә мүсәлмандыр, Әли шиәсидир. Анчаг о, Мәһәммәдһәсән әми кими авам дејилдир. О, дин, шәриәт еһкамына, зијарәтә, зәввара ојунчаг кими бахыр, бу гафил, кәнддә ат ојнадыр, шәриәт еһкамындан да өз вәһши еһтираслары үчүн истифадә едир.

Онун дул гадын Зејнәбә көзү дүшмүшдүр. Намуслу, исмәтли бир гадын олан Зејнәбин «јола кәлмәдијини» көрәндә Худајар бәј бүтүн имканларыны ишә салыр. Мәһәммәдһәсән әминин зијарәтә кетмәк үчүн бәсләдији ешшәји кәтириб шәһәрдә сатыр вә пулуну газыја рүшвәт верир.

Главанын јасавулу Зејнәбә хәбәр кәтирир:

«Хала, глава, Худајар бәјин шикајәтинә көрә оғлун Вәлигулуну тутуб гатды дама. Мәни көндәрди сәнә хәбәр верим ки, сән Худајар бәји разы еләмәјинчә оғлуну дамдан чыхармајачаг, вәссалам».

Бу дәһшәтли хәбәрдән сонра јетимләри илә дахмасында сызылдајан Зејнәбин һалы даһа да хараблашыр. «Инди бәс Зејнәб башына нә күл еләсин. Инди бәс Зејнәб башына һаранын дашыны салсын, јазыг арвад, кечәни сәһәрә кими ағламагла кечирди».

Худајар бәјин вәһши еһтирасы учундан анаәләр, арвадлар, ушаглар ичинә дүшән вај-шивәни тәсвир едәндән, бу јаныглы

мәнзәрәләри көстәрәндән сонра әдиб инчә вә кәсәрли кинајәләрлә һадисәни мә'наландырыр: «Инди, сөз јох, кәнардан бахан Худајар бәји мәзәммәт еләјир. Амма хејир, бурада әсла вә гәт'а мәзәммәт јери јохдур. Әкәр дураг инсафынан данышаг, һаггы нтирмәјәк, кәрәк һеч Худајар бәји күнаһкар тутмајаг. Доғрудур, бу гилү-галын һамысына баис Худајар бәјди. Амма Худајар бәјин мәгсәди о дејил ки, халгын евинә мә'рәкә салсын, Худајар бәјин тәк бирчә мәгсәди вар. Онун мәгсәди мәһз Зејнәби алмагды... Худајар бәј Мәһәммәдһәсән әминин ешшәјини о гәсдинән сатмады ки, Мәһәммәдһәсән әминин еви јас евинә дөнсүн вә Мәһәммәдһәсән әми Кәрбәла зијарәтиндән галсын.

Хејр, аллаһ еләмәсин. Худајар бәј ешшәји о сәбәбә сатды ки, она беш-алты манат пул лазым иди. Пул да ондан өтәри лазым иди ки, бир кәллә гәнд вә бир кирвәнкә чај алачаг иди. Гәнди вә чајы да ондан өтәри алырды ки, газыја верәчәк иди».

Мирзә Чәлил бу дәһшәтли һадисәләр һаггында заһирән гәзәбли бир сөз ишләтмир, әксинә, куја сакит, мүлајим, тәмкинли тәсвир үсулу илә кедир. Әслиндә исә тәсвир шиддәтли кинајә, гәзәб, нифрәт һисси илә долудур.

. Кәндә матәм салан Худајар бәј башыны јумшаг јастыға гојуб раһатча, хорулдаја-хорулдаја јатыр. Анчаг кимсәсиз гадынлар, кишиләр, јетим ушаглар вавејла чәкирләр. Әдибин гәзәб һисси илә чыхардығы нәтичә дә беләдир:

«Инсафнан десәк, Худајар бәјин бурада һеч бир күнаһы јохдур. Чүнки о, Зејнәбә евләнмәк истәјир, евләнмәк дә шәриәтдә мәгбул бир ишдир».

Бу јалныз Данабаш кәндинә вә Худајар бәјин ишләринә дејил, бүтүн феодал дүнјасына, ислам дини вә еһкамына, ејбәчәр шәриәт гајда-ганунларына верилән кәскин бир иттиһамдыр.

Әдибин реалист тәсвириндә бәдии контрастлар јаратмаг бир үсулдур. Бир ичтимаи сәһнә, һадисә вә ја инсанын сәчијјәсини мүәјјән етмәк үчүн әдиб ону һәмчинс олан, һәм дә тамамилә тәзад тәшкил едән башга бир ичтимаи сәһнә, һадисә вә ја инсанла гаршылашдырыр вә бу мүгајисәдә өзүнүн мәгсәдини ифадә етмиш олур.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализминдә биринчи тәнгид вә сатира һәдәфи мүсәлман дүнјасы, чәһаләт вә хурафатдыр. Бунлары о, һәмишә Авропа мәдәни аләми, мүтәрәгги милләтләрин мәишәт, адәт вә гајдалары илә мүгајисәдә көтүрүр. Хүсусилә бу контрастлы тәсвирләр әдибин портрет һекајәләриндә, чәһаләт дүнјасыны ифша едән әсәрләриндә даһа күчлү вә әјанидир.

«Уста Зејнал» һекајәсиндә фанатик, мө'мин вә буна көрә дә һәјатда шикәст, әлил вәзијјәтиндә олан уста илә мәдәни, мә'рифәтли, ишкүзар Муғдуси Акоп мүгајисә едилир. Уста Зејнал нә гәдәр диндардырса, Акоп бир о гәдәр һәјат, иш адамыдыр. Уста авам, чаһил, Акоп охумуш, мә'рифәтлидир. Уста тәнбәлдир, Акоп букүнкү иши сабаһа гојмајан, вердији сөзә әмәл едәндир. Уста лағлағыдыр, өз ишини гојуб чәфәнкијатла мәшғул олур. Акоп

исә ағзыбүтөв, һеч кәсин ишинә гарышмајан әдәбли адамдыр. Буна бәнзәр тәзадлы сәһнәни биз «Рус гызы» һекајәсиндә дә көрүрүк. Таможна мә'муру Ивановун мәдәни аиләси илә тичарәтчи Мәшәди Гуламһүсејн бурада мүгајисә олунур, тәзад тәшкил едир.

Ивановун аиләси мәдәни, мә'рифәтли, мүасир гајдаларла јашајан, достлуг, һөрмәт, нәзакәт көзләјән, өз халгынын адәтләрини сахлајан бир аиләдир. Мәшәди Гуламһүсејн бу аиләјә јол тапмышдыр. Анчаг чиркин мәгсәд үчүн, кишинин 16 јашлы гызына көзү дүшдүјү үчүн бураја кедиб-кәлир:

«Мән дурдум күчәнин ортасында вә көрдүм ки, кәлән он алты-он једди јашында бир рус гызыдыр. Бир гәдәр диггәт едиб көрдүм ки, вагиән чох гәрибә гызды: учабој, кағыз кими ағ, хејли ләтиф вә чох көзәлди. Гыз кечиб узаглашандан сонра Мәшәди Гуламһүсејн кәлди јапышды голумдан... Бахды үзүмә вә сорушду: «Нечә көрдүн?» Мән чаваб вердим ки, көзәл гызды».

Мәшәди сонра дөшүнә дөјүб өјүнүр:

«Һәмин рус гызы илә ики һәфтә бундан габаг мән елә ширин-ширин өпүшмүшәм, нечә ки, ашиг илә мә'шуг чох илләр ајры дүшәндән сонра көрүшүб өпүшүрләр...».

Мәшәдинин бу иддиасы доғру олса да, чох тәәччүблүдүр. Әдиб көзәл гыз илә Мәшәди Гуламһүсејнин мүгајисәсини тамамламаг үчүн тәсвирини давам етдирир: «Мәшәди Гуламһүсејн гоча олдуғу һалда чох да чиркин иди. Габаг дишләринин чоху дүшмүшдү, галанлары да гаралыб узанмышды. Билмәк олмурду онларын һансы үст дишләрди, һансы алт дишләрди. Мән күман едирәм ки, нәинки он алты јашында көзәл рус гызы, бәлкә алтмыш алты јашында чиркин мүсәлман арвады да бундан икрәниб гача биләрди».

Бурадакы реалист контраст јалныз ичтимаи сәһнә, тип вә мәзмунда јох, бәдии тәфсилатда да габарыг көрүнүр. Көзәл рус гызы, чиркин мүсәлман арвады, гоча кишинин ејбәчәр сифәти, он алты јашында кәнчин ләтиф симасы, Ивановлар аиләсинин меһрибан мүнасибәти, Мәшәди Гуламһүсејнин вәһши һејвани һиссләри бир-бири илә тәзад тәшкил едир.

Тәзадлы тәсвир Мирзә Чәлилин фелјетонларында да үстүндүр, мүһүм бәдии васитәдир; фелјетонларын бириндә охујуруг:

«Мүсәлман милләти чох агилли милләтдир. Чүнки бу милләтдән башга һеч бир өзкә милләт беһиштин јолуну тапа билмир. Тутаг ки, авропалылар телеграф, телефон вә радио ичад едирләр. Амма зәмани ки онлар беһиштин јолуну тапа билмирдиләр, даһа онлар нә чүрә мүсәлманлардан агилли ола биләрләр? Әлбәттә, ола билмәзләр».

Әсримизин әввәлләриндә гадын, мәктәб, дил, дин вә саир мәсәләләр әтрафында гәзет сәһифәләриндә мүбаһисәли, гәлиз јазылар чап олунурду вә бунларын чоху бөјүк әдибин хошуна кәлмир, истеһзасына сәбәб олурду. Буржуа јазычыларынын зијанкар, халга зидд тәблиғатына ағыр зәрбә вуран Мирзә Чәлил өз һе-

кајәләри илә сүбут етди ки, мәһз садә, ајдын ана дилиндә јазылан әсәрләрлә јүксәк бәдии сәнәт нүмунәләри јаратмаг вә охучуларын гәлбинә нүфуз едиб онларын һөрмәт вә рәғбәтини газанмаг олар. Әсл сәнәт халгын һәјат вә мәишәтини, дилини, истәк вә арзуларыны камил ифадә едә билән сәнәтдир.

Мә'налы һәјатыны доғма халгынын, бүтүн зәһмәткешләрин азадлығы вә сәадәти јолунда мүбаризәјә һәср едән, әдәбијјат, мәдәнијјәт хәзинәмизи әвәзсиз инчиләрлә зәнкинләшдирән бөјүк әдибимизин өлмәз әсәрләри артыг чохдан охучуларын гәлбини фәтһ етмишдир. Онун јарадычылығы узун әсрләр боју милјонларын зәкасынын даһа да јүксәлмәсинә вә парламасына хидмәт едәчәкдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында. Бакы, 1970.
Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Бакы, 1972.
Мәммәдгулузадә Ҹ. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1966.
Мәммәдгулузадә Ҹ. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1967.
Мәммәдгулузадә Ҹ. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1967.
«Ҹәлил Мәммәдгулузадә» (мәгаләләр, хатирәләр), Бакы, 1967.
«Ҹәлил Мәммәдгулузадә» (һәјат вә јарадычылығы), Бакы, 1974.
Мәммәдгулузадә Һ. Мирзә Ҹәлил һаггында хатирәләрим, Бакы, 1981.
Ариф М. Сәнәткар гочалмыр, Бакы, 1980.
Бајрамов Ф. Ҹәлил Мәммәдгулузадә (библиографија), Бакы, 1966.
Вәлијев М. Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин драматуркијасы, Бакы, 1954.
Әлимирзәјев Х. Проблемләр вә характерләр драматуркијасы, Бакы, 1979.
Әлијев Ј. Бөјүк јазычы, Бакы, 1979.
Ибраһимов М. Бөјүк демократ, Бакы, 1957.
Ибраһимов М. Бөјүк сатира устасы, Бакы, 1966.
Исрафилов Һ. Өлүләр, Бакы, 1966.
Көчәрли Ф. Марксизм-ленинизм вә Азәрбајҹанда демократик ичтимаи фикир, Бакы, 1976.
Мир Ҹәлал. XX әср әдәбијјаты. Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1944.
Мир Ҹәлал. Ҹәлил Мәммәдгулузадә реализми һаггында, Бакы, 1966.
Мир Ҹәлал. Классикләр вә мүасирләр, Бакы, 1973.
Мирәһмәдов Ә. Азәрбајҹан Молла Нәсрәддини, Бакы, 1980.
Мәммәдов М. Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин бәдии нәсри, Бакы, 1963.
Мәммәдов М. Идеал гардашлары, Бакы, 1967.
Мәммәдли Г. Молла Нәсрәддин, Бакы, 1966.
Назим Ә. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1979.
Султанлы Ә. Азәрбајҹан драматуркијасынын инкишафы тарихиндән, Бакы, 1964.
Јашар Г. Реализм: сәнәт вә һәгигәт, Бакы, 1980.
Ҹәфәров М. Ҹ. Классикләримиз һаггында, Бакы, 1948.
Ҹәфәров М. Ҹ. Азәрбајҹан—рус әдәби әлагәләри тарихиндән, Бакы, 1964.
Ҹәфәров М. Ҹ. Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Бакы, 1966.
Ҹәфәров М. Ҹ. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бакы, 1973.
Шакинјан М. Азәрбајҹан нәсри проблеми, «Әдәбијјат гәзети», 2 ијун 1940.
Шәриф Ә. Ҹәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин), Бакы, 1946.
Шариф А. Рождение Молла Насреддина, Баку, 1968.
Шәриф Ә. Кечмиш күнләрдән, Бакы, 1977.
Һачыјев Ҹ. XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.
Һүсејнов Ф. Ади әһвалатларда бөјүк һәгигәтләр, Бакы, 1977.
Һүсејнов Ф. Сатирик күлүшүн гүдрәти, Бакы, 1981.
Һүсејнов Ә. Сәнәт јанғысы, Бакы, 1979.

МИРЗӘ ӘЛӘКБӘР САБИР

(1862—1911)

Сәккиз јашында бир ушаг оланда көһнә дәрс үсулундан шикајәтини Сабир ше'рлә белә ифадә етмишди:

Тутдум оручу ирәмазанда,
Галды ики көзләрим газанда,
Моллам да дөјүр јазы јазанда.

Сабир Шамахыда мәшһур шаир Сејид Әзим Ширванинин (1835—1888) мәктәбиндә охумушдур. Мүәллими, Сабирдәки шаирлик истe'дадыны көрүб онун тәһсил вә тәрбијәсинә хүсуси диггәт вермиш, онда классик әдәбијјата олан һәвәси даһа да гүввәтләндирмишдир.

Атасы Сабири башга истигамәтдә бөјүтмәк истәјирди. Бир дәфә оғлунун дәфтәрини чырдығы үчүн Сабирин хәтринә дәјмиш, мәғрур кәнч Шамахыдан гачмаг мәгсәдилә шәһәрдән кәлән бир карвана гошулмушду. Атасы әһвалатдан хәбәр тутуб ону гајтармышды.

Сабир мәктәбдә фарс, әрәб дилләрини, классик әдәбијјаты дәриндән өјрәнәндән сонра гәләми јерә гојмур: каһ гәзәлләр, каһ һәчвләр јазырды. Мүасирләринин хатирәләриндән өјрәнирик ки, Сабирин јазылары С. Ә. Ширванинин хошуна кәлир, ону севиндирирди.

Сабирин илк ше'рләриндән бири Сејид Әзимин чох хошуна кәлир, Низаминин «Хәмсә»сини шакирдинә һәдијјә верир.

Сабир 23 јашларында Ираны, Орта Асијаны, Ирагы кәзир. Атасынын вәфатыны ешидәндән сонра Шамахыја гајытмаға мәчбур олур вә орада евләнир. Мадди чәһәтдән ағыр һәјат кечирир.

Сабир кәнч јашларындан халгын һәјаты вә талеји илә чидди марагланмыш, өлкәнин үмуми вәзијјәтини диггәтлә изләмишдир. Әсримизин илк илләриндә Азәрбајчан маариф, мәдәнијјәт чәһәтдән ағыр вәзијјәтдә иди. Синфи вә милли мәһдудијјәт давам едир, чәһаләт, мөвһумат, мә'нәви сыхынты һөкм сүрүрдү.

1901-чи илдә Сабир А. Сәһһәт вә Тәрраһ илә таныш олур, онларла әдәби сөһбәтләрдән зөвг алыр, ше'рләр јазыр. Ана дилиндә Тифлисдә чыхан «Шәрги-Рус» (1903) гәзетинин нәшрини тәбрик едән илк ичтимаи руһлу ше'ри һәмин гәзетдә чап олунур. Чар сијасәти нәтичәсиндә Гафгазда башланан ермәни-мүсәлман гырғынына, бу дүшмән фитнәсинә гаршы кәскин е'тираздан ибарәт олан мәшһур «Бејнәлмиләл» (1905) ше'рини јазыр:

Көһнә гәзәл сәпкисиндә мәһарәтлә ше'рләр јазса да, бу әсәрләр Сабири мә'нәви чәһәтдән тә'мин етмирди. Шаирин үрәјини долдуран, она раһатлыг вермәјән фикир вә һиссләр бу чүр ше'рә сыға билмирди. М. Ә. Сабир тамам башга, јени руһлу, мүасир вә кәсәрли бир ше'р һәсрәтиндә иди.

Шаир јахшы дәрк едирди ки, «әсри-бистум»дур (XX әсрдир):

Диндирир әср бизи, динмәјириз,
Атылан топлара диксинмәјириз;
Әчнәби сејрә балонларла чыхыр,
Биз һәлә автомобил минмәјириз.

«Мүркүләјән Русијанын» әвәзинә јени, ингилаби Русија јарадан, тәкчә Русијаны јох, бүтүн Асија халгларыны гәфләт јухусундан ојадан 1905-чи ил биринчи рус ингилабы бүтүн ичтимаи һәјата, мәтбуат, әдәбијјат аләминә јени фикир, јени руһ кәтирди.

1905-чи ил ингилабы Әләкбәр Сабирин дә көзүнү ачды. Зүлм вә истибдада, мүтләгијјәтә, мөвһумата вә көһнә гурулуша гаршы кенишләнән вә шиддәтләнән ингилаби һәрәкат шаирин гәләминә вә илһамына тамамилә јени бир истигамәт, јени бир мәзмун вә гүввәт верирди. Шаир инди дост вә дүшмәнини, ше'рин мүасир мүбаризәләрдәки ролуну, вәзифәсини тамам дәрк едирди.

«Молла Нәсрәддин» (апрел, 1906) журналы чыхмаға башлајанда Сабир сатирасы үчүн даһа бөјүк имкан јараныр. Шаир гүввәтли сатиралары илә бу журналда фәал иштирак едир. Тез бир заманда нәинки Азәрбајчанда, һәтта бүтүн Јахын Шәргдә таныныр вә севилир.

М. Ә. Сабирин «Молла Нәсрәддин»дәки сатиралары мүртәче даирәләри, көһнәпәрәст вә зүлмкар адамлары чох нараһат едирди:

Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар!
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар!..

Буржуа-мүлкәдар зијалыларынын, руһани вә тачирләрин јаланчы, икиүзлү симасыны ачан бу ше'р Сабирин гүдрәтли сатирасындан илк парлаг нүмунә кими мәшһур олду. Мүртәчеләри

нараһат едән дә бу иди. Шаир өз ирадәсиндән дөнмүр, һәр бир тәчавүзә јени вә даһа гүввәтли сатираларла чаваб верирди. Нәһајәт, шаирә гаршы ағыр бир иртича баш галдырыр; она салам вермир, шеј сатмыр, ону шәһәрдә бојкот етмәк истәјирдиләр. Шаир досту Аббас Сәһһәт көстәрир ки, Сабир һәмишә «әвамүннас» тәрәфиндән сөјүшләр, тә'нәләр ешидирди. Анчаг «Молла Нәсрәддин» журналы бөјүк шаирин исте'дадына чох бөјүк гијмәт верир, онун јазыларыны тез-тез чап вә тәблиғ едирди.

«Молла Нәсрәддин»ин редактору Ҹ. Мәммәдгулузадә Сабири вә онун јазыларыны диггәтлә изләјирди, она јени, зәрури ичтимаи-сијаси мөвзулар вә мәсләһәтләр верир, әсәрләрини чәсарәтлә јајырды.

Мадди еһтијач вә мә'нәви сыхынтылардан көз ача билмәјән шаир, мүәллимлик фикринә дүшүр вә һөрмәтли, тәшәббүскар зијалыларын көмәји илә Шамахыда мәктәб ачыр. Ајдындыр ки, мөвһуматын һөкм сүрдүјү Шамахыда белә бир мәктәб шөһрәт тапа билмәзди. Шаир Бакыја көчмәји гәт едир (1908), Бакыда «Сәадәт» мәктәбиндә бир мүддәт дәрс дејир.

Ағыр һәјат шәраити нәтичәсиндә Сабир гара чијәр хәстәлијинә тутулур. Хәстәлији кет-кедә шиддәтләнир:

Аризи-гәмләр әлиндән үрәјим шишмиш иди,
Зәни едәрдим едәчәкдир она чарә чијәрим,
Бәхти-мәнһусимә бах, мән бу тәманнадә икән,
Башлады шишмәјә инди үзү гарә чијәрим.

Сабир мүаличә үчүн Тифлисә кедирсә дә, фајда көрмүр. 1911-чи илдә вәтәнинә дөнүр, һәмин илин 12 ијулунда вәфат едир.

Досту А. Сәһһәтин тәшәббүсү илә М. Ә. Сабирин әсәрләри «Һопһопнамә» ады илә илк дәфә 1912-чи илдә чап олунур. 1914-чү илдә һәмин китаб бир гәдәр дә тәкмилләшмиш һалда икинчи дәфә нәшр олунур.

Сабир Азәрбајчан ше'ри тарихиндә ән шәрәфли јерләрдән бирини тутур. О, XX әсрин әввәлләриндә ингилаби сатирик ше'рин бајрагдары, реалист-демократик әдәбијјатын ән бөјүк сималарындандыр. Сабирин ше'р сәнәти ичтимаи инкишаф тарихимизин ән мәс'ул вә дөнүш дөврүндә ән мараглы вә фәрәһли бир һадисә олмушдур. Азәрбајчанын јени, ингилаби ше'ри Сабир васитәсилә бүтүн Јахын Шәргдә шөһрәт газанмышдыр.

Сабирин әдәби инкишаф јолу мүасирләринин чохундан фәрглидир. О, өмрүнүн сонларына, гырх үч-гырх дөрд јашларына гәдәр көһнә үсулда, гәзәл, гәсидә үслубунда, Шәрг классисизминин тәглидән ше'рләр јазмышдыр. Лакин бу јол Сабири тә'мин етмирди. Јалныз дил, ифадә тәрзи, сурәтләрин көһнә, чејнәнмиш олмасы дејил, һәм дә мөвзу, мәзмунун, фикрин мәһдудлуғу шаири һәвәсдән салырды. О нә исә јени бир сөз демәк, јени бир фикир сөјләмәк һәвәсиндә иди. Белә бир јенилик үчүн диван әдәбијјаты үслубу, бәдии сәнәти јарамырды. Буна көрә дә шаир мүасир

фикир вә чошгун һиссләри ифадә етмәк, охучунун гәлбини риггәтә кәтирмәк үчүн јени услуб, јени шәкил ахтармалы, тапмалы иди.

Бу заман Сабир һәм мадди, һәм мә'нәви еһтијач, сыхынты ичиндә иди. О, һәјатдан, ичтимаи гурулушдан, һәм вәтәндашларынын, һәм дә өзүнүн вәзијјәтиндән олдугча наразы иди. Онун исте'дадыны, зеһниндә гығылчым кими доғуб парламаг истәјән фикир вә дујғуларыны феодал мүнасибәтләри вә тәфәккүр тәрзи гара бир пәрдә кими өртүб басдырмаг истәјирди. Шаирин илһамы зәнчирләнмиш гартал кими ганадланмаг, јүксәлмәк имканындан мәһрум иди.

Биринчи рус ингилабы бүтүн Русијада, еләчә дә Азәрбајчанда башланан күтләви һәрәкат, азадлыг далғалары, истибдада гаршы кин вә гәзәбин ачыг-ачығына ифадәси имканы бүтүн ачыг фикирли зијалылар үчүн, һәмчинин Мирзә Әләкбәр Сабир үчүн ишыглы бир илһам мәнбәји олду.

Сабир ингилаби ше'ринин сәдалары Вәтән сәрһәдләрини ашараг бүтүн Јахын Шәргә јајылды.

* *
*

Сабир реализминин ән әсас мәнбәјини вә күчүнү фәһлә синфинин мүбаризәсиндә, ингилаб һәрәкаты далғаларында, Азәрбајчан зәһмәткешләринин аловлу чарпышмасында көрмәк вә көстәрмәк лазымдыр.

Әдәбијјатымыз тарихиндә Сабир ше'рә тамамилә јени бир руһ, јени һәјат, јени мәзмун, јени кәсәр кәтирди. Халг шаиринин илк көрдүјү вә гәләминә лајиг билдији сәһнә фәһләләрин өз һүгуглары, азадлыг вә сәадәти уғрунда мүбаризәси олду. Бу тарихи мүбаризә ичтимаи инкишафын ганунијјәтиндән, чәмијјәтин тәрәгги амилләриндән доған лабүд бир просес иди. Капиталистләр, саһибкарлар исә буна тәсадүфи бир «иғтишаш», «нәмәкбәһәрам» фәһләләрин «биһудә әдавәт» бағламасы кими бахыр, бу ишә гошуланлара һаким истибдад гүввәләри васитәсилә диван тутмаг истәјирдиләр:

Фә'лә! Мәнә бир сөјлә, нәдән һөрмәтин олсун?
Ахыр нә сәбәб сөз демәјә гүдрәтин олсун?
Әл чәк, бала, дөвләтлиләрә хидмәтин олсун,
Аз-чох сәнә вердикләринә миннәтин олсун!
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
Фә'лә дә өзүн дахили-инсан едир инди...

Фәһлә мөвзусу Азәрбајчан әдәбијјатында һәлә јајылмамышды. Бу шәрәфли, ән зәрури вә һәм дә вачиб мөвзуну ше'рә М. Ә. Сабир кәтирмишдир. Фәһлә мөвзусу дејәндә биз һеч дә тәк-тәк фәһләләрин ағыр иш шәраитини, шүур сәвијјәсинин ашағы олмасыны тәсвир етмәји нәзәрдә тутмуруг. Белә тәшәббүсләр әдәбијјатда олмушдур. Аббас Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» әсәриндә Бакы мә'дәнләриндән гајыдан чаван бир фәһләнин Тәбриз инги-

лабында иштиракы верилмишдир. Мирзэ Чэлилин «Уста Зејнал» һекајэсиндэ авам, диндар бэнналын мәһдуд шүуру вә мөвһумат аләминә «чуммағы», С. Сәнинин «Гонаглыг» һекајәсиндә фәһләнин јарадычылыг гүдрәти тәсвир олунмушдур.

Сабирдә исә фәһлә мәсәләси мүасирлик чәбһәсиндән, тамамилә башга бир мигјасда вә мәһз мүасир мә'нада кениш синфи мүбаризә чәбһәсиндән гојулмушдур. Бурада биз јалныз ајры-ајры фәһләнин игтисади мүбаризәсини јох, һәр шејдән әввәл, бүтүн фәһләләрин ичтимаи-сијаси һүгуг уғрунда мүтәшәккил синиф мүбаризәсини көрүрүк.

Нә үчүн «чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир?» Саһибкары гудуз кими өзүндән чыхмаға вадар едән, тәәччүб вә һејрәтә салан нәдир? Мәһз бу мүтәшәккил чәбһә тәшкил едән фәһләләр дејилми? Фәһләләрин һамысынын «ејни маһнины охумасы» дејилми? Индијә гәдәр сәнаје вә мә'дән саһибләри «ајры чүр» көрмүшдүләр: «Вар иди вәфалы касыб, вар иди һәјалы фә'лә».

Инди исә һамысы үсјан галдырыб һүгуг вә азадлыг истәјир.

Фәһләләрин һәмин синфи гардашлыг вә јолдашлығы нә үчүн истисмарчылары ваһимәјә салмышдыр:

> Олмаз бу ки һәр әмрә дәхаләт едә фә'лә,
> Дөвләтли олан јердә чәсарәт едә фә'лә,
> Асудә нәфәс чәкмәјә һаләт едә фә'лә,
> Јанинки һүгуг үстә әдавәт едә фә'лә,
> Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
> Фә'лә дә өзүн дахили-инсан едир инди...

Саһибкарлары ваһимәјә салан мәһз будур.

Фәһлә һәр ишә гарышыр: һүгуг истәјир, азадлыг тәләб едир, варлылары, саһибкарлары сајмыр... Фәһлә илә саһибкар арасында габаран бу мүнасибәт, гызышан бу вурушма мәһз синфи мүбаризә иди. Һәм дә мүасир вә ачыг, кәскин бир мүбаризә иди.

Сабир бу синфи мүбаризәни биринчи олараг бүтүн ләјагәти, зәрурәти вә ичтимаи әһәмијјәти илә көрүб көстәрән шаирдир. Һәм дә мүстәгим ифадә, публисист тәсвир јолу илә јох, өз үслубу, гәләми вә јарадычылыг манерасы илә; кәскин сатира вә кинајәдили, үсулу илә, бәдии тәсвир, чанлы лөвһә илә көстәрмишдир. Сабир фәһлә синфинә, онун гануни һүгуг, тәләб вә мүбаризәсинә түфејлиләрин, муфтәхор саһибкарларын мүнасибәтини дүшмәнин өз дили илә ифадә етмишдир.

Бә'зи тәдгигатчылар бөјүк шаирин фәһлә һәјатындан мүстәгим шәкилдә јазмамасыны куја онун «мәһдудлуғу», куја «ингилаби демократлар сәвијјәсинә галха билмәмәси» кими гәләмә вермәк, изаһ етмәк истәјирләр.

Тамамилә әсассыз олан, вулгар сосиолокија чәбһәсиндән кәлән белә иддианын Сабир јарадычылығына вә еләчә дә әдәбијјат тарихимизә јанлыш вә гејри-елми бир мүнасибәт нәтичәси олдуғунун исбата еһтијачы јохдур.

Сабир гүдрәтли бир ингилабчы сатирик иди. Онун фикирләрини, һиссләрини ифадә үчүн хүсуси үсулу, үслубу, һәјат материалына јанашмаг тәрзи, өз орижинал бәдии васитәләри вә сурәтләри вар иди. О, бүтүн дүшүнчә, мүлаһизә вә тәсвирләрини уча, гәһгәһәли; сағлам бир ичтимаи мә'налы күлүшлә бәдии шәкилдә ифадә едирди. Фәһлә һәјатындан јаздығы әсәрләрдә исә һәмин ичтимаи-сијаси күлүш нәинки зәифләмир, әксинә, гат-гат күчләнир.

Бөјүк шаир көһнә чәмијјәтдә фәһләнин, зәһмәт адамынын вәзијјәтини доғру-дүрүст көстәрмәк үчүн халг һәјат вә мәнишәтинин чанлы сәһнәләрини јарадыр. Бу сәһнәләрдә биз саһибкарлары, онларын истисмар пәнчәсини, руһани вә фанатикләрин мүхтәлиф, әлван сурәтләрини көрүрүк.

> Бир аббасы күн муздуну милјанмы санырсан?!
> Ахмаг киши, инсанлығы асанмы санырсан?!

Саһибкар мәһз белә дүшүнүрдү. Онун аләминдә инсанлыг ләјагәти чибиндәки пулун мигдары илә мүәјјән едилир. Һәр бир кәс мүасир чәмијјәтдә өз дәрәчәсини, мөвгејини, инсанлыг ләјагәтини дәрк етмәк үчүн әмәјинә, зәкасына, хидмәтинә јох, чибиндәки гара пула мүрачиәт етмәли, инсанлығы онунла өлчмәлидир.

Бу дүшүнчә бир-ики адамын фәрди хасијјәти јох, даһи К. Марксын бөјүк бир еһтирасла тә'јин етдији әмтәә дүнјасынын әсас ме'јары иди.

Сабир бурада, бөјүк шаир кими, бәдии бир кәшф етмишдир. Чилд-чилд китабларла истисмар дүнјасыны сәчијјәләндирмәк əвәзинә, парлаг бәдии, чанлы лөвһәләрлә ичтимаи һәгигәти демишдир. Елә тәбии, инандырычы бир сәнәт дили илә демишдир ки, бир дәфә охујанын өмрү боју бејнинә һәкк олунур, унудулмур.

Сабир реализминин гүдрәти бир дә һадисә вә фактларын дахили маһијјәтини, мәншәјини, сәбәбини, башга һадисәләрлә мүтәгабил әлагә вә мүнасибәтини дәриндән арајыб тапмагда, там һәгигәти илә инандырычы ифадә етмәкдәдир.

О, фәһлә-кәндли һәјатындан јазылан әсәрләриндә («Бакы фәһләләринә», «Инсанмы санырсан?», «Әкинчи», «Чығырма, јат», «Сәттар хана», «Нејләрдин, илаһи?!», «Парадыр») фәһләнин нәинки истисмар олундуғуну вә истисмарын формаларыны, һәм дә бунун көкләрини, сәбәбләрини, мүгәссирләрини көрүб көстәрир.

Шүбһәсиз ки, Сабир мүрәккәб мүбаризәләр дөврүндә јетишмиш, зәманәсинин ән гүдрәтли шаиридир. Онун мөвзулары конкрет олдуғу кими, чәкдији реал бәдии мәнзәрәләр дә габарыг, јығчам вә мүхтәсәрдир. Бурада епик сәһнәдә олдуғу кими кениш лөвһәләр, тәфсилат, мәишәтин, персонажын әтрафлы мәнзәрәләри јох, ичтимаи характер, типик хүсусијјәтләр, һәм дә е'чазкар бир үмумиләшдирмә илә верилмиш сәһнәләр вардыр.

Сабирә көрә, фәһләнин дә, кәндлинин дә бу гәдәр ағыр әзијјәтә дүшмәсинин, гул һалында истисмар олунмасынын биринчи баиси варлыларын, саһибкарларын гудуз иштаһасы, амансыз-

лығы, гансызлығы, һәрислијидирсә, икинчи сәбәби дини мөвһумат, фанатизм, руһанилəр, ислам дини еһкамы вә хадимләридир. Бунлар, хүсуси мүлкијјәтин бу дајаглары зеһинләри күтләшдирәрәк, сағлам дүшүнчә габилијјәтини корлајыр, зәһмәт адамыны гул һалына салыр, әсарәти «ганунилəшдирир», зүлм вә зоракылығын чәнкәлинә верирдиләр. Сабир јарадычылығында мәсәләнин бу чәһәти даһа кәскин гојулур:

Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә.
Үзүн олдисә кәр күлфәт јанында гарә, сәбр ејлә!

Гәзајә чарә јох, кирјан ол, үрјан ол, пәришан ол,
Сәбур ол, шакир ол, јә'ни мүсәлман ол, мүсәлман ол!

Јетәркән залимин зүлму сәнә, дөври-гәзадән бил!
Чатаркән әмирин зәчри, ону сејри-сәмадән бил!
Өзүн өз әчзинә баис олуркән, масәвадән бил!

Әсримизин башланғычында Азәрбајчан әдәбијјатында молланәсрәддинчиләр ады илә мәшһур олан реалистләр икигат истисмар, зүлм чәкән кәндлиләрин ағыр вәзијјәтини көрүр вә имканлары дәрәчәсиндә әкс етдирмәјә чалышырдылар. Бу әдәби мәктәбин нүмајәндәләри ичәрисиндә Ҹәлил Мәммәдгулузадәдән сонра биринчи јери тутан вә ингилаби-сатирик ше'рин јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јахын Шәргдә бајрагдары сајылан мәһз М. Ә. Сабир иди. Кечән әсрин 60-чы илләриндән XX әсрин онунчу илләринә гәдәр олан јарым әсрлик мүрәккәб бир дөврү бүтүн зиддијјәтләри илә көрүб дүрүст анламаг үчүн бәдии әдәбијјатда мәһз Сабир ше'ринә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Әввәлән, Сабир өзү керидә галмыш, јарымкәндли тәсәррүфат вә мәишәт сүрән Шамахы мүһитиндә доғулмуш вә бөјүмүшдүр. Икинчи тәрәфдән дә бүтүн тәһсили, тәчрүбәси әрзиндә мүсәлман кәндлисинин, хүсусән Азәрбајчан кәндлисинин дәһшәтли һәјат шәраитини билирди, кәндлинин дин, мөвһумат васитәсилә күтләшән шүуруна јахшыча бәләд иди. Ленинин дедији һәмин «јалвармаг, ағламаг», «хаһишчиләр» көндәрмәк хүсусијјәти Азәрбајчан кәндлиләри арасында да габарыг бир шәкилдә иди. Сејид Әзим мәшһур «Хан вә деһган» ше'риндә кәндлинин авамлығына, һејсијјәтсизлијинә күлүрдүсә, Сабир «Әкинчи» ше'риндә мүлкәдарын гансыз, вичдансыз, залым, гәддар рәфтарына истеһза едир, нифрәт, гәзәб јағдырырды.

Кәндлинин әмәјини, чаныны, вар-јохуну, инсанлыг һүгугларыны мәнимсәјән мүлкәдар, Сабир ше'риндә гәддар бир зүлмкар кими көстәрилир.

Мүлкәдар кәндлини адам јеринә гојмур. Онун мәзлум, јазыг, јалварычы вәзијјәти «даш гәлбли» мүлкәдарда зәррә гәдәр мәрһәмәт һисси ојада билмир. Мүлкәдар халис бир чәллад, башкәсән кими өз «хаһишчисинә» белә мүрачиәт едир:

Сөз ачма мәнә чох чалышыб аз јемәјиндән,
Чаныи бәчәһәннәм ки, өлүрсән, демәјиндән;
Мән көзләмәнәм, буғда чыхар вер бәбәјиндән!
Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да, әкинчи!

Мүлкәдарын характерини бундан ајдын вә дүрүст вермәк чәтиндир. Азәрбајчан кәндлиси ингилаба гәдәр белә бир чәллада хидмәт етмәјә, бијара кетмәјә мәчбур иди. Сабир дә һәмин ағыр вәзијјәти бүтүн бөјүк реалистләрә хас олан чанлы чылпаглыг, дүрүстлүклә ифадә едирди.

Сабирин кәндли һәјатына аид јазылмыш јухарыдакы ше'риндә мәсәләнин анчаг бир тәрәфи, мүлкәдарын гәддарлығы, кәндлинин мәзлум вәзијјәти, јалварышлары габарыг көстәрилмишдир.

Анчаг шаирин бу мәсәләјә һәср етдији «Нејләрдин, илаһи?!» ше'риндә кәндли зеһнинин, ичтимаи шүурунун ојанмагда, инкишаф етмәкдә олан даһа јени, даһа фәал бир тәрәфи өз әксини тапмышдыр.

Заһирән бу ше'р көјләрә хитаб, мүрачиәт, јалварыш шәклиндә јазылмышдыр. Ахырынчы бејт исә аллаһа «шүкүрлү» вә «һикмәтләрә һејран олан» бир мүсәлманын, мө'минин дуасына садәчә бир «хәтмдир». Анчаг ше'р һәјәчанлы суал вә е'тиразларла долудур:

Даш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи?!

Бу ше'ри охујанда адама елә кәлир ки, буну мүлкәдарын гапысындан гајыдан вә нифрәт, гәзәб һисси илә аловланан, көјләрә үсјан едән ингилабчы кәндли демишдир. Инди бу кәндли мүлкәдар гапысында «һәр күн кәлиб дуран, бојнуну бүкән» кәндли дејилдир. Бу, һәмин гапыдан бирдәфәлик әл үзән, башга чарә ахтаран, «јалвармаға, дуа етмәјә» јох, даһа дәһшәтли тәдбирләрә әл атмаға игдам едән, өмрүндә еләмәдикләрини етмәк әзминдә олан, үсјан, һәјәчан әһвали-руһијјәси кечирән бир адамдыр.

Бу кәндли өз дүшмәнләрини, гансоранларыны јахшы танымышдыр. Бу, мүлкәдар ханиманларынын гајда-ганунларыны дағытмаға һазыр олан, васитә вә фүрсәт ахтаран, гәлби гәзәб һисси илә аловланан үсјанкар, јени бир кәндлидир.

«Әкинчи» ше'ри «Нејләрдин, илаһи?!» ше'риндән тәхминән алты ај әввәл јазылмышдыр. Анчаг биринчи ше'рдә көрдүјүмүз мәзлум кәндли илә икинчи ше'рдә көрдүјүмүз үсјанкар кәндлинин характерләри арасында јерлә көј гәдәр фәрг вардыр. Икинчи ше'рдә тамамилә е'тираз вә үсјан руһунун һаким олдуғуну көрүрүк. Бу е'тираз јалныз мүлкәдара, хана гаршы дејилдир. Бүтүн «мүлкәдар гајда-ганунларына» гаршыдыр. Һәлә бу да аздыр; һәмин е'тираз бүтүн руһаниләрә, хүсуси мүлкијјәт, истисмар системинә, һәтта «јарадан»ын өзүнә гаршыдыр.

Бу е'тиразын саһиби јалныз шикајәт етмир. О, мөвчуд зүлмзалым дүнјасынын чүрүк әсасларына нифрәт јағдырыр, чох дәрин бир е'тимадла көһнә гурулушу ағылдан, мәнтигдән кәнар һесаб едир:

Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш,
Дәрјалары, үмманлары нејләрдин, илаһи?!

Бағын, әкинин хејрини бәјләр көрәчәкмиш,
Тохм әкмәјә дећганлары нејләрдин, илаһи?!
Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүнкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи?!

Ингилаб әрәфәсиндә кәндлиләрин характериндә олан бу сүр'әтли инкишафы изаһ етмәк дә чох асандыр. Бурада тәәччүблү бир шеј јохдур. Чүнки бу елә бир дөвр иди ки, Ленинин көстәрдији кими, ичтимаи һәјат һадисәләри, ичтимаи мүбаризә вә чахнашмалар бир илдә кечмишин он илиндән артыг бир сүр'әтлә инкишаф едирди.

М. Ә. Сабир бәдии јарадычылыгда өз руһуна даһа чох ујғун олан бир үсул — кәскин сатира јолуну сечмишди. Әлбәттә, она көрә јох ки, Сабир лирикада вә ја романтикада ачиз иди. Јох. Онун мә'лум лирик вә публисист парчалары көзәлчә сүбут едир ки, бөјүк шаир ән дәруни ичтимаи лирикада да, фәал, кәсәрли публисистикада да гүввәтли бир гәләм саһиби иди. Анчаг о, әсас сәнәт вә мүбаризә јолу олараг ичтимаи сатираны сечмишди. Нә үчүн? Чүнки Сабирин ичәрисинә дүшдүјү мүһит, гәләмә алдығы материал бу бәдии үсула даһа мүнасиб иди. Бир Сабир дејил, Мирзә Чәлил, Һагвердијев кими бөјүк реалистләр дә кечмиш Азәрбајчанын үрәк ағрыдан сәһнәләрини көстәрмәк үчүн ән чох кинајәјә, јумора, сатираја, бир сөзлә, тәнгиди күлүш силаһына мүрачиәт етмәли олмушлар. Марксын мәшһур сөзүнә көрә, бәшәријјәт өз кечмишиндән күләрәк ајрылыр. Доғрудан да, бу кечмиш күлмәли вә мүәјјән дәрәчәдә ағламалы бир кечмиш иди. Шаир бунун доғру, һәм дә дәһшәтли мәнзәрәләрини верәндә диггәтли охучу һәм күлүр, һәм дә көзү јашарырды.

Руһанциләрин ичтимаи тәрәггијә зидд һәрәкәтләрини онларын өз сөзү илә ифадә етмәк Сабир реализминдә мәгбул вә тә'сирли бир үсулдур. Әлбәттә, руһанинин өзү әкәр ахмаг адам дејилсә, заһирдә тәрәггијә гаршы чыхмаз вә чыха билмәз. Сабир исә руһанинин үрәјиндәкиләри ашкара чыхармагда кинајә вә сатира үсулундан кениш истифадә едирди.

Ичтимаи инкишаф вә интибаһ руһаниләрин вә диндарларын зијанынадыр. Јараса гаранлыг севән кими, руһаниләр дә чәһаләти севир. Анчаг нә едәсән ки, бу зүлмәт кабусу учулуб дағылмышдыр. Һәр тәрәфдә јенилијә, маарифә, елмә, тәрәггијә, азадлыға доғру үмуми бир мејл вардыр. Бу күчлү мејлин гаршысыны алмаг һәтта нүфузлу руһаниләрин дә бачарығындан кәнардыр. Онлар буну көрүр, тәәссүфләнир вә кәсилә-кәсилә галырлар.

Сабир исә руһаниләрин кечирдији психоложи вәзијјәти ајыг вә инандырычы бир дилдә белә верир:

Ах!.. Нечә кеф чәкмәли әјјам иди,
Онда ки өвлади-вәтән хам иди!..
Өз һәғи-мәшрунун билмәзди ел,
Чөһрејн-һүррийјәтә күлмәзди ел..,
Гәзетәјә, журнала әјилмәзди ел,
Даим ешитдикләри өвһам иди...
Ах!.. Нечә кеф чәкмәли әјјам иди!

Мә'лум олдуғу кими, XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында күчлү бир әдәби мәктәбә чеврилән реализм чәрәјанынын бајрагдары Чәлил Мәммәдгулузадә иди. Онун Сабир кими гүдрәтли бир шаирлә сых әмәкдашлығы, мәсләкдашлығы бу чәрәјанын чәбһәсини сон дәрәчә мөһкәмләтмишди. Һеч бир јердә «Молла Нәсрәддин» адыны Сабирсиз, Сабир — «Һопһоп» адыны «Молла Нәсрәддин»сиз чәкмирдиләр.

Бу бөјүк әдәби мәктәб нүмајәндәләри програмынын әсас мәгсәди мүасир һәјаты, халгын һәјат вә мәишәтини доғру әкс етдирмәк иди. Мирзә Чәлил һекајә вә комедијалары, Сабир исә ше'р вә фелјетонлары илә бу һәјат һәгигәтини ифадәјә хидмәт едирди.

Чәлил Мәммәдгулузадә дил һаггындакы гејдләриндән бириндә көстәрир ки, бизим мәгсәдимиз дил јаратмаг, көзәл ифадәләр дүзәлтмәк дејилди, мәгсәдимиз о иди ки, дедикләримизи чамаат баша дүшсүн, бизим фикримизи анласын.

Бу наилијјәт, бу гәләбә бизим реалистләрин јалныз садә јазмасы, әрәб, фарс ибарәләриндән узаглашмасы сајәсиндә дејилди. Әлбәттә, бунун да мүһүм ролу вар иди. Анчаг даһа мүһүм мәсәлә молланәсрәддинчиләрин тохундуглары зәрури ичтимаи мәсәләләр, һәјати мәтләбләр, халгы дүшүндүрән вәзијјәт иди. Сабирин «Һопһопнамә»сини һаглы олараг Азәрбајчан һәјатынын гамусу (енсиклопедијасы) адландырырлар. Чүнки, доғрудан да, 1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә вә ондан сонракы дөврдә һеч елә бир ичтимаи мәсәлә тапылмаз ки, о һагда Сабир фикрини бүтүн ачыглығы, чылпаглығы илә демәсин.

Сабирин реализми ән ајыг, ән фәал, ән мүасир бир реализмдир. Адәтән, XX әсрин бөјүк әдибләринә тәнгиди реалист дејирләр. Әсасән, доғру олан бу фикир кениш вә дүрүст изаһа мөһтачдыр.

Сабир, доғрудан да, тәнгид вә ифша етмишдир. О, кәскин гәләми илә көһнә гурулушу, көһнә дүнјаны, истисмар аләмини амансыз ифша етмишдир. Бүтүн маскалары јыртыб атмыш, вахты кечмиш гајда, адәт, көрүш вә ганунларда «мүгәддәс» һеч бир шеј көрмәмиш, ингилаба, сәадәтә, кәләчәјә доғру олан шаһраһ јолу өз ајдын зәкасы илә ишыгландырмаға чалышмышдыр.

Анчаг онун тәнгиди моизә, нәсиһәт, мүчәррәд чағырыш руһунда јох, ән чох зәрури шүар вә гәти һөкмләр шәклиндә, сон дәрәчә конкрет, мүасир вә ајдын бир характердә олмушдур. Онун тәнгиди халгын арзу вә истәкләрини ифадә едән мүасир, ајыг тәнгид иди.

Тәнгиди реализм дејирик! Әлбәттә, Сабир мәһз тәнгид гәләминин учуну итиләмәли иди. Онун гаршысында дағ кими дајанан, кәләчәјә, инкишафа, азадлыға мане олан истисмар, чәһаләт дүнјасы тәнгид үчүн, сатира үчүн ән әсас һәдәф иди. Бу һәдәфи кифајәт гәдәр дөјмәдән, сарсытмадан, јыхмадан ирәлијә бир аддым да атмаг мүмкүн дејилди.

Сабир тәнгиди реализми һеч бир заман биртәрәфли, мәһдуд вә кортәбии, сејрчи олмамышдыр. Сабир тәнгиди ирәлијә доғру

истигамәтләнмиш, азад һәјата охучуда аловлу ешг, дәрин инам ојадан, мүбаризә арзусу вә чырпынышы доғуран бир тәнгид олмушдур. Бу тәнгид ичтимаи аләмин зүлмәтли көјләрини ишыгландыран, илдырымлар кими чахан парлаг бир ишыг кәтирирди. Шаирин әсас сатираларында чошғун кәләчәк руһу үстүндүр:

Инди адамлар дејәсән чиндиләр...
Чин нәди, шејтан нәди, биднидиләр.
Лап бизи овсарладылар, миндиләр,
Ај кечән әјјам, оласан индиләр...

Руһанпләрин һәсрәтлә арзуладығы кечмиш ишрәтли күнләр даһа јохдур, тарихә чеврилмишдир. Инди адамларын көзү ачылмыш вә зәһмәткешләр јени, јүксәк, азад бир һәјат үчүн чарпышырлар.

Доғрудур, Сабир бу кәләчәк, јени һәјатын кениш мәнзәрәләрини вермәмиш вә верә дә билмәзди. Анчаг бу һәјата, кәләчәјә олан бөјүк үмид, арзу, пафос онун әсәрләриндә ајдын ифадә олунмушдур.

М. Ә. Сабирин әсәрләриндә капиталист мүнасибәтләринин доғурдуғу зиддијјәтләрин, фачиә вә дәһшәтләрин бу вә ја башга чәһәтләри олдугча реал, габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр.

Лакин Сабирин бу мүнасибәтләрә әлагәси бир тәдгигатчынын, публисистин вә ја нәзәријјәчинин әлагәси дејилдир. Анчаг садә бир зијалынын да әлагәси дејилдир. Бу, һәссас, еһтираслы вә ајыг-сајыг, бөјүк гәлбли, әсл мүбариз бир вәтәндашын әлагәси иди. О, һәјатда көрдүјү ичтимаи зиддијјәтләри дәриндән тәшриһ едир, онларын чәмијјәт үчүн фәлакәтли чәһәтләрини даһа парлаг бојаларла көстәрирди. Мүлкәдар-капиталист дүнјасында мәсләкин, мәфкурәнин, дин-иманын, намусун, гејрәтин пула сатылдығыны, елм, маариф ады илә чыхыш едән буржуа нөкәрләринин чүрүк, пуч мә'нәвијјатыны, «кәрәкли күндә анчаг гычында фәрар» көрүнән зијалыларын кәрәксизлијини, мүхтәлиф пешә саһибләринин мәһз шәхси мәнфәәтләри үчүн чалышдығыны инандырычы, тәбии бојаларла шаирин бүтүн өлмәз әсәрләриндә көрмәк олар.

Сабирин реализминдә тәнгидин, мәһз ичтимаи тәнгидин даһа дәрин вә даһа кениш бир мигјасда јеридилдијини демишдик. Бә'зи мәһдуд алимләр бурадан белә нәтичәјә кәлир ки, бу тәнгиддә ганад јохдур, перспектив јохдур. Һәмин тәнгидлә јанашы Сабир фелјетонларында кәләчәјә доғру истигамәтләнән күчлү бир мејлин, ичтимаи, һәтта бә'зән әсл ингилаби бир чағырышын олдуғуну көрмәк үчүн хүсуси тәдгигата еһтијач јохдур. Диггәтли охучу лап илк мисраларындан дәрк едир ки,

Зилли-Султан, бура сај дөјдүрүб алдыгларыны!
Сојуб алдыгларыны, сојдуруб алдыгларыны! —

дејән шаир мәһз зәһмәткеш күтләләрин јени шүурундан, мүбаризәјә галхан, һөкумәт мә'мурларыны, мәс'улијјәтә чәкән ингилабчыларын гүдрәтли һәрәкатындан хәбәр верир.

Сабир көстәрир ки, күтләләри ајаға галдыран ингилаби һәрәкат гаршысында һәр һансы бир зоракылыг тәдбири ачиз вә мә'насыздыр:

Дурма, көтүр гач башыны, Мир Һашим!

Сабирин бу хитаб илә јазылан әсәриндә охујуруг:

Сән о дејилдинми едәндә гијам,
Сәчдә едәрди сәнә јексәр авам?
Инди олар да ајылыб биттәмам,
Гылмады һеч јердә сәнә еһтирам.
Атды чамаат дашыны, Мир Һашым!..
Дурма, көтүр гач башыны, Мир Һашым!
Јардымы Сәттар[1] башыны, Мир Һашым?

Бу ше'р јалныз мүәјјән мә'мура, сијаси рүтбәли шәхсијјәтә гаршы һәчв дејилдир. Бу, ичтимаи интибаһын парлаг мәнзәрәләриндән бирини верән нүмунәдир. Чамаатын һијләни ачдығыны, һагг диванынын башланмағыны, мүртәчеләр үчүн гачмагдан башга әлач галмадығыны дејән шаир, Сәттар хан һәрәкатына ишарә едәрәк ингилаби мүбаризәнин һәм даирәси, һәм мәншәји, һәм дә јенилмәз гүдрәти һаггында фикир сөјләјир. Бурада кәләчәк гәләбә, азадлыг тәранәләри лирика илә јох, ичтимаи күлүшлә, гәһгәһәләр васитәсилә ифадә едилмишдир. Мәсчид, минбәр еһкамынын «либасына бүрүнән» оғруларын ич үзүнүн ачылдығы бир заманын кәләчәјини Сабир дәрин бир инам вә е'тигадла билдирир:

Бир вахт олар таныр сәни һәр кәс!

Бу дәрин е'тигад вә инам шаирин мәһз бөјүк кәләчәк һаггындакы дүшүнчәләринин ифадәсидир. Она илһам верән, гәләмини итиләјән, истиғамәтләндирән дә мәһз бу дүшүнчәләрдир. Белә бир мәзмуну шаирин бир чох әсәрләриндә изләмәк, көрмәк олар.

Буна көрә дә Сабир реализмини јалныз тәнгид чәрчивәсиндә, мәһдуд дүшүнмәк, онун кениш кәләчәк үфүгләрини көрүб көстәрмәмәк гејри-елми, сәһв бир иддиа оларды. Сабир реализминин әсас хүсусијјәтләриндән бири дә мәһз бурада, бу бөјүк сәнәтин бөјүк кәләчәјә, азад һәјат уғрунда мүбаризәјә јөнәлмиш олмасындадыр. Сабир бу шәрәфли мүбаризәдә јени ше'рин вә сәнәтин гәләбәсинә мөһкәм инанырды.

М. Ә. Сабир Азәрбајчанда биринчи дәфә олараг јашадығыны, дујуб-дүшүндүјүнү, ичтимаи һәјат, мәишәт мәсәләләрини кениш јазмағы, «фәзаларда», «хәјалат, мәһәббәт аләминдә долашан» ше'ри ән ади һәјат проблемләринә ендирмәји, јахуд бу проблем-

[1] Сәттар хан.

ләри ше'р сәвијјәсинә јүксәлтмәји бачаран бөјүк јениликчи бир шаир кими мејдана чыхды. О, ичтимаи, ингилаби шүурун мејдана атдығы, инсаны дүшүндүрән һәр бир мәсәләни, һәр бир факты, һадисәни әдәбијјатын, бәдии тәфәккүрүн објекти етди.

О, күчәдә кәзән диләнчи ушагдан, «бабасынын чул-чухасыны битләјән» мәһкум мүсәлман гадынындан, ағыз-ағыза верән «һәнәнд»ләрдән, һәгигәтә көзүнү бәрәлдән «охучулардан» тутмуш «марфашыны габлајан» Мир Һашыма, Зилли-Султана, Мәһәммәдәли шаһа, чәллад Әбдүлһәмидә гәдәр көһнә дүнја адамларындан; «өзүнү инсан јеринә гојмаг иддиасына» дүшән фәһләдән; бәј гапысына хаһишә кәлән вә сонра аллаһа үсјан едән, «нејләрдин, илаһи?» — дејән әкинчидән тутмуш мүбаризәјә галхан Сәттар хана гәдәр зәһмәткеш адамлардан ејни гүдрәт вә мәһарәтлә јаза билирди.

Бу әнкинлик вә әһатә габилијјәти шаирин ингилабдан илһам алмасы, билији, һәјат тәчрүбәси, инчә вә дәрин мүшаһидәси, исте'дады сајәсиндә иди. Мүасир ичтимаи һәјат, кәскин синиф мүбаризәси, азадлыг һәрәкаты онун бәдии јарадычылыг материалыны тәшкил едирди. Сабир бу мүрәккәб, зәнкин һәјатын фотосуну, пассив әксини вермәмишди. О бурада дәрин, ҹәлигәли вә тәдгиги бир сечки апарырды. Бүтүн көрүб-ешитдикләрини, дујуб-јашадыгларыны илһам фәнәри илә ишыгландырыр, сәнәт лабораторијасындан кечирир, һадисәләрин, варлығын заһирини, формасыны јох, мәһз маһијјәтини гәләмә алырды.

Сабир Азәрбајҹан ше'риндә тамамилә јени бир мәктәбин, ингилаби сатира үслубунун бинасыны гојду. Јүз илләр боју Низамиләрә, Нәсимиләрә, Фүзулиләрә тәглидән јазылан, лакин бир чох һалларда епигончулугдан ирәли кетмәјән, көһнәлмиш, ичтимаи зәминәсини, тәравәтини, ләззәтини итирмиш гәзәл әдәбијјатына гаршы Сабирин јени мәзмунлу реалист, сатирик ше'ри парлаг бир гылынч кими кәсәрли олду. Мүәллими Сејид Әзим гәзәл әдәбијјатыны јекунлашдыран, классисизм мәктәбинин сон бөјүк шаири олдуса, Сабир јени ингилаби мүбаризә ше'ринин пионери, ичтимаи-сијаси сатира мәктәбинин бајрагдары олду.

* *
*

Сабир әлинә гәләм аланда, илк ше'рини јазанда бирдән-бирә ингилаби сатира јолуна дүшмәмишдир. О да бир чохлары кими гәзәлләр јазмышдыр.

Сабир гәзәлләри чох вахт мәзмун вә шәкил е'тибарилә кечмиш гәзәл әдәбијјатындан ајрылмыр. Бурада бир јенилик, орижиналлыг ахтармаг чәтиндир. Мә'шугәјә хитабла дејилмиш: «Мәфтуни-сәри-зүлфүнә гүллаб кәрәкмәз» мисрасы илә башланан, «чак ејләрәм, хак ејләрәм», «ашиги-наланым вар, ҹисмдә мин чаным вар» кими гәлиб һалына дүшмүш ифадә, гафијә вә рәдифләрлә битән, әгрәб, зүлф, нәркис, шам, пәрвәнә, куј, рәгиб, дәһан, хәттү хал, васл кими сурәт вә тәсвирләрлә зәнкин олан бу әсәрләрин һамысында Сабир көһнә ше'рин, гәзәл әдәбијјатынын давамчысыдыр. Бу әсәрләрдә бир јенилик олмаса да, сәнәт вә сәнәткарлыг вардыр.

Бунлары ади бир гәләм саһиби јазмамышдыр, һәтта ајры-ајры мисра вә бејтләрдән сезилир ки, шаир инчә зөвг, бәдии тәфәккүр саһибидир. Давамлы вә мүнтәзәм бир бәдии мәнтиг бу ше'рләрин, демәк олар, һамысында һакимдир:

Истәсән көнлүм кими зүлфүн пәришан олмасын,
Ол гәдәр ҹөвр ет мәнә, аһ етмәк имкан олмасын.
Гојма ағјар ејләсин кујиндә ҹөвлан, еј пәри!
Әһриманләр малики-мүлки-Сүлејман олмасын.
Атәшин рујиндә әф'и тәк јатыб кејсуләрин,
Түрфә ҹадудур ки, мар, атәшдә сузан олмасын!

Бу гәзәлләрдән Фүзули ше'р мәктәбинин хош сәдасы кәлир.

Үмумијјәтлә, Сабирин бу дөврдәки гәзәлләриндә классикләрин тә'сири ајдын һисс олунур. «Шәкибаи» сәрлөвһәли он дөрд мисралыг гәзәлиндә Сабир бу руһдан әл чәкмиш, мәтанәт, вүгар вә ифтихар һиссини тәрәннүм етмишдир.

Шаир бу гәзәлини Хагани Ширванинин «Гәсидеји-шинијјә»синә нәзирә олараг јазмышдыр.

Доғрудур, бурада да јардан, дили-шејдадан, ашиги-рүсвадан данышылыр; анҹаг әсәрин мәзмуну көһнә мөвзу чәрчивәсини вуруб дағыдыр. Шаир ичтимаи мә'нада өз һәсби-һалыны ифадә едир. Гаранлыг, чансыхычы мүһитин ағыр тәзјигиндән безәрәк, илк мүгавимәт, е'тираз һиссини, дахили мәнлик гүдрәтини, мә'нәви бөјүклүјүнү тәрәннүм едир:

Сејли-тә'н ојлә тәмәввүҹлә алыб дөврү бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјадә дурар.
Дөјсә дә ҹаныма мин ләрчә мәламәт ләпәси,
Зөвргн-һиммәтим әввәлки тәмәннадә дурар.
Нә гәм, угратса да бир күн мәни ифнаје заман,
Мән кедәрсәмсә мәрамым јенә дүнјадә дурар...

Бу сәпкидә јазылмыш ичтимаи лирика вә вәтәндашлыг лирикасы Сабир јарадычылығынын сонракы дөврләриндә сатира илә јанашы давам етмишдир. «Руһим», «Тәранеји-шаиранә», «Истигбал үчүн», «Ҹочуг», «Аналар бәзәји», «Тәрбијә», «Әнин» ше'рләри белә әсәрләрдәндир.

Шаир көһнә адәт вә гајдаларын һөкм сүрдүјү бир заманда һәссас адамларын, мүтәфәккирләрин чәкдији ичтимаи изтираб вә кәдәри тәрәннүм едир. М. Һадинин «Шүкуфеји-мәариф» ше'ринә нәзирә олараг јаздығы «Мөһтачи-мәариф» адлы ше'риндә ҹәһаләтдә боғулан кәнҹ нәслин һалына јанан бөјүк бир вәтәндашын гәлби чырпыныр.

Шаир күчәдә сәфил һалда көрдүјү ушаға ади диләнчи кими бахмыр. Таҹирләр, бәјләр, мүлкәдарлар, «гарнытохлар, әјнигалынлар» кими онун јанындан икраһ илә өтүб кечмир. Һәмин ушагда вәтән өвладыны, кәләҹәк нәсли, халгын бөјүк кәләҹәјини

806—9

көрүр. Чәмиjjәтин үмиди олан бу ушагларын талеjи шаири һәддиндән артыг кәдәрләндирир:

Инсан кими билинсә иди гәдру гиjмәтин,
Ачмыш олурду мәктәби-милли чәмаәтин;
Дәрк етмәк истәмир һәлә бу феjзи милләтин,
Галсын ниһан вәдиеjи-фитри-маһарәтин,
Еj'еһтишами-милләти талан олан чочуг,
Еj дәрбәдәр кәзиб үрәjи ган олан чочуг.

Сабирин лирикасы jалныз кәдәр, тәәссүф вә арзудан ибарәт деjилдир. О, заманәсинин бир сыра хырда буржуа шаирләри кими, һадисәни көрмәк вә һәтта бундан төрәjән әләмләри көстәрмәклә кифаjәтләнмир. Шаир һәjатын, чәмиjjәтин дүзәлмәсинә, халгын истисмар кирдабындан, чәһаләт вә әсарәтдән хилас едилмәсинә чалышыр. Сабирин лирикасында ичтимаи фәаллыг, гызғын вәтәндашлыг чырпынышлары вардыр.

Һәлә илк ичтимаи-лирик әсәрләриндән олан «Беjнәлмиләл» ше'риндә шаир, халгын хиласы үчүн вачиб олан мәсәләни — халглар гардашлығы вә достлуғу мәсәләсини һәлл етмәjә чалышыр.

Бу ше'р 1905-чи илдә Азәрбаjчанда чар һөкумәтинин гызышдырдығы милли тоггушмалар заманында иртичаjа, чар зүлмүнә гаршы бир чағырыш кими jазылмышдыр. Бу елә бир заман иди ки, jерли милләтчиләр, буржуа зиjалылары да чар һөкумәтинин иблис фитнәсинә гошулмушду. Бу заман халглар арасында дүшмәнчилик тәблиғ едән чар нөкәрләри һәр ики милләтин зәһмәткешләринә әдавәт һисси ашыламаг истәjирдиләр. Бу дәһшәтли фитнәjә гаршы чыхан вә бунун әксингилаби маһиjjәтини һәгиги бир мәрдликлә ифша едән илк шаирләрдән бири Сабир олду. Сабир «Беjнәлмиләл» ше'риндә «мүсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» хитабы илә чыхыш едәрәк халгы гардашлыға, әмәкдашлыға, саjыглыға, фитнәкарларын, шеjтанларын, мүстәмләкәчиләрин, «буланыг суда балыг тутанларын» һиjләсини ачмаға чағырды. О, ермәни вә азәрбаjчанлылар арасында әсрләр боjу jашаjыб мөһкәмләнән «дин аjры гардашлығы», достлуғу хатырладараг «фитнеjи-иблиси-мәл'ун» үзүндән төрәjән әдавәти ифша вә рәдд етди. Зиjалылары, габагчыл адамлары халгы доғру jола дә'вәт етмәк үчүн сә'j етмәjә чағырды. Сабир бу ше'риндә халгы беjнәлмиләл иттифага чағыран мүбариз бир шаир иди:

Һагг халга билдириб дәф'и-зәлаләт етмәли,
Күн кими табан едиб памали-зүлмәт етмәли,
Набәча бу ишләрин дәф'индә геjрәт етмәли,
Сабира, беjнәлмиләл тәдбири үлфәт етмәли,
Еj сүханданан, бу күнләр бир һидаjәт вахтыдыр,
Үлфәтү үнсиjjәтә даир хитабәт вахтыдыр.

Шаирин бу әсәрини охуjанлар һәмин һадисәләр мүнасибәтилә Максим Горкинин Бакы мәтбуатына jаздығы тарихи мәктубу хатырлаjыр, Сабир ше'ринин Горки мәктубу илә нә гәдәр һәмфикир

вә һәмаһәнк олдуғуну көрүрләр. М. Горки дә, Сабир дә еjни фитнәни бөjүк гәзәб вә гүдрәтлә ифша едир, халгы саjыглыға чағырырды.

Сабирин лирик стилдә чидди, ингилаби руһлу ше'рләри арасында «Сәттар хан» хүсуси jер тутур. Бу әсәр мәшһур Тәбриз ингилабынын гәһрәманы Сәттар хана һәср олунмушдур. Шаир, Сәттар ханы — халг вә азадлыг гәһрәманыны үрәкдән алгышлаjыр, онун фәалиjjәти илә фәхр едир, севинир, Тәбриз ингилабындан вәчдә кәлдиjини деjир:

Беһчәтим, еjшим, сүрурим, вәчдим әһраранәдир,
Афәриним һүммәти-валаjи-Сәттар ханәдир.

Бу ше'р jалныз ингилаб гәһрәманынын тә'рифиндән ибарәт деjилдир. Бурада чошғун бир һисс, риторик дил илә Тәбриз ингилабынын гыса, лакин шәрәфли тарихчәси данышылыр. Сәттар ханын залымлара нечә зәрбә вурдуғу, тәбризлиләрин азадхаһлар, мүчаһидләр дүнjасында нечә шәрәфли ад гоjдуглары фәхрлә тәсвир олунур.

Шаир, Сәттар ханын ингилаби мүбаризәсини jалныз бир Тәбризин вә jа Иранын талеjи уғрунда апарылан мүбаризә кими jох, үмумбәшәри, тарихи әһәмиjjәтли мүбаризә кими гиjмәтләндирир. Сабирин Иран инглабындан алдығы севинч вә ифтихар о гәдәр күчлү иди ки, о jалныз бир ше'р илә кифаjәтләнмәмиш, Сәттар ханын дүшмәнләрини бир нечә ше'риндә кәскин сатира атәшинә тутмушдур («Мир Һашым», «Иран ниjә виран олду», «Мәмдәли», «Еjнүл-дөвләнин исте'фасы», «Гәмү мөһнәт фүзун олду», «Әрзи-һал» вә с.).

* * *

Чох заман әдәбиjjат тарихчиләри Сабирин мәтбуат меjданына чыхмасыны, jени үсулда, jени ичтимаи дөврүн дили илә сәсләнмәсини 1905-чи илә аид едирләр, буну «Беjнәлмиләл» ше'ри, jахуд «Молла Нәсрәддин»дә нәшр олунан илк сатирасы илә әлагәләндирирләр. Анчаг һәгигәтдә Сабир бу ше'рләрин һәр икисиндән чох әввәл, һәлә 1903-чү илдә мәтбуат аләминә чыхмыш, jени руһда илк ичтимаи ше'рини «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап етдирмишди. О заман Сабири һеч ким танымырды. Лакин Сабир тәрәггипәрвәрлик, маарифпәрвәрлик руһу илә jашаjыр, өз вәтәниндә олан jениликләри, мәктәб ачылмасыны, гәзет нәшр олунмасыны бөjүк бир севинчлә гаршылаjырды. Одур ки, 1903-чү илдә ана дилиндә гәзетин нәшрә башламасына бөjүк мә'на вериб хүсуси бир ше'р итһаф етмишди. Һәмин ше'ри редаксиjа ашағыдакы геjдлә чап етмишди:

«Шамахылы Әли Әзимов бәрадәримизин идарәмизә көндәрдиjи хеjирхаһанә мәктубунун ләффиндәки Сабир тәхәллүслү бир шаирин кәламыдыр».

Сабир бу ше'риндә гәзетин нәшрини алгышлајыр вә она үмид бәсләјир:

Шүкрлиллаһ ки, афитаби-сүхән,
Шәрги-мә'надән олду чеһрәнүма...

Идарәнин гејдиндән дә көрүнүр ки, Сабирин, белә бир биткин, јеткин гәләм саһибинин индијәчән мәшһур олмамасы, бирдән-бирә мејдана чыхмасы чохларыны тәәччүбләндирирди. Бу һадисәдән сонра Сабир мәтбуатла даһа јахын олур, мүасир охучунун зөвгүнә бәләд олуб гәзәл әдәбијјатындан тамам узаглашыр.

Хүсусилә «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри бөјүк шаирин илһамына гүввәт верәрәк онун јарадычылығыны мүәјјән мә'нада вә дәрәчәдә истигамәтләндирди.

Журналын руһу Сабирин дә шаир тәбиәтинә мүвафиг иди. Мирзә Чәлили дүшүндүрән ичтимаи-сијаси мәсәләләр Сабири дә ејни дәрәчәдә мәшғул едирди. Сабир журналда ингилаби ше'р трибунасы тапдығы кими, журнал да Сабирин симасында кәсәрли сатира устасыны тапды. Сабирдә ушаглыгдан мә'налы бир күлүш габилијјәти вар иди. О бу күлүшә ингилаби мәзмун верди вә бундан азадлыг вә тәрәгги јолунда ити бир силаһ кими истифадә етмәјә башлады. Шаир јәгин етди ки, јени вә хошбәхт бир чәмијјәт гурмаг үчүн адамларын зеһнини јени, ингилаби мүбаризә илә, маариф, мәдәнијјәт нуру илә ишыгландырмаг, онларын руһуна чөкән чәһаләти, наданлығы тезликлә арадан галдырмаг лазымдыр. Вәтән торпағында «күлзари-сәадәт» салмаг үчүн бу торпағы һәр чүр зир-зибилдән тәмизләмәк лазымдыр. Буна көрә дә Сабир өз гәләми үчүн бәдии, ичтимаи сатираны, өлдүрүчү күлүшү сечди.

Сабирдән габаг да бизим ше'римиздә сатира олмушдур. Анчаг Сабирдәки кими кәскин, сијаси истигамәтли, ингилаби мәзмунлу ичтимаи сатирик үслуб јаранмамышды.

М. Ә. Сабир өз сатирасы үчүн мүасир ичтимаи гурулушу, зүлм вә истисмары, дөвләт идарәләрини, дипломатија аләмини, мәтбуаты, јаланчы буржуа зијалыларыны, авамлығы, чәһаләти, дин вә мөвһуматы, мәишәтин ән конкрет вә хырда мәсәләләрини, бүтүн көһнә дүнјаны, көһнә гурулушу, зүлм вә истисмар аләмини әсас һәдәф көтүрмүшдү.

О, «гануни-әсаси», дөвләт думасыны, манифест верәрәк зәһмәткешләри алдадан ганлы II Николајы, Иранда ингилаби һәрәкаты боғмаға чалышан деспот Мәһәммәдәли шаһы, Түркијәдә чәллад Әбдүлһәмиди кәскин сатира сүнкүсүнә һәдәф етмишди.

Сабир чох вахт фактик һадисәләри гәләмә алараг амансыз сатира дили илә мә'наландырмағы, бөјүк узагкөрәнликлә нәтичә чыхармағы бачарырды.

Өлкәдә һөкм сүрән иртичә әлејһинә данышмаг вә јазмаг Сабир заманында бөјүк чәсарәт тәләб едирди. Буна бахмајараг

Сабир хүсуси бир сә'ј вә чәсарәтлә ингилаби сатираны күндән-күнә кәскинләшдирирди.

Аилә-мәишәт мөвзусундан тутмуш бејнәлхалг сијасәтә, дөвләт һәјатына, дүнја сијаси һадисәләринә гәдәр дөврүн бүтүн бөјүк вә кичик мәсәләләри Сабирин сатира күзкүсүндә бу вә ја дикәр шәкилдә әкс олунмушдур.

1905-чи ил ингилабындан башламыш шаирин вәфатына гәдәр, демәк олар ки, бүтүн сијаси һадисәләрә даир «Һопһопнамә»дә ја хүсуси ше'р, јахуд ишарә тапмаг олар.

Әлбәттә, Сабир гәзетчи дејилди. Пешәкар мә'нада сијасәтчи, журналист, ја публисист дә дејилди. О, камил бир сәнәткар иди. Сијаси мөвзулардакы јазы, мисал вә ишарәләрин һамысы јүксәк бәдии шәкилдә ифадә едилмиш ичтимаи фикирләрдир. Һәмин бу мөвзу кенишлијинә көрә «Молла Нәсрәддин» журналы мүәјјән дәрәчәдә Сабирә борчлудур.

Сабир заманәсинин ән көзүачыг вә ирәлијә бахан, узагкөрән зијалыларындан иди.

Мә'лумдур ки, сатира, мүәллифинин сатираја тутулан һәдәфдән чох јүксәкдә дурмасыны тәләб едир. Тәнгиди күлүш о заман мүвәффәгијјәтлә сәсләнир ки, күлән адам мә'нәви чәһәтдән јүксәкдә дурсун, күлүш һәдәфи исә мә'нәви чәһәтдән алчаг адамлар олсунлар. Сабирин өз һәдәфинә мүнасибәти мәһз белә иди. Бу јүксәклик, һәр шејдән әввәл, идеја јүксәклији иди. Тәсадүфи дејил ки, Сабирин күлүшү бирдән-бирә милјонларын күлүшү олду. Јалныз савадлылар дејил, һәтта авамлар, мәдәнијјәтдән, сијасәтдән узаг адамлар да Сабирин дузлу сөзләринә мәфтун олур, ону әзбәрдән тәкрар едир, бу јол илә ичтимаи-сијаси һәјата вә мүбаризәјә гошулур, түфејлиләрә күлүрдүләр.

Вәтәндашлыг чәсарәти Сабир сатирасынын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Чәсарәт сөзүнү биз Сабирдә јалныз дөвләтә, чар үсули-идарәсинә гаршы мүбаризә илә мәһдуд сајмырыг. Бу өзү чох мүһүм бир аддымдыр. Лакин буну тәкчә Сабирдә јох, башга шаир вә әдибләримиздә дә көрмәк олар. Шаир Сабирин чәсарәти, ше'рин, сәнәтин башлыча проблемләри нөгтеји-нәзәриндән дә марагдлыдыр. Сабир бир сыра мөвзулары биринчи дәфә ше'рә кәтирдији кими (фәһлә, рәнчбәр, пул еһтирасы вә с.) көһнә һәјата, бир сыра ичтимаи һадисәләрә биринчи дәфә олараг истеһза илә јанашмағын да лүзумуну ирәли сүрдү. Мәсәлән, о, көһнә ше'рин стандарт һала дүшмүш, чејнәнмиш сурәт вә ифадә хүсусијјәтләринә елә мәһарәтлә күлдү ки, бу үсулун мүәллифләриндән һеч бири Сабир күлүшүнүн гаршысына чыха билмәди.

Сабирин күлүшү ичтимаи, тәнгиди күлүшдүр. Бу күлүш дүшмәнләрә гаршы, чәһаләтә, көһнәлијә гаршы чеврилмишдир. Сабирин мүбаризәси гејри-бәрабәр гүввәләрин мүбаризәси иди. Сабир вә онун чәбһәси нә гәдәр јени, һәгигәтпәрәст олса да, истибдад вә чәһаләт гаршысында о заман һәлә зәиф иди. Бу зәифлији арадан галдырмаг үчүн Сабир күлүш үсулуну сечмишди.

Шаир истибдадын, чәһаләтин, наданлығын һөкм сүрдүјү мүһитә гаршы бүтүн нифрәт вә гәзәбини амансыз тәнгиди күлүш јолу илә ифадә едирди.

Адәтән, сатира ахмагларын вә алчагларын ағалығы шəраитиндә һакимләрә гаршы чеврилдикдә даһа гүввәтли олур. Сабир Мәһәммәдәли шаһ, Султан Әбдүлһәмид, Столыпин, бәј, хан, фырылдағчы вә оғруларын дөвран сүрдүјү бир заманда, гурулушда јашамышдыр. Бүтүн бу адамларын чиркин симасы, чинајәт вә нис әмәлләри шаирә зәнкин сатира материалы олмушдур. Шаирин бүтүн зәрбәләри һәдәфә дәјмишди. Она көрә Сабир сатирасы һәтта мүтләгијјәтин һөкм сүрдүјү бир заманда да чох гүввәтли вә тә'сирли иди.

Сабир сатирасыны јүксәлдән чәһәтләрдән бири дә шаирин ше'р сәнәтиндә јаратдығы јениликлә, онун өзүнәмәхсус орижинал үслубу вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә әлагәдардыр.

Доғрудур, Сабир әруз вәзниндә јазмышдыр. Гафијәләр, рәдифләр кими, мин илдән бәри мә'лум вә дәбдә олан васитәләри ишләтмишдир. Анчаг мөвзуларын јенилији, әлванлығы шаирин бәдии тәфәккүрүнә, бәдии васитәләринин өзүнә чох бөјүк тә'сир бағышламышдыр. Сабир классик ше'рин гәлиб шәкли алмыш көһнә; бајағы, чејнәнмиш нормаларыны дағытмыш, ше'рә јени, мүасирликдән, чанлы данышыгдан кәлән бәдии ифадә васитәләри кәтирмишдир. Онун гошмасы, мухәммәси чох заман өзүндән әввәлкиләрә охшамыр. Бу жанрлар шаирдә јени мәзмунла јанашы, јени рәнк, мүасир шәкил алмышдыр.

Мәсәлән, марш шәклини көтүрәк. Мә'лумдур ки, бу, лирик гәһрәманлыг жанрыдыр. Бу шәкилдә инсанын руһ јүксәклији, һәрәкәт, әзм, дөзүмлүлүк тәрәннүм едилмәлидир. Бурада бир адамын јох, коллективин, бүтүн чәмијјәтин фикир вә дујғулары ифадә олунур.

Анчаг Сабирин «Гочалар маршы» адлы ше'риндә нәинки јүксәк дујғу вә һәјәчан тәрәннүм олунмур, һәтта мүсәлман гочаларынын чиркин адәт вә иштаһасы чох мәһарәтлә, бүтүн күчү илә сатирик күзкүдә көстәрилир.

Душдү бүтүн гәзетләр һөрмәтдән, ај чан, ај чан,
Хәлгин чаны гуртарды төһмәтдән, ај чан, ај чан!

Демократик мәтбуат руһаниләри, истисмарчылары, түфејлиләри ифша вә рүсвај едирди. Чар сензурасы гәзетләри бағлајанда мүртәчеләрин үмуми бајрамы олмушдур. Онларын өз дили илә севинчләрини ифадә едән шаир, мәнфи типләрин һәшәрат кими гајнашдығыны кениш охучу күтләсинә әјани көстәрмишдир. Шаир башга мисал, факт, изаһ кәтирмир. Типин реал, характер симасыны гәләмә алыр. Тип өз сөзләри илә өзүнү ифша едир. Типин сөзү шаир үчүн бир хасијјәтнамә васитәсидир. «Ах! Нечә кеф чәкмәли әјјам иди!», «Пул», «Әкинчи», «Фәһлә», «Сатырам», «Ушагдыр», «Охутмурам, әл чәкин!» кими бир сыра мәшһур ше'рләр мәһз бу үсулла јазылмышдыр. Објект бурада әтрафлы тәсвир олунур, анчаг бу тәсвир мүстәгим мә'налы сөзләрлә јох, мәчази ифадәләрлә, кинајә, мүбалиғә илә верилир.

Ифадәнин гурулуш вә рәнкиндән мә'лумдур ки, шаир мүрачиәт етдији адамлара, һадисәләрә күлүр:

Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад,
Олсун үрәјин шад —

мисралары илә башлајан ше'риндә Сабир чаһил бир мүсәлман гадынына мүрачиәт едир. Онун мәһдуд вә күлүнч тәрбијә гајдаларыны кинајә илә тә'рифләјир. «Јат гал дала, лај-лај» ше'ри дә ејни үсул илә јазылмышдыр:

Тәрпәнмә, амандыр, бала, гәфләтдән ајылма,
Ачма көзүнү, хабн-чәһаләтдән ајылма,
Лај-лај, бала лај-лај,
Јат гал дала, лај-лај.

Бурада да истеһза јолу илә тәнбәллијин, гәфләтин нечә һөкм сүрдүјү көстәрилир.

«Гач, оғлан! Гач, ат басды, милләт кәлир» ше'риндә феодал-буржуа зијалыларынын, милләт адындан данышан, лакин иш көрмәјән охумушларын «фәалијјәти» мәдһ олунур:

Нечә әсрдир инди билеһтимам,
...Гочаг, әлләшиб, чарпышыб сүбһү шам,
...Едиб аләмә бәхши-һејрәт, кәлир!
Гач оғлан! Гач, ат басды, милләт кәлир!

«Тө'меји-наһар» ше'риндә варлылардан, мүлкәдарлардан көмәк уман ач кәндлиләрин ағыр вәзијјәти кинајә үсулу илә тәсвир олунур. Чәмијјәти-хејријјәләрин, мәшрутә вә'дләринин, дөвләтлиләрин ачлара ианә топламаг вә'дләринин бош вә нәтичәсиз сөһбәт олдуғуну көстәрән Сабир, кәндлиләри ач тојуға бәнзәдир, онларын ширин хәјалларына гаршы истибдадын амансызлығыны белә көстәрир:

Чығырма јат, ај ач тојуг, јухунда чохча дары көр,
Сус ај јазыг, фәзадакы үгаби-чаншикары көр...
Һиниңдә далдаланма чох, һәјәтдә дә доланма чох
Јијәндәки бычаға бах, о тиғи-абдары көр...

Бу ше'рдә кәндли илә мүлкәдарын вәзијјәти мүгајисә олунур. Кәндли хәјал аләминдәдир, мүлкәдар исә кеф аләминдә. Кәндли ачдыр, мүлкәдар плов вә гајғанаг јемәклә мәшғулдур. Кәндли ианә көзләјир, мүлкәдар шәхси мәнафејн илә чибини долдурмагла мәшғулдур..

Беләликлә, шаир охучусуну сајыг салмаг истәјир, һијлә долусу бош јалан вә'дләрдән узаглашдырмаға чалышыр.

Авропа ше'риндә «епиграмма» дејилән, бизим ше'римизә исә анчаг Сабир тәрәфиндән кәтирилән тазијанәләр көзәл сатира

нүмунәсидир. Тазијанә мүәјјән објектә гаршы бир бәнд (4 мисра) олур. Лакин бунлар һөкм һалында дејилән, дүшмәнә кәсәрли зәрбә — шаллаг кими вурулан сатирик ифадәләрдир, бә'зән мәтндә ән кәскин мисралардыр.

Мәзмуну е'тибарилә бу ше'ри рүбаи илә мүгајисә етмәк олар. Рүбаидә фәлсәфи мә'на ифадә едилирсә, бурада ачы күлүш, тәнгиди бир фикир ифадә едилир.

«Дәрјадә гәрг олан иранлыларын јетимләринә тәсәлли» сәрлөвһәси илә јаздығы тазијанәдә шаир белә дејир:

Ики јүз гәрг олан иранлыларын,
Гијмәтин билди әчәб консулунуз.
Истәди «Меркури»дән јүз гырх мин.
Ај јетимләр, севинин, вар пулунуз.

Бу тазијанә һәм консула, һәм «Меркури»јә вурулан сатира шаллағыдыр ки, сәси аләмә јајылыр.

Бә'зән тазијанәләр гит'ә шәклиндә, алты вә даһа чох мисрадан ибарәт олур.

Балача, чанлы һәјат сәһнәчикләри јаратмаг да Сабир сатирасынын көзәл бир үсулудур.

«Јени вә көһнәнин сөһбәти», «Әһвалпүрсанлыг, јахуд гонушма» ше'рләри бу үсул илә јазылмышдыр:

— Нә хәбәр вар, мәшәди?
— Сағлығын!
— Аз-чох да јенә?
— Гәзет алмыш һачы Әһмәд дә...
— Пaһ! Оғлан, нәмәнә?.. Сән өзүн көрдүн аланда?
— Белә нәгл ејләдиләр!..
— Дәхи ким галды, худаја, бу вилајәтдә мәнә?!
Бу исә бәс о ләнин дә иши гуллабыдыр,
Динү иманы даныб, јолдан азыбдыр, бабыдыр!
— Дәхи бир башга хәбәр?
— Һач Чәфәрин оғлу Вәли
Гојуб ушголаја оғлун...
— О гурумсаг да?
— Бәли!
— Сәнә ким нәгл еләјирди бу сөзү?
— Билмәм ким иди.
— Өјлә исә она да мин кәрә лә'нәт демәли!..
Бу исә бәс о ләнин дә иши гуллабыдыр,
Динү иманы даныб, јолдан азыбдыр, бабыдыр!..

Бурада бир ахмағын гәзетә вә гәзет охујанлара гаршы нифрәти чох ајдын ифадә едилмишдир. Шаир елә бир вәзијјәт јаратмышдыр ки, сөһбәт едән ики һәпәндин ахмаглығы өз-өзүнә ашкар олур. Бунлары тәсвир үчүн чанлы мукалимәдән башга васитә, рәнк лазым дејилдир.

Бизә мә'лумдур ки, сатира, һәр шејдән әввәл, истеһза вә кинајәјә әсасланыр. Дүшмәнин ән алчаг вә ән чиркин хасијјәти кинајәсиз тәсвир едилсә, сатира әмәлә кәлмәз, анчаг мәзәммәт, нифрәт һисси верилә биләр. Белә әсәрләрдә мүәллиф мүстәгим

сөзләр вә ифадәләрлә тәсвирини давам етдирир. Сабир ше'риндә исә елә бир гүввәт вардыр ки, бә'зән чидди ше'рин өзүндә гүвватли сатира бир үнсүр кими иштирак едир.

Мәсәлән, «Нә јазым?» ше'рини алаг. Бу ше'р белә башланыр:

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар, јазым.

Тамамилә чидди планда јазылмыш бу көзәл ше'рдә мүасир чәмијјәтдә, мәдәни дүнјада гәләм саһиби, шаирин вәзијјәти, вәзифәси көстәрилир. Һәмин бу мисраларын далынча шаир ифадәсинин аһәнкини дәјишәрәк бирдән-бирә сатираја кечир:

Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гаре, көзүнү,
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?

Бу ики мисра илә көзүмүз гаршысында ше'рдән, шаирдән, гәзетдән горхан мүртәче, көһнәпәрәст бир тип чанланыр. Шаир бу типин кениш тәсвирини вермәмишдир. Хасијјәтнамәси дә бизә мә'лум дејилдир. Нә-заһири, нә фикри вәзијјәтини билирик. Анчаг шаир онун көзүнү бәрәлтдијини бизә сөјләјир. Бу, күчлү бәдии сатирик чизкидир. Һәмин әламәтлә мәнфи типин портрети хәјалымызда чанланмыш олур. Бу елә бир типдир ки, мүасир ше'рин вә мәтбуатын тәнгид објекти ола биләр.

Һәмин үсулу биз шаирин өз вәтәндашларына, ширванлылара хитабән јаздығы мәшһур ше'риндә дә көрә билирик:

Әшһәду биллаһи-әлијјүл-әзим,
Саһиби-иманәм, а ширванлылар!
Јох јени бир динә јәгиним мәним,
Көһнә мүсәлманәм, а ширванлылар!

Бурада шаир өз вәтәниндәки мөвһуматчы, көһнәпәрәст, диндар, алчаг адамлардан көрдүјү һөрмәтсизлик вә писликләри сајыр.

Ширванын вә үмумијјәтлә, мүсәлман дүнјасынын фанатикләри бүтүн мүнәввәр фикирлиләрә гаршы, о чүмләдән Сабирә гаршы чох вәһши рәфтар едирдиләр.

Сабири халг арасында һөрмәтдән салмаг үчүн ону динсиз, мүсәлманлыгдан чыхмыш, мүртәд адландырырдылар. Сабир фанатикләрин өз авамлығына әсасланараг бу һүчумун хасијјәтнамәсини верир. О көстәрир ки, мән мүсәлманам, анчаг фанатик дејиләм. Сабир фанатизмин Азәрбајчанда төрәтдији бүтүн чиркин фачиәләри сајыр. Ше'рин үмуми мәзмунундан мә'лум олур ки, Сабир, һәр шејдән әввәл, бир инсан, бир вәтәндашдыр, өзү дә чох бөјүк вәтәндашдыр. Онун һәр мисрасында, ифадәсиндә халгын, вәтәнин, милләтин инкишафы уғрунда чырпынан бөјүк бир гәлб көрүнүр.

Ширванлыларын һамысы исә һәлә буну дәрк едә билмәмишдир. Одур ки, бу ше'рдә биз һәм шикајәтли, тәәссүфлү бир лирика, һәм дә күчлү, әзәмәтли бир ичтимаи сатира руһу көрүрүк.

Сабир јарадычылығынын сәчијјәви чәһәтләриндән бири халг мәсәлләриндән, данышыг дилинин зәнкинлијиндән истифадәдир.

О, објектинә һүчум етмәк истәјәндә халгы, јүз минләрлә охучу күтләсини далынча апарыр вә она архаланырды, халг зәкасынын силаһы илә силаһланыр, һамыја ајдын олан сөз, ифадә вә сурәтләрлә данышырды:

Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!

Бу ше'рдә халис Азәрбајчан дилинин чанлы данышыг сөзләри ишләдилмишдир.

Сабир Азәрбајчан дилинин зәнкин, түкәнмәз хәзинәсиндән кениш шәкилдә истифадә едән, ше'ри чәсарәтлә данышыг дилинә јахынлашдыран бөјүк сәнәткардыр. Онун ше'рләриндәки дил садәлији, ифадә конкретлији һеч вахт мәзмун дајазлығындан ирәли кәлмир, әксинә, идејанын үмумхалг идејасы олмасындан, фикрин јүз минләрлә чамаата доғма, ајдын олмасындан ирәли кәлир. Сабир бәдии дил садәлијини ајры-ајры сөзләрлә вермир. Онун ифадә хүсусијјәти, услубу, ше'р дили беләдир:

Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы фәһлә?
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы, фәһлә?!

Көрүндүјү кими, бурадакы сөз, ифадә вә тәркибләрин һамысы чанлы халг дилиндән алынмышдыр.

Сабирә гәдәр һеч бир шаирдә чанлы халг дилинин, бу түкәнмәз хәзинәнин гүдрәтини тапмаг мүмкүн дејил.

Адамларын, әсасән, керидә галмыш, тәнгид објекти олан типләрин зеһнинә, мә'нәви аләминә нүфуз етмәк, бу аләми әјанилләшдирмәк вә бу васитә илә охучуда күлүш, нифрәт вә гәзәб һисси доғурмаг шаирин чох севдији вә ишләтдији үсуллардандыр. Адәтән белә һалларда шаир өз тәнгид објектини, мәнфи гәһрәманыны дindирир, онун шүур сәвијјәсини сатира һәдәфинә чевирир:

Фә'лә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?

Лар-лар данышыб башлама фәрјадә, әкинчи!

Дүшдү бүтүн гәзетләр һөрмәтдән, ај чан, ај чан!

Ах! Нечә кеф чәкмәли әјјам иди,
Онда ки өвлади-вәтән хам иди.

Нә јаман јатды бу оғлан, өлүбә!

Бу вә бу кими хитаблары охујанда охучу дәрһал көзү гаршысында чанлы бир тип көрүр. Бу тип бүтүн дахили вә заһири аләми илә чанланыр. Шаир бу адамын нә гијафәсини көстәрир, нә биографијасыны, нә дә чиркли әмәлләрини сајыр. Шаир јалныз бу типин гәрибә мүһакимәләрини, мүлаһизәләрини бүтүн сәрбәстлији илә ачыб данышыр. Бу һалда биз мәдәнијјәтә, инсанлыға јад бир типин, көһнә дүнјада түфејли, чаһил һәјат сүрән мүл-

кәдар, ахунд, авам вә ја тачирин бүтүн мә'нәви аләминин сатирада тәчәссүм етдијини көрүрүк.

Шаирин бир сыра мәшһур әсәрләри («Сатырам», «Гојма кәлди», «Мәмдәли», «Ушагдыр ушағым» вә с.) бу сәпкидә јарадылмышдыр.

Сабирин ше'римиздә бөјүк хидмәтләриндән бири дә данышыг дили илә китаб дили арасындакы чәрчивәни вуруб јыхмагдан ибарәт олмушдур. Сабирә гәдәр кағыза, јазыја дүшмәк үчүн ән чох гәлиз ифадәләр сечиләрди. Шаирин данышыг дилини ше'рә кәтирмәси әдәбијјатда бөјүк бир кәшф олду.

Бу хүсусијјәт шаирә јүз минләрә мүрачиәт етмәк, өз халгынын кениш күтләләри илә данышмаг имканы верди. Охучулар бу ше'рдә өз арзу вә истәкләрини тапдығы кими, Сабирин кәскин истe'дад вә илһамы да халг дили хәзинәсиндә өз зәнкин бәдии васитәләрини тапды.

Азәрбајчан классикләринин јарадычылыг тәчрүбәләри зәнкиндирсә, нәзәри хәзинәси нисбәтән јохсулдур, јә'ни ән бөјүк шаирләрин дә сәнәт вә ше'р нәзәријјәсинә аид хүсуси әсәрләри јохдур вә ја јох кимидир. Әлбәттә, бунун сәбәби вардыр.

Кечмишдә Шәрг аләминдә нәзм, гафијәли јазы әсас ифадә үсулу олмушдур. Азәрбајчанын классик шаирләри сәнәтин тәчрүбәсини нәзәријјәсиндән ајырмамышлар. Јә'ни бунун һәр икисини бир тәфәккүр кими алмыш, ше'р вә сәнәт һаггындакы мүлаһизәләрин мәзмунуну ше'рә, нәзмә чәкмишләр.

Биз ше'р, әдәбијјат мәсәләләринә аид гијмәтли фикир вә һөкмләри сәнәткарын бәдии әсәрләриндә, ше'р вә поемаларында даһа чох көрүрүк. Јени әдәбијјата гәдәр јашајыб-јарадан бөјүк шаирләрин (Низами, Нәсими, Фүзули вә б.) әсәрләриндә сәнәт вә ше'р нәзәријјәсинә аид һөкмләр вардыр ки, бу һөкмләр мүәллифләрин сәнәтинин нәзәри әсасларыны тәшкил етмәкдәдир. Гәдимдә әдәбијјатшүнаслыг вә сәнәтшүнаслыг елминин лазымынча инкишаф етмәдији бир заманда һәр бир ше'рә өз-өзлүјүндә һәм дә нәзәри мүддәалар чәһәтиндән јанашылырды.

Сабирин заманәси белә дејилди. XX әсрин әввәлләриндә Русијада, Авропада олдуғу кими, Азәрбајчанда да әдәби тәнгид, нәзәријјә мәсәләләри чанланмагда иди. Әсримизин әввәлләриндә Фиридун бәј Көчәрли, Үзејир Һачыбәјов, Әли бәј Һүсејнзадә, Аббас Сәһһәт, Абдулла Тофиг вә башга мүәллифләрин бир сыра мәгаләләри ше'рә вә әдәбијјата олан бахышын дәјишдијини вә ше'рдә јенилик тәләб едилдијини көстәрирди. Бу јенилик һисси чох мүәллифләрдә варды, анчаг маһијјәтчә бир-бириндән фәргли иди.

Сабир јени ше'рә олан еһтијачы һамыдан көзәл дујдуғу үчүн гәзәлдән әл чәкиб сатираја кечмишди. Сабирин ше'рә вә сәнәтә олан тәләбини, һәр шејдән әввәл, онун өз ше'рләриндән өјрәнмәк олар. Хүсусән, «Нә јазым», «Шәкибаи», «Тәранеји-шаиранә», «Сөз», «Дилбәр» ше'рләриндә шаир өз бахышларыны, ше'рә вә

М. Ә. Сабир достлары М. Һади вә Ә. Т. Әфәндизадә илә.

шаирлијә олан мүнасибәтини мүхтәсәр дә олса, чох ајдын ифадә етмишдир.

«Шаирләримизә нәзирә» гејди илә верилән «Дилбәр» әсәриндән Сабирин көһнә ше'р үслубуна мүнасибәти, бу үслубу вахты кечмиш һесаб едиб писләдији мә'лумдур. Бурада Сабирин бәјәнмәдији әсас чәһәт нәдир? Һәр шејдән әввәл, ше'рин һәјатдан, һәгигәтдән узаглығы. Нәзәри чәһәтдән реализмин тәләбләрини бәлкә дә Сабир јахшы билмирди. Анчаг о өз јарадычылыг тәчрү-

бәсинә вә дөврүн тәләбләринә әсасән һисс едирди ки, схоластик Шәрг ше'ринин вахты кечмишдир. Бугүнкү һәјат вә мүбаризәләрә онун хејри јох, зәрәри вар. Сабирин ше'рә олан тәләбләри Мирзә Чәлилин реалист тәләб вә бахышларына тамам ујғундур.

Сабир ше'рдә реализмин, һәгигәтпәрәстлијин тәрәфдарыдыр. Вагиф дә реализми үстүн тутмуш, тәблиғ етмишдир. Онун да тәсвирләри чох јердә һәгиги, тәбиидир. Анчаг Сабир ше'ри күнүн сијаси тәләбләри сәвијјәсинә галдырмағы, ше'рдә азадлыг һәрәкатынын тәрәннүмүнү тәләб едир. Сабир елә бир һәгигәтин тәсвирини севир ки, бу тәсвирдән халг, ичтимаи аләм, азадлыг үчүн чарпышанлар хејир көрсүн. Бунун үчүн дә Сабир ше'рә варлығын, ичтимаи һәјатын «күзкүсү» кими бахыр.

Сабирин фикринчә, шаир варлығы, һәјаты, һадисәләри дүзкүн, објектив вә чәсарәтлә тәсвир етмәлидир. Шаирин ән бөјүк вәзифәси һеч бир шејдән горхуб чәкинмәмәк, көрдүјү «нику бәди изһар еләмәк»дир.

Сабирин фикринчә, шаир, һәр шејдән әввәл, ичтимаи хадимдир. О, халгын көрән көзү, ешидән гулағы, данышан дилидир. Онун ајыг тәнгиди һәр бир тәнгиддән күчлү вә тә'сирлидир. Бу нөгтеји-нәзәрдән шаир, бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун тәнгид һаггындакы мүлаһизәләринә гошулур.

М. Ф. Ахундов да әдәбијјатда бәдии тәнгидә чох бөјүк мә'на верәрәк, ону башга үсуллардан, моизә вә нәсиһәтдән үстүн тутур, әдәбијјаты бир «ибрәт күзкүсү» сајырды.

Сабирин ше'р, әдәбијјат аләминдә гәзәблә јад етдији адамлар «рија» шаирләри, варлылары јалтагчасына тә'риф едән, беләликлә, јалныз өзләрини дејил, ше'ри вә сәнәти алчалтмаға чалышан, һөрмәтдән салан шаирләрдир. Сабир «пулдан өтрү јалан мәдһијјәләр јазан»лара нифрәт едир, өзүнү бу гисим гәләм саһибләриндән узаг олдуғуну ифтихарла сөјләјирди:

Ше'р бир көвһәри-јекданеји-зигијмәтдир.
Салмарам вәсфи-дүруғ илә ону гијмәтдән.
Дејәрәм һәчв, сөзүм доғру, кәламим ширин,
Әһли-зөвгә верәрәм нәш'ә бу хош шәрбәтдән.

Сабир «Тәранеји-шаиранә» адлы мәснәвисини әсасән ше'рә, шаирлик сәнәтинин вәсфинә һәср етмишдир. Шаирлик, Сабирин фикринчә, ән јүксәк вәтәнпәрвәрликдир, халга хидмәт, һәгигәт чарчысы олмаг, адамлары әдаләтин доғру јолуна чағырмагдыр. Бу јолда өлүм дә, фәлакәт дә хошдур. Чүнки шаир «кедәрсә дә, мәрамы јенә дүнјада јашар». Бу јолун һәгиги јолчусу ән бөјүк халг, милләт вә бәшәријјәт хадимидир. Сабир шаирлијә мәһз белә јүксәк мәсләк иши кими бахмыш, өзү дә бүтүн фәалијјәти илә бөјүк мәсләк адамы олмушдур.

Сабирә көрә сөз бәшәријјәтә зөвг, тәрбијә, фејз верән, инсанлығы даим јүксәлмәјә чағыран бир гүввәт вә гүдрәтдир. Сөзүн јарадычылары, онун саһибкарлары, һәр кәсдән әввәл, шаирләр, бәдии идрак усталарыдыр. Одур ки, сөзүн јүксәк мә'на вә мөвге-

јини көзләмәјән гәләм саһибләринә нәинки шаирлик ады, һәтта инсанлыг ады белә јарашмыр.

Сабир дә, Фүзули кими, оғру шаирләрдән шикајәтләнмишдир. Ше'ри, сәнәти шөһрәтә сатанлары, мә'нәвијјатын пак вә саф симасыны ләкәләјәнләри Сабир дәрин нифрәтлә јад етмишдир.

Бөјүк шаир јалныз шәхси һәјаты, мәктәбдәки фәалијјәти илә јох, ше'рләри, јарадычылығы илә дә бир мүәллим олмушдур. Онун ше'рләриндә мәктәб, тә'лим-тәрбијә, ушагларын талеји, аиләдә ушаға гајғы, валидејнин вәзифәси мүһүм мөвзулардан олмушдур. Сабир дөнә-дөнә бу мөвзулара гајытмыш, мәктәб һәјатына аид сатирик вә лирик ше'рләр, һәм дә маһнылар јазмышдыр.

Сабир сатирасында көһнә мүсәлман аиләсинә гаршы чеврилән тәнгид Азәрбајчанда һеч бир заман вә һеч бир шаир тәрәфиндән јазылмамышдыр. Шаирин «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад, олсун үрәјин шад» мисралары илә башлајан ше'ри көһнә мүсәлман аиләсинин авамлығыны, өвлада әмлака олан мүнасибәт кими бир әләгә бәсләндијини тәнгид едир. Сабирин «Охутмурам, әл чәкин», «Үч арвад», «Еј фәләк, зүлмүн әјандыр», «Бу бојда», «Учителләр», «Үсули-чәдид», «Гојма кәлди», «Чатлајыр, Ханбачы, гәмдән үрәјим», «Ушагдыр» кими бир чох сатирик ше'риндә көһнә аилә, мәишәт, өвлада, кәнч нәслә олан вичдансыз мүнасибәт бүтүн парлаглығы илә, зәнкин бојаларла тәсвир олунмушдур.

Бу әсәрләри охујанда гаршымызда чаһил, надан олдуғу гәдәр дә амансыз вә мүтәәссиб олан кәрбәлајылар, мәшәдиләр, «һәпәндләр», «ханбачылар», «сәнәм халалар» ијрәнч сималары илә чанланырлар. Сабирин тәсвир етдији көһнә аләмдә, көһнә аиләдә ушаг да гадын кими јазыг, бәдбәхтдир, талесиз вә мәһкумдур. О, һәгиги мә'нада чәһаләтин гурбаныдыр.

«Күчәдә, базарда өз гәсдинә игдам едәрәк, һәр күнү бајрам едәрәк, күнләри ахшам едәрәк, хошладығын тәк доланыб, кәзмәјинә разы олуб, мән сәни бир сәнәтә дә гојмамышам, һәр кечә, һәр јердә гонаг галмағыны, зөвгү сәфа алмағыны, зурна-гавал чалмағыны хошламышам, өз башына бошламышам, һәмд худајә ки, олубсан белә гүввәтли, мәһәббәтли, шүчаәтли чаван, ширин-жәјан, бәбри-бәјан. Вәгт о замандыр дәхи бундан белә бир ад чыхарыб, иш бачарыб, илхы говуб, мал апарыб, дәһрә гијамәт гопарыб, јоллары мәсдуд еләјиб, сән мәни хошнуд еләјиб, адәти гулдур оласан, јол вурасан, әл гырасан....».

Чиркин арзу вә мәгсәдләрлә өвлад бөјүдән чаһил атанын тәрбијә үсуллары беләдир. О јалныз пулуну, малыны, вахтыны дејил, һәтта «иманыны, инсафыны, вичданыны» да сәрф едиб бәсләдији оғлуну гулдур, јолкәсән, зоракы, гочу, чәллад еләмәк истәјир. Бу кишинин гадыны да өзү мәсләкдәдир. О да бир ана олараг өвладыны сөјүш-савашла бөјүтмәк истәјир:

Нә әдәб нахтыды, гој сөјсүн, ушагдыр ушағым!...

Авам, чаһил мүсәлман аиләсинин кәнч нәслә һазырладығы тале, агибәт белә иди. Белә валидејнин тә'сириндә бөјүјән ушаг, әлбәттә, гулдур вә ја гочу олачагдыр. Буна көрә дә Сабир тәрбијә мәсәләләрини мәһз аиләдә, ушаг лап ана гучағында оларкән доғру истигамәтдә апармағы вачиб билир.

Шаир чидди лирик парчаларында ичтимаи тәрбијәнин ролуну, онун кәләчәјә, халг талејинә нә гәдәр бөјүк тә'сир бағышладығыны көстәрир, валидејнләри дә өз өвладыны бу руһда тәрбијә етмәјә чағырыр.

Сабир тәрбијә ишинә бөјүк халг вә вәтән иши кими бахмышдыр. Мәнфур кечмиши андыгча кәдәрләнән шаир, ишыглы кәләчәјә үмид бағламыш вә бу үмидлә дә јашамышдыр:

Үммәтин рәһнүмасы тәрбијәдир,
Милләтин пишвасы тәрбијәдир.
Тәрбијәтлә кечир үмури-чаһан,
һәр ишин ибтидасы тәрбијәдир.

Халгын ән бөјүк иши кәләчәк нәсли мүасирлик руһунда тәрбијә етмәкдир. Бүтүн дөвләт, әдәбијјат вә елм хадимләринин бөјүк идеаллары, вәтәнин кәләчәк инкишафы, һәр кәсдән әввәл кәнчләрдән асылыдыр.

Сабир бу һөкмләри әбәс јерә вермир. Минләрчә фәһлә вә кәндли ушагларынын савадсыз, гајғысыз, тәшкилатсыз, саһибсиз, пәракәндә бөјүдүкләрини көрән шаир әсрин ирәли сүрдүјү бөјүк интибаһ, инкишаф вәзифәләрини дүшүнүр, бунларын ичрасы үчүн охумуш, зијалы вә һиммәтли кәнчләр ордусуна нә гәдәр бөјүк еһтијач олдуғуну дујурду.

Гадынларын чадрадан хилас олмасы, ичтимаи-мәдәни ишләрдә фәал иштиракы мәсәләсинә тәрәфдар олан вә гадын әсарәтинә гаршы атәшин ше'рләр јазан шаир бурада да тәрбијә мәсәләсини мүһүм амил сајырды. Сабирин фикринчә, елмли, көзүачыг ана һеч вахт тәрбијәсиз өвлад бөјүтмәјәчәкдир. Гадын анадыр, ана исә халгын мүрәббиси, кәләчәк нәслин мүәллимидир.

«Елмли вә елмсиз ана» ше'риндә шаир бу фикри тәблиғ едир.

Сабир бүтүн аналары елмә, маарифә, мәдәнијјәтә чағырыр. Бүтүн зәр-зивәри, гызыл-күмүшү, заһири бәзәкләри, чәваһираты рәдд едәрәк, әсрин, зәманәнин әсл бәзәјини тә'рифләјир. Бу әсрин әсл бәзәји әдәбли, ағыллы, камаллы, савадлы өвлад бөјүтмәкдир:

Бәзәк-бәзәк ки, дејирләр, чәваһират дејил:
Чәваһират бу күн зинәти-һәјат дејил.
Нәдән чәваһирә фәхр ејләсин кәрәк инсан?
...һәгиги валидәнин ән шәрәфли бир бәзәји,
Әдәбли, сүслү чочугдур, тәчәммүлат дејил.

Сабир бу мәсәләни ајры-ајры фәрдләрин иши сајмыр, ушагларын тә'лим-тәрбијәсинә үмумхалг иши, бөјүк сијаси-ичтимаи вә бәшәри иш кими бахыр. «Чочуг» адлы ше'риндә сәркәрдан кәзән, гапы-гапы әл ачыб диләнән јетим, јурдсуз ушағы көрән

шаирин үрәји јаныр, ушаглара олан гајғысызлығы, јетимләр, саһибсизләр мәктәбинин олмамасыны дәрин бир тәәссүфлә көстәрир. Сабир арзу едирди ки, һәр шәһәрдә, һәр кәнддә јетимләр, јохсуллар үчүн мәктәб ачылсын, балалар бәсләнсин, охусун, елм-сәнәт вә һүнәр саһиби олсунлар.

Инди, совет дөврүндә һәр кәс үчүн ади бир имкан олан, һәр кәсә мүјәссәр, һәтта мәчбури олан тәһсил иши Сабир вахтында, һәтта Сабир кими шаирләр үчүн идеал иди.

Сабир мәктәб һәјатыны, маарифи, елми тәблиғ едән, әмәји, зәһмәт мәшғәләләрини тәрәннүм едән шәргиләр, маһнылар вә тәмсилләр јазмышдыр. «Мәктәб шәргиси», «Тәрғиби-әтфали-мәктәб», «Елмә тәрғиб», «Чүтчү», «Ушаг вә буз», «Ағачларын бәһси» вә с. Бу ше'рләрдә бөјүк шаир садәлијә, чүмлә вә ифадәләрин данышыг дилинә јахын бир үслубда гурулмасына сә'ј етмишдир.

М. Ә. Сабир тәмсилләриндә, Крылов кими мүхтәсәр, ибрәтли, тутарлы, мәзмунлу бәдии лөвһәләр чәкмишдир. Ушаг руһу вә зеһнини охшајан нүмунәләрин һамысы әхлаги нәтичә илә битир, ики мисра илә әсәрә јекун вурулур.

Сабир Крыловун тәмсилләрини диггәтлә охујур, өјрәнирди. Һәтта онларын тәрчүмәсини лазымлы вә бөјүк әдәбијјат, мәдәнијјәт иши сајырды. Әдәбијјатда вә хүсусән ше'рдә башдансовма, е'тинасыз тәрчүмәјә бөјүк ичтимаи чинајәт, гәбаһәт кими бахырды.

Ушаглар үчүн јаздығы ше'рләрин үслубу шаирин башга лирик, сатирик әсәрләриндәки үслубдан фәргләнир. Әкәр шаир о әсәрләрдә фикрин, һиссин кәскин, гаты вә әлван лөвһәләрлә ифадәсинә чалышырса, бурада, һәр шејдән әввәл, ушагларын тәбии, һәјати зөвг вә марағыны охшајан сәһнәләри илк планда чанландырмаға чалышыр. Тәбиидир ки, бурада нәсиһәт, дидактика, тәрбијә шәртләри нәзәрдә тутулур. Шаирин бу әсәрләрини охујанда истәр-истәмәз устады олан Сејид Әзимин оғлуна нәсиһәти вә башга әхлаги мәнзумәләри, Сә'динин ибрәтли, мүдрик фәлсәфи һекајә вә гит'әләри јада дүшүр. Шаир «Мәктәб ушагларына төһфә» олараг јаздығы кичик хитабларында ата-анаја мәһәббәти вә хидмәти тәвсијә едир. Ата-ананын өвлад үчүн чәкдији зәһмәтләри, өвладын бунун мүгабилиндә нә гәдәр миннәтдар олдуғуну хатырладараг, шаир, ушаглары валидејнә мәһәббәт вә итаәтә чағырыр. Ејни нәсиһәт дили илә шаир кәнч нәсилдә әмәјә һәвәс тәблиғ едир.

Сәадәт анчаг әмәкдәдир. Ислам дининин мөвһуми еһкамына зидд олан, һәјат вә мүбаризә тәблиғ едән бу фикри Сабир садә, ајдын, мараглы вә ушаг зөвгүнә ујғун бир дил илә тәрәннүм едир.

Ушаглар үчүн јазылан бу ше'рләрин аһәнки сәлис, мусигиси ојнаг, вәзни гыса вә јүнкүлдүр. «Ушаг вә буз», «Јаз күнләри» мәнзумәләри нағыллардакы ел мәнзумәләрини хатырладан мүхтәсәр, јығчам, дәрин мәзмун вә унудулмаз бир һикмәт ифадә едән, инди дә бүтүн ушагларын дилинин әзбәри олан ибрәтли ше'рләрдир. «Ушаг вә буз» һәм реал, һәјати сәһнә верән, һәм дә

мәктәб ушагларыны һәјат, мәншәтдә еһтијата чағыран, онлара чанлы һәјат вә илин фәсилләри һаггында дүрүст мә'лумат верән, һәтта бу күн дә дәрсликләрдә ән јахшы тәрбијәви материал, васитә олан нүмунәдир.

Сабир дә, Низами, Физули, М. Ф. Ахундов кими, Азәрбајчан әдәбијјатында әсрләрчә јашаја билән бөјүк бир әдәби мәктәб јаратмышдыр. Бу мәктәбин мәгсәди, идеалы да, јолу, үслубу, мүбаризә васитәләри дә шаирин «Һопһопнамә»синдән мә'лумдур. Һәлә онун сағлығында јалныз Түркијә, Мисир вә Орта Асијада шаирә чохлу нәзирә јазанлар вар иди. Чох чәкмәди ки, Сабир мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләри, бөјүк шаирин башладығы иши давам етдирән сатирик сәнәткарлар силсиләси мејдана чыхды.

«Мәшәди Сижимгулу» тәхәллүсү илә јазан Әли Нәзми, «Гәмкүсар» јахуд «Чувәллағы» тәхәллүсү илә јазан Әлигулу Нәчәфов, «Һәрдәмхәјал» тәхәллүсү илә јазан М. С. Ордубади, Чәфәр Чаббарлы, Абдулла Шаиг, Әлаға Ваһид, Ибраһим Таһир вә башгалары, Иран Азәрбајчанынын гүввәтли сатирикләриндән Мирзә Әли Мө'чуз ја бүтүн јарадычылығлары бојунча, јахуд гисмән Сабир мәктәбинин давамчылары олмушлар. Бунлардан Әли Нәзми, М. Ә. Мө'чуз бир шаир вә сәнәткар олараг Сабир сатира үслубу јолуну давам етдирмиш, өз бөјүк устадлары илә фәхр етмишләр.

Сабир јарадычылығына вә ирсинә анчаг социалист ингилабындан сонра лајигинчә диггәт вә гијмәт верилмишдир. Онун әсәрләри тәкрар-тәкрар нәшр олунмуш, шаирин бир нечә дәфә тәнтәнәли јубилеји кечирилмиш, Бакыда вә Шамахыда онун һејкәли гојулмушдур. Әсәрләри бир сыра дилләрдә нәшр олунмушдур.

Сабир Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә чох бөјүк хидмәтләри олан, ше'римиздә тамам јени бир дөвр ачан, милјонларын гәлбини охшајан вә фәтһ едән әсл халг шаиридир. Онун өлмәз сатиралары инди дә охучуларын зеһниндә јашајыр, совет адамларынын јени дүнја, јени һәјат уғрунда фәал мүбаризәсиндә кәсәрли силаһ ролуну ојнајыр. Сабир ше'ри һәмишә, һәр јердә зеһни ачыг, тәрәггипәрвәр адамларын азадлыг вә сәадәт уғрунда мүбаризә јолуна сөнмәз бир мајак кими нур сачыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Бакы, 1972.
Сабир М. Ә. Һопһопнамә, I чилд, Бакы, 1962.
Сабир М. Ә. Һопһопнамә, II чилд, Бакы, 1962.
Сабир М. Ә. Һопһопнамә, III чилд, Бакы, 1965.
Сабир М. Ә. Һопһопнамә, Бакы, 1980.
Сабир китабханасынын 10 иллији, Бакы, 1929.
«Сабир» (мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1962.

Азәрбајҹан халг шаири Сабир (мәгаләләр мәҹмуәси), Бакы, 1924.
Ахундов Н. Сабир (библиографија), Бакы, 1958.
Заманов А. Сабир вә мүасирләри, Бакы, 1973.
Заманов А. Әмәл достлары, Бакы, 1979.
Ибраһимов М. Бөјүк шаиримиз Сабир, Бакы, 1962.
Лукјанова А. Сабир јарадычылығынын әсас нөгтәләри, Бакы, 1923.
Мәммәдгулузадә Ҹ. Мәшәди Сижимгулу (Кефсиз), Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1967.
Мир Ҹәлал. XX әср әдәбијјаты, Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, II ҹилд, Бакы, 1944.
Мир Ҹәлал. Классикләр вә мүасирләр, Бакы, 1973.
Мирәһмәдов Ә. Сабир, Бакы, 1958.
Мирәһмәдов Ә. Азәрбајҹан әдәбијјатына даир тәдгигләр (XIX—XX әсрләр), Бакы, 1981.
Мәммәд А. Сечилмиш әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1970.
Мәммәдов М. Сабир вә мәтбуат, Бакы, 1974.
Мүасирләри Сабир һаггында, Бакы, 1962.
Хәндан Ҹ. Сабир, Бакы, 1940.
Хәндан Ҹ. Сабир јарадычылығынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, Бакы, 1962.
Ҹәфәров М. Ҹ. Классикләримиз һаггында, Бакы, 1948.
Ҹәфәр М. Сечилмиш әсәрләри, I ҹилд, Бакы, 1973.
Шәриф Ә. Сабир бу күн, Бакы, 1942.
Шәриф Ә. Кечмиш күнләрдән, Бакы, 1977.
Һачыјев Ҹ. XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.
Һачыјев Т. Сабир: гајнаглар вә сәләфләр, Бакы, 1980.

НӘРИМАН НӘРИМАНОВ

(1870—1925)

Коммунист Партијасынын вә Совет дөвләтинин көркәмли хадими, Шәргдә марксизм-ленинизм идејаларынын бөјүк чарчыларындан олан Нәриман Нәриманов бир јазычы кими М. Ф. Ахундов реалист мәктәбинин илк давамчыларындан олмуш, Азәрбајҹан әдәбијјатынын инкишафында, онун габагчыл идејаларла зәнкинләшмәсиндә мүһүм иш көрмүшдүр.

Буржуа-мүлкәдар ҹәмијјәтинин мәнфур ганунларыны, мүртәче адәт-ән'әнәләри, дини фанатизми, Шәрг истибдадыны кәскин тәнгид вә ифша, халглар достлуғу, бејнәлмиләлчилик, мәдәни јүксәлиш вә милли азадлыг идејаларыны тәрәннүм онун бәдии әсәрләринин әсас мәзмунуну, пафосуну тәшкил едир.

Нәриман Кәрбәлајы Нәҹәф оғлу Нәриманов 1870-ҹи илдә Тифлис шәһәриндә, јохсул бир аиләдә анадан олмушдур. Кичик јашларындан тәһсилә мараг көстәрмиш, гардашындан, әмисиндән јазыб-охумаг өјрәнмиш, Азәрбајҹан әдәбијјаты илә дә илк дәфә һәмин илләрдә таныш олмаға башламышды. 1882-ҹи илдә Нәриманов Гори шәһәриндәки Загафгазија мүәллимләр семинаријасына дахил олур. Семинаријада охудуғу заман о, Азәрбајҹан, рус вә Авропа әдәбијјаты классикләрини һәвәслә өјрәнмәјә башлајыр. Онун илк гәләм тәҹрүбәләри дә һәмин илләрә тәсадүф едир.

Семинаријаны гуртарандан сонра Нәриманов 1890-чы илдә Тифлис губернијасынын Гызылһаҹылы кәндинә мүәллим тә'јин олунур. О бурада кәндлиләрин ағыр һәјаты илә јахындан таныш олур, кәндлиләр арасында маарифи тәблиғ едир. Һәлә семинаријада јазмаға башладығы илк сәһнә әсәри «Наданлыг» драмыны тамамламаг үчүн кәнд һәјаты она зәнкин материал верир.

Кәнд мәктәбиндә бир ил ишләдикдән сонра Нәриманов Бакыја көчүр. Бурада прокимназијада мүәллимлик едир. Бир müддәт сонра реални мәктәбә синиф мүрәббиси тә'јин олунур. Даһа сонра Бакы оғлан кимназијасында һәмин вәзифәјә кечирилир.

Кимназијадакы ишлә бәрабәр Нәриманов Бакыда кениш ичтимаи-сијаси фәалијјәтә башлајыр. Габагчыл Азәрбајҹан зијалыларынын көмәји илә 1894-чү илдә Бакыда, индики К. Маркс бағынын јанында илк дәфә олараг күтләви сәлигәли халг гираәтханасы ачыр. Аз мүддәтдә һәмин гираәтхана шәһәр зијалылары вә охумуш әһали арасында бөјүк рәғбәт газаныр. Нәримановун рәһбәрлији алтында һәмин гираәтханада Азәрбајҹан зәһмәткешләри арасында мәдәни ишин тәшкили вә кенишләндирилмәси мәсәләләринә даир мүшавирәләр чағырылыр, јени әсәрләр охунуб мүзакирә олунур, јохсул шакирдләрин вә тәләбәләрин хејринә сых-сых театр тамашалары тәшкил едилирди. Бунларла јанашы, Нәриманов ана дилиндә дәрсликләр тәртиб едир, бәдии әсәрләр вә мәгаләләр јазыр. Нәримановун Азәрбајҹан дили грамматикасы, руслар үчүн Азәрбајҹан дили вә азәрбајҹанлылар үчүн рус дили дәрсликләри мәһз һәмин дөврдә јаранмыш вә мүәллимләрә, тәләбәләрә чох фајда вермишдир.

Азәрбајҹан зәһмәткешләрини мүһүм сијаси һадисәләрлә, өлкә дахилиндәки вәзијјәтлә таныш етмәк, онларын арасында габагчыл идејалары јајмаг мәгсәдилә Нәриманов «Тәзә хәбәрләр» адлы гәзет, «Совғат» вә «Мәктәб» адлы журналлар нәшр етмәк һаггында мәсәлә галдырыр. Лакин чар идарәләри тәрәфиндән Н. Нәримановун хаһишләри мүхтәлиф бәһанәләрлә рәдд едилир.

Бу дөврдә Нәриманов әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндә хүсусилә јорулмадан чалышырды. О, 1894-чү илдә «Наданлыг» пјесини, 1895-чи илдә «Дилиң бәласы, јахуд Шамдан бәј» комедијасыны, 1896-чы илдә мәшһур «Баһадыр вә Сона» романынын биринчи һиссәсини, 1899-чу илдә исә «Надир шаһ» фачиәсини нәшр етдирир, бөјүк рус јазычысы Н. В. Гоголун мәшһур «Мүфәттиш» комедијасыны Азәрбајҹан дилинә тәрчүмә едир.

Н. Нәримановун фәалијјәти Азәрбајҹан театр сәнәтинин кечдији јол илә бағлы олмушдур. О, актјор дәстәләри илә јахындан әлагә сахлајараг онларын Бакыда вердији тамашалара рәһбәрлик едир, бу дәстә илә бирликдә бә'зән Азәрбајҹан гәзаларына да кедирди. Бу сәфәр заманы о, тамашалар вермәклә јанашы мә'рузәләр едир, динләјичиләрин диггәтини дөврүн бә'зи мүһүм һадисәләринә, еләчә дә маариф, мәдәнијјәт мәсәләләринә чәлб етмәјә чалышырды. Кәнчәдә јени тикилән мәктәбин хејринә верилмиш театр тамашасы мүнасибәтилә кәнч әдиб мә'рузә етмиш вә 1899-чу илдә ону ајрыча китабча һалында нәшр етдирмишди.

Нәриманов һәлә семинаријанын ахырынчы синфиндә охујаркән өз тәһсилини давам етдирмәк, мүәллимләр институтуна дахил олмаг истәјирди. Семинаријаны гуртармаға ики ај галмыш атасы вәфат едир вә бөјүк бир аиләни сахламаг онун өһдәсинә дүшүр. Буна бахмајараг, Нәриманов өз арзусундан әл чәкмир вә 1902-чи илдә Одесса университетинин тибб факүлтәсинә дахил олур.

Одесса һәјаты Нәриманов үчүн ингилаби мәктәб олур. О, тезликлә университет мүәллимләри вә тәләбәләринин габагчыл дәстәсинин рәғбәтини газаныр. Һәмин илләрдә фәһлә һәрәкатында фәал иштирак едир. Одесса фәһләләри арасында ингилаби тәблиғат апарыр. 1905-чи илин икинчи јарысында Одесса университети мүвәггәти бағланандан сонра Нәриманов Бакыја гајыдыр. Бу заман артыг о, РСДФП-нин танынмыш, фәал бир үзвү иди.

Бакыда Нәримановун ингилаби вә әдәби фәалијјәтинин јени бир мәрһәләси башланыр. О, М. Әзизбәјов, С. М. Әфәндијев кими ингилабчыларла болшевик «Һүммәт» тәшкилатынын ишиндә иштирак едир, сијаси вә әдәби мөвзуларда мәгаләләр јазыр, мүһазирәләр охујур, 1906-чы илдә биринчи Загафгазија мүсәлман мүәллимләри гурултајынын һазырланмасына вә кечирилмәсинә рәһбәрлик едир.

Университетдә дәрсләр башланандан сонра Нәриманов өз тәһсилини баша чатдырмаг мәгсәдилә Одессаја гајыдыр, 1908-чи илдә университети битириб Бакыја кәлир вә шәһәр хәстәханасында ишә дүзәлир. Н. Нәриманов Бакыда Иран Азәрбајҹаны фәһләләри илә дә јахын әлагә сахлајыр, онларын арасында ингилаби иш апарыр, нәһајәт, Иран сосиал-демократ «Әдаләт» тәшкилатынын рәһбәрләриндән бири олур.

1909-чу илин әввәлләриндә Нәриманов партијанын тапшырығы илә Тифлисә кедир. Һәмин илин мартында Тифлисдә ингилаби тәблиғат үстүндә һәбсә алыныр. Једди ај Метех галасында сахланылдыгдан сонра ики ил мүддәтинә Һәштәрхана сүркүн едилир.

Нәриманов Һәштәрханда да ичтимаи-сијаси фәалијјәтини гызғын сурәтдә давам етдирир: јерли гәзетләрә мәгаләләр јазыр, мүһазирәләр охујур, тезликлә јерли зәһмәткешләрин дәрин рәғбәтини газаныр. Һәштәрхан зәһмәткешләри ону шәһәр думасына үзв сечирләр.

Нәриманов 1913-чү илдә Бакыја гајыдыр вә Гара шәһәр хәстәханасында һәкимлик едир. Онун һәкимлик фәалијјәтиндә дә халг хадимлији, адамларын јалныз ҹисмани јох, һәм дә мә'нәви мүаличәси, авамлыг, ҹәһаләт әлејһинә мүбаризәдә фәдакарлығы мәшһурдур. Һәмин илдә вә даһа сонралар о өз әсас иши илә бәрабәр әдәби фәалијјәтини давам етдирир. Әдиб «Пир» (1913), «Бир кәндин сәркүзәшти» (1915) повест вә һекајәләрини јазыр, мәтбуат сәһифәләриндә әдәби һадисәләр, ајры-ајры тамашалар һаггында мәгаләләр чап етдирир.

1917-чи илдә Нәриманов јерли ингилабчыларла бирликдә болшевик «Һүммәт» тәшкилатына рәһбәрлик едир вә Азәрбајҹан дилиндә чыхан «Һүммәт» гәзетинин баш редактору олур. 1918-чи илдә Бакы Халг Комиссарлары Совети јаранандан сонра о, шәһәр тәсәррүфаты халг комиссары вәзифәсиндә чалышыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илк күнләриндән Нә-

риманов Азәрбајчан вә бүтүн Загафгазијада Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләнмәси угрунда мүбаризәнин рәһбәрләриндән бири кими бөјүк сијаси фәалијјәт, јорулмадан хидмәт көстәрир.

Нәриманов 1918-чи илин ијунунда ағыр хәстәләнир вә мүаличә үчүн Һәштәрхана кедир. Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти олараг јыхыландан сонра партијанын тапшырығы илә Һәштәрханда галыр вә Һәштәрхан губернија ичраијјә комитәсиндә рәһбәр вәзифәдә ишләјир.

Н. Нәриманов Азәрбајчанда болшевик тәшкилатынын вә ингилаб һәрәкатынын вәзијјәти һаггында мә'рузә үчүн 1919-чу илдә Москваја чағырылыр. В. И. Ленинин тәклифи илә Халг Харичи Ишләр Комиссарлығынын Јахын Шәрг шө'бәсинин мүдири вәзифәсинә тә'јин едилир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси күнүндән е'тибарән Н. Нәриманов Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин сәдри, сонра исә Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин сәдри вәзифәсиндә ишләјир. О һәмин вәзифәдә чалышаркән бүтүн гүввә вә бачарығыны кәнч Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын мөһкәмләндирилмәси ишинә, Коммунист Партијасынын Ленин бејнәлмиләл сијасәтинин һәјата кечирилмәсинә, халглар достлуғунун вә фәһлә-кәндли иттифагынын мөһкәмләндирилмәсинә, халгын мадди вә мәдәни инкишафына сәрф едир.

Загафгазија Федерасијасы тәшкил едиләндән сонра Н. Нәриманов Загафгазија Иттифаг Советинин сәдри, сонра исә Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин сәдрләриндән бири вәзифәсинә сечилмиш вә 1925-чи илдә һәмин вәзифә башында вәфат етмишдир.

Н. Нәриманов Москвада Гызыл мејданда дәфн едилмишдир.

XIX әсрин ахырларында мүстәмләкә бојундуруғу алтында, феодал мүнасибәтләри пәнчәсиндә олан Азәрбајчан һәр чәһәтдән ағыр вәзијјәтдә иди. Семинаријаны битириб кәнддә мүәллимлијә башладығы заман бир чох мүасирләри кими Нәримановун да нәзәрини, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан кәндиндәки вәзијјәт чәлб етди. Одур ки, о өз вәзифәсини анчаг дәрс демәклә, савад өјрәтмәклә мәһдудлашдырмады, зәһмәткешләрин ојанмасы, чәһаләт вә әсарәтдән гуртармасы һаггында дүшүнмәјә, јоллар ахтармаға башлады.

Н. Нәриманов әлинә гәләм алдығы күндән е'тибарән көрдүкләрини, дүшүндүкләрини јазмаг, бу јазылары илә дә тәрәггијә хидмәт етмәк истәјирди. Онун кәндлијә, кәндлинин авамлыгда боғулан ушагларына мәһәббәти доғма өвлада олан мәһәббәтиндән әскик дејилди. Кәнч мүәллим мәктәбә горху, ваһимә илә кәлән ушагларын симасында кәләчәјин гуручуларыны көрүрдү. О, көзәл билирди ки, кәләчәк белә јени, кәнч гүввәләрә мөһтач олачагдыр.

Кәнч мүәллимин педагожи фәалијјәтиндә, әсәрләриндә вә шәхси һәјатында мәһз бу мәгсәд илк плана чәкилмишди. Онун

«Наданлыг» драмы да һәмин илләрин мүшаһидә вә интибаһларынын мәһсулу кими мејдана чыхмышдыр.

«Наданлыг» драмында көһнә кәндин дәһшәтли мәнзәрәләри верилир: кәнд мүәллиминин чәкдији ағыр әзаб-изтираблар, зүлмәт, чәһаләт ичиндә боғулан јохсул кәндлиләрин ағыр вәзијјәти инандырычы тәсвир олунур. Драмын мүсбәт гәһрәманы мүәллим Мәһәммәд аға һәр ишдә тәрәггијә чалышыр, кәндлиләрә јол көстәрир. Она көмәк едән кәнч Өмәр Мәһәммәд ағанын мә'нәви силаһдашыдыр. Өмәр савадлы, хејирхаһ вә фәдакар олса да, һамы ондан үз дөндәрир, һәтта гачаг гардашы Вәли дә она дүшмән кәсилир. Өмәр фанатикләр әлиндә фачиәли бир сурәтдә һәлак оларкән дејир:

«...мәни... наданлыг, ...авамлыг, ...бимә'рифәтлик күлләләди! Аһ, наданлыг...».

Нәримановун һәлә семинарист икән јазмаға башладығы вә илк дәфә 1895-чи илдә Бакыда ојнанмыш «Наданлыг» әсәриндә драматик мүнагишә һәјати, мүасир вә сырф ичтимаидир. Бурада маарифлә чәһаләт, тәрәгги илә иртича, јениликлә көһнәлик үз-үзә кәлмишдир. Маарифчилик арзусу илә бу кәндә кәлән мүәллим Мәһәммәд аға аддымбашы чәһаләт вә мөвһуматла үзләшир, манеәләрә, дүшмәнләрә раст кәлир. Нәсиһәтләр, чағырышлар, мәшвәрәтләр, шикајәтләр фајда вермир. Она гулаг асан јох кимидир. Она көрә дә ики ајда мәктәбә анчаг ики шакирд чәлб едә билир. Кәндлиләр гулдурлуг, оғурлуг, адам өлдүрмәк, ган интигамы, кәбинли арвадлары гачырмаг вә саир пис әмәлләрлә мәшғулдурлар. Һәтта аиләләрдә дә һәрки-һәркилик, әдавәт һөкм сүрүр. Һачы Абдулла пул төкүб охутдуғу доғма оғлундан да килејләнир: «Һеч көрмәдим ки, охујандан бир ағыллы чыхсын. Сизи инандырырам ки, охумаг адамы саф дәли eләјир».

Гурбанәли арвады Күлпәри илә белә јашајыр, белә данышыр:

— «Гарнын чырылсын, сәнинки дә елә јемәклә олсун. Амма әлини бир ишә вурмајасан.

— Сән ола-ола мәнми ишләјәчәјәм?

— Һамысыны мәнми кәрәк eләјәм?

— Көрмүрсәнми халгын арвадлары нечә ишләјирләр? Сән дә јаны ишми көрүрсән?

— Көзүнә дурсун...

— Аллаһы севирсән чох сөјләмә, кәти көрүм нәјин вар.

— Ајрандан сәвајы нәјим олачагдыр?

— Аллаһ евини тиксин! Ајран јемәкдән гарнымда ајран ағачы битди... Әли гурумуш, дејәсән, һеч дуз төкмәјибдир».

Дәрәбәјлик шәраитиндә мүәллим ағыр, фачиәли бир һәјат кечирир. О, бә'зән бу чәтин пешәдән үз дөндәрмәк истәјир. Сонра ирадәсини топлајыб сәбр едир, мәшәггәтләрә дөзүр, мүгәддәс вәзифәсинә давам едир: «Мәнә вичданым бујурур; кәрәк дүз јолдан азмыш адамы дүз јола кәтирәм».

Әсәр маарифлә ҹәһаләтин мүбаризәсини вә ҹәһаләтин һәлә гүчлү олдуғуну көстәрир.

«Наданлыг» драмы көстәрди ки, ҝәнҹ Н. Нәриманов бөјүк мүәллими М. Ф. Ахундовун реалист ән'әнәләриндән өјрәнмәклә јанашы, һәм дә өзүнә мәхсус бир јол тутмуш сәнәткардыр. Онун тәсвир үсулунда сатира илә јанашы бир лирика да вардыр. Әкәр әдибин бир чох мүасирләринин реализминдә ифша, ачы күлүш башлыча јер тутурдуса, Н. Нәриманов тәсвирләриндә лирикадан, мүстәгим чағырышдан, гисмән дә дидактик мүһакимә вә мүгајисәләрдән истифадә едирди.

Н. Нәриманов тәкҹә драматурҝи јарадыҹылығы илә дејил, кәскин публисист гәләми илә дә наданлығын чох зәрәрли бир ичтимаи бәла олдуғуну дөнә-дөнә көстәрирди. О, 1906-чы илдә «Һәјат» гәзетиндә ҝәләҹәјә бөјүк инам вә үмид һисси илә јазырды:

«Јохса гәләми атыб: аһ, ҹәһәннәмә, милләтин агибәти нә олаҹагса олсун! — дејиб дә сакит олмагмы?

Јох, әфәндим! Һәр һалда сакит олмајаҹағыз, мүмкүн олан гәдәр дәрдләримиз барәсиндә сөјләјәҹәјиз, бәлкә бир чыраг тапыб онун ишығы илә зүлмәтдән хилас олаг, наданлығын кәмәндиндән өзүмүзү гуртараг... Бәлкә биз дә инсаниjјәт нә олмағыны вә әсасы нәдән ибарәт булундуғуну дүшүнүб өзүмүз, билзат өзүмүз, јаваш-јаваш һәрәкәт едәк».

«Дилин бәласы, јахуд Шамдан бәј» (1895) әдибин илк вә сон комедијасыдыр. Бурада буржуа-мүлкәдар зијалыларынын әхлаг позғунлуғу, пул, шөһрәт еһтирасы, мә'нәви бошлуғу, ловғалығы, сатгынлығы вә хәјанәти ифша олунур.

Јусифлә Хәдичә саф мәһәббәтлә бир-бирини севирләр. Әһвалатын ана хәтти бу сағлам севкинин тарихчәсиндән ибарәтдир. Анҹаг Шамдан бәј, күлләр арасында битән гангал кими, бу мәһәббәти позмаг, Хәдичәни Јусифдән ајырмаг, әлә кәтирмәк гәсдинә дүшүр. Бунун үчүн о, һәр ҹүр алчаглығa әл атыр; мәҹлисләрдә бөјүкләрлә әлагәсиндән, дөвләтдән, мөвгедән дәм вурур. Өзүнә ән јахын дост сајдығы, чөрәјини једији, евиндә јашадығы Јусифә олмазын алчаглыгла хәјанәт едир.

Бүтүн бу һәрәкәтләри илә кинајә вә сатираја һәдәф олан Шамдан бәј, нәһајәт, үмуми нифрәтә дөзмәјәрәк шәрәфсиз бир шәкилдә өзүнү өлдүрмәјә мәҹбур олур.

Садә бир драматик мүнагишә әсасында јазылан бу әсәр ән'әнәви комедијаларымызын чохундан фәргләнир. Шамдан бәјин идеасы илә вәзијјәти арасындакы учурум комик мүнагишәнин әсасыны тәшкил едир. Јусиф дә, Хәдичә дә тәбиәтләри е'тибарилә саф, тәмиз, аличәнаб адамлардыр. Онлар Шамдан бәјин фитнә вә фырылдаглары ајан оландан сонра да ону ифша етмәк истәмирләр.

Хаини онун өз хәјанәти, вәһши еһтирасы вә позғун әхлагы ифша едир. Әдиб «Нә төкәрсән ашына, о чыхар гашығына» мәсәли үзрә ҝедәрәк, чиркин әмәлләри мүтләг чиркин бир агибәтә кәтириб чыхараҹағына бизи инандырыр. Шамдан бәј өзүнү өлдүрүр. Буна исә һеч кәс тәәҹҹүб вә тәәссүф етмир. Ону танызјанлар санки бу агибәти чохдан көзләјирләрмиш.

Јусиф, Шамдан бәјин ҹәназәсинә нифрәтлә бахараг белә бир нәтиҹә чыхарыр: «Хаин вә јаланчы бир адамын агибәти белә олур. Бу заваллынын мәһв олмағына сәбәб нә олду? Ҹамаатын иттифагы, белә бир иттифагла јаман вүҹудлардан топсуз, түфәнксиз хилас олмаг һәмишә мүмкүндүр...».

Көрүндүјү кими, бу әсәрдә мүсбәт гәһрәманлар әксәријјәти тәшкил едир, һадисәләрә истигамәт верир вә гәләбә газанырлар. Һалбуки бу ҹәһәт ән'әнәви комедија үчүн хас вә характер дејил. Әдиб, мүстәгим ифша јолу илә белә бир нәтиҹәјә ҝәлир ки, хошбәхтлијә, сәадәтә мүтәрәгги гүввәләрин бирлији, иттифагы илә чатмаг олар.

Комедијада көһнә ҹәмијјәтин, онун гајда-ганунларынын, пул һөкмранлығынын тәнгиди дә ҝүҹлүдүр. Јусифин нөкәринин дедији: «Бу дүнјаја үмид бағламаг олмаз. Инсаны бу дүнјада пул илә истәјирләр» сөзләри буржуа-мүлкәдар ҹәмијјәтиндә пул һөкмранлығынын төрәтдији ичтимаи зиддијјәтә вә бәрабәрсизлијә ајдын ишарәдир. Бу ҹәмијјәт, чох тәбии олараг, Шамдан бәј кими фырылдагчы, хаин адамлар јетишдирир. «Бу дүнјанынкы белә кәрәк олсун, һарада әлинә дүшдү, овла...» — дејә онлар мүхтәлиф јолларла һәр ҹүр хәјанәтә, ҹинајәтә әл атыр, көрдүкләрини «овламаға» чалышырлар. Бу адамларда инсани, бәшәри һиссләр јох, вәһши чанавар еһтирасы һакимдир: «фүрсәт дүшдү, овла!»

Н. Нәриманов драматурҝијасынын ән камил вә јеткин әсәри, шүбһәсиз ки, «Надир шаһ» (1899) фаҹиәсидир. Бу әсәр Азәрбајҹан әдәбијјатында тарихи драмын илк нүмунәсидир. Тарихи һадисәләри мүасир вәзифәләр нөгтеји-нәзәриндән мә'наландырмаг, сензура шәраитиндә мүасир мәтләбләрә тарих дону кејдирмәк мејли М. Ф. Ахундовун әдибләрә вердији мәшһур мәсләһәтдир. Нәримановун мәһз Надир шаһын һәјат вә мүбаризәсинә мүраҹиәт етмәси дә тәсадүфи дејилдир. Мә'лум олдуғу кими, Надир шаһын зүһуру Иран мүтләгијјәт гајда-ганунларына зидд иди. Надир, шаһ сүлаләсиндән чыхан, тахт-таҹы бир варис кими гәбул едән шаһлардан дејилди. О, халг ичәрисиндән ҝәлән, гулдурлугда ад чыхаран, сонралар дајысынын тәһрики илә дөвләт, вәтән јолунда вурушмалара ҝедән, гәһрәманлыглары илә шөһрәт газанан тарихи бир шәхсијјәтдир. Тарихи һадисәнин өзү, јә'ни белә бир адамын дөвләт, һөкумәт башына ҝәлмәји әдибин мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә арзуларына, ичтимаи көрүшләриндәки демократизмә чох мүвафиг иди. Нәриманов тарихи факта, һәгигәтә битәрәф јанашмамыш, е'тинасыз да олмамышдыр. О бу һәгигәтин әсас характер ҹәһәтини чанлы, габарыг бир шәкилдә көстәрмәјә чалышмышдыр. Онун гәһрәманы падшаһ олса да, дөврүнә ҝөрә феодал Ираны үчүн мүтәрәгги план гуруб һазырлајырды. Харичи дүшмәнләри илә һесаблашандан сонра Надир шаһ өлкәдә ислаһат апармаг нијјәтиндә иди. О, тутдуғу мөвгејин мәс'улијјәтини

вә әһәмијјәтини билән, өлкәнин һәјатыны дүшүнән ајыг бир адамдыр.

Надир шаһ өз планларыны ән чох е'тибар етдији вәзиринә беләә данышыр:

«Әввәла, фикрим будур ки, ики дүшмәни барышдырам...

Адам-демирәм, ики дүшмән, јә'ни ики мәзһәб... Доғрусу, шнәсүнни ады ешидә билмирәм. Кәрәк бу ики мәзһәб бирләшә.

Икинчи фикрим будур: кәрәкдир Инчил бизим дилә тәрчүмә олуна.

...һәр падшаһа лазым кәлир гејри тајфанын динини билсин. Тапики гејри тајфа илә дининә мувафиг рәфтар олунсун.

...Үчүнчү фикрим... моллаларын ихтијарыны азалтмаг.

...Бир дөвләт ки, моллалар ихтијарында јашады, о дөвләтдә тәрәгги олмаз... Чүнки бир нечә сәбәбләрә көрә молла гисми һәмишә чалышыр ки, халгы гаранлыгда јашатсын.

Дөвләтә даир ганунлары билмәррә руһанилардән алмаг кәрәкдир...

Дөрдүнчү фикрим будур: кәрәк мәним падшаһлығымда фәгир вә сәфил тапылмаја... Хүласә, бу минвал башымда чох фикирләр вар... Үмидварам ки, бунларын һамысы дүзәлә...»

Надир шаһын тәдбирләри, нијјәтләри чохдур вә чоху да мүтәрәгги маһијјәтдәдир. Анчаг бунлар мүчәррәд, әсассыз вә ичтимаи зәминәсиздир.

Надир шаһын ағзындан бу сөзләр чыхан кими руһанилярин һәјәчан вә фитнәләри башлајыр. Шаһын оғлуну она дүшмән гәләмә верирләр. Ата өз оғлунун көзүнү чыхартдырыр, сонра да пешманчылыгдан изтираб чәкиб илан кими гыврылыр.

«Надир шаһ» әсәри вә онун гәһрәманы һаггында әдибин өз характеристикасы мараглыдыр:

«Надир шаһ» драмасында мән дә әһд етмишәм ки, руһанилари тәрксилаһ едим, һөкумәт ишләринә, һөкумәтин сијаси һәјатына онларын мүдахилә етмәк ихтијарыны мәһдуд етмәк јолу илә күтләјә тә'сирини зәифләдим.

Халгдан олуб да моллаларын дөвләт һәјатына олан тә'сирини рәф етмәк истәјән падшаһын, гәһрәманын һәрәкәтини чүр'әт вә чәсарәт сајырдылар, буна көрә дә һәмин адамлар мәним гәһрәманымы һәлак етдиләр».

1905-чи ил ингилабына гәдәр «Надир шаһ» фачиәсини тамашаја гојмаға сензура ичазә вермәмишди. Чар мә'мурлары әсәрдә кәнар бир адамын шаһ мәртәбәсинә кәлмәсини «гејри-гануни» вә тәһлүкәли сајырдылар.

Биринчи рус ингилабындан сонра әсәр Загафгазија вә Иран сәһнәләриндә чох ојнанмыш, Азәрбајчан театрынын репертуарында мүһүм јерләрдән бирини тутмушдур. Совет дөврүнә гәдәр, һәтта сонралар да «Надир шаһ» театрын репертуарында јашамышдыр.

* * *

Н. Нәримановун бәдии нәсри һәм әдибин өз јарадычылығында, һәм дә реалист әдәбијјатын инкишаф тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур. Доғрудур, о, бөјүк һәчмли романлар, повестләр јазмамышдыр, онун нәср әсәрләри сајча да чох аздыр. Анчаг мәсәлә һеч дә сајда, һәчмдә дејил, бәдии дәјәрдә вә мәзмундадыр.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан бәдии нәсри әсасән кичик һәчмли, дәрин мәзмунлу, ичтимаи јаралары тәшриһ едән, охучуну әјләндирмәјә, мәшғул етмәјә јох, дүшүндүрмәјә, гајғы чәкмәјә чағыран тутарлы, тә'сирли әсәрләрдән ибарәт олмушдур. Бу јарадычылыг јолунда кедәнләрдән бири дә реалист, демократ әдиб Н. Нәриманов иди.

«Баһадыр вә Сона» (1896—1908) романы, «Пир» (1913) повести, «Бир кәндин сәркүзәшти» (1915) һекајәси әдибин бизә мә'лум олан бәдии нәср әсәрләридир.

«Баһадыр вә Сона» Азәрбајчанда роман жанрынын илк нүмунәләриндәндир. Адындан да көрүндүјү кими, әсәр мәһәббәт мөвзусунда јазылмышдыр. Заһирән Шәрг ән'әнәви севки дастанларына («Әсли вә Кәрәм», «Таһир вә Зөһрә», «Хумар вә Сән'ан», «Аббас вә Күлкәз») јахын олан бу әсәр кечмиш чәмијјәт үчүн чох сәчијјәви бир фачиәни көстәрир.

Көһнә дүнјада чох тәсадүф едилән уғурсуз, фачиәли, фәлакәтли севки мачәраларынын характери мә'лумдур. Дин ајры кәнчләр олан гыз вә оғланын мәһәббәти феодал шәраитиндә дини вә милли фәргләр учундан гара гүввәләрин кәскин мүгавимәтинә раст кәлир. Накам мәһәббәт һәр ики тәрәфин фачиәси илә гуртарыр.

«Баһадыр вә Сона» романынын мәзмуну даһа кениш, даһа дәрин, мараглы вә сырф мүасирдир. Баһадыр илә Сонанын көрүшү вә севкиси дә ики кәнч арасындакы ади севки мүнасибәти дејилдир. Бу кәнчләр мәсләк адамларыдыр; онлар мүтәрәгги идејалара, һазыркы реал шәраитдән чох, бөјүк, романтик кәләчәјә бағлы инсанлардыр. Онлары шәхси һәјатларындан зијадә һәгиги вичдан, мәсләк азадлығы, шәхсијјәт, мәһәббәт азадлығы дүшүндүрүр. Бу кәнчләрин үнсијјәти вә фикир мүбадиләси дә мәһз бурадан башланыр. Онларын бир-биринә мәһәббәти нә гәдәр гызғын вә шиддәтли олса да, бир-биринин мә'нәви аләмини јохлајыр, ичтимаи һәјат, вәтән вә халг талеји һаггында дүшүнүрләр. Бу чаванлар көһнә дүнјада, капиталист мүнасибәтләринин һөкм сүрдүјү шәраитдә, инсанлары бир-бириндән ајыран «учурум дәрәләр» һаггында дүшүнүрләр. Онлар нә сәбәбдәнсә ајры дүшмүш инсанлары бирләшдирмәк, «учурумлары» рәдд етмәк истәјирләр. «Нечә ола биләр ки, бизи «учурум дәрә» ајыра? Әчәба, бу «учурум дәрәләри» биз инсанлар дүзәлдиб дә онлары мәһв етмәк бизим ихтијарымызда дејилми? Нә үчүн мән мүсәлман, сиз христиан, гејриси јәһуди вә ја бүтпәрәст адлансынлар? Нә

үчүн бу инсанлар сонрадан дүзәлмиш дүрлү-дүрлү ганунлара ситајиш етсинләр?»

Баһадырын гәлбиндән гопан бу сәмими сөзләр чүрүк ичтимаи мүнасибәтләрә гаршы әдибин үсјаны иди.

Әдиб, Баһадыр илә Сона арасындакы мәһәббәти саф вә тәмиз, сағлам, гүдрәтли, тәбии инсани бир һисс кими тәсвир етмишдир. О бу һисси јалныз кәнчләрин заһири көзәллији илә бағламамышдыр. Маһир бир сәнәткар олараг һәр икисинин гәлб аләмини охучуја ачыб әјан етмишдир:

«Сона Баһадырдан сонра јалгызлығы чох севәрди. Вахтыны китаблар арасында кечирәрди. Ики саат охумаға мәшғул олурду. Бир саат да охудуғу шеји өз-өзүнә тәһлил едирди: «Бу мәсәләдә Баһадырын фикри нә ола? Бу әгидә Баһадырын әгидәсинә мүвафигми, ја јох?..» Һәр бир ишиндә Баһадырын әксинә бахыб онун фикрини сорарды. Ахырда Баһадырын әксиндән бир балача әкс чәкдириб, өртүлү медалјонун ичиндә дөшүндән асарды. Фәгәт медалјонун ичиндә нә олдуғуну евдә һеч ким билмирди».

Баһадырын фикрини мәшғул едән дә һәмин бу һисс иди: «Мән Сона кими бир вүчуда еһтијачым олмағыны дүшүнүрәм. Мән һәмишә истәрдим мәни бир адам тәмиз мәһәббәтлә, вар гүввәти илә севсин; мәним әгидәмдә мәнә јолдаш олсун. Сөзсүз, фе'лсиз мәним руһум нә һисс етмәјини дүшүнсүн. Белә бир вүчуду мән тапдым. Сона һәмин арадығым вүчуд. Мән артыг дәрәчәдә хошбәхтәм».

Баһадыр Сона илә фәхр едир, хошбәхтлијини кимсәдән кизләдә билмир. Тифлисдәки јолдашы Солтан она азәрбајчанлы күбар гызларын мәһдуд мүһакимәси, «әфсәрләрә әрә кетмәк» мејли, өз дилләрини дејил, «фирәнк дили» өјрәнмәси һаггында тәәссүфлә данышыр. Баһадырын исә буна бир чавабы вар:

«Көр, бунун бир дырнағыны бајаг сөјләдијин гызлара дәјишәрсәнми? Милләт гејрәти истәјирсән, онда, ағыл-камал истәјирсән, онда».

Мә'нәви зәнкинлик, ағыл-камал вә әгидәчә чох јахын олан бу кәнчләрин һәјаты, вәзијјәти чох зиддијјәтлидир: арзу вә идеаллары бөјүк, имканлары исә мәһдуддур. Дүшдүкләри фанатизм шәраити онлары боғур, мәғлуб едир. Анчаг онлар мә'нәви гүввәт вә гүдрәтләрини сахлајыр, өз фачиәләри илә зүлм вә әдавәт дүнјасына дәрин нифрәт ојадырлар. Романда тәсвир олунан башга сурәтләрин, демәк олар, һамысы — Јусиф, Машо, Новруз, Иван, Солтан вә башгалары да мүсбәт адамлардыр, имканлары дахилиндә мүтәрәгги ишләрлә мәшғул олурлар.

Әдиб 1919-чу илдә јаздығы мәктубларынын бириндә өз романы һаггында дејир: «Баһадыр вә Сона» романыны јазан мәнәм... Бу романда тәһсил көрмүш, әгилли, үрәји тәмиз вә өз халгыны севән ермәни гызы Сона вә һабелә өз халгыны истәјән мүсәлман тәләбәси Баһадыр бир-бирини севир вә милләтләринин арасында достлуг јаратмаг үчүн чидди әлләширләр. Арзуларына чатмамыш мәһв олурларса да, анчаг һәр икисинин е'тигады бу олур ки,

бу милләтләри бир-бириндән аралајан һәр бир сәбәб кәләчәкдә ортадан көтүрүләр, јени бир ишыг парлар ки, бунун сајәсиндә һәр бир гурама сәбәб галдырылар... О заман түрк, ермәни вә күрчү кәлмәләри дә артыг ортадан чыхар...».

Мүтәрәгги зијалылар романы тәкчә Азәрбајчанда дејил, ондан кәнарда да мәһз белә гаршыламышды. Һәлә кечән әсрин ахырларында, 1896-чы илдә романын биринчи һиссәсини ермәни јазычысы В. Папазјан Тифлисдә ермәни дилинә тәрчүмә етмиш, әсәри мүгәддимә илә нәшр етдирмишди.

«Баһадыр вә Сона» инди дә өз идеја-бәдии гүввәтини сахлајыр. Совет охучусу бу әсәри мүлкәдар ағалығы вә зүлм дүнјасынын фәлакәтли мәнзәрәләрини һәлә кечән әсрдә көрән вә көстәрән ајыг вә намуслу бир халг хадиминин үрәк чырпынтыларынын сәмими ифадәси кими јүксәк гијмәтләндирир.

Мүасир вә мүтәрәгги идејаларын чүр'әтли тәблиғи, бәдии форма көзәллији, мараглы, садә вә тәбии һекајә үсулу, һадисәләрин мүстәгим вә сүр'әтли инкишафы, там вә биткин сүжет, ајдын характеристикалар, сағлам лирика, дилдә чанлылыг — романын әсас бәдии кејфијјәти бунлардан ибарәтдир. Баһадыр да, Сона да өз халгларынын талеји, кәләчәји һаггында, кәнчлијин хошбәхт, азад мәһәббәти һаггында сәрбәст, доғру дүшүнән, кечмиши, индини јох, парлаг кәләчәји, халглар бирлији вә гардашлығыны дүшүнән мүнәввәр чаванлардыр.

Н. Нәримановун мараглы әсәрләриндән бири дә дин вә мөвһумата гаршы јаздығы «Пир» повестидир. Моллалар, диндарлар мүһитиндә инсани һисләрин, габагчыл мејлләрин нечә мүдһиш зәрбәләрә мә'руз галдығыны, нечә ағыр мәнкәнә арасында сыхылдығыны көстәрән бу әсәрдә мүхтәлиф зүмрәдән олан сурәтләрә раст кәлмәк олар.

Охучу чәһаләт дүнјасынын гурбаны олан мә'сум ана Күлбадама чох ачыјыр. О, мәзлум, јазыг, көмәксиз гадындыр; һәм ахундун, һәм әрин, һәм көһнә е'тигадларын, зеһнини ишғал едән мөвһуми дүшүнчәләрин әсиридир. Повестин илк сәһифәләриндә Күлбадам белә бир адамдыр. Анчаг сонра вәзијјәт дәјишир. Әһвалатын инкишафы илә Күлбадам өзү дә инкишаф едир, тамамилә дәјишир. Әсәрин ахырында доғма вә шикәст баласыны пирин рүтубәтли дөшәмәсинә бурахмалы оланда онун вүчуду ләрзәјә кәлир.

Нә үчүн? Чүнки һеч кәс билмәсә дә, Күлбадам јахшы билир ки, бу пир бир фырылдагдыр, рәзаләт, әхлагсызлыг, һијлә јувасыдыр, молланын алчаг еһтирасыны пәрдәләмәк үчүн дүзәлмишдир. Санки буну Күлбадамын јеканә әзиз баласы Чәби она хатырладыр: «Аначығым. Сән мәни нифрәт етдијин гуру јерә нә үчүн бурахырсан?»

Индијәчән дахили, зеһни тәрәддүдләр ичиндә чырпынан вә булуд кими тутулан гадынын гәлбиндә бир тәлатүм ојаныр. О, узунмүддәтли руһи тәрәддүдләринә галиб кәләрәк, бөјүк вә дәһшәтли бир дөјүшә һазырлашан гәһрәман кими чәлдләшир вә

чиддиләшир: «Дүнәндән бәри дилсиз һејкәлә бәнзәр Күлбадам инди дәһшәтли, јыртычы бир ширә охшајырды. Көзләри парылдады... Бүтүн бәдәни титрәјәрәк уча сәслә деди:

— Мән нифрәт етдијим мәкандан балама ничат көзләмирәм... Баламы мәнә веринә. Веринә баламы!»

Күлбадамын — мә'сум, мәзлум ананын сәси санки һамыны гәфләт јухусундан ајылдыр. Әсәрин ахырында даһа мәзлум, јазыг Күлбадам јохдур. Онун әвәзиндә һәјатын, һәгигәтин дәјишиб тәрбијә етдији, мә'нәви изтирабларын бәркитдији, көһнә дүнјаја нифрәтлә силаһланан ирадәли, мәрд бир ана, бир азәрбајчанлы гадын вардыр. О, дөнмәз ирадәси вә чәсарәти илә Гур'ана андыны ајаглајыр, адамларда мүбаризә һисси ојадыр, зеһинләрдәки һәгигәт гығылчымынын алова чеврилмәсинә, гәлбләрин ишыгланмасына вә пирин дағылмасына сәбәб олур.

Күлбадамын зијарәткаһдакы үсјанкар чыхышы һамыны һејрәтә кәтирир, һеч бир гүввә онун мүгабилиндә дајана билмир. Бүтүн дини ајин вә мәрасимләр әһәмијјәт вә һөрмәтини итирмәли олур. Дахили, мә'нәви бир инкишаф јолу илә бөјүјән, дәјишән Күлбадам реалист Азәрбајчан әдәбијјатындакы гадын сурәтләри силсиләсиндә мүһүм јер тутур. Онун далынча насыл зәнчирләри гыран, чүрүк еһкамлары рәдд едән, чадраны ајаглајан үсјанкар Күлбаһарлар, Пәричаһанлар, Севилләр, Алмазлар кәлир.

1915-чи илдә «Ачыг сөз» гәзетиндә әдибин «Бир кәндин сәркүзәшти» һекајәси тәфригә шәклиндә нәшр олунмушду. Һекајәдә ган соран мүлкәдарларын, һачыларын һијләләри ифша олунур. Кәндин бир тәрәфинә саһибләнән мүлкәдар Әми адамлары әлә алмаг үчүн заһирән чох мүлајим, рәһмдил, хошсифәт көрүнүр. Ачлара күјә әл тутур, јохсул кәндлиләрә сәләмлә пул верир. Анчаг борчун вә'дәси чатанда, кәндлиләрин өдәмәк бачарығы олмајанда јохсулларын торпағы әлдән чыхыр, Әминин дөвләти исә артыр.

Һекајәдә әдибин икинчи тәнгид һәдәфи тәнбәллик вә авамлыгдыр. Әми кимиләрин торуна дүшмәмәк үчүн мүстәгил јашамаг, һәјатда силаһланмаг, һүгуг тәләб етмәк вә мүбаризәјә галхмаг лазымдыр. Гәјјума үмид олмаг ушагларын нәсибидир. Кәндлиләр исә өз ишләрини, сәадәтләрини әмиләрә е'тибар етмәкдән вә алданмагданса, өзләри габаға, мүбаризә мејданына чыхмалы, тәшәббүскар олмалыдырлар. Һачынын, Әминин вәкаләтинә үмид бәсләмәк, әдибә көрә, садәчә ахмаглыгдыр.

1921-чи илдә Нәриманов Азәрбајчан әкинчиләринә етдији мәшһур мүрачиәтнамәдә кәндлиләрин кечмишдә ачы һәјатыны хатырлајараг јазмышды: «Сән нә үчүн... бәјдән тахыл истәјирдин? Ондан өтрү ки, тахыл анчаг бәјин анбарында олурду вә борч бурахырды, пул вермирдин, ејлә фикир едирдин ки, асандыр. Амма кетдикчә борча дүшдүјүнү билмәјирдин. Бәј сәндән алдығы кими башгаларындан да алыб анбара долдурурду ки, еһтијачы олан кәндлиләрә верәрәк ики о мигдарда анбара јығсын.

Бу сурәтлә сән һәмишә бәјә, мүлкәдара борчлу олурдун. Бир

адама һәмишә борчлу олмаг, јә'ни онун гулу, нөкәри олмаг демәкдир».

«Бир кәндин сәркүзәшти» һекајәсинин мәзмуну, мә'насы гисмән бу сөзләрдә изаһ олунмушдур.

Инсан вә онун јарадычы зәһмәти, мә'нәви гүдрәти Нәримановун әсәрләриндә һәмишә јүксәк тутулур. Шәхсијјәт азадлығы, инсани һејсијјәт вә шәрәф учалығы онун әсәрләриндә дә, шәхси һәјатында да бөјүк идеал вә зәрури тәләб олмушдур.

* * *

Әдиб, көркәмли реалист Н. Нәримановун зәнкин ирсиндә әдәби-тәнгиди мәгаләләри, публисист әсәрләри дә мүһүм јер тутур. О, уста бир драматург, маһир бир насир олдуғу кими, аловлу бир публисист иди. Мәдәнијјәт, маариф, тәрбијә, сәнәт, әдәбијјат, дил, әлифба, игтисадијјат вә сијасәт мәсәләләринә аид онун бир сыра марағлы әсәр вә фикирләри вар ки, вахтилә мүһүм рол ојнамыш, инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Азәрбајчанда марксизм-ленинизм идејаларынын јајылмасында, марксизм естетикасы принсипләринин јаранмасында Нәримановун елми-публисист мәгаләләринин мүһүм ролу олмушдур.

Азәрбајчанын бир чох көркәмли јазычы вә мүтәфәккирләри кими, Нәриманов да әдәбијјат вә инчәсәнәтин бөјүк ичтимаи тә'сир васитәси олдуғуну дөнә-дөнә гејд етмиш вә көстәрмишдир ки, күтләләрин сијаси шүурунун тәрбијәсиндә сәнәтин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Н. Нәриманов да, М. Ф. Ахундов кими, театры о заманкы шәраитдә халгла дилләшмәк үчүн әлверишли тә'сир васитәси һесаб едирди. О, чамаатын маарифләнмәсиндә, чәһаләт пәрдәләринин јыртылмасында театра бөјүк әһәмијјәт верир вә көстәрирди ки, театр мүсәлман тамашачысынын әглинә гида вә руһуна ләззәт вермәлидир. Онун фикринчә, әдәбијјатын вә театрын естетик чәһәтиндән истифадә едәрәк күтләләрин шүуруна тә'сир көстәрмәк лазымдыр. О јазырды: «Театрын инсана мәнфәәтини, руһа ләззәтини дәфәат илә јазмышыг. Театр бөјүкләр үчүн мәктәбдир. Һәмин мәктәбдә көрмәдијимиз шејләри вә ја көрүб диггәт етмәдијимиз әһвалатлары көрүб вә ешидиб әмәллә‌рдән ибрәт вә јахшы сифәтләр әхз едирик, әглимиз үчүн јем вә руһумуз үчүн ләззәт алырыг».

Н. Нәриманов көстәрирди ки, әдәбијјат вә театрын вәзифәси әјләндирмәк дејил, күтләләри тәрбијә етмәкдир. 1898-чи илдә Кәнчәдә јени мәктәбин ачылмасы вә онун хејринә «Һачы Гара» комедијасынын ојнанмасы мүнасибәтилә сөјләдији нитгиндә Нәриманов комедија һаггында дејир: «...Комедија чыхартмагдан әсл мәгсәд тәрбијәдир... Бизим мүсәлман гардашларымыз театра чох да һәвәс етмәјиб фикир едирләр ки, о комедија ки ојнаныр, анчаг күлүш үчүндүр. Бу фикирдә оланлар чох сәһв едирләр. Чүнки комедија зиндәканлығын ајинәсидир. Бу театрда өз гүсурларымызы көрүб, әлбәттә, чалышырыг ки, өзүмүзү јахшы адам-

лара охшадаг вә пис адамлардан кәнар олаг. Театр бөјүкләр үчүн бир нөв мәктәбдир. Нечә ки, ушаглар мәктәбдә көзәл шејләр әхз едирләр, елә дә бизләр театрдан көзәл сифәтләр әхз едирик».

Һәлә кәнч икән әдиб Нәриман Нәриманов јәгин етмишди ки, мүсәлман күтләләринин һәјатында бир мә'нәви ингилаб олмаса, тәрәгги вә инкишафа үмид бәсләмәк чәтиндир. О һәмишә гејд едирди ки, мүсәлман күтләләри һәлә орта әсрләрин гаранлыг мирасындан хилас олмамышлар, Гур'ан вә шәриәт еһкамлары, әсарәт вә зүлм онларын шүурунда о гәдәр дәрин көк салмышдыр ки, онлар һәјатын бүтүн суалларына Гур'ан вә шәриәтдә чаваб ахтарыр, «мүстәгил дүшүнмәји бачармыр», динин еһкамлары вә руһаниләрин сөзү илә отуруб-дурурлар. «Бүтүн бәла бурасындады ки, һәлә мүсәлман күтләсиндә мә'нәви бир ингилаб олмамышдыр».

Нәриманов сонралар да дејирди:

...Мән белә бир гәнаәт һасил етмишдим ки, күтләни онун мә'нәви һәјатындакы чеврилишә һазырламаг лазымдыр». О, чәмијјәтин һәјатында кедән бөјүк тәбәддүлатлары, капитализмин инкишафы илә әлагәдар јаранан милли интибаһ вә дирчәлиши тәһлил едәрәк, гәти шәкилдә кәләчәк тәрәггијә инанырды. О, чәмијјәтин һәјатында бөјүк бир чеврилиш, бир ингилаб олачағыны һисс едирди. Буна көрә дә халгы бу чеврилишә һазырламағы бөјүк вәзифә сајырды.

Одесса университетиндә тәбиијјат елмләрини тәһсил едәркән материалист дүнјакөрүшү илә даһа јахындан таныш олмасы, чар һакимијјәтинә вә үмумијјәтлә, монархија гурулушуна гаршы 1905-чи илдә башланан ингилаб һәрәкатында јахындан иштирак етмәси Нәримановун әдәби-сијаси көрүшләриндә бир мүәјјәнлик әмәлә кәтирир. Нәриманов артыг баша дүшүр ки, халг ичәрисиндә кениш тәблиғат-тәшвигат иши апармаг лазымдыр, тәблиғатда исә әдәбијјат вә инчәсәнәтин ролу мүстәснадыр.

Нәриманов әдибләрин вә мүһәррирләрин чүмләпәрдазлығыны тәнгид едәрәк онлардан јазычылыг вә вәтәндашлыг борчуну ләјагәтлә јеринә јетирмәји тәләб едирди.

Чаршаб мәсәләси әтрафында «Игбал» гәзети сәһифәләриндә ачылмыш мүбаһисәләрлә әлагәдар олараг, 1913-чү илдә јазычы Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә чаваб мәктубунда Н. Нәриманов көстәрирди ки, «...чаршаб барәсиндә мүбаһисә едәнләр Гур'аны шаһид кәтирирләр. Буну дүшүнмүрләр ки, мин үч јүз ил бу барәдә бәһс олунубдур, он мин ил дә бәһс олса, јенә дә ики тәрәф мүәјјән бир нәтичәјә кәлмәјәчәкләр... Мәнимчә, «Игбал» кими бир гәзетдә елмсиз, јаланчы пәһләванларын мин мәгаләләриндән үч-дөрд «Ганлы көз јашлары» кими китабчаларын мејдана кәлмәји әфзәлдир».

Нәриманов көстәрирди ки, бунлардан даһа вачиб мәсәләләр вардыр. Јахынлашан «...ингилаба... чәмаәти һазырламаг кәрәкдир...».

Н. Нәриманов көстәрирди ки, јазычылар халгы ингилаба һазырламалы, халгы ингилаб идејаларындан ајры салыб әл-голуну бағлајан дини е'тигадларын пуч олдуғуну инандырычы, тә'сирли әһвалатларла көстәрмәли, онларын мүгәддәс олдуғуна шүбһә ојатмалы, дин тәәссүбүнә гаршы вәтәндашлыг һиссләрини, мүстәгил, тәнгиди, реал дүшүнмәји тәрбијә вә инкишаф етдирмәлидир. Нәриманов өз әсәрләриндә бу принсипә сәдагәтли олмушдур. Һәлә 1899-чу илдә чап етдирдији «Надир шаһ» фачиәсиндә Нәриманов дөвләт, һакимијјәт вә дин һаггында өз мүлаһизәләрини вермиш вә «падшаһ аллаһын јердә көлкәсидир» кими «мүгәддәс» еһкамлары дармадағын етмәк истәмишдир. Нәриманов өзү вахтилә бу барәдә јазмышдыр: «Надир шаһ» адлы тарихи фачиәмдә мән шаһын шәхсијјәтини һечә ендирмишәм вә баша салмаг истәмишәм ки, һөкмдарын шәхсијјәти гаранлыгда галан күтләнин адәт олараг гәбул етдији кими һеч дә мүгәддәс дејил вә әкәр о, мәмләкәти идарә едә билмирсә, ону тапдалајыб кечмәк олар».

Беләликлә, Нәриманов әдәбијјаты вачиб ичтимаи мәсәләләрлә мәшғул олан бир идеоложи тәблиғат васитәси һесаб едирди.

Нәриманов өзү дә бәдии әсәрләриндә заманын бөјүк вә вачиб мәсәләләрини галдырараг чәмијјәт вә ичтимаијјәт гаршысында мүзакирәјә гојур вә халгын, милләтин үмуми рифаһы вә тәрәггиси хејринә һәлл етмәјә чалышырды. О, халгын милли гүрур вә мәнлик һиссләрини ојатмаг вә һәрәкәтә кәтирмәк истәјир, өз һүгуглары вә һејсијјәти уғрунда ону мүбаризәјә чағырырды. Нәримановун ингилаби публисистикасы белә вачиб тәблиғатын ән јахшы нүмунәсидир. О, Азәрбајчан халгыны ојатмаға, һүгуглары уғрунда мүбаризәјә галхмаға чағырыр.

Нәриманов марксист бир публисист вә әдәбијјатчы кими ичтимаи, сијаси, мәдәни вә әдәби һәјатын бә'зи вачиб мәсәләләри һаггында гијмәтли мәгаләләр јазмышдыр. Һенрих Ибсенин өлүмүнә һәср етдији мәгаләдә Нәриманов Ибсен јарадычылығына јүксәк гијмәт верәрәк, онун ичтимаи-ингилаби чәһәтләрини даһа үстүн тутур вә тә'рифләјир. О, Ибсени «зәманә мүәллими» адлана биләчәк јазычылардан һесаб едир вә көстәрирди ки, Ибсен «вәтәндашлары һүрријјәтә дә'вәт едиб» «инсанын хошбәхтлијини мүтләг һүрријјәтдә көрүр» вә азадлығы мүбаризәдә газанмағын вачиб олдуғуну билирди,- буна көрә дә «онун руһи-мә'нәвиси вә көзәл әсәрләри баги галыб инсанијјәтә јол көстәрән чираглардан бири олду...»

Көһнә һәјат тәрзини, чиркин адәтләри, фанатизми вә керилији тәнгид, халгы өз һүгуглары вә кәләчәји һаггында дүшүнмәјә өјрәтмәк вә һәрәкәт јолу көстәрмәк, Нәримановун фикринчә, Азәрбајчан јазычысынын вәзифәси әсасән бунлар олмалыдыр. Буна көрә Нәриманов «һәгиги пролетар шаири» Сабирин дөјүшкән ше'рләрини јүксәк гијмәтләндирирди.

Нәриманов әдәбијјатын бәдии сәнәткарлыг, һәјатилик, сәмимилик, инандырычылыг хүсусијјәтләринә дә бөјүк әһәмијјәт верирди. О, бәдии әсәрдән чанлылыг, тәбиилик, һәјатилик тәләб

едирди. Иртича илләриндә саһибкар вә мүлкдарларын зүлмү алтында инләјән фәһлә синфинин вә кәндлиләрин бөјүк һәјәчанларыны Сабирин «шәкилли», jә'ни бәдии вә чанлы вермәсини Нәриманов башлыча хүсусијјәт кими гијмәтләндирирди. О гејд едирди ки, руһа зөвг вермәјән, бәдии олмајан әсәрдә ән јахшы идеја белә анлашылмаз гала биләр вә өз мәгсәдинә наил олмаз, jә'ни күтләләрә чатмаз.

Нәриманов милли әдәби вә мәдәни ирсә һәссас вә диггәтли јанашмағы, ондан өјрәнмәји вәтәндашлары үчүн вачиб шәртләрдән сајырды. О өз халгына вә бәшәријјәтә әсәрләри вә һәјаты илә фајда кәтирмиш М. Фүзули, М. В. Видади, М. П. Вагиф, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә вә «Молла Нәсрәддин» журналындан, һабелә И. А. Крылов, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, И. С. Туркенев, Н. В. Гогол, Л. Н. Толстој, В. Шекспир, Ф. Шиллер, Е. Золја, В. Һүго, Һ. Һејне, В. Кете, Һ. Ибсен, Ч. Бајрон кими бөјүк сәнәткарлардан мәгаләләриндә бәһс етмишдир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулдуғу илк илләрдә Нәриманов Азәрбајчан халгынын әдәбијјаты, инчәсәнәти вә мәдәнијјәтинә бөјүк гајғы вә диггәт көстәрмишдир. 1922-чи илдә Бакыда М. Ә. Сабирә илк һејкәл гојулмасы Нәримановун диггәтәлајиг тәшәббүсләриндән бири иди.

Ингилабын илк илләриндә бә'зи зијалылар Сабири јахшы танымыр, онун бөјүк хидмәтләрини гијмәтләндирә билмирдиләр. Нәриман Нәриманов белә адамлара ешитдирәрәк «Бә'зи јолдашлара чаваб» адлы мәгаләсиндә бөјүк Сабирин сәнәтини чох јүксәк гијмәтләндирирди. О јазырды: «Азәрбајчан ушаглары һәгиги пролетар шаири доғма Сабирин гүдрәтли вә мүбариз ше'рләрини вә халг шаирләри Вагифин, Закирин, Видадинин ше'рләрини өјрәнәндән сонра тәкчә Пушкинин дејил, һәмчинин Шекспирин, Шиллерин ше'рләрини дә өјрәниб билмәлидирләр...». Сабир «саһибкарын, мүлкдарын зүлмү алтында фәһлә синфинин вә кәндлиләрин чәкдији бүтүн изтирабллары чанлы вә әјани бир сурәтдә верән шаирдир. Өзү дә Сабир бу ше'рләри дәһшәтли иртича илләриндә јазырды».

Н. Нәриманов, үмумән, әдәбијјатын инкишафына көмәк етдији кими, ајры-ајры көркәмли, үмидли јазычыларын талеји, јарадычылығы вә инкишафы илә јахындан мәшғул олурду. Ч. Мәммәдгулузадәнин Тәбриздән гајыдыб «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшрини давам етдирмәси, Ф. Көчәрлинин әсәрләринин нәшри, ингилабын илк илләриндә бир сыра јазычыларын јарадычылыг фәалијјәтинә гајытмасы ишиндә Нәримановун бөјүк гајғыкешлији вә көмәји олмушдур.

Н. Нәриманов һәгиги халг хадими иди. О, халгы истисмарын, чәһаләт вә наданлығын, зүлм вә зоракылығын, бир сөзлә, халг сәадәтинә мане олан мүртәче гүввәләрин пәнчәсиндән хилас етмәк үчүн мүхтәлиф мүбаризә үсулларындан истифадә едирди. Нәримановун ингилаби публисистикасы бу үсулларын ән фәалларындан бири иди. Әдиб узаг Һиндистандан тутмуш Русијаја гәдәр бир чох гәзет вә журналларда атәшин мәгаләләр чап етдирир, Азәрбајчан халгыны ојанмаға, өз һүгуглары уғрунда мүбаризәјә галхмаға чағырырды.

Н. Нәримановун иштирак етдији мәтбуат органлары чох мүхтәлиф синиф вә тәбәгәләрин мәнафеләрини тәмсил едирди. О каһ «Һүммәт», «Фүгәра фүјузаты», «Бакински рабочи», «Астраханский крај», «Известија» кими ингилаби органларда, каһ да «Тәрчүман», «Каспи», «Һәјат», «Иршад», «Игбал», «Бәсирәт», «Һәблүл-мәтин», «Бүрһани-тәрәгги» кими либерал буржуа вә буржуа гәзетләриндә иштирак едирди. Лакин бүтүн бу мәтбуат органларында чап етдирдији мәгаләләр бир мәгсәдә — халгларын азадлығы, инкишафы мәгсәдинә хидмәт едирди.

Н. Нәриманов өз демократик фикирләрини, арзуларыны әмәли сурәтдә һәјата кечирмәк үчүн һеч бир манеәдән чәкинмир, буна һәмишә имкан, васитә тапырды. Театр тамашаларында иштирак едир, дәрсликләр јазыр, тәрчүмәләр едир, фәһләләрин рус дилини өјрәнмәсинә чалышыр, фелјетонлар, «Чүмә сөһбәтләри» јазыр, «Һәфтә фәрјадлары» илә сәсини учалдырды. О, Һаштәрхан сүркүнүндә дә халг университетиндә ишләјәрәк фәһләләрин маарифләнмәси үчүн чалышырды.

1906-чы илдә, һәлә тәләбә икән Нәриманов «Һәјат» вә «Иршад» гәзетләриндә онларла мәгалә чап етдирмишди. О, мәгаләләриндә Азәрбајчан, рус, күрчү, ермәни зәһмәткешләрини биркә мүбаризәјә чағырыр, зәһмәткешләрин сијаси, синфи шүуруну ојатмаға чалышырды.

1915-чи илдә «Ачыг сөз» гәзетиндә чап етдирдији «Бир кәндин сәркүзәшти» адлы орижинал һекајәси Нәримановун сијаси публисистикасындакы бу чәһәтлә јахшы сәсләшир.

Н. Нәриманов һәм бәдии әсәрләри, һәм дә мәгалә вә чыхышлары илә Азәрбајчан дилинин инкишафы, тәрәггиси, тәмизлији уғрунда фәал мүбаризә апаран әдибләрдәндир. Онун дили, вахтына көрә әрәб, фарс, османлы ибарә вә тәркибләриндән тәмиз, садә, ајдын халг дилидир. О, буржуа зијалыларына, онларын ибарәбазлығына күлүр вә Баһадырын дили илә дејирди: «Бизим әһли-гәләм фикирләрини бир јердә гојублар ки, иншаларыны һәмишә фәсаһәт, бәлағәтлә јазсынлар, чүнки садә түрк дили илә јазанлары надан һесаб едирләр».

Н. Нәриманов, молланәсрәддинчиләр кими, бәдии әсәрдә данышыг дилинин тәбиилијини, чанлылығыны, әлванлығыны сахламаг тәрәфдары иди. О, халгдан кәлән сөзләри чох чүр'әтлә әдәби дилә, әсәрләринә дахил едирди.

Ана дилинә хор бахан, фирәнкчәни ана дилиндән үстүн тутан зијалылара Нәриманов нифрәт бәсләјирди. О, социалист ингилабынын ән бөјүк гәләбәләриндән бири олараг һәр халгын өз ана дилиндә социалист мәдәнијјәти јаратмасыны көстәрирди. «Ленин вә Шәрг» китабында даһи Ленинин милли мәсәләјә мүнасибәтиндән бәһс едән Нәриманов јазырды: «...Мүәллимимиз Ленин, һәр шеј-

дән әввәл, өз дили, өз мәдәнијјәти вә әдәбијјаты олан, лакин ајрыча бир халг кими мөвчуд олдугларыны унутмуш кичик халглар һаггында мәсәләни ајдын вә гәти гојду... Мүәллимимиз Ленин бөјүк мәһарәтлә фәалијјәтә башлајыб кечмишдә Русија истибдадынын әлиндә әзилмәкдә олан... милләтләрә азадлыг јолу ачды... Онлара өз дилләриндә мәктәб ачмаг, өз идарәләриндә өз дилләрини ишләтмәк, өз ишләрини мүстәгил олараг идарә етмәк һүгугу верилди».

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә совет гурулушу сајәсиндә бүтүн мүтәрәгги адамларын, о чүмләдән Нәримановун мүгәддәс ичтимаи арзулары һәгигәтә чеврилди, һәјата кечди. Нәриманов өз халгынын наил олдуғу јени, азад, хошбәхт гурулушда бөјүк бир илһам вә фәрәһлә, вар гүввәси илә чалышырды. О һәмишә иш башында, халг арасында олур, ән мәс'ул, чәтин сијаси-ичтимаи, мәдәни вәзифәләрин һәллиндә тәшәббүскар, фәал, мүбариз бир коммунист кими һәрәкәт едирди.

Коммунист Партијасынын ләјагәтли оғлу, Ленин идејаларынын Шәргдә атәшин тәблиғатчысы, Совет дөвләтинин фәал хадимләриндән бири олан Н. Нәриманов гүдрәтли бир халг әдиби кими Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә дә шәрәфли јер тутур. Онун бәдии әсәрләри Азәрбајчан әдәбијјатынын гијмәтли нүмунәләриндәндир.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи Бакы, 1972.
Нәриманов Н. Әсәрләри, Бакы, 1956.
Нәриманов Н. Мәгаләләр. Нитгләр, I чилд, Бакы, 1971.
Нәриманов Н. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1973.
Бајрамов Ф. Нәриман Нәриманов (библиографик көстәричи), Бакы, 1972.
Дубински-Мухадзе И. Нәриманов, Бакы, 1979.
Мәммәдов В. Нәриман Нәриманов, Бакы, 1957.
Мәммәдов М. Нәриманов вә ана дили, Бакы, 1971.
Көчәрли Ф. Нәриман Нәриманов, Бакы, 1965.
Султанлы Ә. Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы тарихиндән, Бакы, 1964.
Әзизбәјова П., Мосесова И. Анлә шәрәфи, Бакы, 1970.
Әһмәдов Т. Нәриман Нәримановун драматуркијасы, Бакы, 1971.
Әһмәдов Т. Нәриман Нәриманов, Бакы, 1977.
Әһмәдов Т. Нәриман Нәриманов (һәјаты, мүһити вә бәдии јарадычылығы), Бакы, 1981.
Чәфәр М. Сечилмиш әсәрләри, II чилд. Бакы, 1974.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.

ӘБДҮРРӘҺИМ БӘЈ ҺАГВЕРДИЈЕВ

(1870—1933)

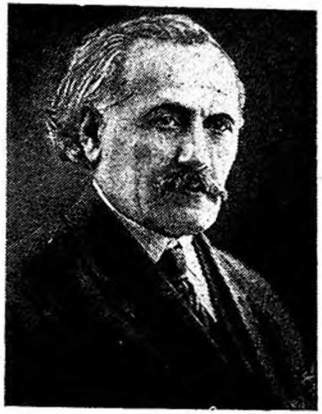

Бөјүк драматург вә насир Әбдүррәһим бәј Һагвердијев 1870-чи ил мајын 17-дә Шушада бәј аиләсиндә анадан олмушдур. Үч јашында икән атасы Әсәд бәј өлмүш, Һагвердијев әмиси Әбдүлкәрим бәјин вә сонра аталығы Һ. Садыгбәјовун һимајәсиндә галмышдыр.

Русча әлифбаны да аталығындан өјрәнмишдир. Балача Әбдүррәһим 10 јашына гәдәр кәнддә галыр. 1880-чи илдә аталығы ифлас етдијиндән шәһәрә, Шушаја көчүрләр. Реални (рүшдијјә) мәктәбинә һазырлыг үчүн Һагвердијев, Јусиф бәјин мүвәггәти јај мәктәбинә дахил олур. Һазырлығы јахшы кечир, бир ил сонра реални мәктәбә кирир.

Јусиф бәјин театр, сәһнә һәвәскарлығы Һагвердијевә чох тә'сир бағышлајыр. О, драматуркија үзрә илк гәләм тәчрүбәләрини бурада едир. Мүәллим Јусиф бәј онун ушагчасына јаздығы шејләрә әһәмијјәт верир, шакирдини даһа да һәвәсләндирир. Театрла илк танышлығы да анчаг мүәллиминин васитәсилә олур. Әдиб өз хатирәләриндә јазыр ки, «1884-чү илдә 14 јашында икән бир дәфә театра кетдим. Мирзә Фәтәлинин «Хырс гулдурбасан» пјесини ојнајырдылар. Театрда пәрдә ачылмајынча, мән бу әгидәдә идим ки, фокус көстәрәчәкләр. Пәрдә ачылды. Бир дә бахдым ки, мүәллимим Јусиф бәј әјниндә чуха, башында папаг, белиндә хәнчәр, әлиндә түфәнк сәһнәдә дајаныб икидликдән дәм вурур. Кеткедә танадығым мүәллимләрдән бирини арвад либасында, бирини полис либасында көрүб, театрын вә комедијанын нә олдуғуну анладым».

1890-чы илдә Һагвердијев Шуша реални мәктәбинин 6-чы синфини битирир, Тифлисә реални мәктәбин 7-чи синфинә кедир. Тифлис һәјаты вә тәһсил онда театра олан һәвәси даһа да артырыр

рыр. О, русчадан «Наһаг ган» адлы пјес тәрчүмә едир. 1891-чи илдә орта тәһсилини битирәрәк али тәһсил үчүн Петербурга кедир. Сәккиз ил орада Јоллар Институтунда охујур, ејни заманда, азад динләјичи сифәти илә дарүлфүнунун шәрг факултәсинә давам едәрәк, дил вә әдәбијјат проблемләри илә мәшғул олур. О заман Александрински театрында верилән тамашалар вә үмумијјәтлә, театр һәјаты Һагвердијеви артыг дәрәчәдә марагландырыр. О бурада олдуғча мәдәни вә зәнкин бир бәдии театрла таныш олур. 1892-чи илин јанвар-феврал ајларында илк әсәри олан «Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» мәзһәкәсини јазыр ки, әдәби фәалијјәти дә бу тарихдән башланыр. Јенә Петербургда икән мәшһур әсәри «Дағылан тифаг»ы јазыр.

Ә. Һагвердијев 1899-чу илдә Азәрбајчана гајыдыр. Мүәллимликлә мәшғул олур, театрларда верилән тамашалара режиссорлуғ едир. 1904-чү илә гәдәр Бакыда чалышан Һагвердијев мүасир зијалыларла таныш олур, ичтимаи фәалијјәти илә јанашы, әдәби фәалијјәт даирәсини дә кенишләндирир. «Бәхтсиз чаван», «Пәри чаду» әсәрләрини бу заман јазыр. 1904-чү илин мајында Шуша шәһәр идарәсинә үзв сечилдијиндән ораја кедир. 1906-чы илдә «Һәјат» гәзетиндә һекајәләр вә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә кизли имзаларла фелјетонлар, мәзһәкәләр чап етдирир: «Маралларым», «Хортданын чәһәннәм мәктублары», «Шејх Шә'бан», «Хәјалат», «Ач һәрифләр» вә саир әсәрләрини јазыр. Бу заман Гафгазы, Иран вә Түркүстаны кәзир. 1911-чи илдә Ағдама көчүр, орада 5 ил јашадыгдан сонра тәкрар Тифлисә гајыдыр. 1916-чы илин ахырларында «Шәһәрләр иттифагынын Гафгаз шө'бәси әхбары» адлы мәчмуәјә мүдирлик едир. Феврал ингилабы дөврүндә Борчалы гәзасында әһали арасында чалышыр, сонра Тифлисә гајыдыр.

Ингилабдан сонра Һагвердијев Азәрбајчанда театр вә инчәсәнәт саһәсиндә чалышыр. 1921—1930-чу илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә әдәбијјат дәрси верир.

Совет дөврүндә Һагвердијевин јаратдығы ән мүһүм әсәрләр «Көһнә дудман», «Ағач көлкәсиндә», «Әдаләт гапылары», «8 Март», «Вавејла», «Капитализмлә мүбаризә» вә саирәдир.

Ә. Һагвердијевин әдәбијјат, сәнәт саһәсиндәки хидмәтләринә һагиги гијмәт вә әһәмијјәт верән јалныз Совет һөкумәти олду. Совет дөврүндә әдибин әсәрләри дөнә-дөнә чап едилди, русчаја тәрчүмә олунду, сәһнәләрдә ојнанды. 1928-чи илдә она «Чүмһуријјәтин әмәкдар инчәсәнәт хадими» ады верилди.

Һәјатынын сон күнләриндә дә о, гочалығына, јорғунлуғуна бахмајараг, сосиалист һәјатымыз вә мәдәнијјәтимиз јолунда чарпышмаларда фәал иштирак едирди.

Ә. Һагвердијев 1933-чү илдә Бакыда вәфат етмишдир.

Реалист әдиб Ә. Һагвердијев халг илә дилләшмәк, өз мүтәрәгги фикирләрини јајмаг үчүн ән јахшы васитә олараг драматуржи јарадычылыг јолуну сечмишди. О, Мирзә Фәтәли Ахундов ирсини дәрин бир һәвәс вә мәһәббәтлә өјрәндикдән, Петербург

тәһсили заманы мәркәзи театрларла, Шекспир, Островски кими классикләрлә таныш олдугдан сонра мәшһур «Дағылан тифаг» (1896), «Бәхтсиз чаван» (1900), «Пәри чаду» (1901) әсәрләрини јазмышдыр. Бир-биринин ардынча, чошғун бир һәвәслә јазылан бу фачиәләр мәфкурә истигамәтләри, дашыдыглары мәгсәд е'тибарилә бир-биринә бағлы, даһа доғрусу, бир-бирини тамамлајан, һәм дә бир драматург олараг сәнәткарын инкишафыны көстәрән әсәрләрдир.

Бу әсәрләрин һәр бириндә әдиб, ичәрисиндән чыхдығы мүлкәдар синфини, тәнәззүлә үз тојан ағалыг ханиманларыны вә бу тәнәззүлүн ичтимаи сәбәбләрини көстәрмәјә чалышмышдыр.

Мәншәјинә, хасијјәтинә вә зөвгүнә көзәлчә бәләд олдуғу бу синфин сүгуту просеси әдибә фачиә јазмаг үчүн зәнкин материал вермишди.

«Дағылан тифаг»да Нәчәф бәј адлы характер бир мүлкәдар сурәти илә таныш олуруг. Нәчәф бәј нечә пара кәнди илә итаәтлә сахладығы рәнҹјәти, һәр күн кечирдији кеф, гумар мәчлисләри илә мәғрур вә сәрхошдур. Онун һеч бир гајғысы јохдур. Онун фәлсәфи көрүшү будур: «Дүнја беш күндүр, беши дә гара. Пулун вар — хәрчлә, је, ич, вер кефә, ләззәтә, ејшү иширәтә, беш күн гара дүнјанын ләззәтини апар, өләндә дә бир тәмәннан галмасын».

Амма ишләр өз гајдасында кетмир. Нәдәнсә, һансы бир гүввә исә Нәчәф бәјин чәрхини чевирмәк истәјир. Рәнҹјәт онун сөзүнә гулаг асмыр, кәлир мәнбәләри кәсилир, достлар үз дөндәрир, адам јеринә гојмадығы сөвдәкәр Мәшәди Чәфәр она борч вермир, оғлуну әхлагсызлығына көрә вуруб өлдүрүрләр. Арвады Сона ханым налә чәкир, гарғыш төкүр. Нәһајәт, бүтүн аилә мәһв олур.

Әдиб, Нәчәф бәјин фачиәсини шәхси сәбәбләрлә изаһа чалышыр. Ә. Һагвердијевә көрә Нәчәф бәј мүлкәдар олдуғу үчүн јох, пис мүлкәдар олдуғу үчүн мәһв олур. Тәсәррүфаты идарә едә билсәјди, гумара, шәраба гызышмасајды, бу күнүн гәдрини билсә, сандығында еһтијат сахласајды, бу фәлакәтә дүшмәзди. Буну Нәчәф бәј өзү дә ахырда дәрк едир.

> Еј әзизан, бир бахын, дүнја нә ибрәтханәдир,
> Ахырын фикр етмәјән агил дејил, диванәдир.

Дәрвишин бу сөзләрини ешидән Нәчәф бәј пешманчылыгдан дәһшәтә кәлир.

Бунлар һамысы, әлбәттә, мүлкәдарлыгдан һәлә тамамилә үзүлмәјән кәнч Һагвердијевин нијјәти иди. О, нәчәф бәјләри ислаһ етмәк фикриндә иди вә буну мүмкүн сајырды.

Лакин сәнәткарлыг елә мүрәккәб һадисәдир ки, нијјәт илә гајәнин, истәклә нәтичәнин һәмишә ујушачағына үмид бәсләмәк олмур. Һагвердијевин әсәриндә һадисә о гәдәр һагиги, әјанидир, әһвалат о гәдәр тәбии вә типикдир ки, бизим нәзәрләримиз Нәчәф бәј илә мәһдудлашыб галмыр. Биз Нәчәф бәјә бахыб, бүтүн мүлкәдарлара нифрәт едирик. Онун һәрәкәтләрини Нәчәф бәјин сәһви сајмыры, мүлкәдарлыгын тәбиәтиндән доған характер ху-

сусиjјәтләр сајырыг. Биз, нәчәф бәјләрин ислаһ олуначағына јох, маһв оламағына инанырыг. Буну бир вә ја ики аиләнин талесизлији сајмырыг, бүтүн бир синфин зәрури, лабүд агибәти сајырыг. Чүнки әдиб өзү һисс етсә дә, етмәсә дә, тәк бир мүлкәдарын агибәтини јох, бүтүн мүлкәдар синфинин агибәтини гәләмә алмышдыр. Бу синфин тәнәззүл дөврү М. Ф. Ахундовун әсәрләриндән башлајараг кечән әсрин ахырлары, ХХ әсрин әввәлләриндә бүтүн көркәмли әдибләри мәшғул етмишдир. Ә. Һагвердијев дә тарихән зәрури вә характер бир просеси диггәтлә изләјиб көстәрмишдир.

Мүһүм әсәрләриндән бири олан «Бәхтсиз чаван»да әдиб даһа мараглы бир адамы — мүлкәдарлыг ичиндән чыхса да, әсринин көзүачыг бир зијалысы олан кәнч Фәрһады бизә көстәрир. Фәрһад кәнддә јени адам, јенилик кәтирмәк тәрәфдарыдыр.

Јени ичтимаи гурулушун — капитализмин сүр'әтлә инкишафыны вә Азәрбајчан кәндләриндә тәк-тәк јетишән ислаһатчы, зијалы кәнчләри Һагвердијевдән габаг да, сонра да бир сыра бәдии әсәрләрдә көрүрүк.

Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин»), Искәндәр («Өлүләр»), Рзагулу хан («Бәдбәхт милјончу») вә с. «аталар вә оғуллар» тәзадыны әкс етдирән бу әдәбијјат гәһрәманлары, арзу вә мәсләкләри е'тибарилә нә гәдәр јүксәкдирләрсә, мүгавимәт, мүбаризә имканлары е'тибары илә о гәдәр мәһдуд, ачиздирләр.

Кечән әсрин зијалы кәнчләри силсиләсиндә әдәби гәһрәман олараг Фәрһадын јери мүһүмдүр. О јалныз маарифчи, мәдәнијјәтчи дејил, һәм дә бир халгчыдыр. О, кәндлиләри зүлмдән гуртармаг истәјир. Мүлкәдар гајдаларынын чохуна нифрәт едир. Әмиси илә вурушараг кәндлиләрә һүгуг бәрабәрлији тәләб едир. Охудуғу елм илә өз тәсәррүфатына јох, халга хидмәт етмәк, фајда вермәк истәјир.

Һачы Сәмәд аға Фәрһадын елминдән ајры иш көзләјирди. Она зәһмәт чәкмәк, мәсариф етмәкдән мәгсәди ајры иди. «Әтиндән, ганындан кәсиб ајда отуз манат сәрф етмиш», гардашы оғлуну охутмушду ки, гәләми илә она көмәк еләсин, онун мүлк, малыны идарә еләсин, мәдахил-мәхаричинин һесабыны апарсын.

Һачы Сәмәд аға Фәрһадын мәгсәдини биләндән сонра ону охумаға бурахмыр, зор илә бир гыза нишанлајыб, башыны мәшғул етмәјә чалышыр. Бурада Фәрһадын ачизлији, бачарыгсызлығы мејдана чыхыр. Онун арзулары илә әмәлләри арасында учурум көрүрүк. Биз данышыгларына, фикирләринә, кәндлиләрә вердији вә'дәләрә, хејирли мәсләһәтләрә көрә Фәрһада һөрмәт бәсләјирик. Үмид едирик ки, о, кәндә бир ишыг, јенилик кәтирмәк истәјир. Анчаг әмисинин чәбр вә тә'киди илә евләнәндә, бир отаға бағланыб аһ-зар етдијини көрәндә тәәччүбләнирик. Фәрһадын јериндә бир ирадәли кәнч олсајды, әлбәттә, бу вәзијјәтдән чыхарды. Буна имкан вар иди. Кәндлиләрин дәрдинә чарә едә билмәсә дә, өзүнә бир күн ағларды, әмисинин, нифрәт бәсләдији көһнә мүнасибәт чәнкәлиндән хилас олар, интиһара еһтијач көрмәзди. Анчаг әдиб Фәрһадын фачиәси илә мүлкәдарлығы

дөјмәк, Һачы Сәмәд ағанын гәддарлығыны, көһнә адәтләрин нечә бәдбәхтликләрә сәбәб олдуғуну көстәрмәк истәмишдир.

Фәрһад китаблардан, мәктәбләрдән, шәһәрләрдән ајрылыб кәндә гајытмыш, даша дөнмүш мүлкәдар мүнасибәти јурдуна јенилик, маарифчилик, халгчылыг һисси илә кәлмишдир. Лакин бу фикир вә һиссләри ичра үчүн о, әмәли иш вә тәдбирдән ачиздир.

Бунунла белә, Фәрһадын арзулары өлмәди. Фәрһад һеч олмазса өзүндән сонра кәләнләри дүшүндүрдү. Һачы сәмәдләрин ағалығына ајыг, тәнгиди мүнасибәт ојатды, зүлмәтлә өртүлү зеһинләрә, зәиф дә олса, бир ишыг кәтирди.

Драматуржи чәһәтдән даһа гүввәтли әсәри олан «Пәри чаду» пјесиндә Һагвердијев мөвзу е'тибарилә мүлкәдарлыг чәрчивәсиндән кәнара чыхмыш, үмумбәшәри һиссләрлә бағлы драматик бир мүнагишә јаратмышдыр. Әкәр әдибин илк драмларында тә'лим-тәрбијә үсулу, әхлаги мәгсәд үстүнлүк тәшкил едирсә, бурада рәмзләр, рәмз васитәсилә ичтимаи тәнгид әсас јер тутур. Әкәр әввәлки әсәрләрдә үз-үзә дајанан дүшмәнләр вурушурса, бурада инсанын әһвали-руһијјәсинә кирән мә'нәви дүшмәнлә, шејтани дујғуларла мүбаризә апарылыр. Она көрә иш даһа да мүрәккәбләшир вә чәтинләшир.

XIX әсрин доханынчы илләриндә вә әсримизин әввәлләриндә Русијада јајылан символизм чәрәјаны әдибә тә'сирсиз галмамышды. Бу әдәби үсулу Һагвердијев Шәрг руһуна ујғун сајырды. Она көрә дә «Пәри чаду», «Ајын шаһидлији» кими пјес вә һекајәләриндә символик образлара мүрачиәт етмишди.

Анчаг Ә. Һагвердијев символизм тәрәфдарларынын идеоложи истигамәтинә шәрик олмамыш, сәнәтин ичтимаи-сијаси әһәмијјәтини азалтмаг, «сәнәт сәнәт үчүндүр» мејлинә ујмаг кими истигамәтә өз јарадычылығында имкан вермәмишдир. Әдиб символдан бир әдәби мәчаз, бир ишарә, васитә кими истифадә етмәк истәмишдир.

«Пәри чаду»да вурушан гүтбләрдә гаршы-гаршыја дуран гүввәләрин бири фәлакәт вә шәр тәрәфдары, о бири исә сәадәт вә хејир тәрәфдарыдыр. Адамларын бүтүн өмрү, чидд-чәһди бу шәрин әлиндән хилас олмаг үчүн чарпышмада кечир. Әдиб бу үмумбәшәри вә мүәјјән мә'нада әдәби мүбаризәнин бәдии ифадәсини вермәк үчүн «Пәри чаду»ну јазмышдыр. Бу әсәрин јазылмасы һаггында мүәллиф белә дејир:

«Мән Шәрг һәјатындан көтүрүлмүш символик бир әсәр театрымыз үчүн јазмаг фикринә дүшдүм. Нәһајәт, 1901-чи ил сәнәдә «Пәри чаду» нам әсәрими јаздым... «Пәри чаду»нун идејасы: һәр кәсин өз әлинин әмәли онун мүгәддәратыны тә'јин едир. Инсан, талејини кәнарда ахтармајыб, өз-өзүндә ахтармалыдыр. Нәфси-әммарә далына дүшүб кедәрсә, бәлаләрә уғрајыб фөвт олар. Инсаны һәмишә нәһс јоллара иғва едән нәфси-әммарә Шамама чаду сифәтиндә орталыға чыхыб. Бу һәм Гурбанын, һәм Һафизә ханымын, һәм Пәринин тәбиәтиндә олуб, онлары асан вәчһлә

«сәадәт» јолуна чәкиб һамысыны мәһв едир. Гурбан өлмәмишдән габаг өз сәһвини анлајыб Сәлимәси тәрәфә гачмаг истәјирсә дә, даһа иш-ишдән кечдијиндән, нәфсин чәнкәлиндә фөвг олур...».

Бу әсәр диггәти адамларын вәтәндашлыг чәһәтинә, вәзифәләринә, мәнсуб олдуғу ичтимаи груплара јох, онларын тәбиәтинә, хасијјәтинә, онларын фитрәтиндә гојулан фәлакәт вә сәадәт имканларына чәлб едән фәлсәфи мәзмунлу бир әсәрдир. 80 илдән чохдур ки, бу әсәр һаггында мүбаһисәли, мүнагишәли вә бә'зән лап кәскин тәзадлы фикирләр сөјләнмиш, јазылмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, «Пәри чаду» Һагвердијевин вә о дөвр драматуркијамызын гүввәтли вә јашамаға гадир әсәрләриндән бири олараг галыр.

Ә. Һагвердијев «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» (1907) адлы тарихи мөвзуда јазылмыш әсәриндә гәддар Иран шаһынын Гафгаза һүчумуну, талан вә тәхрибат төрәтмәсини, нәһајәт, фәлакәтли агибәтини, өлдүрүлмәсини тәсвир едир.

Әдиб фачиәсини тәсвир етдији Иран шаһынын характериндәки мүрәккәблији ачмаг, ону бир тәрәфдән сәркәрдә, дөвләт хадими, ирадә саһиби кими, дикәр тәрәфдән Гафгаз халгларынын гәддар дүшмәни, чәллад, рәһмсиз бир гатил кими көстәрмәк истәмишдир.

Әдиб, бир драматург олараг, јалныз «Көһнә дудман» (1927) кими бөјүк формалы әсәрләр јох, бир чох хырда шәкилли сәһнә әсәрләри дә јазмышдыр. «Милләт достлары» (1905), «Ач һәрифләр» (1911), «Хәјалат» (1911), «Әдаләт гапылары» (1926), «Вавејла» (1926), «Гадынлар бајрамы» (1928), «Јолдаш Короғлу» (1932) вә с. belə әсәрләрдир.

Әдибин драматуркија јарадычылығында әсас үслуб реализм олмуш, мүасир, зәрури ичтимаи-сијаси мөвзулар ону даһа чох мәшғул етмишдир.

«Молла Нәсрәддин»ин нәшриндән сонра (1906) Һагвердијев јарадычылығынын икинчи дөврү башланыр. О, бөјүк реалистләр групу илә мөһкәм чәбһә тәшкил едәрәк, халг сәадәти уғрунда, азадлыг уғрунда, әдәбијјатда реализм, хәлгилик, садәлик, мүасирлик уғрунда фәал чалышыр, хүсусән хырда һекајәләр устасы кими бөјүк һөрмәт газаныр.

* * *

Реалист һекајә жанры Азәрбајчанда, әсасән, XIX әсрдән сонра инкишафа башламышдыр.

Аббасгулу аға Бакыхановун «Китаби-Әскәријјә»сини нәзәрә алмасаг, бүкүнкү шәкилдә Авропада јајылан новелла-һекајә формасына илк дәфә Исмајыл бәј Гутгашынлы мүрачиәт етмишдир («Рәшид бәј вә Сәадәт ханым»). Доғрудур, бу әсәр франсызча јазылмышдыр. Анчаг Азәрбајчан һәјат вә мәишәтини әкс етдирир. Мирзә Фәтәли Ахундовун мәшһур «Алданмыш кәвакиб» әсәри Иран һәјатына, сарај интригаларынын ифшасына һәср олунса да, үслуб хүсусијјәтләри е'тибарилә әсл реалист бир һекајәдир.

Кечән әсрдә јаранан бу әсәрләр нә гәдәр мүвәффәгијјәтли олса да, илк тәчрүбә, башланғыч, нүмунә хүсусијјәти дашымышдыр. Һекајә формасы бу заман кәнар торпагдан кәтирилиб әкилмиш, һәлә иглимә өјрәнмәмиш биткијә бәнзәјирди. Бу «биткини» јени торпаға алышдырмаг, јајмаг, бағ-бағча һалына салмаг лазым иди.

Бу шәрәф XX әср Азәрбајчан реалистләринә, классик нәсримизин баниләринә — Чәлил Мәммәдгулузадәјә, Әбдүррәһим бәј Һагвердијевә вә Сүлејман Санијә нәсиб олмушдур. Бу әдибләр һекајә жанрыны мүасир нәсрин әсас бәдии формасы кими алыб ишләмиш, инкишаф етдирмишләр. Онлар һәм шифаһи әдәбијјатын, халг нағылларынын, һәм дә рус әдәбијјатынын зәнкин тәчрүбәсиндән бачарыгла истифадә етмишләр.

Реалист һекајә бу дөврдә охучу үчүн ән мүрәккәб вә тә'сирли бәдии формалардан бири иди. Нәшријјат ишинин һәлә инкишаф етмәдији бир өлкәдә бөјүк һәчмли нәср әсәрләринин мејдана чыхмасы чәтин иди. Һекајәни исә јазычы дәрһал гәзет, журнал сәһифәләриндә, һәтта кичик китабча шәклиндә чап етдирирди.

Бу дөвр һекајәчиләринин, демәк олар ки, һамысы мүасир мөвзуларда, күнүн зәрури мәсәләләриндән јазыр, охучунун диггәтини көһнә һәјатын јарамаз чәһәтләринә чәлб едирдиләр. Охучунун дини, әфсанәви јазыларын тә'сириндән узаглашмасында, ади, һәгиги һәјат-мәишәт мәсәләләринә диггәт вә мараг көстәрмәсиндә, бу әтрафда дүшүнүб мүһакимә јүрүтмәсиндә реалист һекајәләрин ролу чох олмушдур.

Ә. Һагвердијевин һекајәчилик фәалијјәти 1905—1907-чи иллэрдән, хүсусән «Молла Нәсрәддин»ин нәшриндән сонра башланыр. Әдиб һәмин мәчмуәнин сәһифәләриндә, сонралар китаб һалында кердүјүмүз ики мәшһур әсәрини — «Хортданын чәһәннәм мәктублары»ны вә «Маралларым»ы тәфригә шәклиндә чап етдирмишдир. Јенә һәмин илләрдә әдибин гәзетләрдә тәфригә вә китабча шәклиндә нәшр етдирдији «Ајын шаһидлији», «Ата вә оғул», «Шејх Шә'бан» һекајәләри, нәһајәт, онун вәфатындан сонра әлә кечиб нәшр едилән бир нечә һекајәси вардыр.

Ә. Һагвердијевин һекајәјә кәтирдији ән мүһүм шеј чанлы һәјатдыр. Бәдии нәсрин бу шәклини Һагвердијев һәгиги һәјаты, мәишәти тәсвир үчүн, халгын, вәтәнинин зәрури еһтијачларыны ачыб көстәрмәк үчүн, өзүнү дүшүндүрән үмуми ичтимаи мәсәләләри вәтәндашларына данышмаг үчүн јахшы бир васитә кими сечмишди.

Әдибин һекајәләриндә дә башлыча мөвзу көһнә һәјат вә мүнасибәтләрин тәнгидидир. Өз вәтәни олан Гарабағда, сонралар бүтүн ислам шәргиндә мүшаһидә етдији чәһаләт, истисмар вә һагсызлыглары кәскин сатира атәшинә тутан, кәндли вә әснафын авамлығыны тәбии бир күлүшлә бизә сөјләјән әдиб бөјүк бир дөврү характеризә едән һекајәләриндә әлван типләр силсиләси јаратмыш вә бунлара үмуми символик бир ләгәб вериб «марал» адландырмышдыр:

«Һәр јер мәним маралларымла долудур. Көзәл маралларым, көјчәк маралларым... hачы маралларым, кәрбәлајы маралларым, мәшәди маралларым, молла, рөвзәхан, бәј-хан маралларым. Кечәл маралларым, готур, битли маралларым. Башлары гапазлы, үзләри түпүрчәкли маралларым». Сонралар әдиб анчаг бу мараллардан тәшкил олунмуш «чәмијјәти», мәнфи типләрин hәшәрат кими гајнашдығы «чәһәннәми» тәсвир етмишдир. Чәһәннәм мөвһуми бир шејдир. Анчаг Һагвердијевин јаздығы «тәнбиһүл-гафилинләр, ата бағыр мәчлисиләр, фазили-дәрбәндиләр, торпағыны сатан падшаhлар, јаланчы hакимләр, топал сејидләр, өскүрәк пирләри, мүтрүб дәфтәрләри бир hәгигәтдир. Һагвердијев реалист бојаларла јаратдығы чанлы мәнзәрәләри илә бизи бу hәгигәтә инандырмышдыр.

Инсан бир hәгигәти дәрк едәндә үрәји тәскинлик тапар, раhатлыг дујар. Ә. Һагвердијевин көстәрдији hәгигәтләрдән исә охучу кәдәрләнир, изтираб чәкир.

Бизим heч биримиз истәмирик вә истәмәздик ки, ата-бабаларымыз «Хортданын чәһәннәм мәктублары»нда көстәрилән дәһшәтли аләмдә јашамыш олсунлар. Мадам ки, бу бир hәгигәт имиш, биз чаhил кечмишә, бизи көзүбағлы сахлајанлара дәрин нифрәт едирик, гәзәбләнирик. Биз әдибин hекајәләриндән ајры нәтичә чыхарырыг: көhнә чәмијјәтин мирасы олан о чәhаләт дәhшәтләринә сон гојмаг, онун галыгларыны мәhв етмәк үчүн чамаата, лап авам чамаата көмәк етмәк, ән узаг вә кәнар күшәдә, hәтта ән кериде галмыш адамлары да о көhнә hәјатын чәнкәлиндән, галыгларындан хилас етмәк уғрунда даhа инадла, даhа кәскин мүбаризә лазымдыр. Зеhинләри зәhәрләјиб шикәст едән адәт вә ән'әнәләрә, дини тәәссүбләрә гаршы heч бир заман күзәшт олмамалыдыр.

Ә. Һагвердијев кечмиш чәмијјәтә сәтhи, үздән вә үмумиликлә јанашмамышдыр. Кечмишин бүтүн дахили варлығыны, hакиммәhкум мүнасибәтинин мүрәккәб механизмини ачыб көстәрмәјә чалышмышдыр.

Әдибин hекајәләриндә кечмиш чәмијјәтин характер типләри верилмишдир. Бу әсәрләрдәки сурәтләри әсасән үч hиссәјә бөлмәк олар:

Биринчи, фазили-дәрбәндиләрдән, hачы мирзә әhмәд ағалардан («Хортданын чәһәннәм мәктублары») ибарәт олан истисмарчы, залым, мәнфәәтпәрәст адамлардыр ки, әдиб сатира сүнкүсүнүн амансызлығыны әсасән бунлара гаршы чевирмишдир. Бу адамларын дин, шәриәт, ганун вә әдаләт адына чох мүдhиш чинајәтләр, фырылдаглар төрәтдикләрини, авам чамааты hәр јердә алдадыб ганыны сордугларыны ачыг көрүрүк.

Икинчи вә әксәријјәти тәшкил едән сурәтләр зәhмәткешләр, мәзлумлардыр. Мәзлум вә мәhрум инсанларын нүмунәси олараг Фәрманы, Көвhәртачы («Одабашынын hекајәси»), Әкбәри («Ата вә оғул»), Күлсүм нәнәни («Шејх Шә'бан») вә б. көстәрмәк олар. Әдибин hекајәләриндә бу адамлар сајча чох, симача әлван вә мүхтәлифдирләр. Анчаг hамысы ејни дәрәчәдә јазыг, мәhрум вә бәдбәхтдирләр.

Һагвердијевин әсәрләриндә онлар бөhтана дүшмүш, күнаhсыз мүгәссирләр кими тәсвир олунурлар. Бу адамлары дөјүрләр, говурлар, мәhрум едир, тәhгир едир, hүгугуну тапдалајыр, чөрәјини кәсир, hәбсә салыр, нәhајәт, өлдүрүрләр. Гара гүввәләрин hүдуд вә өлчү билмәјән чинајәтләри үзүндән сырави адамлара зүлм, ситәм олунур.

Бу адамларын «күнаhы» нәдир?

Бу адамларын «күнаhы» одур ки, тәмиз вә сағлам доғулмушлар. Һәгиги инсани hисс саhибләридирләр вә өз инсани мејлләрини чидарламаг истәмирләр.

Бунлар мәрhәмәт вә нәвазиш, гајғы вә мәhәббәт көрдүкләри ана гучағындан ајрыланда ичтимаи мүhитдән дә hәмин hисс вә hөрмәти көзләјирдиләр. Онлар өз hәмчинсләринә белә садә бахырлар. Һалбуки феодал мүhити вә бу мүhитин гајнар газанында бишмиш вәзифә, мәнсәб саhибләри, адамларын талејини өз әлинә алмыш дөвләт вә дин мә'мурлары, јүзбашылар, приставлар, моллалар, газылар вә башгалары ајры хасијјәтли — синифли чәмијјәтин, ага-нөкәр әлагәләринин газанында гајнајыб бишмиш адамлардыр.

Фәрманла Көвhәртачын азад севки hисси илә бир-биринә бағланмасы тәбии вә бәшәри hадисәдир. Анчаг бу hадисә Ага Мирзә Әhмәд ағанын, Һачы Камјабын китабында јазылмајыб. Бу севки шәриәт еhкамына зиддир. Мүчтәhид ага Көвhәртача тамаh салдығы үчүн Фәрман севкилисиндән әл чәкмәлидир. Көвhәртач исә әзиз өмрүнү, пак мәhәббәтини адәт вә шәриәт гајдаларына гурбан вермәлидир, сатылмыш мә'сум бир гузу кими гәссабын әлиндә галмалыдыр.

Бу адамларын икинчи «күнаhы» ондан ибарәтдир ки, јаланhијлә вә рија бачармырлар. Һакимләрин ахмаг, гејри-гануни, шүурсуз hөкмләринә кор-коранә табе олуб, бојун әјмәк истәмирләр.

Бу адамларын үчүнчү «күнаhы» ондан ибарәтдир ки, бу гәдәр ағыр, бу гәдәр чәтин вә ишкәнчәли көрдүкләри hәјатдан јенә дә әл чәкмирләр. Јашамаг истәјирләр. Һәмин «күнаhларына» көрә дә сырави, мәзлум адамлар мәhкум вә мәhв олурлар.

Һагвердијевин үчүнчү груп сурәтләри бир аз башга, дахилән, мә'нәвијјат е'тибарилә даhа гүввәтли, кечмишлә бәрабәр кәләчәклә бағлы, мөhкәм ирадәли адамлардыр

Бунлар да икинчиләр кими мөвчуд гајда-ганунларын амансызлығыны дујурлар. Бунлар да әввәлкиләр кими hагсызлыға мә'руз галыр, зәрбәләр јејир, чәфалар чәкирләр Анчаг бунлар биринчиләр кими шүурсуз, күт; икинчиләр кими hүнәрсиз вә ачиз дејилләр.

Бунлар өз тәбиәтләри е'тибарилә, мәhдуд даирәдә олса да, нисбәтән мүбариз адамлардыр. Өз мәнлијини севән, инсанлыг ләјагәтини дәрк едән, иззәт-нәфсини јүксәк тутан вә горујан, јал-

ныз өз әгли вә мүһакимәси илә јашајан адамлардыр. Бунлар итаәтә алышмајан, һакимләр, варлылар гаршысында сәҹдә етмәјән јени адамлардыр. Бунлар инсанлыг адыны, шәрәфини чох дүшүнүрләр. Бунларын үрәјиндә нә күзәран, нә вәзифә, нә ҹәннәт-ҹәһәннәм гајғысы, нә һәбс-сүркүн горхусу вар. Онлар тәк вә адамсыз олсалар да, кичик вә рүтбәсиз олсалар да, өз ләјагәт вә шәрәфләрини јүксәк тутурлар. Шәрәфли өлүмү шәрәфсиз һәјатдан үстүн тутурлар. Мадди не'мәтләри, бә'зән өмүрләрини мә'нәвијјата, һејсијјәтә гурбан верирләр.

Тәәссүф ки, беләләри Һагвердијевин һекајәләриндә чох аздыр. Әслинә бахсан, кечмишдә, зүлм вә зоракылыг һакимијјәти заманы белә адамлар һәјатда тә'гиб олунур, аз көрүнүрдүләр. Әдибин «Мирзә Сәфәр» һекајәсиндә ширин јуморла тәсвир етдији саатсаз Зејналы вә сырави идарә ишчиси мүтәрҹим Мирзә Сәфәри буна мисал көстәрмәк олар.

Мирзә Сәфәрин ҹәмијјәти-хејријјә сәдри Һәсән ағаја чох иши дүшә биләр. Һәсән аға буну нәзәрә алараг Мирзә Сәфәрә јухарыдан бахыр, ону кичик адам сајмаг, өз ајағына кәтирмәк истәјир. Мирзә Сәфәр буну дујур вә әксинә һәрәкәт едир. Бу е'тинасызлыг вә гүрура көрә онун ушагларыны мәктәбдән чыхарырлар. Чохлары Мирзә Сәфәри данлајыр ки, «дикбашлыг» етмәсин, ағанын јанына кетсин, үзр истәсин. Мирзә Сәфәр белә мәсләһәтләрә гәзәбләнир.

«Мән — дејир, аҹындан өлмәјә разы оларам, оғланларымын икисинин дә башыны кәсәрәм, амма кедиб Һәсән аға кими адама јалвармарам!».

Мирзә Сәфәр оғланларыны да өзү кими шәрәфли, һејсијјәтли бөјүтмүшдүр. Өлүм јатағында вәсијјәт едәрәк өвладларына сәмими үрәк сөзләрини белә дејир:

«Балаларым, дүнјада мән чох өмр етмишәм. Сизин јолунузда нә гәдәр чалышыб, мәрамимә чатмышам вә хатирҹәм, гејдсиз дүнјадан кедирәм. Ҹәми өмрүмү ишимдә тәмиз олмушам, бир адама тәмәллүг, јалтаглыг еләмәмишәм. Сизә мәним вәсијјәтим: аҹ галсаныз да Һәсән аға кими адамлара кедиб јалвармајын... Сиз тәмиз, намуслу доланарсынызса, һәмишә мүвәффәгијјәт сизи тапар».

Доғрудур, Мирзә Сәфәр бөјүк идејалар уғрунда чалышан ичтимаи хидмәт саһиби дејил. Доғрудур, о, һәјатда бир јадикар, бир әсәр гојуб кетмәјиб.

Һагвердијев ону намусуна көрә, гејрәтли бир ата олдуғуна көрә бәдии әдәбијјата лајиг көрмүшдүр. Өз аиләсиндә, мәһдуд бир даирәдә дә олса, Мирзә Сәфәр инсани һејсијјәти, һалал әмәји уҹа вә мүгәддәс тутур, өвладларыны мә'рифәтли нәҹиб, чалышган, өзүнә вә өзкәјә һөрмәткар, тәләбкар, иззәт-нәфсли бөјүдүр. О, инсанлыг шәрәфини һеч вахт, һеч бир шәраитдә унутмур вә һәр шејдән уҹа тутур.

Бунун өзү бир хидмәтдир. Бүтүн аталар Мирзә Сәфәр кими дүшүнсә вә етсәјдиләр, Һәсән аға кими нанәҹиб алчаглар ҹәмијјәтдә јува салмаға имкан тапмаздылар вә јени ҹәмијјәтимиз онларла мүбаризә үчүн узун сә'ј вә вахт сәрф етмәли олмазды.

Ә. Һагвердијевин бүтүн һекајәләри мүасир мөвзуда јазылмыш, ичтимаи-сијаси мәтләбләрә, халгын мәишәтинә, адәтинә, ән'әнәләринә һәср олунмушдур. О да, мәсләкдашы Мирзә Ҹәлил кими, һекајә жанрына чох әһәмијјәт вермиш, бу әдәби форманын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. О, бөјүк рус әдиби А. П. Чехов кими, камил һекајә устасыдыр. Ән ади һадисәләри бәдии тәфәккүрдән кечирмәји, мә'наландырмағы, ширин бир үслубда јазмағы баҹарыр.

Ә. Һагвердијевин һекајәләри сәнәткарлыг ҹәһәтдән биткин вә мүкәммәлдир. Әдиб ҹанлы, ити мүшаһидәси сајәсиндә, објектив тәсвир үсулу илә, факта, һадисәјә һеч бир шеј әлавә етмәдән, бәһс етдији мәсәлә һаггында фикир вә мүлаһизәсини демәдән јазыр. Ән ҹошғун гәзәб вә кин бәсләдији сатирик типләр һаггында да һеч бир мәнфи сифәт ишләтмир. Типин дахили бошлуғуну, гәддарлығыны, алчаглығыны онун өз сөзләри, һәрәкәтләри вә мүһакимәләри васитәсилә көстәрир.

Ә. Һагвердијевин нәсриндә тәбии, ширин, мәзмунлу бир јумор вар. Һәм дә ичтимаи күлүш онун һекајәләриндә әсасдыр. Бу, јүксәк бәдии бир кејфијјәтдир.

«Хортданын ҹәһәннәм мәктублары»нда белә бир јер вар: мусафир Бәрдәдән Гәрвәндә кәлир, галмаг үчүн мәнзил ахтарыр.

«Фајтончу мәни икимәртәбә евин габағына кәтирди. О јан бу јана бахыб чыхмаға јол тапмадым. Бир дә көрдүм, бир чындырлы киши узун нәрдиваны сүрүтләјәрәк кәтирди, дајады дивара:

— Нөмрә лазымса, бујурун, чыхын јухары!

Сорушдум ки:

— Мәкәр бу нөмрәләрин јолу јохдур?

Деди:

— Бурада оғру-әјри чох олдуғундан мүштәриләри нәрдиван илә чыхарыб, сонра нәрдиваны көтүрүрүк...

Јухары мәртәбәдә мәнә бир отаг вердиләр... Пәнҹәрәләрин бириндә дә шишә јох иди. Онун да сәбәбини хәбәр алдым, дедиләр:

— Гәрвәнд чох дитдили вә милчәк олан јердир. Пәнҹәрәләр шишәли оланда милчәк (отагдан) чыхмаға јол тапмајыб гонаглара әзијјәт еләјир. О сәбәбдән пәнҹәрәләр шишәсиздир.

Бу да мәним чох хошума кәлди...».

Реал һадисә вә фактлара әсасланан, охуҹунун диггәтини зәрури сәһнәләрә ҹәлб едән бу мә'налы күлүшүн тәравәт вә инҹәлији һаггында изаһа еһтијаҹ јохдур.

Бә'зән белә инҹәликдә дејилән ики кәлмә сөз там бир сәһнә верир, бир адамы таныдыр.

Ә. Һагвердијевин бәдии нәсриндә күлүшлә јанашы лирика да, ичтимаи, бәшәри кәдәр дә аз јер тутмур. Хүсусилә «Ајын шаһидлији», «Ата вә оғул», «Рө'ја» һекајәләрини охујанда биз кәдәрләнирик, күнаһсыз адамларын фаҹиәси илләрлә јадымыздан

чыхмыр. «Ајын шаһидлији» һекајәсиндә көстәрилир ки, кечмишдә бир кәнддән о бири кәндә кедән Сәлман адлы бир киши гулдура раст кәлир. Гулдур ону гарәт едир, өзүнү дә өлдүрмәк үчүн дәрәјә чәкир ки, «кедиб шикајәт етмәсин». Сәлман киши нә гәдәр јалварыр-јахарырса, гулдура әсәр еләмир. Јазыг киши өлүм чағында начар үзүнү көјләрә чевириб Аја мүрачиәт едир:

«Еј дүнјаны илләр илә сејр едән Ај! Шаһид ол ки...бир фәгир әлсиз-ајагсызы... наһаг јерә өлдүрүрләр. Күзарын бизим евә дүшсә, өз ишығыны салкинән мәним јетимләримин үстүнә вә дејинән ки, јазыг балалар, атаныз узаг сәфәрә кедиб, она мүнтәзир олмајын. Кедин күчәләрдә, гапыларда өзүнүзә күн рузусу газанын! Еј дағлар, дашлар, көлләр, ахан сулар, әсән јелләр, бурада сиздән савајы һеч кәс јохдур. Сиз дә шаһид олун ки, бу јердә дүнја малындан өтрү бир шәхси өлдүрүб, онун једди баласыны јетим гојдулар»

Дашгәлбли, ганичән гулдура әсәр етмәјән бу сөзләр, гәриб атанын бу нидалары бизим гулағымызда һәмишә сәсләнир. Бизим һәр биримиз гулдуру парчаламаға һазырыг. Әдиб өз гәһрәманларынын гәлб аләмини ачараг, әһвали-руһијјәсини көстәрәрәк охучусуну мүтәәссир едир.

О, гәләми илә бизи күлдүрмәји, кәдәрләндирмәји бачардығы кими, гәзәбләндирмәјә дә гадирдир.

Јығчамлыг, биткинлик, ајдынлыг, һәјати һадисәләри тәсвир бу һекајәләрин мүһүм хүсусијјәтидир.

Ә. Һагвердијевин нәср дили бу дөвр реалист нәсримиз үчүн чох сәчијјәвидир. Бу дилдә сүн'илик, ибарәчилик, заһири бәзәк, әчнәби тә'сир, демәк олар ки, јохдур. Чанлы данышыг дилимизи, онун көзәл хүсусијјәтләрини, зәнкин, әлван сөз еһтијатыны, халг мәсәлләрини, һәкиманә сөзләрини бу гәдәр чәсарәтлә јазыја, бәдии әдәбијјата кәтирән ики әдибимиз варса, бири Һагвердијевдир. Она көрә дә әдибин дили әлван, сөјләмә үсулу ширин, әдасы хош, тәсвирләри сәлисдир.

Әдиб, мәсләкдашы Мирзә Чәлил кими, халг дилинә, чанлы данышығын зәнкин форма вә ифадәләринә даһа чох мејл көстәрирди. Мүасирләринин бә'зиләри кәнар, узаг мәнбәләрә, сүн'и китаб, гәзет дилинә, бәзәк-дүзәкли ибарәләрә мејл көстәрдији һалда, Һагвердијев чанлы халг дилини үстүн тутур, чәсарәтлә тәблиғ едирди.

Јекнәсәглик, јоручулуг Һагвердијевин һекајәләринә јаддыр. Доғрудур, лап илк һекајәләриндә («Ата вә оғул» кими) мүасир мәтбуатда дәб дүшән ифадә вә тәркибләрә раст кәлмәк олар. Анчаг әдиб, хүсусән «Молла Нәсрәддин» әдәби чәбһәсинә гошуландан сонра дил садәлијини мүһүм јарадычылыг програмы кими гәбул етмишди. Әдибин һекајә дили садә олдуғу гәдәр дә зәнкиндир. Онун ифадә үсулу мүхтәлиф вә әлвандыр. Мәсәлән, «Шејх Шә'бан» һекајәсиндә гәһрәмана хасијјәтнамә верән белә бир тәсвир вар:

«Шејх Шә'банын атасы башмагчы иди. Өзү дә бир нечә мүддәт атасынын дүканында башмагчылыг едиб ахырда пешәсини унудуб бир нечә авара јолдаш тапыб, гуршанды чаһыллыға.

— Тојларда һамыдан јахшы ојнајан ким иди?

— Башмагчы оғлу Шә'бан!

— Гумарбазлар арасында үрәкли ашыг атан ким иди?

— Башмагчы оғлу Шә'бан!

— Шәһәр чаванлары арасында һамыдан ијид сајылан ким иди?

— Башмагчы оғлу Шә'бан!

— Һәр ил мәһәррәм ајында мәһәллә дәстәсинин башыны ким чәкәрди?

— Башмагчы оғлу Шә'бан!

Бағышлајын, мән сизин көзләринииздә суал нишанәси көрүрәм, куја сиз суал едирсиниз: «аја, бу чаван ки, авара иди, бәс бу һарадан пул газанырды ки, тојларда, гумарда, сәјаһәтләрдә хәрч едирди?»

Мән дә сиздән суал едирәм:

«Бәс Хоча Сәркисин ки, еви јарылды, јүз пут ипәјн кетди, о ипәјин пулу нечә олду?

Һачы Гафарын... он беш мин манатлыг малы кетди, о малын пулу кимин чибинә долду?

Барон Аракелин дүканындан кедән он мин манатлыг чәваһират нечә олду?...

Хүласә, нә әрз един, мәдахил јолу бир дејилди, беш дејилди...».

Бурада хитаб, суал, мүкалимә, һашијә, хатирә вә башга бир нечә ифадә тәрзиндән фајдаланан әдиб сөјләмәни елә ширин апарыр ки, аз гала һәр чүмләдә, әһвалатын ајры-ајры мәрһәләләриндә бәдии әда дәјишир, лөвһә бүтүн рәнк вә рајиһәси илә чанланыр.

«Дүзләрдә әкилмиш тахыл нәсимин габағында о јан-бу јана јатыб дәрја тәк мөвчләнирди вә долу сүнбүлләр мәзлум-мәзлум башларыны ашағы салыб, гәтлинә фәрман верилмиш мүгәссирләр тәк чәлладлары олан бичинчиләрә мүнтәзир идиләр. Тәк-тәк бош сүнбүлләр башларыны јухары галхызыб гүрур илә саирәләринә бахырдылар. Амма сәһв едирдиләр: онлар да чәллад әлиндән гуртара билмәјәчәкдиләр. Анчаг долу баш, бош башдан артыг кәсиләчәкди...».

Јенә орада дејилир:

«Кәнд јатмышды... Гәфләтән кәндин ајағында бир хоруз банлады. О саат фикримә кәлди ки, јәгин сабаһ бу хорузун бивахт банламасына көрә башы чәллад әлиндә кедәчәк. Әлбәттә, бир јердә ки, чамаат һамысы јухуја мәшғулдур, күј галхызыб сәс саланын башы кәрәк кәсилсин».

Бу тәсвирләрдә һаггында данышылан сүнбүл дә, бош вә ја долу баш да, чәллад да, вахтсыз сәс салан хоруз да, јатанлар да, кечә дә икимә'налыдыр вә охучу билир ки, нәјә ишарәдир.

Азәрбајҹан бәдии нәср сәнәтиндә Һагвердијевин сајча аз, санбалча күчлү олан һекајәләринә һаглы олараг классик нүмунәләр кими бахылыр. Бу әсәрләрдә халг дилинин ҹанлы, орижинал хүсусијјәтләри һәмишә ашкар көрүнүр вә һөрмәтлә гаршыланыр.

Ә. Һагвердијев дә, Мирзә Ҹәлил кими, тәнгиди реализм мәктәбинә мәнсубдур, бу мәктәбин бөјүк нүмајәндәләриндән биридир. Анҹаг онун үслубу мүрәккәб, мүбаризәли вә чәтин јол илә инкишаф етмишдир. Ону јаддан чыхармајаг ки, әдиб өзү мүлкәдар аиләсиндә бөјүјүб тәрбијә алса да, шүурунун мүәјјәнләшдији илк күнләрдән е'тибарән мүлкәдар һәјатына, истисмарчы мүнасибәтләрә, көһнә һәјатын дурғун, сөнүк вә чүрүк зөвгүнә гаршы чыхмышдыр. Бу, әдибин үз-үзә галдығы биринҹи зиддијјәт иди.

Илк дөврдә јаздығы фаҹиәләр бу зиддијјәтин тәсвириндән, феодал хаиманларынын мәһвинә сәбәб олан амилләрин көстәрилмәсиндән ибарәт иди («Дағылан тифаг», «Бәхтсиз ҹаван», «Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар»).

Бурадакы реализм бәлкә дә жанрын тәләбинә мүвафиг олараг, бир гәдәр «јүксәк» аһәнк алмышдыр. Мүәллиф һадисәләри, Мирзә Ҹәлил үслубунда олдуғу кими, сакит, сојугганлы әкс етдирмәмишдир.

Мүәллифин рә'ји, тәрәфкешлији, еһтирасы дәрһал нәзәрә чарпыр. Мирзә Ҹәлил үслубундан фәргли олараг, Һагвердијевин нәсриндә мүәјјән дәрәҹәдә публисист мејлләр дә мушаһидә олунур.

Әдиб өз фикир вә дујғуларыны ачыг сөјләмәкдән чәкинмир. («Кечәл мараллары.. башы гапазлы, үзү түпүрчәкли мараллары...»). Әлбәттә, бу, бәдии тәфәккүрүн, метафорик ифадәнин зәифлијиндән јох, мәсәләјә фәал мүнасибәтдән, мәтләбләрә, ичтимаи проблемләрә еһтираслы мүнасибәтдән ирәли кәлир. Бә'зән гәһрәманлар билаваситә мүәллифи тәмсил едир, онун фикирләрини ачыг тәблиғ едирләр. «Бәхтсиз ҹаван»да Фәрһад кими гәһрәманларын бу гызғын ичтимаи еһтирасы әдибин реализминдәки дахили күчү, дујғу вә фикирләрин неҹә мадди гүввәјә чеврилиб ҹәмијјәти дәјишмәк үчүн истигамәтләндијини көстәрир. Бу еһтирас бир шәхсин ифадәсиндә олса да, сырф ичтимаидир. Бу еһтирас сөнмәздир вә мүсбәт гәһрәманларын ән сәҹијјәви ҹәһәтидир.

Бә'зи тәдгигатчылар, әдибин фаҹиәләриндәки бу хүсусијјәти нәзәрә алараг, Һагвердијевин үслубуну Шекспир үслубу илә мүгајисәјә чалышырлар. Бизҹә, белә мүгајисәјә еһтијаҹ јохдур. Әдибин сонракы әсәрләри, хүсусән нәсри көстәрди ки, о, сакит һәјат вә мәишәт лөвһәләрини даһа чох вә даһа мүвәффәгијјәтлә әкс етдирир.

Буна көрә дә Һагвердијевин драмларында дәһшәтли һадисәләр јох, инсанын һисс вә һәјәҹанлары, руһи һәјаты үстүндүр. Әһвалат маҹәралар, интизарлар, көзләнилмәз һалларла јох, гануни, мәнтиги, һәјати дәлил вә зиддијјәтләр јолу илә, бә'зән дә узун дидактики сөһбәтләр, нәсиһәтләр јолу илә инкишаф едир.

Ә. Һагвердијев мүәллим руһлу, тәрбијә вермәји севән, әхлаг үзәриндә чох дүшүнән јазычыдыр. О, јашадығы мүһитин, о заманкы һәјатын дәринликләринә ҹумдугча, гүввәтли мушаһидәсини давам етдирдикҹә, јалныз Азәрбајҹан дејил, бүтүн ислам Шәрги илә таныш олдугча мәктәбә, тәрбијәјә, үмумән әхлаги вәрдишләрин ислаһ вә инкишафына олан еһтијаҹын кәскинлијини дујурду. Буна көрә дә әсәрләриндә мәктәб, маариф, елм, мәдәнијјәт мәсәләләринә әсас јер верирди. Һагвердијевин тәнгиди чох күчлү иди. Әдибин реалист тәнгид гәләми көһнә дүнјаја, көһнә мәишәтә гаршы чеврилəндә һәдд-һүдуд билмирди. Мәишәтдән сијасәтә, ади мәсәләләрдән ҹаһаншүмул тарихи һадисәләрә гәдәр һәр јердә, һәр шејдә Һагвердијев зүлм вә мөвһумат дүнјасынын гара кабусуну көрүр вә бу кабусу дағыдырды. Бу јолда тәнгиди күлүш, сатира, јумор, аҹы гәһгәһәләр әдибин кәсәрли силаһы олмушду.

Авам, садәлөвһ, ејни заманда мә'сум, сәдагәтли арвадыны алдадыб, «гираәт өјрәнмәк» адына ашнасы Наташанын јанына кедән вә үстәлик «мүҹтәһид» адына јазыг арвадына һазырлатдығы плову көтүрүб кеф мәҹлисинә апаран «Машадушка»ны (Мәшәдини) хатырлајын («Гираәт»).

Бу әһвалат бир тәсадүф дејил, заһирдә аилә гүдсијјәтиндән, мүсәлманлыгдан данышан, әслиндә исә ән алчаг, позғун һәјат сүрән «мәшәди»ләрин адәтидир. Онлар бу јолда сүмүк сындырыб, «зөвг» саһиби олурлар. Мәшәди Гулам өзү буну е'тираф едир:

«Аллаһ кәссин мүсәлманын евини-ешијини, дирилијини, сәлигәсини! Көзәл хөрәкләри орталыға бир сифәтдә чыхарырлар ки, адамын үрәји ағзына кәлир. Габ чиркли, сүфрә бир һаләтдә ки, итин үстүнә атсан, гудуруб гачар. Гашыглар сыныг, ики илдән јујулмамыш әл дәсмалы... Тфу! Кедирсән Наташанын евинә, сүфрә гардан ағ, чәнкәл-бычағын шәфәгиндән көз гамашыр. Куја индичә фабрикдән чыхыб. Ағ либаслы, ағ дөшлүклү гуллугчу көзәл сәлигә илә хөрәји орталыға чыхарыр. Наташа өз палтарларынын ән ләтифини кејиб, кәлиб әјләшир устулун башында: әл патиска ағы, сифәт ај парчасы, түкләрин гохусундан адам биһуш олур. Ди, кәл, арвад өлмүш, һәр нә јарар палтары вар, кејир тоја, һамама, јаса кедир. Евдә дә адамын габағында түркмән диләнчиси кими доланыр. Үст-башындан бозбаш ији кәлир... Хүласә, һәр кәсин ашнасы јохдур, ҹанынын раһатлығы јохдур». Мәшәди Гулам өз әхлагсызлығына мүсәлман мәишәтинин гәбаһәтләри илә бәраәт газандырмаға чалышыр.

Аҹындан һәкимлијә башлајан, кәндлиләрин башына саггыз јапышдыран фырылдагчылар («Аҹындан тәбиб»), чешмәјини итирән вә буну дилдән-дилә салыб дастан едән маһмуд бәјләр («Чешмәк»), «учуз дүшсүн» дејә хәстә диши илә бирликдә саф дишини чәкдирән һачы рүстәмләр («Диш ағрысы»), чох јемәк јарышына кирән вә гарын ағрысындан өлән ахундлар, ханлар («Јени тәбабәт») һамысы көһнә дүнјанын әлван мәнзәрәсини

верән сурәтләрдир. Әдибин кәскин вә тәбии бојалары бу адамлары, онларын мүһитини елә чанлы етмишдир ки, биз һеч бир заман онлары унутмуруг, көзүмүзлә көрмүш, о һадисәләрин шаһиди олмуш кими хатырымызда сахлајырыг.

Ә. Һагвердијев, драматуркијада олдуғу кими, бәдии нәсрдә дә мүкәммәл вә јени реалист үслуб саһибидир. Онун мүкалимәләриндәки тәбиилик, чанлылыг вә ширинлик бүтүн охучулара мә'лумдур.

«Пристав вә оғру» адлы кичик һекајәдә әдиб чох мараглы бир үсула мүрачиәт едир. Бурада о, әһвалаты анчаг мүкалимә илә, ики адам арасында суал-чавабла инкишаф етдирмишдир. Мүкалимә о гәдәр мүхтәсәр, динамик вә мә'налы гурулмушдур ки ики сәтир сөз архасында инкишаф едән һадисәләрин узун бир мәрһәләси верилир. Әдиб чох шеји ачыг демир, бир ишарә илә ифадә едир. Анчаг бу ишарәнин өзү әһвалатын инкишафында мөзмуну вә мәгсәди ачан бир мәрһәлә тәшкил едир.

«Мирзә Сәфәр» һекајәсиндә белә бир мүкалимә вардыр:

« — Мирзә, мәним кағызымы мүмкүнсә тез јаз, апарым!

— Дајан, бу саат јазарам, әлимдә өзкә иш вар!

— Билирсиниз, мән Һәсән ағанын гоһумујам.

Мирзә гәләми әлиндән бурахыб, кишинин көзләринин ичинә бахды:

— Доғрудан Һәсән ағанын гоһумусан?

— Доғрудан!

— Сән аллаһ, Һәсән ағанын гоһумусан?

— Валлаһ доғру дејирәм!..

— Декилән сән өл, Һәсән ағанын гоһумујам.

— Сән өл, Һәсән ағанын гоһумујам.

— Бәс елә исә кәл мин мәним бојнума!..»

Мирзә Сәфәр мәнлији олан, гуллуг саһибләринә баш әјмәјән мәғрур адамдыр. О, јалтаглары лаға гојур, ел гаршысында рүсвај едир. Усталыгла вә һәм дә һирслә өз гаршысындакына күлүр вә онун јалтаглығыны, өзкә көлкәсиндә јатмагла башгаларыны горхутмаг истәдијини кинајәјә тутур, лаға гојур. «Һәсән ағанын гоһуму» өз һесабыны апарыр, чамаат јанында гызарыр, дедијинә пешман олур.

XX әср Азәрбајчан реалистләринин әсәрләриндә ән чох көһнә һәјатын мәнфи тәрәфләри, чәмијјәт гурулушунун нөгсанлары, пис адамлар, пис хүсусијјәтләр көстәрилир. Һагвердијев јарадычылығында да беләдир. Анчаг Һагвердијев кечмиш һәјаты сатираја тутанда мүсбәт чәһәтләри, әмәк адамларыны, чәмијјәтин инкишаф мејлләрини, кәләчәји көстәрмәји дә унутмамышдыр.

«Гоча тарзән» адлы һекајәдә бир мүәллимлә шакирдләри арасында мәһәббәт вә еһтирам һисси көзәл ифадә олунмушдур. Бурада һәм кечмиш, һәм кәләчәк вардыр. Мүәллим сон нәфәсиндә дә анчаг бир арзу илә, мүгәддәс арзу илә данышыр. О дүшүнүр ки, «мән дүнјада нә гојуб кедирәм». Буна көрә дә шакирдләрини башына јығыр, севдији һавалары чалмағы хаһиш едир. «Раст»

муғамынын тә'сири илә өлән гоча тарчы артыг һәсрәтлә өлмүр. Шакирдләринин симасында о өзүнүн кәләчәкдә дә јашајачағыны дүшүнүр, сәнәтин әбәдилијинә, өз әмәјинин мәһсулуна севинир, бу севинч вә архајынлыг һисси илә һәјатдан ајрылыр.

Һагвердијевин реалист үслубундакы көзәл хүсусијјәтләрдән бири дә ширин халг јуморудур. Јумор, өз мүдрик вә ағыллы фикирләрини зарафат, күлүш васитәсилә мараглы формада ифадә етмәк халг данышыг дили үчүн сәчијјәви чәһәтдир. Азәрбајчан халг әдәбијјатында күлүш, тәнгиди күлүш чох гүввәтлидир.

Халг идракынын бу чәһәтини әдибин бир чох һекајәләриндә ашкар көрүрүк. Бу күлүш мүәллифин мүхтәлиф мачәралар васитәсилә доғурмаг истәдији күлүш дејилдир. Бу әсәрләрдә тәсвир олунан һадисәләрдә, адамларда, мүнасибәтләрдәдир. Бу чәһәтдән «Капитализм илә мүбаризә» һекајәси даһа мараглыдыр.

Көһнә тачир Аға Гурбан ингилабын илк илләриндә ешидир ки, Совет һөкумәти капитализм илә мүбаризә апарыр. Бөјүк капиталистләр Совет һөкумәтинә дүшмән һесаб олунурлар... Бу, тачири севиндирир. Аға Гурбан совет идарәләринин гапысыны дөјүр вә фәхрлә иддиа едир ки, мән чохдан капитализм илә мүбаризә апармышам, «Мән сиздән габаг бу јолда иш көрмүшәм...».

Аға Гурбанын «мүбаризәси» нәдән ибарәт имиш?

О, тачир оланда Русијанын бөјүк шәһәрләриндән нисјә мал алар, сонра «сыныг чыхдым» дејә борчларыны данармыш.

Беләликлә, Аға Гурбан өз аләминдә капиталистләрә зијан вурурмуш. Охучу, Аға Гурбанын авамлығына күлүр, фүрсәтдән истифадә чәһдинә исә нифрәт едир.

Ејни мүлајим, хош вә мә'налы јумор әдибин дикәр әсәрләриндә, о чүмләдән «Бомба» һекајәсиндә дә вардыр. Бурада да садәлөвһ бир гарадовој һөкумәт гуллуғунда «мүһүм хидмәт көстәрмәк» хүлјасына дүшүр. Рәисин һәдәсиндән горхараг «бомба тапмаг» истәјир. Бу мәгсәдлә гарпыз тајларындан шүбһәләнир, һај салыр, нәһајәт, мәсәлә јохланыр. Јалан донос вердији үчүн гарадовој ишдән говулмалы олур. Бурада гарадовојун һәм күлүнч вә садәлөвһ олмасы, һәм дә фачиәси, бәдбәхтлији мејдана чыхыр. Мүәјјән мәгамда ачизлик, горхаглыг учундан сөзүнү дејә билмәјән бачармајанлар күлүнч вәзијјәтдә галырлар.

Ә. Һагвердијевин дили дә чох ширин, садә вә олдугча әлвандыр. Ингилаб әрәфәси әдибләримиз арасында Ч. Мәммәдгулузадәдән сонра ән көзәл бәдии дил Һагвердијевин дилидир. Әдибин дилиндәки әлванлыг јалныз сөзүн садәлији вә көзәллији илә галмыр. Бу, ифадәнин, чүмләнин хүсуси, мүхтәлиф рәнклә гурулмасында да көрүнүр. О, тәсвир вә хасијјәтнамәни ејни ғәлиб һалына дүшмүш чүмләләрлә башламыр. О, ел мәсәлиндән, типин өз ифадәсиндән, ше'рдән, чүрбәчүр мисаллардан чох истифадә едир. Халг данышыг дилинин зәнкинликләрини, чанлы, ширин сөз вә ифадәләри чүр'әтлә јазыја кәтирир. Әбдүррәһим бәји, мүәјјән мә'нада, јеријән Азәрбајчан адландырмаг олар.

Ә. Һагвердијев Азәрбајчанда Совет һакимијјәтини илк дәфә севинч вә сәмимијјәтлә гаршылајан демократ зијалылардан бири олду. Сосиалист ингилабы бөјүк әдибин ичтимаи идејаларыны һәјата кечирди.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Һагвердијев Ә. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бакы, 1971.
Һагвердијев Ә. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1971.
Ариф М. Сәнәткар гочалмыр, Бакы, 1980.
Мәммәдов К. Ә. Һагвердијев, Бакы, 1970.
Мир Чәлал. Классикләр вә мүасирләр, Бакы, 1973.
Султанлы Ә. Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы тарихиндән, Бакы, 1964.
Јашар Г. Фачиә вә гәһрәман, Бакы, 1965.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.
Кәримов И. Ә. Һагвердијев вә театр, Бакы, 1975.
Шәриф Ә. Кечмиш күнләрдән, Бакы, 1977.

ӘЛИ НӘЗМИ

(1878—1946)

Азәрбајчан реалист әдәбијјатынын көркәмли сималарындан бири, «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин истедадлы нүмајәндәси, одлу сатиралар мүәллифи Әли Нәзми әлли илә јахын давам едән мараглы бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Һәлә сосиалист ингилабындан әввәл зәһмәткеш кәндлиләрин, әзилән синфин мүбариз шаири кими танынан Әли Нәзми мүасир әдәбијјатын мүхтәлиф жанр вә формаларында гәләмини сынагдан чыхармыш, сатирик ше'р, мараглы фелјетон, мәнзум һекајә, поема, хатирә, тәрчүмә вә мәгаләләрдән ибарәт зәнкин бир әдәби ирс гојуб кетмишдир. Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин» журналынын ән фәал иштиракчысы, мүбариз, сәбатлы әмәкдашларындан бири олмушдур.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчан дилиндә чыхан «Шәрги-Рус», «Күнәш», «Зәнбур», «Тути», «Мәзәли», «Кәлниjјәт», «Бабаји-Әмир», «Игбал», «Дирилик», «Јени иршад» вә с. гәзет вә журналларда Әли Нәзминин әсәрләринә кениш јер верилирди. Онун јарадычылығы маарифпәрвәр ше'рләрдән ичтимаи-ингилаби сатираја доғру инкишаф едиб јүксәлмишдир. 1905—1907-чи илләрин биринчи рус ингилабы демократик шаирин јарадычылығында там бир дөнүш јаратмышдыр. Әли Нәзминин совет дөврүндән әввәлки сатираларында азадлыг уғрунда мүбаризә мотивләри, ингилаби-демократик идејалар, мүбаризәјә чағырыш руһу гүввәтлидир. Шаирин бу дөврдә јаздығы әсәрләр халг һәјаты вә мәишәтини реалист шәкилдә әкс етдирир. Онун дили вә үслубу, күлүш јаратмаг үсуллары, сатирик ифадә васитәләри зәнкиндир. Садәлик, ајдынлыг, дүшүндүрүчүлүк онун сатираларында башлыча мәзијјәт кими өзүнү көстәрир.

Әли Нәзми јохсул кәндлиләрин ағыр һәјатындан, мүлкәдар вә голчомагларын амансыз зүлм вә истисмарындан, дөвләт мә'мурларынын өзбашыналығындан, полис идарәләринин сүргүндүрмәчилијиндән, буржуа чәмијјәтиндә пулун позучу ролундан, диң хадимләринин һијләкәрлијиндән, гадын азадлығы дүшмәнләриндән, керилик вә эталәтдән, вахты кечмиш адәт вә ән'әнәләрдән јазмыш, халгы мүбаризәјә вә јени һәјата сәсләмишдир.

* * *

Әли Мәммәдзадә (Әли Нәзми) 1878-чи илдә Кәнчә јахынлығындакы Сәраб кәндиндә јохсул бир аиләдә анадан олмуш, илк тәһсилини дә орада молла мәктәбиндә алмышдыр. Атасы Мәһәммәд кишн вәфат етдикдән сонра балача Әли тәһсилини давам етдирмәклә јанашы, ағыр физики ишләрдә чалышыб, аиләни доландырмагда гоча анасына көмәк едир.

Јохсуллуг вә еһтијач ону доғма кәндиндән дидәркин салыр. Әли Нәзми Орта Асијанын Бухара вә Сәмәргәнд шәһәрләринә кедәрәк, ики ил тачир дүканында шакирд олур, бу илләрдә һәм рус дили вә мәдәнијјәти илә марагланыр, һәм дә мүхтәлиф Шәрг өлкәләриндән кәлән фарсча-гәзет вә китаблары һәвәслә мүталиә едир. Онда ше'р јазмаг һәвәси дә бу заманлар јараныр. «Бикәс» тәхәллүсү илә илк ше'рләрини јазмаға башлајыр. Онун Орта Асијада икән јаздығы илк гәзәлиндән бизә икичә мисра мә'лумдур.

1903-чү илдән башлајараг Әли Нәзми «Достлуг», «Фәсилләр вә кәндлиләр», «Тәәссүр», «Шикајәт», «Фәләкдән килеј» кими илк ше'рләрини јазыр. Бу ше'рләрдә кәнч шаир өз заманәсинә, мүһитә гаршы е'тиразыны билдирир, керилијә, эталәтә гаршы чыхыр, маарифпәрвәр идејалар тәблиғ едир, көһнәпәрәстләр арасында, зүлмәтләр ичиндә јашамасындан ачы-ачы шикајәтләнир.

1903-чү илдә Тифлисдә «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшрә башламасы, Азәрбајчанын башга маарифпәрвәр зијалылары кими, Әли Нәзмини дә үрәкдән севиндирир. Бу мүнасибәтлә «Кәндә ибтида» (1904) адлы ше'рини јазыб «Шәрги-Рус»да чап етдирир ки, бу онун илк мәтбу әсәрләриндәндир. Бундан сонра Әли Нәзми «Шәрги-Рус» гәзетинин фәал мүхбири олур. 1904-чү илдән сонра Ч. Мәммәдгулузадә, М. Шаһтахтински, Ө. Ф. Не'манзадә, Абдулла Тофиг (Сур) вә башга габагчыл зијалыларла, јазычы вә әдәбијјатшүнасларла шәхсән таныш олан Әли Нәзми халгын мәдәнијјәт вә әдәбијјатынын инкишафы јолунда онларла бирликдә чијин-чијинә аддымламаға башлајыр.

Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәләриндән башлајараг орада фәал иштирак едир, әввәлчә фелјетонлары, аз сонра исә аловлу сатирик ше'рләри илә журналын сәһифәләрини бәзәјәнләрдән бири кими шөһрәт газаныр. «Молла Нәсрәддин» журналы кәнч шаирин үслубуну мүәјјәнләшдирир, онун көркәмли бир сатирик кими јетишмәсиндә мисилсиз рол ојнајыр. О, ејни заманда, «Молла Нәсрәддин»ин тә'сири илә чыхан бир

чох сатирик-јумористик журналларын да фәал әмәкдашы олур. Онун сатирик гәләми, хүсусән бундан сонра гүввәтләнир. шаир кәскин, ифшаедичи, сијаси мәзмунлу әсәрләрини арасы кәсилмәдән јазыб чап етдирир. «Горхурам», «Көрүрәм» вә башга сатиралары ону горхмаз, ирадәли, һәгигәтпәрәст, өз заманәсинин дөзүлмәз ичтимаи рәзаләтләри, инсаны мә'нәви чәһәтдән сыхан, шикәст едән гајда-ганунлары илә әсла разылашмајан бир шаир кими таныдыр.

Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин» журналыны халгын тәрәггијә, јүксәлишә доғру јолуну ишыгландыран «парлаг улдуз» адландырыр, журнал чар сензурасы тәрәфиндән бағландығы илләрдә өз кәдәрини, мә'јуслуғуну билдирән ше'рләр јазыр:

Јылдыз кими парлајырдын, сүсләнирди јурдумуз,
Һанкы галын булудларын архасында дајандын?
Еј күнәш тәк көј үзүндә булудлара бүрүнән,
Чох дајанма, јенә доғ сән, силаһына сарыл да.
О көјдәки булудлары гов, јылдыз тәк парылда,
Көзләримиз јолундадыр, јолундадыр, јолунда.

Биринчи дүнја мүһарибәси илләрини Әли Нәзми өз әсәрләриндә «ганлы илләр» дејә характеризә едир, таланчы мүһарибәјә, зүлм вә деспотизмә гаршы кәскин сатиралар јазыр.

Империалист мүһарибәсинин халга кәтирдији ачлыг вә сәфаләт Әли Нәзминин дә вәзијјәтини ағырлашдырыр. Бир тәрәфдән дә Сәраб кәндинин молласы шаири кафир е'лан едир, авам кәнд чамааты исә ону «гәзетчи» дејә һәгарәтлә гаршылајыр. Кәндин мүлкәдарлары Әли Нәзмини һәдәләјәрәк «ону бир гуршуна гурбан етмәк» истәдикләрини билдирирләр. Беләликлә, шаир аиләси илә бирликдә Сәрабдан Кәнчәјә көчмәјә мәчбур олур. Бу вахт Ч. Мәммәдгулузадә ону Тифлисә, «Молла Нәсрәддин» журналы редаксијасында ишләмәјә дә'вәт едирсә дә, шаир јохсуллуг, имкансызлыг үзүндән бу тәклифи гәбул едә билмир. О, Кәнчәдә галыб, хырда тичарәтлә јанашы, јазыб-јаратмагла да мүнтәзәм мәшғул олур.

1917-чи илин мүрәккәб ичтимаи һадисәләри шаири чидди мәшғул едир. Бу заман о, мүвәггәти һөкумәти ифша едән («Һүррријјәтдән ким нә пај апарсын», «Һүррријјәт», «Олармыш»), халг азадлығыны, Октјабр сосиалист ингилабыны алгышлајан («Мүхтар») әсәрләр јазыб «Молла Нәсрәддин»дә чап етдирир.

Азәрбајчанда јаранмыш ојунчаг мүсават һөкумәтинә гаршы Әли Нәзми «Ачлыг», «Еј әдаләт» ше'рләри илә чыхыш едир, өлкәдәки әдаләтсизлик вә ачлыгдан ачы-ачы шикајәтләнир.

Чар сензурасындан, мүртәче дин хадимләриндән вә үмумән бүтүн тәнгид һәдәфләринин диггәтиндән јајынмаг үчүн сатирик шаир ингилабдан әввәл өз әсәрләрини *Бикәс, Ә. С., Әлидәјәнәкли, Һәчәмәтверди, Мәшәди Сижимгулу, Кефсиз, Сәрсәри, Ганачагсыз, Шәмшир, Шәмширәк, Пешиман гоча, Кәнчә чаванлары, Мүтшаир, Шаллах, Кав-маһи, Гоча зығ-зығ, Папиросчәкән* вә с. кизли имзаларла чап етдирмәјә мәчбур олур.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсини Әли Нәзми дә, өз көһнә гәләм достлары Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Ә. Һагвердијев кими, севинҹлә, үрәкдән алгышлајыр. Бир мүддәт Кәнҹә мәктәбләриндә мүәллимлик едән Әли Нәзми 1924-ҹү илдә «Јени Кәнҹә» гәзетиндә ишләмәјә башлајыр. 1926-ҹы илдә о, Бакыја кәлиб әввәлҹә «Кәндли гәзети»ндә, сонра исә «Молла Нәсрәддин» журналында ишләјир. «Молла Нәсрәддин» бағландыгдан сонра (1931) шаир һөкумәтдән тәгаүд алмагла бәрабәр «Јени јол», «Коммунист» гәзетләриндә ишләјир, совет һәјатыны алгышлајан, онун дүшмәнләрини ифша едән әсәрләр јазыр. Шаир сатира јарадыҹылығыны давам етдирмәклә бәрабәр, чохлу мәнзум һекајәләр дә јарадыр. Низами, Фирдовси вә Крыловдан тәрҹүмәләр едир. О, «Бөјүк Октјабр», «Горху билмәјән әдиб», «Бөјүк журналист», «Ијирми икинҹи ил» вә башга бу кими гијмәтли мәгаләләрини дә совет дөврүндә јазмышдыр. Әли Нәзминин 1944-ҹү илдә јаздығы «Кечмиш күнләр» адлы бөјүк мәнзум хатирә XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәтбуатынын бә'зи мәсәләләрини өјрәнмәк үчүн гијмәтли мәнбәләрдән биридир.

Шаир Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашист ишғалчыларына гаршы өлмәз сатира мәрмиләрини јазмыш, өмрүнүн сон күнүнәдәк вәтәнимизин сәадәти наминә јорулмаг билмәдән гәләм чалмышдыр. Гоҹаман шаир 1946-ҹы илдә Бакыда вәфат етмишдир.

Әли Нәзминин «Сижимгулунамә» (1927), «Бәлкә бу јахшы олду» (1932), «Үч мәшәди» (1935), «Сатира мәрмиләри» (1945), «Сечилмиш ше'рләр» (1950), «Сечилмиш әсәрләри» (1959), «Ше'рләр» (1963), «Сечилмиш әсәрләри» (1979), «Сижимгулу» (1979) адлы китаблары чапдан чыхмышдыр.

* * *

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли тәнгиди реалист вә Сабир әдәби мәктәбинин исте'дадлы давамчысы кими мәшһур олан Әли Нәзми һәлә «Молла Нәсрәддин» журналы нәшрә башламаздан әввәл мүәјјән бир јарадыҹылыг јолу кечмишдир. О, јарадыҹылыға гәзәл формасында јаздығы мәнзум мәктубларла башламышдыр. Шаирин 1898-ҹи илдән јазмаға башладығы бу мәнзумәләрдән бизә, тәәссүф ки, тәкҹә бир бејт мә'лумдур. Бундан башга, онун бизә мә'лум олан илк биткин әсәри «Достлуг» (1901) адлы бир ше'рдир. Бәдии ҹәһәтдән о гәдәр дә мүкәммәл, гүввәтли олмајан бу ше'р һәм шаирин илк гәләм тәҹрүбәси кими, һәм дә заманәдән шикајәт мотивләри ифадә етдијинә көрә гијмәтлидир. Шаир бу әсәриндә дәрин кәдәр вә тәәссүф һисси илә дејир ки, кимин пулу вар, онун досту да вар, индики заманда достлуг, сәдагәт анҹаг пула бағлыдыр.

Јарадыҹылығынын илк илләриндә гәләмә алдығы «Шикајәт» (1903), «Фәләкдән килеј» (1903) ше'рләри дә мүәллифин шикајәт, килеј, һүзн, кәдәр һиссләрини ифадә едир. Анҹаг бу ше'р-

ләрдә елә мисра вә бејтләрә дә раст кәлирик ки, бунлар шаирин фәрди һисс вә арзуларыны ашараг, иҹтимаи мәзмун кәсб едир. Мәсәлән, «Шикајәт» мәнзумәсиндә шаир өз дөвр вә мүһитини белә характеризә едир:

Мәскәним дәһрдә нејнстандыр,
Сүкнәси һәп көһнәпәрәстандыр.
Нур, зүлмәт далында пүнһандыр,
Шәбпәрә пәһливанә дөнмүшдүр.

Шаирин бу гаранлыг мүһитдә — көһнәпәрәстләр, гаты мөвһуматчылар арасында долашыб ахтардығы нур вә зија зүлмәт, ҹәһаләт булудлары архасында кизләнмишдир. Маариф, елм вә мәдәнијјәт әламәти көрүнмәјән белә бир шәраитдә ҹаһилләр вә наданлар мејдан охујур, «шәбпәрә пәһливан»лыг едир.

Дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғу үзүндән шаир халгын зүлмәтдә галмасынын сәбәбини илк әсәрләриндә һәлә дүзкүн көрә билмир, зүлм вә әдаләтсизлијә гаршы ачыг мүбаризә јолундан чәкинир, еһтијат едир, ҹәмијјәтдә шаһиди олдуғу иҹтимаи бәла, һагсызлыг вә бәрабәрсизлијин сәбәбләрини бә'зән көјләрдә, фәләкдә ахтарыр. Онун «Фәләкдән килеј» ше'ри бу ҹәһәтдән даһа сәҹијјәвидир. Јохсуллуг вә диләнчилијин, ағыр мәишәт тәрзинин тәсвиринә һәср олунмуш бу ше'рдә шаирин әсас тәнгид һәдәфи мүҹәррәд, конкретликдән узаг олан, гејри-реал фәләкдир. Лакин онун илк гәләм тәҹрүбәләри ичәрисиндә әсас јери билаваситә һәјатла, кәндли мәишәти илә бағлы олан әсәрләри тутур.

Кәндли әмәјини, илин мүхтәлиф фәсилләрини тәсвир вә тәрәннүм едән «Фәсилләр вә кәндлиләр», «Тәәссүр», маариф, елм вә мәдәнијјәти тәблиғ едән «Кәндә ибтида», «Атанын оғлуна вәсијјәти»; азадлығын зәрурилијн фикрини ирәли сүрән «Һүррнјјәтин лүзуму» ше'рләри өз мүәллифини сәмими, инсанпәрвәр, маарифпәрвәр вә азадлыгсевән бир шаир кими танытмышдыр.

«Һүррнјјәтин лүзуму» ше'риндә шаир белә бир идеја ирәли сүрүр ки, азадлыг олмадан керидә галмыш бир халгын тәрәгги вә инкишафындан данышмаг да артыгдыр. О, бу ше'риндә һәр шејин әсасыны азадлыгда көрүр. Елмин инкишафы, ҹәһаләтин мәһв олуб кетмәси үчүн шаир, илк нөвбәдә вәтәнин азадлығыны, һүррнјјәт күнәшинин шүалары илә ишыгланмасыны арзулајыр. Азадлыға чыхмаг, елмә, маарифә јијәләнмәк үчүн исә шаир халгы бирлијә, һиммәт вә гејрәтә чағырыр. Онун фикринҹә, «гәфәсдән азад олан шир шикарсыз дура билмәдији» кими, әсарәт зәнҹирини гыран инсан да елм вә маариф зијасы ардынҹа кетмәјә билмәз. Азад олмаг үчүн исә анҹаг гејрәт лазымдыр, бирлик вә мүбаризә әзми лазымдыр.

Илк әсәрләринин мүһүм бир гисми халгын аҹынаҹаглы һалындан, дөзүлмәз вәзијјәтиндән, гаршылыглы иҹтимаи мүнасибәтләрдән бәһс етдији үчүн шаир онлары «Мүсибәт ноһәләри» адландырмышдыр. «Тәранеји-милли», «Сон хатират», «Гәзәл», «Истибдад», «Милли ноһә» кими ше'рләр бу силсиләјә дахилдир.

Бу әсәрләрдә шаир халгын ганыны соран истисмарчы, түфејли үнсүрләрә, чәмијјәтин һаким тәбәгәләринә гаршы нифрәт һисси ојадыр, халгын дүшмәни олан мүстәбидләри тәнгид едир, зәһмәткеш күтләнин, мәзлум вә мәһкум инсанларын һалына јаныр.

Шаир халгын елмә говушуб гәфләт јухусундан ајылачағы, диләнчилик вә ачлыгдан хилас олачағы бир замана арзулајыр:

Еј каш тез кәләјди бир әср, бир заманә,
Елм илә уғрашајды бу халг, агилү данә.

Башга бир әсәриндә халгы интибаһа, хош кәләчәјә сәсләјән шаир јазыр:

Олмушам мән дәхи мә'јус, ојан, ај милләт, ојан,
Бу нә гејрәт, бу нә намус, ојан, ај милләт, ојан!

Мүасир охучуја аз мә'лум олан «Истибдад» ше'рини Әли Нәзми 1905-чи ил һадисәләриндән сонра јазмышдыр. Адындан мә'лумдур ки, бу ше'рин әсас тәнгид һәдәфи деспотизм, чар үсули-идарәсидир. Шаирин фикринчә, истибдад һөкумәти милјонларла мәзлум инсанлары азадлыгдан мәһрум етмиш, онларын мә'нәви шикәстлијинә сәбәб олмушдур. Гәзәл формасында олан бу јени мәзмунлу ше'рдә мүәллиф вәтәнин дөзүлмәз, ағыр дәрдләрини үмумиләшдирмәјә чалышыр, доғма јурдун фәналыгларыны, халгын азадлыг һәсрәтини илк вә әбәди бир арзу кими әкс етдирир:

Чүрүсә чешмим әкәр хаки-сијәһ алтында,
Јенә һүрријјәт олур һәр әмәлим, һәр сүханим,
Бикәса, раһәтим олмаз јерим олса чәннәт,
Пиши-чешмимдә әкәр бојлә фәнадә вәтәним.

Шаирин илк әсәрләриндә бә'зи форма гүсурларына тәсадүф олунса да, мәзмун барәдә буну демәк олмаз. Бу әсәрләрдә нәзәрә чарпан мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләр исә шаирин габагчыл идејалара һәлә дәриндән јијәләнә билмәдијини көстәрир. Әли Нәзминин илк ше'рләриндә дил әсасән садә, халг данышыг тәрзинә јахындыр. Анчаг бу һөкмү онун бүтүн бу дөвр ше'рләри һаггында вермәк олмаз. «Кәндә ибтида», «Шикајәт», «Фәләкдән килеј» әсәрләри чејнәнмиш тәшбиһләрдән, көһнә Шәрг ән'әнәләри илә бағлы олан сөз, ибарә вә гәлиз ифадәләрдән һәлә азад дејилдир.

Јарадычылығынын илк илләриндә Әли Нәзми тәкчә ше'рлә дејил, ејни заманда, нәсрлә дә марагланмыш, публисист мәгаләләр вә фелјетонлар јазмышдыр. Ше'р јарадычылығында олдуғу кими, бурада да мүәллифин әсас тәнгид објекти керилик, наданлыг, чәһаләт, оғурлуг кими мәнфи адәтләр, бунлары төрәдән елмсизлик, руһани фырылдагчылығы вә саирәдир. Әли Нәзминин илк мәтбу әсәрләриндән олан бу мәнсур парчалар онун јарадычылығында башлыча јер тутан сатиранын јаранма просесини, характерини тә'јин етмәк үчүн әһәмијјәтлидир. Бу әсәрләрдә шаирин аз сонра «Молла Нәсрәддин»дә чап етдирдији гыса, мә'налы вә дүшүндүрүчү фелјетонларын дузлулуг вә кәскинлијинин изләри өзүнү көстәрир.

Илк публисист әсәрләриндә о, биринчи нөвбәдә, кәндлиләрин маарифләнмәсини арзу едирди: «Хүласә, әчинә таифәси ајати-Гур'андан гачан кими бизим кәндли мүсәлман гардашларымыз елмдән о нөв гачырлар. Бәс нә вәгтә кими наданлыгда, чәһаләтдә давам едәчәјик?»

Әли Нәзми 1904-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап етдирдији «Зарафатдан бәһрә», «Чүрбәчүр әһвал», «Кәнчә уездиндән», «Елмми, һијләкәрликми» вә с. публисист мәгалә вә фелјетонларында өз дөврүнүн габагчыл маарифпәрвәри, истисмар олунан јохсул кәндлиләрин фәал мүдафиәчиси кими чыхыш едир.

1905-чи ил ингилабындан сонракы зиддијјәтли бир дөврдә мүстәгил, дүзкүн бир мәфкурәјә хидмәт етмәк, өз мөвгејини гәти мүәјјәнләшдирмәк лазым кәлдији бир шәраитдә Әли Нәзми ингилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә гошулур. Бу исә шаирин һәмин дөврә гәдәрки јарадычылығынын, тәнгиди реализм принсипләринә садиг галмасынын, зәһмәткеш халгы дүшүнмәсинин нәтичәси иди. Әли Нәзми 1906-чы илин апрелиндә нәшрә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналынын тимсалында өз мүбариз, кәскин мә'нәви силаһыны тапды. Бу замандан башлајараг Әли Нәзми јарадычылығынын икинчи вә демәк олар ки, ән мәһсулдар, зәнкин вә мүрәккәб дөврү башлајыб 1920-чи илләдәк давам едир. Мүбариз шаирин «Молла Нәсрәддин» кими ингилаби-демократик бир журнала, јени, реалист әдәби мәктәбә гошулмасы ингилабын она тә'сири, 1906-чы илә гәдәрки јарадычылығынын идеја истигамәти, мүтәрәгги тенденсијасы вә һадисәләрә тәнгиди мүнасибәти, үмумән шаирин реализмә күчлү мејли илә әлагәдар иди. Бөјүк әдиб Ҹ. Мәммәдгулузадә Әли Нәзминин ингилаби әдәбијјат, сатирик ше'р чәбһәсинә нечә кәлдијини хатырлајараг «Сижимгулунамә»јә мүгәддимәсиндә јазырды: «...Биз һәгиги «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг».

Доғрудан да, о, әсл «Молла Нәсрәддин» шаири олду, әввәлдән ахырадәк бу мүбариз журналда халгын сәадәти наминә тәмәннасыз гәләм чалды.

Ҹ. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир кими, Әли Нәзмини дә ингилаби сатира јолуна кечмәјә, һәгигәти јазмагла халгын дүшмәнләрини гамчыламаға төһрик едән онун вәтәнә, халга олан сонсуз мәһәббәти, күчлү вәтәндашлыг дујғусу иди.

1906—1920-чи илләр шаирин әсәрләриндә азадлыг, бәрабәрлик, демократизм идејаларынын дәринләшдији, мүбаризә вә интибаһа чағырыш әзминин гүввәтләндији хүсуси тарихи мәрһәләдир. Шаирин бу дөвр сатиралары Азәрбајчан һәјаты вә мәишәтини, дөврүн әсас ичтимаи һадисә вә мүнасибәтләрини тәнгиди-реалист планда әкс етдирир. Сатирик руһ, реалист мүндәричә, демократизм Әли Нәзми јарадычылығынын мүһүм хүсусијјәт-

ләриндән олур. Онун өз заманәсинә һадисәләрә олан мүнасибәти реал, објектив, ингилаби шәкил алыр.

Әли Нәзминин мөвчуд ичтимаи гурулушу, мүһитин јарамазлығыны, чар истибдадыны тәнгид вә ифша едән сатираларында бир тәбиилик, ахычылыг, тәравәт вә дузлулуг өзүнү көстәрир. Бу әсәрләрин әсас мәзијјәти һәгигәтпәрәстлик, ифшачылыг, садәлик, ајдынлыгдан ибарәтдир. Бу ше'рләр тә'сирли, өлдүрүчү, дүшүндүрүчү вә јаддагаландыр. Сүн'илик вә јоручулуг, сөзчүлүк вә сөнүклүк онларын үмуми руһуна јаддыр. Әли Нәзми бир сатирик шаир кими дә, бир мүбариз публисист-журналист кими дә, һәр шејдән әввәл, һәгигәт ашиги иди. Јарадычылығынын әсас бәдии ме'јары олан бу кејфијјәти 1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин»ә јаздығы фелјетонда јумор дили илә беләә ифадә едирди: «А киши, сән аллаһ бир инсаф елә. Валлаһ һеч инсаф еләмирсән. Киши, һәјә мәним јаздыгларыма инанмырсан, анд ичим, сәни инандырым ки, биринии дә јалан јазмырам. Бу башым үчүн јалан јазмырам. Һәјә, башыма да инанмасан, анд олсун бизим кәндимиздә олан чиндар мәшәди Шарабаны халанын тасына ки, тамамән сәнә һәр нә ки јазырам, бири дә јалан дејил».

Нәзм илә нәср, сатирик ше'рләрлә мараглы мәнсур фелјетонлар шаирин бу заманкы әдәби фәалијјәтиндә мүвази шәкилдә инкишаф едир. Онун јарадычылығы мөвзуча да чох зәнкинләшир.

Ичтимаи әдаләтсизлик, һүгугсузлуг, зүлм вә бәрабәрсизликлә әсла разылашмајан, демократизм вә азадлыг идејаларыны тәблиғ едән Әли Нәзминин әсәрләриндә кәндли һүгугунун мүдафиәси мөвзусу башлыча јер тутур. Шаир кәнддә бөјүдүјү үчүн јохсул кәндли әһвали-руһијјәсинә, кәндли тәбиәтинә, кәнддәки ичтимаи мүнасибәтләрә дәриндән бәләддир.

1905-чи ил ингилабындан әввәл шаирин кәнд мөвзусунда јаздығы ше'рләрдән фәргли олараг, бурада биз кәндлинин һәјатыны зәһәрләјән, она гејри-инсани мүнасибәт бәсләјән һаким истисмарчы тәбәгәјә шаирин ајдын мүнасибәтини көрүрүк. Артыг шаир зүлмүн, бәрабәрсизлијин сәбәбини «фәләкләрдә», «көјләрдә» дејил, билаваситә һәјатын өзүндә, ичтимаи мүнасибәтләрин маһијјәтиндә ахтарыр. Инди о, јохсул кәндлинин наразылыг, е'тираз вә мүбаризә әһвали-руһијјәсини дә гәләмә алмағы унутмур. Ше'рләринин бириндә өлкә башдан-баша «мүлкәдарлыг, ағалыг, ханлыгдыр» дејән шаир, бәјлик, ағалыг дөврүнүн арадан галхачағына да дәрин инам бәсләјир.

Әли Нәзминин «Әкинчиләр», «Јазым, јазмајым», «Фүгәра», «Ики сәс», «Јорғун бир бахыш», «Сизә нә», «Јорғунламышыг», «Еј фүгәра» вә башга бир чох әсәрләри о заманкы јохсул кәндлинин мәшәггәтли, дөзүлмәз һәјат тәрзини әкс етдирир. О, истисмарчы синфи тәмсил едән мүлкәдарлары «өкүз тәбиәтли» адамлар адландырыр, онлары милләтин дүшмәни, халгын ганыны соран түфејлиләр һесаб едир. Бу ше'рләрин мүһүм бир гисми кәнддәки ичтимаи зиддијјәтләри ачыб көстәрир. Шаир јазыр ки,

јохсул кәндлиләри инсан јеринә гојан јохдур, бүтүн мадди не'мәтләр варлыларын әлиндәдир:

Мәчлисә анчаг аға, бәј, хан кәлир,
Ач, көзү ган-јашды, јазым, јазмајым?
Гәмләрә јолдашды, јазым, јазмајым?

О, бир тикә јаван чөрәк һәсрәтиндә олан, ушаглары ачындан ағлашан кәндлинин һалына үрәкдән јаныр, үзүнү јохсуллара, әмәкчи кәндлиләрә тутуб дүшмәнләрини онлара нишан верир.

Шаир бә'зән бир бејтдә, ја да бир бәнддә бүтөв бир зүмрәнин әләмини, гәм вә кәдәрини әкс етдирән чанлы, јаддагалан һәјат сәһнәләрини көстәрә билир. Онун «Еһсан», «Ики сәс», «Сизә нә» сатиралары бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир. Башдан-баша сарказм олан, кәндлиләрин дөзүлмәз һалыны реал шәкилдә әкс етдирән «Сизә нә» ше'риндән бир бәнди нәзәрдән кечирәк (әсәр «Молла Нәсрәддин»ә хитабән јазылмышдыр):

Нә ричуиз вар атам, милләти чапды ағалар,
Сизә нә үстүмүзә салды гычын гурбағалар.
Ја бизә саһиб олубдур башы свчлы чағалар,
Чүчәләр тәк бизи чокмәкдәдиләр шишә, әму!

Кәндли вә мүлкәдар мүна'сибәтләрини реал шәкилдә әкс етдирән, истисмарчы чәмијјәти ифша едән әсәрләр ичәрисиндә шаирин «Еј фүгәра»» сатирасы хүсуси јер тутур. Бу әсәрдә биз халгын, јохсул тәбәгәнин үрәкјахан һалыны көрүрүк. Шаир јохсуллары ач-сусуз чүчәләрә, мүлкәдарлары исә залым саһибкарлара бәнзәдир. О, сөзү мә'чази мә'нада ишләдир, фикри мүстәгим дејил, долајы јолла тәлгин едир, әсл идеја вә мәгсәдини чох заман үстөртүлү шәкилдә охучулара чатдырыр. «Еј фүгәра» сатирасы һәм мәзмун, һәм дә формача нәзәри чәлб едир, вәзни ојнаг, ше'ријјәти ахычы, дил вә үслубу сон дәрәчә садәдир. Кечә-күндүз ган-тәр ичиндә долашан, лакин «чувалы тахылла јох, көз јашлары илә долан» кәндлиләрин һәјатыны дүрүст, реалистчәсинә әкс етдирән «Әкинчиләр» ше'ри чанлы мүкалимә шәклиндә јазылса да, идејача «Еј фүгәра» ше'ринин давамыдыр, ону тамамлајыр.

Әли Нәзми М. Ф. Ахундов вә М. Ә. Сабирин ифша үсулуну давам етдирәрәк, чох заман мәнфи сурәт вә типләри өз «е'тирафнамә»си јолу илә ифша едир. Онун сатираларында һаким тәбәгәнин нүмајәндәләри өз мәнфур әмәлләрини бир-бир сајыр, әдаләтсиз һәрәкәтләрини бүрузә верир, күчсүзләрин башына кәтирдикләри мүсибәтләри өз дилләри илә нағыл едирләр. «Јорғунламышыг» сатирасында белә типләрин сәчијјәви нүмајәндәләри илә растлашырыг:

Бир нәфәр залимә мәзлумдән олмубду зәрәр,
Әкниsјә фүгәрадән нә олуб хоффу хәтәр,
Адәт үзрә јетишиб күндә бизә ганлы хәбәр,
Өләни гујламышыг, өлдүрәни данламышыг,
Күчсүзү тапдамышыг, күчлүнү меһманламышыг.

Әли Нәзми дә өз мүасирләри кими, кәндли мәсәләсинә конкрет тарихи шәраит нөгтеји-нәзәриндән јанашыр, кәндлинин истисмар олунуб әзилдијини көстәрмәклә јанашы, онун мөвчуд гајдалара, әдаләтсиз ичтимаи гурулуша гаршы е'тираз вә мүбаризә әһвали-руһијјәсини дә көрүр вә тәсвир едир. О, кәндлини садәчә олараг мүт'и, ачиз көстәрмир, кәндли һәрәкатынын бә'зи епизодларыны да әкс етдирмәјә чалышыр.

Јохсул кәндлијә гаршы зоракылыг, полис идарәләринин сүрүндүрмәчилији, рүшвәтхорлуғу вә таланчылығы «Полис идарәләри» сатирасында ајдын деталларла верилмишдир. Мүәллифин «Јорғун бир бахыш», «Тәгәллүб» адлы мәшһур сатиралары биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә кәнд јохсулларынын диләнчи вәзијјәтини бир күзкү кими әкс етдирән гијмәтли әсәрләрдир. «Тәгәллүб» ше'риндә Әли Нәзми инаныр ки, мүлкәдарларын һөкм вә ихтијары мүвәггәтидир, онларын тарих сәһнәсиндән силинәчәји, јохсулларын азад олачағы күн мүтләг кәләчәкдир. Әли Нәзми кәнд мәишәти илә бағлы олса да, фәһләләрин һәјатындан, наразылыг вә ингилаби мүбаризәсиндән дә бир нечә јахшы әсәр јазмышдыр. Онун «Күлүшмә» (1909), «Олармыш» (1917), «Мухтар» (1917) вә с. ше'рләри фәһләләрин һәјатындан бәһс едир. Бу әсәрләрдә шаир фәһлә синфинин јенилмәз гүввәсинә дәрин инам ифадә едир, онун мүбаризә әзмини алгышлајыр. Фәһлә-кәндли мөвзусуну ајдын бир тенденсија илә әкс етдирмәси Әли Нәзми јарадычылығынын мүтәрәгги, ингилаби-демократик чәһәти кими диггәти чәлб едир.

Шаирин әсәрләриндә мөвчуд ичтимаи гурулуша гаршы е'тираз, чаризми, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтини ифша мотивләри өзүнү ики шәкилдә көстәрир: фәһлә вә кәндлиләрин ағыр һәјат шәраитини тәсвир етмәклә чар истибдады, капиталист ичтимаи гурулушу сатира атәшинә тутулур; чаризм, буржуа-мүлкәдар гурулушу, мүвәггәти һөкумәт, парламент, гурултај, полис вә бәләдијјә идарәләри, дөвләт думасы билаваситә тәнгид һәдәфинә чеврилир.

1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра Әли Нәзми өз кәскин сатира гәләмини иртичаја гаршы чевирир. Онун «Горхурам», «Бу да бир баһар», «Әлвида», «Зиндан», «Олачагмы», «Виран көрүрәм», «Әш'ари-мәһзунанә», «Од тутуб одланды вәтән» вә с. әсәрләринин мәзмунунда, үмуми руһ вә идејасында ганлы иртича режиминә, дөзүлмәз һәјата гаршы гәти е'тираз дујулур. 1908-чи илдә јаздығы «Әлвида» ше'риндә ағыр иртича дөврүнүн башландығыны Әли Нәзми чәсарәтлә хәбәр верир:

Чүнки чаһаны бүрүјүб иртича,
Сөјләдим һүрријјәтә мән әлвида.

Башга бир сатирасында шаир зәманәсиндәки гејри-бәрабәр, дөзүлмәз һәјат тәрзини, һәрч-мәрчлији, әдаләтсизлији усталыгла, һәм дә реалистчәсинә ачыр:

Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм,
Кедирәм һәр јанә, әһвалы пәришан көрүрәм,
Батили һәгг, һәгги батил, иши әјри, дүзү пис,
Әләми-Кәнчәдә наданлары сәдри-мәчлис,
Елмсиз фиргәни варлы, гәләм әһлин мүфлис,
Үрәфаны, үдәбаны белә һејран көрүрәм,
Бахырам һәр тәрәфә, ишләри виран көрүрәм!

Әли Нәзминин иртича әлејһинә јаздығы әсәрләр ичәрисиндә онун «Молла Нәсрәддин»ә итһаф етдији бир нечә ше'р, хүсусән «Горхурам» (1909) сатирасы даһа характерикдир. Бу әсәрдә мүтәрәгги ичтимаи фикри, милли мәдәнијјәт вә әдәбијјаты боған, габагчыл зијалылары вә ингилабчылары сүркүнләрдә чүрүдән мүстәбид һөкумәт даһа ачыг вә кәскин бир шәкилдә ифша олунур. Шаир өз әсәрини «Горхурам» адландырмагла һәм иртичанын гүввәтли олдуғуну ачыб көстәрир, һәм дә әслиндә өз горхмазлығыны вә чәсарәтини нүмајиш етдирмиш олур. О бу сатирасында тәкчә чаризми, ганлы Столыпин иртичасыны дејил, ејни заманда, онун хәфијјә вә мә'мурларыны, даносбаз бәј вә ханларыны, бүтүн идарә үсулуну тәнгид атәшинә тутур. Ше'рин сонунда чар һөкумәти тәрәфиндән Һәштәрхана сүркүн олунмуш мәшһур ингилабчы, реалист-маарифпәрвәр әдиб Н. Нәримановун адыны чәкмәклә дөврүн габагчыл, демократик фикирли зијалыларыны чар истибдадына, тә'гиб, һәбс вә сүркүнләрә гаршы ајыг олмаға чағырыр. Бу әсәри илә мүәллиф устады Ч. Мәммәдгулузадәјә хатырладыр ки, еһтијатлы олсун, халгы дүшүнән, буна көрә дә ағыр мәһрумијјәтләрә дүчар олан Н. Нәриманов кими ингилабчыларын талејиндән ибрәт көтүрсүн:

Чох күвәнмә ким, варындыр ибн Не'манын сәнин,
Де һаны инди Нәриманов Нәриманын сәнин.

Бурада тәнгид һәдәфинә гаршы чох уста бир сатирик әдәби пријом нәзәри чәлб едир.

Шаирин «Сизә нә», «Зиндан», «Әш'ари-мәһзунанә» ше'рләри «Горхурам»ла билаваситә сәсләшмәклә өз реаллығы, һәјатилији вә сијаси кәскинлији илә дә сечилир.

Әли Нәзминин бу силсиләдән олан ше'рләриндә биз һәзин бир лирикаја, үрәкјандырычы һәсрәт мотивләринә раст кәлирик. О, чәтинликдән, ағыр һәјатдан чыхыш јолу ахтарыр, әдаләт, азадлыг, бәрабәрлик арзусу илә јашајыр. Шаир кәләчәјә бахышыны, мүтәрәгги идејаларыны бәдии суалларла ифадә едир:

Зәнниичә сәнин, милләтимиз шад олачагмы?
Виранә галан мүлкүмүз абад олачагмы?
Таланә кедән һаггымыз, инсанлығымыз тәк
Гулдур ады да пуч вә бәрбад олачагмы?
Даим галачаг гејди-әсарәтдә мүсәлман?
Јა бирчә бу зәнчирдән азад олачагмы?
Һәр күн үрәфаја төкүлән лә'нәтә гаршы,
Һеч олмаса бир дәфә дә ирад олачагмы?

606—13

Барани-бәла үстүмүзә һеј јағачагмы?
Ја күн доғараг бизләрә имдад олачагмы?
Һүрријјәт, әдаләт вә мүсавәт чамалы
Бу өлкәдә дә чилвәләниб дад олачагмы?

Әли Нәзми пулу, гумары вә шәрабхорлуғу буржуа чәмиjјәтиндә мә'нәви дүшкүнлүк, мискинлик доғуран иjрәнч васитә кими гәләмә алыб тәнгид едир. Онун «Пул», «Дирһәмү динардән өзкә», «Шәраб вә шәрабчы», «Ләззәт» вә башга сатиралары буржуа әхлагы вә мә'нәвиjјатыны реал вә габарыг шәкилдә сәчиjјәләндирән гиjмәтли әсәрләрдир.

1917-чи илдә Әли Нәзми «Олармыш», «Полис идарәләри», «Идарејн-бәләдиjјә», «Истибдад һөкумәти мәчмуәләринин мүндәричаты», «Һүрријјәтдән ким нә пај апарсын», «Һүрријјәт» вә с. мәшһур сатираларыны јазараг «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирир. Бу әсәрләр сатирик руһу, гүввәтли реализми, инандырычы һәјат һәгигәти илә нәзәри чәлб етдији кими, даһа конкрет мөвзулара тохунмаг вә буржуа-мүлкәдар гурулушуну сон дәрәчә кәскин шәкилдә гамчыламаг бахымындан да мараглыдыр. Һәмин ше'рләр иртича илләриндә дејил, јени ингилаби чарпышмалар әрәфәсиндә, синфи зиддиjјәтләрин даһа да кәскинләшдији ингилаби јүксәлиш дөврүндә јазылмышдыр.

Әввәлләр феврал-буржуа ингилабынын гәләбәсинә севинән, мүвәггәти һөкумәтдән азадлыг үмиди көзләјән шаир, бу һөкумәтин халга зидд мөвгејини кетдикчә даһа ајдын баша дүшүр. Одур ки, «Һүрријјәтдән ким нә пај апарсын» адлы мәшһур сатирасында о, Керенски-Милјуков һөкумәтинин икиүзлүлүјүнү вә јарамазлығыны даһа чәсарәтлә ачыб көстәрир. Русијада сосиалист ингилабынын гәләбәси мүнасибәтилә јаздығы «Мухтар» (1917) ше'риндә мүәллиф јени гурулушу һәрарәтлә гаршыладығыны ачыг, мүстәгим бәдии тенденсија илә ифадә едир.

* * *

Мәсләк вә әмәл досту Сабир кими, Әли Нәзминин дә јарадычылығы мөвзуча милли мәһдудиjјәт, чоғрафи сәрһәд танымыр. О, Иран вә Түркијә ингилаблары мөвзусунда 30-дан артыг ше'р јазмышдыр. Биринчи рус ингилабынын тә'сири илә Иран вә Иран Азәрбајчанында башланан халг һәрәкатынын Әли Нәзми јарадычылығында дәрин из бурахдығы бу ше'рләрдән ајдын олур. Бу әсәрләрдә шаир иртича илә ингилабы, истибдадла демократијаны гаршылашдырыр, ингилаби-демократик тәләбләр уғрунда мүбаризәјә рәғбәт һиссләрини ифадә едир. «Молла Нәсрәддин» журналынын «баш гәһрәманы» мүстәбид Мәһәммәдәли шаһ вә «Гарадағ чәллады» Рәһим хан шаирин Иран ингилабына һәср етдији әсәрләрин әсас тәнгид һәдәфләриндәндир.

«Иранлы маһнысы», «Ај јазыг иранлылар», «Иранлыдыр», «Сәһнеји-Ирандан бир пәрдә», «Мәшрутә», «Виран үчүн», «Һафизә бәнзәтмә», «Әш'ари-әһраранә» вә бир чох башга әсәрләр Иран ингилабына, Шәргдә империалист ағалығынын ифшасына

һәср олунмушдур Бу әсәрләри мөвзуја көрә белә груплашдырмаг олар: дахили әксингилабы, деспотизми, харичи империалистләрин халг һәрәкатыны боғмаг чәһдләрини тәнгид едән сатиралар; азадлыг һәрәкатыны вә ингилаб рәһбәрләрини (Сәттар хан, Бағыр хан вә б.) алгышлајан ше'рләр; ичтимаи вә мәдәни керилији әкс етдирән, шаирин мүсбәт, мүтәрәгги идеалыны, нитибаһа чағырыш әһвали-руһиjјәсини өзүндә чәм едән нүмунәләр.

Бу әсәрләрин чохунда мәнфи типләр өзү данышыр, биз шаирин дилиндән типләр барәсиндә һеч бир епитет, тәшбеһ, кинајәли сөз ешитмирик. Мәнфи тип хүсуси бир ардычыллыгла өз характерини ајдынлашдырыр, налајиг, јарамаз, халга вә вәтәнә зидд һәрәкәтләрини бир-бир ачыб көстәрир.

Шаир Азәрбајчан вә Тәбриз ингилабчыларыны мәһәббәтлә тәсвир едир, онларын гәләбәсинә севинир, мәғлубиjјәтиндән кәдәрләнир. 1909-чу илдә «Тәрәгги» гәзетиндә чап олунмуш «Әш'ари-әһраранә» ше'риндә биз шаирин ингилабын кәләчәјинә никбин бир инам бәсләдијини көрүрүк:

Олур бир күн: көрүр аләм, олуб Иранзәмин абад,
Дағылмазса јығылмаз, бир мәсәлдир сөјләмиш әчдад.

Шаирин Иран ингилабындан бәһс едән ше'рләриндә ингилаби сатира илә һәзин лирика бир вәһдәт тәшкил едир. Бу әсәрләрдә һәм иртича гүввәләри тәнгид олунур, һәм дә зәһмәткеш халгын бәдбәхт талеји, чөрәк вә азадлыг һәсрәти үмумиләшдирилир. Иран мәшрутә һәрәкатынын халг үчүн мүсбәт нәтичәсини көрмәјән шаир бир сыра ше'рләриндә «бүлбүли-шејдаләри зағү зәғән»дән, рәиси молла вә көһнәпәрәстләрдән ибарәт олан мәшрутә вә әнчүмәнә ачы-ачы күлүр. Тапмача адландырдығы бир тазијанәсиндә Иранын ичтимаи-сијаси мәнзәрәсини дүрүст вә чох конкрет бир шәкилдә үмумиләшдирир:

Ады мәшрутә, өзү истибдад,
Амири, һакими јексәр чәллад.

Ингилабын мәғлуб олмасы илә әлагәдар олараг шаир өз мә'јуслуғуну ифадә едән ше'рләр јазыр, халгы кечмиш гәһрәманлыг әнәнәләриндән ибрәт көтүрмәјә, ингилаби вурушлардан дөнмәмәјә сәсләјир:

Һалбуки тәбризлиләр бир нечә ил әввәлләри,
Гаршы дурмушларды истибдадә, әлдә сәрләри.
Шанда кечмишләрди һәтта Кавеји-аһәнкәри...

«Күлүрәм» (1915) сатирасында Әли Нәзми Иранын аглар һалына, харичи империалистләр әлиндә бир аләт олмасына кинајә едир. Шаирин 1917-чи илдә фарс дилиндә јаздығы «Һафизә бәнзәтмә» ше'риндә дә ејни руһ, ејни идеја һакимдир. О бу әсәрләриндә иранлылары гәфләт јухусундан ајылмаға, өз вәтәнинин саһиби олмаға, империалистләри өлкәдән говуб чыхармаға ча-

ғырыр. Әли Нәзми ифадә етмәк истәдији фикри гүввәтләндирмәк үчүн мүхтәлиф әдәби пријом вә үсуллардан, зәнкин бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә едир. Онун дилиндә кинајә, истеһза, јумор, сарказм јарадан сөзләр, ејһамлы чүмләләр өз мәгамында ишләндији үчүн охучуда дәрин тә'сир ојадыр. Шаир халг дилинин зәнкин хәзинәсиндән, инчәлијиндән, һикмәтли сөзләрдән, аталар сөзү вә мәсәлләрдән јарадычы шәкилдә истифадә едир. Иран һәјатындан бәһс едән әсәрләриндә о, Иран Азәрбајчаны диалектинә хас олан сөз вә ифадәләрә кениш јер верир.

Әли Нәзми керилик вә эталәти, чәһаләт вә наданлығы ифша едән, халгы тәрәггијә, кәләчәјә сәсләјән бир силсилә ше'р јазмышдыр. Онун әсас тәнгид һәдәфләриндән бири милли ловғалыгдыр («Ирси-пәдәр»). Шаир халгын дәрдинә, арзу вә истәкләринә кәч баханлары («Идеал»), әчнәбиләр гаршысында јалтагланан, лакин өз халгынын мүтәрәгги адамларыны көрмәјә көзү олмајан көһнәпәрәстләри («Күсмүшәм») гамчылајыр. Вәтәни, халгы сонсуз бир мәһәббәтлә севән, онун инкишафы, јүксәлиши үчүн чанындан кечән демократ бир зијалы кими чыхыш едир («О мәнә»). О өз сатира һәдәфләрини баша салыр ки, сизин үстүнүзә күлмәјимин сәбәбини билмәк истәсәниз, голунуздакы әсарәт зәнчиринә, зиндан вә чакич алтында әзилмәјинизә, һәм өз әлинизлә, һәм дә әчнәбиләр әлиндә тапдаланан вәтәнинизә, әсарәтдә олан гадынларыныза бахын. Онда мәним күлмәјимин сәбәбини анлајарсыныз. Шаир «Дур» адлы мәшһур бир сатирасында үзүнү доғма халгына тутуб вар сәси илә дејир:

Усандым үстүнә күлмәкдән, еј диванә милләт, дур,.
Јорулдум мәсхәрә јазмагдан, еј диванә милләт, дур.

Әкәр «Ирси-пәдәр» сатирасында керилијини, әсарәт вә наданлыгда олдуғуну билмәјән, халгын индики мәзлум һалыны көрмәјиб анчаг кечмиши илә ловғаланан мәһдуд дүшүнчәли адамлар, «Күсмүшәм»дә әчнәбиләр гаршысында икигат олуб өз зијалыларына һәдә-горху кәлән, «өзкәјә түлкү, бизә аслан оланлар» тәнгид едилирсә, «О мәнә» ше'риндә шаирин өз халгына дәрин мәһәббәт һиссләри ифадә олунур. Ајдын олур ки, доғма халгын дәрдләрини ағыр мә'нәви бир јүк кими гәлбиндә кәздирән вә мәһз зилләтдә олан милләти нәзәрдә тутараг, «та өлүнчә сәбәби-аһү фәғандыр о мәнә» — дејән шаир мәһәббәтин күчүндән өзүнү шама вуран пәрванә кими алышыб јаныр, үрәк јанғысыны одлу-аловлу мисраларла ифадә едир:

Јыхыг евчикләри ән севкили кашанәмдир.
Көзүнүн јашы сујум, дәрди-дили данәмдир.
Јува севкиси үчүн бу дили-виранәмдир...

Севкилимдир о мәним, ашиги-диванәсијәм,
Бир јашыл шәм'идир о, мән дәхи пәрванәсијәм...
Фәхрдир, шөһрәтү ад, иззәтү шаидыр о мәнә,
Бир гуру чисмәм учуг гәлбли, чандыр о мәнә!

Милләтимдир о мәним севдијим ә'ла көзәлим,
Нәзәриндән фәгәт атдығы үчүн бибәдәлим,
Күји башында галыбдыр ики гојнумда әлим,
Ешг диванәсијәм, кәрчи зијандыр о мәнә,
Чарә јох, тәрк едәмәм күјини, чандыр о мәнә!

Дини зеһнијјәтин, мөвһумат вә чәһаләтин, руһанилијин тәнгиди Азәрбајчан әдәбијјатында гәдим бир тарихә маликдир. Н. Кәнчәви, М. Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани кими сәнәт усталарынын әсәрләриндә хурафат, чүрүк ислам зеһнијјәти, схоластика амансыз бир шәкилдә тәнгид едилмишдир. XX әсрин әввәлләриндә бу мүтәрәгги тәшәббүсү Азәрбајчан әдәбијјатында давам вә инкишаф етдирән молланәсрәддинчиләр олмушдур.

Дин, мөвһумат вә руһанилијин тәнгиди Әли Нәзми јарадычылығында да кениш јер тутур. Шаир арифлә заһиди, мәдәнијјәтлә чәһаләти, дүнјәви елм илә шәриәт ганунларыны гаршы-гаршыја гојур. Руһаниләри «әба-гәбалы јолкәсәнләр», шәриәтин хүмс, зәкат, мәһәррәмлик тә'зијәси кими гајдаларыны сојғунчулуг васитәси адландырыр. Онун «Күлмәјим кәлир», «Мүсибәт күнләри», «Көһнәләр», «Бу кечә», «Тапмача», «Ону көзләр көзләрим», «Ағаја чаваб», «Ишә кечмәз», «Бајаты», «Еһсан», «Оруч» вә с. мәшһур сатиралары дини мөвһумат, шәриәт еһкамларына, руһаниләрә гаршы чеврилмишдир. Бир чох әсәрләриндә олдуғу кими, «Нүмунеји-мази» сатирасында да шаир руһаниләрин үмумиләшдирилмиш хасијјәтнамәсини верир:

Әрз едир хәлгә шәклин инсанлыг,
Палтарындан јағыр мүсәлманлыг.
Бәллидир сурәтиндә шејтанлыг.

Әли Нәзми бир чох тазијанәләриндә руһаниләри истисмарчы синфин нүмајәндәләри кими дамғалајыр. Онун фикринчә, халг, авам чамаат руһаниләр тәрәфиндән елә сојулмуш ки, онда игтидар вә чан галмамышдыр:

Чаныны алды вәгти-фүрсәтдә,
Мордәсиндән дө беш манат истәр,
Мәләкүлмөвтә һини-рәһләтдә
Јохду чан вермәјә бу милләтдә.

Әли Нәзми заһидин ибадәтини һијлә вә мәкр, моизәсини исә әфсанә һесаб едир. Бүтүн молла вә ахундлары нәзәрдә тутараг «башыны он једди аршын ағә бүкмүш мәкр илә» дејән шаир, халга анладыр ки, заһидин ибадәтиндән мәгсәди анчаг ријакарлыг, варланмаг еһтирасыдыр:

Гарға кими башыны меһрә дөјүр дәмбәдәм,
Гәсди ибадәт дејил, өзкә тәмәннасы вар.

Портретчилик Әли Нәзми сатираларында мәнфи типләри күлүш һәдәфинә чевириб ифша етмәјин башлыча васитәләриндән-

дир. Тәсадүфи дејилдир ки, онун бир сыра тазијанә вә тапмачаларына әсасән «Молла Нәсрәддин» вә «Зәнбур» сатирик журналлары руһани карикатуралары вермишдир. Портрет-тапмачалар васитәсилә шаир руһани типләриндән ибарәт бир силсилә јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Ән нүфузлу руһанидләри ифша едән сатираларында («Сән өл», «Ај ахунд» вә с.) шаир ичтимаи сатиранын ән кәскин нүмунәләрини јаратмышдыр. Әли Нәзми јарадычылығында јалныз руһаниләр, хурафат вә фанатизм тәнгид олунмур. Шаир, өјни заманда, бир сыра дини ајинләри, шәриәт еһкамларыны, гурбан бајрамы вә саирәни дә гырманчлајыр. Онун «Ағаја чаваб» ше'ри тәкчә бир сејидин јох, бүтүн руһанилијин үзүнә дәјән тә'сирли шиллә кими сәсләнир:

Һачысан, мәшһәдисән, саһибимизсән, ағасан,
Истәјирсән һәми гырхыб бизи, һәм дә сағасан,
Мән өлүм, низәни чәк, јохса ушағсан, чағасан,
Кәлмишик лап әлиниздән, а чаным, чанә, сән өл!

Верирәм анд сәни сиғеји-ухвијјәтә мән,
Сөјмә мәшрутәјә, мәчмуәјә, һүррijјәтә сән,
Сөјләсән зидди-шәриәтди, кәлиб лә'нәтә сән,
Гојарам адыны мәчмуәдә мејданә, сән өл!

Гонма гузғун кими ол минбәри-пак үстүндә,
Душ јерә, лашәни димдиклә дә хак үстүндә,
Ханеји-һәггә нә гонға бу хөрәк үстүндә,
Сатмысан дин илә иманы чибиндадә, сән өл!

Шаир руһаниләри «дин вә иманы чибиндаиә сатанлар» адландырыр, ше'рин сонунда сарказм вә сатирадан һәлим бир јумора кечир, бәдии сөзүн кәсәрц илә мәһв етдији мәнфи гәһрәмана «гојарам адыны мәчмуәдә мејданә, сән өл» дејир. Һалбуки «Ағаја чаваб» «Молла Нәсрәддин»дә чап олунмушдур.

Дини еһкам вә гајдалары тәнгид едән сатираларында Әли Нәзми форма, жанр әлванлығына, гысалыг вә ајдынлыға, образлылыға да хүсуси диггәт јетирир. Чох заман о, халг әдәбијјатына мәхсус, асанлыгла јадда галан ше'р формаларындан, классик Азәрбајчан ше'ри шәкилләриндән, өзүнәмәхсус гамчы, шаллаг формасындан, һәтта халг бајатыларындан сатирик васитәләр кими истифадә едир:

Оручлуг јахшы ајды,
Танрыдан бизә пајды,
Кедиши чох көзәлди,
Гајыдыши олмасајды.

Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин гајә вә мәгсәдинә ујғун олараг көһнәни тәнгид, јенилији, елм вә мәдәнијјәти јорулмадан тәблиғ едирди. О, руһанилији, дини мөвһуматы, схоластик тә'лим үсулларыны, вахты кечмиш адәтләри рәдд етдији кими, габагчыл маарифи, елми, мәктәби дә тәблиғ

едир, онун јајылыб инкишаф етмәсинә чалышырды. О, чаһилләалими, шәриәт еһкамлары илә һәгиги, дүнјәви елми, заһидлә арифи мүгајисә едир, бунлардан һансынын хејирли олдуғуну халга баша салмаг истәјирди. Она көрә дә шаир мүтәрәгги зијалыларын, ариф вә һушјар адамларын мaариф, елм, кәләчәк һаггында фикрини, дүшүнчәләрини ифадә едән садә, анлашыглы ше'рләр јазыр. О, кәнч нәслин јени руһда тәрбијә олунмасы үчүн һәм садә ушаг ше'рләри, дидактик маһијјәтли тәмсилләр јазыр, һәм дә сатирик ше'рләриндә мүәјјән бир објекти тәнгид етмәклә бәрабәр, өз маарифпәрвәр фикирләрини ирәли сүрүр. Шаирин «Олсун», «Мәктәб», «Нә иди», «Позду иши бу гәзет јазанлар», «Чалышма елм үчүн», «Молла арифә дејир», «Тазәләр» вә с. ше'рләринин бир гисми билаваситә маарифин тәблиғинә, мәктәбә рәғбәт һисси ојатмаға хидмәт едирсә, бир гисми дә заһидләри — мәктәб вә маариф дүшмәнләрини гамчылајыр.

Һәр кимә нәгл еләјирсән мәдәнијјәт сөзүнү,
Габарыб үстүнә, һиддәтлә бәрәлдир көзүнү —

дејә өз зәманәсиндән ачы-ачы шикајәтләнән шаир, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә зүлмүн сәбәбини бә'зән көһнәликдә, авамлыгда көрүр. Аилә тәрбијәсинин гүсурларына, ушаглары гатиллик, јолкәсәнлик сәнәтинә тәһрик едән көһнәпәрәст валидејнләрә ачы-ачы күлүр. Әли Нәзминин маарифи тәблиғ едән ше'рләриндә белә чаһил аталарын бир нечә типинә раст кәлирик. Бунлардан бир гисми кәнч нәслин тәрбијәсиндә көһнә, дини схоластик јолу мүдафиә едиб сахламаға чәһд едәнләр, башга бир групу да мәктәбдән, елм вә мәдәнијјәтдән дәм вуран јаланчы бошбоғазлардыр.

Шаирин маарифә, мәктәбә һәср олунан әсәрләринин чоху бәдии чәһәтдән гүввәтли, үслубча даһа ајдын, ахычы вә садәдир. Бу ше'рләрдә о өз устады Сабирә даһа чох јахынлашыр ки, буну вахтилә демократ јазычы Ч. Мәммәдгулузадә дә гејд етмиш вә шаирин бу мөвзуда јаздығы әсәрләри јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әли Нәзминин мәнфи типләри мәктәби бүтүн пис әмәлләрин мәнбәји, үсјан, нигилаб очағы, фитнә-фәсад јувасы һесаб едирләр. Онларын зәннинчә:

Мәкатиб рәһнумаји-нигилабү кани-үсјандыр.

Бу типләрә гаршы Әли Нәзми бир сыра ше'рләриндә, хүсусән «Молла арифә дејир», «Олсун» адлы әсәрләриндә маарифпәрвәр зијалы сурәтләри јарадыр. Бу ше'рләрдә биз XX әср Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин, һәмчинин мүәллифин өз сурәтини көрүрүк ки, онларын арзусу беләдир:

Диләр үрфани-номәсләк,
Чаһан бир лаләзар олсун...

Узагласын гәму мөһнәт,
Силинсин дидеји-гәфләт,
Ајылсын хабдан милләт,
Ојансын, һушјар олсун!

XX әср Азәрбајчан реалист әдәбијјатында гадын азадлығы мәсәләси дөврүн тәләбләринә мувафиг даһа габарыг вә принсипиал бир шәкилдә гаршыја гојулмуш, гадын көләлији вә чадра әлејһинә онларла гијмәтли әсәр мејдана чыхмышды. Буну, һәр шејдән әввәл, биринчи рус ингилабынын ичтимаи һәјата, аилә мүнасибәтләринә, инсан шүуруна мүсбәт, ојадычы тә'сири илә изаһ етмәк лазымдыр. Әли Нәзминин 1915-чи илдә јаздығы «Арвад мәсәләси» фелјетонундан ајдын олур ки, молланәсрәддинчиләр гадын азадлығы уғрунда мүбаризәни нечә чәтин бир шәраитдә апармышлар:

«...Һаны о кечән күнләр ки, гәзетләрдә бир кәлмә арвад мәсәләси јазылан кими дүнјалар дәјирди бир-биринә. Лә'нәт дәјәнәји, тәкфир топу, гарғыш бомбасы төкүлүрдү гәзет вә мәчмуәләрин вә һүррнјјәти-нисван тәрәфдарларынын үст-башларына. Һаны о күнләр ки, бир һәрф гызларын тә'лими барәсиндә јазыланда Бакы гочулары пиштовлары көтүрүб «нөшүн-нөшүн» дејә-дејә дүз сүрүб кәлирдиләр Тифлисә «Молла Нәсрәддин» идарәсини дағытмаға. Һаны о күнләр ки, һичаб мәсәләсинин үстүндә Кәнчәдә Сејид Бағыр аз галырды минбәри вуруб сындырсын вә алтдан јухары ағанын ағзынын көпүјүнә мат-мат бахан мәсчид гојункечиләрини гырым-гырым гырсын. Губадан Һачы Молла Баба тајгулаг јабаны чијнинә гојуб ағзыны ајырмыш әждаһа кими кәлирди Бакы шәһәринә ки, гыз мәктәбини дағытсын».

Бүтүн чәтинликләрә бахмајараг, Әли Нәзми Азәрбајчан гадынларынын ағыр, ишкәнчә илә долу һәјатындан тә'сирли әсәрләр јазмышдыр. Гадын проблеми, аиләдә ана тәрбијәси, бунун чәмијјәтә тә'сири мәсәләси шаирин бу дөвр јарадычылығындан бир хәтт кими кечир, мүсбәт, мүтәрәгги планда һәлл олунур. Шаир бир тәрәфдән гадына мүнасибәтдә нфрат солчулуг едән көһнәпәрәстләри ифша едирсә, дикәр тәрәфдән дә чадуја, фала, таса бел бағлајан, һәјатыны талејин ағушуна атан, руһани фитнәкарлығына инанан, авам, чаһил, пассив гадынлара күлүр, онлары гәфләт јухусундан ојатмаг истәјир.

Гадын азадлығы мөвзусунда јаздығы ше'рләрдә Әли Нәзми даһа садә јолла кедир, ајдын, анлашыглы тәшбеһләрә, рәнкарәнк формалара мүрачиәт едир, зәнкин бәдии бојалар ишләдир. Бу саһәдә онун сатирик шаир Әли Рази (Дабанычатдаг хала) илә јазышмалары даһа мараглыдыр. Әли Рази арвадларын, Әли Нәзми исә кишиләрин дилиндән бир силсилә мараглы әсәрләр јазмагла гадын азадлығы уғрунда ардычыл мүбаризә апармышлар.

Әли Нәзминин «Кишиләримиз», «Дабанычатдаг халаја», «Арвадларымыз», «Гызларымыз», «Бир гызын Молла Нәсрәддинә әрзи-һалы», «Гыз вә дәдәси», «Једди јашындакы гызыма», «Гочалдым», «Мәсләһәт», «Евләнмәз идим» әсәрләриндә балача гызларын гоча кишиләрә зорла әрә верилмәси, чохарвадлылыг, гадын әсарәти, гадыны инсан һесаб етмәмәк, онун тәһсили гајғысына галмамаг кими һаллар кәскин сатира гәләми илә алт-үст едилир. Шаир 1909-чу илдә јаздығы мәшһур «А гызлар» ше'риндә «талеләри мәнһус, күнү гара» Азәрбајчан гадынларынын вәзијјәтини мәһарәтлә үмумиләшдирә билмишдир:

Һејван кими чәкдик сизи базарә, а гызлар,
Сатдыг сизи һәр көһнәјә, кафтарә, а гызлар.

Онун ше'рләриндә биз зорла пула сатылан азјашлы гызларын шикајәтини, аһ-наләсини, үрәк чырпынтыларыны ешидирик. Һүгугсуз, көлә һалында олан гызлар шаирин әсәрләриндә дәрд вә гүссәләрини ушаглара мәхсус садә, јаныглы, үрәкләрә тә'сир едән бир дилдә билдирирләр. Һәм дә доғма балаларынын ганлы көз јашларыны силмәјән, онларын һалына әсла ачымајан надан аталардан «Молла Нәсрәддин»ә заваллы бир ушаг садәлији вә сәмимијјәти илә килејләнирләр:

Мән јазыг олдум, мәни алдатдылар.
Беш гуруша бир гочаја сатдылар.

Јахуд:

Верди мәни, ај Молла, атам бир дәли дәнкә,
Бир бојну јоғун, әгли кödәк, зорлу нәһәнкә!

Әли Нәзминин гадын азадлығына һәср етдији мәшһур «Мәсләһәт» (1908) сатирасы мөвзусунун актуаллығына, идеја вә мәзмунуна, ојнаг формасына көрә о заман бөјүк шөһрәт газанмыш, бу ше'рә «Молла Нәсрәддин»ин тә'сири илә чыхан сатирик журналларда чохлу нәзирәләр чап олунмушдур. «Мәсләһәт» сатирасы Сабирин дә гәлбини тәлатүмә кәтирмиш, бөјүк шаир она чаваб јазмалы олмушдур. Әли Нәзми Азәрбајчан гадынларынын дәрд вә әләмини, көлә вәзијјәтинин дәрин бир кәдәр вә үрәк јанғысы илә тәсвир етмиш, күндә бир арвад алан әјјашлары, гадын дәллалларыны сарсыдычы кинајә објектинә чевирмишдир:

Молла, сәнә ејләјирәм мәсләһәт,
Сөјлә көрүм евләним, евләнмәјим?
Алтмышы синним еләјибдир күзәшт,
Бир гыз алым, евләним, евләнмәјим?

Он икичә сини гызын вар тамам,
Өз нәвәм Әсмәр кимичә, вәссалам;
Јашлы ола бил ки, јәгин, алманам
Бирчә бөкүм! Евләним, евләнмәјим?..

Анд верирәм мән сәни иманына,
Саггалына, шалына, һәм чанына,
Јазма бу чүр кағызы журналына,
Хәлвәт өху, евләним, евләнмәјим?

Бурада да шаир типләрин өзүнү ифша јолу илә кедир. Мәнфи тип мәсләһәт алдыгы Молла әмидән һәтта хаһиш едир ки, ше'ри мәчмуәдә чап етмәсин, хәлвәт охусун вә с. Көрүндүјү кими, форма, сатира, јумор, садәлик вә көзәллик бу ше'рин әсас мәзијјәтидир. «Мәсләһәт» Азәрбајчан гадынларынын фачиәсини əкс етдирир, бу фачиәјә күлүр, охучуну да күлдүрүр.

Шаирин «Евләнмәрәм», «Евләнмәз идим», «Нискил» ше'рләри дә һәмин силсиләнин давамы олуб ејни һәдәфи сатирик күлүшүн чешидли, рәнкарәнк мәзаһында әкс етдирир. Бүтүн бу силсиләдән шаирин мәгсәди, истәји, тәнгид објекти бир олса да тәсвир вә ифадә васитәләри, сатирик-јумористик әдәби манералары фәрглидир. Һамысы да садә вә сәмимидир, дузлу-мәзәлидир. Ајдынлыг үчүн «Мәсләһәт»дә олдуғу кими, Молла Нәсрәддинә хитабән јазылмыш һәмин ше'рләрдән икисинин илк бејтини јада салырыг:

Молла, билсәјдим ишин, ады мән евләнмәз идим!
Кәр биләјдим ки, будур дады, мән евләнмәз идим!

Сән дејирсән, Молла, мән бичарә арвад алмајым?
Евдә бир ифритә вардыр, бир пәризад алмајым?

Өз јарадычылыг истедадыны әсасән сатирик ше'р саһәсиндә көстәрән Әли Нәзми, ејни заманда, бир чох мараглы нәср әсәрләри дә јазмышдыр. Онун нәср әсәрләри башлыча олараг «Шәрги-Рус», «Молла Нәсрәддин», «Зәнбур» вә «Мәзәли»дә чап олунмуш фелјетонларыдыр.

Әли Нәзминин поезијасында олдуғу кими, мәнсур әсәрләриндә дә мөвзу рәнкарәнк, һәјат материалы зәнкин, мүшаһидә дәриндир. Гадын азадлығы, көһнә адәтләрин тәнгиди, заманәјә, чар үсули-идарәсинә мәнфи мүнасибәт, дини тәәссүбкешлик әлејһинә чыхышлар, әрәб әлифбасынын чәтинлијини көстәрмәк сә'ји, јени тә'лим гајдалары вә рус мәдәнијјәтинин тәблиғи, ағыр кәндли мәишәтинин реалист планда әкс етдирилмәси вә с. јазычынын фелјетонларында да әсас јер тутур. Бунлар «Молла Нәсрәддин» журналынын дил вә үслубуна, мәгсәд вә мәрамына ујғун бир шәкилдә ишләнир.

1906—1920-чи илләрдә јаздығы фелјетонлар ичәрисиндә «Моһзә», «Мәрсијәханлар», «Сөһбәт», «Кәндлиләрин мәишәтиндән», «Машаллаһ», «Ај Молла Нәсрәддин әми», «Үзрүм вар», «Арвад мәсәләси», «Даһа дүзәлди», «Вәсвәсә», «Ата вә оғул», «Өлү тутмаг» Әли Нәзми бәдии нәсринин сәчијјәви нүмунәләридир. Бу әсәрләр әксәрән гыса, јығчам, лаконикдир. Јазычы чох заман беш-алты сәтирлик бир јазыда биткин вә мараглы сүжет гура билир, вачиб бир мәсәләдән данышараг охучуну күлдүрмәји вә дүшүндүрмәји бачарыр. Чох гыса олан фелјетонларында о, јадда галан типик мәнфи сурәтләр јарадыр.

Мүәллифин фелјетонларында мухтәлиф тәбәгә вә зүмрәләри тәмсил едән зәнкин мәнфи типләр силсиләсинә раст кәлирик. Бу

типләр јазычынын сатирик ше'рләриндән бизә мә'лум олан сурәтләр галерејасыны тамамлајыр вә даһа да зәнкинләшдирир.

Әли Нәзминин фелјетонлары тохундуғу мәсәлә вә тәнгид објекти чәһәтиндән дә мухтәлифдир. Онун мәнсур әсәрләри фалчылыг вә гушбазлығын тәнгидиндән тутмуш ичтимаи-ингилаби һадисәләрин тәрәннүмүнә гәдәр кениш мөвзуја маликдир. Шаирин 1906-чы илдә јаздығы кичик вә мә'налы бир парчаны нәзәрдән кечирәк:

«Нечә күндүр ки, Бәшир Һачы Һүсејн оғлу 18 јашында, чыхыб чинар ағачына долаша дүшүрсүн, гушу тутуб чибинә гојандан сонра ағачдан јыхылыб гылчасы сыныб. Апарыблар евә. Атасы кәлиб дејиб оғул, нечәсән? Гуш чибиндә өлмәјиб ки, сағдырмы? Дејиб сағдыр. Атасы чох шүкүрләр едиб ки, нә јахшы гуш өлмәјиб, сағдыр».

Бурада 18 јашлы мүсәлман ушағынын мәшғулијјәти, мәктәбдән, тәрбијәдән кәнарда галмасы, атасынын да ахмаглығы, авара, мә'насыз бир һәјаты көстәрилир. Һәчмчә чох кичик бир јазыда јадда галан гушбаз типи чанландырылыр.

Ч. Мәммәдгулузадә Әли Нәзми фелјетонларыны лаконизм, рәванлыг вә ширин тәһкијә үсулуна көрә мәнсур ше'р адландырыр:

«Бу бир нечә сәтирдә, доғрудур ки, вәзн вә гафијә јохдур, бунунла бәрабәр Мәшәди Сижимгулунун гәләминдән төрәјән белә-белә дузлу рәвајәтләрин вә зәриф мәзһәкәләрин вәзн вә гафијәјә һеч еһтијачы јохдур».

Әли Нәзми кичик нәср әсәрләриндә өзүнәмәхсус орижинал тәшбеһләр, күлүш доғуран мүбалиғә вә тәзадлар јарадыр, мараглы, ајдын композисијалар гурур. Демәк истәдији фикри мүстәгим шәкилдә дејил, охучуну дүшүндүрән бир тәрздә ифадә едир. О, фелјетонларында әсас һадисәни чох заман типләрин гаршылыглы мүнасибәтиндә, онларын өз дили илә верир. Тәһкијә, мүкалимә, суал-чаваб, дејишмә вә с. васитәләрдән бачарыгла истифадә едир, сөзүн мәчази мә'насыны мәзмунлу сатирик күлүш јаратмагда әсас васитәјә чевирир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда гәлиз ифадә вә тәркибләрлә јазмаг бир сыра журнал вә гәзетләрдә даһа чох тәсадүф олунан бир һал иди. Әли Нәзми анлашылмаз дилдә јазан мүһәррир вә јазычылара дејир ки, јаздыгларынызы анламырам, сизин нәср вә нәзм әсәрләриниз мәним халгыма јаддыр, халг сизи баша дүшә билмир. Ја садә азәрбајчанча јазын, ја да сусун.

Шаир «Гәдир анламағлыг», «Сәраби-өмрүмдән» вә башга мәшһур сатиралары илә буржуа милләтчиләринин дил сијасәтинә күлүр, садә јазмағы тәблиғ едир. Совет һакимијјәти илләриндә јаздығы «Дилимиз», «Дил мәсәләси», «Дилимиз дүзәлмир» кими ше'рләриндә о, әрәб, фарс, османлы сөзләрини јерли-јерсиз ишләдәнләрә, ана дилинин корлајанлара һүчум едирди.

Дилдә әрәбчилик, фарсчылыг әлејһинә мүбаризәдә Әли Нәзминин «Дил мәсәләси» адлы ше'ри хүсусилә гијмәтлидир. О,

шаир вә әдибләрә хитабән дејир ки, кәлин вәзн, гафијә, рәдиф хатиринә ана дилини бәрбад һала салмајаг:

Дил вар икән кәлин лисан демәјәк,
Дөндәриб фарсчаја, зәбан демәјәк,
Һәр кәсин вар сөзү, дили, ағызы,
Агыза, анд ичәк, дәһан демәјәк.
Әрәби көндәрәк өз евләринә,
Фарса да гал биздә меһман, демәјәк.

Әли Нәзминин әсәрләри дилдә садәлик вә хәлгилијин ајдын нүмунәләридир. Онун дили «Молла Нәсрәддин»ин садә, ширин, мәзәли дил вә үслубудур.

Реалист шаир сосиалист ингилабы нәтичәсиндә јаранмыш јени, азад һәјатдан илһам алараг, ингилабын илк ајларында јаздығы «Амал вә хәјал» (1920) ше'риндә бөјүк чошғунлуг вә ифтихар һисси илә дејирди:

Учмуш чәмәниндән вәтәнин зағи-чәһаләт,
Гонмуш јеринә бүлбүли-хошкуји-сәадәт.

1922-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журналы Бакыда јенидән нәшрә башладыгда дәрһал белә бир е'лан верди: «Нечә ил ајры дүшәндән сонра јада салырыг јолдашымыз вә икинчи Сабиримиз Кефсизи (Мәшәди Сижимгулуну), һарада олдуғуну билмәдијимиз үчүн ондан бир хәбәр тута билмәдик. Үмидварыг ки, тез вәгтдә өзләтафәтли ше'рләри илә мәчмуәмизи зинәтләндирәчәкдир».

Доғрудан да, белә олду, шаирин дузлу сатиралары журналын сәһифәләрини бәзәмәјә башлады.

Бу дөврдә Әли Нәзми ингилабдан әввәлки сатира ән'әнәләринә садиг галмагла бәрабәр, мәнзум һекајәләр, поемалар, хатирәләр јазыр, рус вә фарс дилиндән тәрчүмәләр едир.

Әли Нәзми, бир молланәсрәддинчи кими, һәм классик Азәрбајчан әдәбијјатынын сатира ән'әнәләри, һәм дә халг јумору илә бағлы олмушдур. Мүасирләри Ҹ. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир кими о да сатира вә јумору ичтимаи-ингилаби бир сәвијјәјә галдырмыш, бу әдәби нөвү демократик тәләбләрин кәсәрли силаһына, халг һәјаты вә мәишәтинин күзкүсүнә чевирә билмишдир.

Әли Нәзминин мәнзум һекајәләри мөвзу вә сүжетинә, бәдии тәсвир васитәләринә, үслуб хүсусијјәтләринә көрә халг нағылларына чох јахындыр. Шаир совет дөврүндә онларла халг нағылыны нәзмә чәкмиш, бир сыра мәнзум һекајәләрин мөвзусуну халг рәвајәтләриндән алмышдыр. О, әсәрләриндә ләтифәләрдән, бајаты, тапмача, аталар сөзү вә мәсәлләрдән јарадычы сурәтдә истифадә етмишдир. Сабирдә олдуғу кими, Әли Нәзмидә дә милли колорит, халг руһу, халг ифадә тәрзи о гәдәр гүввәтлидир ки, ше'рләрин мә'насыны тәһриф етмәдән башга дилләрә тәрчүмә етмәк чәтиндир. Онун ше'рләриндә чохлу мисра вә бејт вар ки,

бунлар бизә чанлы мүсаһибәни, сәмими, ширин сөһбәти хатырладыр.

Шаир халг мәсәлләринин әсас хүсусијјәтләрини мүһафизә етмәклә бәрабәр онлара чох заман сатира, јумор, дахили комизм истигамәти верир, онлары сатирада әсас силаһ олан бәдии күлүш васитәсинә чевирә билир. Аталар сөзү вә мәсәлләр шаирә истәдији фикри јығчам, кәсәрли вермәјә, тәнгид һәдәфинә даһа ағыр, өлдүрүчү зәрбә ендирмәјә имкан верир.

Мүасирлик вә актуаллыг Әли Нәзми јарадычылығынын ән үмдә мәзијјәтләриндән биридир. О, һәмишә дөврүн, һәјатын диктә етдији мөвзулары гәләмә алмыш, бунлара реалист демократик әдәбијјат чәбһәсиндән јанашмышдыр. Шаирин јарадычылығында гүввәтли чағырыш руһу, мүбаризәјә, нитибаһ вә тәрәггијә сәсләмәк әһвали-руһијјәси һакимдир.

Гәләм вә мәсләк досту Ҹ. Мәммәдгулузадә вахтилә јахшы демишдир: «Сабирин вәфатындан сонра икинчи Сабиримиз биринчисинин јерини бош гојмады. Мәшәди Сижимгулу — Кефсизин зөвг вә сәфалы, мәзә вә дузлу ше'ринин һеч бир вахт далы кәсилмәди. О өзү чисмән гочалдыса да, онун кәламынын ләтафәти бир зәррә гәдәр әскилмәди».

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Нәзми Ә. Сижимгулунамә, Бакы, 1927.
Нәзми Ә. Бәлкә бу јахшы олду, Бакы, 1932.
Нәзми Ә. Үч мәшәди, Бакы, 1935.
Нәзми Ә. Сатира мәрмиләри, Бакы, 1945.
Нәзми Ә. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1979.
Нәзми Ә. Сижимгулу, Тәбриз, 1979.
Мәммәдгулузадә Ҹ. Мәшәди Сижимгулу (Кефсиз). Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1967.
Мүасирләри Сабир һаггында, Бакы, 1962.
Заманов А. Сабир вә мүасирләри, Бакы, 1973.
Заманов А. Әмәл достлары, Бакы, 1979.
Һачыјев Ҹ. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.
Һүсејнов Ф. Әли Нәзми, Бакы, 1970.
Һүсејнов Ф. Сатирик күлүшүн гүдрәти, Бакы, 1981.

МӘММӘД СӘИД ОРДУБАДИ

(1872—1950)

Молла Нәсрәддин әдәби мәктәбинин нүмајәндәләриндән бири дә Мәммәд Сәид Һачаға оғлу Ордубадидир. Ордубади бирдән-бирә бу реалист мәктәбә говушмамышдыр. Онун јарадычылыг јолу бу дөврдә јашајан јазычыларын чохундан узун, доламбачлы, мүрәккәб вә зиддијјәтли олмушдур.

Ордубад кими кичик вә кәнар бир гәсәбәдә доғулуб бөјүјән, көһнә феодал-тичарәт һәјат аләминә атылан Ордубади бәлкә дә «Фәгир» тәхәллүслү шаир атасынын тә'сири илә ше'рләр јазмышдыр. Онун Тифлисдә «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап етдирдији илк ики китаб («Гәфләт», «Вәтән вә һүрријјәт») гисмән шаирин гәләм тәчрүбәси, гисмән дә әсримизин илк илләриндә гәзет вә журналларда чап олунан мәнзумәләринин илк мәчмуәсидир. Ордубади ән әввәл «Шәрги-Рус»да јазмышдыр. Бу гәзетин нәшрә башламасы Сабирә, Әли Нәзмијә, һәтта Мирзә Чәлилин өзүнә етдији кими, Ордубадијә дә бөјүк тә'сир бағышламыш вә руһ вермишдир. М. С. Ордубади илк ше'рләриндә әсасән бу гәзетин идејаларыны тәрәннүм едир (гәфләтдән шикајәт, тәрәггијә, мәдәнијјәтә, елмә чағырыш вә с.).

«Гәфләт» китабчасында Ордубади вәтәни, милләти керидә гојан, халгы наданлыгда сахлајан вә беләликлә дә үмуми бәдбәхтлијә сәбәб олан ичтимаи амилләри ачыб көстәрмәк истәјир. Бу амилләрин башлычасы вә бәлкә дә биринчиси мүәллифин рә'јинчә гәфләтдир:

Һәр бир ишимиз кетди, галыб гәлбдә һәсрәт,
Аварә гојан бизләри гәфләтди, бу гәфләт!

Көһнә, ән'әнәви ше'рдә олдуғу кими, Ордубади дә бә'зи мәфһумлары мүчәррәдләшдирир, мүстәгим мәнтиг јолу илә кедир.

«Гәфләт» кәлмәси бүтүн мәнфи, зәрәрли вә көһнә әламәтләрин, «әгл» исә бүтүн мүсбәт, фајдалы, јени хасијјәтләрин тимсалы кими алыныр, гаршы-гаршыја гојулур, биринчинин тәхрибаты, икинчисинин мәзијјәти сајылыр.

Бөјүк тәхрибатлара сәбәб олан, шаирин тәсвиринчә чох күчлү вә дәһшәтли көрүнән «гәфләт» нәдән ибарәтдир?

Китабчада бу суала мүәјјән чаваб тапмаг чәтиндир.

«Гәфләт» китабчасындакы ше'рләрин чоху мәһз бу руһда, либерал мүсәлман арзу вә әгидәләринин тәблиғини мәгсәд көтүрән мүчәррәд дидактик парчалардыр. Мәзмунда олдуғу кими, ше'рләрин үслуб вә формасында да бир ибтидаилик көзә чарпыр.

Һәмин илләрдә, ејни үслубда вә сәвијјәдә јазылан «Вәтән вә һүрријјәт» китабчасыны Ордубади өзү белә гијмәтләндирир:

«Гафгазын мүнәввәрул-әфкар вә фәдакар хан вә рәисләринин вәтән, һүрријјәт вә һүгуги-миллијјәләрини мүһафизә уғрунда чанисар олмаларындан баис шаирин кәнди мәсләки үзәринә нәзмән инша олунмуш икинчи түрк мәчмуәсидир...».

Китабча үч мәнзумәдән ибарәтдир. Һәр үчү чәһаләтдән, керилликдән вә пәришанлыгдан шикајәт руһунда, мәрсијә руһунда јазылмышдыр. «Ифадеји-мәрам» адланан биринчи мүсәддәсиндә шаир кечмиш гәһрәманлары, хүсусилә Гафгаз тарихинә аид бә'зи шәхсијјәтләри, сәһнәләри романтикләшдирәрәк вәтәндашлары «вәтән уғрунда чан гојмаға», әл-әлә вермәјә, «мүстәбидләрдән ихтијар алмаға», «һүрријјәт, гејрәт уғрунда» чалышмаға чағырыр. Икинчи мүсәддәс (сәрләвһәсиздир) дә вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылмышдыр. Анчаг шаир вәтән, вәтәнпәрвәрлик мәсәләләрини дүзкүн баша дүшмүр, синифләри вә синиф мүбаризәсини дүрүст көрмүр. О даһа чох либерал-руһани мөизәләрә бәнзәр мәнзумәләр јазыр, нә кечмиши, нә индики ичтимаи һәјат һадисәләрини доғру мүәјјән едә билир. Бу китабчанын биринчидән фәрги орасындадыр ки, бурада тарих јох, јазылдығы дөвр тәрәннүм олунур:

Баш вер вәтән уғрунда ки, әбнаји-вәтәнсән,
Баш вермәсән, инсан нә ки, бир зағү зәғәнсән,
Еј ол киши, сән ки, вәтән аламы чәкәнсән,
Әһсән сәнә, сән милләтә нәзһәтли чәмәнсән.

Шаир охучуну мүбаризәјә чағырыр. Вәтән јолунда баш верәнләр, чанларыны әсиркәмәјәнләр гәһрәман сајылырлар. Анчаг бу «мүбаризә»нин заманы, мәканы вә објекти мә'лум дејилдир. Вәтәнин дәрди нәдир, дүшмәни кимдир, хиласы нә илә олур? Бунлар мүчәррәд гојулур, она көрә дә мүәјјән бәдии идрак әһәмијјәтиндән мәһрум олур.

Ордубадинин бу ше'рләриндә кәдәр, гүссә вә пәришанлыг һисс олунса да, фәрди һиссләр јох, ичтимаи һиссләрин тәсвири илк плана чәкилир. Бу әсәрләрдә күл-бүлбүлүн јерини инсанлар, ејш-ишрәт мәчлисинин јерини ичтимаи мүбаризә мәсәләләри тутур. Шаир ичтимаи-сијаси мәсәләләрлә мәшғулдур, бир вәтәндаш

кими фикирләшир. Доғрудур, бу тәсвирләр һәлә бәсит вә бә'зән дә ибтидаидир. О да доғрудур ки, шаир сијасәтдән, ичтимаи мүбаризәләрдән јазса да, көһнә ше'р услуб вә васитәләриндән даһа чох истифадә едир. Әкәр күл-бүлбүл мүнасибәти, Ордубадинин фикринчә, букүнкү ше'ри мәшғул едә билмирсә, вәтәндашлыг мүнасибәтинин тәсвири үчүн јени мәчаз вә истиарәләр дә јарадылмамышдыр. Ја сијаси шуарлар, мүстәгим ифадәләр, чағырышлар, мәтбуат дилинә даһа хас олан үслубдан истифадә олунур, ја да шаир кечмиш мираса, гәзәл ше'ринин чәббәханасына мүрачиәт едир. Буну биз XX әсрин әввәлләриндә бир чох шаирләрдә көрдүјүмүз кими, Ордубадидә дә көрүрүк. «Вәтәнимизә бир нечә сөз» адлы ше'риндә шаир мәһз белә бәдии васитәләрдән истифадә етмишдир.

Шаир тәәссүф һисси илә вәтәнинә мүрачиәт едәрәк сорушур ки, сәнин күлүстанын һачан күл ачачаг, хәзанын нә вахт битәчәкдир?

Ачыб нәркиз ол мәсту шәһла көзүн,
Гызыл күл һәјадан гызардыр үзүн.
Көз ач, сән дә алгышла бу ишрәти,
Верәр бүлбүл е'лани-һүррнјјәти!
Алар гумри мәшрутә тә'лимини,
Бәнөвшә верәр дәрси-тә'зимини.
Кирәр баға тути гушу бавугар,
Охур нитгләр, парламаны ачар.

Һүррнјјәт мүждәсини вурушан ичтимаи мүбаризләр јох, «бүлбүл, гумру, тути, бәнөвшә» кәтирир.

Парламент, вәтән, мәшрутә сөзләри олмаса, охучу күман едәр ки, бу, күлүстанын, баһарын, чичәкләрин, гушларын бир-бирини чағырдығы бир чәмәнлијин тәсвиридир. Һалбуки шаир бурада нә күлү, нә бүлбүлү, нә тутини, нә гумруну, нә нәркизи, нә гәрәнфили көстәрмәк истәјир. Шаир азадлыг һәрәкатыны, вәтәни, вәтәнпәрәстләри, натигләри, милләт хадимләрини нәзәрдә тутур. Шәкил мүндәричәјә ујғун олмадығындан, көһнә васитәләр јени идејаларын тәсвиринә сәрф олундуғундан ше'рин бәдии кејфијјәти зәифләмишдир.

Кәнч Ордубади әсринин, вәтәнинин фәал хадимләриндән бири олмаг истәјир вә бүтүн јазыларында бу чидд-чәһд көрүнүр. Лакин онун идеаллары мүчәррәддир вә тәсвир үчүн сечилән васитәләр көһнә, намүнасибдир. Она көрә дә истәнилән тә'сири верә билмир. Бу нөгсаны кәнч Ордубадинин бүтүн илк ше'рләриндә көрмәк олар.

Бу китабын јахшы чәһәтләриндән бири одур ки, Ордубади ше'рдә бүтүн ислам дүнјасыны јох, мәһз Гафгазы ана вәтән кими сәсләјир. О һәм Иран шаһларыны, һәм османлы пашаларыны, һәм дә һәр чүр залым вә мүстәбидләри лә'нәтләјәрәк, көзүнү халгын ајылмасына тикир:

Көзүм сәндәдир, сәндә, аһ, еј вәтән!

Шаир көзүнү вәтәнә дикмишди. Анчаг вәтәнин о заманкы һалына, о заманкы һакимләринә јох, кәләчәјинә, кәләчәк гурулушуна дикмишди.

Ордубадинин илк ше'рләриндә мүчәррәд, думанлы олса да, бир арзу, бир үмид ганадланмагдадыр. Бу ше'рләри гисмән дә олса јашадан, охучуја севдирән буларын руһ е'тибарилә, мәзмун чәһәтдән јенилијидир.

* * *

Ордубади јарадычылығынын илк дөврүндә ше'рлә кифајәтләнмәмишдир. Онун 1905-чи ил ермәни-мүсәлман гырғынларыны тәсвир едән вә тәәссүбкеш, гисмән милләтчи руһда јазылан «Ганлы сәнәләр»и бәдии әсәр дејил, журналист гејдләридир. Еләчә дә 1914-чү илдә чап етдирдији «Әндәлисин сон күнләри» адлы тарихи драмы әрәб фатеһләринин чаһанкирлик јүрүшләринин изаһа чалышан мүртәче мәзмунлу бир әсәрдир.

Ордубади бу әсәриндә әрәбләрлә испанларын мүбаризәсини тәсвир едир. Анчаг бу мүбаризә әһвалатын заһири тәрәфини тәшкил едир. Әсас зиддијјәт әрәбләрин өз араларындадыр. Хәлифә илә халг, һөкмдарла ашағы мә'мурлар арасындакы зиддијјәт башлыча мүнагишәдир.

Әсәрин баш гәһрәманы Муса вәтәнпәрвәр, динпәрәст, рәшадәтли бир чәнкавәрдир. О, дүшмәнлә вурушмаға, өлүб-өлдүрмәјә һазырдыр. Хәлифә исә мүһарибә вә мүбаризә игтидарындан мәһрум, анчаг өз һәјатыны, аиләсини дүшүнән мәнсәбпәрәст, худбин бир вәзифә саһибидир. Онун хәјанәти учундан шәһәр тәслим олур. Мәшһур Әлһәмра сарајы јандырылыр, һакимијјәт кралын әлинә кечир. Лакин әсәрин гәһрәманы Муса сон нәфәсинә гәдәр өз сәдагәтиндән әл чәкмир, өлүр, тәслим олмур.

Ордубадинин гәләмә алдығы һадисәләр маһијјәт е'тибарилә испан халгынын харичи истилаја, әрәб ишғалчыларына гаршы мүбаризә апардығы вә буна көрә дә галиб кәлдији дөврләрә аиддир. Мүәллиф бу тарихи һадисәләрин дә маһијјәтини доғру дәрк етмәмиш, әрәб истилачыларынын мәғлубијјәтинә аз гала матәм тутмушдур. Мүәллиф сонралар бу әсәрини дәјишиб «Хилафәтин сон күнләри» ады илә нәшр етдирмишдир.

Бу дөврдә Ордубадинин ән долғун бәдии әсәри, шүбһәсиз ки, «Бәдбәхт милјончу, јахуд Рзагулу фирәнкимәаб» романыдыр.

О заман роман жанры Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир форма иди. XX әсрин әввәлләринә гәдәр әдәбијјатымызда роман жанрында јазан аз олмушдур. Мәммәд Сәид Ордубадинин дедијинә көрә, 1907-чи илдә јаздығы бу роман һәм жанр бахымындан, һәм дә Азәрбајчанын ән гәдим шәһәрләриндән, мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Тәбризин һәјат вә мәншәтини, ичтимаи ојанма просесинин илк тә'сирләрини тәсвир чәһәтиндән мараглыдыр. Ордубади гисмән сәјаһәтнамәләрә («Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј»), гисмән силсилә мәктублара (Мирзә Фәтәли Ахун-

довун фәлсәфи мәктублары), тәрҹүмеји-һаллара охшадараг, өз романыны мүасир тәблиғи публисист әсәрләр руһунда јазмышдыр. Әсәр беш фәсилдән ибарәтдир: Әш'ар; Рзагулу ханын тәрҹүмеји-һалы; Бөјүкханымын тәрҹүмеји-һалы; Тәбриз шәһәринин һавасы вә тәмизлији; Үч илдән сонра.

Бу фәсилләрдән дә көрүнүр ки, әсәрдә мүасир һәјат, мәишәт, халгын адәт вә ән'әнәләринин тәсвири әсас мәгсәд дејил. Мәгсәд Рзагулу ханын шәхси маҹәрасы, фаҹиәли тәрҹүмеји-һалыдыр. Буна көрә дә әсәрдә әһвалат тәдриҹлә, бир-бириндән доған һадисәләрин тәбии ҹәрәјаны јолу илә инкишаф етмир. Әһвалатын ајры-ајры һиссәләри романда мүстәгил парча шәклиндә верилир.

Әдибин өз романына гәһрәман сечдији фирәнкимәаб Рзагулу хан кимдир? О, «гырх сәккиз јашында, Сорбон (Парис) дарүлфүнунунун һүгуг факүлтәсини битирмиш ҹаван зијалы бир милјончудур. Иранын Парис сәфири Әминүл-мүлкүн оғлудур» Атасынын сајәсиндә о, мәдәни өлкәләр көрмүш, мүасир тәһсил алмышдыр.

Авропа тәһсили Рзагулу хана бөјүк тә'сир бағышламышдыр. О, һәгиги бир вәтәнпәрвәр, гејрәтли вә намуслу бир зијалы кими, өз доғма вәтәнинин, Иранын ағыр, мәдәнијјәтсиз, аҹынаҹаглы һалына јаныр. Өз вәтәнини габагҹыл өлкәләр ҹәркәсиндә, мүасир, мәдәни, мүтәрәгги көрмәк истәјир. Күман едир ки, бу јолда сә'ј вә гејрәт көстәрәрсә, мәгсәдинә наил олар. Бүтүн өмрүнү, дөвләтини вә билијини бунун үчүн сәрф етмәји фикирләшир. Тәһсилини битирән кими бөјүк иҹтимаи ислаһат планлары илә Тәбризә гајыдыр.

Рзагулу хан өз милләтинин, вәтәнинин тәрәггисинә чалышан хүсуси бир гәзет нәшр етмәк истәјир. Дәмир јолу салмаг, сәнаје бинасы гојдурмаг, мәктәбләр ачдырмаг, хәстәханалар дүзәлтмәк, трамвај хәтти чәкдирмәк, бир пара бид'әтләрин арадан көтүрүлмәсинә чалышмаг вә с. фикриндәдир.

Рзагулу хан ислаһатын анҹаг јухарыдан едилә биләҹәјинә, пул илә баша кәләҹәјинә инаныр вә ишә-киришир. Она көрә дә бунларын һамысы Рзагулу хан үчүн ширин бир хәјал олараг галыр. Иранын мүстәбид һөкумәти, мүһитин мүһафизәкар адамлары, руһаниләр, мүлкәдарлар, таҹирләр, өлкәни бүрүјән ҹәһаләт Рзагулу ханын арзуларына мане олур, бу арзуларын һәјата кечирилмәсинә имкан вермирләр.

Рзагулу хан исә хәјалән зәнкин олса да, мүбаризә имканлары, реал мүнасибәтләри дәрк етмәк е'тибарилә мәһдуд, аҹиз бир адамдыр. Мүасир иҹтимаи мүбаризәләр, синфи чарпышмалар динамикасыны билмәјән Рзагулу хан әсримизин әввәлләриндә Азәрбајҹан реалист әдибләринин тәсвир етдији јени адамлар силсиләсиндәндир. Јусиф Сәррач («Алданмыш кәвакиб»), Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин»), Фәрһад («Бәхтсиз ҹаван»), Искәндәр («Өлүләр») кими, о да кәләҹәк арзулары илә јашајыр, көһнә мүһитлә барыша билмир, мөвҹуд иҹтимаи хәстәликләри көзәлјә дујур, бунларын мүалиҹәсинә чалышмаг истәјир. Тәәссүф ки, бу сајдығымыз гәһрәманларын чохунда олдуғу кими, Рзагулу ханда да бөјүк арзулар, идеаллар анҹаг бир истәк олараг галыр. Чүнки Рзагулу ханын нә милјонларла пулу, нә дә камил тәһсили бу көһнә мүһити јыха билир.

Буржуа мүһитиндә тәһсил вә тәрбијә көрмүш Рзагулу хан о гәдәр аҹиз вә хәјалпәрәстдир ки, евиндә өз ҹаһил арвадынын белә өһдәсиндән кәлә билмир. Белә баҹарыгсыз, јазыг вә мискин көрүнән бир адамын еlә бөјүк арзулара дүшмәси романда башлыҹа зиддијјәти тәшкил едир вә охуҹуну инандыра билмир. Әсәрдә Рзагулу хан нә гәдәр тәмиз, мүгәддәс арзуларла чырпынырса, онун арвады Бөјүкханым көһнә, гәддар вә тәәссүбкеш таҹир, мүсәлман гадынларынын характер бир нүмајәндәсидир. О, Рзагулу ханы бүтүн әзмләриндән дөндәрдији кими, өз әзиз вә истәкли гызларыны аҹыг-аҹығына әмтәә кими һәррача гојур; пула, шөһрәтә, мәнсәбә сатыр. Бөјүкханым гаты бир ҹаһилләдир ки, авамлығы илә әринин дә, ушагларынын да, өзүнүн дә бәдбәхтлијинә сәбәб олур. Онун хасијјәтнамәсини мүәллиф Бөјүкханымын өз сөзләри илә белә верир:

«Бахырам көзәллијимә, һүснү вәҹаһәтимә валеһ олурам. Бахырам бу бәдбәхт еаһибимә, бахырам әр-өврәтликдәки рәфтарымыза зәһләм кедир, бағрым чатлајыр. Чөкүб бу јазы столунун башына јазыр, ағлајыр, охујур, ағлајыр.. Вар-јох үч нәфәр ушағы да башы динҹ олмагдан өтрү өтүрүб мурдар фирәнкләрин евинә. Дүнјанын пулуну халгын чибинә долдурур. Вә һалонки докторун өврәтинә бир ај вердији пуллары бир моллаја версә, ушаглара өмрү олунҹа дәрс верәр...».

Бөјүкханым нәинки әри илә һәјат вә өмүр јолдашы дејил, һәлә әринин биринҹи мәсләк дүшмәнидир. О разы олмаз ки, Рзагулу хан бир гурушуну иҹтимаи-фајдалы ишләрә сәрф етсин. Онун бүтүн ҹидд-ҹәһди фираван һәјат, шөһрәт вә мүсәлман мәишәт гајдаларыдыр.

Бөјүкханым гәддар бир гадын кими, ҹәһаләт вә наданлығын мәнфур һејкәли кими инандырыҹы тәсвир олунмушдур.

Әсәрдә икинҹи дәрәҹәли типләрдән олан Гулам хан даһа ҹаһил, даһа хәбис вә алчаг бир мүлкәдардыр. О, пулунун, шөһрәтинин, бөјүкләрә јахын олмағынын күҹүнә вә Бөјүкханыма архаланараг, Рзагулу ханын гызыны алмаға мүвәффәг олур. Авропа тәрбијәси көрмүш, мә'рифәтли, инҹә руһлу нәҹиб Мүнәввәри зорла Гулам хан кими алчаг, мәнфур бир кишинин гуҹағына атырлар. Гәрибәдир ки, бу фаҹиәјә һеч кәс мане ола билмир. Гыз дәрддән вәрәмләјир. Гулам хан исә гајынатасынын ирсиндән «арвад пајы» тәләб едир, мирас үстүндә дејишмә заманы өзүндән чыхараг гајынларынын һәр икисини өлдүрүр.

Јазычы бу фаҹиәли сәһнәләрдә јалныз Тәбризи дејил, бүтүн о заманкы Иранын вә бәлкә дә бүтүн мүсәлман Шәргинин көһнә, чүрүк феодал адәтләрини вә бунларын төрәтдији дәһшәтләри инандырыҹы реалист бојаларла көстәрмишдир. Рзагулу хан аиләсинин фаҹиәси иҹтимаи, тарихи бир һәгигәтдир. Әдиб гәләмә

алдыгы мөншәтин әлван лөвһәләрини верән сәнәткарлыг мәһарәти илә бизи буна инандырыр.

Бу романда биз, нбтидаи шәкилдә дә олса, ики дүнјанын чарпышмасыны көрүрүк. Бир тәрәфдә Рзагулу хан, онун ағыллы оғланлары вә гызы, икинчи тәрәфдә исә Гулам хан, Бөјүкханым вә башгалары — феодал мүһити дурур. Нә гәдәр тәәссүфлү олса да, чәһаләт тәрәфдарлары, мүртәчә чәбһә күчлүдүр вә галиб кәлир. Чүнки онлар көһнә Иранын бүнөврәсини тәшкил едән феодал мүтләгијјәт гурулушуна, зүлм вә әсарәт дүнјасына, мөвһумат вә чәһаләтә әсасланырлар. Рзагулу ханын исә сөјкәнмәли бир әсасы, зәминәси јохдур. Авропадан кәтирдији китаблар вә фикирләр исә бу мүһитдә һеч бир тә'сир көстәрә билмир.

Романда әсас гәһрәман Рзагулу хан мәғлуб вә мәһв олса да, онун тәрәггипәрвәр вә габагчыл фикирләри охучунун гәлбиндә көк салыр вә әкс-сәда тапыр. О шәраитдә вә елә бир мүбаризә методу көтүрән фирәнкимәабын мәғлубијјәти лабүд иди. Әдиб бу зәрурәти реалист кими вермишдир. Гәһрәманын мүбаризәси вә фачиәси охучу үчүн чох ибрәтлидир. Охучу, Рзагулу хана рәғбәт бәсләмәклә кәләчәкдә онун арзуларынын һәгигәт олачағына инаныр. Рзагулу ханын Авропадан кәтирдији јени, маарифчи идејалар һәмишә охучуну дүшүндүрүр, көһнә дүнјаја нифрәти даһа да артырыр.

Бу романда Ордубадинин дили, ше'рләринә нисбәтән, даһа садә, сәлис вә чанлыдыр. Доғрудур, бурада бә'зән көһнә үслуба хас олан рәсмијјәт, гурулуг, хүсусән фарс дилинә мәхсус ифадә вә тәркиб галыглары јох дејилдир. Анчаг дилин үмуми руһу, мејли садәлијә доғрудур. Романын бөјүк шөһрәт газанмасында бу чәһәтин дә әһәмијјәти чох иди. Ордубади ики дәфә нәшр етдирдији бу романла јарадычылығынын биринчи дөврүнә (1900—1920) бир нөв јекун вурур. Бу јекун севинмәли бир һадисә иди, чүнки мүәллифин бәдии сәнәткарлыг ишиндә хејли ирәли кетдијини, риторик мәнзумәләрдән мүһүм ичтимаи-сијаси һадисәләрин епик тәсвиринә мејл етдијини көстәрән јахшы бир тәшәббүс иди.

ӘДӘБИЈЈАТ

Ордубади М. С. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1964.
Вәзирова Ф. Мәммәд Сәид Ордубади, Бакы, 1970.
Хәндан Ч. Әдәбијјатымызын дүнәни вә бу күнү, Бакы, 1980.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1965.

ӘЛИГУЛУ ГӘМКҮСАР

(1880—1919)

Әлигулу Гәмкүсар Нәчәфов 1880-чи илдә Нахчыванда доғулмушдур. Атасы Мәшәди Әләкбәр Һачы Нәчәф оғлу әввәлләр папагчылыг, сонралар Чулфа көмрүкханасында комиссиончулуг едәрди. Ана бабасы Мәшәди Әсәд «Мәддаһ» тәхәллүслү шаир олмушдур. Әмиси Мәммәдһүсејн Нәчәфов да «Фани» тәхәллүсү илә ше'р јазарды.

Гәмкүсар сәккиз јашындан молла мәктәбләриндә әрәбчә вә фарсчаны өјрәнмишди. Һәлә мәктәбдә икән ше'р јазмаға башламыш, 1894-чү илдә шәһәр рус мәктәбинә дахил олмуш, ил јарым охудугдан сонра, 1896-чы илин әввәлиндә, хәстә атасы мүаличә үчүн Тәбризә кедәркән Гәмкүсары да тәһсилдән ајырыб өзү илә апармышды. Дөрд ај Тәбриздә галдыгдан сонра атасы вәфат едир. Ағыр күлфәтин гајғысы үзәринә дүшдүјүндән Гәмкүсар дәрсә давам едә билмир.

Тәбриз мүһити шаирин хошуна кәлмир, тәәссүратыны белә ифадә едир:

Гуртармадымы ағламағын мөвсими, јарәб?
Һәр күндә миначат олунур мәсчидимиздә.
Ағлар күнә галдыг, јенә әл чәкмәјәчәкләр,
Бу мәрсијәханлар нә көрүбләр билəмиздә?

1897-чи илдә анасы вә дајысы илә Мәшһәд зијарәтинә кетмәси вә орада көрдүкләри Гәмкүсарда мүсәлман дининә вә мөвһумата олан нифрәти даһа да артырыр.

1912-чи илин ахырына гәдәр Чулфада вә бә'зән Нахчыванда јашајыр. «Молла Нәсрәддин»ә, Бакы гәзет вә журналларына ше'р вә мәгаләләр јазыр. 1907—1909-чу илләрдә Иран ингилабы илә јахындан марагланыр, бу мөвзуда ше'рләр чап етдирир.

1912-ҹи илин октјабр ајында Гәмкүсар Тифлисә көчүр, шәһәрин мәдәни мүһитиндә чалышыр вә Мирзә Ҹәлиллә бирликдә «Молла Нәсрәддин» журналында јахындан иштирак етмәјә башлајыр.

1916-ҹы илин мај ајында, журналын нәшри мүвәггәти олараг дајандығындан, Гәмкүсар Мирзә Ҹәлиллә бирликдә сәјаһәтә чыхыр. «Өлүләр» комедијасыны сәјаһәтдән әввәл Бакыда, сонра Дағыстанда, Сәмәргәнддә, Дашкәнддә вә Волгабоју шәһәрләриндә ојнајырлар. Гәмкүсарын «Өлүләр»дә Шејх Нәсруллаһ ролуну бөјүк бир мәһарәтлә ојнамасы мәшһурдур.

1917-ҹи илин ахырында Тифлисдә чыхан «Ал бајраг», сонра «Кәләчәк» гәзетләриндә ше'р вә фелјетонлар чап етдирир («Бир һөкумәт тазә чыхмыш, исми Азәрбајҹан...» вә с.).

Гәмкүсар 1919-ҹу илдә мартын 4-дә ахшам евинә гајыдаркән меншевикләр тәрәфиндән өлдүрүлмүш вә Тифлисдә дәфн едилмишдир.

Гәмкүсар өз јазылары илә «Молла Нәсрәддин», «Јени фүјузат», «Һәјат», «Иршад», «Сәдаји-һәгг», «Ал бајраг», «Кәләчәк» вә с. гәзет вә журналларда иштирак етмишдир. Әсәрләри «О тајлы», «Ҹүвәллагы», «Ҹүвәллагы бәј», «Сарсаггулу бәј», «Гәмкүсар», «Ләндәһур», «Гәмбәргулу», «Дағјунусзадә» вә башга имзаларла нәшр едилмишдир.

* * *

Ҹәлил Мәммәдгулузадә Әлигулу Гәмкүсарын өлүмүнүн беш иллији мүнасибәтилә јаздығы мәгаләдә көстәрир ки, «Молла Нәсрәддин» тәк бир нәфәр мүәллифин әсәри дејил, «Молла Нәсрәддин» бир нечә мәним әзиз јолдашларымын әсәрләринин мәҹмуәсидир ки, мән дә онларын анҹаг ағсаггал јолдашыјам. Бу әзиз јолдашларымызын бири дә мәрһум Әлигулу Нәҹәфовдур».

Гәмкүсарын «Молла Нәсрәддин»дәки әсәрләри онун әсас јарадыҹылыг тәрҹүмеји-һалыны тә'јин едир. Журнал нәшр олунанда Һагвердијев, Ордубади танынмыш јазычы идиләр вә бир јазычы кими дә «Молла Нәсрәддин»ә кәлдиләр.

Ә. Нәзми вә Ә. Гәмкүсар исә белә олмамышдыр. Бунларын шаир олмасында, үслубларынын јаранмасында, мүәјјәнләшмәсиндә журнал әсас амил олмушдур. Гәмкүсарын бүтүн әсәрләри сатира шәклиндә, Сабир мәктәбинин давамы руһунда јазылмышдыр. Гәмкүсар өз гәләм јолдашларына нисбәтән аз јазмышдыр. Ән фәал дөврү мүһарибә илләриндән сонра олмушдур. Бу заман о бә'зән журналын башга јазыларыны тәсһиһ илә дә мәшғул олурду.

Гәмкүсар Сабирин ачыг нәзирәчиләриндәндир. «Јаһу кечәр» адлы һәҹвиндә бигејрәт, мәнфәәтпәрәст адамлар лаға гојулур:

Милләтинин һалы пәришан ола,
Һәр бир иши нифрәтәшајан ола,
Ҹаһил ола, вәһши вә надан ола,
Гәм јемә, сәбр ет, бу да јаһу, кечәр.

Бу ше'р истәр руһу, истәр әдасы, һәтта вәзни е'тибарилә Сабирин «Сәбр елә» әсәринә охшатмадыр. Гәмкүсар Сабир сатирасы јолу илә кетмәк истәсә дә, үслубу сатираја ајры бир рәнк, ајры бир хүсусијјәт верир. Әкәр Сабирдә сатиранын зәрбәси гүввәтли вә өлдүрүҹүдүрсә, Гәмкүсарда бу зәрбә јүнкүлләшмиш, зәифләмиш нәзәрә чарпыр. Бәлкә бу она көрә беләдир ки, сатира һәдәфләри Сабир дөврүнә көрә зәифләмиш, һаким мөвгејини итирмишдир. Әлбәттә, бурада бир һәгигәт вардыр. Сабир мүтләгијјәтин ән гаты вә гәддар һөкмранлыг дөврүндә, мөвһумат, зүлмәт тәрәфдарларынын һәлә дөвран сүрдүјү заман јазырды. Гәмкүсарда сатира зәрбәдән чох нәсиһәт, һүҹумдан чох мәсләһәт, нифрәтдән чох ислаһат руһу дашыјырды. Сабирин «Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы фәһлә!» мисрасы илә башланан сатирасы гүввәти вә тә'сири илә мә'лумдур. Гәмкүсар һәмин бәдии әдасы вә үсулу тамам башга сәчијјәдә олан објектә ишләтмишдир. Сабир фәһләнин фәалијјәтини, мүбаризәсини һәзм едә билмәјән варлыларын сәчијјәсини, мәфкурәсини онларын өз сөзү илә ачдығы һалда, Гәмкүсар варлыја гаршы нифрәтини ачыг, мүстәгим ифадә едир. Бигејрәт, шәхси мәнафејини һәр шејдән үстүн тутан бир пулпәрәсти ифша едир. «Варлы» сәрлөвһәли ше'риндә охујуруг:

Бу гәдәр ифадәләнмә, сәнә јохду бәб, варлы,
Фүгәраны бәсдир, аз сој, елә ичтинаб, варлы...
Бу гәдәр, көрәндә јохсуллары, бахма е'тинасыз
Оларын, һәзәр гыл, етмә ҹијәрин кабаб, варлы...
Сәни варлы ејләјән һәм онларын әмәкләридир,
Пулу сән гучаглајыбсан, о чәкиб әзаб, варлы!

Бу ше'рдә сатира јох, мүстәгим, ачыг тәнгид гүввәтлидир. Шаир башга бир бәдии үсула, күлүш васитәләринә мүраҹиәт етмәдән өз фикрини билаваситә публисистика дили илә сөјләјир. Бу, сатиранын зәифләмәси һесабына олур.

Мүәллифин белә ше'рләри чох дејилдир. Һәлә Сабирин сағлығында онун куја молларын дилиндән дејилән «Дүшдү бүтүн гәзетләр һөрмәтдән, ај ҹан, ај ҹан!» ше'ринә нәзирә вә һәмин үсулла јазылан «Кәлди јенә Рәһим хан» ше'ри мүәллифин сијаси мәзмунлу, гүввәтли һәҹвләриндәндир. Сәттар хан һәрәкаты дөврүндә Рәһим хан Иран мүтләгијјәтинин, шаһ зүлмүнүн ганлы мүдафиәчи вә мүһафизәчиләриндән бири иди. Онун Ирана, Тәбриз үзәринә кәлмәси бүтүн дахили вә хариҹи мүстәбидләри севиндирирди. Белә севинән мүһафизәкар мүлкәдарларын дили илә шаир һәм өз дүшмәнинин сәчијјәсини ачыр, һәм дә буна гаршы мәһарәтлә аҹы күлүш ишләдир:

Кәлди јенә Рәһим хан Ирана, бәрәкаллаһ!
Чыхды әҹәб икид тәк мејдана, бәрәкаллаһ!..
Сөз јох, кәрәкди чатсын мәгсудинә сүпәһдар,
Олсун ҹәри гиталә јексәр күруһи-әшрар,
Та бәлкә Мәмдәлинин ҹәлб ејләсинләр тәкрар,
Кәлсин, өзүн јетирсин Теһрана, бәрәкаллаһ!

Бурада һәм Рәһим ханын ким олдуғу, Ирана нә мәгсәдлә кәлдији ајдын вә кинајәли бир дил илә сөјләнир, һәм дә бу ишдән севинән залым вә мүфтәхорлара гаршы үмуми нифрәт сезилир. Ше'рин ахырына гәдәр давам вә тәкрар едилән «бәрәкаллаһ» сөзләри дәрин кинајә ифадә едир. Бу сөз јалныз Тәбриз хан вә мүчтәһидләринин, шаһын вә сарај адамларынын сөзү дејил, һәм дә чар жандармларынын, ингилабы ган ичиндә боғмаға тәләсән чар һөкумәтинин үрәјиндән гопан сөз иди. Шаир бу һисси тәсвир үчүн јахшы ифадә үсулу тапмышдыр.

Ә. Гәмкүсарын османлы султаны вә пашаларынын Шәргдә империалист чидд-чәһдләринә гаршы јаздығы ше'рләриндә дә бу гүввәт һисс олунмагдадыр.

Гәмкүсарын сијаси мөвзуларда јаздығы әсәрләр арасында «Әл'аман!» рәдифли мүхәммәс хүсусилә кәскин бир е'тираздыр. Мүәллиф бу әсәрини өмрүнүн ахырларында, Азәрбајҹанда әксингилабчы мүсават ағалығы заманында мүсаватчылара гаршы јазмышдыр. Бу заман Гәмкүсар Азәрбајҹанын бир чох шәһәр вә гәзаларыны кәзмиш, милләт адындан данышан бәј вә ханларын халга етдији зүлм вә тәһгири өз көзү илә көрмүшдү. Шаир халгын ағыр вәзијјәти илә һөкумәт даирәләринин тәкәббүрлү бошбоғазлығыны мүгајисә етмиш, ачыначаглы мәнзәрәдән нәтиҹә чыхарараг мәшһур мүхәммәсини јазмышдыр. Бу мүхәммәс шаирин һәҹмҹә дә ән бөјүк әсәридир. Шаир бурада чидди, кәскин тәнгид үсулундан истифадә етмишдир:

Бир һөкумәт тазә чыхмыш, исми Азәрбајҹан,
Шәкли ҹүмһури, идарә үзвү јексәр бәјлә хан.
Һеч көрүбсүзмү ки, олсун кәлләјә[1] гурддан чобан?
Бир нәфәр халис рәнҹбәр кабинәдә јохдур, инан,
Әл'аман бу мүстәбидләрдән, илаһи, әл'аман!

Кет Газахдан кеч, Товуздан кеч, өзүн вер Кәнҹәјә,
Көр нечә вермиш рәнҹбәр бәјлә пәнҹә-пәнҹәјә,
Кәндлијә, рәнҹбәрләрә бах бир олан ишкәнҹәјә,
Бах, нә ҹүр бу зүлмдән ган ағлајырлар һәр заман,
Әл'аман бу мүстәбидләрдән, илаһи, әл'аман!

Шаир мүсават заманы зәһмәткешләрин башына кәлән мүсибәтләрдән дәһшәтә кәлиб фәрјад едир. Бу әсәр мүсават һөкумәти башчыларыны вә мә'мурларыны ифша үчүн чох гијмәтли бәдии бир сәнәддир. Гәмкүсарын сатира һәдәфи Сабирин һәдәфидир. Буну мүәллифин ичтимаи мөвзуда јазылмыш бүтүн әсәрләриндә көрмәк олур.

1912—1913-чү илләрдә Бакыда «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсинин сатира јолуну изләјән демократ руһлу «Кәлнијјәт» журналы нәшр олунурду. Чар сензору бу журналын нәшрини дајандырдығы заман Гәмкүсар бу мәсәләјә даир бир һәҹв јазмышды. «Кәлнијјәт» мәҹмуәсинин руһуна» итһаф олунан бу әсәриндә

[1] Кәлләјә — сүрүјә.

шаир «Кәлнијјәт»ин вә өзүнүн дүшмәнләрини кинајәли ифадәләрлә белә сајыр:

Јетдин јетәнә, јетмәјәнә бир тәпик атдын,
Виҹданыны, иманыны бирҹә пула сатдын.
Шејхи, газыны, ханы, бәји бир-бирә гатдын,
Ичмә еләјиб ғылдылар ахыр сәнә нифрәт.

Тутдун јахасындан Бакынын, һәфтәдә јаздын,
Милјончу, заводчу демәдән бејнини газдын,
«Управа», «гласны» бағырыб кефләри поздун,
Салдын Бакыја һәфтәдә бир шури-гијамәт.

Шаирин дүшмәнләри дә һәмин шејхләр, газылар, хан, бәј, милјончу, саһибкар, «управа», «гласны»лардыр. Гүввәтли сатира да бунлара гаршы ишләнмишдир. Шаирин тәсвириндә бәјләр, ханлар вә чар мә'мурлары нәдирсә, куја «халг адындан» сечилән нүмајәндәләр дә о сифәтдәдир.

Гәмкүсар да, Сабир кими, буржуа парламаны вә сечки системинә халгы алдатмаг үчүн васитә, заһири ојунчаг кими бахырды.

Молланәсрәддинчиләрин садәлик, халг дили уғрунда апардығы мүбаризәнин мүәјјән мәрһәләләриндә Гәмкүсар да фәал иштирак етмишдир.

Шаир өзү садә јазмышдыр. Онун әсәрләриндә анлашылмајан сөз јох кимидир. Мөвзулары кими дили дә ҹанлы вә һәјатидир. Иран ингилабына, Иран зәһмәткешләринин нҹтибаһына көмәк үчүн јазылан ше'рләрин охучусу, јәгин ки, нәзәрдә тутулмушдур. Гәмкүсар гәзети вә журналы долдурмаг, өз «тәшаирини» бүрузә вермәк үчүн јазанлардан дејилди. Онун ше'рләри чох заман ади, күндәлик һәјати һадисә вә вагиәләрин тәсвириндән ибарәт олмушдур. Шаир үрәјинин сөзүнү демәк истәдији фәһләни, кәндлини, азсаводлы ҹамааты нәзәрдә тутмуш вә садә үслуб сечмишдир. О бу үслубун мүдафиәсини дә бачарыр, Азәрбајҹан дилини корлајан, османлы шивәсини мәтбуата кәтирән сәбрибәјзадәләрә гаршы һәҹвләр јазырды.

«Гана билмәдим» адлы ше'риндә шаир «Шәлалә»јә гаршы фикрини белә ифадә едир:

Охудум «Шәлалә»ни һәр гәдәр,
Буду мүхтәсәр, гана билмәдим,
Бу чалышмағым, бу вурушмағым,
Бүтүн олду һәдәр, гана билмәдим.

Нечә басәвадды мәрһәбә,
Ону нәзмә, нәсрә чәкән кими,
Дејил анламаг о мәҹәлләни,
Дәхи һәр јетән-өтәнин иши.

Әрәбиди, фарсыды, түркиди,
Гатыб ејләјибди һәлим аны,
Мәни ғылды мат о сигәләр,
О ибарәләр, гана билмәдим.

Шаирин сатира «мәрһәба»сы, дили «һөлимашы»на чевирмәк истәјәнләрә чох јахшы бир чавабдыр.

Гәмкүсарын бир сыра лирик парчалары, мүрәббеләри вә тазијанәләри дә (шаир бунлары «дәјәнәк» адландырмышдыр) вардыр. Лирик әсәрләриндә бир о гәдәр мувәффәг олмаса да «дәјәнәк»ләри күчлүдүр. Бурада јаланчы ваизләр, савадсыз мүһәррирләр, хәсис зијалылар вә башгаларынын әмәлләри дөјәчләнир. О, А. Сәһһәтә мәктуб һалында јазылмыш бир парчада шаирләрин тәкфир олунмасындан шикајәтләнир.

Гәмкүсарын нәсри поезијасына нисбәтән зәифдир. Ше'риндә көрдүјүмүз јахшы мүгајисәләр, кинајәләр, тәшбеһләр нәсриндә ја јохдур, ја да мәзәсиздир. Нәсрлә јазылмыш фелјетонларындан «Ирәван сәјаһәтим» адлы әсәри сечилир. Бурада чәһаләтдән, дин вә ган әдавәтинин төрәтдији фачиәләрдән, мүсәлман актрисасына гаршы авамларын «намус» дејә гопардығы вур-һарајдан бәһс олунурса да, әсәр бәдии сәвијјәчә ашағыдыр.

Јерли (Нахчыван) ләһчәнин тә'сири дә Гәмкүсарын әсәрләриндә дујулмагдадыр. Ифадә зәифлији, ше'рин гурулуш чәһәтдән јеткин олмамасы һаллары да вардыр. Бунларын һамысы мүәллифин мунтәзәм тәһсил көрмәмәсиндәндир. Гәмкүсарын шаирлик, бәдии тәфәккүр вә хүсусилә сатира исте'дадына шүбһә јохдур. Мирзә Чәлил ону «Молла Нәсрәддин» журналынын фәал гәләм әмәкдашларындан сајырды.

ӘДӘБИЈЈАТ

Гәмкүсар Ә. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1959

Агајев И. Әлигулу Гәмкүсар, Бакы, 1976.

Заманов А. Сабир вә мүасирләри, Бакы, 1973.

Мүасирләри Сабир һаггында, Бакы, 1962.

Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.

МИРЗӘ ӘЛИ МӨ'ЧУЗ

(1873—1934)

Мирзә Әли Һачы Ага оглу Мө'чуз Иран Азәрбајчанында, Күнеј маһалынын мәркәзи олан Шәбүстәр гәсәбәсиндә бир тачир аиләсиндә доғулмушдур. Мө'чузун бабасы Истамбула сәфәр едәрмиш. Һәтта онун ики оглу (Һүсеји вә Һәсән) Истамбулда јашајырлармыш. Мирзә Әли илк тәһсилини молла мәктәбиндә алмышдыр. Он алты јашында икән атасы вәфат етмиш, јетим галан ушағы гардашлары Истамбула чағырмышлар. Мө'чуз 16 ил Истамбулда јашамыш, тәдрис ләвазиматы сатмагла мәшгул олмушдур. Истамбул мүһити Мө'чузә тә'сирсиз галмамышдыр. О, вахтынын чохуну мүталиә илә кечирмиш, Шәрг әдәбијјатыны, мүасир ичтимаи-сијаси мәтбуаты һәвәслә изләмишдир. Вәтәнә гајыдандан, өз вәтәнинин мүасир һәјатдан чох кери галдығыны дәрк едәндән сонра тәәссүратыны ше'рлә ифадәјә чалышмышдыр. Мө'чуз вахтыны мәшһур алим вә мүтәфәккир Шејх Маһмуд Шәбүстәринин мәгбәрәсиндә хидмәтдә кечирмиш, вәтәндашларынын чәһаләтдән гуртармасы вә мәдәни һәјата чыхмасы үчүн гәләми илә чох сә'ј көстәрмишдир. Шәбүстәрдә молла вә мөвһуматчы үнсүрләрин мүгавимәтини гырараг 1932-чи илдә биринчи дәфә гыз мәктәби ачан, гадын азадлығыны кәскин вә тә'сирли сөзләри илә мүдафиә вә тәблиғ едән Мирзә Әли Мө'чуз олмушдур.

Ше'рләриндән көрүндүјү кими, Мө'чуз әсримизин әввәлләриндән башлајараг сүр'әтлә инкишаф едән Азәрбајчан ингилаби-демократик әдәбијјатыны, «Молла Нәсрәддин»и, Сабир ше'рини вә ингилаби сатирик ше'р мәктәбинин башга исте'дадлы нүмајәндәләрини јорулмадан, хүсуси диггәтлә охујур вә севирмиш. О да

азадлыгсевән башга Шәрг шаирләри кими, ничат јолуну ингилабда вә хүсусән бөјүк Ленинин хиласкар бајрағында көрүрдү:

Учалтды бејрәги-Русијјәни Ленин јолдаш,
Тәчәддүд аләминә чүн гәдәмкүзар олду...

Мө'чүз өз һәмвәтәнләринә хитаб едәрәк бөјүк Ленинә мәһәббәтини белә тәблиғ едирди:

Тутаг Ленин әтәјиндән, она пәнаһ апараг,
Зәманәмиздәки һәллали-мүшкүлат олур.
Һәмишә мәдһи-сәнасини вирд гыл, Мө'чүз,
Фәгирә гејди-ситәмдән верән ничат олур!

О, Ленини јалныз Совет Иттифагынын дејил, бүтүн дүнја зәһмәткешләринин хиласкары кими тәрәннүм едиб, «һәллали-мүшкүлат» адландырыр.

Мө'чүз, Шәбүстәр кими кәнар, унудулмуш бир күшәдә јашаса да, әсәрләринә көрә чох тәкфир вә тәһгирә уғраса да, ирадәси гырылмамыш, һәмишә Сабир чәсарәти вә сајыглығы илә јазмышдыр. Мәишәтин ән хырда мәсәләләриндән (күчәнин палчығы, самовар хәрчи, чичәк вә гызылча хәстәлијиндән шикајәт) тутмуш ән бөјүк ичтимаи мәсәләләрә, ән зәрури сијаси һадисәләрә гәдәр (Мәһәммәдәли шаһ иртичасы, варлыларын мәдәни тәдбирләрә гаршы дурмасы, ағыр веркиләр, биринчи дүнја мүһарибәсиндә алман империализминин төрәтдији гырғын вә тәчавүзләр...) кениш мөвзу даирәси Мө'чүзүн әсәрләриндә хүсуси, мәзәли бир үслубда әкс олунмушдур. Мө'чүз Иран Азәрбајчанында Сабир әдәби үслубуну давам етдирән демократик руһлу, садә ана дилиндә јазан гүввәтли бир халг шаири олмушдур. Онун бир сыра ше'рләри чап олунмаздан әввәл ағыздан-ағыза јајылмыш, шөһрәт тапмышдыр. Әсәрләри анчаг сон заманларда, журналист Г. Мәммәдлинин сә'ји илә топланыб нәшр олунмуш вә гисмән рус дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Мө'чүз 1934-чү илдә Иранын Шаһруд шәһәриндә вәфат етмишдир.

* * *

Әлимиздә олан әсәрләринә әсасән Мө'чүзүн јарадычылығында ики истигамәт көрүрүк: чидди, гисмән дә лирикадан ибарәт ше'рләр вә сатирик-јуморист ше'рләр.

Лирик әсәрләриндә шаир һәм ешг-мәһәббәт аләминдән данышыр, һәм дә сырф ичтимаи мөвзуларда күнүн, инкишафын тәләбләринә мувафиг лөвһәләр верир. Истибдад, мүтләгијјәт үсулуна гаршы гојдуғу «чүмһуријјәт» үсули-идарәсини тә'рифләјир. Вәтән мәһәббәтини, вәтәндашлыг вәзифәләрини, ана дилинин тәрбијә, мәдәнијјәт вә сәнәт үчүн бөјүк әһәмијјәтини, «гәләм»ин һөкмүнү вә һүнәрләрини тәблиғ вә тәрәннүм едир. Өмәр Хәјјам ше'ринин руһуну хатырладан, хилгәтин, өмрүн мә'насындан данышан, әчәлдән аман тапыб «беш-он пејманә ичмәји» фүрсәт билән рубаиләр јазыр.

Мухтәлиф мөвзуда олса да, Мө'чүз бу ше'рләринин һамысында маарифи, мәдәнијјәти, азадлығы тәблиғ едир вә чәһаләтдән шикајәтләнир. О, сон бир әср муддәтиндә Азәрбајчанда јетишән, Халхалидән, Лә'лидән башламыш Сабирә гәдәр давам едән јуморист, исте'дадлы, күчлү вә рәван тә'б саһиби олан шаирләрин ән исте'дадлыларындан биридир. Мө'чүз дә устады Сабир кими халг һәрәкатына һәссас вә ичтимаи фәлакәтләри дәриндән дујан бир шаирдир. Сабир кими кәскин сијаси сатирасы олмаса да, мараглы вә ширин күлүш мәһарәти вардыр. «Хәлги бидар ејләрәм» сәрлөвһәли ше'рини гәзәл әдәбијјатында шаирләрин чох мурачиәт етдији риндләрә вә тәрки-дүнја ашигләрә мәхсус бир әда илә башлајыр:

Нејләрсә инсан олур асудәхатир һәр заман,
Гүссәсиз, гәмсиз јашар? — Етдим суал устаддан.
Олма дурәндиш чох, дәрвиши-әһвал ол, — деди, —
Јох чаһанда бир көзәл шеј, һәрчи бада-баддан.

Бу да һәмин дәрддир. Бу да, Сабирин дили илә десәк, «көрмәкдән, дујмагдан» кәлән, јә'ни һәссаслыг үзүндән олан дәрддир. Әли Нәзминин «көзүачыглығын мәшәггәти» дедији дә будур, халг вә вәтән дәрди чәкән һәр бир гејрәтли вәтәндашын һәссаслыг үзүндән олан дәрдидир. Хүсусән шаирләр бу дәрди көрмәјә, дујмаја билмәзди.

Доғрудур, «устад», шаири һәрчи «бада-бад», тәвәккүл, «сәбр ејлә» фәлсәфәсинә чағырыр. Мө'чүз исә бу чағырыша кедән дејил. Суалын өзү шаирин нә гәдәр һәссас, ичтимаи мәсәләләри үрәјинә салан, өзүнә бир дәрд едән инсан олдуғуну көстәрир. Һәмин ше'рдә «ринданә» башладығы вә өзүнү бир ан үчүн дә олса фикир-хәјалдан узаг тутмаг истәдији ичтимаи дәрд вә еһтијачлар шаири тәрк етмир. Бир нечә мисрадан сонра онун тәб'и санки ихтијарсыз олараг өз әсас мәчрасына дүшүр. Шаир истибдаддан дад чәкир, сәрбазларын чамаата әзаб вермәсиндән, јазыг иранлынын залым, чәллад мә'мурлар әлиндән «тәрки-вәтән» олмасындан данышыр:

Чүн вурар гамчы башындан милләтин сәрбазлар.
Түрбеји-Мәһмуд[1] титрәр налеји-фәрјаддән.
Сат митил јорғаны, вер сәрбазә, гуртар чануву.
Еј Түкәз бачы, мүрүввәт көзләмә чәлладдән.
Дојду истибдаддән түркү фирәнкү руму рус.
Дојмајыр билмәм нијә иранлы истибдаддән?

«Зијафәт вә фәлакәт» адлы кичик бир ше'рдә Сабирин «Гоча вә чаван», «Ики һәнәнд», «Тәзә вә көһнә» сатираларына бәнзәр диалогла верилән ибрәтли бир лөвһә вардыр. Шаир мәрсијә мәчлисиндә әјләшәркән јолдашы ону «ашағы әјилмәјә, хәлгә харичи

[1] Шејх Маһмуд Шәбүстәринин мәзарына ишарәдир.

кими бахмајыб, ағлајанларла һәмрәнк олмаға» чағырыр. Јемәкичмәкдән сонра адамлар дағылдығы заман сәни чағырышла шаир јолдашына мүрачиәт едир. Анчаг бурада тамам башга мәнзәрә вардыр:

Әбасини көтүрән сөјләди «худаһафиз»,
Јола салырды гонағы бизи нәзакәтлә.
Фәнәриләр јахылыб күчә чүн ишығланды,
Дедим рәфигә: бах инди о јанә диггәтлә!

Бахыб нә көрдү: пәришан, бинәва бир чәм[1],
Ајаг јалын, бәдән үрјан, дурублар зилләтлә...
— Рәва дејил бахасан харичи кими она сән
Әбаны салмајасан башына мәһәббәтлә... .
Рәфиг јумду көзүн, тәрләди хәчаләтдән,
Башын ашағы салыб кечди-кетди сүр'әтлә!

О заман ки ағламаг, баша дөјмәк лазым иди, рәфиг буна шәрик иди, өзүнү чамаата охшадырды. О заман ки мәсәлә ачлара, лүтләрә көмәк етмәк мәгамына кәлир, «о да харичи кими» кәнардан бахмаг истәјир. Шаирин сөзү исә рәфиги сарсыдыр. О, хәчаләтдән тәрләјир. Бу рәфигин адыны, үнванылы шаир демәсә дә, охучу ону јахшы тапыјыр. Бу рәфиг Иран халгыны сојан, рәнчбәрин пулу илә һачы, хан, әрбаб олан икиүзлү, бинамус, бигејрәт, ријакар кишиләрин чанлы тимсалыдыр.

«Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар» дејән Бакы, Шәки, Кәнчә, Гарабағ голчомағы илә бу тәбризли, әрдәбилли, мәрәндли «рәфигләр» һәммәсләк, һәмрә'јдирләр.

Мө'чүзүн белә чәсарәтли вә кәскин ифшачы ше'рләри чохдур. Онун истәр мәишәт, истәр сијаси-ичтимаи мөвзуда јазылан һәчвләри Иран, үмумән Шәрг зәһмәткешләринин әһвали-руһијјәсини, истибдад әлејһинә гәзәб вә нифрәтини ифадә едән, һәјати мисаллар, тәбии мүгајисә вә мәчазларла долу, һәмишә јадда галан әсәрләрдир.

Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә харичи гошунларын тапдағына чеврилән Иранда һамыдан чох әзаб-әзијјәт чәкән, әл-ајаг алтында өлүб кедән зәһмәткешләрин сајы-һесабы јох иди. Мә'лумдур ки, Иран кәндли вә фәһләси бир парча чөрәк үчүн ән узаг гүрбәтә кедир, ән ағыр әмәјә дөзәрәк аиләсинә рузи газанырды. Мүһарибә башланыб јоллар бағлананда Иран кәндлиси бу сон имкандан да мәһрум олду.

Мүһарибә төрәдән алман империалистләринә гаршы гәзәбини чох көзәл ифадә едән «Еј Вилһелм» хитабнамәсиндә Мө'чүз бир тәрәфдән мүһарибәнин төрәтдији тырғын, ачлыг вә тәхрибаты јаныглы вә тәәссүфлү дил илә тәсвир едир, икинчи тәрәфдән алманларын һөкумәт башчысы олан Вилһелмә лә'нәт вә нифрәт јағдырыр, нәһајәт, инчат вә һагг јолу тутан демократик гүввәләрә хејир-дуа верир.

[1] Ч ә м — бир дəстə адам мә'насындадыр.

Бу әсәрдә мәишәтлә сијасәт сәһнәләри, јуморла тәәссүф, гәзәблә кинаjә, фәрјадла үмид һисси тәбии бир тәркиб һалында верилир. Шаир јалныз өз вәтәнинин дејил, бүтүн халгларын мүһарибәдән нәләр чәкдијини јахшы билир. Садә бир вәтәндашын шүурунда сијасәт аләминин нечә әкс олундуғуну вә тә'сир бағышладығыны көзәлчә көстәрир:

Мө'чүзи-бәхтигаранын һәр нә кәлсә башына,
Һамысы сәндәнди «лә'наллаһ ләк», еј Вилһелм!

Шаир мүһарибәләр төрәдән алман империализминин нә гәдәр наһаг гана баис олдуғуну гәзәблә көстәрир:

Бу гәдәр ган сөјләдин бәсдир, кифајәтдир, балам,
Әл верәр, шиттәнмә, аз гәддарә чәк, еј Вилһелм...
Сулһ баш тутмур, нишин раст кетмәјир, аја нәдән?
Һәг јанында бир күнаһын вар, демәк, еј Вилһелм?..
Николај зүлм ејләди, булду чәзасын агибәт,
Көр нечә зинданда галмыш чар-чок, еј Вилһелм!
Тахтүвү табут едәр бир күн сәнин дә рузикәр,
Кимсәјә рәһм етмәз ол залым фәләк, еј Вилһелм!
Гызларын, оғланларын бөгсун көрүм хиринәк сәнин,
Ја апарсын һамысын бирдән чичәк, еј Вилһелм!

«Пруссија шаһы» адлы мәснәвисиндә дә шаир ејни нифрәтлә алман империалистләринә лә'нәт охујур. Мәдәнијјәт адындан данышан вә инсанлығы ган ичиндә боған алман һәрбчиләри, шаирин фикринчә, мәдәнијјәтин дә, бәшәријјәтин дә гәддар дүшмәнидирләр.

Мө'чүз истәр биринчи империалист мүһарибәси заманында, истәрсә дә өмрүнүн ахыр илләриндә бүтүн ше'рләриндә Иран истибдадындан, Иранын феодал-мүтләгијјәт гурулуш вә мәишәтиндән чох шикајәт етмишдир. Онун шикајәтләриндә сызылты вә көз јашлары јох, мүбаризә вә е'тираз, сатира руһу үстүндүр. Шаир јалныз өз һалындан, өз вәтәнинин һалындан шикајәтләнмир. О бу зүлм вә фәлакәтин сәбәбләрини сајыр, чаниләрә вә залымлара одлу нифрәт јағдырыр.

Мө'чүзүн сырф мәишәт мөвзусунда олан һәчвләри даһа гүввәтлидир. Кәндлиләрин, о чүмләдән, өзүнүн ағыр вә јохсул һәјаты шаирин гәләминдә әлван, тәбии вә сон дәрәчә инандырычы бојаларла тәсвир олунмагдадыр. Шаир бу тәсвирләриндә нәинки бәјә, хана, әрбаба, шаһа вә мүчтәһидә, һәтта дини еһкама, руһанилијин көкүнә, аллаһа да үсјан едир. Халгын гул кими ағыр зәһмәти вә мөһтач күзәраны мүгабилиндә о, бүтүн Иран истибдад үсули-идарәсини, бүтүн шәриәт еһкамыны, әрбабларын һөкмранлығыны гәддар вә ағласығмаз бир зүлм системи кими атәшә тутур, вәтәндашларынын тәкфиринә мә'руз галанда, онлара чаваб олараг Сабирин ширванлылара вердији чавабы санки тәкрар едир. Сабир дејирди:

Јох јени бир динә јәгиним мәним,
— Көһнә мусәлманәм, а ширванлылар!

Мө'чүз дејир:

Күфрүмә һөкм еләдиз һансы күнаһ илә мәним,..
Чүрмүмү сабит един бирчә күваһ илә мәним...
Еј шәбүстәрли дадашлар, сизә мән нејләмишәм?

Истамбулдан гајыданда шаирә «хәбәрдарлыг» едән вә «ачма дәһанын» дејән мүртәчеләр, көһнәпәрәстләр Мө'чүзүн ағзыны јума билмәмишдиләр. Шаир көрдүкләрини чәсарәтлә јазыб демәкдән чәкинмәмишдир. Чүнки онун горхусу јох иди. Онун әлдән кедәси бир шеји јох иди. Һәр шејдән мәһрум олан шаирин бирчә кәсәрли, күчлү гәләми вар иди, буну һәр шејдән јүксәк тутур вә бунунла фәхр едирди. Нәбатинин «Һәлә ләнк-ләнк-ләнкәм» ше'ринә бәнзәр һәчвли фәхријјәсиндә шаир өзүнү, өзүнүн мүфлис вәзијјәтини варлыларла мүгајисә едир вә шаир чәсарәтини һәр шејдән үстүн тутур:

Нә һакимәм, нә мүбашир, нә силләјәм, нә јаман,
Нә нөвкәрәм, нә гуламәм, нә абизарым вар.
Нә рә'јәтәм, нә шаһәншаһ, нә мир халисачат,
Нә мәлчәим, нә пәнаһым, нә гәмкүсарым вар.
Нә голчомағәм, нә ачиз, нә дә ки әрбабәм,
Нә горхарам, нә чәкинәм, уча диварым вар.
Әкәр варынды сәнин хејли нүғрәву зәһәбүн,
Мәним дә кәтдә тәләбкари-бишүмарым вар.

Мө'чүзүн ше'рләриндәки тәнгид објектин мүәјјәнлији чәһәтдән һәгиги олдуғу кими, мә'на чәһәтдән дә дәрин вә үмумиләшдиричидир. Бу, тәсвир олунан лөвһәнин чәрчивәсиндән чыхан, даһа чох вә даһа әтрафлы әһатә даирәси олан кәскин сатирик тәнгиддир. Мө'чүз бөјүк вә давамлы тәһсил көрмәсә дә, мүасир чәмијјәт гурулушунун ичтиман-игтисади көкләрини, нәзәри әсас вә мәншәләрини билмәсә дә, көзүачыг бир шаир дујғусу вә мүшаһидәси илә чох ачы һәгигәтләри көрмүш, чох габарыг һәјати зиддијјәтләри дујмуш вә охучуја сөјләмәјә чалышмышдыр.

О, чох заман танры илә, саги илә, дилбәр вә ја һәмдәмлә олан дилләшмәләриндә ичтимаи зиддијјәтләрин мә'насыны арашдырмаға чалышырды.

Классик ше'рдә бу мүхатәбләрә (саги, һәмдәм, дилбәр) мүрачиәт аз гала үмуми бир ән'әнә иди. Шаир ешг, һичран, вүсал һаггында өз мүхатәби илә интим данышарды. Мө'чүзүн мүхатәби дәјишмәсә дә, мәтләби дәјишмишдир. Ону интим һиссләр чох дүшүндүрмүр. Онда белә мүхатәбләр анчаг әдәби васитә, үсул кими алыныр, сатиранын мүасир актуал мәзмунуна табе едилир. Мө'чүз, өзү дедији кими, молла вә мүчтәһидләрин «изаһына», дүнја ишләри һаггында тәблиғинә инанмырды. О, тәсәввүрүнә сығдыра билмирди ки, «јохсула сәдәф кими отуз ики диш верән аллаһ, јемәк нијә вермир. Билмир ки, дәнсиз дәјирман нәјә лазымдыр? Еләчә дә јери әкән, бичән, мәһсул бечәрән зәһмәткеш нијә зилләтдәдир, әксинә, әлини ағдан-гараја вурмајан әрбаб кефдә, ејш-ишрәтдәдир?» Мө'чүзү дүшүндүрән бу һәгиги ичтимаи зиддијјәтләр иди. Буна көрә дә о, әрбабын вә бу бәрабәрсизлији мүдафиә едән һәр чүр еһкамын, үләманын әлејһинә иди.

Шаирин әсас әсәрләринин дили данышыг дилинә јахын, мә'чазлары халг мүдриклијиндән кәлмә, ифадәләри халг јумору илә һәмаһәнкдир. Мө'чүз чох јахшы билирди ки, онун ше'рләринин авам чамаат арасында јајылмасы үчүн биринчи шәрт халгын үрәк дујғуларыны әкс етмәкдирсә, икинчи мүһүм шәрт дилдә садәлик, ајдынлыгдыр. Мө'чүзүн тәб'и күчлү, үслубу сәлис, рәван олдуғундан бәдии тәсвир васитәләри чох зәнкин, әлван олмушдур. О, ше'рдә ән јығчам, ән мүхтәлиф ифадәләр јазмағы вә бунлар васитәсилә кениш лөвһә тәсвир етмәји бачарыр:

Дејәрләр буғданын нырхын киран пәрвәрдикар ејләр,
Худавәнда, сән ејләрсән вә ја анбардар ејләр?

Бу бејтин биринчи мисрасы рәвајәт үсулу илә башланыр. Биз көзләјирик ки, даһа нә «дејәрләр». Һеч көзләмәдијимиз һалда шаир бирдән-бирә тәсвир әдасыны дәјишәрәк, суал вә хитаб үсулуна кечир; буғданы баһа еләјән анбардардыр. Шаир буну мәзәли бир суал илә ачыр, биринчи мисрадакы һөкмүн јаланлығыны исбат етмиш олур. Јахуд, јенә аллаһа хитабла «Балы хәлг ејләмисән фәгири чатдатмаг үчүн» дедикдә дәрһал көзүмүз өнүндә өмрүнү мөһтачлыгда кечирән, дүнјанын не'мәт вә ләззәтиндән мәһрум олан, лакин бу мәһрумлуғун сәбәбини, мүгәссирини билмәјән, буна көрә дә «аллаһа гаршы» гәзәбләнән бир садәлөвһ адамын симасы чанланмыш олур.

Мө'чүз мүасир ичтимаи һадисәләрә өз мүнасибәтини ачыг вә чәсарәтлә билдирән ән мараглы вә ширин үслублу шаирләрдәндир. Онун ше'р үслубу бир тәрәфдән Сабир мәктәбинә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән дә Лә'ли, Сәрраф кими шаирләрин мәншәтә даир һәчвләрини хатырладыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

Мө'чүз М. Ә. Сечилмиш әсәрләри, Тәбриз, 1945.
Мө'чүз М. Ә. Ше'рләр, Бакы, 1948.
Мө'чүз М. Ә. Сечилмиш ше'рләри, Бакы, 1954.
Күллијјати-дивани-Мирзә Әли Мө'чүз Шәбүстәри, Тәбриз.
Мирзә Әли Мө'чүз Шәбүстәри, Тәзә тапылан ше'рләр, Тәбриз, 1979.
Шәбүстәрли Мирзә Әли Мө'чүз, Тазә вә чап олмамыш әсәрләри, үчүнчү чилд, Тәбриз, 1980.
Хәндан Ч. Әдәбијјатымызын дүнәни вә бу күнү, Бакы, 1980.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.
Һүсејнов Ф. Сатирик күлүшүн гүдрәти, Бакы, 1981.

806—15

БАЈРАМӘЛИ АББАСЗАДӘ

(1859—1926)

Молланәсрәддинчи шаир Б. Аббасзадә «Һаммал» имзасы илә јаздығы сатирик ше'рләрлә XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында мәшһурдур. Әсәрләри узун заман мәтбуат сәһифәләриндә галмыш, илк дәфә 1948-чи илдә топланыб «Сечилмиш әсәрләри», сонра исә 1964-чү илдә «Сечилмиш ше'рләр» ады илә нәшр олунмушдур.

Б. Аббасзадә һәлә кәнч икән һәјатын мәшәггәт вә ачыларыны дадмыш, әдәбијјата да билаваситә һәјатын өзүндән кәлмишдир. О, Иран Азәрбајчанында, Сәраб јахынлығындакы Дүнни кәндиндә анадан олмушдур. Руһани тәһсили алмыш вә һәлә доғма јурдунда олдуғу илләрдә «Мирзә Күлзар» тәхәллүсү илә һәчвләр, сатирик парчалар јазмышдыр. XX әсрин әввәлләриндә Ирандакы ичтимаи-сијаси вәзијјәтлә әлагәдар олараг күзәраны пис кечән јерли чамаат иш вә чөрәк далынча Русијанын, Загафгазијанын шәһәр вә кәндләринә ахышырды. Мәшрутә ингилабы илләриндә халг азадлыг һәрәкатынын өнүндә кедән, шөһрәтли халг гәһрәманы Сәттар ханын мүчаһидләри илә чијин-чијинә мүбаризә мејданына атылан Б. Аббасзадә дә беләләриндән иди. Һәгигәтпәрәст, һәчвкү вә сатирик олдуғундан мүртәчеләр онун евини дәфәләрлә гарәт етмиш, шаир баш көтүрүб Шимали Азәрбајчана гачмаға мәчбур олмушдур. Бакыја кәлдикдән сонра Б. Аббасзадә ағыр зәһмәтә гатлашмагла, һамбаллыг етмәклә өмрүнү баша вурмушдур. «Һаммал» имзасы илә јазыб-јаратмасынын әсл сәбәби дә будур. 1924-чү илдә гәләмә алдығы «Сабирә нәзирә» ше'риндә о бу һәјат һәгигәтини бәдии һәгигәт дили илә белә ифадә етмишдир:

Әшһәдубиллаһүл-әлијјүл-әзим,
Милләти-Иранәм, а... иранлылар.
Мән дә сизин тәк кәзирәм чөлләри,
Саһиби-паланәм, а... иранлылар.

Бу кичик ше'р парчасында еһтијач гурбаны олан, вәтәниндән, елиндән дидәркин дүшән иранлыларын һәгир вәзијјәти һәм сатирик диллә, һәм һәзин, кәдәрли бир ше'ријјәтлә әкс олунмушдур. Шаир өз шәхси дәрдләрини, үрәк јанғысыны бөјүк бир халгын, мәмләкәтин үмуми фачиәси илә вәһдәтдә гәләмә алмышдыр. Б. Аббасзадә өз ше'рләрини «Молла Нәсрәддин»дә вә онун тә'сири илә чыхан бир сыра сатирик журналларда чап етдирирди. Бунунла белә, әсәрләринин бир гисмини сатирик дејил, чидди планда јазмышдыр. Әсасән, Шимали Азәрбајчанда јазыб-јаратса да, Б. Аббасзадәнин јарадычылығында Иран мөвзусу мүһүм јер тутур ки, бу да тәбиидир. Чүнки өмрүнүн мүәјјән һиссәсини орада кечирмиш вә Иран Азәрбајчанындакы милли-азадлыг һәрәкатынын билаваситә иштиракчысы, шаһиди олмушдур. О бүтүн шүурлу һәјатыны мүбаризәјә һәср едән, халг сәадәти јолунда фәда олмағы өз идеалы билән шаирдир. 1909-чу илдә јаздығы «Һәллач» ше'риндә Һаммал халг азадлығы уғрунда дөјүшән чәсур әскәр олмагла фәхр едир, вәтән вә милләт јолунда өлүмә кетмәји шәрәфли бир иш кими вәсф едир:

Мән рузи-әзәлдән демишәм: әнчүмәнәм мән,
Кәр дөјсәлә, өлдүрсәлә дә, ничимәнәм мән...
Милләт јолуна өлмәјә һазыр кәфәнәм мән.

Вәтән һәсрәти, Иранын јохсул, мәзлум зәһмәт адамларынын талејини дүшүнмәк, онларын һүгуг вә һаггыны чәсарәтлә мүдафиә етмәк Б. Аббасзадә јарадычылығынын әсас мотиви, ана хәттидир. О, ајры-ајры шаһлара, хаганлара, мүртәче дөвләт вә дин хадимләринә һәср етдији әсәрләриндә дә һадисәләри Иран фүгәрасынын ачыначаглы талеји илә бағлајыр, Иран Азәрбајчаны халгынын дәрдләринә ағлајыр. Беләликлә, илк нәзәрдә фәрди сәчијјәли көрүнән, һәчв характери дашыјан ше'рләринә дә шаир дәрин сијаси мәзмун вә идеја ашылајыр, онлары ичтимаи сатира сәвијјәсинә галдыра билир. Илк бахышда Б. Аббасзадәнин әсәрләри әксәрән Сабир вә Әли Нәзминин Ирана даир ше'рләрини хатырладыр. Һәтта бә'зи ше'рләриндә онларын гүввәтли әдәби тә'сири дујулур. Лакин бир һәгигәт вар ки, Б. Аббасзадә Иран вә Аразын о тајындакы Азәрбајчан һәјатыны онлара нисбәтән даһа дәриндән, даһа јахшы билир вә бу да онун јарадычылығына тә'сирсиз галмыр. Чанлы, тә'сирли бир ифадә формасы илә әкс етдирилән бу һәјат вә мәишәт тәрзи, мүбаризәләр, тәрәддүдләр, мәғлубијјәтләр онун ше'р күзкүсүндә даһа тәбии, инандырычы көрүнүр. Б. Аббасзадә ше'рләринин сәрлөвһәләри дә әксәрән Иранла әлагәдар сечилмишдир.

Шаирин «Иран һаггында», «Иранлыларын», «Иранлы олмасајды», «Доғрусу», «Бечәһәннәм», «Олачаг, олмајачаг» вә с.

әсәрләри ичәрисиндә өз ахычылығы вә рәванлығы, «Молла Нәсрәддин» үслубуна, шивәсинә даhа чох ујғунлуғу илә фәргләнән «Мәшрутә» адлы ше'рдир. Илhамла јазылмыш бу әсәр мәшрутә ингилабы вә онун нәтиҹәләрини, халгын, өлкәнин үмуми мәдәни, сијаси вәзијјәтини реализмин күчү илә, сатирик, јумористик бојаларла чанландырыр. Бу ше'рдә hәмчинин ајры-ајры синифләрин, ичтимаи тәбәгәләрин ингилаба мүнасибәти, гара гүввәләрин хәјанәти, халгын ачыначаглы вәзијјәти, үмидләр вә үмидсизликләр, арзулар вә hәсрәтләр чанлы, hәјати образларла әкс етдирилир:

Мәшрутә бизим чанымызы алды, дадушчан;
Аварә едиб чөлләрә дә салды, дадушчан.
Һәр јердә олур мејвәси ширин бу дирәхтин,
Иранда јетишмибдү hәлә калды, дадушчан?
Хан рүшвә вериб, молла алыб олду мувафиг,
Бир сөзлә көрүм милләтә нә галды, дадушчан?
Ханләр едибләр вәтәнә чохлу хәјанәт,
Исрафил ону сурдә дә чалды, дадушчан,
Дәҹҹал да едир ҹүмлә ишә инди дәхаләт,
Ганун ады дилләрдә фәгәт галды, дадушчан.

Узун мүддәт Бакыда јашаса да, Б. Аббасзадә өз талејини доғма јурдунун, халгынын талејиндән ајры дүшүнмүрдү. Вәтәндән узагларда вәтән дәрди даhа ағыр олур, тез-тез гөвр едир, онун ше'р рүбабыны дилләндирирди. Бу рүбабын симләриндә, адәтән, вәтән hавасы чалыныр, торпаг вә чөрәк hәсрәти илә гәлби алышыб јанан Иран кәндлисинин, дијарбәдијар кәзиб hамбаллыг, бичинчилик едән, Бакы нефт мә'дәнләриндә ағыр зәhмәтә гатлашан Иран фәhләсинин арзу вә истәкләри, «мәзлуманә фәрјады» ешидилирди. Одур ки, шаирин сатирасы мөвзудан, мәтләбдән, идејадан асылы олараг бә'зән күлүшдән көз јашына, ачы гәhгәhәләрдән иниләти вә сызылтыја кечир. Лакин фәрги јохдур, күләндә дә шаир вәтәндәки ичтимаи бәлалара, гәбаhәтләрә, әдаләтсизликләрә күлүр, ағлајанда да халгын түкәнмәз мүсибәтләринә, дәрдләринә ағлајырды. Башга көркәмли сатирикләрдә олдуғу кими, Б. Аббасзадәнин дә поезијасында бәдии үмумиләшдирмә, бир мисрада, штрихдә, кичик бир парча вә деталда бөјүк hәјати проблемә тохунмаг мејли күчлүдүр. Шаир «Фәрјади-мәзлуманә» ше'риндә бир иранлынын дилиндән гәлбиндән гара ганлар ахан бүтүн Иран фәгирләринин әләмини, гүссәсини, ағлар вә мискин вәзијјәтини бачарыгла үмумиләшдирир:

Олуб шуғлумуз аhү зар, ағларыг,
Бизә бәд кечир рузикар, ағларыг.
Јазаг дәрдимиздән сизә, ағлајын,
Сәфаләт ичиндә јашар, ағларыг,
Кечиб зүлм hәддән, әлач ејләјин,
Мәзалим әлиндән фәған, ағларыг.
Ачындан өлүр ҹүмлә әhли-вәтән,
Кәфән јох, галыр бимәзар, ағларыг.

Бу бир нечә сәтир Иранын о заманкы hәјаты, шаирин hәмвәтәнләри hаггында бир тарихчинин, бир сәјјаhын көрүб јаздыгларындан даhа чох шеј дејир. Шаир күчлү, тә'сирли вә ибрәтли бир лөвhә јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Нәсиби ачлыг вә сәфаләт олан бир халгын, мәмләкәтин түкәнмәз дәрдләринә ағлајыр, охуҹунун гәлбини риггәтә кәтирир. Вәтән әhлини бу ачыначаглы hала салан кимләрдир суалына Б. Аббасзадә јарадычылығында ајдын, конкрет ҹаваб тапмаг мүмкүндүр: «Ким гојуб зүлмүн бинасын әввәл? Иран ханлары». «Үммәтин башына нохта вуруб» учурума сүрүкләјән шаhлар, ханлар, моллалар онун әсас тәнгид hәдәфләри, мәнфи типләридир. Дини, иманы пула сатан «батини кафир» заhидләри шаир өлдүрүҹү, кәскин сатирик бир гәләмлә гамчылајыр. Вахтилә С. Ә. Ширванинин «Мүҹтәhидин тәhсилдән гајытмасы» сатирасында олдуғу кими, Б. Аббасзадә дә «Моллалар» адлы ше'риндә Иранда hәддини ашан руhаниләрә үз тутуб дејир:

Үммәтә јүз мин мәсәлә сөјләдиз,
Һансы мүәммалары кәшф ејләдиз?
Кәшфи-кәрамәтлә јери тејләдиз,
Ришеји-инсаны әҹәб пејләдиз!
Хәлгә, көрәк, индәјәчән нејләдиз?
Ај башы гырхыглар, узунбоғазлар?

Б. Аббасзадәнин поезијасы вәтәнин, халгын дәрдинә ағласа да, онда кәләҹәјә дә, өз халгына вә онун мүбаризә әзминә дә бөјүк инам вар. О, халгын көз ачмасыны, өзүнү танајыб сәфәрбәр етмәсини сәбирсизликлә көзләјир. Шаир өз әсәрләриндә мөhкәм әминдир ки, Сәттар ханын варисләри силаhы јерә гојмајачаг, азадлыг уғрунда мүбаризәни сон мәгсәдә гәдәр давам етдирәҹәкләр. Шаир тәкҹә Азәрбајҹанын, Иранын дејил, бүтүн мәзлум Шәргин талеји илә марагланыр, онун ниҹат јолуну дүшүнүр. Бу нөгтеји-нәзәрдән о да Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә Әли Нәзми кими, өз әсәрләри илә әсл бејнәлмиләлчидир, Б. Аббасзадә Шәрг мәзлумларынын фәна hалыны ачыб көстәрмәк, залымлар әлиндә гул олдуғуну онлара анлатмаг, hакимләр, истисмарчылар үзәринә гәзәб вә нифрәт алову јагдырмагла мәhдудлашыб галмыр. Шәргин әзилән күтләләрини мүбаризәјә чағырыр, өз тә'сирли ше'рләри илә онлара hәјат вә мүбаризә тә'лими верир. Бу ҹәhәтдән «Шәргин сәадәти» әсәриндәки интибаhа, мүбаризәјә чағырыш руhлу мисралар марагльдыр:

Шәргә hүрријјәт доғарса, мәнҹә, зәhмәтдән доғар.
Шә'нү шөвкәт бирлик етмәкдән, hәмијјәтдән доғар.
Әлдә ал бајраг, додагда, дилдә hүрријјәт сөзү.
Наил олмаг мәгсәдә, әлбәттә, гејрәтдән доғар.

Б. Аббасзадәнин бир чох әсәрләри форма әлванлығы, сәнәткарлыг бахымындан «Молла Нәсрәддин» ше'р мәктәби чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр вә чыха да билмәзди. Чүнки ондан да чох-чох гүдрәтли сөз усталары белә Мирзә Ҹәлилин, Сабирин әдәби тә'сириндән кәнарда гала билмирдиләр.

Бунунла белə, шаирин əсəрлəри ичəрисиндə «Сүпеһдар», «Аллаһү-ə'лəм», «Парисдəн Теһрана», «Мəшрутə» кими характерик фəрди чизкилəри илə фəрглəнəн ше'рлəр вардыр. Бу ше'рлəрин һəр бири өзүнəмəхсус орижинал шəкли хүсусијјəтə, вəзнə, аһəнкə, əдəби-бəдии вə сатирик манераја маликдир. «Аллаһү-ə'лəм» шифаһи халг əдəбијјатында кениш јајылмыш ана лајласы формасында, чох ојнаг, ритмик бир вəзндə јазылмышдыр. «Парисдəн Теһрана» сатирасы заһирəн фəрари Əһмəд шаһын дили илə башга бир һакими гамчылајыр, əслиндə исə көзəл бир əдəби приjом, орижинал күлүш үслубу, усталыгы илə онларын һəр икисини, бүтүн шаһлыг үсули-идарəсини кинајə објектинə чевирир. Сатирик поезијамызда марагглы ше'рлəрдəн сајылан бу əсəрин ики бəндини нəзəрдəн кечирəк:

Ирза хан, сəн мəшəди, мəн һачыјам,
Сəн елин гамчысы, мəн гырмачыјам.
Сəн бир аз чəп јүрүјəн,
Мəн дə бир аз гыјгачыјам.
Икимиз бир агачын мејвəсијик,
Нəлəнди сəн ширинсəн, мəн ачыјам?

Кəл бир аз əјри отур, дүз данышаг,
Шаһ сəн ол, ја мəн олум, вармы мараг?
Сөз кедир тахт илə тач үстə, гочаг.
Сəн бу тахтын тохусан, мəн ачыјам,
Икимиз бир агачын мејвəсијик?
Нəлəнди сəн ширинсəн, мəн ачыјам?

Бу ше'рдəки реализм күчү, һəјат һəгигəти, сатирик үмумилəшмə илə јанашы, хүсусилə ондакы ширинлик, дузлулуг, хəлгилик вə чанлы мүсаһибə характери сəнəткарлыг нүмунəси кими нəзəри чəлб едир.

XX əсрин əввəллəриндə јазыб-јарадан сатирик шаирлəр мүаширəлəрдəн вə нəзирəлəрдəн дə чох заман əдəби васитə кими истифадə едирдилəр. Бу, һəр шејдəн əввəл, онларын əгидə, мəгсəд, мəслəк бирлијиндəн ирəли кəлир, бир-биринин фикрини, амалыны гүввəтлəндирир, тəнгид һəдəфинə даһа өлдүрүчү зəрбə ендирмиш олурду. Б. Аббасзадəнин бөјүк халг шаири Сабирə нəзирə олараг јаздыгы «Јанғылы вулкан да вар», «Əшһəдүбиллаһүлəлијјүл-əзим» ше'рлəри дə бу характердəдир. Б. Аббасзадəнин «Əму», «Əссəбрү мифтаһүлфəрəч», «Əһмəд шаһын Ирана телеграфы» əсəрлəри көркəмли сатирик Əли Нəзмијə нəзирəдир. Əли Нəзминин:

Мəн истəмирəм, гој баба, Иран сизин олсун,
Вердим сизə, бу кишвəри-виран сизин олсун —

бејти илə башланан сатирасы Б. Аббасзадəнин гəлəминдə, демəк олар ки, ејни аһəнк, вəзн, үслуб вə мəзмунда сəслəнир:

Чыхдым арадан, сəфһеји-дөвран сизин олсун,
Мəн истəмədим, кишвəри-Иран сизин олсун.

Əлбəттə, бу сəчијјəли нəзирəлəр Б. Аббасзадə јарадычылығында чох аз јер тутур.

Əли Нəзминин Гəрб империалистлəринин Шəргдə, хүсусилə дə Иранда мүстəмлəкəчилик сијасəтини сатира дили илə гамчылајан «Əнчүмəн» (1908) адлы ше'ринə нəзирə олараг Һаммал «Шаһəншаһын консулу» (1924) ше'рини гəлəмə алмыш, о да американ, инкилис вə алман гəсбкарларынын гарəткарлыг нијјəтини һəмвəтəнлəринə ачыб көстəрмишдир. Белəликлə, шаир истəр орижинал ше'рлəриндə, истəр нəзирəлəриндə, истəрсə дə мəнзумə вə чидди ше'рлəриндə јалныз бир мəгсəд излəмиш, халгын тəрəггиси вə сəадəти јолунда гəлəм чалмышдыр. Б. Аббасзадəнин əдəби ирси јохсул күтлə ичəрисиндəн чыхмыш, зəһмəт адамларынын арзу вə истəклəринə тəрчүман олан мүбариз, вəтəнпəрвəр бир шаирин јашамаға гадир əсəрлəриндəн ибарəтдир.

Вəтəн ешги, ел дəрди илə алышыб јанан фүгəра шаири Һаммалын кечдији чəтин, кешмəкешли һəјат, мүбаризə вə јарадычылыг јолу онун садə, мə'налы мисраларында ајдын рəсм олунубдур:

Үрəјим парчаланыб дағда битəн лалə кими.

ƏДƏБИЈЈАТ

А б б а с з а д ə Б. Сечилмиш əсəрлəри, Бакы, 1948.
А б б а с з а д ə Б. Сечилмиш ше'рлəр, Бакы, 1964.
З а м а н о в А. Əмəл достлары, Бакы, 1979.
Х ə н д а н Ч. Əдəбијјатымызын дүнəни вə бу күнү, Бакы, 1980.

Үчүнчү фәсил

РЕАЛИСТ-МААРИФПӘРВӘР ӘДӘБИЈЈАТ

Ијирминчи әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан реалист јазычыларынын бир һиссәси мәтбуат, нәшријјат әтрафында топланмышды, бир һиссәси дә даһа чох сәһнә, театр саһәсиндә чалышырды (Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов вә б.). Үчүнчү гисим јазычылар исә маариф, тә'лим-тәрбијә мөвзулары үзрә, ушаг әдәбијјаты саһәсиндә чалышырдылар. Бу мүәллим-јазычыларын бүтүн јарадычылыг фәалијјәти мәктәб, маариф тәләбләринә ујғунлашдырылмышды. Һәмин јазычылар гәләмләри илә мәктәбдәки әмәли мүәллимлик фәалијјәтләрини тамамлајырдылар. Әдибләримиз маарифин, мүәллимин, мәктәбин һәлледичи ишини, интибаһ јолунда ән бөјүк васитә олдуғуну дүшүндүкләри үчүн мәктәб ишинә бөјүк әһәмијјәт верир вә бу јолда вар гүввәләри илә чалышырдылар. Буна көрә дә, һәмин јазычыларын јарадычылығында маариф угрунда, мәктәб, тәрбијә уғрунда мүбаризә башлыча јер тутурду. Бу јазычылар молланәсрәддинчиләр кими сатира јолу илә кетмирдиләр. Доғрудур, бунлар да тәнгиди реалистләр кими көһнә һәјаты рәдд едир, чәһаләтә ејни дәрәчәдә нифрәт едир, кечмиш чәмијјәтин јыхылмасына, халгын јахасыны фанатизмдән гуртармаға чалышырдылар. Анчаг бунларын јолу, үслубу, тәсвир саһәси молланәсрәддинчиләрдән сечилирди.

Азәрбајчан тәнгиди реалистләринин бөјүк хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, онлар көһнә дүнјаны јыхмаг, чәмијјәти хилас етмәк јолунда фәдакарлыгла чалышмышлар. «Молла Нәсрәддин» вә онун бөјүк мәктәби һәјатымызы, чәмијјәтимизи бу көһнәлик чәнкәлиндән хилас етмәјә, феодал мүнасибәтинин чиркин, фәлакәтли олмасыны һамыја баша салмаға, бүтүн пәрдәләри галдырмаға, һәјаты чылпаглығы илә, һәгигәти ачылығы илә көстәрмәјә, адамлары ајылтмаға, сајыг салмаға чалышмышдыр.

Романтикләрин — М. Һади вә А. Сәһһәт мәктәбинин тәсвир саһәси исә бамбашга иди. Бу шаирләрин чоху хәјали кәләчәји тәрәннүм едирдиләр. Мүасир чәмијјәтдә көрдүкләри чиркин вә фәлакәтли сәһнәләрә нифрәтлә кифајәтләнмир, үзләрини кәләчәјә тутуб романтик чағырышларла мәшғул олурдулар. Онлар кечмишин изтираблы һәјатына гаршы үмидли, шад вә парлаг бир аләм гојурдулар.

Маарифпәрвәр реалистләр нә кечмишин тәнгидинә о гәдәр алудә, нә дә кәләчәјин хәјалларына о гәдәр мәфтун идиләр. Онлар ән чох ади, һәјати мәишәт гајғыларыны гәләмә алыр, кәләчәји јаратмаг үчүн һәр кәсдән, һәр шејдән әввәл мәктәбә мурачиәт едирдиләр. Мәктәби нәинки мәдәнијјәт, интибаһ үчүн, һәтта ичтимаи гурулушу дүзәлтмәк үчүн дә әсас васитә сајырдылар. Мәктәбин әһәмијјәтини һәддиндән артыг бөјүдүр вә гуртулуш јолуну бурада көрүрдүләр.

Маарифпәрвәр реалистләрин көркәмли нүмајәндәләриндән Сүлејман Сани Ахундову, Абдулла Шаиг Талыбзадәни, Султанмәчид Гәнизадәни, Рәшид бәј Әфәндијеви, Ибраһим бәј Мусабәјову көстәрмәк олар. Шәфигә ханым, Мәһәммәд Гарајев кими маариф мөвзуларында ушаг һекајәләри јазан вә сонралар јазычылыгдан әл чәкән мүәллим-мүәллифләр дә вар иди.

Бу јазычыларын мәгсәди, мәфкурә истигамәти, фәалијјәт саһәси, һәтта мөвзу даирәси бир иди. Бунларын чоху (Сүлејман Сани, Абдулла Шаиг) заманәсинин зијалы аиләсиндән чыхмыш адамлар идиләр. Бу әдибләрин ән әсас фәалијјәт саһәси вә мејданы мәктәб иди. Өзләринин кечдији тә'лим-тәрбијәдән фәргли олараг бу јазычылар «үсули-чәдид» мәктәбинин, јени гајда илә тәһсил вә тәрбијәнин гызғын тәрәфдары идиләр. Бу јолда әлләриндән кәләни сә'ји әсиркәмирдиләр.

Сүлејман Сани Ахундов Гори дарүлмүәллимининдә тәһсилини битирәндән сонра өмрүнү мәктәб јолунда гојмушду. О, мүәллимликлә бәрабәр јазычылыгла да мәшғул олурду. Хүсусилә, «Мәктәб» мәчмуәсиндә нәшр етдирдији «Горхулу нағыллар» о заман охучуларын бөјүк һүсн-рәғбәтинә сәбәб олмушду. Ушаг әһвалируһијјәсини билмәк, тәрбијә үсулларына бәләдлик вә сәнәткарлыг мәһарәти сајәсиндә Сүлејман Сани көзәл мәзмунлу һекајәләр јарадырды.

Тифлис мүһитиндә бөјүјүб јетишмиш, атасындан Шәрг әдәбијјатыны, Сә'ди, Моллаји Руми кими тәрбијәви әдәбијјат мүәллифләрини дәриндән өјрәнән Абдулла Шаиг һәм ше'р, һәм дә нәср саһәсиндә чалышараг маарифи тәблиғ едирди. О, ширин, мәлаһәтли бир дил илә Азәрбајчан һәјат вә мәишәтинин көзәл чәһәтләрини гәләмә алыр, охучусунда һәјата мејл, јашамаг ешги, һәјат не'мәтләриндән фајдаланмаг һәвәси ојадырды.

Султанмәчид Гәнизадә көркәмли маариф, мәктәб хадими олмагла јанашы, һәм дә бәдии әдәбијјат саһәсиндә фәалијјәт көстәрирди. «Кәлинләр һәмајили» романы, башга халгларын әдәбијјатындан етдији тәрчүмә вә тәбдилләр, һәмчинин ушаглар үчүн јаздығы әсәрләрлә елми, маарифи, мәктәби дөнмәдән тәблиғ едирди.

Маарифпәрвәр јазычы Рәшид бәј Әфәндијевин рус әдәбијјатындан тәрчүмәләри, оријинал ше'рләри, комедијалары илә мүәллимлик фәалијјәти арасында сых вәһдәт вар иди.

Ибраһим бәј Мусабәјов мәктәб, тәһсил вә јени һәјат әламәтләринин Азәрбајҹан анләсинә, кәнҹләринә нечә тә'сир бағышладығыны тәсвир едән кичик һекајәләр јазырды. Пулун вә сәрмајәнин төрәтдији бәдбәхтликләри тәсвир едир, ата-аналары, кәнҹләри әхлаг көзәллијинә, пак мәишәтә чағырырды.

Молланәсрәддинчиләр өз мәфкурәләрини мәтбуат вә китаб васитәсилә јајырдыларса, маарифпәрвәр реалистләр мәктәб васитәсилә јајырдылар. Мәктәб бунлар үчүн ән бөјүк вә ән мүнасиб аудиторија иди. Онлар бурада ше'рләрини охујур, һекајәләрини дәрс китабларына салыр, драмларыны мәктәб сәһнәләриндә тамашаја гојурдулар. Маарифпәрвәр реалистләр јүксәк вә мүгәддәс һиссләри јени нәслә вермәк, вәтән өвладыны јени, мәдәни үсулла тәрбијә едиб јетишдирмәк үчүн һәр васитәдән фајдаланырдылар.

СҮЛЕЈМАН САНИ АХУНДОВ

(1875—1939)

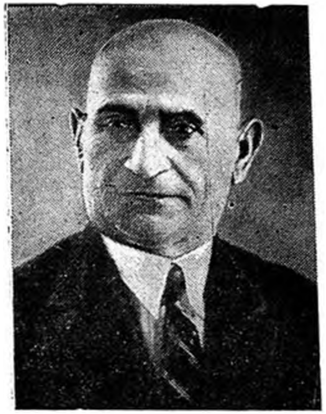

Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти тарихинә реалист драматург вә насир, көркәмли ушаг јазычысы кими дахил олан С. С. Ахундовун әдәби-бәдии ирси гијмәтли вә зәнкиндир. Онун јарадычылыг јолу XX әсрин илк рүбүнү, синфи вурушлар вә зиддијјәтләрлә сәчијјәләнән илләрини, һәмчинин Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин ијирми илини әһатә едир. Бу мүһүм ичтимаи-тарихи мәрһәләләр әдибин јарадычылығында дәрин из бурахмыш, әсәрләриндә реалист планда әкс олунмушдур.

С. С. Ахундов 1935-чи илдә өз тәрчүмеји-һалыны јазмышдыр. Мүәллифин «Сечилмиш әсәрләри»нә (1951) дахил олан бу сәнәддән өјрәнирик ки, о, 1875-чи илдә Шуша шәһәриндә доғулмуш, ушаглығыны орада кечирмишдир. Он јашында икән дајысынын көмәклији илә Гори мүәллимләр семинаријасы јанында ибтидаи мәктәбә дахил олур, 1894-чү илдә Гори семинаријасыны мүвәффәгијјәтлә битириб мүәллимлик фәалијјәтинә башлајыр. Педагожи саһәдә илк аддымларыны Сүлејман Сани Бакыда атыр; әввәлләр сырави мүәллим, сонра мәктәб директору олур. О да А. Шаиг, С. Гәнизадә, М. Ә. Сабир вә башгалары кими халг маарифинин инкишафы јолунда бир чох чәтинликләрлә гарпылашыр. Бүтүн һәјаты боју һәм мaариф, мәдәнијјәт, һәм дә әдәбијјат ҹәбһәсиндә чалышыр, гәләм чалыр. Кәнҹ нәслин јени руһда тәрбијәси уғрунда, керилик вә эталәтин арадан галдырылмасы јолунда ҹидди сә'ј көстәрир. Мәктәбләрин еһтијаҹыны нәзәрә алараг С. С. Ахундов өз һәмкарлары илә бирликдә дәрсликләр, програмлар һазырламагла јанашы ушаглар үчүн көзәл, тәрбијәви характерли һекајәләр дә јазыр, ушаглара мәхсус «Мәктәб», «Дәбистан» журналларында бәдии әсәрләри илә фәал иштирак едир.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти галиб кәлдикдән сонра С. С. Ахундов Шушаја кедәрәк, бир мүддәт маариф шө'бәси мүдири вәзифәсиндә ишләјир, сонра јенидән Бакыја гајыдыб мүәллимлик сәнәтини давам етдирир. 1920-ҹи илдән сонра көркәмли маариф хадими вә јазычы Сүлејман Санијә халг вә дөвләт гајғысы артыр. Онун әдәби-бәдии вә елми-педагожи фәалијјәти Совет дөвләти тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилир, 1932-чи илдә әдибә әмәк гәһрәманы фәхри ады верилир. Көркәмли јазычы 1939-ҹу илдә үрәк хәстәлијиндән вәфат етмишдир.

* * *

С. С. Ахундов, һәр шејдән әввәл, халг мүәллими, маариф ҹәбһәсинин мүҹаһиди иди. О, елми, маариф вә мәдәнијјәти атәшин бир үрәклә тәблиғ едир, бәдии әдәбијјатын да вәзифәсини ән чох бунда көрүрдү. Одур ки, әдәбијјата аловлу бир маарифпәрвәр кими кәлән Сүлејман Сани бәдии јарадыҹылығынын әсас истигамәтини дә халгын маарифләнмәси, интибаһы вә јүксәлишинә доғру јөнәлтмишди. Сүлејман Сани XIX әср реалист Азәрбајҹан вә рус әдәбијјатынын мүтәрәгги ән'әнәләри илә бағлы олан бир јазычыдыр. Керилијә, ҹәһаләтә, наданлыға гаршы мүбаризәдә театрын ролуна бөјүк әһәмијјәт верән әдиб јарадыҹылыға драм әсәри илә башламыш вә 1899-ҹу илдә мәшһур «Тамаһкар» пјесини јазмышдыр. Адындан мә'лум олдуғу кими, бу әсәр тамаһкарлыға, хәсислијә гаршы јазылмыш, инсан тәбиәтинин бу мәнфи ҹәһәтини. күлүш васитәсилә тәнгид етмишдир. Тәбиидир ки, бу биткин вә мараглы пјес бирдән-бирә јарана билмәзди. Маарифпәрвәр јазычы Абдулла Шаигин хатирәләриндән ајдын олур ки, Сүлејман Сани һәлә Гори семинаријасында охудуғу илләрдән бәдии јарадыҹылыг саһәсиндә мүәјјән гәләм тәҹрүбәсинә малик имиш: «Габаглар бир јазычы кими ону анҹаг «Тамаһкар» адлы пјеси илә танырдым. Бир күн мәни отағына апарыб, Гори семинаријасынын сон синфиндә икән русча јазмыш олдуғу өз тәәссүратыны охуду. Бу кичик әсәр олдугча тәмиз вә ҹошғун һисс илә јазылмышды. Онун «Тамаһкар» адлы пјесиндән даһа чох бунун хошума кәлдијини сөјләдим. «Сәндә јазычы руһу, јазычы истe'дады, јазычы гәләми вар», — дејә ону чох јазмаға тәшвиг етдим». С. С. Ахундов мүасир охуҹуја илк бәдии әсәри кими мә'лум олан «Тамаһкар» пјесиндән әввәл (тәәссүрат шәклиндә олса да) бәдии сөз сәнәти аләминдә гәләмини сынамыш вә сонраки әдәби фәалијјәти үчүн мүәјјән зәмин јаратмышдыр. «Тамаһкар» исә онун илк мүвәффәгијјәтли бәдии әсәридир. Габагҹыл рус вә Авропа әдәбијјатынын чохәсрлик тәҹрүбәсиндән, мүәллими М. Ф. Ахундовун драм жанры барәдә гијмәтли нәзәри фикирләриндән, зәнкин комедија јарадыҹылығындан истифадә едән кәнҹ драматург илк әдәби фәалијјәтә сәһнә әсәри илә башламыш, мөвҹуд иҹтимаи мүһитдә инсан шүурунун ојанмасында, керилик, ҹәһаләт вә авамлыға гаршы јени фикирләр,

дујғулар ојатмагда театрын мүсбәт, нәҹиб тә'сирини јүксәк гијмәтләндирмишдир.

«Тамаһкар» пјесинин мөвзусу јени дејилди. Лакин бу мөвзуну сечиб ишләмәкдә Сүлејман Сани әсла сәһв етмәмишди. Инсан тәбиәтинин елә мүһүм хүсусијјәтләри вар ки, бүтүн дөврләрдә орижинал сәнәт әсәри үчүн мөвзу ола биләр. Ону ишләјиб јүксәк сәнәт нүмунәси сәвијјәсинә галдырмаг, һәлә өзлүјүндә анҹаг хам материал олан бир мөвзуну көзәл бәдии абидәјә чевирмәк гәләм саһибинин истe'дад вә сәнәткарлыг мәһарәтиндән асылыдыр.

Тамаһкарлыг, хәсислик, пахыллыг, һијләкәрлик, худбинлик вә с. мәнфи кејфијјәтләри инсан тәбиәтиндән силиб атмаг бир дөвр әдәбијјатынын, бир нечә гүдрәтли сәнәткарын иши дејилдир. Демәк олмаз ки, М. Ф. Ахундовун Һаҹы Гарасындан сонра Һаҹы Мурадын бир бәдии образ кими јаранмасына нә еһтијаҹ? Ајдындыр ки, онлардан һәр бири мүәјјән тарихи шәраитдә фәалијјәт көстәрән јүзләрлә ачкөз, тамаһкар вә пул дүшкүнүнүн типик сурәти, чанлы бәдии тимсалыдыр. Тамаһкарлыг, симичлик онларын үмуми ҹәһәтидир, лакин бунларын тәзаһүр формалары Һаҹы Гарада бир ҹүр, Һаҹы Мурадда исә башга шәкилдәдир. Хәсислик инсан тәбиәтинин елә шикәст ҹәһәти вә гәләм әһли үчүн елә түкәнмәз үмумбәшәри мөвзудур ки, сәнәт вә әдәбијјат, бәдии күлүш вә сарказм өз тәнгид охуну һәмишә она доғру јөнәлтмиш вә јөнәлдәҹәкдир.

С. С. Ахундовун «Тамаһкар»да јаратдығы хәсис сурәти XIX әсрин сону, XX әсрин илк илләринин јетирмәсидир. Азәрбајҹанда капиталист иҹтимаи мүнасибәтләринин, буржуа әлагәләринин јарандығы, пулун, сәләмчилијин тәдриҹән кениш мејдан алдығы дөврүн типик бәдии сурәтидир. Онун әсас идеалы варланмаг еһтирасы, инандығы, пәрәстиш етдији шеј исә пулдур. Сәрвәтини артырмаг, бу мәгсәдлә һәр ҹүр рәзаләтә әл атмаг онун варлығына һаким кәсилмиш, һәјат мәрамына чеврилмишдир.

Дүнја әдәбијјатынын башга мәшһур хәсис сурәтләри Шејлок («Венетсија таҹири»), Гарпагон («Хәсис»), Һаҹы Гара («Һаҹы Гара») кими онун да үрәји, нәбзи гызыл ҹингилтиси илә һәмаһәнк дөјүнүр, о да пул сандығы әтрафында јарпаг тәк әсир, әлләри гојнунда јухусуз кечәләр кечирир. Бу онун хошбәхтлији дејил, фаҹиәсидир. Тамаһкарлыг, һәдсиз сәрвәт она мә'нәви пучлуг вә бәдбәхтлик кәтирмишдир.

Пула олан гызғын, һәдсиз еһтирасын тә'сири илә Һаҹы Мурад инсана мәхсус јахшы нә варса, һамысыны итириб онлара зидд мәнфи кејфијјәтләр газанмышдыр.

Карл Маркс буржуа ҹәмијјәтиндә пулун мәнфи, дәјишдириҹи, позуҹу хасијјәтини белә сәҹијјәләндирмишдир: «Пул фәрдијјәти позғунлашдырмаг демәкдир. О, фәрдләри өз әксләринә чевирир, онлара тәбиәтләринә зидд олан хасијјәтләр верир. Бундан сонра о бу позуҹу гүввә симасында инсанын иҹтимаи вә саирә мүнасибәтләринин әлејһинә чыхыр. Пул вәфаны вәфасызлыға, севкини нифрәтә, нифрәти севкијә, хејири шәрә, шәри хејрә, ағаны нөкә-

рə, нөкəри ағаја, ағылсызы ағыллыја, ағыллыны ағылсыза чевирир»[1].

Дүнја әдәбијјатында јаранмыш бир сыра классик хәсис сурәтләри сон дәрәчә һәјати олан бу даһијанә фикри бир даһа тәсдиг едир. Һачы Мурадын аиләсиндә биз мәһз белә бир мәнзәрә илә үз-үзә кәлирик. Һачы Мурад да өз хәсис сәләфләри кими пул дүшкүнү, вар-дөвләт һәрисләринин тимсалы кими нәзәримиздә чанланыр, буржуа-мүлкәдар мүһитиндә пулун инсанлара вердији һәгир сифәтләри реал шәкилдә әкс етдирир. Пјесин јазылдығы илләрдә, буржуа чәмијјәти шәраитиндә белә реал вә типик хәсис сурәтинин јарадылмасы кәнч јазычынын һәјата дәриндән нүфуз етдијини, инчә, һәссас мүшаһидәчилијини, реализм чәбһәсиндә дурдуғуну көстәрир.

«Тамаһкар» мүәллифинин илк бәдии әсәри олса да, драматуржи чәһәтдән биткин, сәнәткарлыг бахымындан мәгбулдур. Аилә-мәишәт чәрчивәсиндә чәрәјан едән һадисәләр беш пәрдәдә тамамланыб һәлл олунур. Әсәр комедија жанрынын тәләбләрини јахшы мәнимсәјән кәнч бир драматургун гәләминдән чыхмыш, сәһнәмизи јадда галан сурәтләрлә зәнкинләшдирмишдир. Комедијанын гәһрәманы Һачы Мурад тамаһкарлығы илә бүтөв бир ичтимаи тәбәгәни, сәләмчиләр зүмрәсини бәдии шәкилдә реал әкс етдирир. Пулун, көһнәлијин әсири олан Һачы Мурадын тимсалында Сүлејман Сани үмумиләшмиш, типик, мәнфи инсан характери јаратмышдыр.

Јығдығы пуллары нөкәрләрдән, һәтта өз доғма гызындан белә кизләдән, пула гысганчлыг азарына тутулан Һачы Мурад, Мирзә Фәтәлинин Һачы Гарасына, Молјерин Гарпагонуна бәнзәсә дә, өзүнәмәхсус орижинал мәнфи хүсусијјәтләрә малик типдир. О елә дүнјакир вә хәсисдир ки, јеканә вариси Күлзары евиндән узаглашдырыб, бачысы Шәрәф ханымын хәрчи илә бөјүдүр. Әсәрдә Күлзар вә дикәр кәнчләрин Һачы Мурада гаршы гојулмасы драматургун күчлү јенилик дујғусундан ирәли кәлир. О, пјесин мәнфи гәһрәманына гаршы көһнәлијә дүшмән олан јени гүввәләрин биркә сә'јини, галиб кәлмәк әзмини, онларын хош арзуларынын рајиһәсини ајдын тенденсија илә тәсвир едир, һадисәләри онларын үстүнлүјү шәраитиндә баша чатдырыр ки, бу да драматургун демократик фикир вә әгидәсини нүмајиш етдирир.

Әсәрдә Һачы Мурад чох заман тәкләнир, онун тамаһкарлығы, симичлији нөкәр Гулудан тутмуш өз гызы Күлзара, бачысы Шәрәф ханыма вә Күлзарын севкилиси Имрана гәдәр һамыны дүшүндүрүр. Һамы онун гарасына данышыр, она аси олур, һәр шеји үзүнә дејир. Әсәрин илк сәтирләриндән тамаһкарлығы көрүнән һачы, ејни заманда, әсас күлүш һәдәфи олур, кетдикчә даһа шиддәтли күлүш објектинә чеврилир. Һачынын һәр бир һәрәкәти — истәр вар-дөвләт, дүнјада јашамағын мә'насы, мәһәббәт вә евләнмәк барәдә дүшүнчәси, истәрсә дә адамлара мүнасибәтиндә мәһдудлуг, лагејдлик, ибтидаилик, күчлү шәхси мәнфәәт һисси дәрин мә'налы күлүш доғурур.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, в двух томах, том первый изд.-во «Искусство, М., 1957, сәһ. 170.

Јазычы бир маарифпәрвәр зијалы, мүәллим кими, охучу вә тамашачыны бу гәнаәтә кәтирир ки, Һачы Мурадын фачиәсинә сәбәб илк нөвбәдә онун наданлығы, күтбејинлијидир. Һачынын зеһнини күтләшдирән пул, сәрвәтсә, ону бүтүн инсани дујғулардан мәһрум едиб, мә'нәви чәһәтдән зәлил һала салан гаранлыг мүһитдә елм вә мәдәнијјәтә биканә олмасы, кор кими галмасыдыр.

Һачы Мурада көрә, хошбәхтлијин ачары вар-дөвләтдә, дүнја малындадыр, мадди зәнкинлијә малик олан һәр кәс хошбәхтдир. Јохсуллары исә һеч адам чәркәсинә гојмаға дәјмәз.

Бөјүк сәрмајә саһиби олдуғу үчүн Һачы Мурад өзүнү хошбәхт зәнн едир, гызыны да варлы бир адама әрә вермәклә «хошбәхт» етмәк истәјир.

Драматург анчаг пулуну, сәрвәтини артырмаға чан атан Һачы Мурадын симасында о заманкы чәмијјәтин кимләри али мәгама јетирдијини, шәхси ләјагәтин пуч олуб кетдијини реал васитәләрлә өн плана чәкир. Бу чәмијјәтдә ким сәха саһибидир, гәлби һәјата, инсанлара сәмими, һуманист дујғуларла долудур, онун пулу јохдур, күзараны дөзүлмәздир: Гулу, Имран, Күлзар, Шәрәф ханым вә башгалары чәмијјәтин белә үзвләридир. Әксинә, шәрәфсиз, мәсләксиз вә мүсбәт идеалсыз һәјат сүрән Һачы Мурад, Мәһәррәм бәј кимиләри алтун көлүндә үзүрләр. Вагифин мәшһур сөзләри илә десәк, бурада «алиләр хаки-мәзәлләтдә, дәниләр мө'тәбәр»дир.

Әкәр М. Ф. Ахундовун хәсис Һачы Гарасы сандыға долдурдуғу пуллары тачирликлә, сөвдәкәрликлә јығмышса, «Тамаһкар» комедијасынын гәһрәманы хәзинәсини башгаларынын зәһмәти һесабына, јетимләрин малыны гармаламагла, сәләмчиликлә топламышдыр. Онун нә јолла варландығыны Һачы Салеһ белә изаһ едир: «Сәнин једијин, ичдијин ит ганындан да мурдарды, чүнки оғурлугла, гачаглыгла, јетимин малыны мәнимсәмәклә јығылыбдыр».

Һачы Мурад әјри јолла јығдығы пулу өзүнә һалал билир, һәтта бу пулла Кәрбәла зијарәтинә кетмәк истәјир. Нөкәрләрин, гоһумларын тикәсини сајыр, Күлзарын һамама кетмәси үчүн пул гыјмыр, чајы гәндсиз ичмәји лазым билир, көз ағрысынын чарәсини аз јемәкдә көрүр, доғма бачысы онун евинә гонаг кәләндә көзү дөрд олур. О, һәтта Мәһәррәм бәјин көндәрдији нөкәр Әлигулудан (Теһран лотусу Сәфдәрдән) хүсуси еһтијат вә мәгсәдлә сорушур: «Де көрүм јемәкдән пәркарсан, ја јох?»

Вар-дөвләти һәддән ашан Һачы Мурад өмрүндә гонағын нә олдуғуну билмир, билмәк дә истәмир. Одур ки, гонагпәрвәр Имраны көрмәјә көзү јохдур. Пула олан һәрислик Һачы Мурадын гәлбиндә мәһәббәт һиссини боғуб мәһв етмишдир. О, һеч кими

көрмәк истәмир, адамлар онун көзүнә гарәтчи сифәтиндә, гулдур чилдиндә көрүнүрләр. Һачы анчаг тәнһалығы севир, пул сандығыны јерә басдырыб үстүндә әјләшир, харабада бајгушу, хәзинә үстүндә әждаһаны хатырладыр. Һачы Мурадда тамаһкарлыг о дәрәчәдә күчлүдүр ки, Күлзары севкилиси Имрана дејил, гоча, лакин чох зәнкин олан Мәһәррәм бәјә вермәклә вар-дөвләтини бир аз да артырмаг истәјир. Онун гансызлығы, гәддарлығы, аталыг һиссиндән мәһрум олдуғу бу јердә даһа габарыг көрүнүр. Артыг о, бир арвад дәллалы, гадын азадлығы вә арзуларынын дүшмәни кими чыхыш едир.

Јазычы бүтүн пјес боју кәнч нәслин нүмајәндәләрини Һачы Мурада гаршы гојур. Кәнчләр Һачыја, үмумијјәтлә, көһнәлијә, тамаһкарлыг вә хәсислијә гаршы, бир гәдәр пассив олса да, әввәлдән-ахыра е'тираз мөвгејиндә дајанырлар. Тарихи шәраитлә әлагәдар олараг, бу е'тираз кәскин мүбаризә сәвијјәсинә галха билмир, јалныз дар аилә чәрчивәсинә сығыныб галыр.

Пјесдә апарычы хәтләрдән бири пула архаланан гүввәләрлә тәмиз, саф мәһәббәтә инананларын, көһнә илә јенинин, варлы илә јохсулун, хәсислә сәхавәтлинин үз-үзә кәлмәсидир. Пул долу сандығын үстүндә отуран Һачы Мурад белә һесаб едир ки, мәһәббәт өзү дә пулдан ибарәтдир; вар-дөвләтдән асылыдыр. Чүнки о бу үлви инсани һиссә пул кисәси архасындан, алтун көзү илә бахыр. Һачы өз гызы Күлзары «кәдәнин биринә» — Имрана вермәји алчаглыг, шәрәфсизлик билир. Мәһәррәм бәј исә јохсул Имрана нисбәтән күчлү, вар-дөвләт саһибидир, әлавә олараг һеч кәси јохдур, өләндә Һачы онун вариси ола биләр. Тамаһкарын нијјәти беләдир. Мәһәррәм бәј дә өз нөвбәсиндә Күлзарла она көрә евләнмәк истәјир ки, гызын атасы Һачы Мурад өлән кими ев-ешијинә, вар-дөвләтинә саһиб олсун. Нечә дејәрләр, даш гајаја раст кәлмишдир. Һачы Мурадла Мәһәррәм бәјин сөвдәләшдији сәһнә комедијанын ән мараглы вә шән күлүшә сәбәб олан епизодларындандыр. Бу сәһнәдә һәр ики гочанын симичлији, хәбислији вә ријакарлығы даһа габарыг көрүнүр, онларын мә'нәви пучлуғу усталыгла ачылыр.

Комедијадакы персонажларын гәлбиндә ики чүр мәһәббәт һакимдир: пула, дүнја малына мәһәббәт; бир дә инсана, инсанлыға мәһәббәт. Һачы Мурадла Мәһәррәм бәјдә инсана мәһәббәт нәинки көрүнмүр, бәлкә бу һагда һеч тәсәввүр дә јохдур, пула мәһәббәт исә ситајишә, күчлү, вәһши еһтираса чеврилмишдир. Тәбиәтчә бир-биринә чох ујғун кәлән бу ики адамдан бири — Һачы Мурад һаггында Имран јахшы дејир: «Онун мә'шугәси пулдур. Онун намазы сандыгдыр ки, күндә беш дәфә дуруб баш чәксин. Онун Кә'бәси мүчрүдүр ки, күндә једди дәфә башына доласын».

Мәһәррәм бәј дә тәхминән ејни тәбиәтә, хисләтә маликдир. Комедијанын финалында Күлзарын севкилиси Имрана гошулуб гачдығыны ешидәндә Мәһәррәм бәј бирчә буну дејир: «Әлимдән мал-дөвләт чыхды». Сәрвәт ашиги, гадын дәллалы олан һәрис

бәјләрин мәнфи характерини ачмаг үчүн драматург һәгигәтә тутарлы ифадә едәп садә бир чүмлә илә кифајәтләнмишдир.

Комедијада Һачы Мурад вә Мәһәррәм бәјин пис нијјәтләринә, ријакар әмәлләринә гаршы Имранла Күлзарын мүгәддәс, үлви арзулары гојулмушдур. Онларын мәһәббәти пул һөкмранлығынын тәһлүкәсинә мә'руз галмышдыр. Лакин бир-биринә тәмәннасыз, саф бир ешглә бағланан ики кәнч өз дүшмәнинин јахшы мүәјјән едир, вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарыр. Нә еһтијач, нә јохсуллуг, нә чансыхычы мүһит, нә Һачынын пул күчүнә вердији зоракы һөкмләр онларын ирадәсинә үстүн кәлир. Онлар сәадәт вә хошбәхтлијин әсасыны вар-дөвләтдә, пулда јох, тәмиз мәһәббәтдә, јохсуллуг шәраитиндә олса да, бир-биринә говушмагда көрүрләр. Бу мәгсәд уғрунда вурушда пул һакимијјәтинә, сәрвәт зоракылығына үстүн кәлирләр. Тамаһкарлығын әксинә олараг, онлар пулу, вар-дөвләти бәдбәхтлијин, мәһәббәти исә хошбәхтлијин мәнбәји һесаб едирләр.

С. С. Ахундов да дөврүнүн башга габагчыл зијалылары кими чәмијјәтин инкишафында, халгын мәдәни јүксәлишиндә аилә сәадәтинә, гадын азадлығы мәсәләсинә нечә гајғы вә һәссаслыгла јанашдығыны әкс етдирир. Күлзар атасыны мәһәббәтдән хәбәрсиз, меһрини анчаг пула салан бир тамаһкар кими таныјыр, онун бүтүн чиркин әмәлләринә, гәддарлығына гаршы «белә атаны нечә севмәк олар» дејир. Күлзар да бибиси Шәрәф ханым кими ачыг фикирли, ајдын дүшүнчәлидир, о, атасындан јох, бибисиндән тәрбијә алмышдыр. Мәһәррәм бәјин вар-дөвләтинә дә, өзүнә дә онлар ејни дәрәчәдә нифрәт едирләр. Онлар гадын, аилә, евләнмәк һаггында көһнәлмиш мүсәлман тәсәввүрүнә, алгысатгы ән'әнәсинә зиддирләр. Мүһүм чәһәт одур ки, атанын һөкмү гыз үчүн еһкам дејилдир, әсл ганун үрәјин тәләбидир. Күлзар да мәһз гәлбинин сәсинә гулаг асыр, ону ағушуна чәкмәк истәјән гызылын сәсинә мәһәл гојмур. Беләликлә, јазычынын јаратдығы мүсбәт гадын сурәтләри өз ачыг фикри, чәсарәти илә сечилир, тамаһкарлығын, көһнәпәрәстлијин дүшмәни кими чыхыш едирләр.

Комедијада һадисәләрин мүсбәт планда һәлл едилмәсиндә, мәнфи сурәтләрин күлүнч һала дүшмәсиндә гадын сурәтләринин хидмәти аз дејилдир. Онлардан һадисәләрин чәрәјанына бир гәдәр кеч дахил олан Шәрәф ханым даһа чәсарәтли вә тәчрүбәлидир. Шәрәф ханым он ики ил сахлајыб тәрбијә вердији Күлзары хәсис атанын јанында гојуб кетмәк истәмир. Пул, сәрвәт, дәбдәбә үзәриндә гурулан аиләнин кәләчәјинә шүбһә илә бахыр. Күлзарын бош үрәкли Мәһәррәм бәјә дејил, истәклиси Имрана верилмәси јолунда фәаллыг көстәрир. О, чох јохсул күзәран кечирсә дә, өзүнү дүнјанын хошбәхт адамы сајыр. Шәрәф ханымын касыблығына, әринин еһтијач вә јохсуллуг ичиндә кечән һәјатына Һачы Мурадын кинајәли ишарәси бу намуслу, көзү-көнлү тох гадыны һиддәтләндирир: «Мән әримдән чох разыјам. Өзүм дә чох хошбәхтәм ки, аллаһ мәни бу чүр адама гисмәт едибдир. Дүнја

886—16

малы бир пуч шејдир. Кедәр дә, кәләр дә. Әр одур ки, гара күндә арвад илә јолдаш олуб, бир-биринә чан дејиб чан синдәләр».

Шәрәф ханым бунун там әксини дүшүнән гардашына һирсләнир вә ајдын дәрк едир ки, тәмәни илә гурулан бир аиләнин үзвләринә бу көзәл һисс — сәмими јолдашлыг, достлуг һисси јаддыр. Она көрә дә аилә, өвлад, јолдашлыг, достлуг, еһтијачы олана әл тутмаг вә с. хејирхаһ ишләрдә Шәрәф ханым өз гардашына зидд чәбһәдә дајаныр.

Пјесин шүурда из бурахан сурәтләриндән бири дә Һачы Мурадын нөкәри Гулудур. О, чох һазырчавабдыр, ағасыны јахшы таныјыр, онун бүтүн һәрәкәтләрини һәссаслыгла изләјир, ити, кәскин репликалары илә Һачынын тамаһкарлығыны вә хәсислијини амансыз шәкилдә гамчылајыр. Әсәрин башланғычында биз, Һачы Мурадын нечә хәсис бир тип олдуғуну Гулунун мә'налы монологундан өјрәнирик. Сонра бүтүн һадисә боју о, ағасынын гәниминә чеврилир, нәтичәдә дә ондан һәм өзүнүн, һәм башга кәнчләрин интигамыны алыр. Һачы Мурад Гулунун чевиклијини, дирибаш вә һәссас олдуғуну көрүр, анчаг ондан еһтијат едиб, сзиндән узаглашдырыр. Һачы Мурада гаршы даим күлүш охласы јағдыран Гулунун сәррас сөзләри һәдәфә јахшы дәјир. Комедијада тамаһкар типи күлүш објектидирсә, Гулу күлүшү идарә едән, күлүшүн истигамәтини мүнтәзәм сурәтдә Һачы Мурадын үстүнә јөнәлдән, чәмијјәтин ашағы тәбәгәсинә мәнсуб инсанлары тәмсил едән бир сурәт кими нәзәри чәлб едир. Гулу мадди чәһәтдән нә гәдәр јохсулдурса, мә'нәви бахымдан бир о гәдәр зәнкиндир, охучу вә тамашачыларын нәзәриндә Һачы Мураддан чох-чох јүксәкдә дурур. Онун бүтүн һәрәкәт вә данышыглары бизи Һачы Мураддан ибрәт көтүрмәјә, мә'нәви сафлыг вә дахили зәнкинлији милјонлардан үстүн тутмаға чағырыр. Бу, јазычынын мүсбәт сурәтләр васитәсилә тәлгин етдији әсас идејадыр. С. С. Ахундовун «Тамаһкар» комедијасы дил-үслуб хүсусијјәтләринә көрә дә һәм орижинал, һәм дә садәдир. Азәрбајчан театры сәһнәсиндә мөһкәм јер тутмуш һәмин әсәр бу күн дә уғурла тамашаја гојулмагдадыр.

«Тамаһкар»дан сонра С. С. Ахундов «Түрк бирлији», «Дибдат бәј» кими кичик пјесләрини јазыр. Бу әсәрләрдә о, буржуа чәмијјәтинин башга рәзаләтләрини — икиүзлүлүк, шөһрәтпәрәстлик, ловғалыг, аварачылыг кими јарамазлыглары ачмаға, дамғаламаға сә'ј едир. Һәр ики әсәрин ады истеһза илә сечилмишдир. «Түрк бирлији»ндә драматург, мүсәлман буржуа нүмајәндәләри арасындакы нифагы, рә'ј вә мәсләк ихтилафыны әкс етдирир. Һејдәргулу ағанын чар думасына сечилмәјә шөһрәт хатиринә чан атдығыны, зәһмәткеш күтләјә зидд һәрәкәтләрини тәнгид едир. Бир пәрдәлик «Дибдат бәј» комедијасында исә Сәфдәргулу бәјин садәлөвһ һәрәкәтләрини, депутат сечилмәк хүлјасы илә вар-јохдан чыхмасыны сәһнәдә чанландырыр. «Тамаһкар» пјесиндә олдуғу кими, бурада да бәјләр нөкәрләрин дили, һәрәкәти илә ифша едилир. Нөкәр сурәтләриндән Нәби, Чәби вә Ованесин гаршылыглы мүкалимәләри, тәглидчи ојунлары васитәсилә јазычы ағаларын түфејли һәјатыны, гумарбазлығыны, шөһрәтпәрәстлијини вә һеч бир мәнсәбә лајиг олмадыгларыны бәдии чәһәтдән үмумиләшдирмәјә чалышыр. Меһди бәј, Вәли бәј, Рүстәм бәј, Саша бәј тәрәфиндән әлә салынан Сәфдәргулу бәј шәхси мәнфәәт вә рәјасәт хәстәлији учундан күлмәли вәзијјәтә дүшүр, анчаг јаланчы «дибдат бәј» олараг галыр.

Бу комедијалар һәчмчә кичик олса да, буржуа һәјатындан реал, инандырычы, ајдын штрих вә чизкиләр верир, јазычынын тенденсијасыны, һәјат һәгигәтинә һәссас мүнасибәтини әкс етдирир. Истәр «Тамаһкар», истәрсә дә сонракы кичик пјесләр драматургун илк гәләм тәчрүбәләри олдуғундан бу әсәрләрдә ибтидаилик, мүкалимә вә монологларда бә'зән зәифлик, тәһкијәјә мејл вә с. сәнәткарлыг гүсурлары көзә дәјир.

С. С. Ахундовун сосиалист ингилабындан әввәлки јарадычылығында бәдии нәср даһа кениш вә мүһүм јер тутур. О, реалист бир насир кими 1905-чи илдән сонра фәалијјәтә башламыш вә ширин тәһкијәли, орижинал бәдии нәсри илә бундан әввәлки драм јарадычылығыны узун заман көлкәдә гојмушдур.

Заманын башга габагчыл сөз усталарынын әсәрләриндә олдуғу кими, Сүлејман Санинин дә јарадычылығында ингилаб һәрәкатынын һәлледичи тә'сири олмушдур. 1905-чи ил һадисәләри, һәмчинин дөврүн ингилаби рус әдәбијјаты әдибин мөвзу даирәсинә, бәдии әсәрләринин идеја вә үслуб хүсусијјәтләринә өз мүсбәт тә'сирини көстәрмишдир. Јазычы 1936-чы илдә гәләмә алдығы «Галиб Максим Горки» адлы мәгаләсиндә дејирди: «Кәнчлијимдә ики бөјүк сима тә'сири алтында хејли галдым. Бунлардан бири Лев Толстој, дикәри Максим Горки иди. Лев Толстојун аллаһпәрәстлији руһума ујмадығына көрә кет-кедә ондан узаглашдым. 1905-чи ил ингилабы биләррә мәни Толстојдан узаглашдырыб, Максим Горкинин тутдуғу јола салды».

Әдибин 1905-чи илдә јаздығы «Көвкәби-һүрријјәт», «Јуху», «Гонаглыг» һекајәләри бөјүк пролетар јазычысы М. Горкинин ингилаби пафослу, романтик үслуба малик һекајәләри илә јахындан сәсләшир. Әдибин сәмими е'тирафы да бунунла әлагәдардыр. 1905-чи илә гәдәрки әсәрләриндән фәргли олараг, С. С. Ахундов бу һекајәләриндә аилә-мәишәт чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, бөјүк ичтимаи мәсәләләр әтрафында дүшүнүр, чәмијјәт һадисәләрини, ингилаби мүбаризәни, ајры-ајры синиф вә тәбәгәләрин чәмијјәтдәки мөвгејини гәләмә алыр, гаранлыгдан ишыға чыхыш јолларыны дүшүнүр.

«Көвкәби-һүрријјәт» һекајәси зәһмәткеш күтләнин чаризмә гаршы азадлыг мүбаризәсинә һәср едилмишдир. Әдиб һадисәнин тәсвиринә Шәрг әдәбијјаты үчүн сәчијјәви олан бир тәһкијә формасында, халг нағылы шәклиндә башлајыр. Шималда јашајан бөјүк бир халгын дәрдини, әләмини, ишкәнчәли һәјатын тә'сириндән адамларын он сәккиз јашына чатмамыш гочалдығыны марaглы бир тәрздә нагыл едир. Халг өз дәрдинә чарә ахтарыр:

чарә дөјүшдә, мүбаризәдә, халгын дүшмәнләринә, истисмарчы синфи тәмсил едән әфсанәви дивләрә гаршы вурушда танылыр. Үмумхалг мүбаризәси сајәсиндә азадлыг улдузунун габағындан гара булудлар говулур, халг сәадәтә говушур. Әдиб көвкәби-һүрријјәт дедикдә ингилабы, азадлығы нәзәрдә тутур, чәтинликдән гуртармаг јолуну биркә мүбаризәдә көрүр. Һекајәнин сонунда мүәллифин 1905-чи ил рус ингилабына, бу ингилабын мүвәггәти мәғлубијјәтиндән доған халг кәдәринә ишарә етдији ајдын көрүнүр: «Лакин шадлыглары артыг давам етмәди. Бир мүддәт кечәндән сонра гара булудлар көвкәби-һүрријјәтин үзүнү тутуб, ону јенә пүнһан етди». Әдибин азадлыг идеалларыны, халгын истәк вә арзусуну әкс етдирән бу һекајәдә көвкәби-һүрријјәт халг сәадәтини, ингилабы; гара булудлар исә иртичә гүввәләрини тәмсил едир. Беләликлә, әсәр шифаһи халг әдәбијјатында олдуғу кими, хејирлә шәрин үзләшдирилмәси, мүбаризәси фонунда, гүввәтли контраст әсасында јазылмышдыр.

1905-чи илдә јаздығы һекајәләр С. С. Ахундов јарадычылығынын мәфкурә истигамәти үчүн дә јени, бәлкә дә бир дөнүш иди. О, көркәмли бир маарифпәрвәр, садә халг мүәллими кими вәтәнин көјләриндәки гара булудлары дағытмаг, ишыглы дүнјаја чыхмаг, азадлыға говушмаг јолуну елмдә, маарифдә көрүр, халгы охумаға, китабдан, гәзетдән фајдаланмаға чағырырды. С. С. Ахундов форма, композисија вә сүжетдә јекнәсәглијә јол вермир, нәср әсәрләринин охунаглығыны, чазибәдарлығыны артырмаға чалышырды. Әдибин илк һекајәләриндән һәр биринин өзүнәмәхсус орижинал формасы вардыр. «Көвкәби-һүрријјәт» халг нағылы тәрзиндә, «Јуху» рө'ја, «Гонаглыг» исә бәдии мүкалимә шәклиндә јазылмышдыр. «Гонаглыг» һекајәсиндә јазычы «һөкумәтин сүтуну кимдир?» суалыны ортаја атыр вә ајры-ајры ичтимаи тәбәгәјә мәнсуб адамларын чавабы илә охучуну таныш едир: бәј, тачир, алим, руһани, забит—һәр кәс өз зүмрәсини һөкумәтин сүтуну кими гәләмә вермәјә чалышыр. Лакин онлардан һеч биринин фикри әдиби тә'мин етмир. О, сон сөзү зәһмәткешләрин нүмајәндәсинә — гоча бир кәндлијә верир: «Еј ағалар, дүзүнү ахтарсаныз, һөкумәтин сүтуну биз кәндлиләрлә о ган-тәр ичиндә јүк дашыјан фәһләләрдир. Биз әкмәсәк, бичмәсәк, онлар да ишләмәсә, һеч бир һөкумәт јашаја билмәз». «Гонаглыг» әсәринин әсас идејасы бурада өзүнү көстәрир. Әдиб белә бир һәјат һәгигәтини дә өн плана чәкир ки, гонаглыгда нә фәһлә вар, нә дә кәндли, күнләрини ејш-ишрәтдә кечирәнләр исә кеф һавасына өзләрини һәтта һөкумәтин сүтуну билирләр. Јазычынын зәһмәткеш халга мүнасибәти, онун чәмијјәтдә өзүнә лајиг јер тутмасы идејасы һекајәдә реал вә инандырычы тәсвир олунмушдур. С. С. Ахундовун илк һекајәләри мүһүм ичтимаи проблемләрдән бәһс етсә дә, һәчмчә чох кичикдир. Лаконизм, јығчам сүжетдә дәрин фикир јүрүтмәк, тәфсилат вә тәфәррүатдан гачмаг бу әсәрләрин мәзијјәтидир.

«Бу һекајәләрдә һәјат вә мәишәт сәһнәләри тәфсилаты илә алынмамышдыр. Бурада башлыча чәһәт мүхтәсәр әһвалатын бир хәтт, бир ишарә вә бә'зән илдырым кими јаныб-сөнән бир ишыгла верилмәсидир. Анчаг бу ишыг бир курултунун, бир туфанын әламәтидир. Бу һекајәләрдә адамларын да һәјаты бир хәтт илә, бир ишарә илә верилмишдир. Бурадакы адамлар ади адамлар дејил... Биз онларын симасыны, шәклини, гијафәсини, үз-көзләринин рәнкини көрмүрүк. Нечә кејиндикләрини дә билмирик. Анчаг илк танышлыг дәгигәләриндән... биз бу адамларын гәлбини көрүрүк. Онлар һәјәчанлыдырлар, мүнтәзирдирләр. Онлар санки бөјүк фыртыналардан чыхмыш һејрәтли хәбәрләр кәтирәчәк олан бир кәминин тамашасына дурмушлар. Онлар үфүгә, рузикара, күнәшә бахырлар. Јалныз кәмидәки јолдашларынын, јалныз өзләринин дејил, бүтүн чәмијјәтин талејини һәмин бу рузикарда, бу күнәшин шүаларында көрүрләр» *(Мир Чәлал)*.

«Горхулу нағыллар» реалист әдәбијјатымызын тарихиндә С. С. Ахундову бир һекајәчи, насир кими даһа чох танытмышдыр.

«Горхулу нағыллар» силсиләсинә әдибин беш әсәри дахилдир: «Әһмәд вә Мәлејкә», «Аббас вә Зејнәб», «Нурәддин», «Гарача гыз», «Әшрәф». Балачаларын һәјатындан бәһс едән бу әсәрләр шакирдләрин бәдии охуја олан еһтијачы, естетик тәрбијәси илә әлагәдар олараг халг нағыллары формасында јазылмыш, ушаглара мәхсус «Мәктәб» журналында 1912—1914-чү илләрдә чап олунмушдур. Һекајәләрдән дөрдү гәзет охумағы, маарифи, мәдәнијјәти чох севән, балаларынын тә'лим вә тәһсилинә билаваситә нәзарәт едән Һачы Сәмәд адлы бир кишинин дилиндән нағыл олунур. Онун балача оғлу Мәммәдлә гызы Фатмаја данышдығы әһвалат кечмишин ачыначаглы һәјат тәрзиндән алынмыш вә ушаглары ваһимәјә салан һадисәләрлә зәнкиндир. Она көрә дә әсәрләр «Горхулу нағыллар» адланыр.

«Әһмәд вә Мәлејкә» һекајәсиндә әдиб балача охучуларын диггәтини Нурәддин адлы јохсул бир кишинин аиләсинә јөнәлдир. Нурәддин еһтијач үзүндән арвады Хәдичәни, ушаглары Әһмәдлә Мәлејкәни кәнддә гојуб кәсбкарлыг үчүн шәһәрә кедир. Онун фачиәли өлүмү, онсуз да еһтијачда олан аиләни диләнчи көкүнә салыр. Бу аиләнин тимсалында әдиб мөвчуд феодал һәјатынын ачыначаглы, мискин мәнзәрәсини реал әкс етдирир, јохсулларын һалына ачыјыр. Әсәр еһтијач вә ачлыға гаршы мәләкләрдән имдад көзләјән Хәдичәјә вә онун бир тикә чөрәјә мөһтач олан ушагларына охучуда дәрин рәғбәт һисси ојадыр. Нәтичәдә, бу аиләјә көмәк әли узадан сәјјаһ Чәмаләддин бир инсанпәрвәр кими рәғбәт газаныр, учалыр. Бунунла да јазычы балача ушагларда, мәктәблиләрдә саһибсизләрә, еһтијач ичиндә оланлара көмәк етмәк кими һуманист дујғулар тәлгин едир. Һадисәни данышан Һачы Сәмәд өз ушагларына бир тәрәфдән һәјаты, онун чәтинликләрини өјрәдир, ибрәт дәрси верирсә, дикәр тәрәфдән дә онларда бу хејирхаһ сәјјаһын рәһмдиллијинин, көзәл инсани сифәтләрини көрмәк истәјир. Әдиб кичик охучуларына санки белә дејир: һәјатда хејирхаһ, көзәл нијјәтли инсанлар аз дејил,

онлардан өјрәнмәк, нүмунә көтүрмәк лазымдыр. Беләликлә, инсанпәрвәрлик идејасы, һәјатда мәләкләрин дејил, анчаг инсанларын хиласкар олдуғу фикри һекајәнин башлыча гајәсинә чеврилир.

Классик Азәрбајчан әдәбијјатында савадсызлыг наданлығын, вәһшилијин мәнбәји кими һәлә С. С. Ахундовдан әввәл М. Ф. Ахундовун, Н. Вәзировун, Ә. Һагвердијевин, Н. Нәримановун әсәрләриндә тәсвир олунмушдур. «Аббас вә Зејнәб» һекајәсиндә Сүлејман Сани дә бу мүһүм ичтимаи проблемә тохунур, Сәфәр адлы бир гулдурун фанатизми, наданлығы: гардашынын интигамыны алмаг еһтирасы үзүндән бөјүк бир кәндин виран галмасыны, Аббас вә Зејнәб адлы заваллы бачы-гардашын фачиәли өлүмүнү тәсвир едир. Һекајәнин тәрбијәви тә'сири савадсызлыға, керилик вә мәдәнијјәтсизлијә гаршы мүбаризә мотивләриндә тәзаһүр едир. Һадисәни данышан Һачы Сәмәд вә онун ушаглары горхулу нағылларын үмуми, мүштәрәк образларыдыр. Һачы Сәмәд һадисәләри нағыл етдикчә она мүдахилә едир, бу вә ја дикәр бир мәтләбә өз мүнасибәтини дә билдирир. Мәсәлән, «Аббас вә Зејнәб» һекајәсинин әввәлиндә вәһшилик вә гулдурлуғун сәбәбини о белә изаһ едир: «Гулдурлар елмсиз, тәрбијәсиз тајфадан чыхарлар. Һејванын вәһшиси гурд, пәләнк вә шир олан кими, инсанын да вәһшиси бунлардыр... гулдурлар, онлардан нечә гат рәһмсиз, инсафсыз вә залымдырлар». Беләликлә, әдиб ушагларда охумаға, елм вә тәһсилә мараг, керилик, савадсызлыг вә бундан төрәјән вәһшилијә исә нифрәт һисси ојатмаға чалышыр, онлары гулдур, чаһил Сәфәрин һәрәкәтиндән ибрәт көтүрмәјә чағырыр.

«Аббас вә Зејнәб» дә «Әһмәд вә Мәлејкә» һекајәси кими садә, рәван, ширин бир дил вә үслубда јазылмышдыр. Лакин биринчи әсәрдә усталыгла верилән зәнкин тәбиәт тәсвири һекајәнин бәдии тә'сир даирәсини хејли кенишләндирир. Нағыл үслубу, орижинал композисија вә форма да мүәллифин тәһкијәсинә хүсуси рөвнәг верир, һекајәләрин ширин охунмасына сәбәб олур. Јазычы өз кичик јашлы гәһрәманларынын чанлы бәдии портретини јарадыр. Аббас илә Зејнәбин заһири портрети аз сөзлә, лакин бир рәссам һәссаслығы илә чәкилмишдир: «Аббас узун бојлу, назик бәдән, ағ бәнизли, ала көзлү, хошсифәт бир ушаг иди. Зејнәб гарагаш, гаракөз, долубәдәнли, узун сачлы, гырмызы јанаглы бир гыз иди». Әдиб балача гәһрәманларыны белә дәрин бир мәһәббәтлә васф едир, онларын көзәллијини, мә'сумлуғу, күнаһсызлығы илә фачиәли өлүмү арасында тә'сирли бәдии тәзад јарадыр. Һәлә һекајәнин әввәлиндә вәһши һәрәкәтләрин, ган давасы, нәсил интигамы кими феодал адәтләринин сәбәбини керилкдә, савадсызлыгда көрән әдиб, финалда да охучулары бу барәдә дүшүнмәјә сөвг едир: «Һејванлар вә гушлар инсанларын вәһши һәрәкәтиндән елә хофә дүшмүшдүләр ки, һәлә чүр'әт едиб јуваларындан чыха билмирдиләр. Ај јаваш-јаваш галхыб, гәмкин-гәмкин инсанларын тутдуғу вәһши әмәлләрә бахырды».

Маарифпәрвәр әдиб бу тә'сирли лөвһә илә охучуну белә гәнаәтә кәтирир ки, вәһшилији арадан галдырмаг, халгын мәдәни јүксәлиши наминә кәнч нәсли охутмаг, јени вә саглам руһда тәрбијә етмәк лазымдыр.

С. С. Ахундов «Горхулу нағыллар»да тәрбијәни, хүсусилә сағлам аилә тәрбијәсини инсан һәјатыны истигамәтләндирән мүһүм амилләрдән бири кими тәсвир едир. Бу чәһәтдән әдибин «Нурәддин» һекајәси даһа сәчијјәвидир. «Әһмәд вә Мәлејкә», «Аббас вә Зејнәб» әсәрләриндә олдуғу кими, «Нурәддин» һекајәсинин гәһрәманы да јохсул тәбәгәдән сечилмиш, һадисә јетим ушагларын һәјатындан алынмышдыр. Әсәрин сүжет хәтти «Јахшылыг елә, әвәзини көрәрсән», «Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир, јаманлыға јахшылыг әр кишинин ишидир» кими халг мәсәлләри әсасында гурулмуш, һекајә бу фикри тәсдиг едән һәјат һадисәләринин бәдии ифадәсинә чеврилмишдир. Әсәрдәки әһвалатларын бир-бири илә сых рабитәдә инкишафы мүәллифин әввәлчәдән нәзәрдә тутдуғу фикри, нијјәти тәсдиг едән мараглы финалла нәтичәләнир. Әдибин јаратдығы типик, мүкәммәл мәктәбли сурәти (Нурәддин) јахшы аилә тәрбијәси көрмүш ушагдыр. Бу тәрбијәнин мүсбәт тә'сири һәјатда онун јолуна ишыг сачыр. Атасы Һачы Нәсир маарифи севән, рәһмдил адамдыр, анасы Һәлимә көзәл, хошхасијјәт, һәлим тәбиәтли бир гадындыр. Һәлә әсәрин әввәлиндә Һәлимә истәкли өвладынын бојнундан ипәјә бүкүлмүш бир китаб асыр ки, бөјүјәндә охусун. Бу, Һачы Нәсирин јахшылығы әвәзиндә Рәһимин һәдијјә вердији «Күлүстан» китабыдыр. Санки маарифпәрвәр јазычы валидејнләрә ушагларын бојнундан дуа, көзмунчуғу әвәзинә китаб асмағы төвсијә едир. Ана вә атадан еркән јетим галан Нурәддин һәјат бир мәнкәнә кими сыхыр, бә'зән лап бәдбинләшдирир, әлдән-әлә, һалдан-һала салыр, чәтин имтаһанлардан кечирир. Ағыллы, горхмаз, дөзүмлү вә ирадәли Нурәддин валидејнләринин јахшылыг етдији адамларын көмәји сајәсиндә һәјатын сәрт сынагларындан чыхыр, өлүмдән хилас олур. Ата-анасынын өлүмүндән сонра јалныз талејин ағушуна атылан Нурәддини өкеј анасы Күлпәри нә васитә илә олур-олсун мәһв етмәк, вар-јохуна саһиб олмаг истәјир. Нурәддинин мүсибәтли күнләри, фачиәси мәһз бурадан башлајыр. Алчаг нијјәтләрини һәјата кечирмәкдә Күлпәријә әмиси оғлу, кәләчәк әри Әмираслан көмәк едир. Әмираслан һекајәдә наданлығын, тәрбијә вә тәһсилдән гачаң чаһилләрин типик сурәти, рәмзидир. О, гулдур вә чапгындыр, маарифә, мәктәбә биканәлик нәтичәдә ону шикәст, бәдбәхт едир. Онун зәннинчә, охујанлар ачиз вә горхаг олурлар. Бу чүрүк фикри әдиб, Нурәддинин ағыллы чавабы илә рәдд едир: «Хејр, сәһв едирсиниз, охумајан ушаг горхаг олар. Охујан ушағын елми олар. Һәр шејин сиррини биләр, она көрә дә горхмаз».

Һәм јаш, һәм дә дүшүнчә бахымындан бир-биринә зидд олан бу ики персонажын фикирләри арасындакы тәзадла јазычы мәктәб, маариф вә елм илә чәһаләти, керилик вә наданлығы муға-

јисә едир. О һәтта Аврола вә рус типли габагчыл мәктәбләри моллаханалара гаршы гојур, ушаглары јени үсуллу мәктәбләрә тәшвиг едир. Нурәддинлә Әмирасланын, Күлпәринин фикри, дүшүнчәси, һәјата, инсанлара мүнасибәти арасындакы зиддијјәт онларын аилә вә мәктәбдә алдыглары тәрбијәнин нәтичәси кими тәсвир олунур. Нурәддинин дүшмәнләри ондан олдуглары гәдәр дә һијләкәрдирләр. Онлар тәгсирсиз ушагы суда боғмаг, илана санчдырмаг, атдан јыхмаг, су гујусуна салмагла мәһв етмәк кими чинајәтләрә әл атырлар. Лакин Нурәддин талејин вә јахшы адамларын көмәји илә фәлакәтдән гуртарыр.

Һекајәдә гуллугчу Баһар, Күлпәринин атасы Имамверди баба тәмиз гәлбли, рәһмли, инсанпәрвәр адамлардыр. Имамверди баба јазычынын мәшһур «Гарача гыз» әсәриндә севә-севә тәсвир етдији Пири баба кими мүдрик, шәфаәтли гоча сурәтләри силсиләсинә дахилдир.

Әдибин һекајәләриндә белә ағсаггаллар балачаларын, хүсусән јетим вә кимсәсизләрин һимајәчиси, хиласкары, јолкөстәрәниләрдир. Онлар тәбиәти, битки вә һејванлар аләминин сирләрини садә, мараглы, чанлы тәһкијә дили илә ушаглара өјрәдирләр. Дүнјакөрмүш, мүдрик гочалар инсанлара да һәртәрәфли бәләддирләр, кимлә достлуг етмәк, һансы адамлардан узаг олмаг һаггында балача ушаглара ағыллы мәсләһәтләр верирләр. Нурәддинин гатилләр, фитнәкарлар әлиндән гуртарыб шәһәрә гачмасы, Чәннәтәли, Рәһим кими аличәнаб адамлара раст кәлмәси дә мәһз Имамверди бабанын хејирхаһ мәсләһәти илә олур.

Һекајәнин сонунда әдиб диггәти јенә дә башланғычдакы һадисәләрә јөнәлдир. Финалда Нурәддини һимајә едиб охудан, вахтилә онун атасындан јахшылыг көрән, әвәзиндә исә «Күлүстан» китабыны бағышлајан Рәһимдир. О, анчаг јахшылыға јахшылыг едир. Лакин һекајәдә јаманлыға гаршы да јахшылыг етмәк идејасы өн плана чәкилир. Нурәддин мә'руз галдығы һәдсиз зүлм вә ишкәнчәләрә рәғмән диләнчи вәзијјәтинә дүшмүш Күлпәринин тәгсириндән кечир, ону доғма бир ана кими һимајә еләјир. Әдиб буну да тәрбијәнин бәһрәси кими тәсвир едир. Мүбаризә, интигам әвәзиндә писликләрә гаршы күзәштә кетмәк, јахшылыг етмәк идејасыны ирәли сүрүр. Бу, әлбәттә, әсәрин дә, мүәллифин дә мәһдуд чәһәтидир. Истисмарчылыг, бәрабәрсизлик шәраитиндә һамыдан јахшылыг көзләмәјә үмид етмәк олармы? Јахуд бүтүн инсанлар јахшылыға јахшылыг едәрләрми? С. С. Ахундовун бу һекајәсиндә дөврүн дәрсликләриндән, Сә'ди јарадычылығындан кәлән бир нәсиһәтчилик вардыр. Әдиб өз гәһрәманыны мәктәблиләрә нүмунә көстәрир, онларда јахшылыг елә, әвәзини көрәрсән, пислијә гаршы да јахшылыг елә һиссини тәрбијә едир. Бу исә инсанын һәјат мүбаризәсини, чәтинликдән чыхыш јолу ахтармаг фикрини зәифләдир, ону талејин, гәзавүгәдәрин ихтијарына бурахыр. Үмумијјәтлә, «Горхулу нағыллар»да, о чүмләдән дә «Нурәддин» әсәриндә мүәллиф бир маарифчи кими чыхыш едир, чәмијјәтин һәјатында мүһүм рол ојнајан башга мүһүм амилләри нәзәрә алмыр, анчаг маарифин, тәрбијә вә тәһсилин тә'сиредичи күчүнә үстүнлүк верир.

«Әһмәд вә Мәлејкә», «Аббас вә Зејнәб», «Нурәддин», «Әшрәф» һекајәләринин композисијасында мүштәрәклик, үмумилик вардыр. Бу әсәрләрин һамысында һадисәләр ејни шәхсин дилиндән верилир, горхулу әһвалатлары динләјәнләр дә ејни ушаглардыр. Шүбһәсиз ки, мә'сум, кимсәсиз ушагларын, јохсул балаларынын ачыначаглы талеји фонунда һуманист идејалар тәрбијә едән Һачы Сәмәд, әдибин өзүнү тәмсил едир, онун оғлу вә гызы исә елмә, маарифә, әдәбијјата мараг көстәрән мәктәбли ушагларын үмумиләшмиш бәдии сурәтини тәчәссүм етдирир.

«Горхулу нағыллар» силсиләсиндә јүксәк идеја-бәдии хүсусијјәтләри илә мүәллифинә даһа бөјүк нүфуз газандыран «Гарача гыз» әсәридир. Гарача гыз — Туту талечә бундан әввәлки һекајәләрин гәһрәманларындан сечилмир. О да ушагкән ата-анасыны итирир, јадларын һимајәсиндә бөјүјүр, һәјатын ачысыны дадыр, кирпији илә од көтүрүр, бәрабәрсизлик дүнјасынын, һагсызлығын, әдаләтсизлијин гурбаны олур.

Әдиб «Гарача гыз» әсәриндә синфи бәрабәрсизликдән доған ичтимаи бәлалары реал бојаларла, ушагларын анладығы дил вә үслубда экс етдирмәјә чалышыр. Доғрудур, бу һекајәдә дә сөһбәт, әсасән, балачалардан кедир. Лакин сүжет хәтти тәдричән кенишләнир, тәрбијә проблеми, ағаларла, бәјзадәләрлә јохсулларын һәјатыны, һуманист адамларла јалныз өзү үчүн јашајанларын шәхси тәбиәтини әһатә едир. Бу тәбәгәләшмә вә бәрабәрсизлик Гарача гызла Ағча ханымын талеји, һәјат, мәишәт тәрзи фонунда бөјүјүб шахәләнир. онлардан һәр бири мөвчуд феодал ичтимаи мүһитинин мүәјјән, һәтта бири дикәринә зидд олан гүтбүнү тәмсил вә тәчәссүм етдирән биткин характерә, парлаг бәдии образа чеврилир. Гарача гызын ата-анасы (уста Зејнал вә Шәрәфнисә) тәбии фәлакәт нәтичәсиндә өлдүкдән сонра кимсәсиз ушаг бир гарачы дәстәсинин әлинә дүшүр. Дәрисинин рәнкинә ујғун олараг, гарачылар бу јетим чочуғун адыны Гарача гыз гојурлар.

Гарачы дәстәсинин башчысы Јусиф кобуд, рәһмсиз вә зүлмкар адамдыр. Гарача гызы көрмәк белә истәмир. Анчаг арвады Јасәмән Гарача гызын ојнајыб пул топламагла онлара хејир верәчәјини дедикдә Јусиф бу јетим гызы гәбул едир. Лакин јенә дә Јусиф Гарача гыза ағыр ишкәнчәләр верир. Јасәмән өлдүкдән сонра исә о, залым Јусифин сонсуз зүлм вә тәһгирләринә дөзмәли олур. Бүтүн бунлар һекајәдә тәсвир олунан һадисәләрин мүәјјән епизодудур. Гарача гызын әсас фачиәси, бу фачиә әтрафында чәрәјан едән мүрәккәб һәјат һадисәләри Јусифи ајы парчаладыгдан сонра даһа да дәринләшир, тә'сирли бир шәкил алыр. Хош күн үзүнә һәсрәт галан Гарача гыз јағышдан чыхыб јағмура дүшүр. Тәбиәтчә чох гәддар бир адам олан Һүсејнгулу ағанын ону мағарадан тапыб өз евиндә гуллугчу сахламасы Гарача гызын гара күнләринә башланғыч олур.

Реалист јазычы, Гарача гызла Һүсејнгулу аганын гызы Аҹча ханымын мүхтәлиф иҹтимаи тәбәгәјә мәнсублуғуну, бир-биринә зидд мәишәт шәраитиндә бөјүдүјүнү, буна көрә дә ајры-ајры характерә малик олдуғуну белә тәсвир едир: «Бу ики ушағын арасында бөјүк фәрг варды: биринин ата-анасы бәјзадә, о биринин исә јохсул иди... Биринин бахышы санки өзкәләри көмәјә, о биринин нәзәри исә һамыны говғаја чағырырды».

«Гарача гыз» һекајәсиндә диггәти ҹәлб едән мүһүм ҹәһәт варлылар вә јохсуллар, һакимләр вә мәһкумлар аләми, бунлардан һәр биринин өз тәбиәти, адәт-ән'әнәси, әхлагы, давранышлары вә с. проблемләрдир. Һүсејнгулу аға илә Пәриҹаһан ханым, Пири баба илә Гарача гыз ҹәмијјәтин әкс гүтбләринә мәнсуб реал сурәтләрдир. Биринҹиләр нә гәдәр зүлмкар, гәддар вә рәзилдирләрсә, сонракылар бир о гәдәр мүлајим, хошрәфтар, тәмиз үрәкли, инсанпәрвәр адамлардыр. Бәјзадәләр башгаларына диван тутмагдан, әзаб-әзијјәт вермәкдән, икинҹиләр јахшылыг етмәкдән, өзкәләрә јардым әли узатмагдан зөвг алырлар. Дүнја көрмүш, өмрүнү һакимләрә хидмәтдә кечирмиш Пири баба өз ағаларыны даһа јахшы танıјыр, онларын һејван тәбиәтини, вәһши еһтираслы, хәбис үрәкли олдугларыны, јохсулларла варлылар арасындакы дәрин учуруму вә фәрги Гарача гыза да баша салыр: «Гызым, онлар бәјдирләр, биз рәијјәт, онлар ағадырлар, биз нөкәр. Бизимлә онларын нә јолдашлығы».

Илк күнләр бу бөјүк һәгигәти јахшы дәрк едә билмәјән Гарача гыза сонралар һәр шеј ајдын олур. О көрүр ки, јохсуллар, рәијјәт ушаглары бәј гапысына ајаг баса билмир, бәј ушағы илә јанашы јол кедә, ојнаја билмир. Бурада нә исә кизли, анлашылмаз бир сирр вар. Гарача гыз өзү дә анҹаг Пири бабанын дахмасында ғалыр, Аҹча ханымла көрүшмәк она јасаг едилир.

Рәијјәти инсан јеринә гојмајан Һүсејнгулу аға арвадынын әксинә олараг, Гарача гызла Аҹча ханымын көрүшмәсинә шәраит јарадырса, буну, шүбһәсиз, өз гызынын хејринә едир. Әсәрдә бәјлијин чиркин әмәлләри, гејри-инсани хасијјәтләри, рәијјәтлә онлар арасындакы синфи зиддијјәтләр реалист бир сәнәткар гәләми илә инандырычы верилмишдир. Бу иҹтимаи мүнасибәтләр вә сосиоложи фәрг бәјзадәләрин хошбәхтлијинә, Гарача гызын бәдбәхтлијинә, вахтсыз өлүмүнә сәбәб олур. Әсәр ушагларда белә бир һисс ојадыр ки, әсл дост, башгасынын јолунда ҹаныны гурбан верән бөјүк гәлбли адамлар мәһз јохсуллар арасындан, әзиләнләр ичәрисиндән чыха биләр. Гарача гыз белә инсанлығын, достлуг вә фәдакарлығын характер нүмунәсидир. Аҹча ханымы илан вуранда Гарача гыз нә Һүсејнгулу аганын, нә дә Пәриҹаһан ханымын она етдији писликләри дүшүнүр. Ону дүшүндүрән анҹаг достлуг, сәдагәт хатиринә Аҹча ханымы өлүмдән гуртармагдыр. Одур ки, гызын јарасындакы илан зәһәрини сорур, ону јенидән һәјата гајтарыр, өзүнү исә бу јолда гурбан верир. Бу кимсәсиз гызын өлүмү Һүсејнгулу аға илә Пәриҹаһан ханыма әсла тә'сир етмир. Анҹаг Пири баба дәриндән сарсылыр, көз јашы

төкүб бу бәдбәхт гызчығазын фаҹиәли талејинә үрәкдән ачыјыр, өз хошбәхтлији үчүн јетим бир гызы мәһв едән зүлм јувасына лә'нәтләр јағдырыр. Гарача гызын һәјатынын сон күнләри, өлүм сәһнәси әсәрдә чох тә'сирли бир диллә тәсвир едилир. «Дахманын бүлбүлү учуб кетди», — дејә фәрјад едән Пири бабанын һалы охуҹунун гәлбини сарсыдыр.

Һүсејнгулу аганын арвады Пәриҹаһан ханым сәрт тәбиәтли гадындыр. О, Аҹча ханымын бир «гарачы гызы» илә достлуг етмәсинин гәти әлејһинәдир. Үмумијјәтлә, онун шәхси тәрбијә үсулу дәһшәтли дәрәҹәдә ағыр вә биртәрәфлидир. Пәриҹаһан ханым бу фикирдәдир ки, Гарача гыз кими јохсуллардан анҹаг пис хасијјәтләр төрәјә биләр, онларда инсана лајиг мүсбәт кејфијјәтләр, јахшы сифәтләр ахтармаг артыгдыр. Бу гәддар гадынын, һәмчинин Аҹча ханымы ҹидди режим алтында сахлајан мүрәббијәнин зиддинә олараг, ушаглар илк күндән бир-бири илә достлуг едирләр. Нә Пәриҹаһан ханымын һәдә-горхусу, нә мүрәббијәнин «дәмир интизамы», нә Һүсејнгулу аганын јохсуллара һәгир мүнасибәти, нә дә Пири бабанын нәсиһәтләри Гарача гызла Аҹча ханымын достлуғуна мане ола билир. Онлар, кизли дә олса, тез-тез көрүшүр, дәрдләшир, ојнајыб шәнләнирләр. Аҹча ханым Гарача гызы хошбәхт, өзүнү исә бәдбәхт һесаб едир. Чүнки онун мә'нәвијјаты буховланмыш, фикир вә дүшүнҹәләри сәрбәстликдән мәһрум едиләрәк дар чәрчивәјә салынмышдыр. С. С. Ахундов көзәл бир мүәллим-тәрбијәчи кими инсанын азад тәрбијәјә, коллективә олан мејлини әкс етдирир, инсанын инсанла үнсијјәтини, достлуг, јолдашлыг тәрбијәсини тәблиғ едир. Гарача гыз Пири баба илә чөлдә, бағда кәздикҹә арылар, гарышгалар, мејвә агаҹлары, һејванлар һаггында чох шеј өјрәнир ки, буну маарифпәрвәр әдиб тәрбијә системиндә мәгбул, һәтта зәрури шәрт һесаб едир.

Әдибә көрә, иҹтимаи мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг, ушаглар бир јердә јашаја вә тәрбијә олуна биләрләр. Јохсул балалары чох исте'дадлы, кениш вә тәмиз үрәкли, инсанпәрвәр олур ки, онлардан бир чох јахшы хасијјәтләр, көзәл әхлаги сифәтләр өјрәнмәк мүмкүндүр. Јазычы бүтүн әсәр боју белә бир әхлаги-педагожи фикри бәдии ҹәһәтдән әсасландырыр ки, һәјатда тә'лим вә тәрбијәнин бөјүк тә'сиредиҹи ролу вар, инсан тәрбијә васитәсилә истәнилән хасијјәт вә вәрдишләрә јијәләнә биләр. Һәјатда тәрбијәолунмаз характер, ислаһедилмәз инсан јохдур. Анҹаг тәрбијә зоракылыға, фалагга үсулуна дејил, ағыл вә тәмкинә, мүтәрәгги тә'лим системинә әсасланмалыдыр. «Гарача гыз» әсәринин әввәлиндә әдиб, Јасәмәнин дили илә-бу фикри белә ифадә едир: «Һејванла едилән рәфтар инсанла едилмәз, һејвана јоғун чубуг лазымса, инсана меһрибан рәфтар, мүлајим сөз лазымдыр».

Ушаг тәрбијәсиндә валидејнин, тәрбијәчиләрин ваһид тәләби принсипи дә һекајәнин бүтүн фабуласына һопмушдур.

«Гарача гыз» әсәри дә јазычынын башга реалист һекајәләри

кими ушаг тәхәјјүлү, ушаг әһвали-руһијјәсинә мүвафиг бир үслубда јазылмышдыр. Әсәрин чанлы, ширин, ојнаг бир тәһкијә дилиндә олмасы ону даһа охунаглы вә чазибәдар етмишдир.

«Әшрәф» һекајәси «Горхулу нағыллар» силсиләсинин үмуми идеја вә аһәнкинә, дил вә үслубуна, бәдии хүсусијјәтләринә, тәһкијә вә тәсвир принсипләринә тамамилә ујғундур. Бурада да балача охучулары ваһимәјә салан, интизар вә һәсрәтдә сахлајан көзләнилмәз, горхулу һадисәләр тәсвир олунур. Һачы Казым, Әлимәрдан, Әшрәф симасында үч нәслин кечдији һәјат јолу, мәшғулијјәти, тәрбијәси, һәјата бахышы мараглы мәишәт сәһнәләри фонунда әкс етдирилир. Һекајәнин сүжети јенә дә Һачы Сәмәдин дилиндән кичик өвладлары Мәммәд вә Фатмаја нағыл олунур. Әсәрин гәһрәманы Әшрәфин тимсалында тәсадүф үзүндән гәриб өлкәләрә, јад елләрә дүшмүш бир фәрасәтли ушағын фачиәси, көз јашлары, вәтән-ел һәсрәти, тә'лим-тәрбијәси бәдии чәһәтдән үмумиләшдирилир. Әшрәф һарада олурса олсун, өз доғма вәтәнини, ата-анасыны унутмур, балачалара мәхсус көврәкликлә, көз јашлары илә чулғашан бир истәклә һәмишә, һәр тәсадүфдә онлары хатырлајыр, онлара говушмаг һәсрәти илә алышыб јаныр. Лакин тале она јар олмур, Әшрәфин арзусу үрәјиндә галыр.

Әсәрдәки Һәсән ләлә әдибин нәср јарадычылығында диггәти чәлб едән нәсиһәтчи, дүнјакөрмүш, мүдрик вә гајғыкеш гоча образлары силсиләсини даһа да зәнкинләшдирир. Әдибин тәсвириндә дүзкүн, сағлам тәрбијә-əхлаг проблеми өн плана кечир, охумуш, тәрбијәли ана (Нәчибә) мә'рифәтли өвлад бөјүдүр. Шәхси нүмунә, ана гајғысы, валидејн тәрбијәси вә бунун мүсбәт нәтичәләри һекајәнин башлыча мотивләриндәндир. Һәсән ләлә илә Нәчибәнин ушаг тәрбијәсинә мүнасибәти тимсалында көһнә вә јени тәрбијә үсуллары үз-үзә кәлир.

Өз валидејнләриндән ајры дүшән Әшрәфи әввәлчә Барсовлар аиләси һимајә едир. Николај Иванович Барсов мүәллимдир, сәмими, мәрһәмәтли адамдыр, о вә арвады, Әшрәфи өз доғма баласы кими севиб әзизләјир, өзләри илә Самараја, Казана апарырлар. Онларын өлүмүндән сонра Әшрәф миллијјәтчә татар олан Мустафакилин аиләсиндә сәмими гајғы илә әһатә олунур. Беләликлә, әдиб рус, татар вә азәрбајчанлылар арасында достлуг мотивләрини әкс етдирир. Бу мәсәләдә тә'лим-тәрбијәнин мүстәсна ролуну бәдии чәһәтдән әсасландырыр. Маарифпәрвәр әдиб охумушлар, зијалылар арасында рәһмдил, һуманист адамларын јетишдијини көстәрир. Belә адамлар, миллијјәтиндән асылы олмајараг, Әшрәф кими дара дүшән, кимсәсиз ушаглара көмәк әли узадыр, әсл инсанлыг гајғысы көстәрирләр. «Әшрәф» һекајәси балача охучуларда мәрдлик, дөзүмлүлүк, достлуг, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм дујғулары тәрбијә едир.

С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар»ы јазылдығы вахтдан индијәдәк ушагларын мүталиә вә тәрбијәсиндә хүсуси рол ојнамыш, Азәрбајчан реалист ушаг әдәбијјатынын классик нүмунәләри сырасына дахил олмушдур. «Горхулу нағыллар»ын мүәллифи Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра да узун мүддәт јазыб-јаратмыш, јени һәјаты илһамла әкс етдирән көзәл пјесләри, һекајәләри илә совет охучусунун рәғбәтини газанмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Ахундов С. С. Сечилмиш әсәрләри, I-II чилдләр, Бакы, 1968.
Ахундов С. С. Һекајәләр вә пјесләр. Бакы, 1975.
Вәлијев М. Сүлејман Сани Ахундов, Бакы, 1956.
Вәлиханов Н. Сүлејман Сани Ахундов, Бакы, 1968.
Заманов А. Әмәл достлары, Бакы, 1979.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.

ҮЗЕЈИР ҺАЧЫБӘЈОВ

(1885—1948)

Бөјүк драматург вә бәстәкар Үзејир Һачыбәјовун гүдрәтли сәнәти, зәриф вә мәлаһәтли мусигиси илләр өтдүкчә даһа артыг дүнјәви шөһрәт газаныр, милјонларын зөвгүнү охшајыр вә үрәкләри фәтһ едир. Онун мусиги сәнәтинә бүтүн варлығы илә баглы, вурғун олмајан бир азәрбајчанлы тапмаг чәтиндир. Ү. Һачыбәјов әсасән мүгтәдир бир мусигишүнас, бөјүк инчәсәнәт хадими кими танынса да, маһир сөз устасы, орижинал бир публисист вә драматург кими дә мәшһурдур.

Азәрбајчанда милли опера сәнәтинин баниси, көркәмли мусиги нәзәријјәчиси, јазычы вә публисист Үзејир Әбдүлһүсејн оглу Һачыбәјов 1885-чи илдә Агчабәдидә анадан олмушдур. Ушаглыг вә кәнчлијини чалыб-охујанлар дијары Шушада кечирмишдир. Кәнч Үзејир илк үмуми тәһсилини дә бурада рус-татар мәктәбиндә алмыш, 1899-чу илдә мәшһур Гори семинаријасына охумага кетмишдир. О, семинаријанын Азәрбајчан шө'бәсиндә охујаркән (1899—1904) рус дили вә мәдәнијјәтини, дүнја халгларынын әдәбијјатыны өјрәнир. Гори семинаријасында о заман бәдии әдәбијјатын, бә'зи һуманитар елмләрин тәдрисинә кениш јер верилирди. Тәләбәлик илләриндә Ү. Һачыбәјовун ән чох севдији рус јазычылары-А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Н. В. Гогол вә башгалары иди. Бөјүк реалист, сатирик јазычы Гоголун «Мүфәттиш» комедијасы, әдибин јарадычылығына хас олан мә'налы, ширин вә дузлу јумор кәнч Үзејири чох марагландырыр вә дүшүндүрүрдү.

Семинарија илләри баша чатдыгдан сонра Ү. Һачыбәјов Һадрута кәлиб, мәктәбдә әдәбијјатдан, тарихдән, мусиги вә рус дилиндән дәрс демәјә башлајыр. Аз сонра Бакыја кәләрәк педаго-

жи ишдә, мәдәнијјәт чәбһәсиндә чалышыр вә чох кечмәдән итигәләмли бир публисист кими танынры. 1905-чи ил һадисәләри онда јени фикирләр, арзулар ојадыр, театр сәнәти илә, сатирик «Молла Нәсрәддин» журналы илә Ү. Һачыбәјов арасында тәбии, чанлы бир әлагә јараныр. Үзејир Һачыбәјовун мәгаләләриндән, Мирзә Чәлилин арвады Һәмидә ханымын хатирәләриндән мә'лум олур ки, о, бөјүк реалист әдиб Чәлил Мәммәдгулузадә илә дә јахын јолдаш вә дост имиш. Ү. Һачыбәјовун мәтбуат аләминә атылмасы да мәһз ингилаб илләринә, кәскин мәфкурә дөјүшләри заманына тәсадүф едир. О, «Тәрәгги», «Һәгигәт», «Иршад» вә с. гәзетләрдә күнүн зәрури ичтимаи проблемләриндән бәһс едән публисист мәгаләләр чап етдирир, кәскин гәләмли бир журналист кими шөһрәт газаныр, демократик мәтбуатдакы чыхышлары илә халгын вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәјә көмәк едирди. 1910-чу илдә «Вәзијјәтимиз һаггында» адлы силсилә мәгаләләри мәһз бу нијјәтлә јазылмышды. О, биринчи рус ингилабынын Азәрбајчан һәјатына көстәрдији мүсбәт тә'сири дүзкүн гијмәтләндирәрәк «Һәгигәт» гәзетиндә јазырды: «Русијадакы һадисәләр бизә чох бөјүк тә'сир етди, көзләримизи ачды вә бизи ојатды».

Ү. Һачыбәјов өз дөврүнүн, халгынын зәкалы бир өвлады кими маарифин, театрын вә үмумән мәдәнијјәтин инкишафыны интибаһ, тәрәгги амилләриндән бири һесаб едирди. 1907-чи илдә јаздығы «Лејли вә Мәчнун» операсы илә о, Азәрбајчан милли опера сәнәтинин әсасыны гојду. Өлмәз Фүзулинин шаһ әсәринин мөвзу сечмәси Ү. Һачыбәјовун классик мәдәни ирсә, Фүзули сәнәтинә гајғылы, јарадычы мүнасибәтинин ифадәси иди. Сонра о, бир-биринин ардынча «Шејх Сән'ан» (1909), «Рүстәм вә Сөһраб» (1910), «Шаһ Аббас вә Хуршидбану» (1912), «Әсли вә Кәрәм» (1912), «Лејла вә Һарун» (1915), «Короглу» (1937) кими мәшһур операларыны јаратды. Бу опералары өлмәз бәстәкары мәһәббәт, халглар достлугу вә тарихи гәһрәманлыг мотивләринин бәдии ин'икасы дүшүндүрүрдү. Истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи әдәбијјатдан алдығы мөвзуларда о ејни дәрәчәдә мүвәффәг олур, көнүлләри фәтһ едән классик мусиги әсәрләри јарадырды. Ү. Һачыбәјовун опера сәнәти һәлә өз сағлығында дүнја шөһрәти газанмышды.

XX әсрин кешмәкешли илләринин јашајан, «Молла Нәсрәддин»ин фәалијјәтини үрәкдән бәјәнән, сатирик әдәбијјатын, күлүшүн маһијјәтини дәриндән дәрк едән Ү. Һачыбәјов мусигили комедијанын ајры-ајры фәрдләрин вә чәмијјәтин һәјатында ислаһедичи, тәрбијәви әһәмијјәтини јахшы билирди. Јаратдығы «Әр вә арвад» (1909), «О олмасын, бу олсун», јахуд «Мәшәди Ибад» (1910), «Аршын мал алан» (1913) мусигили комедијалары өз мүәллифинин өлмәз бәстәкар олмагдан әлавә, бачарыглы бир сәһнә устасы, әсәрләри зәнкин мә'налы күлүшлә јогрулмуш бир драматург кими дә танытды.

1917-чи илдә гәләмә алдығы «Сәһнәнин тәрбијәви әһәмијјәти

һаггында», «Опера вә драмын тәрбијәви әһәмијјәти һаггында» адлы мәгаләләри илә Ү. Һачыбәјов јаздығы сәһнә әсәрләринин тәрбијәви тә'сир күчүнү нәзәри чәһәтдән әсасландырыр, сәһнә сәнәтинә, драм нәзәријјәсинә дәриндән бәләд олдуғуну көстәрирди. Биринчи мәгалә опера сәнәтинин тәрбијәви тә'сир күчүнү инкар едәнләрә гаршы чаваб шәклиндә јазылмышдыр. Үзејир Һачыбәјов о заман мусигили сәһнә әсәрләринин әһәмијјәтини азалданлара конкрет вә инандырычы чаваб верирди: «Отелло», «Фауст», «Борис Годунов» кими операларын, тәрбијәви әһәмијјәти е'тибарилә... ејни мәзмунлу драм әсәрләриндән нәји әскикдир». Ү. Һачыбәјова көрә, фачиә дә, драм да, комедија да, опера вә оперетта да бөјүк тә'сир күчүнә, тәрбијәви рола маликдир. Лакин сонракы ики жанрын, јә'ни мусиги илә мүшајиәт олунан сәһнә әсәрләринин тә'сир күчү даһа артыг олур, чүнки мусигинин е'чазкар дили инсан мә'нәвијјаты вә шүуруна даһа асан јолла, инчә теллә дәрин тә'сир көстәрир. Белә бир тамашадан ибрәт көтүрмәмәк үчүн «кәрәк көзләрин кор вә гулагларын кар олсун». Белә садә вә мүдрик фикирләрин мүәллифи өз өлмәз сәһнә әсәрләри илә буну тәчрүбәдә тәсдиг етди.

Ингилабдан сонра Ү. Һачыбәјов халг мусигиси, ашыг сәнәти, Азәрбајчан милли ојун һавалары һаггында бир чох дәјәрли елми әсәрләр јазмышдыр.

Совет дөврүндә бөјүк елм, инчәсәнәт хадими вә ичтимаи хадим кими даһа чох танынан Ү. Һачыбәјов мусиги саһәсиндә шаһ әсәри сајылан «Короғлу» операсыны јаратды. Азәрбајчан вә үмумијјәтлә, совет мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында көркәмли хидмәтләринә көрә 1938-чи илдә о, ССРИ халг артисти фәхри ады алмыш, Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур. 1940-чы илдә Ү. Һачыбәјов Дөвләт мүкафаты лауреаты адына лајиг көрүлмүш, 1945-чи илдә исә Азәрбајчан ССР ЕА-нын һәгиги үзвү сечилмишдир. О, 1948-чи илдә Бакыда вәфат етмишдир. 1964-чү илдән башлајараг Ү. Һачыбәјовун он чилдлик сечилмиш әсәрләри чап едилмәкдәдир.

* * *

XX әсрин биринчи рүбү маариф вә мәдәнијјәтимизин чанланма, интибаһ дөврү олдуғундан бу саһәдә чохчәһәтли исте'дада малик бир сыра бөјүк шәхсијјәтләр јетишмишди. Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабир, Ф. Көчәрли вә Ү. Һачыбәјов кими нәһәнк сөз баһадырларынын мәһз бу дөврдә јетишиб јүксәлмәси тәбии иди. Һәрәси бир әдәби саһәнин, жанрын, сәнәтин бајрагдары, устады олса да, онлар бир мәсләкдә, бир әгидәдә идиләр, бир үмуми идеја әтрафында бирләшмишдиләр: зәһмәткеш халга хидмәт, садә адамларын талејини дүшүнмәк, вәтәнин, халгын ничаты јолунда тәмәннасыз гәләм чалмаг. Она көрәдир ки, Ү. Һачыбәјову «Молла Нәсрәддин» әдәби хәттиндән ајры тәсәввүр етмәк олмур. Молланәсрәддинчиләр кими о да, әлинә гәләм алдығы күндән тә'риф, мәдһијјә үсулуну дејил, ичтимаи ејбләри тәнгид етмәк, гамчыламаг јолуну сечмишди.

«Филанкәс» имзасы илә јаздығы фелјетонлар, публисист әсәрләр Ү. Һачыбәјову мүгтәдир, горхмаз бир мүһәррир кими танытмышдыр.

Онун публисист јарадычылығы бүтүн руһу, чаны, ганы, һәмчинин мөвзу даирәси е'тибарилә «Молла Нәсрәддин»ә јахындыр, онунла сәсләшмәкдәдир.

Һәлә 1907-чи илдә Ү. Һачыбәјов «Иршад» гәзетиндә чыхыш едәрәк «Молла Нәсрәддин»и «һагг сөз данышан» бир халг журналы кими тәгдир едирди. Бу реалист, сатирик мәчмуәнин галдырдығы бөјүк ичтимаи-сијаси проблемләр, һабелә мәишәт мәсәләләри, онун јазы вә шәкилләриндәки кәскин ифшаедичи күлүш, үслубундакы ајдынлыг, лаконизм, мөвчуд һәјат тәрзи илә әсла разылашмајан, фикирчә, әгидәчә феодал чәмијјәтинә зидд олан Ү. Һачыбәјовун үрәјиндән иди. О, халгын севинч күрсүсү олан «Молла Нәсрәддин»и мәһз һәгигәт чарчысы кими сәчијјәләндирир, онун мүаризләрини тә'сирли сөзләрлә гамчылајырды: «Дөвләт думасыны бағладылар... «Молла Нәсрәддин» журналыны да бағладылар... Дөвләт думасыны бағлајан һөкумәт олду... «Молла Нәсрәддин»и бағлајан һөкумәт олду... Анчаг тәфавүт бурасындадыр ки, Дөвләт думасыны бағладылар падшаһ әмри илә, амма «Молла Нәсрәддин» журналыны — данос илә...

Бәли, алими-мәшһур олан гәдим Молла Нәсрәддини дәхи мүстәбид вә мүстәбидләр хадимләри һагг вә һәгганијјәти үстүндә севмәјиб, о гәдәр инчитдиләр ки, јазыг ахырда өзүнү дәлилијә вурду...».

Журналын, онун сәбатлы, санбаллы гәләм саһибләринин һәр бир мүвәффәгијјәти, һәдәфи дүзкүн нишан алмасы јазычыны севиндирир, онлара гаршы һәр күн јағдырылан тә'нә дашлары исә ону кәдәрләндирирди. 1910-чу илдә «Молла Нәсрәддин»ин гыса мүддәт бағланмасы дикәр вәтәнпәрвәр зијалылар сырасында Ү. Һачыбәјову да мә'јус етмиш вә мәшһур халг журналы барәдә мәтбуатда јүксәк фикир сөјләмәјә сөвг етмишдир.

1916-чы илдә «Өлүләр» комедијасы илк дәфә сәһнәдә көстәриләндә бу өлмәз сәнәт абидәси барәдә дөврүн бир чох әдәбијјат, инчәсәнәт хадимләри гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Ү. Һачыбәјов да о вахт бу комедијаја, һәмчинин Ч. Мәммәдгулузадә сатирасына гыса бир чүмлә илә јүксәк гијмәт вермишдир: «Өлүләр» — «Молла Нәсрәддин» кими балтаны дибдән вуран бир әсәрдир». Азлыгда олан халгларын дил вә мәтбуатынын, елмин, сәнәтин, һәгиги фәрди исте'дадын инкишафына мане олан ичтимаи амилләр Ү. Һачыбәјову дәриндән дүшүндүрүр, чыхыш јолу ахтармаға вадар едирди. Бу јолда башлыча әнкәл, онун фикринчә, чәмијјәтин өзү иди. Халгын тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олан елмин, онун руһуна зәвг верән, интибаһына тә'сир көстәрән әдәбијјат вә инчәсәнәтин рөвнәг тапмасы үчүн аз-чох мөвчуд олан имканларын богулмасы Ү. Һачыбәјовун диггәтиндән јајынмырды. О,

806—17

бир гәдәр дә ирәли кедәрәк, халгын өзүнү, зәһмәткеш кәндлини зүлм пәнчәси алтында сахлајан тәһкимчилик шәраитинә гаршы чыхыр, кәндлијә һејван нәзәри илә баханлары, она «динмәвер, данышмавер, тәрпәнмәвер, ешитмәвер, билмәвер» («Иршад», 1906) дејәнләри, чамааты чапыб талајанлары публисист әсәрләриндә тәнгид һәдәфинә чевирирди. Онун бу типли фелјетон вә мәгаләләри сырф сијаси сәчијјәли әсәрләр дејил, зәнкин, рәнкарәнк формалы бәдии публисистиканын јахшы нүмунәләри иди. Әсәрләринин јоручулугдан, јекнәсәгликдән хилас етмәк үчүн мүәллиф бир-биринә бәнзәмәјән әдәби-бәдии пријомлар ишләдир ки, бу да онлары һәм чазибәдар, һәм дә марагды, охунаглы едир.

Бә'зән ән дәрин һәјати проблемләри, халга зәрәр кәтирән ичтимаи гәбаһәтләри гамчыламаг үчүн јазычы чох садә, лакин күлдүрә вә дүшүндүрә билән формалара мүрачиәт едир, күлүш һәдәфи етдији адамларын чидди, сајмазјана, е'тинасыз сөһбәтләри шәклиндә кичик сатирик-јумористик сүжетләр гурур. Чар думасына, думанын истинад етдији деспотизм режиминә охучуну үрәкдән күлдүрән чәсарәтли бир мүкалимәдән кәтирдијимиз мисал бу бахымдан сәчијјәвидир: «С о л *(бәрк кулур).* Вәзир дејир ки, нә гајырырам? Әши нечә нә гајырырсан ки, халгы тутуб јерини әлиндән алыбсан — бу бир. Үстләринә хәрч гојубсан — бу ики. Ағзын ачыб сөз демәјә гојмурсан — бу үч. Башларына мин чүрә тәнбәки ојуну ачырсан — бу дөрд. Халгын пулуну кефин кәлдији јерә хәрчләјирсән — бу беш. Кешикчиләри јемләјиб салыбсан чамаатын чанына — бу алты, сөјүрсән — бу једди, дөјүрсән — бу сәккиз, өлдүрүрсән — бу доггуз».

1905-чи ил ингилабынын аловларыны сөндүрмәк мәгсәдилә чаризмин халга вә'д етдији јаланчы, сахта азадлыглар бу кичик парчада нә гәдәр инандырычы, реал верилмишдир. Ү. Һачыбәјов дөврүн ән демократик идеаллары сәвијјәсиндә дајанырды. Онун публисист әсәрләриндә тәнгидлә, ифша вә инкарла мүвази хош кәләчәјә, көзәл мәдәни һәјата, интибаһ вә азадлыға дәрин инам, чағырыш мотивләри күчлү иди. Бунун үчүн о, илк нөвбәдә, «милләтин мүчаһидләри»нә, халгын дилбилән зијалыларына бөјүк үмид нәзәри илә бахырды.

М. Ф. Ахундов, Н. Нәриманов вә молланәсрәддинчиләр кими, о да гоншу халгларын азадлыг мүбаризәсини, һагг иши јолунда чандан кечмәсини өз охучуларына нүмунә көстәрирди. 1906-чы илдә «Иршад» гәзетиндә чап етдирдији «Биз һамымыз Гафгаз балаларыјыг» адлы мәгаләдә чаризмин кин, милли әдавәт сијасәтинә гаршы халглар достлуғуну гојур, «ничатымыз иттифагдадыр», — дејә Загафгазија халгларыны бирләшмәјә, үмуми дүшмәнә гаршы биркә мүбаризәјә сәсләјирди.

Ү. Һачыбәјов динин, мөвһуматын, јарымчыг, мүти, мә'нәви чәһәтдән шикәст адамлар јетирән моллаханаларын халга зәрәриндән бәһс едән әсәрләр дә јазырды. Бу бахымдан о, «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә јалныз мәфкурә е'тибарилә јох, сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә көрә дә јахын иди. Журналын вә онун танынмыш мүһәррирләринин тапмача, ләтифә, суал-чаваб, вә'з, тәрчүмеји-һал, е'тирафнамә вә с. күлүш доғуран сатирик әдәби формаларындан тә'сирләнир, һәм дә бунлара јарадычы, фәал мүнасибәт бәсләјирди. «Ордан-бурдан» силсиләсиндән нүмунә олан суал-чаваб формалы јазылары мәзмунча да «Молла Нәсрәддин» журналынын сатирик үслубуна чох јахындыр. Мәсәлән:

«С у а л. Дүнјада һамыдан чох... азадлығы севән адам кимдир?

Ч а в а б. Русијанын баш вәзири. Столыпин...

С у а л. Дүнјада һамыдан аз дәрд чәкән адамлар кимдир?

Ч а в а б. Зәнкәзур ачлары...».

«Ордан-бурдан» силсиләсиндән кичик һәчмли, лакин дәрин ичтимаи-сијаси мәзмунлу «Мүсәлманларын һалы» адлы башга бир јазы:

«Һ ө к у м ә т г а п ы с ы н д а:

— Кәрбәлајы Бәдәл, көрә билдин?

— Көрә билдим.

— Нә деди?

— Деди: «завтра».

А ғ а л а р г а п ы с ы н д а:

— Мәшәди Фәрәчуллаһ, аға евдә иди?

— Бәли, евдә иди.

— Сәни көрдү, нә деди?

— Ики дәфә үзүмә, бир дәфә дә атамын коруна сөјдү.

И н т е л л и к е н т г а п ы с ы н д а:

— Маһмуд әми, разы олдуму?

— Балам, јох.

— Нә үчүн?

— Деди, беш јүз манат вер, јазым.

Д ө в л ә т л и г а п ы с ы н д а:

— Кәрбәлајы Мүсејиб, кетмишдин?

— Һә, кетмишдим.

— Көрә билдин?

— Балам, јох. Сәһәр јатмышды, күнорта чөрәк јејирди, ахшам да евдә јох иди».

Әдиб бир сыра публисист әсәрләриндә гыса, һәмчинин мараглы мүкалимәләр васитәсилә инсанын зеһнини думанладан, ону чәллада чевирәрәк ән ағыр чинајәтләрә сүрүкләјән, сонра да күлүнч бир чыхыш јолу көстәрән шәриәт еһкамларыны вaизләри гамчылајыр.

Даһи Ленин өз әсәрләриндә милли мәсәләни пролетар ингилабы вә диктатурасынын тәркиб һиссәләриндән бири кими гијмәтләндирирди. XIX әсрин сону, бизим әсрин әввәлләриндә милли мәдәнијјәт, милли дил, милли дөвләт мәсәләләри Азәрбајчанын габагчыл зијалыларыны дәриндән дүшүндүрүрдү. Һ. Зәр-

дабн, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ф. Көчәрли вә гејриләри илә бирликдә Ү. Һачыбәјов да өз әсәрләриндә бу мүһүм сијаси мәсәләјә сых-сых тохунурду. О заман дилимизин садәлији, тәмизлији, һәтта варлығы уғрунда кедән мүбаризәдә Һачыбәјовун да гадир сәси ешидилмәкдә иди. О, һәлә 1906-чы илдә вәтәндашларына хитаб едәрәк «Иршад» гәзетиндә бу барәдә белә јазырды: «Ана дилимизә әһәмијјәт вермәсәк, ола биләр ки, күнләрин бир күнү дилимиз итәр-батар, јох олар вә бир милләтин дә ки, дили батды, онда о милләт өзү дә батар; чүнки бир милләтин варлығына, исбати-вүчуд етмәсинә сәбәб онун дилидир».

Һәмин фикри јазычы сонракы әсәрләриндә дә ардычыл давам етдирмишдир.

Ү. Һачыбәјову вәтәнимиздә вә бир сыра јахын өлкәләрдә устад драматург кими танидан, шүбһәсиз ки, комедијаларыдыр. Реалист јазычы өз јарадычылыг мәгсәди, мөвзу даирәси вә үслубуна көрә М. Ф. Ахундов ән'әнәләри илә бағлы иди. О да өз бөјүк сәләфинин јолу илә кедәрәк нөгсанлары комедија, күлүш васитәсилә арадан галдырмаг јолуну сечмишди. Онун комедијалары даһа шән, даһа шаграг вә никбин гәһгәһәләрлә зәнкиндир. Ү. Һачыбәјовун күлүш һәдәфи етдији типләр мүасирдир, конкрет тарихи зәмин әсасында мејдана кәлмишдир, јени комик мәзијјәтләрлә сәчијјәләнир. Буна көрә дә чох реал, тәбии, инандырычы көрүнүрләр. Тәсадүфи дејил ки, «Әр вә арвад», «Мәшәди Ибад», «Аршын мал алан» комедијалары мөвзусу, идеја вә мәзмуну, сәнәткарлығы, һәјатилији вә инандырычылығы илә өз мүәллифини классик комедија јазанлар сәвијјәсинә галдырмышдыр. Үзејир Һачыбәјовун бир драматург кими мәһарәти ондадыр ки, ади, хырда мәишәт мәсәләләрини бөјүк ичтимаи проблемләрлә вәһдәтдә тәсвир етмәји, күлмәли әһвалатлар ичәрисиндә өз дөврү үчүн дәрин фикирләр, гајәләр ифадә етмәји јахшы бачарыр. Мәрчан бәјин, Мәшәди Ибадын, Сәрвәрин, Рүстәм бәјин вә тачир Әскәрин евләнмәк фикринә дүшмәси, әлбәттә, илк нәзәрдә ади мәишәт мәсәләсиндән гејри бир шеј дејилдир. Лакин сүжет вә конфликт әсла бунунла мәһдудлашмыр. Мәишәт сәһнәләри архасында мөвчуд чәмијјәт өзү бүтүн зиддијјәтләри, ичтимаи тәбәгәләри, мүбаризә вә мүнагишәләри илә бәрабәр көрүнүр. Бүтүн бунлар комедијанын, күлүшүн парлаг күзкүсүндә әкс етдирилир, ејибләр мәһарәтлә үзә чыхарылыб тамашачынын мүһакимәсинә верилир.

Бөјүк сәнәткар сонралар өз комедијалары барәдә јазырды: «Мән мүасир һадисәләрә һәср етдијим «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» мусигили комедијаларында о заманкы Азәрбајчан зијалыларынын габагчыл һиссәсинин дүшүндүрән идејалары әкс етдирмәјә чалышмышам... Азәрбајчан гадынынын әсарәтдән хилас едилмәси, шәриәтә, мүртәче ән'әнәләрә гаршы мүбаризә идејалары һәр үч мусигили комедијада, әлбәттә, үстүөртүлү шәкилдә ифадә олунмушдур».

«Әр вә арвад» комедијасына гәдәр Ү. Һачыбәјов мусигили сәһнә әсәрләри јаратмаг тәчрүбәсинә малик олса да, комедија жанры саһәсиндә бу әсәр онун илк тәчрүбәси иди. Бу илк Азәрбајчан мусигили комедијасы 1909-чу илдә гәләмә алынмыш, 1910-чу илдә тамашаја гојулмушду. Комедија һәм мөвзу, һәм дә сәһнә әсәринә хас олан драматизм чәһәтдән чох садә вә јығчамдыр, һадисә үч кичик пәрдә дахилиндә чәрәјан едиб тамамланыр. Конфликт әр-арвад мүнагишәси үзәриндә гурулмушдур, күлүшүн мәнбәји дә бурададыр. Комедијанын күлүш вә тәнгид һәдәфләри Мәрчан бәјлә Кәрбәлајы Губаддыр. Онлардан биринчиси јаланчы милләтпәрәст, чохарвадлылыгдан зөвг алан мәһдуд дүшүнчәли бир феодал, ифласа уграмыш бәјлијин мискин нүмајәндәсидир. Арвады Миннәт ханымы бошајыб башгасыны алмаг фикри онү даим нараһат едир. Онун әгидәсинә көрә, кишинин кәрәк бир јох, бир нечә арвады олсун. Лакин беш мин манат кәбин пулуну кери гајтармаға Мәрчан бәјин имкан вә игтидары јохдур. Одур ки, ағыл вә камалын јохсуллугунда өзүндән әсла кери галмајан гадын дәллалы Кәрбәлајы Губады товлајыб арвадыны «она чаламаг» истәјир. Арвад дәллалы буна чан-башла разыдыр, бу шәртлә ки, Мәрчан бәј она арвадла бирликдә ики мин беш јүз манат пул версин. Демәли, Миннәт ханым вә онун тәмсил етдији бүтүн гадынларын инсанлыг шәрәфи, аналыг ләјагәти тәһгир олунур, пула сатылыр. О заманкы чәмијјәтдә бу, тәбии бир һал кими гәбул олунур.

Әсәрдә мәнфи сурәтләрә гаршы гојулан Миннәт ханым, нөкәр Сәфи, гуллугчу Күлпәри ағыллы, бачарыглы вә чәтин шәраитдән чыхмага гадир адамлардыр. Јазычы өз заманәсиндә алгы-сатгы васитәсинә чеврилән гадынларын бәдбәхт талејини өн плана чәкир, бачарыгла јаратдыгы мүсбәт сурәтләр васитәсилә Мәрчан бәји вә Кәрбәлајы Губады өлдүрүчү күлүшә мә'руз гојур. Онларын алчаг нијјәти пуча чыхыр, рәзил сималары ашкар олур. Күтбејин Мәрчан бәјин вә Кәрбәлајы Губадын чохарвадлылығы јахшы бир иш кими тәгдир етмәләринә доғру јөнәлдилән сәрт күлүш Ү. Һачыбәјову «Молла Нәсрәддин»ин гадын азадлығы уғрунда апардығы мүбаризә чәбһәсинә кәтириб чыхарыр. Әсәрдә кичик штрихләрлә буна ишарә едилир. Кәрбәлајы Губад Миннәт ханымы алмаг үчүн Мәрчан бәјлә сөвдәләшиб кетмәјә тәләсир. Мәрчан бәјин «нијә тәләсирсән?» суалына о белә чаваб верир: «Кедирәм Сижимгулу бәјин јанына Дејәсән, о да арвадындан наразыдыр, бошамаг истәјир». Бурада јазычы көркәмли сатирик шаир Әли Нәзминин «Мәсләһәт» ше'ринә ишарә едир. Бир арвадла кифајәтләнмәјән аилә-мәишәт позғунларынын типи бу ше'рдә һәм реал, һәм дә чох усталыгла ифшa олунур:

Евдә варымдыр бири лап көһнәдән
Сонра да алдым бирини тәзәдән.
Бошламышам тәзәни һәрчәнд мән,
Бир де, күлүм! Евләним, евләнмәјим?

Бу дөврдә гадын азадлығы, сағлам аилә мүнасибәтләри реалист јазычылар тәрәфиндән халгын көләчәји проблеми илә әлагәдар дүшүнүлүр вә она бөјүк әһәмијјәт верилирди. Одур ки, халгыны үрәкдән севән һәр бир гәләм саһиби, јарадычылығынын жанр вә үслуб хүсусијјәтләриндән асылы олмајараг, бу мүһүм ичтимаи мәсәләјә еіни һәссаслыгла, вәтәндашлыг борчу вә ме'јары илә јанашырды.

Ү. Һачыбәјов да гадын азадлығы мөвзусунда јаздығы дәјәрли әсәрләри илә белә јазычыларын өн сырасында дајанырды. О бу комедијасында рәғбәт бәсләдији, дәрин мәһәббәт һисси илә тәсвир етдији Миннәт ханыма, онун арзу вә истәкләринә бәдии чәһәтдән бәраәт газандырыр. Узун заман гапазалты олан Миннәт ханым өз әлејһдарларына күлүр, онун күлүшү тамашачыларын мә'налы гәһгәһәләринә гарышараг Мәрчан бәји, Кәрбәлајы Губады вә онларын тәмсил етдикләри көһнә, феодал чәмијјәтин лә'нәтлә дамғалајыр. Миннәт ханым өз ағыл вә фәрасәти сајәсиндә гуллугчу васитәсилә Кәрбәлајы Губады әлә салыр, өзү исә палтарыны, сәсини дәјишиб әри Мәрчан бәјә, нечә дејәрләр, «тәзәдән әрә кедир», беләликлә дә куја ијирми үч јашлы назәнинә тој едән Мәрчан бәј күлүнч һала дүшүр, бирдәфәлик рүсвај олур.

«Әр вә арвад» комедијасында мүәллиф дөврүн бир сыра башга вачиб мәсәләләринә дә өтәри шәкилдә тохунур. Гәлиз ибарәли јазыларла сәһифәләрини долдуран гәзетләрә, бу тә'сирлә анлашылмаз дилдә данышан зијалылара ачы-ачы күлүр.

Комедијанын финалы, һадисәләрин чәрәјанындакы мараглы комик моментләр сүн'иликдән узаг олуб, тәбии, шән күлүш доғурур. Бу әсәрдәки күлүш васитәләри, комизм үчүн дүшүнүлән әдәби-бәдии пријомлар мүәллифин сонракы комедијаларында даһа сәнәткарлыгла инкишаф етдирилир.

«Әр вә арвад» комедијасы илә Ү. Һачыбәјов көстәрди ки, ајры-ајры фәрдләрин тәбиәтиндә, аиләдә вә чәмијјәтин өзүндә олан гүсур вә ејбәчәрликләри бәдии күлүшүн тә'сири илә јох етмәк јазычы үчүн ән мүнасиб јоллардан бирилир. Бу саһәдә күлүш, һәм дә мусиги дили илә бирләшиб, онунла һәмаһәнк олан бәдии күлүш мүстәсна ислаһедичи тә'сир күчүнә маликдир.

1910-чу илдә јаздығы «О олмасын, бу олсун» комедијасы илә Ү. Һачыбәјов өзүнү устад бир драматург кими танытды. Чох заман комик гәһрәманын ады илә «Мәшәди Ибад» дејилән бу комедија Азәрбајчан драматуркијасы тарихиндә классик әсәрләрдән сајылыр. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, классик комедијалар сырасында «О олмасын, бу олсун» гәдәр халг арасында кениш јајылан, шөһрәт тапан вә севилән әсәр чох аздыр.

Комедијада пул үзәриндә гурулуб һөкмранлыг едән буржуа чәмијјәтинин амансыз тәнгиди илк нөвбәдә нәзәри чәлб едир. Пул илә мәһәббәт, пул илә үрәк, пул илә аилә вә чәмијјәт арасында мүнасибәтләр комедијанын бүтүн фабуласына һопмушдур. Мәшәди Ибаддан, Рүстәм бәјдән тутмуш һамбала гәдәр

һамыны мәшғул едән, дүшүндүрән мәһз пулдур. Ата өз истәкли гызыны лајагәтсиз бир адама пула сатыр, тачир Мәшәди Ибад бүтүн «мүвәффәгијјәтләри» үчүн пула миннәтдардыр, гоча вахты ону рүсваји-чаһан едиб дилә-дишә, «ешгин» чәтин јолларына салан да һәмин мәнфур пулдур. Гочулары Мәшәди Ибадын ардынча сүрүкләјиб Сәрвәрин үстүнә, јахуд Рүстәм бәјин гапысына кәтирән дә јенә пулдур, пула олан еһтијачдыр.

Әсәрдәки Сәрвәр вә Күлназ кими кәнчләр јени әсрин тәзә фикирли адамлары, Фәхрәддин, Фәрһад вә Искәндәрин ардынча кәлән јенилик ашигләридир. Аилә-мәишәтдәки, мә'нәвијјатдакы «паслы буховлары» гырыб атмаг јолунда инадла чарпышанлардыр.

«О олмасын, бу олсун» комедијасынын чох садә сүжети, композисијасы вә конфликт хәтти вардыр. Мадди чәһәтдән әли ашағы олан Рүстәм бәј өз гызы Күлназы вар-дөвләтинин чохлуғу илә мәшһур бир адама әрә вермәклә еһтијачдан хилас олмаг истәјир. Белә бир адам гоча, пулакир вә дөвләтли Мәшәди Ибаддыр. Бу ад Ү. Һачыбәјовун е'чазкар драматуржи гәләм гүдрәти илә күлүш рәмзинә чеврилмишдир. Мәшәди Ибад азәрбајчанлы охучу вә тамашачылар арасында о гәдәр мәшһурдур ки, ады кәләндә һамынын додағы гејри-ихтијари гачыр. Мәшәди Ибад аз јашлы гызла евләнмәји өзүнә ар билмәјән, нечә-нечә кимсәсиз гадыны бәдбәхт едиб көзү јашлы гојан сәадәт дәллалларынын камил бәдии типидир. О өз заһири вә мә'нәви көзәллијиндән чох, вар-дөвләтә, пула архаланыр, онларла фәхр едир. Аилә гурмағын әсасыны да мәһз пулда көрүр, бу минвалла сүрүјүб евинә кәтирдији гадынларын бәдбәхт талејини гәтијјән дүшүнә билмир. Мәшәди Ибад үчүн алыб сатдығы чансыз әшјаларла гыз вә гадынларын һеч бир тәфавүтү јохдур. О, мәшһур комик монологларындан бириндә характеринин бу мүһүм чәһәтини, мүгәддәс аилә мүнасибәтләринә даир чох мәһдуд дүшүнчәсини белә ачыр: «Зарафат дејилдир, бир әтәк пул верирәм, бир бахым көрүм мал нә чүр малдыр, вердијим пула дәјәрми?» Евләнмәк ишиндә онун башлыча ме'јары алдатмаг, учуз гијмәтә алмагдыр, әсас девизи исә «о олмасын, бу олсун»дур, онун үчүн фәрги јохдур, тәки әвәзиндә вердији пул батмасын. Образын характериндәки бу чәһәт онун тачирлик хисләтиндән ирәли кәлир, әсәрдә драматуржи чәһәтдән усталыгла әсасландырылыр, реал бәдии чизкиләрлә ифадә олунур.

Мәшәдинин һәр бир һәрәкәти, данышығы, фикри, дүшүнчәси, нијјәти, адамларла рәфтары өз мөвгејинә, јашына мүвафиг олмадығындан сүрәкли, мә'налы күлүшә сәбәб олур.

Әсәрдә комизм илк нөвбәдә гејри-бәрабәр, танымадан, севмәдән евләнмәк вә онун нәтичәләриндән ибарәт тәзадлы мөвзунун өз дахили мәзмунундан заһир олур. Әлли јашында бир гочанын он беш јашлы јенијетмәни алмаг ешгинә дүшмәси, вердији пулун күчүнә фанатикчәсинә архаланыб бу ишдә играр вә тә'кид етмәси, гызын севкилисинә гаршы гочулары чәнкә ча-

ғырмасы өзлүјүндә чох күлмәли вәзијјәт, комик моментләрдир. Вар-дөвләт, дүнја малы шөһрәти илә көзләри гапанмыш Мәшәди Ибада көрә пул васитәсилә нә десән етмәк олар: үрәкләрә, мәһәббәтә, сәмимијјәт вә хошбәхтлијә јалныз гызылын, сәрвәтин күчү илә наил олмаг мүмкүндүр. «Мәсәл вар ки, дејәрләр: о олмасын, бу олсун. Пул елә шејдир ки, гочаны чаван ејләр вә пулсузлуг да чаваны гоча ејләр».

Комик гәһрәманын бу нијјәтләри, тәфәккүр тәрзи, пулун күчүнә олан гәти инамы илә әсәрдәки һадисәләрин тәбии чәрәјаны арасында олан зиддијјәт гүввәтли бир тәзада чеврилләрәк комедијанын әввәлиндән финала гәдәр шән вә дузлу күлүшә, гәһгәһәләрә сәбәб олур. Мәшәди Ибад комедијанын илк сәтирләри вә сәһнәсиндән күлүш селинин чошгун ахынына дүшүр вә бу ахындан јаха гуртара билмир.

Комедијанын гәһрәманы барәдә әсәрдә бир кәлмә дә олсун мүстәгим мүәллиф сөзүнә, мәзәммәт вә бәзәк-дүзәјинә, мүбалиғәсинә раст кәлмирик. Реалист драматург һеч бир ачыг тенденсијаја јол вермәдән, Мәшәди Ибады ја онун өз сөзләри, ја да гуллугчунун, башга мүсбәт сурәтләрин, гонаглыгда иштирак едән зијалыларын, гочуларын дили илә сәчијјәләндирир, өлдүрүчү бәдии күлүшә һәдәф едир.

«О олмасын, бу олсун» гәһрәманынын илк мәшһур комик монологу онун өз башында чахан шимшәк тә'сири бағышлајыр. Мәшәдини ән сәрт күлүш зәрбәләри илә гамчылајыр. Бу монологу дәрин мүндәричәси, шиддәтли комизми, мә'налы вә сүрәкли күлүш васитәси кими дүнја әдәбијјатынын надир комедија монологларына бәрабәр тутанлар, әлбәттә, сәһв етмирләр. Биринчи монологунда Мәшәди Ибад гоча олдугу һалда өзүнү чаван; бәдһејбәт, чиркин олдуғуна бахмајараг көзәл, чевик вә јарашыглы; надан олдуғу тәгдирдә савадлы, дилбилән бир зијалы кими танытмаға чәһд едир. Онун бир комедија гәһрәманы кими чидди, тәбии, мә'налы күлүш доғурмасына тәкчә бу монолог да кифајәт едәрди. Лакин драматург өз мәнфи гәһрәманыны даһа бир сыра комик мәрһәләләрдән, әдәби пријомлар, сатирик манералар көрпүсүндән кечирир, күлүшүнү даһа да шиддәтләндирир, һәдәфә јөнәлтдији зәрбәләрин сиглэтини артырыр, ичтимаи ејбәчәрликләри тәчәссүм етдирән гүввәләри тарих сәһнәсиндән силиб атмаға гәдәр күчләндириб дәринләшдирир.

Күлназла Сәнәмин «тәзә бәјдән» горхмасы бизи гәтијјән тәәччүбләндирмир. Чүнки әсәрдә Мәшәди Ибадын заһири симасы фонунда бунун үчүн тәбии, мөһкәм әсаслы зәмин һазырланмышдыр.

«Дејәсән, мәндән горхурлар. Зәрәр јохдур, арвад кишидән горхса јахшыдыр» кими чох е'тинасыз сөзләр дә тәәччүб доғурмур. Әсәрдә бу вә ја буна бәнзәр башга мәгамлар да драматуржи чәһәтдән, комедија жанрынын тәләбинә ујғун шәкилдә усталыгла ишләнмишдир. Бу сөзләр Мәшәди Ибадын үстүнә јаған

күлүш гәһгәһәсини даһа да шиддәтләндирир, күчлү бир ахына чевирир.

Гәһрәманын икинчи монологу онун тәбиәтиндәки башга мәнфиликләри, гәбаһәтләри ашкара чыхарыр, бәдии бојаларла тамамлајыр, ону камил типик комедија гәһрәманы сәвијјәсинә јүксәлдир. Биринчи монологда олдуғу кими, бу да мөвчуд ичтимаи зүмрә вә тәбәгәләрин вәзијјәти, мөвгеји һаггында охучу вә тамашачылара марағлы бир мәнзәрә көстәрир. Мәшәди Ибады һәртәрәфли, илк нөвбәдә исә гадын мүсибәтинә сәбәб олан чаһиллик, наданлыг, көһнәлик мүчәссәмәси, рәмзи кими даһа јахшы таныдан бу монолог күлмәли сөзләр, вәзијјәтләр архасында чох дәрин мәтләбләрдән, бөјүк һәјат һәгигәтләриндән хәбәр верир:

«Түркдә бир мәсәл вар: дејәрләр ки, һәр көзәлин бир ејби олар. Гонаглар бу евдә оланда мән о бири отагда сәһәрдән бәри фикирдә идим ки, аја, мәним ејбим нәдир? Инди билмишәм ки, мәним бир ејбим варса, о да ејбсизлијимдир... Һәр һалда гыз нә гәдәр көзәл олса да, бир о гәдәр мәнә баһа отурду: беш мин манат Рүстәм бәјә вә тој хәрчи, беш јүз манат Һәсәнгулу бәјә рүшвәт, јүз манат Рза бәјә рүшвәт, әлли манат Һәсән бәјә рүшвәт, бир аббасы һамбала музд, дөрд јүз манат... Әши һесаб еләмәсәм јахшыдыр. Даһа үрәјим хараб олур... Гыз кәлсин, амма мән бир шејдән горхурам ки, евдә отурмаға һөвсәләси кәлмәсин, чүнки о. чүрә евдә бөјүмүш гыз бир аз кәмһөвсәлә олар (*ачыгла*). Ағзы нәдир! Валлаһи, бах бу күндән бир јекә гыфыл алачағам. Сәһәр дуруб дүкана кедәндә гапыны гыфыллајыб, ачары апарачағам, та ахшам гајыдана гәдәр гој галсын евдә, евә өјрәшсин: пәнчәрәләри дә далдан тахта илә вурдурачағам. Чох да о јан-бу јан еләсә, дөјәчәјәм, чүнки арвад ки, дөјүлмәди, хараб олар; арвад әриндән нә гәдәр көтәк јесә, бир о гәдәр әрин чох истәјәр. Мән буну габагларда чох тәчрүбә ејләмишәм...».

Јазычы, әдәби гәһрәманынын өз сөзләри илә өзүнү ифша едән һәр шеји бу монологда вермишдир. Бурада әлавә шәрһә, тәфсилат тәләб едән тәһлилә еһтијач галмыр. Драматург, Мәшәди Ибада өз данышығы, диалог вә монологлары илә нә гәдәр күлүрсә, әсәрдәки башга персонажларын дили илә дә она кифајәт гәдәр күлмәји вә күлдүрмәји јахшы бачарыр.

Рүстәм бәјин, Сәрвәрин, Сәнәмин, гочу Әскәрин, Һәсән бәјин, һамамчынын, һәтта һамбалын сөзләри илә Мәшәди Ибад даһа кәскин шәкилдә рүсвај едилир. Онлардан бири мәнфи типин гочалығындан, башгасы ејбәчәрлик вә ахмаглығындан, бириси горхаглығындан, дикәри орангутан мејмунуна чох охшамасындан, симичлијиндән сөһбәт ачмагла онун мә'нәви вә заһири ејбәчәрлији, характеринин шикәст чәһәтләри барәдә биткин тәсәввүр јарадыр, комик бәдии тип кими тамамлајырлар. Һамбал исә Мәшәди Ибадын бир нөв көлкәсинә чеврилләрәк әсәрин әввәлиндән ахырынадәк өз һәрәкәт вә сөзләри, ришхәндләри, баја-

тылары илә онун күлмәли вәзијјәтинә бир даһа кәсәрли күлүш аһәнки верир.

Комедија мүсбәт суратләрин хүсусилә Сәрвәрин ағыллы, зирәк вә чәсарәтли, һәм дә күлмәли тәдбири сајәсиндә Мәшәди Ибадын арзусуна зидд бир сонлугла битир. Дөрд пәрдәлик бу сәһнә әсәринин финалы мараглы олдуғу гәдәр дә инандырычы вә ибрәтамиздир, һадисәләрин, зиддијјәт вә мүнагишәләрин тәбии инкишафы илә мөһкәм вәһдәтдәдир. Башы дашдан-даша дәјән Мәшәди Ибад сон пәрдәдә чох мүхтәсәр кәлмәләрлә данышыр, икинчи дәфә ондан пул гопардыб «иши дүзәлтмәк» истәјәнләрә гысача «јох» дејир, әлинин һәрәкәти, үзүнүн мимикалары, көз-гаш ишарәси илә, башыны тәрпәтмәклә рәдд чавабы верир. Һәр шејдән әли үзүлән, өз ағылсызлығы учундан тәһгир олунан Мәшәди чох севдији мәшһур «о олмасын, бу олсун» сөзләрини дејиб, гуллугчу Сәнәми алмаға разы олур. Әсәр оријинал, тәкраролунмаз дәрәчәдә мараглы, никбин, дүшүндүрүчү вә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олан бир сонлугла битир.

Комедијада мүәллиф дөврү үчүн актуал олан башга мәсәләләрә дә тохунур, ловға, һәм дә горхаг Бакы гочуларына күлүр. Финал сәһнәси шәрг дурғунлуғу вә әталәтини, «һамамда јатмағы» һәр чүр тәрәгги вә мәдәни јүксәлишдән үстүн тутан авамлар, чаһилләр мүһитини тәнгид, истеһза објектинә чевирир.

Гонаглыг сәһнәсиндә јазычы о заманкы чәмијјәтин әсас мәнфи гүввәләрини тәмсил едән рәнкарәнк типләр јарадыр, онлара күлүр. Мүәллиф ана дилинин башында турп әкән Рза бәј, Һәсән бәј кими зијалыларын мискин вәзијјәтини бәдии күлүшүн саф күзкүсүндә әкс етдирир. Сәһнәдә әјани олараг көстәрир ки, доғма ана дилинә һәгир нәзәрлә бахмаг дәб һалына дүшмүшдүр. Зијалылар чох гарышыг тәркибдә данышдыглары үчүн бир-бирини анламырлар. Ү. Һачыбәјов, јери кәләндә, әчнәби сөзләри ишләтмәклә өз фәзиләтини нүмајиш етдирән белә зијалылары Мәшәди Ибадын дили илә әлламәликдән, чүмләпәрдазлыгдан узаглашдырмаг истәјир. Бу мүһүм ичтимаи мәсәлә бөјүк әдиб Ч. Мәммәдгулузадәнин сонралар јаздығы «Анамын китабы» пјесиндә даһа кениш, даһа дәрин бәдии үмумиләшмә вә вүс'әтлә һәлл олунмушдур.

Күлназын, Сәнәмин шәхсиндә јазычы мәнлик вә һејсијјәти ајагларда кедән Азәрбајчан гадынларынын кечмишиндән чанлы ловһәләр чәкир. Мүәллиф көстәрир ки, Сәнәм вә Күлназ азад мәһәббәт, мә'нәви сәрбәстлик јолунда дуран манеәләрә гәти е'тираз едир, көһнәлијә үстүн кәлирләр.

Рүстәм бәј јахшы билир ки, Мәшәди Ибад Күлназын тајы дејил, о өз әли илә гызыны бәдбәхт едир, «амма нә ејләмәк, пулсузлуғун үзү гара олсун». Јазычы һәм Рүстәм бәјин, һәм дә башга образларын дили илә бизи инандырыр ки, о, Күлназы Мәшәди Ибадын анчаг пулуна верир. Буна көрә дә ишин Сәрвәрин вә Күлназын хејринә, һәгиги мәһәббәтин хејринә һәлл олунмасы һәм охучулары, һәм дә тамашачылары үрәкдән севиндирир. Рүстәм бәјин вәзијјәти исә әсәрдә сон дөврүнү кечирән, мүфлисләшмиш бәјлијин мискин һалы кими үмумиләшдирилмишдир.

«О олмасын, бу олсун» комедијасы лаконик, јығчам вә тутарлы мүкалимәләр әсасында, халг ифадәләри илә зәнкин бир дилдә јазылмышдыр. Әсәрдә усталыгла дејилмиш бир чох сөзләр, идиоматик ифадәләр өз һәјатилији, тәбиилији вә дәрин мә'насына көрә дилләр әзбәри олмушдур: «о олмасын, бу олсун», «һеч һананын јеридир?», «мәнә мејмун дедијин бәс дејил?», «Гурбан оласан ајағымын алтындакы һамбала», «дејәсән гызын ики намизәди вар», «јох, мән о мәчнунлардан дејиләм», «бабалын Сәрвәрин бојнуна», «мәшәди, аббасымы вер», «бир ејбим варса, о да ејибсизлијимдир», «мән тарих Надири јарыја гәдәр охумушам», «нә гәдәр гоча олсам да, дәјәрәм мин чавана» вә с.

Әдәбијјат тарихимиздә елә бир комедија, үмумән елә бир бәдии әсәр көстәрмәк олмаз ки, халг арасында бу гәдәр мәшһур олсун, классикләшсин. Елә бир бәдии әсәр олмаз ки, онун бу гәдәр сөз вә ифадәси халг зәрб-мәсәлинә, афоризмә, һикмәтә чеврилсин. «О олмасын, бу олсун» комедијасынын аз гала һәр чүмләси халгда мәсәл јериндә ишләнмәкдәдир. Бу өлмәз сәнәт нүмунәси, шән, никбин мотивләр комедијасы јетмиш илдән артыгдыр ки, сәһнәдән дүшмүр. Бүтүн бәшәри мүндәричәли әсәрләр кими, бу классик сәнәт нүмунәси дә чоғрафи сәрһәд, заман мәһдудијјәти танымамышдыр. Һәмин комедија әсасында чәкилмиш кинофилм дијар-дијар кәзәрәк Ү. Һачыбәјов сәнәтинин әсрарәнкиз рајиһәсини узаг-узаг елләрә јајмышдыр. О һәлә бундан сонра да нечә-нечә нәсилләрин зөвгүнү охшајачаг, онлары күлдүрүб дүшүндүрәчәкдир.

«О олмасын, бу олсун» комедијасындан сонра Ү. Һачыбәјов «Аршын мал алан»ы јазмышдыр. Бу әсәр мәзмун вә идејасына, сәнәткарлыг, дәрин хәлгилик вә емосионаллығына, тәравәтли вә зәнкин мусиги колоритинә көрә өз мүәллифинә әбәди шөһрәт газандырмышдыр. Әллијә гәдәр әчнәби дилә тәрчүмә олунмуш, дүнјада јајылмыш бу комедија үмумбәшәри, мараглы мөвзу вә идејасы илә нә гәдәр оријиналдыр, күчлүдүрсә, Шәрг колоритини, милли адәт-ән'әнәләри бөјүк усталыгла әкс етдирмәк бахымындан да бир о гәдәр мисилсиз сәнәт инчиләриндән бирнидир.

«Аршын мал алан» илк дәфә Бакыда 1913-чү илдә тамашаја гојулмушдур. Сонралар бу әсәрин сорағы дүнјанын бир чох өлкәләринә јајылмышдыр. Комедија Парис, Нју-Јорк, Берлин, Лондон, Гаһирә, Пекин, Деһли, Теһран вә башга бөјүк шәһәрләрдә тамашаја гојулмуш, хүсуси рәғбәтлә гаршыланмышдыр. «Аршын мал алан» комедијасында Ү. Һачыбәјов аилә гурмағын јени јоллары илә ата-баба гајдасыны гаршы-гаршыја гојур. Тачир Әскәр өз заманәсинин ачыг фикирли өвлады кими белә дүшүнүр: ата-баба гајдасы илә, кортәбии јолла евләнмәк, јохса көрүб танымаг, севиб евләнмәк? О, икинчи јолу сечир вә бу јол-

да ахырадәк мәтанәт көстәрир. Бези, чити көрмәдән, бәјәнмәдән алмајан бир тачир танымадығы, хасијјәтинә бәләд олмадығы бир гызы нечә ала биләр, һәјатыны, өмрүнү онунла бағлајыб хошбәхт ола биләр? Әскәри белә чидди вә мүһүм бир суал душүндүрүр. Әсәрдә дөврүн чаван оғланларыны тәмсил едән, онларын дәрдинә тәрчүман олан Әскәрлә јанашы көзүбағлы шәкилдә зорла әрә верилән бәдбәхт гызларын нүмајәндәси Күлчөһрәни дә дүшүндүрән кечмиш аилә мүнасибәтләринә гаршы јени, чәсарәтли бир аддым атмагдыр. Комедијада о заман үчүн чох чәтин олан бу ишин чарәсини Әскәрин јолдашы Сүлејман тапыр. Онун тәклифи үзрә Әскәр аршынмалчы сифәти илә гапы-гапы кәзир. Күлчөһрәни көрүр, севир вә онунла аилә гурур. Комедијанын сүжети чохмәртәбәли мәһәббәт хәтти үзәриндә гурулмушдур. Һәлә илк сәһнәдә биз әдәби персонажлардан Әскәрин, Сүлејманын, Вәлинин аилә гурмаг арзулары илә таныш олуруг. Драматург чазибәдар, чохшахәли, лакин мараглы композисија, форма ичәрисиндә интизара сәбәб олан комик сәһнәләр јарадыр. Әскәрин башладығы иш шахәләнәрәк финалда бир нечә адамын евләнмәси илә, чанлы, көзәл вә реал бир һәјат сәһнәси илә тамамланыр. Сүлејманын гурдуғу кәләк һамынын үрәјиндән олур, һәр кәс көрүб севдијн, сечдији илә вүсала јетир. Әсәрин јазылдығы вә тамашаја гојулдуғу тарихи шәраити нәзәрә алсаг, бу проблемин сәһнәдә, бәдии шәкилдә белә һәлли Ү. Һачыбәјовун бир реалист әдиб, драматург кими, чәсарәтли аддымы, бөјүк мә'нәви, јарадычылыг гәләбәси иди.

Султан бәј гајғыкеш бир ата кими гызы Күлчөһрәни, гардашы гызы Асјаны хошбәхт көрмәк, ләјагәтли бир адама әрә вермәк истәјир. Лакин о да ләјагәти мәнсәбдә, бәјликдә, тачирликдә, хүсусилә, пулда вә вар-дөвләтдә көрүр. Одур ки, «аршынмалчы» Әскәрин Күлчөһрәни истәдијини биләндә һирс онун тәпәсинә вурур вә о, тачир Әскәрлә гоһумлуғуна үрәкдән севинир. Сүлејманла сөһбәтиндә Султан бәј дејир: «Һәгигәт, тачир тајфасы мәним хошума кәлир. Јохса бу ничиннар-минчиннар, дохтур-мохтур, вәкил-мәкил, учител-мучителләрлә мәним ишим олмаз вә хошума да кәлмәзләр». Султан бәјин евләнмәк, аилә гурмаг барәсиндә јеканә ме'јары будур: «Бир нәфәр молла, үч манат пул вә бир кәллә гәнд, шүт-тамам, вәссалам».

Аилә-мәишәт проблемләринин һәллиндә Султан бәјлә чаванлар — Әскәр, Сүлејман, Күлчөһрә, Асја арасында чидди фәрг нәзәрә чарпыр. О да көһнәлијин мүдафиәчисидир. Лакин өз өвладына мүнасибәтдә, гајғыкешликдә, аталыгда «О олмасын, бу олсун» комедијасындакы Рүстәм бәјдән сечилир. Драматург «Аршын мал алан» әсәриндә јенилији тәмсил едән гүввәләри даһа күчлү, даһа габарыг вермишдир. Онлар һәр чүр көһнәлијин маһијјәт вә агибәтини дәрк едир, көһнәлмиш гајда-ганунлара, мүһафизәкарлыға гаршы чыхмаға өзләриндә чәсарәт һисс едирләр. Султан бәјин гызы да, гардашы гызы да көһнәликлә әсла разы дејилләр. Күлчөһрә өмрү боју евдә галмағы танымадан, севмәдән әрә кетмәкдән үстүн тутур вә бу мәгсәд јолунда инадла дајаныр. Атасындан фәргли олараг, о, бир јениликчи кәнч кими, аршынмалчыны һамыдан үстүн тутур, көһнәлик буховларыны гырыб атмаг јолларыны дүшүнүр. Күлчөһрәни Әскәрлә фикрән бирләшдирән амал да мәһз будур. Заманын гаршыја гојдуғу зәрури бир тәләб кими, бир-бириндән хәбәрсиз олан Әскәр вә Сүлејманла Күлчөһрә вә Асјанын арзулары, мәгсәдләри дә бирдир. Бу мүгәддәс арзу, онун уғрунда инадлы мүбаризә комедијада јенилијин көһнәлик үзәриндә гәләбәсини тә'мин едир.

Финал сәһнәсиндә Әскәр Күлчөһрә илә, Сүлејман Асја илә, Султан бәј Чаһанла, Вәли исә Телли илә евләнир. Илк сәһнәләрдә һәлледилмәз бир проблем кими кәнчләри дүшүндүрән бир иш, нәһајәт, хош, никбин бир сонлугла битир. Бу комедијанын да финалы дәрин интизар, һәјәчана сәбәб олан долашыг композисијалы сәһнәләрлә әлагәдар олдуғундан чох мараглыдыр. «Аршын мал алан» бүтүн јахшы чәһәтләринә көрә — адәт-ән'әнә вә мәрасимләрин бәдии ин'икасы, персонажларын данышыг тәрзи, дил-үслуб хүсусијјәтләри вә саирәјә көрә хәлгилик нүмунәсидир. Һәјат һәгигәти, инсан мә'нәвијјатынын инчәликләри, дәруни һиссләр бу комедијада усталыгла ишләнмиш вә ону реализмин јүксәк сәвијјәсинә галдырмышдыр.

«О олмасын, бу олсун» комедијасында мүсбәт гәһрәманлар Сәрвәрлә Күлназ бөјүк мәһәббәт шаири Фүзулинин:

Шәфаји-вәсл гәдрин һичр илә бимар оландан сор,
Зүлали-зөвг шөвгүн тәшнеји-дидар оландан сор, —

мәтлә'ли гәзәлини охуја-охуја сәһнәјә дахил олурларса, «Аршын мал алан» гәһрәманы Әскәр ашиг Фүзулинин;

Паләдәндир нәј кими авазеји-ешгим бүләнд,
Налә тәркин гылмазам нәј тәк кәсилсәм бәнд-бәнд —

бејти илә башланан гәзәлини үрәк јанғысы илә охуја-охуја сәһнәјә кәлир. Охучу вә тамашачы Күлчөһрәнин дилиндән илк дәфә јенә дә гәлб шаиринин:

Пәришан хәлги-аләм аһү әфған етдијимдәндир,
Пәришан олдуғум хәлги пәришан етдијимдәндир —

мәтлә'ли гәзәлини ешидир.

Һәр ики әсәрин әввәлиндә драматург бизи, илк нөвбәдә, мәһәббәт әһли илә, кәнч нәсли, јени әһвали-руһијјәли адамлары тәмсил едән персонажларла таныш едир. Сәрвәрлә Күлназын, Әскәрлә Күлчөһрәнин фүзулијанә ешглә, саф вә үлви бир мәһәббәтлә севдикләрини, һәгиги ешг јолунда чандан кечмәјә һазыр вә гадир олдугларыны әкс етдирир. Һәр ики комедијада бу лирик хәтт драматик вә комик мәгамлар, күлмәли епизод вә сәһнәләрлә мүшајиәт олунур, финал сәһнәсинә гәдәр давам етдирилир. Әслиндә бу әсәрләрдәки комизм өз әсасыны дедији-

миз мәһәббәт хәтти илә она гаршы дуран гүввәләрин, манеәләрин гаршылыглы зиддијјәтиндән алыр.

Һәр ики комедијанын мүсбәт сурәтләри, гәһрәманлары мәгсәдләринә асан јолла јох, мүәјјән фәндләр, јахшы дүшүнүлмүш инчә кәләк васитәсилә наил олурлар. Мүәллиф бу гәһрәманларын севки вә евләнмә мачәраларыны чохшахәли бир композисија дахилиндә һәлл едир, охучу вә тамашачыны һадисәләрин сонунадәк һәсрәтдә, интизарда сахлајыр, хош бир финал сәһнәси јаратмаға наил олур. Сәрвәрин гадын палтарында Мәшәди Ибадын евинә «кәлин» сифәти илә кетмәси, тачир Әскәрин аршынмалчылыг едиб, әсл пешәсини ахырадәк кизли сахламасы ишин хејринә дүшүнүлмүш комик әдәби пријомлар, тапынтылардыр. Ү. Һачыбәјовун комедијаларында персонажларын сајы лап аздыр. Лакин онларын һәр бири чох бөјүк сәнәткарлыгла тип вә характер сәвијјәсинә јүксәлдилмишдир. Һамбал, гуллугчу Сәнәм, Телли, Вәли кими илк бахышда епизодик көрүнән сурәтләр дә бир характер олараг парлаг, тә'сирли, чәлбедичи вә јадда галандырлар. Комедијада онларын әдәби мөвгеји әсас сурәтләрдән һеч дә ашағы дејилдир. Һадисәләрин үмуми чәрәјанында, комик-драматик дүјүнләрин ачылмасында, бәдии күлүшүн сүрәклилијиндә, тәнгидин тә'сирини күчләндирмәкдә, онун истигамәтини мүәјјән етмәкдә бунларын да мүәјјән һәлледичи јери вә ролу вардыр.

Ү. Һачыбәјовун бәдии әсәрләриндә, хүсусилә «О олмасын, бу олсун» вә «Аршын мал алан»да дил чанлы, ојнаг халг данышыг тәрзиндән сечилмир, она көрә дә шириндир, тә'сирли вә охунаглыдыр. Бу әсәрләрдә драматик вә комик чәһәтдән бөјүк бир инандырычылыг, конкретлик, кәсәрлилик һакимдир, бир кәлмә дә олсун артыг сөз, јеринә дүшмәјән ифадә јохдур. Мүкалимәләрдә гејри-ади лаконизм, јүксәк бәдии тә'сир күчү өзүнү көстәрир. «Аршын мал алан» комедијасынын илк пәрдәсиндә Чаһан Әскәрә дејир: «Валлаһ, кедәрәм, доланарам, кәзәрәм, бахарам, бәјәнәрәм, сечәрәм, бир гыз аларам ки, адам баханда ағлы кедәр». Бу данышыгда чанлы халг шивәси руһу һакимдир, о, синоним сөзләрин тәкрары илә зәнкин бир дилдир, сон дәрәчә тәбии, чанлы, образын сәчијјәсинә тамамилә ујғун бир данышыгдыр. Ү. Һачыбәјовун әсәрләриндә елә маһир, һејрәтамиз мүкалимәләр вар ки, һәмин комедијаларын популјар олмасы үчүн бунлар әсас шәртләрдир. Бу мүкалимәләр өз көзәллик, чанлылыг вә мә'налылығы илә дилләр әзбәри олмушдур. Сүлејманын «белә дир, белә дејил?», Теллинин «пулун вар?», Мәшәди Ибадла Сәрвәр, Рүстәм бәј, јенә Мәшәди Ибадла Һәсәнгулу бәј арасындакы диалоглар, Рүстәм бәјин Күлназа «гызым, сәнә јајлыг алым» сөзләри илә башланан мүрачиәти нә гәдәр тәбии, нә гәдәр шанрандадир.

Проф. Әли Султанлы јазыр: «О, драматик мүкалимәјә мүәјјән рәнкарәнклик кәтирмишдир. Белә ки, һазырчаваблылыг, сөз ојуну, ифадәләрин тәкрары, чавабда инадкарлыг, јығчамлыг, сөзләрдә икимә'налылыг, кәнара дејилән сөзләр, өз-өзүнә данышма вә бу кими үнсүрләр сәһнәни чанландырыр... Халгымыза хас олан хош бир јумор, һикмәтли ифадәләр, шән сәһнәләр, хош нијјәт, лирик әһвали-руһијјә Ү. Һачыбәјовун комедијаларыны һәр чүр ағырлыг вә чансыхычылыгдан гуртарыр... Үмумијјәтлә, драматуркија тарихиндә белә шух, мәзәли күлүшләрлә долу, нәш'әли, әјләндиричи комедијалар аздыр».

Ү. Һачыбәјовун комедијалары јалныз нәсрлә дејил, һәм нәср, һәм дә нәзмлә јазылмышдыр. Мусигинин тәләбинә, аһәнкинә ујғунлашдырылан ше'р парчалары да мүәллифин өз гәләминдән чыхмышдыр. Бу исә онун чохчәһәтли, жанрча рәнкарәнк јарадычылыг хүсусијјәтләринә малик олдуғуну көстәрир.

Вахтилә мусигили комедија жанрынын бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтини гејд едән драматург әсла јанылмамышды. Онун бу шәрәфли вәзифәјә хидмәт едән классик комедијалары Азәрбајчан театры сәһнәсинин бәзәји олмушдур. Ү. Һачыбәјов мусигили комедија саһәсиндә әдәби мәктәб јаратмыш вә өзүндән сонра исте'дадлы бир нәслин јетишмәси үчүн мөһкәм зәмин һазырламышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Һачыбәјов Ү. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1964.
Һачыбәјов Ү. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1968.
Һачыбәјов Ү. Әсәрләри, IV чилд, Бакы, 1968.
Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960.
Абасов А. Үзејир Һачыбәјовун сәнәткарлығы, Бакы, 1976.
Кочәрли Ф. Үзејир Һачыбәјовун ичтимаи-сијаси көрүшләри, Бакы, 1965.
Кочәрли Ф. Марксизм-ленинизм вә Азәрбајчанда демократик ичтимаи фикир, Бакы, 1976.
Султанлы Ә. Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы тарихиндән, Бакы, 1964.

АБДУЛЛА ШАИГ

(1881—1959)

Талыбзадә Абдулла Шаиг Молла Мустафа оғлу Тифлисдә руһани аиләсиндә доғулмушдур. Атасы Борчалыдандыр. О, Тифлисдәки алты синифли мәктәбдә шәриәт вә Шәрг дилләри мүәллими иди.

А. Шаиг једди јашында мәктәбә дахил олуб дөрд ил охумуш, фарс вә рус дилләрини өјрәнмишдир. Сонра анасы илә Хорасана кедиб, орада тәһсилини давам етдирмишдир. Хорасанда Мирзә Јусиф адлы бир мүәллимин јанында охумушдур. Фазили-Јекчешм адлы бир фарс шаири һәр күн өз ше'рләрини кәтириб Мирзә Јусифә охујар, Мирзә Јусиф дә она мәсләһәтләр верәрмиш. Кәнч Абдулла Шаиг мүәллиминин бу сөһбәтләри илә марагланмыш вә илһамланмышды. Бир күн И. А. Крыловун «Сазандалар» тәмсилини русчадан фарсчаја тәрчүмә едәрәк мүәллиминә көстәрир. Мүәллими Абдулла Шаиги тәгдир едиб даһа да һәвәсләндирмиш, һәмин әсәрин азәрбајчанчасыны она јаздырмышдыр.

1900-чү илдә Абдулла Шаиг Тифлисә гајыдыр, бир мүддәт орада галандан сонра бөјүк гардашы илә Бакыја көчүб алты синифли мәктәбләрдән биринә еһтијат мүәллим тә'јин едилир. Атасы вәфат етдикдән сонра бөјүк аиләнин ағыр јүкү Абдулла Шаигин өһдәсинә дүшүр.

Абдулла Шаиг мүәллимлик едир, дәрс китаблары вә програмлар тәртиб едиб халг маарифи саһәсиндә чалышыр, ејни заманда, бәдии јарадычылыг фәалијјәтини дә давам етдирирди.

Абдулла Шаиг узун илләр али вә орта мәктәбләрдә әдәбијјат мүәллими олмушдур.

Әдәбијјат саһәсиндәки фәалијјәтинә көрә Абдулла Шаигә «Әмәкдар инчәсәнәт хадими» ады верилмишдир. Әдиб 1959-чу илдә Бакыда вәфат етмишдир.

Абдулла Шаиг дә Сүлејман Сани кими нешәкар мүәллим, фәал мәдәнијјәт хадими иди. О, әсримизин илк илләриндән башлајараг јенилији тәблиғ едән кичик ше'рләр, һекајәләр, пјесләр јазмышдыр. Јарадычылығынын илк дөврү сајылан бу илләрдә (1905—1920) Шаиг «Бир гуш», «Нишанлы гыз», «XX әсрә хитаб», «Һүррријјәт пәриси», «Јад ет», «Вәрәмли һәјат», «Һәпимиз бир күнәшин зәррәсијиз», «Бир мәләкә», «Фидан», «Дағлар султаны», «Идеал вә инсанлыг» ше'рләринин, «Мәктуб јетишмәди», «Көч», «Интиһармы, јашамагмы?», «Ағлашма», «Иблисин һүзурунда» вә с. һекајәләрин мүәллифи кими шөһрәт газанмышдыр.

А. Шаигин бу заманкы ше'рләриндә әсасән кәдәрли лөвһәләрин тәрәннүмүндән ибарәт олан лирика илә јанашы көләчәјә, улдуза вә ја ишығa мүрачиәт руһунда јазылмыш, үмид догуран парчалар да вардыр. Бу ики хәтт шаирин әсәрләриндә фәал мүбаризә шәклиндә јох, мүвази шәкилдә јашамагдадыр.

Әкәр биринчи хәттә гәм-гүссә лирикасы демәк мүмкүнсә, икинчи хәттә хош бир хәјал, ишыглы бир романтика демәк олар.

А. Шаиг зәманәсинин көзүачыг зијалыларындан иди. Тифлис кими бир шәһәрдә јашадығындан, әсрин мәдәни һәјаты илә таныш олдуғундан, о, јенилик, мәдәни һәрәкат ешги илә аловланырды. О да өз халгынын чәһаләтдән хилас олмасына, моллаханалар әвәзинә јени үсуллу мәктәбләрин ачылмасына чарәләр ахтарырды. А. Шаигин фикрини һәмишә мәшғул едән азад, мәдәни һәјат, мүасир ичтимаи мәсәләләр, халгын дәрд вә еһтијачлары иди.

Она көрә дә А. Шаигин ше'риндә көрдүјүмүз кәдәр тәсадүфи дејилдир. Бу кәдәр ичтимаи кәдәрдир, вәтәндашлыг кәдәридир. Бу, һәссас вә гејрәтли бир вәтәндаш... кәдәридир. Хүсусилә 1907—1912-чи илләр дөврүндә јазылмыш ше'рләрдә бу кәдәр даһа гүввәтлидир. Чүнки бу заман иртича бүтүн гүввәси илә һөкм сүрмәкдә, тәрәггипәрвәр адамлары, фикир вә дујғулары вәһшичәсинә тә'гиб етмәкдә иди.

А. Шаиг М. Һадинин һәмин рәдифдә олан мәшһур ше'ринә охшајан «Шәклиндә» адлы кичик бир ше'риндә өз дујғуларыны вә буиларын нә шәкилдә тәзаһүр етдијини, онун руһуну нечә сыхдығыны белә сөјләјир:

Үзүмдә кәрди-тәкәддүр нигаб шәклиндә,
Көзүмдә әшки-тәһәссүр һүбаб шәклиндә,
Пејнимдә һејкәли-мази вә һал бир кабус,
Өнүмдә сәфвәти-ати үгаб шәклиндә.
Башымда фөвчи-хәјаләт ахын-ахын доланыр,
Үфүгдә парчаланан бир сәһаб шәклиндә...
Үзәгдә далғаланан, парлајан кениш гумсал,
Көрүнмәдә көзүмә бир сәраб шәклиндә.
Үмиду јә'с арасында јуварланан көнлүм,
Мәләр ичимдә гырыг бир рүбаб шәклиндә.

«Кәрди-тәкәддүр», «һејкәли-мази», «фөвчи-хәјаләт», «әшки-тәһәссүр» вә с. дедијимиз ичтимаи кәдәрин әламәтләридир. Бу кәдәр А. Шаигин тәсвир етдији ичтимаи ловһәләрдә дә көрүнүр.

«Нишанлы гыз» адлы ше'риндә кәнчлик һисси илә вүгары тапдаланан, зор илә вәһшијә «һәмсәр» едилән бир мүсәлман гызынын фачиә вә фәрјадлары көстәрилир:

Еј талејим, етмә кәл мәнә наз,
Ган гусмаға нејләрәм гызыл тас.
Мән јалпызам, аһ, јох мүиним,
Дағ-дашлары сызладыр әниним.
Сөндүрдү атам чырағымы, аһ!
Бир гөнчә тиканла олду һәмраһ!..

Һәмин фәрјады «Һүрријјәт пәриси», «Јад ет», «Бу да бир ше'ри-фанији-дикәр», «Вәрәмли һәјат» ше'рләриндә дә һисс етмәк мүмкүндүр. Шаири гаранлыг, чәһаләт, пәришанлыг вә гәм-гүссә басмышдыр. Бу гүссәнин сәбәбини А. Шаиг рүбаи шәклиндә јаздығы «Парчалар» ше'риндә белә изаһ едир:

Санма бу дәрду гүссәмин сәбәби
Олмамагдыр бу дүнја камымча,
Гәлбими јандыран будур анчаг
Вәтәни көрмәдим мәрамымча.

Бу, шәхси кәдәр, јашајыш, күзәран үчүн олан һәсрәт дејил. Бу, вәтәнини јүксәк мәдәнијјәт дүнјасына лајиг, халгыны әсрин габагчыл милләтләри чәркәсиндә көрмәк истәјән бир вәтәндашын кәдәри вә һәсрәтидир. «Вәтәнини камынча» јә'ни үрәји истәјән шәкилдә көрмәдикдә А. Шаиг гүссәләнир. Лакин гүссә ону бәдбинлијә, үмидсизлијә, мәрдүмкиризлијә апармыр. Бу гүссә ону, һәр шејдән әввәл, дүшүндүрүр. Нәһајәт, о, бир гығылчым шәклиндә олса да, ишыг вә үмид көрүр. Бу үмид она бөјүк тәсәллидир вә шаирин кәләчәк мүбаризә вә фәалијјәти үчүн истинадкаһдыр. А. Шаигин бу дөврдә јаздығы бүтүн ше'рләри әсасән бу үмидин доғрулачағына олан мөһкәм е'тимады әкс етдирир.

А. Шаигин инсанпәрвәрлик тәблиғ едән мәшһур ше'рләриндән бири «Һәпимиз бир күнәшин зәррәсијиз» сәрлөвһәли, бир гәдәр маһны руһунда, ојнаг вәзн вә мүвәффәгијјәтли ифадә васитәләри илә јазылмыш ше'рдир. 1910-чу илдә јазылмыш бу әсәрдә инсанлыға сәмими бир хитаб вардыр. Шаирин фикринчә, бәшәр әслән гардаш јаранмышдыр. Инсанлар һамысы бир күнәшин шүасындан әмәлә кәлмиш, бир ананын, тәбиәтин гојнунда бөјүмүшләр. Дил, дин, мәкан, дөвләт, әгидә ајрылығы вә ихтилаф инсанлар арасына сонрадан салынмышдыр. Бунлар инсанын тәбиәтинә зидд, сүн'и ихтилафлардыр. Шүурлу, мәдәни инсанлар бу ихтилафлара ујмамалыдыр. Ичтимаи мәһәббәт вә бәшәри гардашлыг даим инсанлары үмуми сәадәтә апармалыдыр:

Һамымыз бир јува пәрвәрдәсијик!
Һамымыз бир күнәшин зәррәсијик!
Ајырмаз бизләри тәгјири-лисан,
Ајырмаз бизләри тәбдили-мәкан,

Ајырмаз бизләри Инчил, Гур'ан,
Ајырмаз бизләри сәрһәдди-шәһан,
Ајырмаз бизләри үммани мүһит,
Ајырмаз бизләри сәһраји-бәсит!
Ајырмаз бизләри һәшмәтли чибал,
Ајырмаз: шәрг, чәнуб, гәрб, шимал!..

Бу ше'рдә А. Шаигин һуманизми бүтүн гүввәти илә ифадә олунмушдур. А. Шаигин бу әсәри руһән Л. Толстојун «бир-биринизә мәһәббәт един» тәвсијәси илә, Әли бәј Һүсејнзаданын бу дөврә аид олан «Ничат мәһәббәтдәдир», Тофиг Фикрәтин «Торпаг вәтәним, нөв'и-бәшәр милләтим!», «Инандым» сәрлөвһәли әсәрләри илә мүәјјән дәрәчәдә һәмаһәнк сәсләшир.

Бурадакы һуманизм, әлбәттә, чәмијјәт, синифләр фөвгүндә, мүбаризәләрдән кәнар, мүчәррәд буржуа һуманизми руһундадыр. Көрүндүјү кими, А. Шаиг о дөврдәки синфи мүбаризәләрин мә'на вә маһијјәтини дүрүст дәрк вә ифадә едә билмәмишдир.

1914-чү илдә мүһарибә аловлары бүтүн елм вә сәнәт адамларынын вә бүтүн зәһмәткешләрин арзу вә ирадәсинин зиддинә олараг дүнјаны бүрүјәндә А. Шаиг вә онун кими бир сыра шаирләр инкисари-хәјала уғрадылар.

А. Шаиг ашкар көрүрдү ки, өзүнүн вә өзү кими бир чох гәләм саһибләринин тәблиғаты инсан гырғынынын гаршысыны ала билмир. Бу заман А. Шаиг символизмә әл атыр, бәшәријјәти пис вә гаранлыг јоллара чәкән шәр гүввәләри ахтарыр, сағлам инсан зәкасынын бу шәр гүввәләрлә мүбаризәсини дүшүнүр. «Идеал вә инсанлыг», «Иблисин һүзурунда» әсәрләри дә бу дөврүн вә бу әһвали-руһијјәнин мәһсулудур.

Бу әсәрләрин һәр икиси символика илә јазылмышдыр вә ејни дөврә аиддир. Һәр икиси әһвалат тәсвир едән, мүәјјән типләр көстәрән әсәрләрдир. «Идеал вә инсанлыг» хејирлә шәр, јахшылыгла пислик, сәадәтлә фәлакәт арасындакы мүнагишәни көстәрир. Инсанлыг, идеал, вичдан, әдаләт, мәрһәмәт, сәадәт бир чәбһәнин — тәрәгги вә јахшылыг чәбһәсинин адамларыны, зүлм вә пислик исә фәлакәт чәбһәсинин адамларыны тәмсил едир. Идеал бәшәријјәтин арзусу, јүксәк хәјалларыдыр. Мүһит, шәраит, даһа доғрусу, мүһарибә ону да өлүмчүл һала салмышдыр, дирилмәсинә үмид чох аздыр. Инсанлыг исә бир ана кими онун башына доланыр, мүаличә едир, сағалтмаг истәјир. Тәәссүф ки, шејтан, фәлакәт вә гаранлыглар онун үстүнү алмышдыр. Инсанлыг нә гәдәр јалварырса, јазыг хәстәјә мәрһәмәт едән олмур. Нәһајәт, сәадәт, мәрһәмәт вә вичдан кәлиб идеалы мүаличә едир, дүшмәнләри говурлар. Һамы хәстәнин галхмасыны көзләјир. Хәстә (идеал) исә бу габилијјәтә инанмыр вә «бармагларым арасындан бахын» дејир:

Ган ичиндә үзүр сәрасәр афаг,
Јер, көј бүтүн атәш, думандыр, гандыр.
Зүлмүн дәмир пәнчәси һөкмрандыр,

Вуран, өлән, боған, әзән, әзилән,
Говап, гачан, дүшән, кәсән, кәсилән,
Һәпси инсан, һәпси сәнин өвладын,
Чәкмәјиниз һәлә сәадәт адын!

Идеал белә бир һөкм илә чәмијјәти тәрк едиб кетмәк истәр-кән вичдан идеалдан бир чарә, бир тәдбир истәјир. Идеалын тәдбири беләдир:

Ислаһ етсин өзүнү һәр бир инсан!

Шаир, мүчәррәдләшдирдији вә символикләшдирдији мәсәлә-ләрин һәллини беләчә јанлыш вә зәрәрли бир нәтичә илә гурта-рыр. А. Шаиг мүһарибә вә мүбаризәләрин ичтимаи-синфи көк-ләрини вә сәбәбләрини ајыг, диггәтлә тәдгиг етмир. Онун фик-ринчә, мүһарибәнин мүгәссири, сәбәби империалистләр, һабелә бу вә ја башга синиф, бу вә ја башга еһтираслар дејил, инсан-лардыр. Инсанларын һамысы өз вичданыны тәмизләсә, һәр кәс өзүнү ислаһ етсә, куја чәмијјәт дүзәләр, зүлм, истибдад вә мүһа-рибәләрә сон гојулар. Бу нөгтеји-нәзәр буржуа зијалыларынын о заманкы көрүшләриндән, демәк олар ки, фәргләнмир.

«Иблисин һүзурунда» адлы кичик символик сәһнәдә һәмин мәсәлә бир аз да ачыг шәкилдә верилмишдир. Иблис бәшәријјә-тин бугүнкү һалына бахыр. Мүһарибәләри, ачлығы, фәлакәти, гызышан әдавәти көрүб балаларындан вә хадимләриндән разы-лыг едир.

Инсанын алчалдығына вә шејтани әмәлләрә ујдуғуна инанан иблис, јер үзүндә шәр ишләрин артыг дәрәчәдә көк салдығыны вә инсанларын әксәријјәтиндә шејтани сифәтләрин үстүн олду-ғуну, инсанларын кағыз вә мә'дән парчаларына (пула) сәчдә етдијини көрүб севинир вә оғланларыны хидмәтдән азад едир.

Әкәр «Идеал вә инсанлыг»да мүбаризә вар идисә, инсан вә идеал бир чәбһә тәшкил едәрәк зүлм вә фәлакәтлә вурушурдуса, бурада елә бир мүбаризә вә вурушма да јохдур. Бурада инсан ачиз галыб тәслим олур, иблис там галиб вә һөкмрандыр. Бурада хејирхаһ гүввәләри тәмсил едән сурәтләр јохдур. Јалныз хәсис вә бир шаһы пулундан кечмәјән инсан вар ки, бу да бәшәријјәт нүмајәндәси олараг иблислә мүбаризә етмир, әксинә, өз һәрәкәти илә ону севиндирир.

Бу әсәрдә дә А. Шаиг романтикләрин тә'сиринә ујараг ишыг-лы гүввәләри, чәмијјәтин кәләчәји уғрунда вурушан гүдрәтли фәһлә һәрәкатыны көрә билмир, кәләчәјә, инсана олан үмидин-дән әл чәкир, инсаны иблисин һөкмранлығына верир. Бу әсәр, мүәллифин истәјиндән асылы олмајараг, охучуну мүбаризәдән узаглашдырыр.

Бунлар Шаигин мүһарибә дәһшәтләриндән алдығы тә'сирдән доғмуш наумидлик әһвали-руһијјәси илә јазылан, үмумән шаи-рин јарадычылығы үчүн сәчијјәви олмајан әсәрләрдир.

Бу дөврдә А. Шаигин башга руһда јазылыб тәбиәти, кәнд һә-јат вә мәишәтини тәрәннүм едән ше'рләри дә вардыр. Мисал үчүн «Даглар султаны» вә «Фидан»ы көстәрмәк олар. Ичтимаи-сијаси аләмдә кедән ганлы вурушмалара гаршы бу әсәрләрдә «сакит, хош, саф» бир һәјат дујулмагдадыр. А. Шаиг јорулдугу, үз дөндәрдији ичтимаи мүбаризәләрә гаршы көһнә һәјат сәһнә-ләрини тәсвир едир. Биринчи ше'риндә шаир чобанлары јүксәк бир мәһәббәтлә тәрәннүм етмишдир:

Бу јерләрин султаныдыр чобанлар,
Һәм бәјидир, һәм ханыдыр чобанлар.

А. Шаигин бу әсәри дилләр әзбәри иди вә чобанлыг һәјаты-нын һәгиги мәнзәрәләрини, кәнддән алынан дујғулары верирди.

«Фидан» да белә һисси, лирик бир ше'рдир. Шаир ән кичик, зәиф, мугавимәтә игтидары олмајан бир колда, бир балача агач-да да бөјүк һәјат һисси, һәјат әзәмәти дујур. Инсанын борчу, һарада олур-олсун, һәјата хидмәтдир. Фидан балаларын, јени-јетмәләрин тимсалыдыр. Ону күләкдән, туфандан горумаг һәр кәсин борчудур.

А. Шаигин ше'рләриндә бә'зи јад ифадәләр, сүн'и ибарә вә кәлмәләр олса да, онун дили әсасән садә, анлашылан дилдир.

* * *

А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди», «Көч» һекајәләри нәсримиз-дә орижинал бир һадисә иди. Сабирин фәһләнин һүгугсузлугуну вә истисмар олунмасыны тәсвир едән ше'рләриндән сонра фәһлә мәишәтинә даир һекајәләрә олан еһтијач ганунн иди. 1905-чи ил ингилабынын илк илләриндән Сејид Мусәвинин «Мис мә'дә-ниндә», «Чаг-чуг», «Тәзә һәјатын тулуунда» адлы әсәрләри јени әдәбијјатын, әдәбијјатда јени вәзифәләр ахтаран јени дүнјанын сәси иди.

А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» әсәри дә бу сјни мөвзуда ја-зылмыш сон дәрәчә кәрәкли бир әсәр иди.

Ирандан кәлмиш фәһлә Гурбан мә'дәнләрдә чалышыр. Онун иши чох, әмәк һаггы аз, вәзијјәти исә ағырдыр. Лакин Гурбан дөзмәлидир, әлачы јохдур, «әһли-әјал» саһибидир. О, Иранда әрбабын вә шаһ мүлазимләринин зүлмүндән гачыб бурада иш тапыб, бир парча чөрәк пулу газанмаға кәлмишдир. Гурбан наинсаф Һачы Гулунун мә'дәниндә ишләјир. О, бир тикә чөрәк үчүн вәтәниндән, әзиз балаларындан, ханиманындан ајры дүш-мүшдүр. «Бир гәдәр пул топламаг» мәгсәдилә чалышыр, јемә-јинә дә гәнаәт едиб әлинә кечәни ушаглары үчүн јығыр. «Анаха-нымa, Мәмишә гырмызы күллү дәсмал алмаг» хәјалындадыр. Гурбан арвадына јаздығы мәктуб гојнунда икән фонтан вуран нефт гујусунда мәһв олур.

Гурбана өлүм кәтирән фонтан Һачы Гулу үчүн бајрам олур.

А. Шаигин тәсвир етдији бу әһвалат о заман нефт мә'дәнләриндә тәсадүфи дејил, ади, күндәлик бир һадисә иди. Бу фикри Гурбанын јолдашы белә тәсдиг едир: «Бах, бу јерләрин һәр күшәсинә ајаг бассан, һәр бир овуч торпағына газма вурсан ишчи кәмији көрәр, ишчи фәрјады ешидәрсән».

А. Шаигин әсәри реалист бир әсәрдир. Көһнә Бакыдакы фәһлә һәјаты бурада тәбии вә инандырычы бојаларла көстәрилмишдир. Објектив тәсвир вә көстәрмә үсулу илә јазылан бу һекајәдә саһибкар да, фәһлә дә инандырычы мүнасибәтләр әсасында верилмишдир.

Ингилаб әрәфәсиндәки Бакыда ики чүр фәһлә вар иди: бири сијаси чәһәтдән шүурлу, фәһлә тәшкилатлары илә әлагә сахлајан, ингилаби мүбаризә руһу илә јашајан габагчыл фәһлә, бир дә өз мәзлумлуғуну бир «тале» кими гәбул едән, анчаг өз әмәјинә күчү чатан, фәрди һәјаты илә јашајан, керидә галмыш авам фәһлә Гурбан икинчи нөв фәһләләрин типик нүмајәндәси кими усталыгла јарадылмыш мараглы бир сурәтдир. Гурбанын фачиәли һәјатыны, Һачы Гулу кими саһибкарларын исә бу фачиәјә лагејд, вичдансыз мүнасибәтини көстәрмәклә А. Шаиг истисмарчылара гаршы нифрәт дујғусу ојадыр.

А. Шаигин бу дөврдә јаздығы икинчи вә даһа гүввәтли һекајәси кәнд һәјатындан алынмыш «Көч»дүр. Бу әсәрдә Азәрбајчанын бир чох кәнд вә шәһәрләри үчүн хас олан мөвсүми көчәрилик һәјаты тәсвир олунур. Јазда «елин јајлаға чыхмасы, пајызда јајлагдан гајытмасы» кечмиш заманда адәт иди вә бу адәтлә әлагәдар јаранан, әсрләрчә давам едән ән'әнәләр вардыр ки, Шаигин һекајәсиндә өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Әсәр биринчи шәхсин дилиндән, хатирә үслубунда јазылмышдыр. Мүтәкәллим ушаг ата-ананын әзиз оғлудур. Сәһәр јухудан ојананда о, аиләнин артыг көчә һазыр олдуғуну көрүр. Бу һадисәни диггәтлә изләјәрәк бир мәрасим кими башдан-баша ширин дил илә сөјләјир. «Оба», «Алачыг», «Тарлалар», «Дүзәнликләр», «Ов», «Сүмсү», «Гызыл ит», «Кәрим баба», «Ајрым гызы», «Бичин», «Јағмур» әһвалаты мараглы мәнзәрәләрдир.

А. Шаиг бу әһвалаты, көһнә көчәри һәјатыны һәгиги реалист бир гәләмлә, һәм дә дәрин бир мәһәббәт вә мәфтунлугла тәсвир едир. Бу һекајәдә һадисәдән чох тәсвир, әһвалатдан чох чанлы тәбиәт-мәишәт мәнзәрәләри нәзәрә чарпмагдадыр. Бүтүн бунлар мүнагишә, тәзадлар јолу илә јох, мүлајим, тәбии һәјат јолу илә кәлиб көзүмүз өнүндән өтүр. «...Јаваш-јаваш нәфәс алан сәһәрләрин, ахшамларын ганадлары учундан јајылан сәринлик, дағ чичәкләринин, чөкә ағачларынын, горугларда, тарлаларда бичилмиш тәзә отларын көзәл әтри, орманын ахшамлара, сәһәрләрә мәхсус рүтубәт гохусу, булагларын шырылтысы, дәрәләрин, ирмагларын чаггылтысы, гушларын бағыртысы, гузуларын, бузовларын мәләшмәси, итләрин һүрүшмәси бир-биринә гарышараг обаја башга бир рәнк, башга бир шәкил верирди». Бу мәнзәрәләр шәһәрин тозлу һавасына, курултусуна, инсаны мәшғул

едән гајғылара гаршы гојулур. Бурада тәбиәт гојнунда, дағлар, мешәләр, әтирли чичәкләр, сәрин булаглар јурдунда инсан динчәлир, раһат вә сәрбәст нәфәс алыр.

Јалныз тәбиәти јох, бурадакы инсанлары, көчәри кәндлиләри дә А. Шаиг чох саф, тәмиз тәсвир едир. Кәндлиләр авам, савадсыз, мүасир мәдәнијјәтдән узаг олсалар да, ата-баба ән'әнәләри илә, өз әлләринин әмәји илә јашајырлар. Түтәкдә чалдығы бир маһны илә гојунлара «дур!» әмри верир, бүтүн сүрүнү гајтаран чобан Оруч, чөлләрдә даим бәхтијар јашамыш олан үзү әтли, јанаглары гыпгырмызы, вүчуду сапсағлам Кәрим баба, ај кими јуварлаг үзлү, кур сәсли, һәмишә чалышан, шәлә-шәлә одун дашыјан, чөрәк биширән, инәк, гојун саған, нәһрә чалхалајан, јағ, пендир тутан, јорулмаг нә олдуғуну билмәјән Ајрым гызы бу аләмин сәчијјәви сималарыдыр.

Шаиг бу һәјаты алудәликлә, елә хош вә арзу олунан бојаларла көстәрир ки, биздә истәр-истәмәз көчәрилијә һәсрәт дујғусу доғур. Әлбәттә, әдибин бојалары һәгиги, тәбии олса да, биртәрәфлидир. Әширәт һәјатынын, һәмин о Кәрим бабаларын, Ајрым гызларынын, чобан Оручларын мин бир дәрди вар ки, әдиб бу һекајәдә ондан сәрф-нәзәр еләмишдир. Тәһкијә үсулунун, бәдии фәндин өзү тәсвирин белә објектив, биртәрәфли чыхмасына сәбәб олмушдур. Шаиг көчәри мәишәтинин әтрафлы тәсвирини, бу һәјатын дахили ичтимаи-сијаси маһијјәтини ачмағы мәгсәд гојмамышдыр. Әдиб дағ, јајлаг һәјатынын, ади кәндлиләрин бир шәһәрли ушағына бурахдығы тә'сири, даһа доғрусу, кәнд мәишәтинин ушаг зеһниндәки әксини вермиш вә бунунла кифајәтләнмишдир.

А. Шаигин бу дөврдәки әсас, реалист һекајәләриндә нағыл үсулу сәлис, мәнзәрәләр парлаг, тәбии, инсанлар чанлы вә мараглы, дил рәван вә тәмиздир. Әкәр «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә кечмишин ағыр, мәһкумлуг әмәјинин тәсвири верилир, охучуда дәрин бир кәдәр доғурурса, «Көч» һекајәсиндә тәбиәтин, кәнд мәишәтинин мараглы вә хош бир лөвһәси чәкилир, охучуда һәмин һәјата мејл, рәғбәт ојадылыр. Шаигин һекајәләриндә дә С. С. Ахундовда олдуғу кими дил, ифадә, үслуб чәһәтдән ушагларын зөвгү вә тәләби нәзәрдә тутулмушдур. «Көч» һамыдан чох ушаглар үчүн мараглыдыр, чүнки бу һекајә онлара јалныз ләззәт дејил, һәм дә кәнд һәјаты вә тәбиәт һаггында зәнкин билик верир.

А. Шаигин ән чох чалышдығы, ичтимаи тәрбијә үчүн чох мүһүм олан ушаг әдәбијјаты саһәси хүсусилә ингилабдан габаг чәтин, јени бир саһә иди. С. Ә. Ширванинин, Г. Закирин бә'зи ше'р вә тәмсилләриндән башга, о заман ушаг мүталиәси үчүн көркәмли бир шеј јох иди. Азәрбајчанлы ушагларын сәвијјәсинә, тәбиәтинә ујғун, марағыны охшајан системли бир әдәбијјат јаратмаг Сүлејман Сани, Абдулла Шаиг кими әдиб вә мүәллимләрин өһдәсинә дүшән чәтин, лакин шәрәфли вәзифә иди. А. Шаиг

истәр ше'р, истәрсә дә нәср шәклиндә көзәл тәмсил нүмунәләри јаратмышдыр.

«Түлкү һәччә кедир», «Чәфәр вә Бәшир», «Тыг-тыг ханым», «Көзәл баһар», «Алма оғрусу» кими әхлаги-тәрбијәви мәгсәдлә, ушаг әһвали-руһијјәсинә ујғун јазылмыш әсәрләр азәрбајчанлы ушаглар тәрәфиндән һәмишә мараг вә һәвәслә охунур.

А. Шаигин бу нүмунәләриндә илыг бир јумор, тәбии бир күлүш вардыр. Аллегорија үсулу илә верилән әһвалат боју һејванлар (түлкү, тојуг) чанлы бир дујғу, бир еһтирас кими иштирак едир, һәр чыхышда вә мүкалимәдә ушагларын зеһнинә нүфуз едирләр. Шаиг дә Сә'ди вә Крылов кими тәмсил гајдасына риајәт едәрәк, әсәрләринин ахырында, јахуд мүнасиб јерләриндә әхлаги нәтичә верир, ушаглара мүрачиәтлә диггәти бу нәтичәјә чәлб едир. Узун илләрдир бу әсәрләр ушаг әдәбијјатынын јахшы нүмунәләри кими нәшр олунур вә јајылыр.

А. Шаигин истәр ше'риндә, истәрсә дә нәсриндә тәһкијәдән чох тәсвир, сөјләмәдән чох дујма, һәрарәт вә лирика вардыр. Бу нә Сәһһәтдә олан кими кәдәр лирикасы, нә гәзәл шаирләриндә олдуғу кими ашиганә лирика, нә дә Һадидә олдуғу кими сијаси лирикадыр. Бу, әхлаги, дидактик принсипләри тәблиғ едән, мәктәблиләри өвлад кими севән, халгынын кәләчәјини онлардан көзләјән, өјрәдәчәји һәр бир сөз, һәр бир дәрс үчүн үрәк чырпынтысы чәкән бир мүәллимин һәјәчанларыдыр. Шаиг ушаглары лөвһәләрлә дүшүндүрмәји бачарыр. О, вәтән севкиси, бәшәри мәһәббәт, әмәк севкиси, аилә севкиси, ата-ана мәһәббәти, јолдашлыг һисси, сәдагәт, доғрулуг, сафлыг, мәрданәлик, е'тибар, аличәнаблыг кими хасијјәтләри тәблиғ едән әсәрләринин һеч бириндә бу дујғулары мүстәгим дил илә тә'рифләмир, чанлы инсан вә ја аллегорик сурәтләр, мараглы сәркүзәштләр васитәсилә вермәјә чалышыр.

А. Шаиг мүгтәдир бир әдиб, мүәллим, ичтимаи хадим олараг јахшы дәрс китабларынын јаранмасына да чох чалышмышдыр. Онун 1909-чу илдә јаздығы, анчаг 1912-чи илдә чап етдирә билдији «Күлзар» китабы ингилабдан әввәлки дәрсликләрин ән јахшыларындандыр. Бурада А. Шаиг, М. Фүзули, М. Ф. Ахундов, М. П. Вагиф, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт кими Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләринә кениш јер вә әһәмијјәт вермиш, онларын мәдәнијјәтимиз үчүн бөјүк хидмәтләриндән бәһс етмишдир. А. Шаигин китабында Крылов, Пушкин, Лермонтов кими бөјүк рус классикләринин әсәрләриндән дә нүмунәләр верилмишдир. Бу китабда бә'зи јазылар вар ки, индијәдәк ичтимаи, әдәби гијмәтини сахламыш вә сонракы дәрсликләр үчүн әсас мәнбә олмушдур.

«Күлзар»дан сонра А. Шаиг «Ушаг көзлүјү», «Гираәт» вә с. адларла бир сыра дәрс китаблары нәшр етдирмишдир. Бунларын һамысында мүәллиф јени нәслин тәрбијәсини диггәт мәркәзиндә тутмуш, јазылары бу мәгсәдә ујғун бир шәкилдә сечиб нәшр етдирмишдир. Мәгсәдинә ујғун, садә, ушаг зеһнинә мүнасиб әсәр-

ләр азлығындан чәтинлик чәкәндә А. Шаиг белә јазылары өзү јазмышдыр. Әдибин мәшһур «Көч» һекајәси бу тәләбләр нөгтејинәзәриндән јазылмыш, дәрсликдә нәшр едилмиш әсәрдир.

А. Шаиг Совет һакимијјәти илләриндә јарадычылығынын икинчи вә даһа зәнкин дөврүнү јашајан, ингилабы алгышлајан, јени нәслин коммунист тәрбијәси јолунда фәдакарлыгла чалышан бир әдиб, бир мүәллим кими танынмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Шаиг А. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1966.
Шаиг А. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1959.
Шаиг А. Хатирәләрим, Бакы, 1973.
Ариф М. Сәнәткар гочалмыр, Бакы, 1980.
Әһмәдов Ч. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси тарихиндән, Бакы, 1971.
Заманов А. Абдулла Шаиг, Бакы, 1956.
Исмајылов Ј. Абдулла Шаигин һәјаты вә бәдии јарадычылығы, Бакы, 1962.
Мирәһмәдов Ә. Абдулла Шаиг, Бакы, 1956.
Чәфәр М. Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм, Бакы, 1963
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.

СУЛТАНМӘҸИД ГӘНИЗАДӘ

(1866—1937)

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә көркәмли мүәллим-јазычы кими танынмыш С. Гәнизадәнин ады С. С. Ахундов, А. Шаиг, Р. Әфәндијев вә башга реалистләр, маарифпәрвәр әдибләрлә бир сырада чәкилир. О, XX әср әдәбијјатында гәләмини һәм дәрслик, програм, лүғәт јаратмаг саһәсиндә, һәм дә бәдии сөз сәнәтинин ше'р, нәср, драм, публисистика вә тәрҹүмә жанрларында уғурла сынамышдыр.

С. Гәнизадә XVIII әсрин шөһрәтли Азәрбајҹан шаири Аға Мәсиһ Ширванинин нәслиндәндир. Көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрлинин мә'луматына көрә, онун атасы Һаҹы Муртузәли дә ше'рләр јазар, маарифпәрвәр адамлара рәғбәтлә јанашар, охумагдан, јазмагдан зөвг алармыш. Султанмәҹид Гәнизадә, 1866-чы илдә, ше'р вә сәнәтлә нәфәс алан Шамахы мүһитиндә анадан олмушдур. Ибтидаи тәһсил вә тәрбијәсини дә бурада, әввәлҹә мәһәллә мәктәбиндә, сонра исә көркәмли шаир С. Ә. Ширванинин мәшһур «Үсули-ҹәдид» мәктәбиндә алмышдыр. Бу јени типли мәктәб Султанмәҹидин гаршысында кениш вә ајдын үфүгләр ачыр, ана дили илә јанашы, рус вә фарс дилләрини өјрәнмәкдә она мүсбәт тә'сир көстәрир. Онда бәдии әдәбијјата дәрин мараг да, шүбһәсиз, бурада охудуғу вахтларда јараныр.

1879-ҹу илдә С. Гәнизадә Шамахы шәһәр мәктәбинә дахил олур, орада рус дилини, мүтәрәгги рус әдәбијјатыны даһа дәриндән, һәвәслә өјрәнмәјә башлајыр. Тә'лим вә тәһсилә, мә'луматыны артырмаға һәдсиз марағы ону 1883-ҹү илдә Тифлис шәһәриндәки Александровски Мүәллимләр Институтуна кәтириб чыхарыр. Султанмәҹид 1887-ҹи илдә институту битириб доғма

вәтәнә — Бакыја кәлир вә илк дәфә «Рус-татар» мәктәбинин бинасыны гојур. Бу хејирхаһ, нәҹиб үмумхалг ишиндә она Азәрбајҹанын габагҹыл маариф хадимләри јахындан көмәк едирләр. С. Гәнизадә мәктәбләрин дәрс васаити илә тә'мин едилмәсиндә фәал иштирак едир, өзү дәрсликләр, лүғәтләр, методик васаитләр јаратмаға бөјүк вәтәндашлыг еһтирасы вә ҹәсарәти илә тәшәббүс көстәрир. Әдибин өз досту, дөврүн танынмыш мүәллими Әлискәндәр Ҹәфәрзадә илә биркә јаратдығы «Кәлиди-әдәбијјат» (1901) адлы әдәбијјат мүнтәхәбаты; «Лүғәти-руси вә мүсәлмани» (1902); «Самоучител татарского јазыка» (1902); «Истилаһи-Азәрбајҹан» (1904) кими әсәрләр мәһз мәктәбләрин еһтијаҹы, халг маарифини јүксәлтмәк мәгсәди нәзәрә алынараг јазылмышдыр.

Азәрбајҹан маарифинин тәрәггиси јолунда бөјүк хидмәтләри олан С. Гәнизадә ушагларын, сөзүн кениш мә'насында, бүтүн халгын бәдии әдәбијјат васитәсилә тәрбијәсинә хүсуси әһәмијјәт верирди. Заманәсинин ишыглы адамлары, танынмыш маарифчиләри кими о да бу фикирдә иди ки, «гаранлыгда кәзмәк илә һеч нә көрүб, көстәрмәк олмаз. Ишыг кәтирмәлидир. Ишыг кәләндә зүлмәт өз-өзүндән мәһв олар вә онунла белә, һәр шеј өз рәнкиндә көрүнәр». Әдибин зәнниҹә, бу ниҹат јолуну, шәфалы ишығы биринҹи нөвбәдә мәктәбләр вә халгыны үрәкдән севән мүәллимләр, јазычылар кәтирә биләрләр. Одур ки, С. Гәнизадә бәдии әдәбијјата дөврүн тәләби, педагожи ишин мәнафеји бахымындан јанашыр вә ҹәсарәтлә әдәби јарадыҹылыг мејданына атылыр. Бу мүгәддәс амал ону 1891-ҹи илдә «Гөнчә ханым» пјесини јазмаға сөвг едир. Лакин јазычынын бәдии әдәбијјат саһәсиндә бу илк гәләм тәҹрүбәси бизә кәлиб чатмамышдыр. 1894-ҹү илдә С. Гәнизадә Довженконун «Гана ган», Лев Толстојун «Әввәлинҹи шәрабчы» әсәрләринин тәрҹүмә едиб тамашаја гојдурур. Һәмин илдәҹә «Түлкү вә Чаг-чаг бәј» мәнзум һекајәсини јазан әдиб 1896-чы илдә рус јазычысы А. Ф. Погосскидән «Аллаһ диваны» әсәрини тәбдил едир. Онун ән мәшһур, орижинал әсәрләри, Азәрбајҹан бәдии нәсрини јени идеја-бәдии хүсусијјәтләр, тәзә образларла зәнкинләшдирән «Мүәллимләр ифтихары» (1898) вә «Кәлинләр һәмајили» (1900) кими ики һиссәдән ибарәт олан «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» романыдыр. Бу әсәрдә мүәллиф өз маарифчилик идејаларыны бир философ-әдиб, педагог-јазычы кими даһа кениш планда әкс етдирир. Әдибин орижинал әсәрләриндән «Гурбан бајрамы», «Аллаһ хофу» о заман ајрыҹа китабчалар шәклиндә чап олунмушдур. С. Гәнизадә дүнја вә гоншу халглар әдәбијјаты илә јахындан бағлы олан, ону тәрҹүмә, тәбдил јолу илә тәблиғ вә тәгдир едән јүксәк мәдәни сәвијјәли бир јазычы иди. Бу ҹәһәтдән «Набәкар гоншу» (А. Ф. Погосскидән), «Ахшам сәбри хејир олур» (Г. Сундукјандан), «Хор-хор» (Мјаннитскидән), «Дурсунәли вә баллыбаҹы» (Тер-Григоровдан) тәбдилләри хүсусилә нәзәри ҹәлб етмәкдәдир.

1905-чи ил рус буржуа-демократик ингилабынын тә'сири илә С. Гәнизадә мәтбуат аләминә дахил олур, инди ону јалныз маариф, мәдәнијјәт мәсәләләри дејил, дүнја һадисәләри дә мәшғул едир. «Һәјат», «Иршад», «Дәбистан», «Рәһбәр» кими гәзет вә журналларда *Шејда, Софи Шејда, С. Гәнизадә* имзалары илә фәал чыхыш едәрәк көркәмли бир публисист кими танынып.

1905—1908-чи илләрдә Гори мүәллимләр семинаријасында мүфәттиш ишләркән дә С. Гәнизадә азәрбајчанлы тәләбәләрин фикри-мә'нәви инкишафына хүсуси гајғы илә јанашыр, онларын һүгугуну мүдафиә етмәклә бөјүк нүфуз газаныр. Әдибин бу илләрдәки елми-педагожи фәалијјәтини Ф. Көчәрли чох јүксәк гијмәтләндирир.

С. Гәнизадә дөврүн бөјүк јазычылары, танынмыш маариф хадимләри илә мүнтәзәм јазышыб фикир мүбадиләси етмәји вачиб билирди. Бөјүк рус реалист әдиби Л. Толстојла, Азәрбајчан маарифпәрвәрләри М. Т. Сидги вә Ф. Көчәрли илә мәктублашмасы әдәбијјат, театр вә халг маарифинин инкишафына сә'јлә хидмәт етмәјин ајдын тәзаһүрүдүр.

Исте'дадлы әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрли 1912-чи илдә, илк дәфә олараг, С. Гәнизадәнин тәрчүмеји-һалыны, маариф саһәсиндә хидмәтләрини, әдәби-бәдии ирсини әһатә едән гијмәтли бир очерк јазыб «Мәктәб» журналында чап етдирмишдир. О бурада С. Гәнизадәнин «ијирми беш ил сәрасәр маариф јолунда дили, фикри вә гәләми илә сә'ј етмәклә» олдуғуну бөјүк миннәтдарлыг вә гәдиршүнаслыгла тәгдир едир. 1908-чи илдән башлајараг С. Гәнизадә Бакы губернијасы вә Дағыстан вилајәти мәктәбләринин инспектору вәзифәсиндә ишләјир. 1917-чи илдә исә мәктәб директору тә'јин олунур. 1917—1919-чу илләрин мүрәккәб, зиддијјәтли ичтимаи-тарихи һадисәләри јазычынын дүнјакөрүшүндә мүәјјән долашыглыг, мүтәрәддидлик, һәтта зиддијјәт јарадыр. О, милләтчи иттиһад партијасына үзв олур. Бу чәһәт әдибин бәдии јарадычылығындакы маарифчиликлә әлагәдар мүәјјән мәһдудлугла бирләшәрәк, онун фикир вә дүшүнчәләрини бир гәдәр думанландырыр. 1920-чи илин апрелиндә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси С. Гәнизадәни иттиһадчылыгдан хилас едир. О, сосиализм чәбһәсинә кечәрәк, өз гәти јарадычылыг јолуну дүрүст мүәјјәнләшдирир.

Азәрбајчан маарифинин фәдакар хадими инди даһа бөјүк сә'јлә чалышыр, маариф комиссарлығында, техникум вә али мәктәбләрдә халг маарифинин јүксәлишинә, кәнчлијин әхлаги-мә'нәви тәрбијәсинә јахындан көмәк едир, Н. Нәриманов, Һ. Әрәблински, М. Ә. Сабир һаггында гијмәтли хатирәләрини јазыр.

Көркәмли әдиб 1937-чи илдә вәфат етмишдир.

* *
*

С. Гәнизадәнин әдәби ирси орижинал, мүрәккәб вә зиддијјәтлидир. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк реалист романчы-

лардан бири олан маарифпәрвәр јазычы бәдии јарадычылыг саһәсиндә һәм нәзәри, һәм дә әмәли, тәчрүби чәһәтдән бөјүк драматург, Јахын Шәргин көркәмли әдиби М. Ф. Ахундов әдәби ән'әнәләринин ардычыл давамчысыдыр. Дөврүн көркәмли маарифпәрвәри — мүәллими М. Т. Сидгијә мәктубларындан ајдын олур ки, С. Гәнизадә дә бөјүк мүтәфәккир Мирзә Фәтәли кими, вахты кечмиш көһнә әдәбијјаты, онун гајда-гануиларыны, тәсвир вә ифадә васитәләрини лүзумсуз һесаб едир, заманын руһуна, тәләбинә мувафиг јени жанрларын, кениш епик лөвһәләр јаратмаға гадир олан бәдии нәсрин, сәһнә әсәрләринин рөвнәгләнмәси тәрәфдарыдыр. О, һекајә јазмағы һәр чүр гәзәлханлыгдан вачиб билир, мүасирләри олан шаирләрә хатырладыр ки, Хагани вә Хачә Һафиз јолу илә кетмәјиб, јени жанрлара, хүсусилә һекајәнәвислијә гәдәм гојсунлар. С. Гәнизадәнин бәдии әдәбијјат гаршысында тәләбләри тамамилә јени иди, реалист-демократик принсипләр бахымындан иди. Истәр Л. Толстојдан тәрчүмә етдији «Әввәлинчи шәрабчы» әсәринә мүгәддимәдә, истәрсә дә «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» әсәриндә о, сәнәткарын вә сәнәт әсәринин мәзијјәтини реалист тәсвир үсулунда, мүасир һәјаты доғру-дүзкүн әкс етдирмәкдә көрүр, бәдии јарадычылыгда сәнәткар исте'дадына үстүнлүк верирди. Әдибин фикринчә, о әсәрләр јашамаға гадирдир ки, һәјаты бәзәк-дүзәксиз, тәһриф олунмадан әкс едир, мүәллифи исә парлаг исте'дад, дәрин билик вә рәван сәнәткарлыг тәбинә маликдир. С. Гәнизадәнин театр сәнәти һаггында гијмәтли фикирләри дә билаваситә онун өз бәдии јарадычылығыны јахшы дәрк етмәк, дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн бир нүмунәдир. «Әввәлинчи шәрабчы»нын азәрбајчанчасына мүгәддимәдә әдиб јазырды:

«Театр әрсәкаһи-ајнабәнд бир отаг мисалындадыр ки, ибрәт көзү илә бахдыгда һәр кәс өз шәмајили-әхлагынын үјуб вә гүсурун көрәр вә көрчәк ислаһына сә'ј вә кушиш едибән әхлаги-һәсәнә һасил едә биләр... Театрда әрсәјә чыхыб, тәлхәкләр һеј'әтиндә тамаша көстәрән чаванмәрдләр тәбибләр тәшбиһиндәдирләр ки, әхлаги-зәмимә нахошларына нәдимлик шәрбәтилә тәлх тәам тәнбиһ даваларын једирдирләр». Демәли, халгын көзүнү ачмаг, ејибләрини көстәрмәк, керилик вә чәһаләт булудларына гаршы маариф шө'ләсини гојмагда С. Гәнизадә көһнә гәзәл әдәбијјатынын дејил, јени әдәбијјатын, һекајә, роман вә сәһнә әсәрләринин ролуна бөјүк үстүнлүк верирди. Одур ки, јазычынын бәдии әсәрләрини, үмумијјәтлә, јарадычылығыны да мәһз бу жанрларда јаздығы әсәрләр тәшкил едир.

С. Гәнизадәнин мәшһур орижинал әсәри «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» үмуми башлығы алтында јаздыгы «Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили» романыдыр. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк дилокија сајылан бу әсәрин биринчи һиссәсини («Мүәллимләр ифтихары») бир нөв дидактик трактат да адландырмаг олар. «Кәлинләр һәмајили» биткин реалист романдыр. Жанр вә композисија әламәтләри илә бир-бириндән

фәргләнән бу әсәрләри үмуми, мүштәрәк әдәби гәһрәман Шејда бәј сурәти, һәмчинин маарифпәрвәрлик идејасы бирләшдирир. Гурулушуна көрә бу әсәр М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары»ны вә Марагалы Зејналабдинин «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј»ини хатырладыр. Дилокијанын һәм биринчи, һәм дә икинчи гисми мәктублар шәклиндә јазылмышдыр. Ејни заманда, «Кәлинләр һәмајили» Шејда бәјин бир нөв сәјаһәтнамәсидир.

«Мүәллимләр ифтихары»нда мүәллиф өз халгынын, онун мәдәни тәрәггисинин мәфтуну олан габагчыл зијалыларын һәјатындан, мүбаризәсиндән бәһс едир. Өзүнү милләт хадими адландыран Шејда бәј белә зијалылары тәмсил едән, о заманкы Азәрбајчан әдәбијјатында тамамилә јени олан типик мүәллим, јахшы тәрбијәчи сурәтидир. Шејда бәј, илк нөвбәдә, өз халгынын, вәтәнинин шејдасы, вурғунудур. О, әслиндә С. Гәнизадә кими мaариф-мәдәнијјәт хадимләринин өзүнү тәмсил едир. Лакин әдибин сечдији мараглы әдәби пријома көрә Шејда бәј онун достудур вә һәмин мәктубаты чап етдирмәји С. Гәнизадәјә вәсијјәт етмишдир. Әлбәттә, бу, әсәрин марагла охунмасыны тә'мин едән мүвафиг бәдии формадыр.

«Мүәллимләр ифтихары»нда охучу халгыны, вәтәнини атәшин үрәк, сонсуз бир мәһәббәтлә севән, һәјатыны мәктәбә, маарифә һәср едән, бунунла јанашы еһтијач ичәрисиндә долашыб галан фәдакар бир мүәллим сурәти илә гаршылашыр. Бу, Азәрбајчан маарифчилијинин әсас әламәтләрини бүтүн зиддијјәтләри илә тәчәссүм етдирән Шејда бәј сурәтидир. Онун мүбаризәсиндә, һәрәкәт вә дavранышларында, мөвчуд һәјат вә кәләчәјә даир арзуларында Фәхрәддинин, Фәрһадын, Искәндәрин сәчијјәви әламәтләри өзүнү көстәрир. Шејда бәј Шамахыдан Бакыја кәлиб мүәллимлик едир. Анасындан алдығы мәктубда о, гардашы гызы Диләфрузла бачысы оғлу Ағабәһрамын тојуна дә'вәт олунур. Лакин мәктуб вәтән вә милләт ашиги Шејда бәји сарсыдыр, дәрин дүшүнчәләрә гәрг едир. Сәбәби дә будур ки, вахтилә Диләфруза вә'д етдији гызыл һәмајили алмаг игтидарына малик дејил. Көзәл арзуларла чох мәһдуд мадди имкан арасындакы дәрин учурум Шејда бәјин руһи сарсынтыларына, мүрәккәб психоложи һаллар кечирмәсинә, тәрәддүдләринә сәбәб олур. Бә'зән долашыг хәјаллара гәрг олан Шејда бәј чох заман да һәјати, фәлсәфи дүшүнчәләрә далыр, мөвчуд чәмијјәт, мүлки бәрабәрсизлик, зијалыларын фәна һалы вә с. һаггында маарифчи фикирләр јүрүдүр. Ону бир мүәллим-зијалы кими дүшүндүрән, һәр шејдән әввәл, мадди зәнкинликлә мә'нәви сәрвәт арасындакы фәрг вә зиддијјәт проблемидир. «Бунлардан һансы үстүн, һансы даһа вачиб ишдир?» суалына Шејда бәј белә чаваб верир: «Мә'рифәт варлысы мал јохлуғунда һәм гәнидир, амма мал гәниси мә'рифәт јохлуғунда јохсулдур».

Доғрудур, о, гәлбиндән кәлән суаллара белә мә'налы чаваблар тапыр. Лакин анасындан алдығы мәктуба көзү саташдыгча фикри думанланыр, зиддијјәтли хәјаллары даһа да дәринләшир.

Мә'рифәтлә, мә'нәви сафлыгла, јүксәк әхлаги мәзијјәтләрлә Диләфруза вә'д етдији һәмајили алмаг оларды? Бу арзуну асанлыгла һәјата кечирмәкдә анчаг пул иш көрүр ки, о да Шејда бәјдә јохдур. Бунунла белә, о гәтијјән руһдан дүшмүр, бир зијалы кими өзүнү дөвләтлиләрин ән дөвләтлиси, зәнкинләрин ән зәнкини һесаб едир, тәсәллини дә бунда тапыр.

Шејда бәј пулун вә сәрмајә саһибләринин буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә тутдуғу мөвгеји һәм «Мүәллимләр ифтихары», һәм дә «Кәлинләр һәмајили»ндә ачыб көстәрир, онун рәзаләтини, инсанлары рәнкдән-рәнкә, чилддән-чилдә салдығыны маарифчилик мөвгејиндән шәрһ едир. Арзу илә имкан арасындакы бошлуг, һәмчинин пул, гејри-бәрабәр һәјат тәрзи барәдә дүшүнәркән Шејда бәј бә'зән мәһдуд, һәтта објективликдән узаг нәтичәләрә кәлир. О, мүлки бәрабәрсизлијин сәбәбини хилгәтин өзүндә ахтарыр, онун әсл ичтимаи көкләрини, синфи маһијјәтини дәрк едә билмир. Шејда бәјин чәмијјәтдәки бәрабәрсизлик һаггында сон нәтичәси беләдир ки, аллаһ дүнјаны хәлг едәркән һәр кәсә лајиг олдуғуну верибдир. О, мадди еһтијач вә чәтинликләрдән чыхыш јолуну да аллаһа јалвармагда, ондан ничат јолуну итаәткарлыгла диләмәкдә көрүр. Халгын тәрәггиси јолунда мүбаризәјә гошулмағы исә јалныз дини борчу һесаб едир. Шејда бәјин мәһдуд чәһәтләриндән бири дә инсанын исте'дад, мә'рифәт вә габилијјәтини аллаһ веркиси зәнн етмәси, буну фаталистчәсинә изаһ етмәјә чалышмасыдыр. Шејда бәјдә олан бу мәһдудлуглар XIX әср Азәрбајчан маарифчилијинин тәнәззүл дөврүндә јазыб-јарадан С. Гәнизадәнин дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләрлә билаваситә әлагәдар иди.

«Мүәллимләр ифтихары»нда јазычынын бәдии чәһәтдән һәлл етмәк истәдији бир мәсәлә дә тәрбијә вә онунла вәһдәтдә халгын кәләчәји проблемидир. Шејда бәј гардашы гызы Диләфрузун тә'лим-тәрбијәсинә хүсуси гајғы көстәрир, бачысы оғлунун Азәрбајчан, рус вә фарс дилләрини билмәси илә фәхр едир. Әдиб бу кәнчләри, хүсусилә, исмәтли, хош әдалы, охумаға бөјүк мараг көстәрән Диләфрузу дөврүн јенијетмәләринә нүмунә олан сурәтләр кими јаратмышдыр.

Шејда бәј бу фикирдәдир ки, һәр шеј балача ушагларын тәрбијәсиндән башланыр, бөјүк тарихи шәхсијјәтләр дә тәрбијә сајәсиндә белә балача ушаглардан јетишмишдир. Она көрә халгын чәһаләтиндән, керилијиндән шикајәтләнмәјә мүәллимин һеч бир һаггы јохдур. Әксинә, «һүнәрли устад хам дәмирдән сәбирлә Мисри гылынч јапа билярсә, јахшы мүәллим кәчтәб милләтдән хошәхлаг чәмијјәт һазырлаја билләр». Беләликлә, о, чәмијјәтдә мүәллимин ролуна, тәрбијә вә тәһсилин әһәмијјәтинә јүксәк гијмәт верир. Шејда бәјә көрә, бүтүн башга милләтләрдә олан исте'дад, габилијјәт, сәхавәт, шүчаәт вә с. мүсбәт кејфијјәтләр бизим халгда да вардыр. Бунлары ашкар едиб чилаламаг, инкишаф етдирмәк үчүн мәктәб, маариф кәрәкдир, вәтәндаш-мүәллим лазымдыр: «Бизләр үчүн әкәр бир чыраг јаначагса, мәктәб

очағынын шө'ләсиндән јанса кәрәкдир. Ҹәһаләт мүлкүнә әкәр бир мәһтаб доғачаг исә, јенә мәктәб диварындан түлу едәҹәкдир... Әкәр султанлыг истәрсән, дәри-мәктәбдә хадим ол!»

«Мүәллимләр ифтихары»нын мүәллифи бир јазычы олмагдан чох, вәтәндаш-мүәллим иди. Тәсадүфи дејил ки, әсәрин гәһрәманы Шејда бәј дә өз заманәсинин идеал тәрбијәчиләриндән биридир. Мүәллифин — Шејда бәј Мәсиһзадәнин бахышларында халг сәадәти мәсәләсиндә мәктәб вә тәрбијәнин ролуна кениш јер вермәси бир дә бунунла әлагәдардыр. Шејда бәј тәрәгги, мәдәни јүксәлиш јолуну мәктәбдән кечирирсә, мүәллими онун јолкөстәрәни, компасы һесаб едир. О, мүәллимлији бүтүн пешәләрдән али, бүтүн сәнәтләрдән үстүн тутур, өзү дә мүәллим олдуғу үчүн фәхр едир. Шејда бәј халгын балаларына елм, мә'рифәт пајлајан јохсул бир мүәллими түкәнмәз хәзинә вә сәрвәт саһиби кими гијмәтләндирир. Ону ел атасы, дадлы мејвәләр јетишдирән бағбан, «ҹәһаләт атәшиндә јанан» милләтә өз үрәк ганы илә сағлыг едән бир адам тимсалында тәгдир едир. Мүәллимин шәхсијјәти нечә олмалыдыр? — суалына Шејда бәј образы ән мүкәммәл ҹавабдыр. Чүнки о бүтүн һәјаты, варлығы илә мәктәблә, ушагларын тә'лим-тәрбијәси илә бағлыдыр. Мәктәбсиз, шакирдсиз Шејда бәј јохдур. Әдиб, гәһрәманын дили илә билдирир ки, мүәллим мадди ҹәһәтдән варланмаг һәвәсинә, дүнја малы ешгинә дүшмәмәлидир. Ондан өтрү ки: «Мүәллимин еви мәктәбханадыр, мүәллимин нөкәри мәктәб мулазимидир, мүәллимин тәвабе вә әтбары чочуг шакирдләрдир, мүәллимин мүхәлләфаты гара-гара мәктәб мизләридир, мүәллимин сазы, нәғмәси мәктәб шакирдләринин сәдасыдыр, мүәллимин истираһәти дәфтәрләр тәсһиһидир. Мүәллимин мал вә мәтаы дәрс вә тә'лимдир, мүәллимин кәсб вә иҹрәти өз милләтинин мәһәббәт вә ирадәтидир».

Шејда бәј бундан бөјүк сәадәт, бундан уча әзәмәт, бундан артыг зәнкинлик тәсәввүр етмир. О, схематик сурәт дејилдир, өз фикирләрини дә гуру, чылпаг вә мүҹәррәд шәкилдә ифадә еләмир, атәшин вә јаныглы бир дил, образлы тәсвир васитәләри илә дејир. Шејда бәј бүтүн алиҹәнаб кејфијјәтләри, парлаг әмәлләри, вүс'әтли арзулары илә һәгиги халг мүәллиминин биткин вә ҹанлы бәдии сурәти кими диггәти ҹәлб едир. Мә'лумдур ки, «Мүәллимләр ифтихары»нын јазылдығы дөврдә Гори семинаријасыны битириб бөјүк арзуларла доғма вәтәнә гајыдан кәнҹ мүәллимләр ҹидди манеә вә чәтинликләрлә гаршылашырдылар. Һекајәнин гәһрәманы Шејда бәј, ејни заманда, халг маарифинин инкишафы јолунда сәбир, мәтанәт вә дәјанәтлә, јенилмәз ирадә илә мүбаризәјә гошулан белә вәтәнпәрвәр вә халгпәрвәр мүәллимләрин реал, һәм дә үмумиләшмиш бәдии сурәтидир. Шејда бәјин сәҹијјәви әламәтләри мәгсәд ајдынлығы, мәсләк айнити олмасы, никбинлији, мүгәддәс мүәллим адыны бүтүн варлығы илә севмәси вә горумасыдыр. Әдиб өз гәһрәманыны фикирләр, хәјаллар аләминдән кечирсә дә, реал һәјат зәмининдән һеч вахт узаглашдырмыр. Шејда бәј бүтүн суалларына һәјатдан,

шәраит вә вәзијјәтдән чыхыш едәрәк ҹаваб тапыр. Диләфруза медалјон ала билмәдијинә әввәлләр хәҹаләт чәкән Шејда бәј чох көтүр-гојдан сонра бу нәтиҹәјә кәлир ки, «мүәллимин ағ вә гызылы бәјаз үстүндә гәләм гарасыдыр», мүәллимин ән јахшы һәдијјәси гызыл һәмајил дејил, китабдыр. Гој Диләфрузун «һәмајили мә'рифәт мирвариндиндән дүзүлмүш јазы сәтирләри» олсун. «Кәлинләр һәмајили» Шејда бәјин Диләфруза һәдијјә олараг јаздығы китабдыр. С. Гәнизадәнин маарифчи көрүшләринин бәдии ифадәси олан бу әсәрдә «кәлинләрин һәмајили нәдән ибарәт олмалыдыр?» суалына ајдын, мә'налы ҹаваб верилир.

«Кәлинләр һәмајили»нин сүжети Шејда бәјин Бакыдан Орта Асијаја сәјаһәти әсасында гурулмушдур. Гәһрәманын сәјаһәти она мүсәлман аләминин ајры-ајры јерләри, мүхтәлиф халглары, һәмчинин башга гоншу милләтләрин һәјаты, адәт-ән'әнәси барәдә өз фикирләрини бәдии ҹәһәтдән үмумиләшдирмәјә имкан вермишдир. Одур ки, мүәллифин әсәрдә һәлл етмәк истәдији мәсәләләрлә романын сүжет вә композисијасы арасында усталыгла дүшүнүлмүш бир әдәби-бәдии әлагә, вәһдәт вардыр. Шејда бәји, һәр шејдән әввәл, Бакынын кечмиши, индиси, кәләҹәји дүшүндүрүр. О, доғма дијарын тарихи абидәләри вә гара гызылы илә фәхр едир. Лакин севимли вәтәнин әҹнәбиләр үчүн јағлы тикәјә чеврилмәсинә һеч ҹүр дөзә билмир. Бакы нефтинә көз дикән јаделли ишғалчылара, фирәнкләрә гаршы өз гәзәб вә нифрәтини ачыг тенденсија илә ифадә едир. Шејда бәј өлкәнин сәрвәтини халгын хејринә, мәзлумларын јардымына, маариф вә мәдәнијјәтин дирчәлмәсинә сәрф етмәји үрәк ағрысы, дәрин кәдәр вә һәсрәт һисси илә арзулајыр.

«Кәлинләр һәмајили» романынын сүжети Шејда бәј — Софја Михајловна, Шејда бәј — Павел Петрович, Шејда бәј — уста Поғос вә с. хәтләри өзүндә бирләшдирир. Шејда бәј Софја Михајловна вә онун әри Павел Петровичлә кәмидә таныш олур, Онлар тезликлә үнсијјәт тапыр, бүтүн јол боју мараглы, һәтта мүбаһисәли сөһбәтләр едирләр. Әдиб, Шејда бәјин дили илә рус көзәли Софјаны хүсуси мәфтунлуг, бөјүк рәғбәт вә мәһәббәт һисси илә васф едир. Шејда бәј өз нәҹиб рәфтары, дәрин билији вә ширин сөһбәтләри, көзәл заһири көркәми илә Софјаны өзүнә асанлыгла рам едә билир. Лакин о, башгасынын намусуна, һејсијјәтинә тохунмаг, хүсусилә дә үнсијјәтдә олуб достлашдығы Павел Петровичә хәјанәт етмәк фикриндән узагдыр. Әксинә, белә бир иши бөјүк мә'нәви гәбаһәт, гејри-инсани һисс вә дујғу һесаб едир. Бу көзәл, јумшаг тәбиәтли гадыны дүз јола дә вәт етмәји өзү үчүн дин вә виҹдан борҹу билир. Шејда бәј кениш үрәкли, саф мә'нәвијјатлы бир зијалы кими «әманәтә хәјанәт јохдур» фикри илә давраныр, ағыллы рәфтары, мүдрик нәсиһәтләри, е'тинасыз һәрәкәтләри илә Софја Михајловнаја ҹидди тә'сир едир, ону өз әринә хәјанәт етмәк кими јанлыш, зәрәрли фикирдән дашындырыр. Беләликлә дә Софјанын кәләҹәк хошбәхтлији, аилә сәадәти үзәриндән гара булудлары говараг, гадын

исмәти, ана ләјагәти вә ана адынын бөјүклүјүнү, үлвилик вә мүгәддәслијини она усталыгла баша салыр. Софја өз гәбаһәтини дәрк едиб, она хошбәхтлик бәхш едән, ону пис хәјаллардан узаглашдыран Шејда бәјин шәклини медалјона салыб бојнунда кәздирмәк нијјәти илә јашајыр. Јазычы романын бу севки хәттиндән бир васитә кими истифадә едәрәк кәлинләрә, гызлара өз үрәк сөзләрини, дидактик мүлаһизәләрини билдирир. Хүсусилә, бу хәтт вә'д етдији гијмәтли һәмајили ала билмәјән бир мүәллими — Шејда бәјин гардашы гызы Диләфруза, онун тимсалында исә бүтүн Азәрбајҹан гызларына еләдији нәсиһәтләрин, арзуларын бәдии ифадәсидир. Әдибин маарифчилик идејалары «Кәлинләр һәмајили» романынын бүтүн сүжетиндә ајдын һисс олунур. О, тәрбијәни инсанын икинҹи тәбиәти адландырыр, гадынларын фитнә-фәсаддан, шәр ишләрдән, әрә хәјанәтдән узаг олмасында тәрбијәнин ролуна мүстәсна әһәмијјәт верир. Шејда бәјлә Софјанын маҹәрасы, сөһбәтләри фонунда јазычы бу фикрини бәдии ҹәһәтдән әсасландырмаға ҹәһд көстәрир.

Шејда бәј гадын сәадәтинин әсасыны, һәр шејдән әввәл, исмәтли олмагда көрүр. Софјаја мәсләһәт көрүр ки, Шејда бәјин шәклини јох, «иффәт» кәлмәсини һәмајил едиб бојнундан ассын. Романын ады да бу фикирдән, бу мәзмундан доғур.

«Кәлинләр һәмајили»ндә әдиби дүшүндүрән бир дә өз дөвру үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олан гадын азадлығы мәсәләсидир. Гадын әсарәтинин сәбәбини ән чох кериликдә, ҹәһаләтдә көрән Шејда бәј бу һагда көрүшләрини Павел Петровичлә мүбаһисәдә шәрһ едир. Павел Петрович гадынларын азадлығыны, кишиләрлә бәрабәрлијини истәјир, мүсәлманларын гадына алчаг нәзәрлә бахмасыны зүлмкарлыг, наданлыг һесаб едир. Гадын азадлығы мәсәләсиндә Шејда бәј тәрәддүдлә данышыр, зиддијјәтли фикирләр јүрүдүр. О, гадын азадлығы проблеминдә мүәјјән һүдуд вә нисбәт көзләјир, гадынлара едилән зүлмү ашкар көрдүјү һалда, онларын там азадлығына тәрәфдар олмаг истәмир. Онун зәнниҹә, гадына һәдсиз азадлыг, сәрбәстлик вермәк, бир нөв кишиләрин асылылығы, әсарәти демәкдир. Гадын сәрбәстлијиндә мүәјјән һәдд көзләнмәсә, кәләҹәкдә кишиләрин азадлығы уғрунда мүбаризә етмәк мәсәләси мејдана чыха биләр. Шејда бәј сурәтинин мүһафизәкар тәбиәти бурада да өзүнү ајдын һисс етдирир.

М. Ф. Ахундовдан башлајараг бир чох Азәрбајҹан әдиб вә шаирләри халгын керилијинә сәбәб олан дини, шәриәт ганунларыны, хүсусилә сүнни-шиә мүбаһисәләрини принсипиал шәкилдә тәнгид етмишләр. Дини хурафата, чүрүк зеһнијјәтә гаршы ејни мүнасибәти «Кәлинләр һәмајили»ндә дә көрмәк мүмкүндүр. Әсәрин гәһрәманы Орта Асијада раст кәлдији бә'зи сүнниләри дә, шиәләри дә аварачылыгда, хырда һиссләрлә јашамагда, бош мүбаһисәләрлә күн кечирмәкдә, ҹәһаләт кирдабында боғулмагда иттиһам едир. Шејда бәј бир һуманист зијалы кими хәлифәләрин ады әтрафында мә'насыз мүбаһисәләрлә вахт итирәнләри

халг үчүн хејирли ишләр көрмәјә, мәзлумлара јардым етмәјә чағырыр. О, мәзлумларын һаггыны мүдафиә етмәји һәр чүр дини тәәссүбкешлијә гаршы гојур. Шејда бәј милли бирлијин тәрәфдары олдуғу кими, бејнәлмиләлчилијин дә атәшин мүдафиәчисидир. Бунунла јанашы, әҹнәбиләрә јалтагланыб, өз халгынын ғәними оланларын һалына тәәссүф едир. Ону дүшүндүрән дин бирлији, милләт бирлији дејил, инсанлыг, һагг-әдаләт уғрунда үмуми мүбаризә мәсәләсидир. Шејда бәјин мүсәлманлары, ғоншу халглары тәмсил едән Павел Петрович, Софја Михајловна, уста Поғос вә башгалары илә мүгајисә етмәси, түркмән сүнни вә шиәләрини һәмин мүтәрәгги фикирли адамларла гаршылашдырмасы да бу мүһүм идејанын дүзкүн бәдии һәллинә хидмәт едир.

Шејда бәј Павел Петровичи, уста Поғосу сәмимијјәтлә севир, онларда елм, мә'рифәт, ишыглы фикирләр, инсанијјәт көрүр, дин ајры адамлар олсалар да, онлара һәсәд апарыр, рәғбәт вә мәһәббәт бәсләјир. Сүнни-шиә давасы гызышдыран надан вә ҹаһил мүсәлманлара гәзәб, нифрәт дујғусу илә јанашыр.

Шејда бәј инсанлар арасында милли, дини, ирги фәргин әлејһинәдир. Онун башлыҹа шүары будур: «Күррејн-әрз вәтәним вә инсанијјәт милләтимдир». О, инсанлары дин, мәзһәб, миллијјәт наминә бирлијә јох, инсанлыг, гардашлыг, һагг иши уғрунда бирләшмәјә чағырыр: «Күман едирәм ки, милләт вә ја мәзһәб ихтилафы һәркиз үхүввәтә мане ола билмәз, чүнки үхүввәт үчүн әкәр бир шәрт вар исә, јәгин ки, һәммәзһәблик вә ја һәммилләтлик дејил, инсанијјәт вә ја һәгганијјәтдир. Зира ки, инсан вар икән милләт јох иди вә һәгганијјәт вар икән мәзһәб јох иди».

Бу фикирләр Шејда бәји бир тәрәфдән фәал һуманист, бејнәлмиләлчи, халглар достлуғу вә гардашлығынын ҹарчысы кими танытдырса, дикәр тәрәфдән дә онун дүнјакөрүшүндәки зиддијјәти, натамамлығы мејдана чыхарыр. Шејда бәј тамам јер үзүнү вәтән, бүтүн инсанлығы өзүнә милләт һесаб етмәклә ичтимаи мүнасибәтләрә, синфи тәбәгәләшмә вә фәргә е'тинасызлыг едир. Онун бәдии сөзлә ифадә етдији бу консепсија, нәтиҹә е'тибарилә Л. Толстојун үмуми мәһәббәт идејасы илә сәсләшир. Лакин Шејда бәјин бејнәлмиләлчилијинә, инсанпәрвәрлијинә, халглар гардашлығы јолунда фәдакар мүбаризәсинә шүбһә ола билмәз.

Маарифпәрвәр әдиб С. Гәнизадә дә, бир сыра габагчыл мүасирләри кими, өз әсәрләриндә рус вә ермәни халгларынын һәјат тәрзиндән мәһәббәтлә бәһс едир.

Шејда бәјин Павел Петрович, Софја Михајловна, уста Поғос вә башгалары илә достлуғу, онларын тәмсил етдији гардаш халгларын өзүнә вә адәт-ән'әнәсинә дәрин мәһәббәти һәмин бу идеалдан доғур.

Јазычы романда епизодик сурәт кими тәсвир етдији уста Поғосун, һабелә әсас гәһрәман Шејда бәјин шәхсиндә Азәрбајҹан вә ермәни халгларынын сәмими достлуғуну көзәл реалист бојаларла тәсвир едир. Инсанлығы дини мүтәәссиблијә гаршы

гојан Шејда бәјин нәзәриндә уста Погос парлаг, нәчиб, хејирхаһ бир шәхсијјәтдир вә бу зәһмәткеш адам өз әмәлләри илә мәтләбсиз мүбаһисәләрдән усаныб дојмајан мүсәлманлардан чох-чох јүксәкдә дурур. Буна көрә дә Шејда бәјин әмәлләри, һәрәкәтләри, башга милләтдән олан адамларла достлуғу онун истинад етдији «инсанијјәт вә һәгганијјәт» идеалыны тамамлајыр. Романын бир чох јерләриндә јазычы чәһаләтлә мәдәнијјәти үз-үзә кәтирир, зијалылары халг интибаһы јолунда мүбаризә мејданына сәсләјир. Чүнки елм, мәдәнијјәт, маариф ону дүшүндүрән башлыча мәсәләләрдәндир.

Бүтүн әсәр — дилокија боју мә'нәви зәнкинлик вә уҹалығы мал-дөвләтә, пула, һарынлыға гаршы гојан, саф, сәмими, тәмиз инсанлыг шәрәфи вә ләјагәтини һәр шејдән үстүн тутан әдиб синифли ҹәмијјәтдә һамынын сәҹдә етдији пулун позуҹулуғуну, һакимијјәтини, мә'нәви шикәстлик төрәтдијини мүстәгим тәсвир јолу илә ифадә едир: «Ишыгда һәр хејрин бинасы, зүлмәтдә һәр шәррин мајәси һәмин бимәсрәф, гырмызысифәт, гызылсурәт филиз икән, ағыл онун мүгабилиндә аҹиздир. Сәхавәт вә ја хәсасәт, иззәт вә ја никбәт, исмәт вә ја фәзиһәт, күрбәт вә ја ишрәт һамысы пул сиккәси илә мөһүрләндикдә инсаны 'иззәт әфкалинә галхызан вә ја рәзаләт әсфалинә ендирән мәнҹәлиг јенә һәмин данк чәрхәсидир!.. Варлыгда рәзилләри әзиз едән, јохлугда әзизләри рәзил едән, вермәкдә дүшмәни дост едән, алмагда досту дүшмән едән јенә һәмин өзүдүр!.. Милләт, мәзһәб, инсаф, мүрвәт, ирз вә намус һамысы һәмин пула гурбандыр!.. Ах, үзүгара пул!».

«Мәктубати-Шејда бәј Ширвани» әсәринин дил вә үслубу ағырдыр. С. Гәнизадәнин дилиндә һәддиндән чох әрәб-фарс сөзләри, гәлиз ибарә вә тәркибләр вар ки, ону өз мүасирләри олан Н. Нәриманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, С. С. Ахундов вә гејриләриндән кәскин шәкилдә фәргләндирир. Шүбһәсиз, мүәјјән әдәби ән'әнә илә бағлы олан бу һал онун әсәрләринә бир ағырлыг кәтирмишдир. «Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили» әсәрләриндә фәлсәфи, педагожи-тә'лими фикирләр бәдии тәфәккүрдән күҹлүдүр. Бунунла белә, әдибин дилокијасы әкс етдирдији һәјат һадисәләри, сурәтләр силсиләси, мөвзу, жанр, сүжет вә композисијасы, һәтта бәдии тәсвир васитәләри бахымындан, сөзүн јахшы мә'насында, сечилир. Һәлә 1912-ҹи илдә бу дилокијаны јүксәк гијмәтләндирән Ф. Көчәрли јазырды: «Мәктубати-Шејда бәј» сәрлөвһәси илә јаздығы «Мүәллимләр ифтихары» вә «Кәлинләр һәмајили» адлы китабчалар Гәнизадәнин игтидарлы бир әдиб олдуғуну билдирир. Бу әсәрләрин һәр бирисиндә тәзә фикирләр, вүс'әтли хәјаллар, дәрин мә'налар, назик ишарәләр, көзәл әгидәләр вар ки, һәр кәсә онлары охумағы төвсијә едирик».

С. Гәнизадә мәктәбли ушагларын охумаға олан еһтијаҹыны нәзәрә алараг «Түлкү вә Чаг-чаг бәј» мәнзумәсини, «Залымам һај, залымам» адлы нағыл-ше'рини јазмышдыр. Һәр ики әсәрин мөвзусу шифаһи халг әдәбијјатындан алынмыш вә ушагларда

мөһкәм достлуг, хејирхаһлыг, билијә һәвәс вә с. нәҹиб һиссләр тәрбијә едир. Әдибин гәләминдән чыхан марағлы вә дәјәрли оријинал һекајәләрдән бири «Аллаһ хофу»дур. 1906-ҹы илдә «Дәбистан» журналында чап олунмуш бу әсәрин мөвзусу фәһлә һәјатындан алынмышдыр. Кәмидә ишләјән Мәшәди Әскәр тәсадүф үзүндән сол голуну шикәст едәјир, ағыр мадди еһтијаҹ ичәрисиндә аиләсини доландыра билмәјән бу гара фәһлә бир әҹнәбинин пул долу чамаданыны көтүрүб гачмаға мәҹбур олур. Јазычынын бәдии ҹәһәтдән һәлл етмәк истәдији әсас мәтләб дә бундан сонракы һадисәләрлә бағлыдыр. Әдиб һекајәнин илк сәһифәләриндә фәһләләрин дөзүлмәз иш шәраитини вә ағыр һәјат тәрзини тәсвир едир. Лакин онун фәһлә сурәти (Мәшәди Әскәр) чох пассив вә мүт'и, мүбаризә етмәк әзминдән мәһрум бир адамдыр. Дүнјаја сәс салан 1905-ҹи ил һадисәләри бу фәһләнин һәјатында, шүурунда һеч бир әһәмијјәтли из бурахмамышдыр. Мәшәди Әскәр мәзлум олдуғу гәдәр дә авамдыр, дин вә шәриәт еһкамларынын голу бағлы әсиридир. Бунунла белә, һекајәдә о өз гәбаһәтини дүшүнән, дәрин руһи-мә'нәви сарсынтылар кечирән мүрәккәб инсан характери сәвијјәсинә галдырыла билмишдир. Јазычы оғурлуғун әсл ичтимаи сәбәбләрини дүзкүн дәрк вә тәсвир едә билмәсә дә, ону ән мәнфур, шәрәфсиз вә ләјагәтсиз бир әмәл кими габарыг шәкилдә әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур. С. Гәнизадәјә көрә, елм, маариф, шәриәт гајдаларынын тә'сир даирәси кенишләндикҹә оғурлуг да тәдриҹән јох олуб кедәҹәкдир. Шүбһәсиз ки, бу фикир дә јазычынын маарифчилијиндән ирәли кәлән јанлыш мејл вә мәһдудлугдур.

Мәшәди Әскәр ишләдији ҹинајәт үчүн һөкумәт диванындан даһа чох аллаһ диваны вә гәзәбиндән горхур. Аллаһ хофунун ваһимәси илә Мәшәди Әскәрин тез-тез дедији ашағыдакы сөзләр бу образын сәҹијјәсини јахшы ачыр: «Худавәнда, бу нә гәләт иди, мән етдим, бу нә зүлм иди ки, мәндән баш верди. Мәним голум сынды, әлбәттә, күнаһым вар'имиш ки, сынды. Јохса наһаг јерә аллаһ адамын голун сындырмаз. Инди јенә мән бу күнаһы еләјирәм, аллаһ мәним гычымы чолаг еләр, көзүмү кор еләр».

Әдиб өз гәһрәманынын һәрәкәтләри, сөзләри илә охуҹуда дүзлүк һисси, виҹдан гаршысында мәс'улијјәт дујғусу тәрбијә етмәк истәјир. Виҹдан тәмизлији, һалал зәһмәтлә доланмаг, оғурлуға нифрәт һекајәнин әсас идеја-мәзмунуну тәшкил едир. Әдиб өз фикрини Мәшәди Әскәрин кечирдији дәрин психоложи вәзијјәтләр әсасында сәнәткарлыгла ифадә едә билмишдир. Мүәллифин кәлдији нәтиҹә будур ки, һәр кәсин күнаһы өз виҹданына вә «јарадана» јахшы мә'лумдур, күнаһ саһиби тәнбеһсиз гала билмәз, аллаһ онун ҹәзасыны кеч-тез верәҹәкдир. Мәшәди Әскәр анҹаг оғурладығы пуллары һөкумәтә тәһвил вермәклә, танры гаршысында гәбаһәтини е'тираф етмәклә өзүнү виҹдан әзабындан, аллаһ хофу вә диванындан гуртара билир. О буна мөһкәм инаныр ки, јалныз «үрәјиндә аллаһ хофу олдуғу үчүн бир парча чөрәјә наил» олубдур. Она көрә дә ушагларына белә

нәсиһәт верир: «Үрәјинииздә аллаһ хофу олсун». Мәшәди Әскәр вә онун тәмсил етдији зәһмәт адамларынын мә'нәви фачиәси, өз досту илә дүшмәнини бир-бириндән сечә билмәмәси, синфи шүурча мәһдудлугу мәһз бунунла әлагәдардыр. Зеһинләрдә дәрин көк салмыш дини еһкамларла бағлыдыр.

«Аллаһ хофу» әдибин бундан әввәлки әсәрләринә нисбәтән садә, анлашылан бир дил вә үслубда јазылмышдыр. Бир сыра тәбдилләриндә, тәрчүмәләрә јаздығы мүгәддимәләрдә олдуғу кими, «Аллаһ хофу»нда да һәм дин еһкамларынын, һәм дә толстојчулуғун тә'сири ајдын һисс едилмәкдәдир. Әдибин бу һекајәсиндә бөјүк реалист Л. Толстојун мә'нәви тәкмилләшмә идејасынын тә'сири даһа күчлүдүр.

Бә'зи мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләринә бахмајараг, С. Гәнизадәнин әдәби ирси мүасир кәнчлијин вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәсинә јахындан көмәк едир.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Гәнизадә С. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1965.
Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960.
Көчәрли Ф. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963.
Мәммәдов Х. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан маарифчи-реалист әдәбијјаты, Бакы, 1978.
Мәммәдов Х. Султанмәчид Гәнизадә, Бакы, 1981.
Заманов А. Әмәл достлары, Бакы, 1979.

РӘШИД БӘЈ ӘФӘНДИЈЕВ

(1863—1942)

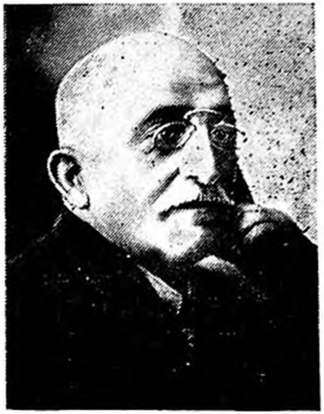

Халгымызын XX әсрдә јетирдији маарифпәрвәр, мүәллим-јазычылардан бири дә мәшһур шаир вә драматург Рәшид бәј Әфәндијевдир. О, милли драматургијамыз тарихиндә мүәјјән јер тута билмиш, М. Ф. Ахундов реалист әдәби мәктәбинин ләјагәтли давамчыларындан бири кими танынмышдыр.

Рәшид бәј Әфәндијев 1863-чү илдә Шәкидә анадан олмуш, ушаглығыны, илк кәнчлик илләрини орада кечирмишдир. Атасы руһани олса да, елм, үрфан досту иди, оғлу Рәшидин тә'лим вә тәһсилинә хүсуси гајғы көстәрирди. Мәсчиддә дини тәһсил вә Гур'анла мүхтәсәр танышлыгдан сонра Рәшид атасынын арзусу вә мәсләһәти илә Шәкидәки рус мәктәбинә дахил олур. Көһнәпәрәстләрин деди-годуларына рәғмән, рус дили, зәнкин рус мәдәнијјәти илә танышлыг кәнч Рәшиддә тәһсилин даһа да артырмаг һәвәси ојадыр. О, 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасына гәбул олунур. 1882-чи илдә семинаријаны уғурла битириб һәјата атылыр. А. Шаиг, С. С. Ахундов, С. Гәнизадә, Һ. Маһмудбәјов вә башга маарифпәрвәрләрлә бир чәбһәдә мүәллимлик фәалијјәтинә башлајыр, бүтүн мә'нәви гүдрәтини, билик вә бачарығыны халг маарифинин тәрәггиси ишинә сәрф едир. Р. Әфәндијев Азәрбајчан маарифпәрвәрләри сырасында мәктәбин, мәктәблиләрин еһтијачыны нәзәрә алараг дәрсликләр јарадан, тәрчүмәләр едән, дидактик мәнзумәләр јазан мүәллимләрдән биридир. «Ушаг бағчасы», «Бәсирәтүл-әтфал» дәрсликләри ону халг маарифи чәбһәсинин фәдакар зијалыларындан бири кими шөһрәтләндирир. Мүәллиф бу китаблары чох бөјүк чәтинликлә вә ағыр зәһмәтлә Истамбулда, Бакы вә Тифлисдә чап етдирир.

1892-чи илдә Р. Әфәндијев о заманкы Загафгазијанын ән бөјүк елм, мәдәнијјәт мәркәзи олан Тифлис шәһәринә көчүр, бу-

рада мүəллнмлик етмəклə јанашы, руһани идарəсиндə ишлəјир. Рəшид бəј 1900—1916-чы иллəр арасында там он алты ил Гори семинаријасында ана дили вə шəриəтдəн дəрс дејир. Одур ки, драматургун илк ше'рлəриндə дин еһкамларынын мəнфи тə'сири күчлүдүр. Р.Əфəндијев тəкчə өз дəрсликлəри, елми-педагожи əсəрлəри илə дејил, мүхтəлиф шəһəрлəрə кедиб тəшкил етдији мəктəблəр, савад курслары, һəмчинин бəдии əсəрлəри васитəсилə Азəрбајчан маарифинə лəјагəтлə хидмəт етмишдир. Совет һакимијјəти иллəриндə доғма вəтəни Шəкидə јашајан јазычы бурада оғлан вə гызлар үчүн семинаријалар јарадыр, өмрүнүн сон күнлəринəдəк сəмəрəли педагожи зəһмəтдəн ајрылмыр. Əдиб 1942-чи илдə вəфат етмишдир. Онун зəнкин елми-педагожи фəалијјəти дə, бəдии јарадычылығы да сон иллəрдə кениш тəдгиг олунмуш, објектив гијмəтини алмышдыр. Јазычынын əдəби-бəдии ирсиндə əсас јер тутан драм əсəрлəрини Азəрбајчан Дөвлəт Университети нəшријјаты 1961-чи илдə ајрыча китаб шəклиндə чапдан бурахмышдыр.

* * *

Рəшид бəј Əфəндијевин əдəби-бəдии ирси онун елми-педагожи фəалијјəти илə сых вəһдəт тəшкил едир. Əдибин бəдии əсəрлəри онун мaариф, тə'лим вə тəрбијə һаггында фикирлəрини бир нөв гүввəтлəндирир, тəсбит едир. Бу мүлаһизəни, хүсусилə онун илк гəлəм тəчрүбəлəри, ше'р јарадычылығы барəдə демəк лазымдыр. Рəшид бəјин ше'рлəриндə əсас мөвзу, апарычы мотив маариф вə мəктəбин тəблиғи, башлыча тəнгид һəдəфи исə керилик, чəһалəт вə савадсызлыгдыр. Онун ше'рлəриндəки һəр бир мисранын, нəсиһəтамиз бəдии фикрин архасында халгын, вəтəнин дəрдлəрини дүшүнəн əмəлпəрвəр бир мүəллимин мəрд үрəји дөјүнүр. Р. Əфəндијев дə башга маарифсевəр јазычыларымыз кими ше'рə, сəнəтə мүнасибəт мəсəлəсиндə демократик «Молла Нəсрəддин» мəктəби мөвгејиндə дурур, јени идејалар чарчысы олан бир əдəбијјат тəлəб едирди. Јазычы поезијанын, нəср вə драматуркијанын гаршысында халгы гəфлəт јухусундан ојатмаг, ичтимаи һəјат мејданында онун ирəлилəмəсинə јахындан көмəк етмəк кими мүһүм вə шəрəфли бир вəзифə гојурду. О, ардычыл бир маарифпəрвəр кими сəнəти əдəб, мə'рифəт, тə'лим-тəрбијə васитəси һесаб едир, бəдии əсəрлəрин əн үмдə мəзијјəтини дə мəһз бунда көрүрдү. Бајағы, натуралист фикирлəри əкс етдирəн ше'рə, сəнəтə гаршы «Бəсирəтүл-əтфал» адлы мəшһур мүнтəхəбатында јазырды: «Һəр бир шаиримизин асари-гəлəмлəрини тəхсис вə тəмјиз едиб елə бир һала кəтирмəлидир ки, ондан анчаг əдəб вə мə'рифəт дəрси алынсын».

Јазычынын илк гəлəм тəчрүбəлəри, мəтбуатда вə дəрс китабларында чап етдирдији ше'рлəр мəһз мə'рифəти, əдəб-əрканы, маарифи, мəктəби тəблиғ едəн нəсиһəтамиз парчалардыр. Р. Əфəндијев бир шаир кими зəифдир, ше'рлəриндə форманы идеја,

ја, сəнəткарлығы, поетик үмумилəшдирмəни нəсиһəтчилијə гурбан верир. Тəсадүфи дејил ки, о, Азəрбајчан поезијасы тарихиндə көркəмли јер тута билмəмишдир. Р. Əфəндијев ше'рлəрини «Шаки» əдəби тəхəллүсү илə јазмыш вə чап етдирмишдир. Онун мəнзум əсəрлəрини мөвзу чəһəтдəн ики група ајырмаг олар: маарифи, елми вə тəрəггини тəблиғ едəн, бир дə дини, шəриəт еһкамларыны јајмаға хидмəт едəн ше'рлəр. Һəр ики мөвзуда јазылмыш əсəрлəрдə нəсиһəтчилик кениш јер тутур, əсасəн, көһнə формалардан, əски тəсвир үсул вə васитəлəриндəн истифадə олунур.

«Бəсирəтүл-əтфал» вə «Арвад мəсəлəси» китабларында Р. Əфəндијевин һəм мəгалəлəри, һəм дə ше'рлəри топланмышдыр. Биринчи китабда һəм дини вə дүнјəви ше'рлəр, һəм дə рус əдəбијјаты классиклəриндəн тəрчүмəлəр мүəллифин илк əдəби фəалијјəтиндə олан зиддијјəти əкс етдирир. «Бəсирəтүл-əтфал»да мүəллифин орижинал ше'рлəри, əдəбијјат вə онун тəдрисинə даир мəгалəлəри əсас јер тутур. Бу ше'рлəр ичəрисиндə тəмсиллəр («Нахош аслан вə еһтијатлы түлкү»), тəбиəт мəнзəрəлəрини тəсвир вə тəрənнүм едəн бəдии парчалар («Пајыз фəслиндə», «Баһаријјат»), маарифин, мəктəбин сəмəрəсини əкс етдирəн ше'рлəр («Елмин шəрафəти», «Гəлəм» вə с.), нəһајəт, шəриəт гајдаларыны, мəсчиди вəсф едəн дини-схоластик мүндəричəли мəнзумəлəр вардыр. Шаир һəтта бə'зи маарифпəрвəр ше'рлəриндə дə Гур'аны севмəји, охумағы ушаглара төвсијə едир, билик газанмағы анчаг дин борчу кими гəлəмə алыб тəсвир едир. Бир шəриəт мүəллими олараг, Рəшид бəј дини тəəссүбкешликдəн, дин еһкамларынын тə'сириндəн јаха гуртара билмир. Бунунла јанашы о, рус əдəбијјатындан — И. А. Крыловдан, А. С. Пушкиндəн вə М. Ј. Лермонтовдан етдији тəрчүмəлəри дə китабына салмыш, ушаглара тəдрис едиб өјрəтмиш, габагчыл рус əдəби фикриндəн бəһрəлəндијини нүмајиш етдирмишдир. Онун «Бəсирəтүл-əтфал» мүнтəхəбатында Крыловдан «Ајинə вə мејмун», «Кəндли вə илан», «Гурд вə пишик»; Пушкиндəн «Су пəриси», «Бағчасарај чешмəси», «Торчу вə балыг» кими јахшы тəрчүмəлəри вардыр. Бу бəдии тəрчүмəлəр о заманкы Азəрбајчан охучусуну бөјүк рус шаирлəринин əдəби ирси илə, габагчыл вə мүтəрəгги рус мəдəнијјəтинин зəнкин хəзинəси илə таныш едир, рус вə Азəрбајчан халгларынын тарихи достлуғуну, əдəби əлагəлəрини ајдын əкс етдирирди. Бу тəрчүмəлəрдə бə'зəн дөврүн əдəби дил нормаларына мүвафиг чəтин кəлмəлəр ишлəнсə дə, аһəнк, ахычылыг, идеја-мəзмуну сахламаг бачарығы өзүнү көстəрир. Р. Əфəндијев, А. С. Пушкинин мəшһур «Балыгчы вə балыг» əсəрини «Торчу вə балыг» башлығы алтында хүсуси диггəт, сə'ј вə илһамла, һəм дə əрузун аһəнкдар бир бəһриндə тəрчүмə етмишдир.

«Арвад мəсəлəси» китабыны јазмагла мүəллиф шəриəтин гадына, онун тə'лим-тəрбијəсинə мүнасибəтини шəрһ етмəк мəгсəдини излəмишдир. Китабдакы «Ана кимдир», «Гызлара вəсијјəт», «Арвадларымыза нəсиһəт», «Анамыза хитаб», «Бачылара

хитаб» вә с. нәсиһәтамиз ше'рләрдә, еjни заманда елмин, мә'рифәтин, маарифин сәмәрәси тәблиғ олунур. Шаирин идејасы гызлар үчүн мәктәб ачмаг, анләдә әсас тәрбијәчи олан аналарын елмли, мәдәни, дүнја ишләриндән хәбәрдар олмасыны тә'мин етмәк арзусудур. Бунунла јанашы, Р. Әфәндијев керилик вә чәһаләти нисләјән, онлара гаршы нифрәт вә икраһ һисси тәлгин едән «Чәһаләтдән шикајәт гәзәли», «Һалымыздан шикајәт», «Күлфәтимизин кечирдији пәришан күнләр», «Фәрсиз өвладә төһмәт гәзәли» кими дидактик ше'рләрини јазмышдыр. Доғрудур, бу ше'рләрин мәзмунунда мүәјјән зиддијјәт, мүһафизәкарлыг мејли, динә мараг томајүлү дә вар вә бу әсәрләр сәнәткарлыг бахымындан зәифдир. Лакин һәмин манзумәләрдә халгын, хүсусилә гызларын вә гадынларын маарифләнмәсини өз идеалына чевирән маарифпәрвәр бир гәләм саһибинин хејирхаһ арзулары ифадә олунмушдур. «Арвад мәсәләси» китабына мүәллифин бөјүк рус шаири А. С. Пушкиндән тәрҹүмә етдији «Суја гәрг олан», «Гафгаз» ше'рләри дә дахилдир. Р. Әфәндијевин рус классикләриндән дилимизә чевирдији әдәби нүмунәләр ичәрисиндә Пушкинин «Гафгаз» ше'ри бәдии тәрҹүмә сәнәткарлығы, поетик вүс'әт бахымындан даһа камил, тә'сирли вә рәвандыр. Бу ше'рин ән көзәл тәрҹүмәси романтик шаиримиз А. Сәһһәтин ады илә бағлы олса да, бу, Рәшид бәјин мүтәрҹимлик усталығыны көлкәдә гојмур:

Чыхмышам Гафгазын ән јүксәк олан дағынә мән,
Бахырам һәр јана, һәр јердә гар ојнағынә мән.
Көстәрир мәдди-нәзәр мәмләкәти-Гафгасы,
Тәһти-пајимдә анын нөгтеји-ән ә'ласы.
Гаршы дағдан атылыб чыхды көјә бир тәрлан,
Башлады учмаға, дөвр етмәјә гаршымда рәван,
Көрүрәм... һәр гајадан чари булаглар сүзүлүр,
Дурулур һәр тәпәнин мархалы дағдан үзүлүр...
Чән басыб һәр јери мәндән ашаға мәнзәрәни,
Алды сијлаб... курулту... булуд алтда дәрәни.
Дәһшәтәнкиз шәлалә төкүләрди гајадан,
Учурарды, лағыдарды, кечәр исә һарадан...

Рус әдәбијјатындан дилимизә чевирдији әсәрләрдә мүәллиф оригинала мүмкүн гәдәр јахын олмаға, әсас мәзмун вә идејаны, бәдии мәзијјәтләри, вүс'әти, ше'ријјәти сахламаға чәһд едир. Мүтәрҹими дүшүндүрән, һәмчинин өз шакирдләрини, Азәрбајҹан охучусуну рус әдәбијјатынын надир инчиләри илә таныш етмәк, милли әдәбијјатымызы жанрча даһа да зәнкинләшдирмәк кими хејирхаһ нијјәтләр иди. Р. Әфәндијев Јахын Шәрг халгларынын дилләринә, зәнкин Шәрг поезијасына да јахшы бәләд иди. О, X әсрдә јашамыш бөјүк фарс-тачик шаири Ә. Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндән «Рүстәм вә Сөһраб» дастаныны Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едәрәк чап етдирмишдир.

* *
*

Әдәби јарадычылыға ше'рлә башласа да, Р. Әфәндијеви бир јазычы кими таныдан онун пјесләридир. Драматург «Ган очағы», «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр», «Саггалын кәрамәти», «Бир сач телинин гијмәти», «Пул дәлиси», «Тифлис сәфәрләри», «Диш ағрысы», «Гызыл күл» комедијаларынын мүәллифидир. Бу әсәрләр Рәшид бәјин XX әсрин әввәлләриндә М. Ф. Ахундовун реалист драматуркија ән'әнәләрини, маарифчилик идејаларыны бачарыгла давам етдирән бир јазычы кими шөһрәтләндирмишдир.

Рәшид бәј Әфәндијев дә, мәшһур сәләфләри кими, комедија жанрыны өзүнә сәнәт сечмәклә мәзһәкәни, бәдии күлүш вә сатираны инсан мә'нәвијјатыны налајиг һисләрдән ислаһ етмәјин мүһүм васитәси, кәсәрли сөз силаһы һесаб етмишдир.

Комедија, тәнгиди күлүш барәдә мүлаһизәләрини јазычы «Ган очағы» адлы пјесинә јаздығы мүхтәсәр мүгәддимәдә белә шәрһ едир: «Һүкәманын бириндән суал еләдиләр ки, әдәби кимдән өјрәндин? Деди әдәбсиздән. Комедија әдәбсизлијин ајнасыдыр. Бәс бу күнә милләтимиз арасында мөвҹуд олан әдәбсизлији белә бир ајна васитәсилә мејдана гојуб комедија јазмагдан мәгсәдимиз хәлајигә әдәб өјрәтмәкдир. Мәсәл вар ки, күлдүрәнин јанына кетмә, ағладанын јанына кет. Еј түрк (азәрбајҹанлы — *ред.*) гардашларым, бизим бу ејбимизи көрдүкдә, бизә ағламаг лазымдыр. Бу ејиб вә нөгсанлардан бизә данышмаг лазымдыр. Бунун үчүн дә мүбтәла олдуғумуз рәзаләт вә зәлаләт ејнән мүшәххәс гылыныбдыр ки, һәр бириси бәсирәт саһибинә бөјүк бир дәрсдир».

Бу кичик, лакин мә'налы мүгәддимәни тәкҹә «Ган очағы» комедијасы үчүн дејил, драматургун бүтүн пјесләри үчүн епиграф һесаб етмәк олар. Р. Әфәндијев Азәрбајҹан драматуркијасынын баниси М. Ф. Ахундовун реализминә әсасланараг, театры ибрәтхана, драматуркијаны бөјүк тә'сир күчүнә малик олан тәрбијә мәктәби, иҹтимаи ејбләри әкс едән күзкү кими гијмәтләндирир. Тәрҹүмеји-һалындан мә'лум олур ки, маарифпәрвәр әдиб кәнҹлијиндә, М. Ф. Ахундовун мәсләһәти илә Шәкидә «Һачы Гара» комедијасыны тамашаја гојмуш (1879), хәсис ролуну өзү ојнамышдыр. Еһтимал ки, онда драматуркијаја, театра дәрин мараг да мәһз бу заманлардан ојанмышдыр.

Мәшһур мүәллим вә маариф хадими А. О. Черњајевскинин мәсләһәти илә гәләмә алдығы «Ган очағы» комедијасы Р. Әфәндијевин илк сәһнә әсәри, драматуркија саһәсиндә атдығы биринчи уғурлу аддымдыр. Өз заманәси, мүһити үчүн чох мә'налы олан бу ад алтында драматург бир аиләни сәһнәјә кәтирир. Һәмин аиләнин тимсалында мүсәлман аләминин дөзүлмәз дәрдләрини, чүрүмәкдә олан иҹтимаи јараларыны ачмаға, күлүш вә тәнгид васитәсилә онлары ислаһ етмәјә сә'ј көстәрир. Јазычынын «ган очағы» дејә тәгдим етдији аиләдә бөјүк-кичик јохдур, нечә дејәрләр, ағыз дејәни гулаг ешитмир, әрлә арвадын сөһбәти бир-бирини тутмур, наданлыг вә чәһаләт һөкм сүрүр. Аиләнин бөјүк оғлу Кәрим чаһил вә гатилдир. Адам өлдүрдүјүнә көрә һөкумәт мә'мурларындан кизләнир, арвад палтары кејиб гачаглыг етмәклә

күн кечирир. «Ган очағы»нда Кәримин икидлик. пул барәдә фикирләри «Һачы Гара» комедијасындакы Һејдәр бәјин илк монологуну јада салыр, Кәримин ловғалығы, гочаглыгдан, шүчаәтдән дәм вурмасы илә арвад палтары кејиб гарадовојдан кизләнмәси епизоду арасындакы тәзаддан доған комизм Һачы Гара сурәтинин вәзијјәтини хатырладыр. Һачы Гара да гачаг мал кәтирмәјә кетмәздән әввәл шүчаәт вә гәһрәманлыгдан дәм вурур. Лакин ади бичинчиләрлә растлашанда горхудан тир-тир әсир. Пјесин финалында Гур'ана анд ичмәк сәһнәси исә «Хырс гулдурбасан» комедијасынын сон пәрдәсинә бәнзәјир. Үмумијјәтлә, әсәрдә М. Ф. Ахундовун күчлү әдәби тә'сири нәзәрә чарпыр. Илк сәһнәдән тутмуш финала гәдәр охучу вә тамашачы Мусанын аиләсиндә олан наданлыға, керилијә, тәрбијәсизлијә күлүр. Онун балача оғлу Муртуз гоншунун хорузуну, тојугларынын јумуртасыны оғурлајыр, моллаханадан китаб чырпышдырыр. Муса өзү мүсәлманчылыгдан, һалал зәһмәтдән тез-тез дәм вурса да, евиндә олан һәр шеј һарамдыр. Онун аиләсини ган очағы адландыран Фатма гары өз гызына вә нәвәси Кәримә јахшы дејир: «Биширдијиниз ашын дүјүсү, јағы рүшвәт, хорузу, јумуртасы оғурлуг, өзүн дә ган еләјиб буду бу саат кәлмисән».

Комедијада бүтүн бу чәһаләтин, наданлығын, бунлардан төрәјән бир чох гәбаһәт вә рәзаләтләрин сәбәбини драматург әсл тәрбијәнин олмамасында көрүр. Һәлә илк ше'рләриндә ана вә аилә тәрбијәсинә бөјүк әһәмијјәт верән Р. Әфәндијев «Ган очағы» комедијасында да бу мүһүм ичтимаи проблемин бәдии һәллинә чалышыр. Кәримин чанилилијинә, Муртузун оғру кими бөјүмәсинә илкин сәбәб ананын наданлығы, керилији вә чәһаләтидир. Өвладларыны пис әмәлләрә о өзү тәһрик едир. Чүнки саватсыздыр, мәһдуд дүшүнчәлидир, ушагларынын тәрбијәси гајғысына галмыр. Буна көрә дә әсәрдә һәм мүәллифи, һәм дә тамашачы вә охучуну дүшүндүрән, илк нөвбәдә, тәрбијә, хүсусилә дә аилә тәрбијәси проблемидир. Тәсадүфи дејил ки, моллахананы тәсвир едән сәһнә комедијанын мәркәзиндә дурур, аилә илә мәктәб мүнасибәтләрини екс етдирир. Драматург өз дөврүнүн чансыхычы, схоластик тә'лим үсулларыны күлүш һәдәфинә чевирир, молла Фәтәлинин «мәктәбини» бүтүн моллахаһалары тәмсил едән нагис, јарамаз бир «тәрбијә очағы» кими тәнгид објектинә чевирир. Бурадакы елмин, тәһсилин маһијјәтини, фалагга үсулу вә ишкәнчәләрини мәсхәрәјә гојур. Тамашачы вә охучунун нәзәриндә аилә, валидејн тәрбијәси илә мөвчуд моллаханаларын тәрбијә просеси бир вәһдәт тәшкил едир. Ган очагларынын јох едилмәси, онларын сағлам тәрбијә илә формалашан мәдәни аиләләрлә әвәз олунмасы үчүн тәрбијә системинин јенидән гурулмасы, маариф саһәсиндә јенилик, чеврилиш драматургун әсас мәрамы, мәгсәди кими нәзәри чәлб едир. Јазычы, һәр шејдән әввәл, тә'лимдә «әти сәнин, сүмүјү мәним» үсулуна — јенијетмәләрә олан бу гејри-инсани мүнасибәтләрә гаршы чыхыр, ону вәһшилик әламәти кими рәдд едир. Муса балача оғлу Муртузу

мәктәбә кәтирдији илк анда онлар молланын бир ушаға вердији фалагга чәзасынын шаһиди олурлар. Молла Фәтәлинин тә'лим-тәрбијә системиндә әсас ме'јар будур ки, «ушағы охудар устанын әсасы, атанын кисәси, ананын касасы».

Рәшид бәј Әфәндијев бир мүәллим, маарифпәрвәр әдиб кими, белә тәрбијә үсулунун әлејһинә чыхыр. «Ган очағы» комедијасында аилә гурмаг гајдалары вә бунунла бағлы ел адәтләринә дә мүәјјән јер верилмишдир. Елчиләр Мусанын он беш јашлы гызы Мәләји дөрд јетим атасы Мисгал Мәһәммәдә алмаг истәјирләр. Пјесдәки комизмин мәнбәләриндән бири дә һәмин бу гејри-бәрабәр евләнмә вәрдишидир. Ана өз өвладыны гоча кишијә вериб бәдбәхт етмәјин гәти әлејһинәдир. Ата исә, әксинә, гызын арзусуна рәғмән өз инадында давам едир, шәриәт мүтиси Мисгал Мәһәммәдлә гоһум олмағы өзүнә шәрәф билир. Нәтичәдә ананын тә'киди илә Кәрим Мисгал Мәһәммәди дә өлдүрүр. Күллү вә онун мә'сум гызыны чыхылмаз вәзијјәтдән гуртарыр.

Комедијада һадисәләрин тәбии ахын вә чәрәјанындан доған мә'налы күлүшдән башга, ајры-ајры сөз вә ифадәләрин, ләгәбләрин өзү дә бәдии күлүшә сәбәб олур: Тапанча Маһмуд, Аташ Һүсејнәли, Хакәндаз Бәдирчаһан, Мисгал Мәһәммәд вә с.

«Ган очағы»нда бәдии күлүш ән чох Кәримин арзусу илә әмәлләри арасындакы уçурумдан, ујғунсузлугдан догур. О, габилијјәтсиздир, чанидир, чанилији илә фәхр едир, өз дедијинә көрә һеч кими сајмыр. Лакин гарадовојун горхусундан арвад палтары кејиб кизләнир вә финалда, Мусанын Гур'ана анд ичдији сәһнәдә јүкүн учмасы илә Кәримин јерә јыхылмасы ону күлмәли һала салыб, ифша едир, шән гәһгәһәјә сәбәб олур. «Ган очағы» комедијасынын әсас гәһрәманы чәһаләтдирсә, икинчи тәнгид објекти чәһаләтин гурбаны олан Кәримдир. О әввәлдән ахыра өз вәһши еһтирасларынын көлкәсиндә фырланыр, күлүшә, ачы кинајәләрә һәдәф олур. Әсәрин финал сәһнәсиндә драматург, началникин дили илә бу «замана гәһрәманыны» мискин вәзијјәтә салан мүһитин јарамазлығыны өн плана чәкир. Јазычынын чәһаләт вә маариф, ган очағы илә мәдәни аилә, мөвчуд чәмијјәт һаггында фикирләри үмуми бир нөгтәдә — маарифпәрвәрликдә бирләшир.

Драматург комедијада һөкумәтлә рәијјәт мүнасибәтләрини дә екс етдирмәјә сә'ј көстәрир. Чамаат, о чүмләдән Муса началник вә гарадовојлардан, Сибир сүркүнүндән бәрк горхурлар. Сибир горхусу онлары һеч заман раһат бурахмыр. Әсәрдә чар мә'мурлары кобуд, рәијјәтә гаршы амансыз, сон дәрәчә гәддар верилмишдир. Муса мәһз бунларын горхусундан азјашлы гызыны гоча кишијә әрә вермәк, Муртузу моллаханаја гојмагла сүркүн тәһлүкәсиндән хилас етмәк истәјир.

«Ган очағы» комедијасында драматуржи конфликт зәиф олдуғу кими, ајры-ајры персонажлар да бәсит вә зәиф чыхмышдыр; јадда галан характерләр, типләр, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир. Бә'зи сурәтләрин дилиндә бәдии әсәр үчүн јарамајан

сөјүш, налајиг сөз вә диалектизмин олмасы да бу пјесин гүсурлу чәһәтидир.

Истәр «Ган очағы», истәрсә дә мүәллифин башга комедијалары сәнәткарлыг бахымындан јүксәк сәвијјәли әсәрләр дејилдир. Рәшид бәјин драматуржи ирси М. Ф. Ахундовун комедијаларында вә онун бир сыра көркәмли давамчыларынын әсәрләриндә олдуғу гәдәр дәрин из бурахан бәдии образларла, сәһнәләрлә зәнкин дејилдир.

«Ган очағы» һәм Азәрбајчан сәһнәсиндә, һәм дә Орта Асијада (Ашгабадда) тамашаја гојулмушдур.

Јазычынын икинчи комедијасы да мәишәт мөвзусундадыр. Әсәрин сүжети елчиләрә көзәл гыз көстәриб, әвәзинә чиркин әрә вермәк кими күлмәли әһвалат үзәриндә гурулмушдур. XIX әсрин көркәмли драматургу Н. Вәзировун јолу илә кедәрәк, о да бу комедијасынын адыны халг зәрб-мәсәлиндән көтүрмүшдүр: «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр». Бу мәшһур ел мәсәли комедијанын лејтмотиви кими сәсләнир. «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр» мәсәлини биз әсәрдә гадын персонажларын дилиндән тез-тез ешидирик. Драматург бә'зи јерләрдә аз гала адәт шәклини алмыш јахшы, чаван бир гызы көстәриб чиркин, гарымыш гызы әрә вермәк әһвалатыны вә бунун күлүнч агибәтини көстәрир. Бу фонда чәмијјәтин мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләринә мүнасибәт, ермәни вә Азәрбајчан халгларынын достлуғу, чаризми тәмсил едән рүтбәли адамларын күлүнч вәзијјәти, маарифин, мәктәбин һалы, шәрабын инсан сәһһәти вә мә'нәвијјатына мәнфи тә'сири кими актуал мәсәләләри јазычы сәһнәдә чанландырмаға чалышыр.

Рәшид бәј дә устады М. Ф. Ахундов вә Ҹ. Мәммәдгулузадә кими, јаратдығы ермәни образларыны ағыллы, ишкүзар, өз һалал зәһмәти илә доланан, мәдәни вә сәлигәли, тичарәтлә мәшғул олан, дар ајагда азәрбајчанлылара көмәк әли узадан һуманист инсанлар кими тәсвир вә тәгдим едир. Лакин тачирләрин јағлы диллә мүштәри чәлб етмәк мәһарәтини көстәрмәји дә унутмур.

Ермәни тачири Каспар Шәкијә алверә кәлән Гачај бәји товлајыб евләндирмәк, ону даими мүштәри кими әлә алмаг истәјир. О, ара арвадларынын көмәји илә көзәл анләси, алты ушағы олан сөвдәкәр Гачај бәји чаван бир гызла евләнмәк һәвәсинә салыр. Гачај бәјә көзәл бир гыз тапмағы арадүзәлдән Мәләк бачы өз өһдәсинә көтүрүр, әвәзинә Гачај бәјдән бир чамыш алмаг истәјир. Беләликлә дә чиркин, ејбәчәр Сона ханымы бир тәһәр әрә вермәк үчүн бәдии зәмин јараныр. Јохсул, лакин чох кәнч вә көзәл Дилбәри Гачај бәјә көстәриб, Сона ханыма кәлинлик палтары кејдирирләр. Тој кечәси алдандығыны көрән Гачај бәј дәһшәтә кәлир, евдән бир тәһәр чыхыб гачыр. Әсәрдә әсас күлүш васитәси дә мәһз һадисәнин өзүндә вә көзләнилмәз нәтичә илә битән сонлугдадыр. Тој сәһнәси комедијанын идејача долғун вә мараглы епизодларындандыр. Бурада бәјләр, мүлкәдарлар, приставлар, руһаниләр вә јаланчы маарифпәрвәрләрлә, һәмчинин гара чамаатла јахындан таныш олуруг. Биринчи пјесиндә олдуғу кими, бурада да јазычы приставы кобуд, сөјүшчүл, шәрабын тә'сири илә һәрчајы данышан, рәијјәтә јухарыдан ашағы бахан, гарынгулу, худпәсәнд адам кими верир. Пристав рәфтары, һәрәкәтләри, данышығы илә өз-өзүнү рүсвај едир, тамашачы вә охучуда икраһ һисси ојадыр. О, тој мәчлисинә кәлән кими әмр едир ки, «Бу кәдә-күдәләр чыхсын бу евдән *(гарадовојлар татары илә гыжаныб евдәкиләри говур: һај көпәк ушағы, нә өзүнүзә исти отаг, мүфтә чыраг тапмысыныз, сизин көнүнүзү ашларам, көнүнүзү)*». Бу сөзләр приставы вә онун кимиләри јахшы сәчијјәләндирир, һөкумәт адамлары илә гара чамаат арасындакы дәрин учуруму, һәмчинин драматургун рәијјәтә мүсбәт мүнасибәтини, маарифпәрвәрлик идејасыны тәчәссүм етдирир. Нә «Ган очағы»нда, нә дә икинчи комедијасында јазычы кәскин, габарыг вә јахуд мәнфи чизкиләрә малик гүввәтли характерләр јарада билмишдир. Бүтүн сурәтләр һадисәләрин чәрәјанында чох заман ејни дәрәчәдә фәалијјәт көстәрир, бир-бириндән ајрылан характерләр сәвијјәсинә јүксәлә билмирләр. Она көрә дә драматургун һәр ики комедијасында тәсвирчилик, һадисәчилик мүһүм јер тутур, сурәтләр исә арха планда галыб унудулур.

Рәшид бәј бүтүн јарадычылығы боју, о чүмләдән бу комедијаларында өз маарифпәрвәр мөвгејиндә мөһкәм дајаныр, персонажларын диалоглары васитәсилә халгын ирәли кетмәси үчүн биринчи шәрт олараг мәктәби нәзәрә чарпдырыр. Бурада сөһбәт әсл, мүасир, мүтәрәгги мәктәбдән кедир. Халгын балаларыны мә'нәви чәһәтдән шикәст едән дөврүн мүсәлман мәктәбләрини исә јазычы писләјир, приставын дили илә мөвчуд мәктәбләр һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр: «Сән өл, тамам он беш ил мәктәбә кетмишәм. Мүсәлман мәктәбиндән, сән өләсән, бир шеј ганмамышам. Мүсәлманча адымы јазмағы бачармырам».

Үмумијјәтлә, комедијада мүсәлманчылыгла әлагәдар мәишәт керилијинә гаршы мә'налы күлүш вардыр. Тој, евләнмәк, елчи кетмәк адәтләри пјесдә әтрафлы верилмишдир. Бу адәтләри биз һијләкәр, арадүзәлдән Мәләк бачынын, мөвһуматчы Чичиханынын вә онун гардашы гызы Сона ханымын гаршылыглы мүнасибәтләриндән, һәрәкәт вә сөһбәтләриндән өјрәнирик. Онларын һәр үчү мәнфи сурәтдир; Гачај бәји алдадыб тора салмагда башгаларыны да бу ишә чәлб етмәкдә мүһүм рол ојнајырлар. Јазычынын илк пјесиндә Мисгал Мәһәммәдин өлдүрүлмәси, бу әсәрдә исә Гачај бәјин Сона ханымын әлиндән гачыб гуртармасы охучу вә тамашачыда хош тә'сир бурахыр. Чүнки биринчи һадисәдә заваллы бир гыз гоча кишијә әрә верилмәк мәчбуријјәтиндән хилас олур. «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр» әсәриндә исә Гачај бәј она гурулмуш тордан јаха гуртарыр. Гачај бәјин вәзијјәт вә һәрәкәти күлмәли олса да, тәнгид һәдәфи һијләкәр гадынлардыр. Комедијанын ады да, сүжети, компози-

сијасы вә үмуми идејасы да кечмиш мәишәтдә габагчыл зијалылары чидди мәшғул едән аилә проблеминә тохунур, көрмәдән, танымадан, үнсијјәт вә мәһәббәтсиз евләнмәјә гаршы чыхыр, белә аилә гурмағын ачыначаглы агибәтини бәдии күлүшүн тәнгид објектинә чевирир.

«Ган очағы» әсәриндә олдуғу кими, бу мәзһәкәдә дә јазычы халг бајатыларындан бачарыгла истифадә етмишдир ки, бу, комедијанәвисликдә мүәјјән јениликдир. Бу бајатылары елдән алан драматург бәлкә-дә онлары илк дәфә јазылы әдәбијјата кәтирмишдир. Һәр ики әсәрдә бајатылар мүәјјән никбин әһвали-руһијјәни, севинч, шадлыг дујғуларыны гүввәтләндирмәјә, сурәтин дахили һиссләрини, һәјәчанларыны даһа тә'сирли бојаларла әкс етдирмәјә хидмәт едир. «Ган очағы»нда Күллү Мисгал Мәһәммәдин өлдүрүлдүјүнү ешидәндә севинир вә ојнаја-ојнаја бир силсилә бајаты сөјләјир. Чүнки гызыны бу гоча кишијә вериб бәдбәхт етмәк истәмир. Икинчи комедијада исә Гачај бәји тора салан Мәләк, арвадлары башына јығыб бајаты дејир, шәнлик едир.

Јазычынын мараглы әсәрләриндән бири дә башга дилләрә тәрчүмә едилиб тамашаја гојулмуш «Сагғалын кәрамәти» комедијасыдыр. Ики пәрдәли бу кичик пјесин мөвзусу Ә. Һагвердијевин «Ачындан тәбиб» һекајәси илә, демәк олар, ејнидир. Һекајә мүәллифи јығчам сүжетли нәср әсәриндә ачлыг вә еһтијачдан өзүнү тәбиб адландыран вә авамлары алдадан бир тип јаратмыш, Рәшид бәј исә бу мөвзуја комедија һәср етмишдир. «Сагғалын кәрамәти» бәдии күлүшүн мәзмуну, тә'сир васитәләри, гаршылашдырма вә мүнагишәләр бахымындан зәифдир. Мөвзу, мәтләб вә идеја исә мараглы вә чәлбедичидир. Бир дәстә алверчи јағышдан горунмаг, өз раһатлығыны тә'мин етмәк үчүн авам тәрәкәмәләри алдадыр, кечмишдә ашыглыг едән Һачы Сөһрабы «Имам Рза мүчавири», ахунд кими гәләмә верир вә онун сајәсиндә кеф чәкир. Комедијанын јарандығы конкрет тарихи шәраитдә бу, әлбәттә, чох тәсадүф олунан типик бир һадисә иди. Ирандан кәлиб авам чамааты тез-тез алдадан фырылдагчы молланүмаларын јаратдығы зәрәрли вәрдиш нәтичәсиндә тәрәкәмәләр узун сагғаллы, көј гуршаглы һәр чүр шарлатаны дин алими зәнн едиб итаәтиндә дурурдулар. Комедијада һәм наданлыг, авамлыг вә кериликк, һәм дә јарымчыг, савадсыз, јаланчы руһаниләр ифша едилир. Әсәрин күлүш доғуран, ән чох интизар вә марага сәбәб олан епизоду Һачы Сөһрабла Молла Гуламәлинин гаршылашдығы сәһнәдир. Онларын һәр икиси надан, чаһил, савадсыздыр. Һачы Сөһраб авам тәрәкәмәләри бир дәфә алдатмышса, Молла Гуламәли бүтүн һәјаты боју «корлар мәһәлләсинин мәш'әлдары» олмуш, чамаатын бејнини зәһәрләмишдир. Комедија бир гәдәр јарымчыг тә'сир бағышлајыр. Тамашачыја һәр шеј ајдын олса да, Һачы Сөһрабын һијләкәр маскасы тәрәкәмәләр гаршысында

ачылмамыш галыр, јаланчы ахунд јаратдығы тәһлүкәли вәзијјәтдән асанлыгла чыха билир.

Пула һәдсиз еһтирасын вә хәсислијин тәнгиди Азәрбајчан әдәбијјатында бир сыра көркәмли сәһнә әсәрләринин тәсвир објекти олмушдур. Р. Әфәндијевин «Пул дәлиси» комедијасы да бу ән'әнәви мөвзудан бәһс едир. Әсәр кимсәсиз, тәрбијәли вә көзәл гыз Ситарәнин үрәк дәрдләрини бәјан едән тә'сирли бајатыларла башлајыр. Ситарә, Мәшәди Мәммәд адлы пулкир, хәсис, көрмәмиш бир кишинин гуллугчусудур. Бүтүн һәјаты боју дәркөз, вәһши тәбиәтли хәсисин вә онун арвады Кәблә Зејнәбин гапазалтысы олмуш, кирпији илә од көтүрмүшдүр. Мәшәди Мәммәдин оғлу Ибраһим кимназија битирмиш зијалыдыр. О, Ситарәни саф, тәмиз бир нијјәт вә мәһәббәтлә севир. Хәсис, надан валидејнләр буну һисс етдикләри үчүн Ситарәнин күнүнү көј әскијә дүјмүшләр, онлар Ибраһимә варлы, чеһизли бир гыз алмагла сәрвәтләрини даһа да артырмаг истәјирләр. Комедијада әсас мүнагишә пула олан еһтирасла саф, үлви мәһәббәт арасындакы зиддијјәтдән, көһнәликлә јенилијин үз-үзә кәлмәсиндән доғур. Ибраһим университетдә охумаг истәјир, атасы она мане олур, өз үрәји истәдији гызла аилә гурмаға чан атыр, манеәјә раст кәлир. Ибраһим Ситарәјә вә башга кәнчләрә мүәллимлик едиб мәктәбләр ачмаг, јетим-јесирә һамилик едиб көмәк әли узатмаг арзусу илә јашајыр, гаршысына чидди әнкәлләр чыхыр. Бүтүн бу маарифпәрвәр вә инсанпәрвәр нијјәтләрдә онун ән јахын көмәкчиси Ситарәдир. Лакин Ситарә дә һүгугсуз, кимсәсиз вә беләликлә, күчсүз бир гыздыр. Ибраһим вә Ситарә бир әдәби персонаж олараг, драматуркијамыз үчүн јени дејил, белә сурәтләр әввәлләр дә бизим әдәбијјатда мөвчуд иди. Бурада мүһүм фәргләндиричи чәһәт одур ки, һәмин кәнчләр чәтинлијә дөзүр, хејирли јоллар ахтарыр, мәгсәдләринә наил олмаг әзминдән әл чәкмирләр.

Чәрәјан едән һадисәләрин истигамәтинә көрә бу комедија ики һиссәдән ибарәтдир. Чидди планда верилән сүжет Мәшәди Мәммәд алдадылдыгдан сонра истигамәтини дәјишир, чиддиликдән комиклијә доғру инкишаф етдирилир. Әсл комизм, күлмәли вәзијјәт икинчи пәрдәдән сонра башлајыр. Ситарәнин гардашы, онун өлүмү вә мадди ирси — вар-дөвләти барәдә гәзет е'ланы хәсис Мәшәдинин фикриндә гәти дөнүш олур. Әввәл тәһгир едиб инчитдији, Сејид Әлијә нәзир дедији, евдән говуб рәдд етмәк истәдији Ситарәни инди көзү үстә сахлајыр. Оғлуна алмаға тәләсир. Әввәлләр гәпијә күлла атдығы һалда, инди Ситарәнин «хошбәхтлији» јолунда чохлу пул хәрчләјир вә с. Мәшәди, Ситарәнин гардашындан галма милјону әлә кечирмәк арзусунда вә үмидиндәдир. Гәзетдә е'лан чыхдыгдан сонра Ситарәни алмаг истәјәнләрин, һәтта «севәнләрин» сајы кет-кедә чохалыр. Беләликлә, драматург тәк бир хәсиси дејил, дөврүн, чәмијјәтин бир сыра тәбәгәләринә мәнсуб ачкөз, пула һәрис адамлары да көз өнүнә кәтирир, бир һәрәкәт, бир кичик штрихлә онлары ајдын

сәчиҹҹәләндирә билир. Мәшәди Мәммәдә гурулмуш кәләк баш тутур, кәпчләр өз арзуларына чатырлар. Милјон әһвалатынын јалан олдуғуну билдикдә хәсис Мәшәдинин үрәји партлајыб өлүр. О, һәјатыны пула, кичик һиссләрә, фәрди арзулара гурбан верир. Мәшәди Мәммәд һеч бир ичтимаи идеал үчүн јох, шәхси фајда вә хәсислији јолунда гурбан кетдијиндән пјесин комизмини даһа да күчләндирир. Драматург өз јарадычылыг ән'әнәләринә садиг галараг бу әсәрдә дә бајаты вә маһныларлан јерли-јериндә усталыгла истифадә едир.

Јохсулларын һалына ачымаг, еһтијача гаршы тәдбирләр арамаг маарифчи әдәбијјатда мүәјјән јер тутур. Р. Әфәндијев «Бир сач телинин гијмәти» пјесиндә јохсул бир аиләнин намуслу, дөзүмлү, мәғрур һәјатыны әкс етдирир. Хәстә Низамәддинин гызы Шәфигә чох ағыллы, иффәтли, намуслу, гејрәтли гыздыр. О, палтар јумаг, ев әшјаларыны сатмагла хәстә атасыны бир тәһәр доландырыр. Нәһајәт, дәрман пулу тапмадығы үчүн сачыны кәсдириб сатмаға мәчбур олур. Драматург бу пјесдә еһтијачла инсаны, онун дөзүм вә ирадәсини гаршылашдырыр. Исмәтли, намуслу, ирадәли адам һәр чүр еһтијача үстүн кәләр идејасыны бәдии чәһәтдән әсасландырмаға чалышыр.

Шәфигә, доғрудан да, дөзүр, сачыны кәсиб сатмаға разы олур, лакин намус ләкәсиндән дәһшәтә кәлир. Ачындан өлмәји иффәтинин ајаглар алтына дүшмәсиндән үстүн тутур. Ағыр еһтијач үзүндән сачыны кәсиб сатмаг әһвалаты бөјүк франсыз јазычысы В. Һүгонун «Сәфилләр» романындакы Фантина образындан бизә мә'лумдур. Лакин Шәфигә Фантина дејилдир вә онун дүшдүјү јола кетмир. Онда милли зәминлә бағлы олан ајдын характер вар. Р. Әфәндијев бир маарифпәрвәр кими јенә дә чәтинликдән хилас јолуну зијалыларда, маарифдә көрүр. Шәфигәни сач кәсдирмәкдән чәкиндирән, сачынын бир телинә дөрд манат, әлавә олараг он манатлыг чек верән бир зијалыдыр. Бу зијалы коммунист олса да, еһтијачдан, сәфаләт вә диләнчиликдән азад олмаг јолуну белә садә шәкилдә һәлл етмәк маарифчилик әдәбијјатынын, о чүмләдән Рәшид бәј Әфәндијевин мәһдуд чәһәтидир. Һәм дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әсәрдә бу, мүәјјән тәсадүфлә бағлыдыр вә сүн'и тә'сир бағышлајыр.

Мүәллифин «Тифлис сәфәрләри» комедијасының сүжети тачир Һачы Гасым, мүлкәдар Һејдәр бәј вә Мәрдан бәјин Шәкидән Тифлис шәһәринә уғурсуз сәфәрләри әсасында гурулмушдур. Биринчи пәрдәдә драматизм вә комизм, демәк олар, јохдур. Бу һиссә тәһкијә, нағылетмә, тәәссүрат характери дашыјыр. Мәрдан бәјин Тифлис сәфәрини, башына кәләнләри әкс етдирән икинчи пәрдәдә исә комизм үнсүрләри үстүндүр, лакин үмумијјәтлә, әсәр драматик чәһәтдән зәифдир. Јазычынын бә'зи пјесләринин сәһнә үзү көрмәмәси бир дә бунунла бағлыдыр.

Рәшид бәј Әфәндијевин комедијалары милли мәишәтимизин мүхтәлиф саһәләрини әкс етдирән мараглы әсәрләрдир, һәм онун өз јарадычылығында, һәм дә реалист әдәбијјатымызын тарихиндә мүәјјән јер тутмаға лајигдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Әфәндијев Р. Драм әсәрләри, Бакы, 1961.
Әфәндијев Р. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1979.
Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960.
Султанлы Ә. Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы тарихиндән, Бакы, 1964.
Әһмәдов Ч. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси тарихиндән, Бакы, 1971.

ЈУСИФ ВӘЗИР ЧӘМӘНЗӘМИНЛИ

(1887—1943)

Өмрү боју бәдии нәср саһәсиндә гәләм чалан Јусиф Вәзир сәнәт вә әдәбијјат аләминдә һәм көзәл тарихи романлар мүәллифи, һәм дә кичик һекајәләр устасы кими шөһрәт газанмышдыр. Јарадычылығынын илк илләриндә јумор вә сатираја олан гүввәтли мејл кәнч әдиби тәнгиди реалистләрә јахынлашдырмыш вә о, илк гәләм тәчрүбәләрини мүбариз халг журналы «Молла Нәсрәддин»дә чап етдирмишдир. Гәләмини фелјетон, кичик һекајә вә кениш епик лөвһәләрлә зәнкин тарихи романлар јазмагда сынајан Јусиф Вәзирин сосиалист ингилабына гәдәрки јарадычылығы, илк нөвбәдә, халг мәишәтини реалист планда әкс етдирән јығчам, лаконик сүжетли һекајәләрлә сәчијјәләнир. Әдиби мүасирләриндән фәргләндирән мүһүм бир чәһәт дә онун шифаһи халг әдәбијјатына һәртәрәфли бәләд олмасы, кениш мүталиә, дәрин билик вә мә'лумат саһиби кими танынмасыдыр.

* * *

Әсасән «Чәмәнзәминли» әдәби тәхәллүсү илә јазан Јусиф Вәзир 1887-чи илдә Шушада анадан олмушдур. Атасы нүсхәбәндлик сәнәти илә күзәран кечирир, фарс әдәбијјатыны, халг муғамларыны вә мусигисини мүкәммәл билирди. О, Јахын Шәргин бир сыра өлкәләринә сәјаһәт етмишди. Динә, мөвһумата мәһәл гојмур, дүнја сијасәти илә даһа чох марагланырды. Јусиф Вәзирин «Һәјатымын 20 или» адлы хатиратында гејд едилдији кими, әдибин бөјүк гардашы Әбүлһәсән дә түрк, фарс вә рус дилләрини јахшы билир, бәдии јарадычылыгла мәшғул олурмуш. Бүтүн бунлар, шүбһәсиз, кәнч Јусифә дә мүсбәт тә'сир көстәрирди. Јусиф Вәзир илк тәһсилини Шушада Молла Меһдинин мәк-

тәбиндә алыр, сонра исә атасындан дәрс өјрәнмәјә башлајыр. Моллахана тә'лиминдән фәргли олараг, атасы она дүнјәви ше'рләр, Фүзули, Сә'ди вә Һафизин әсәрләриндән сечмәләр өјрәдир. Јусиф Вәзирин атасы дәрин мүталиәси, кениш дүнјакөрүшү, ајыглығы илә һәмвәтәнләринин чохундан фәргләнир, Ә. Һагвердијев, Һ. Вәзиров, Ә. Ағајев кими мүхтәлиф мәсләкли, танынмыш әдиб вә зијалыларла достлуг едирди. Атасынын вә бөјүк гардашы Әбүлһәсәнин сөз сәнәтинә вә мусигијә хүсуси әһәмијјәт вермәси, бу барәдә чошғун мүбаһисәләри һәлә ушаг икән Јусиф Вәзирдә һәм зәнкин халг әдәбијјатына, һәм дә үмумән бәдии јарадычылыға хүсуси һәвәс, дәрин мараг ојатмышды.

Бөјүк гардашынын јолу илә кедәрәк, тәһсилини Шуша реални мәктәбиндә давам етдирән Јусиф Вәзир рус дилини, рус әдәбијјатыны, хүсусән һекајә устасы, бөјүк реалист А. П. Чехову дәриндән өјрәнмәјә башлајыр. «Бир чаванын дәфтәри», «Һәјатымын 20 или» әсәрләри көстәрир ки, Јусиф Вәзир ағыр, изтираблы, кәдәрли бир ушаглыг һәјаты кечирмиш, она көрә дә һәлә кичик јашларындан бәдбинлијә гапылмышдыр. Бүтүн бунларын сәбәбини о, ата-анасынын аилә һәјатындакы чәтинликләрлә изаһ едир. Хүсусилә дә анасынын өз тале вә һәјатындан күскүнлүјү онун ушагларына да тә'сир етмишдир. Јазычынын «Һәјатымын 20 или» әсәриндә охујуруг: «Бу, һәјата гаршы олан күскүнлүк бизә дә сирајәт етмишди. Билхассә мән һәјатымын сонуна гәдәр уғурсуз олачағына чочуглуғумун илк дөврүндән инаныб, гәлбимдә гәм китабы дашырдым».

Доғма шәһәриндә мүәјјән гәдәр охудугдан сонра Јусиф Вәзир әввәлчә Бакы реални мәктәбиндә, сонра Дашкәнд кимназијасында тәһсилини давам етдирир.

О, 1910-чу илдән 1915-чи илә гәдәр Кијев университетинин һүгуг факүлтәсиндә охујур. Һәлә 1903—1904-чү илләрдә русча ше'рләр јазан әдиб аз сонра јумористик, сатирик нәср јазылары илә мәтбуатда чыхыш етмәјә башлајыр. «Һәдәрән-пәдәрән» сәрлөвһәси алтында јаздығы фелјетонларыны «Молла Нәсрәддин» журналында «Сәрсәм» имзасы илә чап етдирир. Гарабағ вә үмумән Азәрбајчан һәјатынын нөвбәнөв һадисәләри Јусиф Вәзирә зәнкин фактик материал верир. 1907-чи илдә онун «Мир Јусиф Вәзиров» имзасы илә «Молла Нәсрәддин»дә чап етдирдији јазылар мәһз реал һәјат һадисәләринин сатирик планда бәдии ифадәси иди. Дини очаглара, мүсәлман тәфригәчилијинә, руһанилијә, керилик вә савадсызлыға сатирик-јумористик мүнасибәт һәлә биринчи аддымдан тәнгиди реализмә әсасландығыны көстәрирди. «Шаггулунун хејир иши» (1907) адлы илк һекајәси дә бу фикри демәјә там әсас верир. Әдибин илк јазылары гәзетләрдә чап олунурду. Онун һекајәләри реаллығы, халг мәишәтини дүзкүн вә инандырычы әкс етдирмәси, јүксәк сәнәткарлығы вә јығчамлығы илә о заманкы охучуларын рәғбәтини газанмышды.

Һәлә кәнч јашларында Јусиф Вәзир мүгтәдир бир һекајәчи кими шөһрәт газанмыш, әсәрләри «Ики һекајә» (1911), «Мәлик

Мәһәммәд» (1911), «Диванә» (1912), «Ганлы көз јашлары» (1913), «Һәјат сәһифәләри» (1913), «Ағсаггал» (1913), «Чәннәтин гәбзи» (1913), «Арвадларымызын һалы» (1913) китабларында нәшр едилмишдир.

1917-чи илдә Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы галиб кәлдикдән сонра, хүсусән Азәрбајчанда ојунчаг мүсават режиминин фәалијјәти дөврүндә вә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Јусиф Вәзир һәјатынын думанлы, зиддијјәтли, бир гәдәр дә бөһранлы мәрһәләсини јашајыр. Лакин реалист әдиб әввәлки әдәби ән'әнәләриндән, сәнәтдә реализм јолундан узаглашмыр. Чох чәкмир ки, о, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын фәал јарадычыларындан бири олур. Тәзә гәләмә алдығы бир силсилә мараглы һекајә вә романларыны чап етдирир. Јусиф Вәзир, јарадычылығынын камил дөврүндә, 1943-чү илдә вәфат етмишдир. Индијә гәдәр әдибин «Гызлар булағы», «Ган ичиндә» романлары ајрыча китаб шәклиндә нәшр едилмиш, үч чилддән ибарәт әсәрләри күллијјаты чапдан чыхмышдыр. Јусиф Вәзирин зәнкин вә сәлигәли шәхси архивиндә һәлә әлјазмасы һалында сахланан әсәрләри дә вардыр.

* *
*

«Кечмиш сәһифәләр» (1926) китабында јаздығы бир гејддә Јусиф Вәзир өз әдәби бахыш вә мәрамыны гыса шәкилдә белә ифадә едир: «Зәннимчә, әдәбијјат ики јол тә'гиб едә биләр: бири көһнәләри јыхмаг вә тәзә бина үчүн зәмин һазырламаг; икинчиси, јенилији дујмаг, гејд етмәк вә онун гүввәт вә гүдрәтини тәшвиг етмәк».

Әдибин ингилабдан әввәлки јарадычылығы үчүн лејтмотив кими сәсләнән бу фикир көстәрир ки, Јусиф Вәзир әдәбијјат, үмумән, мәфкурә чәбһәсиндә мәһз көһнәлијә гаршы даим мүбаризә мөвгејиндә дурмуш, јенилији тәблиғ вә тәшвиг етмишдир. Азәрбајчан халг мәишәтини јахшы билән, онун гүсурлу чәһәтләрини бөјүк үрәк ағрысы илә дәрк едән, јенилијә, кәләчәјә инамла чан атан Јусиф Вәзир, илк нөвбәдә, мәишәт ејбәчәрлијинин, аилә фачиәләринин сәбәб вә сиррини дүшүнүрдү. Одур ки, ичтимаи бәрабәрсизлик вә әдаләтсизлијин, дини тәәссүбкешлик, авамлыг вә керилијин, сајсыз-һесабсыз аилә-мәишәт мүсибәтләринин, милли гырғынларын сәбәб вә нәтичәләри реалист әдиби хүсуси мәшғул едән күндәлик мөвзулардан иди. Әлбәттә, бу мөвзулар XX әсрин әввәлләри, 1905-чи ил һадисәләриндән сонракы заман үчүн тамамилә тәзә, гејри-ади бир шеј дејилди. Ејни мөвзулар Јусиф Вәзирдән әввәл вә онунла бир заманда јашајан Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Әли Нәзми вә гејри реалистләрин дә јарадычылығында әсас јер тутурду. Јусиф Вәзир дә бу мөвзулары һәјатдан, халгын күндәлик мәишәтиндән алыр, лакин өзүнәмәхсус дил вә үслубда, башгаларына бәнзәмәјән бәдии чалар вә бојалар, ајдын чизкиләрлә,

јүксәк сәнәткарлыгла ишләјирди. Конкретлик, јығчамлыг, инчә, мә'налы штрих вә деталларын зәнкинлији онун әсәрләри үчүн сәчијјәви чәһәтләрдәндир. Әдибин һекајәләриндә лүзумсуз, јоручу тәфсилат вә тәфәррүатдан, тез нәзәрә чарпан ачыг тенденсијалылыгдан, схематик, сүн'и сүжет вә композисијадан әсәр јохдур. Бүтүн бунлара көрәдир ки, јазычынын кичик һекајәләри XX әср Азәрбајчан бәдии нәсринин, һәмчинин тәнгиди реализминин камил нүмунәләриндән сајылыр.

«Шаггулунун хејир иши» адлы илк һекајәсиндән башлајараг әдиби халгын игтисади вә мәдәни керилији, динин тә'сири илә зеһинләрин күтләшмәси, зәлил вә мүти вәзијјәтә дүшмүш авам мүсәлманларын кәләчәк талеји дүшүндүрүр. «Шаггулунун хејир иши» һекајәсиндә о, түфејли һәјат сүрәнләри, мәишәтдәки пасланмыш буховлары, әски евләнмә адәтләрини вә бунун һәм күлүш, һәм дә көз јашы доғуран пуч агибәтини реал шәкилдә әкс етдирир. Һекајәдә аваралыгла күн кечирән Шаггулуја көзәл гыз көстәриб чиркини әрә верирләр. Өз дөврү үчүн сәчијјәви олан бу һадисәни гәләмә алмагла, әдиб, мәнфи типләрин мә'нәви дүшкүнлүјү, гызларын вә гадынларын ачыначаглы һалы илә дә бизи таныш едир. Һадисәләрә реалист, һәссас мүнасибәт, јадда галан мараглы деталларын сечилмәси, јуморун шухлуғу вә дүшүндүрүчүлүјү, мүкалимәнин чанлылығы, тәһкијә үсулунун мәзәлилији әдибин бу илк һекајәсиндән өзүнү һисс етдирир.

Авамлыгдан, керилкдән төрәјән вәһши мүнасибәтләр «Сәрһәд мәсәләси» һекајәсиндә дә инандырычы мәишәт сәһнәси кими тәсвир олунур. «Вәтән» мәнсур ше'ри милли мәишәтин, халг һәјатынын мүхтәсәр бәдии салнамәси, рәнкарәнк мәнфи, зәрәрли вәрдишләрин бир нөв хроноложи бәдии ифадәси кими диггәти чәлб едир.

Сәбәб нәдир ки, мәишәтимиздә аилә фачиәләри, гејри-инсани рәфтар гајдалары бир адәт шәкли алмышдыр? Реал һәјатын өзүндән, типик шәраитдән чыхан бу мүһүм суал әдибин јарадычылығында әкс етдирилән һадисәләрин, ичтимаи ејбәчәрликләрин сәбәб вә нәтичәсини там вәһдәт һалында чанландырыр. Јазычы бу һадисәләрин төрәнишини чанлы һәјат материалы, әлван лөвһәләр васитәсилә бәдии һәгигәтә чевирир. Лакин Јусиф Вәзир дә башга тәнгиди реалистләр кими, чәтинликләрдән, зилләтдән, ичтимаи әсарәт вә әдаләтсизликдән јаха гуртармагын реал јолуну көстәрә билмир, мәнфиликләри, зүлмү, истисмары, бәрабәрсизлији анчаг тәнгид етмәклә кифајәтләнир.

Јусиф Вәзирин камил нәср әсәрләриндән бири олан «Чәннәтин гәбзи» әдәбијјатымызда классик һекајә нүмунәси кими мәшһурдур. Охучу әсәрдә әсас гәһрәман Уста Ағабаланын вә минләрлә онун кими авам мүсәлманын шүур сәвијјәси, һәрәкәтләри, шәхси вә аиләви фачиәси илә јахындан таныш олур. Әдиб бизи бир анлығa Уста Ағабаланын долашдығы гаранлыг, диндар ичтимаи мүһитә, онун ушаглыг чағларына апарыр, һәрәкәт вә вәзијјәти илә јахындан таныш едир. Уста Ағабала Вејлабад шәһә-

ринин сакинидир, дини е'тигадында мөһкәм, сабитгәдәм олдуғу гәдәр дә авамдыр. «Ахирәт дүнјасы» ешги илә јашајан, һәјат не'мәтләрини, реал аләмин, бу дүнјанын көзәлликләрини чәннәтин һури-гылманына гурбан верән бир мө'миндир. Чәннәт хүлјасы һәлә ушаглыгдан Уста Ағабаланын бејниндә дәрин из бурахмыш, Аға Әләскәр ағаја мәфтунлуг исә бу нисјә арзуну дәринләшдириб онун һәјат мәгсәдинә чевирмишдир.

Чәннәтә кетмәк јолунда дәриндән чыхан Уста Ағабаланын мадди јохсуллуғу онун фикир, дүшүнчә, мә'нәви касыблыг вә мәһдудлуғу илә бирләшәндә гәрибә бир тип, бу дүнја не'мәтләриндән әлини бирдәфәлик үзүб ахирәт ешги илә јашајан бир мөвһуматчы, мәзлум, бәдбәхт мүсәлманын чанлы сурәти јараныр. Бу чәһәтдән Уста Ағабала сурәти бөјүк реалист Мирзә Чәлилин Уста Зејналына бәнзәјир, онун давамыдыр. Анчаг мөвһумат вә әталәт кирдабына дүшән бу классик бәдии типин ејни дејилдир. Уста Зејнал бүтүн варлығы илә ахирәтә бағланыб физики гүввәсини, гуруб-јаратмаг ешги вә бачарығыны унутмуш, әталәт, тәнбәллик, сүстлүк тимсалына чеврилмишдир. Уста Ағабала да аллаһын, һәмчинин сиғә гардаш олдуғу мө'тәбәр мө'мин Аға Әләскәр ағанын әтәјиндән бәрк јапышмыш, талејини гәзаја уғратмышдыр. Лакин о, ишкүзардыр, маһир чәкмәчидир, бөјүк зәһмәтлә тикдији ајаггабылары аиләсинин еһтијачына јох, чәннәтә гәбз алмаг јолунда сәрф едир. Һәр ики типин јохсул доланышығы, мискин һәјат вә мәишәти реал бојаларла тәсвир олунур, сонра дин, чәннәт-чәһәннәм сөһбәти вә арзуларынын онлара нә вердији ашкар олур. Мүһүм бир фәрг вар ки, Уста Зејналын сону күлүшә, Уста Ағабаланын ахыры көз јашларына сәбәб олур.

Мирзә Чәлил әдәби гәһрәманыны ән чох Муғдуси Акопла мүгајисә едир. Онун авамлығыны, керилик, әталәт вә тәнбәллијини, бүтүн мадди вә мә'нәви фачиәсини бу үзләшдирмәдә мејдана чыхарыр. Јусиф Вәзир исә Уста Ағабаланын күлмәли вәзијјәтини реал шәкилдә чанландырмаг үчүн онун чәннәт барәдә ширин хүлјалары, јухусу илә һамамда горхуб дәли олмасы, балаларынын јетим галмасы кими тәзадлы әдәби пријомдан истифадә едир.

«Чәннәтин гәбзи» һекајәсиндә сүжет кениш һәјат һадисәләрини әһатә едир, чәмијјәтин вә мөвчуд феодал һәјатын мүхтәлиф ичтимаи гәбаһәтләриндән тәнгиди, сатирик-јумористик планда бәһс едилир. Јусиф Вәзир әдәбијјат тарихимиздә өз орижиналлығы, тәбиилији илә сечилән Уста Ағабала сурәтини бәдии чәһәтдән һәртәрәфли сәчијјәләндирмәк үчүн јуху сәһнәсини хүсуси усталыгла јаратмышдыр. Бу епизод гәһрәманын әһвали-руһијјәсини, мә'нәви касыблығыны, шәрнәт дәлиси олдуғуну, буна көрә дә һәгир, мәзлум һала дүшдүјүнү мараглы бәдии деталларла ифадә едир.

Уста Ағабаланын моллаханадан тутмуш һамам сәһнәсинә гәдәр кечдији һәјат јолу онун фәрди сәчијјәсинин бу вә ја дикәр бир әламәти һаггында ајдын тәсәввүр верир, образын әтә-гана долуб камилләшмәсинә көмәк едир. Уста Ағабаланын мәсчидә кетмәси, бөјүк е'тигад, инам бәсләдији ағаја вердији һәдијјәләр чәннәт гәбзи алмаға һазырлашдығыны, арвады илә мараглы мүкалимәләри аиләдәки мөвгејини, шүур сәвијјәсини, авамлығыны, Кәрбәлајы Гулу вә Кәрбәлајы Бағырла сөһбәтләри онун һәјата сојуг мүнасибәтини, нәһајәт, һамамдакы шәкилләр һаггында дүшүнчәјә далмасы епизодлары сурәти камилләшдирәрәк бир характер, тип сәвијјәсинә јүксәлдир.

Јусиф Вәзир бә'зән һеч бир тәфсилата јол вермәдән аз сөзлә јадда галан тип јарадыр, образын тәбиәтинә хас олан әсас әламәтләри, чизкиләри кичик бир штрихлә ифадә едир. «Чәннәтин гәбзи» һекајәсинин илк чүмләси әсас персонаж һаггында биткин тәсәввүр ојадыр. «Башмагчы Уста Ағабала Вејлабад шәһәриндә беш кишинин бири иди; салеһ, сәлим, мө'мин, аллаһ бәндәси бир шәхс иди». Һамамда дәлләклик едән Кәрбәлајы Гулунун бүтүн әмәлләринә кинајәли мүнасибәтдән сонра әдиб јазыр: «Хүласә, Кәрбәлајынын һеч бир ејби јох иди. Маһир, габил, камил, агил, мәсәләсиндә алим бир шәхс иди». Јазычы өз типләринин авамлыг вә наданлығыны даһа реал, даһа габарыг вә тә'сирли вермәк үчүн мараглы бәдии деталлар, мәгамлар вә штрихләр тапыб ишләдир. Уста Ағабала чәннәтин гәбзини алмаг фикрини әввәл һәтта өз арвадындан да кизләтмәјә чалышыр. Уста горхур ки, арвад чәннәтдә чөрәји чох јемәклә ишләри корласын, Һәвванын ојуну тәкрар олунсун. Јахуд һамама кедәркән јолда көрдүјү өлү тојуғун беһиштә, јохса чәһәннәмә кедәчәји суалы ону бәрк дүшүндүрүр... Бирдән тојугду, баша дүшмәди чәннәтдәки буғдаја бир димдик вурду. Онда нечә олсун?..

Һекајәдә усталыгла ишләнмиш деталлардан бири һамамын диварларындакы о заманкы Иран тәсвири сәнәтини нүмајиш етдирән рәсмләрдир. Бир тәрәфини су јујуб апармыш шир шәкли Уста Ағабаланын диггәтини дәрһал өзүнә чәлб едир: «Көрәсән бу ширин гујруғу белә имиш, јохса о пәһләван кәсиб? Гијамәт оланда бәс пәһләван ширин гујруғуну һарадан алыб верәчәк?»

Әсәрдә бу деталлар еләә усталыгла јарадылмышдыр ки, бүтүн варлығы, ирадәси илә әфсанәләр аләминә, ахирәтә бағланан Уста Ағабаланын бир шәриәт гулу вә диванәси типи олмаг е'тибарилә бүтөвлүјүнү тә'мин едир. Әдиб үмумән диндарларын ахирәт тәсәввүрләрини дә Уста Ағабаланын јухусу фонунда тәсвир едир. «Күнаһкарларын» һеч бири гыл көрпүнү кечә билмир; русча охујанлар, рәссамлар, артистләр, гәзетчиләр гыр газанына дүшүб јанырлар. Бир тәјјарәчи гыр газанына дүшәндә Уста Ағабаланын севинчи јерә-көјә сығмыр, «аллаһ сизә лә'нәт еләсин, аз галыблар аллаһын да јанына чыхсынлар», — дејә һирсини сојудур. Аллаһын итаәткар бәндәси олдуғу үчүн Уста Ағабала гыл көрпүдән «гуш кими» кечир.

«Чәннәтин гәбзи» һекајәси Уста Ағабаланын өлүмү, ушагларынын ач-јалавач, ағлар галмасы, аилә фәлакәти илә битир. Чәннәтә гәбз алмаг иддиасы мүсәлман фанатикинә чох баһа ба-

ша кәлир. Реал һәјатла хәјал аләмини гаршы-гаршыја гојан әдиб бу дүнјанын не'мәтләрини, инсанын һәјат вә зәһмәт ешгини ахирәтин нисјә чәннәтиндән үстүн тутур вә бу фикри охучуја да усталыгла тәлгин едир. «Чәннәтин гәбзи» јүксәк сәнәткарлығына, дәрин вә тә'сирли мәзмуну, күчлү Шәрг колоритинә көрә Мирзә Чәлилин «Почт гутусу», «Уста Зејнал», «Иранда һүрријјәт», Ә. Һагвердијевин «Шејх Шә'бан», «Мирзә Сәфәр», С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар», А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» әсәрләри кими Азәрбајчан бәдии нәсри хәзинәсини зәнкинләшдирән классик һекајәләрдәндир.

Дин вә мөвһуматын халгын мәдәни јүксәлиши јолунда чидди әнкәл олдуғуну, хурафаты, зәрәрли шәриәт еһкамларыны тәблиғ едән фырылдагчы, икиүзлү руһаниләрин шарлатанлығыны Јусиф Вәзир «Мәрсијәхан», «Ағ бухагда гара хал» вә башга әсәрләриндә дә јүксәк идеаллар мөвгејиндән тәсвир етмишдир. «Ағ бухагда гара хал» һекајәсиндә әдиб мәсчид әһлинин инам вә е'тигадынын бу дүнјанын көзәлликләри, хүсусилә, ешг вә мәһәббәт гаршысында бош әфсанәдән башга бир шеј олмадығыны бәдии һәгигәт дили илә үзә чыхарыр. Мөвзу әлванлығы бахымындан өз габагчыл мүасирләриндән кери галмајан јазычы һекајәләриндә јаланчы зијалылары («Милләтпәрәстләр»), сәнәти, әдәбијјаты дујмајан, дајаз, сөнүк, анлашылмаз јазылары илә зәһлә төкән бә'зи гәләм саһибләрини («Шаир») гамчыламағы да унутмурду.

Јусиф Вәзир ушаглыг вә кәнчлик илләрини ағыр истисмар шәраитиндә кечирдији, һәлә илк әсәрләриндән реалист-демократик әдәбијјат јолуна гәдәм гојдуғу үчүн көрдүјү һагсызлыглара, кимсәсиз, јохсул инсанлара едилән зүлм вә ситәмләрә көз јума билмирди. Чәмијјәтдәки гејри-бәрабәр һәјат тәрзи, ағаларын гансызлыг вә зүлмкарлығы әдибин «Ағсаггал» вә «Ханын гәзәби» һекајәләриндә чох бөјүк һәссаслыгла, вәтәндашлыг чәсарәти вә еһтирасы илә, чанлы, һәјати бәдии деталларла тәсвир едилир. Бу әсәрләрдә мүәллиф нә зүлмкар, гәддар адамлар, нә дә мәзлум, күнаһсыз рәнҹбәр һаггында ачыг фикир сөјләјир. Анчаг вәзијјәти, һәјатын өзүнү, даһа доғрусу, онун бир парчасыны олдуғу кими көстәрмәјә чалышыр. Бизи дүшүнмәјә, тәәссүфләнмәјә, кәдәрләнмәјә, нәтичә чыхармаға сөвг едир. Охучуда мәһвә мәһкум олан көһнә дүнјанын рәзаләтләринә гаршы дәрин нифрәт дујғусу ојада билир.

Һәчмчә чох јығчам вә лаконик олан «Ағсаггал» һекајәсиндә јазычы јохсулларын арзусу илә еһтијачын, үрәкачыглығы, көнүлтохлуғу илә һәјат фачиәсинин, бир сөзлә, мадди касыблыгла мә'нәви зәнкинлијин, рәнҹбәрлә һаким тәбәгә арасындакы учуруму гәләмә алмышдыр. Әснаф тәбәгәсиндән олан Күлсүм гары Алыпаша ағанын гызыны оғлу Фәрәчә алмаг истәјир. Лакин мүсбәт чаваб алачағына үмид етмир. Көрдүјү јуху ону бу ишә гәдәм гојмаға чүр'әтләндирир. Алыпаша аға да, арвады да гарынын елчилијини өзүнә ән ағыр тәһгир һесаб едир, ону адам јеринә белә гојмурлар. Јазычы, Күлсүм гарынын севинч һиссләри, арзу

вә дүшүнчәләри илә онун башына кәлән дәһшәтли мүсибәти гүввәтли бәдии тәзад шәклиндә әкс етдирир. Јусиф Вәзир јарадычылығында бәдии тәсвир васитәләриндән ән чох ишләнәни тәзадлардыр. Онун һекајәләриндә сүжет психоложи контрастлар үзәриндә гурулмушдур. «Ағсаггал» да мүәллифин белә тәзадлы һекајәләриндән биридир. Алыпаша аға Күлсүм гарыны «ағ саггал»ын — гудуз бир итин пәнчәсинә верир. Нәтичәдә, Күлсүм гары өз тәмиз, пак нијјәти јолунда һагсызлығын, мүтәкәббирлијин, рәнҹбәрә гаршы һәгир мүнасибәтин күнаһсыз гурбаны олур. Һекајәдә бәјлијин вәһши, гудурған тәбиәти, ичтимаи һәјатын әкс гүтбләриндә дуран инсанларын тәфәккүр тәрзи, мә'нәви аләми мүхтәсәр бир сүжет әсасында усталыгла тәсвир едилир.

Јохсуллара ејни алчаг нәзәрин ән тә'сирли бәдии ифадәсини әдибин «Ханын гәзәби» һекајәсиндә дә көрүрүк. Бир сыра һекајәләриндә олдуғу кими, әдиб бир-ики сәһифәлик бу әсәрдә дә аләм јарадыр. Һекајәдә хан рәнҹбәрә, деспотизм күнаһсызлыға, чәлладлыг мә'сумлуға гаршы гојулмушдур. Меһтәр Заман севкилиси илә көрүшә кедәркән бајаты охујур. Онун бу һәрәкәти ханы лап гәзәбләндирир. Ханын көзләри наһаг ган јухудан елә јир, бәрк гәзәбләндирир. Ханын көзләри наһаг ган төкмәк еһтирасы илә алышыб јаныр. О, рәнҹбәрин јаныглы бајатылар охумасыны белә гудурғанлыг һесаб едир. Заманы ач гызыл гушларын габағына атдырыб тикә-тикә еләмәклә һирсини сојудур. Ханын үрәјиндә инсаф, мәрһәмәт әсәри јохдур. Мүәллиф аз сөзлә онун чанавар тәбиәтли симасыны чанландырыр, ону рәнҹбәрә гаршы гәзәб, кин бәсләјән ханларын үмумиләшмиш мәнфи типи сәвијјәсинә галдырыр. Нөкәр Заманын да арзулары, Күлсүм гары кими үрәјиндә галыр, күнаһсыз гурбанлардан бири олур. Меһтәрин тә'сирли тәзадларла долу дәһшәтли фачиәсини көрән ешик ағасы әдибин нијјәт вә идејасыны јаныглы бир дилләр ифадә едир. Ешик ағасы: «Хан, мәкәр сәнин инсафын јохдур, мәкәр аллаһдан горхмурсан? Аллаһ јаратдығына о зүлмү етмир ки, сән едирсән — дејиб, көз јашлары илә ханын ајагларыны ислатды».

Һекајәдә тәсвир олунан һадисә һәгигәтән реал, инандырычы вә сарсыдычы тә'сир бағышлајыр. Әдибин маһир сәнәткар гәләми әсәрин һәр бир сәтриндә өзүнү көстәрир.

Реалист јазычынын һекајәләриндә о заманкы Азәрбајчан аиләләринин үмуми вәзијјәти, гадынларын ачыначаглы һалы, гыз һејсијјәти вә мәнлијинин кобудчасына тапдаланмасы өн плана чәкилән мөвзулардандыр. Демәк олар ки, Јусиф Вәзир кичик һекајәләринин чохуну гадын азадлығы проблеминә һәср етмишдир. Мәһкум Азәрбајчан гадынларынын фачиәси, о заманкы мәишәтдә ади һал олан аилә говғалары вә фачиәләри әдибин нәсриндә мәркәзи јер тутур. Бунун бир сәбәби, үмумән, гадына феодал мүнасибәти, дин еһкамларынын кишиләрә вердији һәддсиз үстүнлүкдән, гадына исә гул, көлә нәзәри илә бахмагдан ирәли кәлирдисә, икинчи сәбәб јазычынын өз валидејнләри арасында тез-тез баш верән аилә наразылығы иди. Бүтүн ушаглыг илләз-

рини белә бир аиләдә кечирән әдиб доғма анасынын бәдбәхт талеји, күскүн һәјаты тимсалында бүтүн Азәрбајҹан гадынларынын дәрдини, әләмини үмумиләшдирмәјә сә'ј көстәрирди. Јусиф Вәзир «Һәјатымын 20 или» әсәриндә бу һагда мараглы мә'лумат верир. Кәнҹ Јусифин атасы узаг јердә ишләдијиндән өз евиндә кечирдији һәфтәләр ушаглар үчүн бајрам шәнлијинә чевриләрди. «Бу көзәл һәфтәләрин өзүнәмәхсус бир фаҹиәси варды — атам илә анамын сөзләри бир-биринә хош кәлмәзди: нәтиҹәдә һәмишә атам шикајәтләнәр, анам да ағларды. Бу өвза бизим көрпә үрәкләримиздә дәрин кәдәрләр ојадарды. Лакин сәбәбини дәрк едә билмәздик. Сонралар, бөјүдүкдән сонра аилә фаҹиәсинин сиррине вагиф олмаға башладым. Атамын биринҹи арвады өлмүшдү, икинҹисини бошамышды, анам үчүнҹүсү иди. Атам анамдан, јәгин, ијирми беш јаш бөјүк иди. Аилә фаҹиәсинин сирри бурада иди».

Тәсадүфи дејил ки, әдибин гадын һүгугсузлуғу мөвзусунда јаздығы һекајәләрдә бу фаҹиәнин ја билаваситә өзүнү, ја да онун изләрини көрмәк мүмкүндүр. Јусиф Вәзирин гәләминдән чыхан «Мүсәлман арвадынын сәркүзәшти», «Тој», «Ҹүмә ахшамы», «Диванә», «Јуху». «Дәрдли Зүлејха», «Гумарбазын арвады» вә с. һекајәләр мәһз белә аилә фаҹиәләринин реал бәдии тәсвириндән ибарәтдир. Бу әсәрләрин ајры-ајры епизодлары, бә'зән һәтта там бир әсәр («Ҹүмә ахшамы») биографик сәҹијјә дашыјыр. «Ҹүмә ахшамы» һекајәсинин мәзмуну илә әдибин өз валидејнләри һаггында хатирә шәклиндә јаздығы сәтирләр арасында там бир охшарлыг, ејнијјәт вардыр. Кәрбәлајы Һәсәнин биринҹи арвады өлмүш, икинҹиси бәдәсил олдуғу үчүн бошанмыш, үчүнҹүсү илә дә бир кәлмә хош сөз данышмаг, јола кетмәк мүмкүн дејилдир. Јазычы «Ҹүмә ахшамы»нда аилә фаҹиәсинин әсасыны гејри-бәрабәр никаһда көрүр. Кәрбәлајы Һәсән үчүнҹү дәфә алдығы арвадын атасы јашдадыр, она көрә дә әрин ән һәлим сөзләри белә арвада зәһәр тә'сири бағышлајыр. Кәрбәлајы арвады илә белә шәртләшир ки, өлүләрин руһу хатиринә ҹүмә ахшамы күнү әри илә дава еләмәсин. Анҹаг бу, мүмкүн олмур. Гојулмуш шәртлә әсл һәгигәт арасындакы ујғунсузлуг тәдриҹән үзә чыхыр, әрлә арвадын сөһбәти бөјүк галмагала сәбәб олур. Гаршылыглы мәһәббәт, анлашма, сәвијјә ујғунлуғу олмајан бу аиләдә сәадәт, хошбәхтлик адына һеч бир шеј јохдур. Кәрбәлајы Һәсән о гәдәр надан вә садәлөвһдүр ки, арвад гәдри билмәјин сиррини онун биширдији долманы тә'рифләмәкдә көрүр. Онун фикринҹә, чөрәклә, палтарла тә'мин олунмаг арвад үчүн һәр шејдир вә буна көрә о, кишинин гулу олмалы, сөзүнүн габағында кәлмә кәсмәмәлидир. «Ҹүмә ахшамы» һекајәси дә әдибин гадын азадлығы мөвзусунда јаздығы башга әсәрләр кими гүввәтли һәјат зиддијјәти, шүур вә јаш сәвијјәси контрасты әсасында јазылмышдыр. Бу әсәрләрин һамысында талеји кәм Азәрбајҹан гадынларынын бөјүк фаҹиәси, көз јашлары, бәдбәхтлији, вахтсыз солуб пуч олан күлләр кими аҹынаҹаглы өмүр јолу тәс-

вир олунур. Бу гадынларын һеч бири өз бәдбәхтлијинин сәбәбини, сиррини ајдын дәрк едә билмир, инсанлыг ләјагәтинин ајаглар алтына салынмасына гаршы е'тираз етмәји ағлына белә кәтирмир. Онлар фәлакәтләринин сәбәбини бәхт вә таледә, гәзавү гәдәрдә көрүр, залым, симасыз, кобуд вә ләјагәтсиз әрләринә сәдагәт јолундан дөнмүрләр. Зүлмә, тәһгирә дөзмәләринә онларын кимсәсизлији, шәриәт ганунлары вә көһнә адәтләр ҹидди тә'сир көстәрир. Гадын зүлм вә ишкәнҹәјә нә гәдәр дөзәр, нечә дәфә әлдән-әлә, евдән-евә дүшәр, нә гәдәр ағыр тәһгирләрә синә кәрәр? «Мүсәлман арвадынын сәркүзәшти» Азәрбајҹан гадынларынын дөзүлмәз һәјатынын мискин мәнзәрәсини бүтүн инҹәлик вә ајдынлығы илә мејдана гојур. Доғрудур, әсәрдә бир мүсәлман арвады анҹаг өз башына кәләнләри, аилә-мәишәт маҹәрасы вә мүсибәтләрини нағыл едир. Лакин тәсвир олунан һадисә мөвҹуд дөвр үчүн сон дәрәҹә үмуми вә типикдир. О бүтүн бәдбәхт мүсәлман гадынларынын үмумиләшмиш типик сурәти, ҹанлы тимсалыдыр. Дөрд јетими илә дахмада аҹ-јалаваҹ галан бу гаракүнлү арвад санки өзү кими минләрлә бәдбәхтин һәјат тарихчәсини охуҹунун көзләри өнүндә вәрәгләјир.

Јусиф Вәзирин гадын образлары јахшы киши, ләјагәтли әр һаггында чох ибтидаи, авамчасына тәсәввүрә маликдирләр. Мүсәлман арвады әринин мәзијјәтини нәдә көрүр: «Әлинә дүшәни бозбаша верирди, јејирдик. Дөјәндә дә өзкә кишиләр кими чох дөјмәзди, габырғаларыма, гарныма беш-алты тәпик саландан сонра үрәји сојујурду». Һекајәнин бүтүн фабуласында әдибин истеһза вә јумору илә јанашы, мөвҹуд аилә мүнасибәтләринә, гадын һүгугсузлуғу вә алверинә е'тираз мотивинин һаким олдуғу дујулмагдадыр. Балача, мә'сум гызларын јашлы кишиләрә зорла әрә верилмәсини әдиб «Тој», «Диванә» һекајәләриндә тә'сирли, үрәкјандырыҹы тәзад әсасында, јаныглы бир дилдә тәсвир едир. Тале, зәманә вә иҹтимаи шәраит бу һекајәләрин гәһрәманы олан кәнҹ гызларын бүтүн хош арзуларыны үрәкләриндә гојур. Сәадәт арзусу, ҹаван бир оғлана әрә кетмәк нијјәти вә һәсрәти илә јашајан гызлар ирадәләри зиддинә олараг, гоҹа кишијә әрә верилир, бәдбәхт олурлар. «Диванә» һекајәсинин гәһрәманы көзәл Ситарәнин дәли кими чөлләрә дүшмәси көрүб танымадан, үнсијјәт вә мәһәббәтсиз зорла әрә верилмәк нәтиҹәсиндә олур. «Дәрдли Зүлејха», «Гумарбазын арвады» вә башга һекајәләриндә дә Јусиф Вәзир күнаһсыз, мә'сум вә мәһкум гадынларын дәрдинә үрәкдән ағлајыр. Әдибин бу мөвзуда јаздығы һекајәләрин финалына диггәт јетирсәк, һамысынын ганлы көз јашлары илә тамамландығыны көрәрик: «Кәлин ағлады, анасы ағлады. Бунлар да киришәндә гызлар ағлады, гонаглар ағлады, тотуг кәлинләр ағлады, чох көз јашы төкүлдү, чох үрәкләр јанды» (*«Тој»*); «Арвад данышдыгҹа одланыб көзүнүн јашыны сел кими ахытды...» (*«Ҹүмә ахшамы»*); «Арвад сөзүнү гуртармамыш Ситарәни гуҹаглајыб һөнкүрдү. Киши дә гызына зәнн илә бахыб, ағаҹы әлиндән салыб һөнкүртмә илә ағламаға башлады» (*«Диванә»*); «Кү-

нәш јухарылара чыхмышды. Зүлејха отағын бир күнчүнә гысылыб зар-зар ағлајырды, әри дә узаныб гејдсиз бир һалда хорулдајырды» («*Дәрдли Зүлејха*»); «Ал ган кәлинин көз јашлары илә гарышыб, сојуг јанағы ашағы ахырды» («*Гумарбизын арвады*») вә и. а.

Јусиф Вәзирин әсл сәнәткарлыг мәһарәти ондадыр ки, һәмин көз јашларынын сәбәбини күчлү реализм гүдрәти илә ачыб көстәрмәји бачарыр. Бу ганлы көз јашларыны ахыдан һәјаты, мүһити бүтүн зиддијјәтләри илә долғун шәкилдә әкс етдирә билир. О, гадынларын һалыны әдәби бахымдан шиширтмәклә дејил, бәзәк-дүзәксиз тәсвир едиб үмумиләшдирмәји даһа үстүн тутур. Лакин бир тәнгиди реалист кими хилас олмағын јолуну көстәрмир, даһа дәгиг дејилсә, көстәрә билмир. Һәјатда, мәишәтдә пассив олан гадынлар, гызлар Јусиф Вәзирин әсәрләриндә дә мүти гул кимидирләр. Онларын јеканә тәсәллиси көз јашларыдыр.

Көркәмли ичтимаи хадим вә реалист әдиб Нәриман Нәриманов 1913-чү илдә «Мөһтәрәм Јусиф Вәзировун суалларына чаваб» адлы мәгаләсиндә гадын һүгугсузлуғуна, мәнфур гара чадра әсарәтинә гаршы чыхыр, гадын ләјагәтини алчалдандарла кәскин дөјүшә галхырды. О, Ј. В. Чәмәнзәминли һекајәләринин бөјүк бәдии-тәрбијәви әһәмијјәтини хүсуси гејд едир, чаршабы гадынларын тәрәггисинә мане олан зәнчир адландырырды. Гадын азадлығы јолунда ардычыл гәләм ишләдән Ј. В. Чәмәнзәминлинин хидмәтини, һекајәләринин бәдии-естетик мәзијјәтини Н. Нәриманов белә сәчијјәләндирирди: «Игбал» кими бир гәзетдә елмсиз, јаланчы пәһләванларын мин мәгаләләриндән үч-дөрд «Ганлы көз јашлары» кими китабчаларын мејдана кәлмәји әфзәлдир».

1905—1907-чи илләрин биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә чаризмин јеритдији милли гырғын сијасәти XX әср Азәрбајчан реалист әдиб вә шаирләриндән чохунун јарадычылығында мүәјјән из бурахмыш, аз вә ја чох дәрәчәдә тәнгиди шәкилдә әкс олунмушдур. Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли дә «Дин ајры гардашлар» һекајәсини бу мүһүм мөвзуја һәср етмишдир. Әсәрин персонажлары Кәблә Мәһәммәдлә уста Карапет касыб, фәгир адамлардыр, чар фитнәкарлығынын, дәһшәтли милли гырғынын ағыр әзаб-әзијјәтини мәһз онлар чәкирләр. Башларына кәлән мүсибәти тәәссүфлә, көз јашлары илә бир-биринә сөјләјән бу фәгир адамларын достлуг вә сәдагәтини, һалал зәһмәтлә күн кечирдијини, һәгигәтән дин ајры гардаш олдугларыны јазычы усталыгла тәсвир етмишдир.

Бу һекајә Јусиф Вәзир јарадычылығында бејнәлмиләлчилик, инсанпәрвәрлик вә милләтләр достлуғу идејасынын бәдии тәзаһүрү кими дә гијмәтлидир.

Јусиф Вәзир һекајәләрини һансы мөвзуда јазырса јазсын, анчаг доғма вәтәнин, халгын талејини, азадлыг јолуну дүшүнүр, мүасирлијә, ичтимаи мотивләрә, үмуми дәрдләрә чарә тапмаг үчүн јоллар ахтармаға даһа чох диггәт јетирир. Онун һекајәләри

ади, садә, лакин сәлис данышыг дилинә, ајдын вә охунаглы үслуба маликдир. Әдиб әсәрләриндә мүкалимәләрдән, аталар сөзү вә мәсәлләрдән, халг бајатыларындан јерли-јериндә бачарыгла истифадә едир ки, бу да онун тәһкијәсинә мүәјјән ширинлик, чанлылыг кәтирир.

Јазычынын совет дөврү һекајәләриндә дә мүасирлик һисси гүввәтлидир. Бу әсәрләрдә о, индинин кечмишин гаранлыг мүһити, ағыр мәишәт сәһнәләри илә мүгајисә едәрәк јенилији, совет һәјатынын үстүнлүк вә көзәллијини бәдии ләвһәләр васитәсилә тәгдир вә тәсбит едир. Һекајәләриндән фәргли олараг әдиб бөјүк епик әсәрләринин мөвзусуну халгын шифаһи әдәбијјатындан тарихи-гәһрәманлыг мүбаризәләриндән алыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Чәмәнзәминли Ј. В. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1966.
Чәмәнзәминли Ј. В. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1976.
Чәмәнзәминли Ј. В. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1977.
Азәрбајчан совет әдәбијјаты, Бакы, 1966.
Мәммәдов К. Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли, Бакы, 1981.

ИБРАҺИМ БӘЈ МУСАБӘЈОВ

(1881—1942)

Маарифчи јазычылардан бири олан Ибраһим бәј Мусабәјовун ајдын тәрчүмеји-һалы әлдә јохдур. Мүасирләринин сөјләмәсинә көрә, Шәки гәзасынын Гутгашен кәндиндә анадан олмуш, Гори мүәллимләр семинаријасыны битирдикдән сонра Шәки, Гутгашен вә Көјчајда он ил мүәллимлик етмишдир. Сонра Бакыја кәләрәк, бурада педагожи, әдәби вә ичтимаи фәалијјәтини давам етдирмишдир. И. Мусабәјов 1921—1936-чы илләрдә Крымда јашамыш вә мүхтәлиф ишләрдә чалышмышдыр. 1942-чи илдә Караканда шәһәриндә вәфат етмишдир. Ибраһим бәј дәбир чох һәмкарлары кими дәрс вермәји, мәктәб диварлары арасындакы фәалијјәти кифајәт көрмәмишдир. О өз билији, истеъдады сајәсиндә гәләм саһәсиндә дә чалышмаға башламышдыр. Онун илк һекајәләри 1913—1914-чү илләрдә «Мәктәб» журналында чап олунмушдур («Рзанын гутусу», «Рәһмдил арвад», «Кор вә онун јолдашы» вә с.). Мүәллиф бу һекајәләриндә мулајим бир үслуб, садә дил илә ушаглар үчүн мараглы вә ибрәтли әһвалат данышыр, онлары елмә, билијә, зәһмәтә чағырыр.

Ибраһим бәј бир насир, бир һекајәчи олараг сонракы китаблары илә шөһрәт газанмышдыр. Онун «Чәһаләт фәдаиләри», «Хошбәхтләр», «Көзәлләрин вәфасы» вә нәһајәт, «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» адлы повестләри биткин вә камил әсәрләр кими, заманын мараглы, сәчијјәви мәсәләләрини тәсвир едир.

«Чәһаләт фәдаиләри»ндә ики мәктәбли арасында давам вә инкишаф едән, сонрадан ичтимаи һәјат сәһнәсинә кечән мараглы вә фачиәли бир әһвалат верилир. Рәшид Рәһим адлы јохсул бир кишинин оғлудур. Рәһим өзү авам олса да, елмин, маарифин гәдрини билән адамдыр. Она көрә дә ән зәрури еһтијачлара дөзәрәк оғлу Рәшиди охудур. Рәшид орта тәһсиллә кифајәтләнмир. Тибб институтуну битирдикдән сонра вәтәниндә хәстәхана ачыр, вәтәнинә, милләтинә хидмәтә чалышыр, касыблары пулсуз мүаличә едир, ичтимаи-фајдалы ишләрдә иштирак едир. Рәшидин севкилиси Мина да ејни тале саһибидир. О, мүәллимлик мәктәбини битирмишдир. Јохсул ушагларыны пулсуз охудур. Бунларын аталары да кәнчләрин азад севкисинә мане олмур, әксинә, шад олуб көмәк едирләр. Буна көрә дә Рәшидлә Мина мәс'уд бир һәјат гурур, «хошбәхт» олурлар.

Мүәллифин дедији кими, «дүнјада һеч бир шеј баги олмадығындан, бу чаванларын хошбәхтликләри дә узун мүддәт чәкмәди». Вахтилә Минаны севән, инди исә Рәшидин сәадәтинә пахыллыг едән тачир Аббасәлинин оғлу Рәһим тапанча күлләси илә кәнчләрин һәр икисини вуруб өлдүрүр, аиләләрин вә бүтүн кәндин севинчини матәмә чевирир.

«Хошбәхтләр»дә дә ејнилә бу руһда әһвалат вардыр. Бурада оғланын ады Аслан, гызын ады Чаһандыр. Анчаг бурада валидејнләр әввәлки әсәрдәки кими мүлајим вә көзүачыг дејил, чаһил вә көһнәпәрәст адамлардыр. Бунларын арасында нәсил әдавәти, ган давасы вардыр. Мәһәммәд киши Чаһан ханымы гызын истәмәдији бир адама әрә вермәк истәјир. Гыз горха-горха олса да өз һаггыны тәләб едир:

— «Атачығым! Јадымдадыр, бир күн кәлиб мәнә дедин ки, гызым, сәнин инәјини истәјән вар, сатым, ја јох, јадындадырмы?

— Јадымдадыр, бала, сөјлә көрүм нә демәк истәјирсән? (Мәһәммәд киши ојлә һесаб едирди ки, Чаһан она бир әһвалат сөјләјәчәк).

— Атачығым! Мәкәр аллаһ мәни инәкдән дә алчагмы јарадыб, инәји сатанда мәндән сорушдун, бәс бу күн мәним өзүмү сатанда нә үчүн мәндән сормадын ки, гызым, сәни сатырам, разысанмы?..»

Гызын бу чәсарәти атаны гәзәбләндирир:

— «Гәләт еләмә! Сән ганан иш дејил бу! Сән мәним үзүмә ағмы олурсан, анд олсун аллаһа, сәни бу саат өлдүррәм!»

Асланын да валидејни беләдир. Демәли, бурада азад севкијә, еләчә дә «хошбәхт»лијә имкан јохдур. Мүһит кәнчләрин зиддинәдир. Онлар кәрәк ја аиләләриндән әл чәкиб, ата-аналарынын үзүнә дуруб ел ичиндә рүсвај олалар, јахуд да гәлбләриндә доған мәһәббәтдән әл чәкәләр.

Белә бир вәзијјәт гаршысында дајанан кәнчләрә бир «хошбәхтлик» үз верир ки, о да шәһәрә дүшән вәба хәстәлијидир. Гызын атасы бу хәстәликдән өлүр, гардашыны исә Аслан хилас едир. Нәтичәдә әдавәт һисси ортадан галхыр, Аслан илә Чаһана тәнтәнәли бир тој олур.

Көрүндүјү кими, бу повестләрин һәр икиси сәтһи, схематик бир әһвалат үзәриндә јазылмышдыр. Мөвзу өзү дә тәзә дејилдир. Һәлә кечән әсрин ахырларындан тутмуш Шәргдә, ислам өлкәләриндә пис бир ән'әнә олан гыз алгы-сатгысына, гызларын зорла әрә верилмәсинә гаршы чох вә даһа гүввәтли әсәрләр јазылмышдыр. Аилә-мәишәт мәсәләләринә тохунан бүтүн әсәрләрдә бу мүнагишәни аз вә ја чох дәрәчәдә көрмәк мүмкүндүр.

Ибраһим бәјин бу повестләриндә һәјат да сөнүк вә үмуми верилмишдир. О, гәһрәманлары да белә үмуми хәтләрлә тәгдим етмишдир. *«Охуду, Харков тибб мәктәбини гуртарды...»*.

Бу, садә хәбәр вә мә'луматдыр. Охучу исә гәһрәманын нечә, нә вахт, нә шәраитдә охудуғу илә марагланыр. Хүсусилә о заман бу мәсәләләрин тәсвири охучулар үчүн фајдалы иди. Буна көрә дә һәмин әсәрләр повестдән даһа чох повест һаггында плана охшајыр.

Лакин бу һеч дә мүәллифин бәдии тәсвир бачарығындан мәһрум олдуғуну иддиаја әсас вермир. Мәсәлән: *«Чаһанын гара, узун вә күрзә кими парлаг ики һөрүјү»*, јахуд *«шикар дүшмүш ач пәләнк кими бојнуну вә сүтун кими ағ голларыны тәрпәдиб јериндән галхды, үзүнү јујуб, ајна габағында дуруб, түстү кими дағыныг сачларыны дарамаға башлады»*.

Ајры-ајры сәһифәләрдә белә вә буна охшар тәсвирләр тапмаг мүмкүндүр. Анчаг, үмумән, повестләрин бәдии кејфијјәти зәифдир.

Ибраһим бәјин ән гүввәтли, әдәбијјат тарихи үчүн ән әһәмијјәтли әсәри, шүбһәсиз ки, мәшһур «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» адлы повестидир. Бу әсәр илк нәшриндән е'тибарән үмуми шөһрәт газанмыш, дәрһал киноја чәкилмишди. Бу әсәрин белә курулту доғурмасынын бир нечә сәбәби вардыр. Биринчиси, бурада пул һакимијјәтинин, газанч еһтирасынын гүввәтли ифшасыдыр. Бакыда капитализмин әсрарәнкиз бир сүрәтдә вә һәм дә бирдән-бирә инкишаф етмәси ичтимаи мүнасибәтләрин дәјишмәсинә, пулун нәинки малијјә мүнасибәтләриндә, һәм дә аилә, әхлаг, мәишәт әлагәләриндә һәлледичи рол ојнамасына сәбәб олду. О заман газанч еһтирасы һәр шејдә вә һәр јердә күчлү бир амил кими иди. Капитализм аләминдә вә бу аләмә ујғун олан шүурларда бир адамын башгасындан камал, зәка, габилијјәт, билик, мә'рифәт чәһәтдән нә дәрәчәдә артыг вә ја әскик олдуғуну тә'јин етмәк үчүн, демәк олар ки, јеканә өлчү пул иди. Пул кишилик, гүввәт, гүдрәт демәк иди. Кимин чибиндә бир манат пул артыгдырса, демәли, онун «кишилији», гејрәти дә артыгдыр. Она көрә дә бир сыра әсәрләрдә бу мәсәлә кәскин гојулмуш вә көстәрилмишди. Үзејир Һачыбәјовун «Мәшәди Ибад» мусигили комедијасында ахмаг, һеч бир чәһәтдән габилијјәти олмајан бир мәшәди пулунун күчүнә өз күлүнч, вәһши, алчаг, ијрәнч еһтирасларыны ичраја чалышыр. Чох бачарыглы вә чох биликли адамлар вар ки, пулуна көрә Мәшәди Ибадын башына топлашыр, онун сәфеһлијиндән мәнфәәтбәрдар олмаг истәјирләр.

806—21

Газанч еһтирасы, хүсусилә нефт мәсәләси илә әлагәдар оланда даһа кәскин, вәзијјәти е'тибарилә даһа драматик мүнагишәләр мејдана чыхырды. Бир тәсадүфүн, тамамилә көзләнилмәз бир тәсадүфүн нәтиҹәсиндә мә'насыз бир шәхсијјәт күнләрин бириндә шәһәрин ә'јанлары сырасына кечә билирди. Мәсәлән, бирисинин торпағында нефт фонтаны галхырдыса, дәрһал о адам милјончу олур, касыблыгын дашыны атыр, о нисбәтлә бүтүн ичтимаи әлагәләрини дәјиширди.

«Нефт вә милјонлар сәлтәнәти»ндә һәмин мәсәләләр көстәрилмәкдәдир. Икинчи тәрәфдән севки, аилә мәсәләләри дә бу романда мараглы гојулмушдур. Бурада тәсвир олунан маҹәра ујдурма дејилдир. Бакыда нәинки бир, бәлкә дә онларча кәнч гыз вә огланын башына белә вә ја буна охшар һадисә кәлмишди.

«Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» адлы әсәрдә пул ағалығынын төрәтдији ичтимаи фәлакәтләр тәсвир олунур. Касыб бир кишинин оғлу Ҹәлил аға тәсадүфән торпагдан вуран нефт фонтаны нәтиҹәсиндә варланыр, милјончу олур. Бундан сонра нис, әһликеф јолдашларла достлашыр. Пул, зәнкинлик, һәддиндән артыг тә'мин олунмаг Ҹәлил ағанын көзүнү өртүр. О, типик бир буржуа кими вахтыны кеф, ички мәҹлисләриндә кечирир, аиләсини унудур. Һәјалы бир азәрбајҹанлы гызы олан севкилиси исә мин́ чүр әзаба, мәһрумијјәтә дөзәрәк еһтијаҹ учундан сачыны кәсиб сатыр, баласыны бөјүдүр, намусуну горујур. Вахтилә Ҹәлил аға илә достлуг едән намәрдләр онун агыр вәзијјәтиндән истифадә едәрәк арвадыны әлә кечирмәјә чалышырларса да, нәтиҹә вермир. Гыз онлары рүсвај едир.

Варланмагда вә гудурмагда олан Бакы нефт милјончуларынын чиркин симасы бу әсәрдә чох зәнкин, гүввәтли бојаларла көстәрилмишдир.

Бурада тәсвир олунан адамларын нәинки халга, мәдәнијјәтә, һәтта өз аиләсинә белә зијан верән түфејли олдуглары әсәрин һәр бир парчасында көрүнүр. «Милјонлар сәлтәнәтиндә» достлуг, јолдашлыг әлагәләри һијләјә чеврилир. Мәһәббәт, сәдагәт дујғулары јохдур. Намуса, виҹдана пул һакимдир. Һәр шеј милјонларла һәлл олунур. Тәмиз вә пак аиләләрә мин чүр чиркин вәрдишләр сохулур. Гумар, ички, мә'нәви позгунлуг варлылар һәјатынын әсас мәзмунуну тәшкил едир. Мүәллиф өз дөврүнүн габагчыл маарифпәрвәри кими, тәрбијәнин вә ичтимаи мүһитин инсан әхлагына күчлү, мүәјјәнедичи тә'сирини әсәрин илк сәтирләриндәҹә мүстәгим тәсвирлә ифадә едир: «Нә гәдәр көзәл әхлаглы бир адамы көтүр сал бир вәсәтә, бәдәхлаг адамларын мүһитинә, бир аз вахтдан сонра көрәрсән ки, онун әхлагы чеврилди, бәдәхлаг олду, өзү евини јыхды, гејриләрини дә. Одур ки, һәр кәси бәдәхлаг көрүб дә билкүллијјә онун өзүнү мүгәссир еләмәјә бизим һаггымыз јохдур, чүнки тәгсир онун тәгсири дејил, анчаг вәсәтин, мүһитин вә тәрбијәнин тәгсиридир. Белә адамлардан бири дә Ҹәлил аға иди».

Әсәрдәки типләр олдугча јеткин вә инандырычыдыр.

Мусабәјов И. Повест вә һекајәләр, Бакы, 1958.
Мусабәјов И. Көзәлләрин вәфасы, Бакы, 1964.

МАРАҒАЛЫ ЗЕЈНАЛАБДИН

(1838—1910)

Кечән әсрин ахырларында јаздығы «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» адлы хатирә романы илә бөјүк шөһрәт газанмыш Марағалы Зејналабдин мараглы шәхсијјәтләрдәндир. Бу әдиб Мирзә Фәтәли Ахундов реализм мәктәбинин тә'сири илә јетишән Иран Азәрбајчаны мүәллифләриндәндир.

Зејналабдин Мәшәди Әли оғлу Һачы Рәсулов тәхминән 1838-чи илдә Марағада бир тачир аиләсиндә анадан олмушдур. Кечән әсрин ахырларында атасы бөјүк тачирләрдән сајылырмыш. Зејналабдини 8 јашында икән мәктәбә гојурлар. Ушаг 8 ил молла мәктәбинә кедиб-кәлир, әлифбадан башга бир шеј өјрәнә билмир. Ијирми јашында икән тичарәт мәгсәдилә Әрдәбилә көндәрилир. Лакин Зејналабдин бу ишдән хејир көрмүр. Өз дедијинә көрә, «ат минмәк, силаһ кәздирмәк, ова кетмәк» кими ејшишрәтә даһа чох мејл едир. Газанч аз, хәрч чох олдуғундан Зејналабдинин көһнә күзәраны јаваш-јаваш әлиндән кедир. Иранда гала билмәјиб ики гардашы илә бәрабәр Гафгаза кәлир. Бир мүддәт Кутаисидә јашајыр. Сонра Крыма көчүр, орада тичарәтлә мәшғул олур, әлинә јенидән сәрмајә кечирир. Зејналабдин Јалтада ән е'тибарлы тачир олур, Воронтсовун аиләси илә јахынлыг едир.

Зејналабдинин бурада үч өвлады олур. Ушаглары рус тәрбијәси көрдүјүндән рус дилини мүкәммәл билирдиләр.

Зејналабдин 1904-чү илдә рус тәбәәлијиндән чыхыб Истамбула көчүр, өмрүнүн ахырларыны орада кечирир.

Әдиб «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј»дән башга елә бир мәшһур әсәр јазмамышдыр. Әсәрин сон чилдинә јаздығы мүгәддимәдән билирик ки, о, русча вә башга Авропа дилләриндә јазылмыш китабларын Шәрг дилләринә тәрҹүмәси илә мәшғул олурмуш. Зејналабдин илк заманлар истибдадын горхусундан өз әсәриндә имза јазмамышдыр. Китабын илк чилдләрини анҹаг Ибраһим бәјин ады илә вермишдир. Ахырынчы чилди ингилаб дөврүнә тәсадүф етдијиндән, 1905-чи ил ингилабы нәтиҹәсиндә һәм Русијада, һәм дә Иранда азадлыг һәрәкаты кенишләндијиндән мүәллиф имзасыны чүр'әтлә јазыб е'лан етмишдир.

Марағалы Зејналабдинин романы XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында шөһрәт газанмыш әсәрләрдәндир. Бу әсәр бүтүн мүсәлман Шәргиндә јајылыб, маарифчилик јолунда, шаһлыг вә феодал истибдады әлејһинә гүввәтли бир тәблиғат сәнәдинә чеврилмиш, гыса мүддәтдә бир чох дилләрә тәрҹүмә олунмушдур.

Азәрбајҹанда демократик һәрәкаты кенишләндирән «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәси «Сәјаһәтнамә»нин әһәмијјәти һаггында дөнә-дөнә јазмышды. 1907-ҹи илдә Бакы молласы Ахунд Әбутурабын «Бизә һансы елмләр лазымдыр?» дејән мүртәҹе чыхышына гаршы кенишләнән мүбаһисәләрдә «Молла Нәсрәддин» фәал иштирак едирди. О, дини елмләри, мүсәлман фанатизмини, мөвһуматы ағыз долусу тәблиғ едән ахунда гаршы јаздығы мәгаләдә «Сәјаһәтнамә» гәһрәманы Ибраһим бәјин сөзләриндән кениш истифадә едир, әсәрдән дәлилләр кәтирәрәк дин алимләринин Иранда нә ҹинајәтләр, фитнә-фәсадлар етдијини ачыб көстәрирди.

«Молла Нәсрәддин» «Сәјаһәтнамә»ни охумағы вә сонра фикирләшмәји Иран фәһлә вә зәһмәткешләринә дөнә-дөнә төвсијә едирди.

Шәргшүнаслар «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј»и «фарсларын идарә үсулуна, иҹтимаи мүһитинә гаршы шиддәтли сатира» сајыр вә 1905—1906-чы илләрдә Иран ингилабынын күчләнмәсинә чох мүһүм тә'сир етдијини сөјләјирләр.

«Сәјаһәтнамә»нин гијмәти нәдәдир? Академик Ј. Е. Бертелс бу әсәри бөјүк рус әдиби Гоголун «Өлү ҹанлар» романы илә тутушдурмагда һаглыдыр. Бурада, Гоголун әсәриндә олдуғу кими, өлкәнин, иҹтимаи гурулушун, көһнә јашајышын, зеһнијјәтин кәскин сатирик тәнгиди верилир. Әсәрдә тәнгид һәгиги, амансыз вә инандырыҹыдыр. Анҹаг «Сәјаһәтнамә»дә һадисәләр һаггында сатира вә мәҹаз јох, ән чох мәнтиги мүһакимә, мүстәгим дүшүнҹә вә тәфәккүр үстүндүр. Әсәрин гәһрәманы Ибраһим бәј охумуш, ачыг фикирли бир Тәбриз таҹиридир. Мисирдә мәскән салмышдыр. Хариҹдә јашаса да бүтүн фикри-зикри вәтәнин сәадәти уғрунда чалышмагдыр. О бу һисс илә вәтәнини шәһәр-шәһәр кәзир. Мәдәни өлкәләрдә көрдүјү мәктәб, дарүлфүнун, мәдәни очаглар, театрлар, дәмир јоллары, фабрик-заводлар, хәстәханалар, ушаг евләри, әлилханалар әвәзинә өз вәтәниндә рәзаләт көрүр.

Иранын һәр күчәсиндә зоракылыг һөкм сүрүр. Бош адамлара верилән тәнтәнәли ләгәбләр, мә'мурларын зүлмү, өкүз дөјүшдүрмәси, гүсл, тәһарәт һаггында моизәләр, оғурлуг, рүшвәт, һагсызлыг, кәсаләт, натәмизлик өлкәни ағзына алмыш, фәлакәтә апарыр. Һеч кәс халгын һалына јанмыр, һеч кәс вәтәнин талеји илә марагланмыр. Кәндлиләр, фәһләләр еһтијаҹ вә ҹәһаләтдә, варлылар ејш вә ишрәтдәдир. Дин алимләри бүтүн мүгәддәс китаблары өз шәхси мәнфәәтләри үчүн аләт етмишләр вә һәр бир мәсәләни бу нөгтеји-нәзәрдән изаһ едирләр, фүрсәт тапдыгҹа халгы сојмагла мәшғулдурлар.

Ибраһим бәјин бәдии тәсвириндәки тәнгид һаглы вә тә'сирли тәнгиддир. Аз бир заманда бу китабын јајылмасынын сәбәби дә бунунла әлагәдардыр.

«Сәјаһәтнамә»нин гүввәтли ҹәһәтләриндән бири мүәллифин бурада көстәрдији дәрин вәтәнпәрвәрлик һиссидир. Мүәллиф, Ибраһим бәјин хасијјәтнамәсини јазанда көстәрир ки: «Өзү Мисирдә олса да, фикри-хәјалы һәмишә вәтәниндә иди. О бүтүн варјохуну вәтән јолунда сәрф етмәјә һазыр иди. Ирандан кәлән һәр бир хәбәри һамыдан әввәл о ешидир вә тә'сирләнирди».

Ибраһим бәј кечән әсрин ахырларында, Авропа мәдәнијјәтинин Шәргә тә'сир бағышладығы, јајылдығы бир заманда Шәргдә, хүсусилә Иран Азәрбајҹанында јетишән ислаһатчы, маарифпәрвәр кәнҹләрдәндир. Белә кәнҹләри биз сонралар Азәрбајҹан әдибләринин әсәрләриндә (Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади) чох көрүрүк. Бунлар һамысы вәтән јолунда, вәтәнин тәрәггиси, мәдәниләшмәси јолунда чалышан кәнҹләрдир. Бунларын бә'зиси силаһла, бә'зиси пул илә, бә'зиси дә һәм гәләм, һәм силаһ, һәм дә пул илә өз иҹтимаи мәгсәдини јеринә јетирмәјә чалышмышдыр.

«Сәјаһәтнамә»дә ән гүдрәтли ҹәһәт иҹтимаи тәнгиддир. Бу тәнгид сағлам, һәгиги вә кәскин тәнгиддир. Мирзә Фәтәли Ахундовдан сонра јалныз Иран дејил, бүтүн Шәрг феодализми һаггында јазылан бәдии тәнгидләрин ән гүввәтлиләриндән бири «Сәјаһәтнамә»дир. Бурада Иранын сијаси һәјатындан башлајыб, адәт-ән'әнәләринә, мәишәтинә гәдәр елә бир саһәси јохдур ки, мүәллифин көзләриндән гачмыш олсун. «Сәјаһәтнамә»дәки тәнгид кәнар бир адамын, објектив бир тәнгидчинин һәтта јахшы вә доғру тәнгидиндән дә фәрглидир. Бу фәрг мүәллифин мәсәләјә, һадисәләрә олан дәрин еһтирасындан ибарәтдир. Китабын ики ады вардыр: «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» вә ја «Бәлаји-тәәссүби». Бурадакы «тәәссүб» сөзү тәсадүфи дејил, әсәрин мәзмунуну верән чох мүнасиб бир сөздүр. Мүәллиф, доғрудан да, өз тәнгидиндә тәәссүбкешлик етмишдир. Бу тәәссүб худпәсәндлијә доғру кедән даркөзлүлүк дејил, вәтәнә мәһәббәт учундан доған еһтирас вә һәссаслыг нәтиҹәсидир.

Әсәрин мүәллифи азәрбајҹанлы олса да, романыны фарсча јазмышдыр. Чүнки Иран Азәрбајҹаныны истисмар едән мә'мурлар өз зүлм вә һагсызлыгларыны фарс дилиндә, фарс мәнбәләринә истинад илә иҹра едирләр. Китаб фарс дилиндә олса да, мүәллиф чох јердә истәр-истәмәз Азәрбајҹан дилинә мүраҹиәт етмәјә мәҹбур олмушдур. Хүсусилә һәјәҹанландығы, һиссләринин түғјан етдији, сакит данышa билмәјиб, фәрјад етдији јерләри мүәллиф ана дилиндә јазмышдыр.

Әсәрин гәһрәманы Ибраһим бәј азәрбајҹанлы олмасы илә фәхр едир вә рәсми јерләрдә өз адыны демәклә кифајәтләнмир, азәрбајҹанлы олдуғуну сөјләјир.

«Сәјаһәтнамә» мүәллифинин бу күчлү тәнгидинин вә ҹәсарәтли ислаһат тәклифләринин нәзәри-әдәби мәнбәји һарададыр?

Бир чох тарихчи вә әдәбијјатчылар «Сәјаһәтнамә» мүәллифинин көрүшләрини рус әдәбијјатынын бә'зи көркәмли сималары илә бағлајырлар. Бурада бир һәгигәт вардыр. Марағалы Зејналабдинин сијаси-әдәби көрүшләринин инкишафы вә мүәјјәнләшмәсиндә рус мәдәнијјәтинин тә'сири олмуш вә шүбһәсиз, бу иш-

дә М. Ф. Ахундов вә онун јаратдығы реализм мәктәби мүһүм иш көрмүшдүр. Индијә гәдәр әдәбијјат тарихимиздә тәһлил вә тәдгиг олунмајан бу мәсәлә дәриндән өјрәнилмәлидир. Ајдындыр ки, Зејналабдин Авропа вә рус мәдәнијјәтинә ән әввәл Тифлис мүһити илә, Мирзә Фәтәли, Мирзә Шәфи вә башга бөјүк јазычы вә мүтәфәккирләрин әсәрләри васитәсилә бағланмышдыр.

Мә'лумдур ки, кечән әсрин 70—80-чи илләриндә (бу заман Зејналабдин Гафгазда јашајырды, мүсәлман зијалылары илә сых әлагәдә иди) М. Ф. Ахундовун фәлсәфи мәктублары әлјазмасы шәклиндә тәрәггипәрвәр зијалылар арасында кениш јајылмышды. Хүсусилә Тифлисдә Иран консулханасында, шејхүлислам идарәсиндә бу әсәр һаггында мүбаһисә вә мүзакирәләр олурду. М. Ф. Ахундовун өз јазыларыны бә'зән инандығы консулхана мә'мурларына охудуғу да әдибин гејдләриндән мә'лумдур.

М. Ф. Ахундовун ичтимаи фикирләри, башга зеһниачыг Шәрг зијалылары кими, Зејналабдинә дә бөјүк тә'сир бурахмышды. «Сәјаһәтнамә»дә әлифба мәсәләси, мәктәб, маариф, мәдәнијјәт мәсәләси, демәк олар ки, һәмишә вә һәр јердә М. Ф. Ахундов чәбһәсиндән вә бу нөгтеји-нәзәрлә гојулур вә изаһ олунур.

«Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» Шәрг аләминдә истибдада, Иран мүтләгијјәтинә вә феодал гурулушуна гаршы ән кәскин сатирик әсәрләрдән сајылмагдадыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

Марағалы З. Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј, Бакы, 1911.

Мараган З. Дневник путешествия Ибрахим-бека, Москва—Ленинград, 1963.

Мир Чәлал. М. Ф. Ахундовун фарсча јазан шакирдләри, ССРИ ЕА Азәрб. Филиалы хәбәрләри, 1945, № 8.

М. Ф. Ахундов (мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1962.

Мәммәдзадә Һ. Мирзә Фәтәли Ахундов вә Шәрг, Бакы, 1971.

Дөрдүнчү фәсил

РОМАНТИК ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајчан романтизми Франса вә Инкилтәрәдә олдуғу кими мүәјјән бир дөврдә күчлү, әдәби һәјат вә һәрәкатда үстүнлүк тәшкил едән мәктәб олмамышдыр. Романтизм биздә реализмлә мүвази јаранмышдыр. Азәрбајчан романтикләри, әсасән буржуа вә хырда буржуа синфи ичәрисиндән чыхмыш зијалылар идиләр.

XX әср Азәрбајчан романтикләрини, әсасән, ики һиссәјә ајырмаг олар: мүртәче романтикләр, мүтәрәгги романтикләр. Биринчиләр чыхыш јолуну, инчаты «өтән күнләрдә», кечмишдә ахтарырдылар.

Әкәр Авропанын бир сыра буржуа романтикләри тарихә, чәмијјәтин ибтидаи, саф һәјатына, тәбиәтин гучағына гајытмаг мејлиндә идиләрсә, Азәрбајчанын мүртәче романтикләри ислам тарихини јад едир, хилафәтин ганлы фүтуһатыны, јахуд да ишғалчы түрк ордуларынын чәнкавәрлик јүрүшләрини арзулајырдылар. Бу романтикләрин, демәк олар ки, бир чоху бу вә ја башга дәрәчәдә мүртәче феодал мәфкурәсинин, панисламизм, пантүркизм фикирләринин әсири идиләр.

Романтик әдәбијјат, һәтта романтик тәфәккүр үчүн Азәрбајчанда нисбәтән әлверишли зәмин јаранмышды. Мүасир дөвр, јә'ни өлкәнин о заманкы вәзијјәти һеч кәси тә'мин етмирди. Феодализм гурулушу вә ичтимаи ән'әнәләри көкүндән лахламышды, анчаг һәлә тамам јыхылмамышды.

Буна көрә дә бир тәбәддүлат, бир ингилаб ваһимәсинин әндишәси илә јашајан руһаниләр, мүлкәдарлар вәзијјәтләрини мөһкәмләтмәк үчүн чарә арајырдылар. Онлар үзләрини кечмишә тутуб, ислам хәлифәләринин, түрк султанларынын һөкмранлығы заманларыны арзулајырдылар. Она көрә дә кечмишә, тарихә, хилафәт заманына гајыдараг шәргиләр, хитабнамәләр, драмлар, фачиәләр јазырдылар.

Башга, даһа гүввәтли, кет-кедә даһа да ганадланан бир саглам хәјал да вар иди. Бу, доғмагда, јетишмәкдә олан јени чәмијјәтин азадлыг вә демократијаја мејли иди. Бу, зәминәси јердә олан, гидасыны халг һәрәкатындан алан, кәләчәк арзуларындан, јаратмаг һәвәс вә еһтирасындан доған бир хәјал иди. Бу хәјал вә бу тәләб үчүн һәбсханаја дүшән бир фәһләни, бир ингилабчыны тәсвир едәркән әдиб Сејид Мусәви јазырды:

«Ағларам, ағларам, ачылмаз гапы,
Јалваррам залимә, ачылмаз гапы.

Бу, Бакынын газаматы иди ки, ичиндән белә налә сәси кәлирди. Камераларын бириндә беш-алты дустаг өз либасларында һәрәси бир ишә мәшғул идиләр. Демәли ки, бу камера бејнәлмиләл камера иди. Бунларын бири ермәни, икиси рус, икиси јә-

һуди, бири немес, күрчү вә бири дә мүсәлман иди... Бу мүсәлман дустаг бизим Салман иди ки, тә'тилдән сонра бураја дүшүбдүр. Салман дәхи ирәлики кими пәришан һалда дејилди. Инди Салманын үрәји арам вә сифәти хүррәм иди...».

Салман әдибин тәсвир етдији кәләчәк азадлыг хәјалы илә һәр шејдән кечән, чаныны белә фәда етмәјә һазыр олан гәһрәманлардандыр. Тәрәггипәрвәр јазычыларын әсәрләриндә көрдүјүмүз бу јенилик, азадлыг үчүн чырпынты руһу бөјүк рус әдиби М. Горкинин һәмин дөврү тәсвир едән ингилаби-романтик һекајәләрини хатырладыр.

Парлајан бир үмид, бир кәләчәк гурулуш еһтијачы XX әсрин тәрәггипәрвәр, ирәлијә бахан романтикләринин әсәрләриндә башлыча сәчијјәви чәһәтдир. Мәһәммәд Һади јашадығы күнләрин вә мүһитин ән мүдһиш мәнзәрәләриндән, ән кәдәрли лөвһәләриндән јазанда бу үмидлә јашајыр вә тәсәлли тапыр. О, «Мејдани-һәрб хатирәләрим»дән адлы бир тәсвириндә мүһарибә дәһшәтләрини сајдыгдан сонра үзүнү кәләчәјә тутуб дејир:

Фәрјади-шитадә күләчәкдир јенә күлшән,
Торпаг гучағы олса да инсанлара мәдфән.

Азәрбајчан романтикләриндә ичтимаи-сијаси мөвзуларла јанашы, тәбиәтин ин'икасы, ше'рдә мәнзәрәләр јарадылмасы хүсусијјәти гүвәтли олмушдур. Онлар, чәмијјәт һадисәләриндә олдуғу кими, бурада да мә'на, фикир вә дүшүнчә ахтармышлар. Каинатын, тәбиәтин көзәлликләринә бөјүк әһәмијјәт вермиш вә мә'наландырмаг истәмишләр. А. Сәһһәт новруз һаггындакы ше'риндә һәјатын зиддијјәтләрини дүшүнмәјә вә бунлар ичәрисиндән һаггы тапмаға чағырыр:

Дәмдир ки, шөвги-аризи-дилбәрлә мәст олаг,
Дәмдир ки, «нист» арајаг, таки «һәст» олаг,
Дәмдир ки, чүмлә вафиjи-әһди-әләст олаг.

М. Һади мәфтуну, һејраны олдуғу каинатын һәр зәррәсиндәки сирри арамаг, тапмаг истәјир. «Бәдајеи-тәбиәт» («Тәбиәтин көзәлликләри») адлы ше'ри әввәлдән ахыра гәдәр. бу сирли суаллардан ибарәтдир. Чәмијјәт һәјатында «һәлл едә билмәдији» суалларын чавабыны суларда, булагларда арајыр, «фачиәзар» мәнзәрәләрә һејран галдығыны дејир:

Зүлм әһли хәраб ејләди күлзари-вүчуди,
Еј ваһ, ситәм мәһв еләди баги-шүһуди.
Иштә ачыјор һүзнлү бир сәслә будаглар,
Бәрхатир едиб шишәји сан шахчүн ағлар...
Јарәб, бу нечә мәнзәрәји-фачиәзардыр?
Һәр пәрдәси, һәр фәсли сәзавари-букадыр.
Һәр зәррәдә мәшһуд олур асари-фәлакәт,
Бир көвһәри-гәмдәнми доғуб тифли- тәбиәт?

Азәрбајчан романтикләриндә дә, үмумән романтикләрдә олдуғу кими, тәбиәтә мејл, кәләчәјә үмид, коллективдән чох фәр-

дин гүдрәтини тәрәннүм, дил-үслуб тәнтәнәси, мүәјјән дәрәчәдә мүчәррәдлик, үсјанкар хитаб вә суаллардан һәзз алмаг хүсусијјәтләри вардыр. Анчаг бу јазычылар франсыз, рус, һәтта түрк романтикләринә чох охшамадыглары кими, бир-бириндән дә чох фәрглидирләр. Бунларын һәрәсиндә романтизмин бу вә ја дикәр чәһәти даһа бариз көрүнмәкдәдир.

Мисал үчүн, Аббас Сәһһәт ән чох һиссә, инчәлик, көзәллик мөвзуларына вурулдуғу, зәрифлијә чох рәғбәт, диггәт јетирдији, А. Дивaнбәјоғлу кәнди, тәбиәти, «пак инсан» вә саф адәтләри идеализә етдији, Әбдүлхалыг Чәннәти әхлаги нәсиһәт руһлу мәнзумәләрдә чох мүвәффәг олдуғу һалда, М. Һадидә мүчәррәд фәлсәфәјә, үмуми тәфәккүрә, ичтимаи мүчадиләләрин мә'насыны ахтармаға, инсанлары јалныз өз ишләри, өз мүнасибәтләри һаггында дејил, һәм дә үмумән варлыг һаггында дүшүнмәјә чағырмаг, мөвчуд «сирли» аләмин мүбһәм суалларындан хилас үчүн чарә тапмаг һәвәси, инсанын ачизлијинә дөзмәмәк арзусу үстүндүр.

Классик әдәбијјатымызын романтик хәтти истисна олмагла, јени дөврдә романтизм Азәрбајчана ики јол илә кәлмишдир — Түркијә вә Русија јолу илә. Түркијә тәриги илә кәлән романтизм Рза Тофигин, Әбдүлһәг Һамидин, Абдулла Чөвдәтин вә Намиг Камалын јарадычылығында мәһәлли, милли-дини бир мәзмун кәсб етмишдир. Бу романтизмин Авропадан алдығы тәрәгги, бәшәрчилик, зәрифлик хүсусијјәтләри гисмән түркчүлүк тәәссүбү илә көлкәләнмишдир.

Ә. Һамидин, јахуд А. Чөвдәтин Азәрбајчан мүгәллидләри Авропа романтизмини јох, османлы романтизмини изләјәрәк мүһафизәкарлыгда даһа да ирәли кетмишдиләр. Бунларын бүтүн јарадычылығы ики шуарын тәрәннүмүндән ибарәтдир: ислам дини динләрин ән јахшысыдыр, түркләр дүнјанын ән зәки милләтидир. Әли бәј Һүсејнзадә, Әлаббас Мүзниб, Сәмәд Мәнсур, Ағададаш Мүнири вә б. бир сыра ше'рләриндә бу мәфкурәни изләмишләр.

Романтизмин кәлдији икинчи вә даһа ајдын јол классик рус ше'ринин јолу иди. В. Һүго вә Бајронлардан кечәрәк Лермонтовлар, Пушкинләр сәнәтиндә даһа да чанланан, мүәјјәнләшән, итиләшән, бүллурлашан мүтәрәгги романтизми Азәрбајчанда Мәһәммәд Һади, Абдулла Шаиг, Аббас Сәһһәт, Абдулла бәј Дивaнбәјоғлу кими јазычылар мәһәббәтлә гаршыладылар. Бу јазычылар истәр ше'рдә, истәрсә нәсрдә јени бир үсул, јени бир чығыр тәрәфдары идиләр.

М. Һади исә ше'рин шуара чеврилмәсини истәјирди. Онун илһампәрвәр вә чошғун әсәрләри Азәрбајчан әдәбијјатында сијаси ше'рин гүввәтли нүмунәләриндәндир. Аббас Сәһһәт сәнәтдә һиссијјатын һакимлијини тәрәннүм едирди. Бу сәнәт тәбиәт мәнзәрәләринин, мүасир шәһәр, кәнд лөвһәләринин, әмәк һәјатынын тәсвирини тәләб едир. Бу чәһәтдән А. Сәһһәт мүәјјән дәрәчәдә франсыз вә рус символистләриндән дә тә'сирләнмәмиш дејилди.

Инсан вә онун әһвали-руһијјәси, гәлб вә онун мүрәккәб аләми А. Диванбәјоглунун әсәрләриндә башлыча мөвзу вә мәзмундур. Бу јазычылар әдәбијјатымызда јени романтизмин әсас нүмајәндәләриндәндир. Онларын әсәрләриндә вәтәнпәрвәрлик, азадлыг, сәнәтдә һәгиги, чанлы инсан һиссијјатынын үстүн тутулмасы, мәдәнијјәт вә ичтимаи инкишаф тәрәннүм олунур.

Бу јазычылар да реалистләр кими, Сабир вә Молла Нәсрәддин кими, кечмишә, көһнәлијә дүшмәндирләр. Бунларда да көһнәлијә, чәһаләтә гаршы нифрәт вә гәзәб вардыр. Анчаг бунларда һисс, һәјәчан, хитаб, мүрачиәт, чағырыш мејли үстүндүр. Бунлар бә'зән реал ичтимаи мүнасибәтләрдән кәнарда дајансалар белә, өз ичтимаи һәјәчанлары илә, вәтәндашлыг һиссләри илә, бөјүк үмид вә арзулары илә јашајырдылар.

М. Һади, Һ. Чавид вә А. Сәһһәтин јарадычылығында көрдүјүмүз бу јени мејл, ичтимаи-сијаси ше'р, вәтәндашлыг ше'ри XX әср әдәбијјатында ән гүввәтли чәрәјан олараг инкишаф етди.

Дил вә үслуб чәһәтдән гәлизлијинә, чәтинлијинә, анчаг јүксәк зијалы күтләләринә чата билдијинә бахмајараг, мүтәрәгги романтикләримизин бүтүн көзәл ән'әнәләри Азәрбајчан ше'ринин инкишафына хидмәт едән, ону јени мәрһәләјә галдыран бир тәчрүбә јолу олмушдур.

МӘҺӘММӘД ҺАДИ

(1879—1920)

Азәрбајчан романтизминин көркәмли сималарындан бири олан Мәһәммәд Һачы Әбдүлсәлимзадә Һади (Ширвани) ибтидаи тәһсилини мәһәллә мәктәбиндә алмышдыр. Доггуз јашында икән атасы вәфат етмиш, анасы башга әрә кетмишдир. Атасынын өлүмү вә гоһумлар үмидиндә галмасы М. Һадијә ағыр тә'сир етмишдир.

Мәһәммәд Һади бачылары илә бәрабәр нәнәси Тејјибә ханымын һимајәсиндә галмышдыр. Тејјибә ханым өз нәвәләрини, хүсусән, кәләчәјинә чох үмид бәсләдији Мәһәммәди бөјүк гајғы илә бөјүдүрдү. О, ушағы әрәбчә, фарсча охутмаг, моллалыға һазырламаг нијјәтиндә иди. Тејјибә ханымын вәфатындан сонра М. Һади башга гоһумларындан Мустафа Лүтфинин һимајәсиндә јашамалы олмуш вә әрәб дилини ондан өјрәнмишдир.

Һади фитрәтән сәрбәст тәбиәтли, иззәти-нәфсини севән, мәһдуд јашамағы бачармајан исте'дадлы бир ушаг иди. О, мүһитинә сығa билмир, көһнә һәјатда һеч бир тәсәлли әләмәти көрмүр, бу мүһитдән гуртармаға чан атырды. О, узаг вә бөјүк шәһәрләрдә, јени үсулла охумағ, јени елмләри өјрәнмәк истәјирди. Лакин о заман бу, јетим ушаг үчүн мүјәссәр олмајан бир арзу иди. Һади варлы гоһумларындан бу барәдә көмәк истәјирсә дә, һеч кәс онун арзусуна әһәмијјәт вермир. Шаир буну ше'рләринин бириндә белә хүласә едир:

Охумагчын нә гәдәр даду фәған етдимсә,
Олмады зәррә әсәрбәхш шу истимдадым.
Дағә дерсән, ешидир, сонра верир әкси-сәда,
Даша дөнмүшләрә әкс ејләмәди фәрјадым.

М. Һади истәдији мәктәбләрдә, истәдији елмләри охумаға наил ола билмәдијиндән әмиси оғлунун көмәји илә тичарәт ишинә әл атды, анчаг бу иш онун үрәјинә јатмадығындан тезликлә тәрк етди.

Шамахы зәлзәләсиндән сонра (1902) Күрдәмирә көчән М. Һади орада мүәллимлик едир.

1905-чи ил биринчи рус ингилабы Һадинин дә үмидләринин парламасына сәбәб олду. Азәрбајчан мәтбуатынын инкишафы Һади үчүн мүбаризә имканлары һазырлады. Һади мәтбуат аләминә бу заман чыхмыш вә «Һәјат» гәзетиндә онун «Ләвһи-мәкатиб» адлы ше'ри чап олунмушдур. Шаир бу ше'риндә бүтүн мисралары «мәкатиб» сөзү илә башлајараг бу сөзә тә'риф вә сифәт верир:

Мәкатиб чилвәкаһи-тәл'әти-фәјјази-гүдрәтдир,
Мәкатиб пәртөви-әнвари-шәмси-субһи-вәһдәтдир.

Һади мәтбуатдакы ше'рләри илә охучуларын һөрмәтини газанмагда иди. Ону јахындан танıјан Мустафа Лүтфи Һәштәрханда «Бүрһани-тәрәгги» гәзетини нәшр едирди вә онун Һади кими гүдрәтли гәләм саһибинә бөјүк еһтијачы вар иди. Одур ки, Мустафа Лүтфи Һадини өз гәзетинә ишә дә'вәт едир вә бу чағырышы гәбул едән Һади мүәллимликдән тамамилә әл чәкиб, 1905-чи илдә Һәштәрхана кедир, мәтбуатда чалышмаға башлајыр. Мәһәммәд Һади «Һәјат», «Фүјузат» вә «Бүрһани-тәрәгги»дә мүсәлманлары елмә, маарифә чағыран ше'рләр вә интибаһ мәсәләләринә даир мәгаләләр јазырды. М. Һади 1906-чы илдә Әли бәј Һүсејнзадәнин чағырышы илә Бакыја кәлиб «Фүјузат» мәчмуәсиндә ишләјир, бурадакы османлы мүәллифләриндән фәргли вә бә'зән онлара тамам зидд олараг јерли һәјата даир јазыларын кениш нәшринә чалышыр.

«Фүјузат» гапандыгдан сонра шаир «Тазә һәјат» вә «Иттифаг» гәзетләриндә ишләјир.

1910-чу илдә Һади Истамбула кедир. «Тәнин» гәзетиндә Шәрг дилләри мүтәрчими сифәти илә чалышыр, јазылары илә дә јерли гәзет вә мәчмуәләрдә иштирак едир.

1913-чү илдә һәрби назирин гәтли мүнасибәтилә кәнардан кәлән зијалылардан шүбһәләнән Османлы һөкумәти Һадини дә һәбсә алыр вә Сәланикә сүркүн едир. Орада да Һадидән шүбһәләнир, ону инчитмәјә башлајырлар. Һади башына кәлән ағыр фәлакәтләрдән сонра 1914-чү илдә Бакыја гајытмаға мүвәффәг олур. 1915-чи илдә Гафгаз ордусунда фелдшер сифәти илә чалышдығы заман Австрија чәбһәсинә, Карпата кедир, мүсәлман әскәрләри арасында алај молласы вәзифәсини ифа едир.

Һади һарада, нә вәзифәдә олур олсун, гәләминдән, одлу ше'рләриндән ајрылмырды. Чәбһә, дөјүш һәјаты онун јарадычылығындакы мүрәккәблији артырды. Мүһарибәнин бүтүн дәһшәтләрини дујан һәссас шаир бу һадисәләрин һеч олмаса гараламасыны чызмаға, кәләчәкдә өзүнүн мүһүм әсәрини јаратмаға чалышды. Чәбһәдән јаздығы мәктубларындан көрүнүр ки, Һади кечә-күндүз јазыр, јарадырмыш. О, мүһарибәнин битмәјини арамсыз көзләјир, вәтәнә дөнүб өз јарадычылыг планларыны һәјата кечирмәјә чан атырды. Шаир чәмијјәтин кәләчәјинә инанырды.

«Елм вә мә'рифәтлә мүсәлләһ олмајанлар бундан сонра пәк бәдбәхт бир һалда јашајачаглар. Јашајачаглар дејил, сүрүнәчәкләр. Һал-һазырда атәшфишани-чаһан олан мүһарибеји-чәһәннәмнүмундән сонра јени һәјат, јени мәишәт вүчудә кәләчәкдир. Һәр шејдә бир ингилаб вә тәчәддүд көрүләчәкдир. Дүнјада бир дәјишиклик һасил олачагдыр...».

Һади чәбһәдә икән бир сыра хырда ше'рләри илә јанашы, тәрчүмеји-һалыны әһатә едән «Сәркүзәшт»ини јазмаға башламышды. Мүһарибәнин тәсвириндән ибарәт олуб, Шәрг илә Гәрби мүгајисә едән фәлсәфи поеманы да бурада јазмышдыр.

Гафгаз ордусундан гајытдыгдан сонра (1918) Һади бир мүддәт Кәнчәдә галды вә сонра Бакыја кәлди. Бу заман Һади мадди еһтијач ичиндә иди. Јерли һөкумәт адамлары шаирин талеји илә марагланмырдылар. Мәтбуатда ше'р чап етдирмәклә јашамаг мүмкүн дејилди. Шаир өз әсәрләрини вәрәгә һалында чап етдирәрәк сатырды. Мүһарибә дәһшәтләри шаирдә бәдбин бир әһвали-руһијјәјә сәбәб олмушду. Һади һеч кәсә инанмаг, һеч кәсә гошулмаг истәмир, тәнһалыгда синәдән дедији одлу мисраларла гәмләрини унутмаға чалышырды. О заман милләт адындан данышан вә милләти фәлакәтләрә сүрүкләјән буржуа зијалылары вә хүсусилә «мүсават» ағалары Һадинин көзүнүн дүшмәни идиләр. Һади онлара инанмыр, јери дүшәндә онларын ејбини ачыр, бибабыр едирди. Ачыг данышмасы, јериндә кәсәрли сөзләр демәси, шаирлик гүруру үзүндән буржуа һөкумәт адамлары Һадидән горхур, ону һөрмәтдән салмаға чалышырдылар.

М. Һади 1920-чи илдә Кәнчәдә вәфат етмишдир. Әли Нәзминин өз хатирәләриндә јаздығына көрә, Кәнчә үсјанындан бир нечә күн сонра Һади хәстәханада ағыр јатырмыш, шаирин һәмин күнләрдә вәфат етдији күман олунур.

* * *

Мәһәммәд Һади әсримизин илк рүбүндә Азәрбајчан романтизм әдәби мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. О, чошғун, аловлу, һәрарәтли тәб саһиби, мүасир ичтимаи һадисәләрә вахтында сәс вермәјә чәһд едән бир шаир иди. Һади дил, тәсвир вә ифадә васитәләри, ше'ринин гурулушу е'тибарилә гәдим классик поезијаја даһа чох бағлыдыр. О бу әдәбијјатын мә'нәви гидасы илә бөјүмүшдүр. Лакин Һади бир чох шаирләр кими классик ше'р мәктәбимизин әсири олмамышдыр. О да Сабир кими бу ше'р илә мүасир әдәбијјат мејданына чыхмағын мүмкүн

олмадығыны дујмушду. О, ше'рин шуара чеврилдијини, фәал бир мүбаризә васитәси олдуғуну дујмуш вә мөвзуларынын һамысыны һәјатдан, сијаси вә ичтимаи мүбаризәләрдән алмышды.

Мәтбуатын, елм вә мәдәнијјәтин фајдасы, сәнаје, азадлыг һәрәкаты, јени нәслин тәрбијәси, гадын азадлығы, дүнјәви елмләрин кәшф вә харигәләри, вәтәнин тәрәггиси, чәһаләтдән хилас олмаг, мәдәнијјәт сәвијјәсини јүксәлтмәк, инсани һиссләрин мүгәддәслији вә с. М. Һадинин башлыча мөвзуларыдыр. Шаир бүтүн бу мәсәләләри вәрдиш етмиш олдуғу гәлиз вә чәтин бир дилдә — ағыр, мүрәккәб әрәб-фарс тәркиб вә мәчазлары илә ифадәјә чалышмышдыр.

Инсан о затдыр ки, вәзифәшүнас ола,
Нәхли-әмәл мисали сәмәрбәхши-нас ола...

Бу мисраларда Азәрбајчан сөзләри јох кимидир. Оланы да ифадәнин тәләбинә, тәркибинә елә табе тутулмушдур ки, «ола» кәлмәсинин өзү дә әрәб сөзүнә охшајыр вә гәдим әруз аһәнкиндә сәсләнир.

Гәлиз, чәтин әрәб-фарс ше'ри үслубунда јазмаг Һадинин нөгсанындан чох, бәдбәхтлији иди. Әдәби-бәдии дилимизин кечирдији чүрбәчүр чәтин, мүрәккәб истиһаләләр вә сон дөврдәки сүр'әтли инкишаф бир чох шаирләри, һәтта исте'дадлы шаирләри мүәјјән вахтда вә дәрәчәдә охучу күтләсиндән ајырмышды. Һади јарадычылығынын фәлакәти орасындадыр ки, шаир билаваситә халг илә дилләшә билмир. Шаири анчаг бир овуч әдәбијјатчылар, әсасән, тәдгигатчылар охујуб анлајырлар. Бир дә Һадинин «Фүјузат» мәчмуәсиндә ишләмәси вә јазыларыны бурада чох чап етдирмәси шаири истәр-истәмәз һәмин мәчмуәнин дил, үслуб хәттинә ујғунлашмаға мәчбур етмишдир.

«Фүјузат» исә садә јазан вә јазанда охучуну нәзәрдә тутан әдибләри һәмишә мәзәмматләјирди: «Әксәр мүһәррирләримиз әлинә гәләм алдымы, ибтида көзүнә алдырдығы чамааты, чамаатын дәрәчеји-идракијјәсини дүшүнәрәк, онларын анлајачағы кими сөзләр, тәдбирләр арајыр, дүшүнүр, дашыныр, әлиндәки гәләми јетмиш кәрә мүрәккәбә батырыб чыкарыјор, нәһајәт, гүвеји-мәфкурәсинә сүнуһ едән, әфкари-гәлбиндә ојанан һиссијјаты, һисс етдији кими дејил, гарелләринин анлајачағы кими јазмаға мәчбур олујор. Бу сајәдә нә һиссијјати-алијјәји, нә дә сәрф едәчәји әфкари-үмумијјәји вә нә дә тәсвир етмәк истәдији маддәји лазыми кими анлашмајыр».

Һадинин бу програмы позмаға күчү чатмазды. «Фүјузат» нәинки дилдә, үмумијјәтлә, һәр шејдә кор-коранә тәглиди гануни вә зәрури сајырды.

«Затән бу күн арамызда тәглид олмајан нәсыл бир шеј вардыр ки, лисанымыз да тәглид олмасын. Әлбисәмизи фирәнкләрдән, галпагларымызы јәһудиләрдән, ботинләримизи румлардан алыјоруз. Лисанымызы да османлы түркләринә тәглид едәрсәк, нә лазым кәлир?»

Бу дејиләнләри вә шаирин көһнә мәктәб тәһсилини нәзәрә алсаг, дил мәсәләси һаггында артыг данышмаға еһтијач галмыр.

Һадинин Гур'андан кәтирдији нүмунәләр оруч, намаз, хүмс, зәкат вә ја башга мөвһуми һөкмләр һаггында дејил, әсасән, билик, савад вә елмин; маарифин, ичтимаи тәрәггинин зәрурәти һаггындадыр.

Шаир охучу илә онун сәвијјәсинә, тәрбијәсинә, мәдәнијјәтинә көрә данышмағы тә'сирли вә фајдалы сајыр. М. Һади диндар, ја бәдбин танымаг истәјәнләрә мәсләһәт көрәрдик ки, шаирин «Шүкуфеји-һикмәт»ә мүгәддимәсини бир дә охусунлар. Шаир бурада бир кәлмә дә ики мә'налы сөз демәмишдир: «Гырх иллик сәрмајеји-һәјатыны һејванлары тәтәббө вә тәдгиг етмәклә кечирән мәшһур вә һөрмәтләрә лајиг бир симаји-һикмәтин инкилис философу Дарвинин кәшфә мүвәффәг олдугу бир һәгигәт китабиһәјатын һәр јарпағында охунур. Бу мә'руф философ мејдана гојдуғу нәзәријјәсиндә хүласеји-әфкарыны белә бәјан едир: «Тәбиәтин әзәлиг... гануни мөвчибинчә бу һәјат мүбаризәсиндә ачизләр, зәифләр өзләриндән даһа гүввәтли оланлар тәрәфиндән јејиләрәк, әзиләрәк мәһв вә набуд олачаглардыр. Таки истифајитәбии[1] һасил ола билсин». Ашағыдакы дәјәрсиз ше'рләрим о тәбиәтшүнас һәкимин бу нәзәријјәсинин илһамкәрдәсидир».

Шаирин Дарвин кими философун нәзәријјәсиндән хүсуси вә фәлсәфи бир китаб јаздығыны көрүрүк. Һадинин мәфкурәсиндә бәдбинлик сәчијјәви дејилдир. Онда мүбаризәдән әл үзмәк, һәр мә'наны бадәдә ахтармаг кими бир тәрки-дүнја әһвали-руһијјәси јохдур. Шаирин мәшһур «Инсанларын тарихи фачиәләри» адлы фәлсәфи поемасыны, романтик фәрјадларыны нәзәрә алмасаг, онун әсәрләриндә бәдбинлик јохдур, әксинә, һәссаслыг, һәјатын дәринликләринә вармаг мејли, фәлсәфи әнкинлик арзусу вардыр.

Шаирин, хүсусән, һәјатынын ахырларында лаүбалы кечинмәси, чибиндә шәраб шүшәси кәздирмәси дә чәкмәјә мәчбур олдуғу ичтимаи изтирабларла бағлыдыр.

Фүзули дәрд әлиндән дағa чыхды,
Дедиләр бәхтәвәр јајлаға чыхды.

Һади дә белә «дағa чыхмаға» мәчбур олмушду. Өзү дә Шамахы, Кәнчә дағларына јох, һәбсханалардан, Јунаныстан сүркүнләриндән сонра Карпат дағларына гәдәр кедиб чыхмышды. Лакин орада, ганлы мүһарибә мејданларында Һади өз халгынын, вәтәнинин дәрди илә мәшғул иди.

М. Һади тәхминән 15 илә јахын фәал јарадычылыг дөврү кечирмиш, «Фирдөвси-илһамат» (1908), «Шүкуфеји-һикмәт» (1914), «Ешги-мөһтәшәм, јахуд ана гучағы» (1914), «Әлваһи-

[1] Тәбии сечки

интибаһ, јахуд инсанларын тарихи фачиәләри» (1918) адлы шеʼр китабларыны чап етдирмиш вә тарихә, мәдәнијјәтә, конкрет әдәби әсәрләрә даир «Һәјат», «Фүјузат», «Игбал», «Бәсирәт» сәһифәләриндә бир сыра публисист мәгаләләрини чап етдирмиш, Низамидән, Сәʼдидән, Һафиздән, Румидән мәһарәтли тәрчүмәләр етмишдир.

* * *

«Фирдовси-илһамат» китабында олан мәктәбә чағырыш шеʼрләрини мүстәсна тутсаг, М. Һадинин үмуми, мүчәррәд мәʼнада чәмијјәт гурулушундан данышмајан бир дәнә шеʼри јохдур. Бу хүсусијјәт шаирин бир тәрәфдән шеʼрә, әдәбијјата бахышы илә, дикәр тәрәфдән онун ичтимаи көрүшләри илә бағлыдыр. Һади бәзәкли сөз шаири, инчә вә интим дујғулар шаири дејил, бөјүк ичтимаи мөвзулар шаири иди. Шаирин заманәси дә белә бир заманә иди. Һеч бир дөврдә Азәрбајчан әдәбијјаты XX әсрдә олдуғу гәдәр гүввәтли сијаси һадисәләрлә, күтләви һәрәкатла, халг һәјаты илә сәсләшмәмишди. Бу дөврдә мүасир фәал шеʼр, әсасән, күнүн зәрури-ичтимаи мәсәләләри илә мәшғул иди. Һади кими һәссас шаирләр халгын да, вәтәнин дә, сәнәтин дә, сәнәткарын да талејини бу һадисәләрдә, дәниз кими тәлатүмә кәлән чошғун һәјатда көрүрдүләр.

М. Һадинин шеʼрләриндәки мүбаризә руһунун, сүнкү итилијинин сәбәби дә бундан ибарәтдир.

«Баригеји-ингилаб» адлы шеʼриндә М. Һади вәтәни бүрүјән, онун һәрәкәтинә, инкишафына, тәрәггисинә мане олан дүшмәнләрә һүчум чәкәрәк хүсуси бир һиддәт вә гәзәблә дејир:

Еј сәтреји-сијәһ, чәкил, үммид парласын,
Сејлаби-нур дадлы сәдасилә чағласын,
Әнзарымыз һәгигәти көрсүн, гучагласын,
Әʼдаји-елм, аләми-ирфаны анласын,
Назәндеји-мәалији милләт нишанласын,
Күлсүн рухи-тәмәддүнүмүз, вәһшәт ағласын.

«Рухи-тәмәддүнү» күлдүрән, «вәһшәти» нифрәтлә јад едән шаирин үмидләри, севинчләри дә, нифрәт бәсләдији «вәһшәт» објектләри дә мүчәррәд, гејри-мүәјјән һалдадыр.

Һадинин шеʼрләриндәки чошғун һисс үмуми мәзмунда олса да, һәр шејдән әввәл, вәтәнпәрвәрлик һиссидир. О, вәтәнини көрдүјү вәзијјәтдә көрмәк истәмир, арзуладығы вәзијјәтдә көрмәк истәјир. О, вәтәнини кәздији, өјрәндији јерләрлә мүгајисә едир, мүасир дүнјанын ән мәдәни вә ән габагчыл өлкәләри арасында көрмәк истәјир. О, донуг вә сөнүк бир һәјат кечирән өлкәни, «һәрәкәткаһи-чаһанда» көрүнмәјән халгы өлү сајыр, дири сајмыр:

Бир гөвм ки, донмуш һәрәкәткаһи-чаһанда,
Дурмуш демәк иштә о һәјатын һәрәкаты.

Донмаг да өлүм, һәр һәрәкәт бир дириликдир,
Әрбаби-мәматин донар әлбәт мәләкаты.
Сабитгәдәм олмаз бу чидәлкаһда, шаир,
Бир гөвм ки, јохдур рәһи-әзминдә сәбаты.

Һади бурада өз халгыны сијасәт сәһнәсиндә, һазыркы мүбаризләрин өн чәркәсиндә көрмәк истәјир, һәр бир һәрәкәтсизлији өлүмлә мүгајисә едир. Һади бүтүн шеʼрләри илә халгымызын о заманкы талејинә ағлајыр, вәтәндашларыны һәрәкәтә, фәалијјәтә, мәдәнијјәтә, мүбаризәјә чағырыр. Бу чағырышларында шаир бәʼзән кечмишин ағыр вә үзүчү ишкәнчәләриндән доған кәдәрлә, бәʼзән кәләчәјә бәсләдији бөјүк үмидлә илһамланыр, зеһниндә һәр ики аләмин јашајыб чарпышдығыны еʼтираф едир. «Гарышыг хәјаллар» адлы шеʼриндә охујуруг:

Сәрбәстди бу күн зүлмүнү ичрадә мәзалим,
Әрбаби-әдаләт һаны? Мәнфаләр ичиндә...
Мән бир диријәм, етди мәни дәфн тәсадүф
Зиндә көрүнән бир сүрү мөвталәр ичиндә...
Имзасыны гојмуш миләл өвраги-һәјатә
Јох милләтимин хәтти бу имзаләр ичиндә...
Ич, ич, нә гәдәр истәр исән ганымы, залим,
Бир күн көрәрәм ганыны сәһбаләр ичиндә.

Шаир залымларын әл-гол ачыб, һәр бир зүлм вә ишкәнчә «ичрасына сәрбәст» олдугларыны, әдаләтин вә әдаләтпәрәстләрин исә «мәнфаләрдә», сүркүн вә һәбсләрдә чүрүмәсини зеһнинә сығышдыра билмир. Чүнки чар зүлмү, буржуа-мүлкәдар гурулушу бәшәрин бүтүн көзәл һисләрини тәʼгиб вә мәһв етмәкдә иди. Көһнә гурулуш нә гәдәр чиркин вә һагсыз олса да, о заман күчлү иди. Она көрә дә Һади өзүнүн вә халгынын һалына ағлајыр: өзүнү — дујан, дүшүнән бир симаны бир сүрү мәʼнәви өлүләр ичәрисиндә көрүр. Онун ән мүгәддәс чағырышларына да сәс верән јохдур.

Дүнјанын габагчыл халгларына, мүтәрәгги һәрәката мејл едән шаир өз халгынын авамлыгда, чәһаләтдә галдығыны дәрин вәтәндашлыг кәдәри илә сөјләјир. Һади халгынын доғма оғлу кими истәрди ки, «өвраги-һәјатда» өз милләтинин «имзасыны» көрсүн. Бу, Һадинин бөјүк арзусудур. Анчаг шаир бунун јалныз бир арзу олдуғуна гане дејилдир. Шаир јәгин едир ки, бу арзу һәгигәт олачагдыр. О һәмин бу инамла, там бир јәгинликлә дүшмәнә үз тутараг, гәзәб вә нифрәтини сөјләјир:

Бир күн көрәрәм ганыны сәһбаләр ичиндә.

Һадинин мүтләгијјәтә гаршы нифрәт вә еʼтиразлары һәмишә үмуми, мүчәррәд рәнкдә дејилдир. О, бәʼзән Сабир кими, мүәјјән бир дүшмәндән јапышыр, халгын башына кәтирилән фәлакәтләри сајыр, дүшмәни јери-јурду илә, мүгәссирин ад вә фамилијасы илә бәрабәр көстәрир. Бу јердә шаирин тәранәләри бир халг һөкмү, бир иттиһам сәнәди кими сәсләнир. О заман Мәшрутәјә, халг һәрәкатына тутдуғу диванла мәшһур олан вә бүтүн Шәргдә

806—22

лә'нәтләнән Мәһәммәдәли шаһа Һади дә нифрәтләр јағдырмышдыр. Шаир истибдадын гылынчы зоруна шаһлыг едән вә халгларын һагг дејән ағызларыны даш илә суслуран шаһы одлу гәзәблә јад едир. О, «шә'нү шөвкәт», «чаһү чәлал илә» көзү тутулан падшаһын бир күн чәзасына чатачағына үмид едир, «интигам сабаһынын» һәгигәт олачағыны көзләјир.

Һади залымын зүлмүндән дад етдији гәдәр чамаатын авамлығындан да фәрјад едир. О, чох көзәл билир ки, чәһаләт вә наданлыгла сәадәт вә азадлыг һеч бир заман тутмаз. Халг ајылмалы, өз һүгугуну анламалы, дост-дүшмәнини танымалыдыр. Бунун үчүн савад, мәктәб, маариф, елм шәртдир. Бу мөвзуда «Мәкатиб», «Фүнун вә маариф», «Ләвһеји-тәсвири-маариф», «Гәләмә», «Тәрәггије-сәнаје» вә с. ше'рләрини јазмышдыр. Бу әсәрләриндә шаир бә'зән мүчәррәд шәкилдә олса да мәдәнијјәти тәблиғ едир, чәһаләтин фачиәли нәтичәләрини сајыр.

Һәмин ше'рләрин өзүндә дә башлыча мөвзу вәтән вә вәтәнин тәрәггисидир. Бә'зи әдәбијјатчыларын дүшүндүјү кими, «Һади вәтәнпәрвәрлији тәглид»дән ибарәт дејилдир. Һади бүтүн илһам гүдрәти илә мүстәгил шаирдир. О, Т. Фикрәтә чаваб шәклиндә јаздығы «Насыл јүксәлмәли?» ше'риндә сәнәт үчүн, инкишаф үчүн сәрбәстлијин, азадлығын зәрурәтини ајдын көстәрир:

Јүксәлмәли, фәгәт нә илә, еј бөјүк әдиб?
Еј бағыны хәзан көрәрәк сусмуш әндәлиб,
Һүрријјәтин ганадлары лазымдыр учмаға,
Јүксәкдән енмәјән әбәди јары гучмаға.
Јүксәлмәјә тәмәддүнүн әфлаки-пакинә,
Ирмәк кәрәк исә сәһәри-табнакинә.
Сәрбәст нәрләр истәјир ол әләми-бүләнд,
Бизләрсә һәр чәһәтдән, әвәт, бәнд дәркәмәнд.

Бурада шаир јалныз вәтәнинин дүшмүш олдуғу фәлакәтли вәзијјәти көстәрмәклә кифајәтләнмир, еј ни заманда, чыхыш јолунун, гуртулушун мәдәнијјәтдә, маарифдә олдуғуну көстәрир. Ејни руһу шаирин мүасири Аббас Сәһһәтдә дә көрмәк олар. Анчаг Һадинин азадлыг, гуртулуш, тәрәгги һәсрәтләри ону руһдан салмыр, она аловлу вә инамлы бир үмид верир:

Әкәр зүлмәтнәсәндан һәрбчујн-ихтилаф олса,
Нә гәм, әһли-вифагәм, тиги-рәхшанын зәбанымдыр.

Һади мүртәче гүввәләрлә мүбаризәјә чыхмаға һазырдыр. Онун одлу мисралары парлаг гылынчларыдыр. Шаир галиб олмаг үчүн, гуртулуш үчүн јеканә јолу — мүбаризә, чарпышма јолуну тутур. Һадијә көрә, кәләчәји газанмаг, өз арзуларына говушмаг истәјирсәнсә, шәхсән мүбаризәјә, дөјүшә атыл:

Мүсәммәмсә хәјалында әкәр амали-истигбал,
Атыл мејданә ширанә, мүһибанә хуруш ејлә...
Бурах бу гијлү гали-бимәали, әһли-мә'на ол,
Чираги-һәгги рөвшән гыл, хурафаты хәмуш ејлә.

Һадидә вәтән мәфһуму дөврүн бир чох мүасир шаирләринә нисбәтән даһа ајдын әкс олунмушдур. Мә'лумдур ки, о заман исламчылыг тә'сири сајәсиндә буржуа зијалыларынын бир гисми «мүсәлман дүнјасындан», «әләми-исламдан» дәм вурурдулар. Һәтта бә'зи мүсәлман тәәссүбкеш јазычылар ислам тарихинин ајры-ајры сәһнәләрини дә тәсвир едирдиләр.

Вәтәнинә вә вәтәндашларына аид һеч бир јазыны сојугганлылыгла јаза билмәјән М. Һади исә јаралы бир гуш кими чырпынараг, һәјәчаныны кизләдә билмир. «Гафгаза аид» адлы мәгаләсиндә шаир, шејхләрин вә ағаларын дашүрәкли, инсани һиссләрдән мәһрум олдуғуну сөјләјир, онлары чәсарәтлә вәтән дүшмәнләри адландырыр. Һади гышын кирмәси, јохсул кәндлиләрин әзаб-изтирабларынын артмасы илә кәдәрләнир. Буна гаршы кәндин вә кәндлиләрин ганыны соран һәјасыз шејхин халга биканә ишрәт гурдуғуну, кеф чәкдијини нифрәтлә гејд едир:

«Шејхи-чаванбәхт исә... кефинә мәшғулдур. Истәр шахта афага чәһәннәм сачсын, һәзрәт шејх бир чәннәти-фирдөвс ичиндә јашајыр. Нә чәһалин сәфидфам олмасындан, нә дә... рәнјјәтләрин аилә јанында үзүгара булунмасындан хәбәри вардыр. Шејхин ханәсиндә чал ојнасын, вур партласын, бир курултудур кедир. Дами-иғфала дүшәнләр исә шајани-мәрһәмәт бир һалда. нә јејәчәк, нә исинәчәк бир шеј мөвчуддур. Һәпси гуш јаврусу кими тир-тир титрәјирләр, ағлајырлар...».

Демәли, Һадинин «вәтән!», «вәтән!» хитаблары ону «Фүјузат»ын башына јығылан вә јығылмајан бир сыра буржуа шаирләринин бош, мүчәррәд хитабларындан ајырырды. Һади Азәрбајләринин бош, мүчәррәд хитабларындан ајырырды. Һади Азәрбајчанын инкишафыны нәзәрдә тутурду. Демәли, Һади шејхләр, ағалар, мүлкәдарлар вә саһибкарлары јох, әмәк адамларыны, өмрү әзијјәтдә, сәфаләтдә кечән кәндлиләри, јохсуллары өз вәтәнинин һәгиги саһибләри һесаб едир. Бунлар үчүн, бунларын сәадәти үчүн чалышыр.

М. Һадинин јарадычылығында вәтәнпәрвәрлик вә тәрәгги арзусу башлыча јер тутур. «Нәғмеји-әһраранә», «Амали-тәрәгги», «Вәтән», «Фачиеји-һәјатымыздан бир пәрдә», «Вәтәнин нидасы», «Тәвсијеји-мүрғ», «Иранын һүрријјәт гәһрәманларына» ше'рләри белә әсәрләрдир.

Бу әсәрләриндә шаир вәтән мәһәббәтини тәрәннүм едир. Инсанын вәтән јолундакы фәдакарлыгларынын, вәтәнпәрвәрлијинин һәр бир вәтәндаш үчүн јүксәк мә'нәви кејфијјәт олдуғуну сөјләјир. Һадинин фикринчә, һәр бир кәсин мә'нәви бөјүклүјү ја кичиклији онун халгына, вәтәнинә хидмәти илә өлчүлүр. Вәтәнин һәр һансы чәһәтдән олур олсун, керилијиндә һәр бир вәтәндаш мәс'улдур. Буна көрә Һади зүлм вә истибдады ән бөјүк дүшмән сајыр, халгы бунларла мүбаризәјә чағырыр. О, вәтәндашлары ајылтмаг, онларын үрәјиндә вәтән ешги чырағыны јандырмаг, һамынын диггәтини вәтәнин абадлығына, сәадәтинә истигамәтләндирмәк истәјир. Бу ше'рләриндә шаир чағырышла, хитабла јанашы, дәрин бир һәсрәт, ичтимаи бир кәдәр ифадә едир.

«Мүхатибим Ширвандыр» гејди илә јаздығы «Аһ, кимсәсиз вәтән» сәрлөвһәли ше'риндә шаир тәкчә Ширванын јох, бүтүн Азәрбајчанын дүшдүјү вәзијјәти тәсвир етмишдир. Сәһһәтин «Өлү шәһәр», М. Ә. Сабирин «Чочуг» ше'рләриндә, Ә. Һагвердијевин «Дәччалабад» һекајәсиндә көстәрилән мәнзәрәләр мүәјјән фәргләрлә гисмән бу ше'рдә дә вардыр. Шаир көрдүјү, дујдуғу чәһаләт, наданлыг, мәһрумијјәт мәнзәрәләрини тәәссүфлә гәләмә алмышдыр:

Еј зиндәләр мәзары олан ашијан, аһ...
Афагын үзрә дурмада бир пәрдеји-сијаһ;
Мәслуд галды бизләрә шәһраһи-интибаһ,
Галма зүламдә, ачыл еј сүбһи-нишираһ.
Еј чәннәти-маарифи виран олан вәтән,
Еј зүлмәтин дәруниннә гәлтан олан вәтән!

Бу ше'р вәтәнпәрвәрләр дилиндән дејилән бир нөвһәдир. Анчаг шаир буну нөвһә кими көз јашы илә битирмир. Һади, башга ше'рләриндә олдуғу кими, хүсусилә вәтән һаггындакы ше'рләриндә кәләчәјә бөјүк үмид бәсләјир. Шаир инаныр ки, вәтәнин кәләчәји сәадәтә, инкишафа доғрудур. О, Азәрбајчан үзәринә доғмалы олан азадлыг күнәшини һисс едир, буна шүбһә едәнләрә күлүр. Бу сәадәт сабаһынын ачылмагда олан дан јерини шаир хәјалы илә тәсвир едир. Нөвһәсини кәләчәјә јөнәлмиш парлаг бир үмидлә битирир:

Еј фитрәтә мүариз олан әһли-иштибаһ,
Сиз сөнсәниз, сөнүн, сөнәмәз нури-интибаһ.
Афаги-каинатә доғар ше'лејн-сабаһ,
Күл еј чәмали-һәгг ки, күлсүн рүхи-фәлаһ.

Һади вәтән дејә биринчи нөвбәдә доғма Ширваны, Азәрбајчаны нәзәрдә тутмушдур.

Һадидә вәтән дүшмәнләринә нифрәт һисси дә кәскиндир. Шаир өзүнүн азад фикирли, сәрбәст хәјаллы, ачыг зеһинли бир адам олдуғуну ифтихарла дејир:

Көнүл истәр ки, олсун дәһр сүлһабади-үнсијјәт,
Мәни севг ејләјән бу фикрә, фикри-алишанымдыр.
Бәшәр ихвани-тинәт, һәп вәтәндир әләми-имкан,
Бу һиссијјати-гүдсијјә сәфабәхши-рәванымдыр.

Һади романтикдир. Анчаг шаир романтизми бир мәктәб кими алыб онун ән'әнәләрини изләмәмишдир. Әксинә, хәјалынын, илһамынын бүтүн күчүнү ичтимаи арзуларынын тәрәннүмүнә сәрф етмишдир. Шаирин романтикасыны тәчәссүм етдирән характер әсәрләриндән бири «Бәрабәрлик аләминдән мәктублар»дыр. Бу мәктублар Азәрбајчан ше'риндә хүсуси сәчијјәли вә јени әсәрләрдир. Әкәр Аббас Сәһһәт Шаир илә Ше'р пәрисини данышдырараг ничаты учалмагда, көјләрдә, бу фани һәјатдан узаглашмагда көрүрсә, әкәр Шаиг «Идеал вә инсанлыг» — дејә ики

бир-биринә ашиг, лакин говушмаз мәхлугу тәсвир едир, адамлары иблисин шәриндән сагынмаға чағырырса, әкәр Әли бәј Һүсејнзадә:

Учүндадыр дилимин һәгигәтин бөјүјү.
Нә гојдулар дејәјим, нә кәсдиләр дилими...

шикајәти илә заманәдән үз дөндәрирсә, М. Һади мүасир чәмијјәтин фачиәли һәјатына, инсанларын сәфаләтинә, чәһаләт, истибдад һөкмранлығына гаршы хәјалән јаратдығы јени вә јүксәк бир ичтимаи аләми гојур. Шаир тәсәввүрүндә јени хошбәхтләр дүнјасы јарадыр. Бу елә бир романтик дүнјадыр ки, бүтүн инсанлар һәм һүгуг, һәм зәка, һәм һәјат шәраитинчә бәрабәрдирләр:

Иззәтли бәрадәр, сана бу иш ола мә'лум:
Јох бурда һөкумәт, нә дә һаким, нә дә мәһкум.
Бу үч сөзү мәһв ејләмишик чүмлә лүғәтдән,
Азадәсәрик инди бу үч данә сифәтдән.

Бурада нә һаким, нә мәһкум, нә аға, нә нөкәр вар. Бу шәһәр ваһид бир вүчуд, вәтәндир. Һамы белә бир вәтәнә хидмәт едир. Бу шәһәрдә олан бир адам јашајышларынын мә'на вә мәзмунуну белә изаһ едир:

Биз үзвләрик, ишләрик әндами-вәтәндә.
Тәндир вәтән, ә'сабү үругиз бу бәдәндә.
Һәр бир дамарын чисмдә бир хидмәти вардыр.
Ибгаји-һәјат етмәјә бир гејрәти вардыр...
Һәп ишләјирик, руһ алырыг чисми-вәтәндән,
Зәнбур насыл шәһд алыр әзһари-чәмәндән.
Асајиши-хәлгә едирик чан илә хидмәт,
Биз дә сүрүрүк хәлглә ләззәтли мәишәт.

Һади бу хошбәхт чәмијјәтә, мәдәнијјәт өлкәсинә бир идеал кими, өз ширин хәјалларынын мәһсулу олан кәләчәјин һәгигәти кими бахыр, вәтәнини јүксәк мәдәнијјәт сәвијјәсиндә, вәтәндашларыны хошбәхт көрмәк истәјирди. О һансы бир һисслә̇сә белә бир күнүн, белә бир заманын кәләчәјинә инанырды. Инанырды ки, Азәрбајчанда көк салан чәһаләт вә зүлмәт узун сүрмәјәчәк, тез сөнәчәк. Инанырды ки, «истигбалымыз парлагдыр». Буна көрә дә Һади өз һәсрәт вә арзуларыны вәтәндашларына сәмими бир диллә сөјләјир, бу күн, ја сабаһ истибдадын мәл'ун һејкәлинин девриләчәјини, инсанларын азадлыға чыхачағыны хәбәр верирди:

Ачар фирдөвси-һүррнјјәт, фүјүзабад олур аләм,
Күләр сүбһи-һәгигәт, мә'дәләтмә'тад олур аләм,
Шүаати-мүсаватилә сәһни-дад олур аләм,
Кәмәнди-ешги-инсанијјәтә мүнгад олур аләм,
Сүрурабади-һүррнјјәт кәлир, дилшад олур аләм,
Бу истибдад әлиндән гуртарыр, азад олур аләм.

М. Һади ше'риндә вә романтикасындакы зиддијјәтләри еләбу нүмунәләрдә дә көрмәк чәтин дејилдир. Шаирин истибдада, зүлмә нифрәти, истисмар дүнјасынын тезликлә мәһв олачағына инамы нә гәдәр күчлү, һәгиги вә һәјати идисә, кәләчәк чәмијјәт гурулушу вә јени һәјатын мәнзәрәләри һаггындакы тәсәввүрү о гәдәр думанлы вә долашыг иди. Шаир бир шәһәрдә бүтүн инсанларын һәр јердән кәнар, һәр шејдән тә'мин олунмуш мүстәгил бир аләмдә јашадыгларыны елә хәјали шәкилдә тәсвир едир ки, буна инанмаг чәтиндир. Белә бир чәмијјәти вә ја шәһәри дүнјада дүшүнмәк мүмкүн дејилдир. Белә бир шәһәрин нә мадди имканлары, нә истеһсал васитә вә мүнасибәтләри, нә дә харичи аләмлә лабүд олагәси һаггында шаирин, демәк олар ки, конкрет бир тәсәввүрү јохдур. Буна көрә дә ше'р мүчәррәд вә хәјали чыхмышдыр.

Бу тәсәввүрләр шаири нә гәдәр севиндирир, ганадландырырса, өзүнү белә бир фејзә наил ола билмәјәчәјини һисс етдикдә шаир о гәдәр кәдәрләнир.

Шаир, дејәсән, һисс етмишдир ки, гуртулуш, азадлыг сәһәри јахындырса да, онӑ гисмәт олмајачагдыр. Шаир дујмушду ки, үрәјини јандыран һәсрәтләр, тәәссүфләр вә арзуларла дүнјадан көчәчәкдир. Буна көрә, санки вәсијјәт едәрәк, дејирди:

> Еј ол вахты көрән мәс'уд, унутма, бизләри јад ет,
> Бу јолда һәсрәт илә чан верән әһбабы тә'дад ет.
> Мәзарым үзрә кәл дур, гәмли-гәмли, ағла, фәрјад ет,
> Оху бу ше'ри гәбримдә әләттәкрар өврад ет,
> Дур, еј зиндани-нисјанда јатан, азад олуб аләм,
> Сүрурабади-һүррийјәт кәлиб, дилшад олуб аләм.

Һади дә мүасири бөјүк Сабир кими, Тәбриз ингилабына, Сәттар ханын гәһрәман азадлыг мүбаризәсинә севинч вә ифтихарла јанашыр. Шаир бу мөвзуја һәср етдији ше'рләринин бириндә Иран кәндлисинин, рәијјәтин истибдад јүкү алтында инкигат олдуғуну көстәрир, башга бир ше'риндә исә кин вә гәзәб һисси илә Иран шаһына нифрәтини билдирирди:

> Сәһнеји-Ираны дөндәрдин бәла сәһрасына,
> Мунтәзир ол интигамын рә'двәр фәрдасына:
> Гафил олма, милләтин наһаг ганындан гыл һәзәр,
> Тачү тәхтин гәрг олур ахырда ган дәрјасына.

Һади зәманәсинин бүтүн ичтимаи мүбаһисәләринә, мәдәнитарихи мәсәләләринә, әсасән, мүтәрәгги чәбһәдән јанашмышдыр.

Мә'лумдур ки, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда һичаб мәсәләси кәскин мүбаһисә доғурмушду. Нәнинки ахундлар, сејидләр, һәтта Авропа гијафәли бир сыра зијалылар, гәләм саһибләринин бә'зиси дә дини тәәссүбү, мүсәлман бахышыны, чадраны мүдафиә едирди. Мәһәммәд Һади гадын мәсәләсинә хүсуси әсәр

һәср етмишди. Шаир, аналара етдији хитабларында онларын мүгәддәс тәрбијә вәзифәсиндән, өвлад бөјүтмәнин вәтән иши олдуғундан бәһс едир. Бөјүк Сабирин:

> Бәзәк, бәзәк ки, дејирләр, чәваһират дејил,
> Чәваһират бу күн зинәти-һәјат дејил... —

дејән чағырышына мувафиг олараг М. Һади дә јени тәрбијә мәсәләсини ирәли сүрүр, зәманә бәзәјинин мә'рифәтдән, биликдән ибарәт олдуғуну көстәрир, мәдәни өлкәләрдә гадынларла кишиләрин бәрабәрһүгуглу олдуғуну сөјләјир вә буна гибтә едир.

«Өртүк» дејән шаирләрә чаваб олараг Һади јазыр:

> Мән истәмәм бу өртүјү, еј шаир, истәмәм!
> Нечин! Ја:
> «Өртү» — буну јагды ки, Гәрб олду мөһтәшәм,
> Пүрфејзү пүрзија.
> Лазымса өртү, биз нәдән аја күшадәјиз?
> Мә'гул бир чаваб:
> Хилгәтдән анлашылды ки, азадәзадәјиз,
> Догулдуг ки, бинигаб.

Бу е'тиразында шаир тәбии һәјат мәнтигинә әсасланыр. Өртүк лазымса, кишиләр нә үчүн өртмәсин. Киши дә, гадын да бәрабәр јарандығы кими, бәрабәрһүгуглу јашамалыдырлар. Гадынлары өртүнмәјә мәчбур едән ганунлар, јахуд динләр тәбиәтә, чәмијјәтә зидд һөкмләр верир. Гадын мәһкумијјәти, шаирин фикринчә, Шәргин ән көһнә, зәрәрли ән'әнәләриндән биридир. Онун мәдәнијјәт вә тәрәггидән керидә галмасына мүһүм бир сәбәб дә будур.

* * *

М. Һадинин јарадычылығында фәлсәфи ше'рләр дә диггәти чәлб едир. XX әср Азәрбајчан ше'риндә фикирләшмәнин, һәм дә үмумиләшдиричи варлығын мә'насыны ахтаран бир фикирләшмәнин тәрәфдары олан Һади ше'рдә јалныз һисс дејил, ән чох фикир ахтарырды. О, дајаз әсәрдән гачырды. Мөвзуларынын чохундан көрүрүк ки, шаир дәрин дүшүнчәләрә гәрг олмушдур. Ән кичик мәсәләләр ону дүшүнмәјә чағырыр. Хүсусилә мүрәккәб ичтимаи һадисәләр, чарпышмалар вә мүбаризәләрлә долу олан јени, XX әср шаирин гаршысында бир мәктәбли гаршысында Јер курәси дуран кими дурурду. М. Һадинин «Китаби-һәјат», «Мәназири-тәбиәт», «Дүнја саһеји-гәмдир», «Тәранеји-гәмпәрвәранә», «Букаји-тәбиәт», «Инсанларын тарихи фачиәләри», «Төвсијеји-мүрғ» вә с. әсәрләри башдан-ајаға белә фәлсәфи мәзмундадыр. Һәјатын, јаранышын вә дүнјанын мә'насыны сорушан ше'рләр шаирин бу дөвр јарадычылығы үчүн чох сәчијјәвидир:

> Чаһанә кәлмәдән мәгсәд нәдир инсанә, билмәм ки?
> Һәгигәтми бу хилгәт, јохса бир әфсанә, билмәм ки?

Бу суалларла шаир охучуну фикир аләминә чағырыр. Бу елә бир суалдыр ки, фикирләшмәк габилијјәти олан бүтүн адамлар буну душүнмүш, дүшүнүр вә дүшүнәчәкләр. Һади бу суалы гуру сөзлә сорушмамыш, јашајышын бүтүн парлаг вә гаранлыг чәһәтләрини сајмаға, инсан һәјатынын бәлалар, фәлакәтләр, әзабларла бағлы олмасынын, бөјүк арзуларын һәмишә чавабсыз галмасынын вә көһнә дүнјада алчаг адамларын һәмишә үстүн мөвге тутмасынын сәбәбини арамаға сә'ј етмишдир:

Чүнунпәрвәрләрин фикри олуб алимпәсәнданә,
Нечин мә'јубдур рә'ји-фәлатунанә, билмәм ки?

Олубдур мүстәбидан чалиси-өврәнки-истиғна,
Нечин зилләт нәсиб олмушдур әһраранә, билмәм ки?

Зијаву зүлмәти тәмјизә јохму дидеји-идрак,
Нијә нури-һәгигәт чыхмајыр мејданә, билмәм ки?

Олуб арајиши-баги-сәадәт чәһләпәрвәрләр,
Нечин ариф јашар дүнјадә бәдбәхтанә, билмәм ки?

Јарадычылығынын сон дөврүндә Һади ше'риндә тәфәккүр мејли чох күчләнмишди. Еһтимал етмәк лазымдыр ки, о, мүһарибә мејданында көрдүјү фачиәләрдән, Ставрополда раст кәлдији һәрб фәләкзәдәләринин һалындан, биринчи дүнја мүһарибәсинин төрәтдији үмуми вә мүдһиш тәхрибатдан сон дәрәчә тә'сирләнмишди. Мүһарибәнин сон илләриндә шаирин өз һәјаты да јахшы кечмирди. Нә гәдәр мадди ағырлыг вә чәтинлик чәксә дә, мә'нәви әзаблары даһа артыг иди. Даһа онун јарадычылығында кәнчлик илләринә мәхсус «ринданә», «баригәли» ше'рләрә раст кәлмирик. 1918-чи илдән башлајараг хырда-хырда фәсилләр шәклиндә, үмуми бир сәрлөвһә алтында јаздығы мәшһур «Инсанларын тарихи фачиәләри, јахуд әлваһи-интибаһ» әсәри бу дөврүн мәһсулудур. Адындан да көрүнүр ки, бу, дәрин тә'сирләнмиш тәфәккүр саһибинин мәһсулудур вә фәлсәфи-лирик поема руһунда јени, орижинал бир әсәрдир.

М. Һади инчә руһлу, һәссас бир шаир кими мүасир мүбаризәләрин, бәшәр тарихинин мүрәккәб мәнзәрәсини көз өнүнә кәтирмәјә чалышыр. Сонра бөјүк бир мүтәфәккир, инсанпәрвәр кими бу мәнзәрә әтрафында дүшүнүр вә кәдәрләнир.

Һадидә гүссә, кәдәр ахтаранлар анчаг мә'налы, ичтимаи, бөјүк бәшәри кәдәр тапа биләрләр. Һадинин фикринчә, инсанларын бөјүк вә тарихи бир фачиәси вардыр ки, бүтүн бөјүк адамлары дүшүндүрмүш вә дүшүндүрмәкдәдир. Һеч кәсин әлач тапмадығы бу тарихи фачиә, шаирин фикринчә, нәдән ибарәтдир?

«Инсанларын тарихи фачиәси» әввәлән ондан ибарәтдир ки, инсан мәхлугатын әшрәфидир, бүтүн јаранмышларын тачы, әзәлидир, еjни заманда, индики чәмијјәтдә инсан мәхлугатын ән алчағына, ән гәддарына чеврилмишдир; чүнки инсанын ирадәси вә әли илә төрәнән дәһшәт вә фәлакәтләри дүнјада һеч бир

вәһши, шәр гүввә төрәдә билмәз. Нә ағ див, нә шејтан, нә сел, нә зәлзәлә, нә вулкан, нә туфан бәшәријјәти о көкә сала билмәзди ки, инсанларын төрәтдији биринчи империалист мүһарибәси салды.

Бу фачиә икинчи тәрәфдән ондан ибарәтдир ки, инсан јер үзүндә һәр бир мәхлугатдан күчлүдүр. О, ән вәһши, јыртычы һејванлары өзүнә табе етмишдир. Бөјүк чајлары кәһәр ат кими чиловлајыб мәчрасыны дәјишмишдир. Ән бөјүк дағлары дәлмиш, ән узаг мәсафәләри гысалтмыш, көјләри белә фәтһ етмишдир. Тәбиәтин ағлакәлмәз сирләрини кәшф етмиш вә етмәкдәдир. Бу гүдрәт вә гүввәт саһиби олан инсан, инсан оғлу өз сә'јини, бачарығыны каинатын ахырачан кәшф едилиб мәнимсәнилмәсинә, тәбии сәрвәтләрә тамамилә јијәләнмәјә, сујун, күнәш шүасынын, һаванын, торпағын мүмкүн фајдаларынын инкишафына сәрф етмәк әвәзинә ичтимаи мүчадиләләрлә, бир-бирини дидмәклә мәшғулдур.

Шаирин фикринчә, бәшәријјәт бу мүчадиләләр ичиндә дә чашыб галмышдыр. Тарих боју инсанлар ән јахшы, бөјүк сималар јетирдији вахтларда да ганлы гырғынлардан хилас ола билмәмишләр, һәтта буна әсаслы бир тәшәббүс дә етмәмишләр.

Бу фачиә үчүнчү тәрәфдән ондан ибарәтдир ки, инсанлар нә гәдәр көзәл һиссләр, мүгәддәс фикирләр дејир-десин, јазыр-јазсын, бу һәлә ки, арзу олараг галыр, һәгигәт олмур:

Һәјатын сәсләри кушумда һәп фәрјад шәклиндә,
Бу инсанлар ки, гардашдыр вә лакин јад шәклиндә.
Бу торпаг ганлы авлағдыр, бәшәр сәјјад шәклиндә,
Бәниадәм јерин үстүндә һәп чәллад шәклиндә,
Әдавәт даима вардыр, мәһәббәт ад шәклиндә,
Бу дүнја әскидәндир сәһнеји-бидад шәклиндә,
Чаһан башдан-баша мејдани-мәтәмзад шәклиндә,
Фәрәһләр һәбс олунмуш, һүзнләр азад шәклиндә,
Мүсибәтләр, бәлаләр, гүссәләр абад шәклиндә,
Үрәкләр гәм одилә һәр заман бәрбад шәклиндә,
Бахышлар көлкәли, үзләр бүтүн нашад шәклиндә,
Бу мәтәмкаһы ким көрмүш, сүрурабад шәклиндә.

Сәадәт бир әмәл, әмма шәгавәтләр һәгигәтдир,
Мәсәррәт ани бир шејдир, мәлаләтләр һәгигәтдир,
Мәһәббәтләр мүвәггәтдир, әдавәтләр һәгигәтдир,
Әдаләт нердә, лакин зүлмү вәһшәтләр һәгигәтдир,
Һүгугун намы вар дүнјада, гүввәтләр һәгигәтдир,
Һаны һүррийјәт аләмдә, әсарәтләр һәгигәтдир...
Кәдәрләр, гүссәләр, гәмләр, сәфаләтләр һәгигәтдир,
Бәниадәмдә һәр күндә бу сурәтләр һәгигәтдир:
Бахышлар көлкәли, үзләр бүтүн нашад шәклиндә,
Бу мәтәмкаһы ким көрмүш, сүрурабад шәклиндә.

Бу фачиә, нәһајәт, ондан ибарәтдир ки, дүнјанын мәдәнијјәтин, бәшәр зеһни вә әмәји мәһсулунун мүһүм гисми бир овуч гәддар түфејлиләр тәрәфиндән гәсб олунмушдур. Онлар һәјатын бүтүн не'мәтләриндән енинә-узунуна, кенинә-болуна истифадә едир, хошбәхт вә фираван јашајырлар, әксәријјәт, халгын чох

һиссәси, өзү дә бу мадди не'мәтләри истеһсал едән, јарадан һиссәси һәмишәлик олараг бу не'мәтләрдән мәһрум едилмишдир.

Ајдындыр ки, шаирн дүшүндүрән кичик вә өтәри мәсәләләр дејилдир. О өз заманәсиндә халгынын вә бүтүн зәһмәт адамларынын агыр вәзијјәтини көрүр вә буну гејри-ганунн, гејри-тәбии вә агласыгмаз бир дәһшәт кими көстәрирди. Фәлсәфи әсәрләриндә дә шаирин бәшәри һисс илә чырпынан гәлбини көрмәк мүмкүндүр.

Әлбәттә, Һади сијаси һадисәләрин маһијјәтинә, чәмијјәтин дахили гурулушуна, синифләр мүбаризәсинә, ичтимаи инкишаф ганунларына бәләд дејилди. Она көрә дә сајдыгы һадисәләрин, јашадыгы мүлкәдар-буржуа чәмијјәтиндә көрдүјү һагсызлыгларын көкүнү, сәбәбини көстәрә билмирди.

* * *

М. Һади јарадычылыгынын әсас мөвзуларындан бири азадлыгын, һүрријјәтин тәрәннүмүдүр. Бу мөвзу илк фәалијјәт күнләриндән өмрүнүн ахырына гәдәр шаири дүшүндүрмүшдүр. Әвәлләр, «Фирдөвси-илһамат»ы јазан заманлар, Һадидә азадлыг мәсәләси һәрарәтлә, чошгун һисс илә баглы верилирди. Шаирдә сөнмәјән бир мүбаризә, кәнчлик еһтирасы көрүнүрдү. Бу еһтирас ону руһландырыр, ганадландырырды. Шаир тәдричлә романтик аләмдән, каинат аләминдән, хәјалдан чыхараг гуртулуш мәфкурәсинә јанашырды.

Тәсадүфи дејил ки, шаирин бу заманкы ше'рләриндә бир нәфәр дә конкрет шәхсијјәт тәрәннүм олунмур, ичтимаи һәјатдән чох тәбиәт сәһнәләри верилир. Мәсәлән, «Бүлбүл», «Улдузлара», «Ләвһеји-баһар», «Тәсвири-бәдаје». «Төвсијеји-мүрг», «Бир ләвһеји-чәмал», «Ахшам тәнәззәһләри» белә ше'рләрдир. Бу әсәрләрдә азадлыгын фејзи, онун бир сәадәт олдугу сөјләнир. Баһар, гушларын азадлыг символу олан сәма, улдузлар, нәһајәтсиз үфүгләр, каинатын көзәллији вәсф олунур.

Шаир каинатын, јаранышын бинасында азадлыг көрүр. Азадлыгы тәбиәтин ән бөјүк, ән һәгиги мә'насы һесаб едир. Бу кениш вә фәзиләтли аләмә нисбәтән инсанын һәјаты шаирә кәдәр кәтирир. Гәлб, инсанын шүуру, тәбии мејлләри, сәрбәстлик, зәнкинлик севән фикир вә хәјалы мәһдуд чәрчивәләрә сыгмыр. Шаир «Руһүлгудси-тәбиәтимә» адлы ше'риндә өз тәбинә, руһуна хитабла бу мәһдудлугдан шикајәт едир:

Еј тә'би-вәсилим, сәни сыгдырмајыр аләм,
Сан ким, гәфәс олмуш сәнә бу аләми-мүзләм.
Еј руһи-буләндим, сәнә мәһдуддур әкван,
Әндамына нагис бичилиб кисвеји-имкан.

Шаир бә'зән тәбиәтдә јалныз тәбиәтин јох, чәмијјәтин дә мә'насыны ахтарыр. Руһуну аләмләрин сејринә көндәрир, инсанлар арасында көрдүјү, барыша билмәдији һадисәләрин көјләрдә,

«јухарыларда» нә һалда олдугуну мә'налы-мә'налы сорушур: мәкәр оралар да «матәмкаһи-гәмдир?». о саф һавалар да «фасид олмуш?»

Чых, чых, сәјәран ет, дәвәран ет, чәвәлан ет,
Вүс'әтли бир аләм булуб онда тәјәран ет...
Кәз, көр дә насылдыр бу әвалим, бу сәмаләр,
Шајани-тәнәффүсмү о көјләрдә һәваләр?
Аја, о чаһанлардамы матәмкәһи-гәмдир?
Бу әрз кими саһеји-гәм, сәһни-әләмдир?
Ол јердә һүгуги-бәшәрә вармы рәајәт?
Мәзлуму едирләрми о јерләрдә һимајәт?

Әлбәттә, нә руһ, нә дә шаирин учан, ганадланан илһам гушу бу суаллара чаваб кәтирмир. Чүнки бунларын чавабы көјләрдә, «улдузлар аләминдә» дејилдир.

Буна көрәдир ки, шаир чаһан мүһарибәсиндән башлајараг јарадычылыгынын сон дөврләринә гәдәр бу мүчәррәдлијин, үмумилијин, каинатчылыгын фајдалы нәтичәләр кәтирмәдијини һисс етмиш, мүәјјән дәрәчә бундан чәкинмишдир. Шаир диггәтини ән чох чәмијјәт һадисәләринә, бунларын сәбәбләринә, маһијјәтинә, парлаг вә көлкәли тәрәфләринин ајдынлашдырылмасына вермәк истәмиш, һәмишә дад вә фәрјад етдији чәһаләт вә наданлыгын нәдән төрәндијини көстәрмәјә сә'ј етмишдир.

«Игбал» гәзетинин 1914-чү ил нөмрәләриндә шаирин ше'рләри илә јанашы, ичтимаи инкишаф мәсәләләринә, хүсусилә тәчәддүд, игилаб вә һүрријјәтә даир бир сыра мәгаләләри нәшр олунмушдур. Бу мәгаләләр Һадинин ичтимаи көрүшләринин инкишаф вә дәјишмәсини көстәрмәк үчүн мараглыдыр. Һади бурада даһа көјләрә, «чәбәрут аләминә», јахуд «гушларын төвсијәсинә» мүрачиәт етмир. чох сајыг елми-сијаси мүлаһизәләр сөјләјир. Шаир зиддијјәтини ача билмәдији мүасир буржуа мәдәнијјәтинин нәдән, нечә јарандыгыны вә нә кими чәтин мәрһәләләр кечмәли олдугуну көстәрмәјә чалышыр.

Һади инди нәинки мүчәррәд јазмыр, һәтта мүчәррәд јазан вә данышан, мүгәддәс кәлмәләрин архасында кизләнән зијалылары данлајыр, тәчәддүд, ингилаб вә һүррийјәт кими көзәл кәлмәләрин јерли-јерсиз, «чох ишләнә-ишләнә» нечә һөрмәтдән дүшдүјүнә, гуру вә мәзмунсуз ибарәјә чеврилдијинә гәзәбләнир. Бу кәлмәләри әзбәрләјән вә бунлардан ширин-ширин данышан бир чох «мүсәлманлар» бу мәсәләни анламырдылар. Демәли, јенилик, һүрријјәт сөз дејил, һәрәкәтдир, нитг дејил, ишдир. Бәс бир сыра мүсәлман зијалылары буну нијә анламырлар? Бунун сәбәбләри вар. Һади бурада ичтимаи хәстәликләрдән, халгын керидә, авамлыгда галмасына баис олан дүшмәнләрдән, хаинләрдән, јаланчы «рәһбәр»ләрдән, пул дүшкүнләриндән данышыр. Бу мүлаһизәләр чох ајдын. мүәјјән, мүстәгил, һәм дә һәгигидир.

Шаирин дүшүнчәләриндәки бу инкишаф ше'риндә, бәдии

јарадычылығында да өзүнү көстәрир. О, мәдәнијјәт күнәшинә мүрачиәт едәрәк сорушур:

Нијчин бу Шәргимизә јағмајыр көзәл нурун?

Белә суаллардан шаир өтә билмир. Бир ахшам гәмләрини дағытмаг үчүн сејрә чыхыр. Бир кора раст кәлир. Бу «чанлы сәфаләт» шаири дүшүндүрүр. Шаир даhа да кәдәрләнир. Бу hадисә мүнасибәтилә јаздығы «Аси ше'рләр»индә каинатын сирләринә hејранлыг јох, үсјан ифадә едир.

М. Һадинин ше'рләриндә hисс-hәјәчандан чох мүhакимә үстүндүр. Бурада фәлсәфи дүшүнчәләр, дәрин елми суаллар hесабына hиссин зәифләдијини вә үмумијјәтлә ше'рин бир гәдәр сојуг тәhлил јолуна дүшдүјүнү көрмәк олар.

Ичтимаи hадисәләр, ади инсанлар, hәјатын кирдабында чырпынан бәдбәхт, талесиз адамлар шаири јарадычылығы боју мәшғул едир. Шаир бунлара ачымагла галмыр, hәм дә «каината» үсјан едир. Ајдын көрүнүр ки, шаир чанлы, hәгиги инсанларын hәјат вә талејиндән јазыр. Ајры-ајры hадисәләрдән, ајры-ајры шәхсијјәтләрин вәзијјәтиндән үмуми, ичтимаи-фикри нәтичә чыхарыр. Гадынларын hәјатындан јаздығы ше'рләрдә дә мүсәлман гадынларынын мәhкум һалы, hүгугсузлуғу, јаныглы, тәәссүфлү бир дил илә сөјләнир. Бурада азадлыг арзу вә тәрәннүмләри мүтләг чанлы hәјат, hәгиги ичтимаи мүнасибәт әсасында верилир. Азадлығын ким үчүн тәләб олундуғундан, кимә гаршы мүбаризәләрдә әлдә едилә биләчәјиндән бәhс олунур.

М. Һадидә азадлыг, мәдәнијјәт, јенилик маарифдән кәнар, әлаhиддә мәсәлә кими гојулмур. Азадлыг дүшмәнләрини шаир елм, мәдәнијјәт дүшмәнләри илә ејниләшдирир. Она елә кәлир ки, мәдәнијјәт дүнјасы азадлыг дүнјасы демәкдир. Бу ејниләшдирмә дә шаирин Гәрб мәдәнијјәтинә, Авропа мәишәтинә тәнгидсиз јанашмасындан, о аләми шиширтмәсиндән ирәли кәлир. Һади һәмин Авропада, гәзет вә китабларда «мәдәни аләм» дејә тә'риф олунан өлкәләрдә давам едән истисмарын, hагсызлығын төрәтдији чинајәтләри көрә билмир. Һадинин hәр јердә, hәр әсәриндә нифрәтлә даныдығы, дөзә билмәдији, вәhши гырғын адландырдығы чаhан мүhарибәсинин дә ичтимаи сәбәбләри онун үчүн hәлә дә бир «нијчин» олараг галырды.

М. Һадинин ше'р дили, о заманкы романтизмин тәбиәтинә ујғун олан, даhа доғрусу, бу тәбиәтдән доған тәнтәнәли, бәзәкли, ритмик, хитабкар бир дилдир. Буна көрә дә онун дили реалистләрин, мүасири олан бир сыра јазычыларын башладығы садәләшмә чәрәјанына зиддир. Бу дил классисизм үслубуна ујғун, әрәб-фарс тәркиб вә ифадәләринин чох ишләдилдији, чәтин, јүксәк, ағыр бир дилдир. Һади ше'ринин кениш јајылмасына, шаирин мүтәрәгги фикир вә саф дујғуларынын кәнчләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә мане олан сәбәбләрдән бири дә һәмин бу гәлиз дилдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат hаггында, Бакы, 1970.
Һади М. Сечилмиш әсәрләри, биринчи чилд, Бакы, 1978.
Һади М. Сечилмиш әсәрләри, икинчи чилд, Бакы, 1981.
Мирәhмәдов Ә. Мәhәммәд Һади, Бакы, 1962.
Мирәhмәдов Ә. Јазычылар, талеләр, әсәрләр, Бакы, 1978.
Мирәhмәдов. Азәрбајчан әдәбијјатына даир тәдгигләр. (XIX—XX әсрләр). Бакы, 1981.
Чәфәр М. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1974.
Һачыјев. Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.

ҺУСЕЈН ҸАВИД

(1882—1944)

Ијирминҹи әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын ән мәшһур сималарындан бири, истe'дадлы шаир вә драматург Һүсејн Ҹавид Расизадә 1882-ҹи илдә Нахчыванда руһани аиләсиндә доғулмушдур. Әввәлҹә моллаханада охумуш, бөјүк гардашынын јанында әрәб-фарс дилләрини өјрәнмиш, сонра исә о заман Нахчыванда ачылан «Мәктәби-тәрбијә»јә дахил олмушдур. XX әсрин әввәлләриндә Тәбризә кетмиш, орада Шәрг фәлсәфәси, тарих вә әдәбијјатыны өјрәнмәјә сә'ј етмишдир. Романтик руһлу кәнҹ Ҹавид ингилаб илләриндә (1905—1909) Түркијәјә сәфәр етмиш, оранын али мәктәбләри, зијалылары вә әдәби мүһити илә чох марагланмышдыр. Истамбул университетиндә азад мүдавим сифәти илә мүһазирәләрә давам етмиш, әдәбијјат саһәсиндә билијини артырмыш, о заманкы Түркијәнин ҹошғун әдәби мүһити илә, Рза Тофиг, Тофиг Фикрәт кими мәшһур сималарла таныш олмушдур. 1910-ҹу илин әввәлләриндә Нахчывана гајыдан кәнҹ шаир Гафгаз шәһәрләриндә (Тифлис, Бакы, Кәнҹә) мүәллимликлә мәшғул олмуш, ејни заманда, мәтбуатда ше'рләри илә чыхыш етмишдир. 1919-ҹу илдә Бакыја кәләрәк, 1937-ҹи илә гәдәр бурада јашајыб долғун јарадыҹылыг дөврү кечирмишдир.

1910—1918-ҹи илләрдә шаир бир сыра ше'р вә драм әсәрләрини — «Кечмиш күнләр», «Баһар шәбнәмләри», «Ана», «Марал», «Шејх Сән'ан», «Шејда», «Учурум», «Иблис» вә с. јаратмышдыр. Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулдуғу илләрдә Һ. Ҹавид охуҹу вә тамашачыларын јахшы таныдығы вә севдији шаир иди. 1920-ҹи илләрдән сонра Азәрбајҹан сәһнәсинин ән чох архаландығы драматурглардан биринҹиси Ҹ. Ҹаббарлы идисә, икинҹиси Һ. Ҹавид иди.

Совет дөврү, хүсусән 1929—1935-ҹи илләр шаирин ән мәһсулдар јарадыҹылыг дөврү иди. Бир тәрәфдән чох севдији, диггәтлә ишләдији «Азәр» поемасыны, икинҹи тәрәфдән бир-биринин ардынҹа тарихи мөвзуда мәшһур драм вә фаҹиәләрини — «Пејғәмбәр» (1922), «Топал Тејмур» (1925), «Књаз» (1929), «Сәјавуш» (1933), «Хәјјам (1935), «Иблисин интигамы» (1936) әсәрләрини јаратмыш, бә'зиләринин нәшринә, сәһнәјә гојулмасына мүвәффәг олмуш, сәһнә талеји илә јахындан марагланмышдыр.

Һүсејн Ҹавид XX әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын бөјүк мүтәфәккирләриндән, һәм дә мүрәккәб, зиддијјәтли инкишаф, јарадыҹылыг талеји олан сималарындан биридир. Даим һәгигәт, әдаләт, сәадәт ахтармаг јолларында чырпынан романтик гәһрәманларынын бир чоху кими, шаир өзү дә һәмишә ахтарышларла долу мүрәккәб, далғын, изтираблы бир һәјат кечирмишдир. Һ. Ҹавид 1944-ҹү илдә вәфат етмишдир.

* * *

Һ. Ҹавид әсримизин онунҹу илләриндән башлајараг гырхынҹы илләринә гәдәр јазыб-јаратмышдыр. Мә'лум олдуғу кими, бу илләр халгымызын тарихиндә ән мүрәккәб дөвр иди. 1905-ҹи ил һадисәләри, 1917-ҹи илдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, Бакыда милләтчи мүсават һөкумәтинин мејдана кәлмәси, нәһајәт, Азәрбајҹанда сосиалист ингилабынын гәләбә чалмасы вә совет гурулушу шаирин јарадыҹылығында бу вә ја башга дәрәҹәдә, спесифик бир тәрздә әкс олунмушдур.

Һ. Ҹавид дә илк әдәби јарадыҹылығына ашиганә, лирик-романтик әсәрләрлә башламыш, һәм фарсча, һәм дә азәрбајҹанча ше'рләр јазмышдыр:

Мәнә анлатма ки, ешг, аләми-севда нә имиш?
Билирәм мән сәни, кет! Һәр сөзүн әфсанә имиш.
Кет күлүм, кет көзәлим! Башга бир ашиг ара, бул
Дујдум артыг сәнин ешгиндәки мә'на нә имиш!
Бивәфасын, мәләк олсан белә ујмам даһа, кет!
Ким ки ујмуш сана, көнлүм кими дивано имиш...

Һ. Ҹавид лирик-романтик шаир иди. О, дүнјаја, инсанлара көзәллик ме'јары илә бахырды. Башга сөзлә, кәнҹ шаир аләми, варлығы көзәллијин, инҹәлик вә зәрифлијин пәнҹәрәсиндән сејр едирди. «Мәним танрым көзәлликдир, севкидир» фикри онун һәјата олан ашиганә мүнасибәтинин ајдын бәдии ифадәси иди.

Шаирин лирик әсәрләри өз идеја-бәдии хүсусијјәтләри, тәсвир васитәләри илә классик Шәрг, о ҹүмләдән Азәрбајҹан гәзәл әдәбијјатына бағлы олса да, онун лирикасында һүзн-кәдәр, көз јашы, бәдбинлик мотивләри габарыг көрүнүрдү. «Кет», «Мә'јус бир гәлбин фәрјады», «Аһ... јалныз сән», «Бир хатирә», «Чобан түркүсү» вә башга ше'рләри бу әһвали-руһијјәнин бәдии тәҹәссүмүндән ибарәтдир. Бу ҹәһәтдән «Чобан түркүсү» ше'риндән бир парчаја нәзәр салаг:

Ачмасын чичәкләр, күлмәсин күлләр,
Өтүшмәсин ширин дилли бүлбүлләр,
Дәрдим чохдур елләр, елләр, ај елләр!
Јар-јар дејиб кечә-күндүз ағларым...

Өз јурдумда бир гәрибдән сечилмәм,
Әсир кими, бир дост, бир јахын билмәм,
Чаһан чәннәт олса, бир ләһзә күлмәм,
Јар-јар дејиб кечә-күндүз ағларым.

Бу дөврдә Һүсејн Чавид јарадычылығы үчүн ән характер чәһәт шаирин мүасир буржуа-мүлкәдар гурулушуна вә чәмијјәт һәјатына тәнгиди мүнасибәтидир. Чавид ајыг вә һәссас бир шаир кими империалист мүһарибәсинин мә'насызлығыны вә дәһшәтләрини јахшы һисс едир, бу мүһарибәнин тәкчә онун вәтәнинә дејил, бүтүн бәшәријјәтә вурдуғу зәрбәләри көрүр вә дүшүнүрдү. О ашкар көрүрдү ки, халглар, хүсусилә зәһмәткеш күтләләр империалистләрин, мүһарибә гызышдыранларын чиркин газанч еһтирасына гурбан олурлар. Чавидин истәр кичик һәчмли, истәрсә дә бөјүк сүжетли әсәрләриндә ганлы мүһарибәләрә дәрин нифрәт варды. О бә'зән бу фәлакәтләрин сәбәбини, әсас чинајәткарыны дәрк етмәкдә чәтинлик чәксә дә, сөзүнү мүчәррәд һөкмләрлә десә дә, мәгсәди ајдын вә бәлли иди. Шаир һәјат вә сәадәт тәрәфдары, гырғын вә фәлакәтләрин гәддар дүшмәни иди. О, биринчи чаһан мүһарибәсини, гырғын вә тәхрибаты «Һәрб вә фәлакәт» ше'риндә усталыгла гамчылајырды:

Нәдир шу гәһрү фәлакәт? Нәдир бу гәһтү чила?
Нәдир шу кину әдавәт? Нәдир бу дәрду бәла?
Тәмәддүнүн соңу вәһшәтмидир, нәдир әчәба?

Һәрбин фәлакәтләри, заманын дәрин ичтимаи зиддијјәтләри, бу һагда тәсәввүрләр романтик шаирин дүшүнчәләрини даһа узаглара, даһа мәчһул вә мүчәррәд бир аләмә апарыб чыхарырды. «Гүрубә гаршы» ше'риндә о, мүһарибәјә лә'нәт, нифрәт јағдырыр, күчлүләр, залымлар, мүрүввәтсизләр дүнјасыны дамғалајыр. Лакин ган төкүлмәсинин, инсанларын бир-биринә олан кин вә әдавәтинин, ганлы мүһарибәләрин сәбәбини «гануни-һикмәт»дә, «сирри-хилгәт»дә ахтарыр. Бунунла белә, «Гүрубә гаршы» ше'риндә дә Һ. Чавид биринчи дүнја мүһарибәсинин төрәтдији рәзаләтләри бөјүк үрәк ағрысы илә гәләмә алыр:

Бүтүн әтрафы сармыш бир мәлал; ағлар, чаһан ағлар,
Көнүл мәһзун, һава мәһзун, күнәш мәһзун, сәма мәһзун...

Чаһан бир гәтлкаһ олмуш, аман јох зүлмү вәһшәтдән,
Бу инсан мәзбәһиндән кимсә чыхмаз, кимсә гуртулмаз.

Көнүлләр ган, чичәкләр ган, бүтүн чөлләр, чәмәнләр ган,
Дәнизләр ган, булудлар ган, һава ган, иштә һәр јер ган...

Шаир, ејни заманда, дағыдычы мүһарибәләри гаршысыалынмаз бир шеј һесаб едир. Мадам ки, һәрб мејданына кирмәк, һәјат

вә кәләчәк наминә ган төкмәк зәруридир, онда инсанлары мәрд олмаға, дөјүшләрдә галиб кәлмәјә чағырыр. Шаирин һәјата, мүһарибәјә мүнасибәти охучуда бир гәдәр думанлы тәсәввүр јарадыр.

Әлбәт ки, Чавидин әдәбијјатда өз орижинал јолу вә үслубу вар иди. Әкәр Азәрбајчан реалистләри (Сабир, Әли Нәзми) әсас диггәти вәтәнә, онун милли зәминәсинә, халг һәјатына, зәһмәткешләрин күзәранына верирдиләрсә, ичтимаи фәлакәтләри бу чәһәтдән көрүб көстәрирдиләрсә, романтикләрин, хүсусән Һ. Чавидин үслубунда бир үмумилик, мүчәррәдлик, каинатчылыг өзүнү көстәрирди. Реалистләр һадисәләрин һәрәкәт вә тәканверичи тәрәфини синифләр мүбаризәсиндә, зәһмәтлә зоракылығын тоггушмасында илк плана чәкирдиләрсә, романтикләр вә Һ. Чавид ичтимаи зиддијјәтләри үмуми, думанлы вә бир аз да мүчәррәд шәкилдә тәсәввүр едирдиләр. Әкәр реалистләр өз охучуларыны конкрет һәјати һадисәләрә диггәт јетирмәјә, бу күнкү мүбаризәләрдә фәал иштирак етмәјә вә нichat јолуну анчаг чарпышмада, мүбаризәдә ахтармаға чағырырдыларса, романтикләр вә Чавид тарихи һадисәләрә, мүчәррәд еһкамлара мүрачиәт етмәји, кәдәр вә күскүнлүк әһвали-руһијјәсини тәблиғ етмәји үстүн тутурдулар. Нәтичәдә бу шаирләрин јазыларында чанлы инсан, реал һәјат, ајдын идеал әвәзинә тәнтәнәли шүарлар, дидактик хитаблар өн плана кечирди.

Дүнја, инсан, инсанын әмәлләри, арзулары, идракы һаггында шүбһәчилик фәлсәфәси дә Һ. Чавидин јарадычылығында мүәјјән из бурахмышдыр. «Иштә бир диванәдән бир хатирә» ше'риндә Чавидин шүбһә фәлсәфәси ајдын тәзаһүр едир:

«Мән нәјим?» Кәндим дә билмәм, ваз кечин,
«Сән нәсин?» Бош бир суал инсан ичин...
Мәнчә хилгәт шимди бир әфсанәдир,
Ким ки һәлл етмәк диләр, диванәдир.
Бир ојунчагдыр чаһан башдан-баша,
Гафил инсанлар да бәнзәр сәрхоша,
Сәндәләр һәр кәс әмәлсиз, гајәсиз,
Һәпси кәндиндән хәбәрсиз, сајғысыз,
Сөјләширләр, анлашылмаз сөзләри,
Һәп бахарлар, көрмәз амма көзләри...

Романтикләр бахышларында нә гәдәр зиддијјәтли, мүтәрәддид, мүчәррәд, сејрчи олсалар да, мүасир сијаси мүбаризәләрдән кәнарда гала билмирдиләр. Һуманизм, кәләчәкчилик, хәјалпәрәстлик, вәзијјәтдән наразылыг, шикајәт вә үсјанкар бир руһ, вәтән мәһәббәти, Шәрг илә Гәрб аләминин мүгајисәси, кечмиши идеализә, гадын мәсәләси, дини модернизә мејли, ингилаба, азадлыг мүбаризәсинә мүнасибәт онларын јарадычылығында романтик шәкилдә әкс олунурду.

Романтизм ајры-ајры дөврләрдә, мүхтәлиф өлкәләрдә, еләчә дә Азәрбајчанда бир-бириндән фәргли шәкилдә мејдана чыхы-

806—23

ғы кими, романтик әдиб вә шаирләрин дә һамысы бир-биринә бәнзәмирди. Онлар бири дикәриндән ајдын сечилән јарадычылыг хүсусијјәтләринә малик идиләр. Һәтта М. Һади вә Һ. Чавид кими тәхминән ејни вахтда јазыб-јарадан, ејни ичтимаи тәрбијә көрән, ваһид бир мәсләкин саһиби, бир халгын доғма өвлады олан ики бөјүк романтик шаирин дә јарадычылығы арасында бәрабәрлик ишарәси гојмаг чәтиндир. Һадидә кәләчәјә инам, Чавиддә кечмишә мејл күчлүдүр. Һади јарадычылығында ше'р, Чавиддә драм апарычы хәтт тәшкил едир. Һадидә-милләт, Чавиддә дин мәфһуму өн плана чәкилир; биринчидә әрәб тә'сири, икинчидә түрк тә'сири даһа чох нәзәрә чарпыр. Һади, әсасән, күчлү лирик, Чавид исә гүдрәтли романтик сәнәткар кими мәшһурдур.

Һ. Чавид илк дөврләрдә бир сыра әсәрләриндә вәтәнинин, халгынын гуртулуш јолуну ајдын тәсәввүр едә билмирди. Чавидин бүтүн фикир сәһвләринин чоху да бурадан кәлирди. О, Шәргин, мүсәлман дүнјасынын, һәмчинин Азәрбајчанын кәләчәји уғрунда чарпышан әсл гәһрәманлары көстәрмәкдә чәтинлик чәкир, тарихи шәхсијјәтләрә бир гәдәр мәфтунлуг көстәрирди. Бу исә шаирин садәчә сәһви јох, инамы, е'тигады, беләликлә дә јарадычылыг фачиәси иди.

Азәрбајчан ичтимаи-сијаси һәјатынын доғру тәсвири XX әср шаирләри арасында Чавид јарадычылығында һамыдан зәифдир. Одур ки, онун Азәрбајчан мүһити вә ичтимаи һәјатындан бәһс едән әсас әсәрләри («Шејда», «Азәр» поемасы) тамам кәнар өлкәләрдән, һадисәләрдән вә тарихи, дини шәхсијјәтләрдән бәһс едән «Иблис», «Шејх Сән'ан», «Пејғәмбәр», «Топал Тејмур» вә «Сәјавуш»а нисбәтән кичик вә бир гәдәр дә зәиф көрүнүр.

* * *

Һ. Чавид Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә бир шаир-драматург, фачиәнәвис кими мәшһурдур. Драм әсәрләринин әксәријјәтини ше'рлә јазмыш, өз шаирлик исте'дадыны, гәләм гүдрәтини дә ән чох бу саһәдә көстәрмишдир. О, ше'ри сәһнәјә кәтирән, сәһнәдә јүксәк аһәнкли ше'р дилини дәб салан, бу чәһәтдән классик дүнја драматуркијасынын јахшы ән'әнәләрини бизим әдәбијјатда әсасландыран, беләликлә дә өз хәләфләринә күчлү әдәби тә'сир көстәрән гүдрәтли сәнәткардыр.

Һеча вәзниндә јаздығы бирпәрдәли «Ана» (1910) пјеси Һ. Чавидин илк мәнзум драмыдыр.

Бурада тәсвир олунан һадисә Дағыстан һәјаты илә бағлыдыр. Пјесин гәһрәманы Сәлма адлы гонагпәрвәр, мәрд вә мәғрур бир гадындыр. Онун оғлу Ганполад Исмәт адлы чәркәс гызына нишанлыдыр. Исмәт көзәл, иффәтли, намуслу, сәдагәтли мә'шугәдир. Исмәти Орхан адлы бир дәлиганлы да севир, нишанлысындан ајырыб өзүнә һәмдәм етмәк истәјир. Лакин Исмәт фикриндә, әгидәсиндә, мәһәббәтиндә чох дәјанәтлидир, дөнмәздир. Дүнја малына, чаһ-чәлала ујан дејил. Орхана нисбәтән мадди

чәһәтдән јохсул олан Ганполады дүнјалар гәдәр севир, онун рәгибинә ајдын вә гәти чаваб верир:

Артыг јетәр, аллаһ ичин, чәкил кет,
Һөрмәтин, иззәтин, варын, шөһрәтин,
Нәслин, нәчабәтин, күчүн, гүдрәтин,
Һәп сәнин олсун, кет, чәкил кет, Орхан!
Мән ајрылмам о јохсул Ганполаддан.
Бүтүн дүнја алт-үст олуб дағылса,
Ондан башга севдијим јохдур әсла!

Драматургун мәгсәди мәһәббәти өн плана чәкмәк дејил, ону васитә едәрәк, әсас мөвзунун вүс'әтини артырмаг, пјесдәки мүнагишә вә конфликти бәдии чәһәтдән даһа да күчләндирмәкдир. Мүәллиф, һәр шејдән әввәл, мүрәккәб, долғун, јадда галан бәдии характер, типик мүсбәт ана сурәти јаратмышдыр. Орханын тәһрики вә тә'киди илә Ганполады өлдүрән Мурад, өзү дә билмәдән, анаја пәнаһ апарыр, онун евинә сығыныр.

Ана оғлунун гатилини бөјүк үрәк ачыглығы, гонагпәрвәрликлә гаршылајыб һимајә едир, истәкли өвладынын ганлысы олдуғуну билдикдә гәлби интигам һисси илә чошуб-дашыр, тәрәддүдләр, сарсынтылар, изтираблар кечирир. Бир тәрәфдән халг адәтән'әнәсинә дәрин вә мөһкәм е'тигад — гонаға һөрмәт, бир јандан да өвлад интигамы һисси бу мәрд гадынын мә'нәви әзаб вә фачиәсинә сәбәб олур. Сөзүнә садиг, фикриндә, әгидәсиндә ганм олан ана, оғлуну өлдүрәнә мәрһәмәт едир, интигам һиссиндән дашыныб, онун күнаһындан кечир. Ана — Сәлма бу дахили мә'нәви бөһрандан милли адәт-ән'әнәјә әсасланан бөјүк инсани бир һисслә чыхыр. Беләликлә дә аличәнаб бир гадын образы, мүкәммәл бәдии характер кими охучунун нәзәриндә јүксәлир. О «анчаг вичдансызлары бәсләр дүнја» дејиб «намәрд гонағы» евиндән узаглашдырмагла тәсәлли тапыр. Ананын гәлбиндә мәрһәмәт һисси ган төкмәк еһтирасына галиб кәлир.

«Ана» пјесиндән сонра Һ. Чавид «Марал» (1912) мәнсур фачиәсини гәләмә алмышдыр. Драматург аилә вә мәишәтдә кәнчләрин, мә'сум, фәлакәтзәдә гызларын һәјатында баш верән фачиәни вә онун сәбәбләрини сәнәткарлыгла әкс етдирир. Бу илләрдә һәмин мөвзу Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов кими бөјүк реалистләрин дә јарадычылығы үчүн сәчијјәви иди. «Өлүләр», «Мәшәди Ибад», «Аршын мал алан» мүәллифләри о заманкы Азәрбајчан гызларынын ачы, уғурсуз талејини күлүш, комедија васитәсилә сәһнәдә тәчәссүм етдирмиш, кечмишин көһнә, мәнфур, зоракы адәтләринә учадан, гәзәблә күлмүшләрсә, романтик шаир Һ. Чавид дә «Марал» әсәриндә ејни һәјат вә мәишәт проблемини һәлл етмәк үчүн фачиә жанрындан истифадә етмиш, Марал, Чәмил, Һумај кими јениликчи, сентиментал, хәјалпәрвәр, хош кәләчәк арзусу илә јаныб-јахылан кәнчләрин фәлакәтләринә көз јашы төкмүшдүр.

Әсәрин әсас персонажларындан мүһафизәкар Турхан бәј гаты бир аилә деспоту, көһнәлик мүчәссәмәсидир. О, оғлу Чәмилдән

дә јашча чох кичик олан јетим бир гызы — Маралы зорла, алтун күчүнә өзүнә арвад етмишдир. Марал исә, өз нөвбәсиндә, Турхан бәјә нифрәт едир, онун евини даш гәфәс, бајгуш јувасы адландырыр. О. әринин гоһуму кәнч Арслан бәји севир. Әсәрдәки фачиәнин бәдии конфликти инсан мәһәббәти, арзусу илә алтун үзәриндә гәрар тутан буржуа чәмијјәтинин амансыз ганунлары арасындакы учурум вә зиддијјәтдән доғур.

Пул вә сәрвәти һәјатын әсасы, чәмијјәтин тәканверичи гүввәси һесаб едән Турхан бәј мәһәббәт вә сәдагәти дә пулдан асылы бир шеј зәнн едир. О өз оғлу Чәмили дә көһнә фикирләрин, адәт вә ән'әнәләрин әсири етмәк, үрәјинин дедијинә зидд олараг зәнкин, дөвләтли аиләјә мәнсуб бир гызла евләндирмәк нијјәтиндәдир. Аилә вә мәишәт, мәһәббәт вә сәдагәт, јохсуллуг мәсәләләринә олан гәрибә, надан мүнасибәт Турхан бәјин характерини јахшы ачыр. Бу онун мүтәрәгги зијалы Надир бәјлә сөһбәтиндә габарыг шәкилдә ифадә олунур:

«Н а д и р б ә ј. Мәнчә көзәллик зөвгә аид бир шејдир. Сәрвәт исә дүшүндүјүнүз кими, инсаны пәк мәс'уд едәмәз. Бир дә, бир гызы сәрвәти үчүн дејил, дилхаһ вә тәрбијәли олдуғу үчүн алырлар.

Т у р х а н б ә ј. Һеч бир һисс, һеч бир гүввәт, һеч бир јер јох ки, орада алтун, күмүш рол ојнамасын. Әмин олунуз ки, дүнјанын бүтүн ләззәти, бүтүн сәадәти анчаг пара илә әлдә едилә билир.

Н а д и р б ә ј. Әвәт һәр шеј пара илә әлдә едилир; илла фәзиләт вә инсанијјәт...

Т у р х а н б ә ј. Хајыр, хајыр... Фәзиләт дә парададыр, инсанијјәт дә.

Н а д и р б ә ј. Јанылыјорсыныз, әфәндим, сизә инсан гылығында өјлә чулсуз-нохтасыз узунгулаглар көстәрә биләрәм ки, јалныз алтундан јапылмыш бир паланлары әскикдир».

Бу мүкалимәдә көһнәликлә јенилијин тәмсил едән зидд тәрәфләрин һәјат фәлсәфәси мејдана чыхыр. Турхан бәјин белә мә'нәви пучлуғу Маралда өзүнә гаршы дәрин нифрәт дујғулары ојадыр. Марал әринин дөвләти, сәрвәти ичиндә мәһкум, голубағлы гул, көнлү сыныг, мәһзун, бәдбәхт бир гадындыр. О, јохсуллуғу, һәтта өлүмү белә чансыхычы һәјатдан үстүн билир. Нечә олуролсун Турхан бәјдән, онун дәбдәбәли, зәнкин сарајындан јаха гуртарыб севкилиси Арслан бәјә говушмаг истәјир. Марал өмрүнүн ахырынадәк бу мүгәддәс арзу илә јашајыр вә мәһз бу арзунун гурбаны олур. Әсәрин сонунда Маралын нијјәтини баша дүшән Турхан бәј ону вәһшичәсинә өлдүрүр. Турхан бәј гадын азадлығынын гәддар дүшмәнидир, гадыны бүтүн фитнәләрин, хәјанәтләрин сәбәби кими гијмәтләндирир, мәдәнилијин, өртүнмәдән кәзмәји намуссузлуг кими гәләмә верир. Бу мәсәләдә дә јазычы, Надир бәји онун көһнәпәрәст фикирләринә гаршы гојур. Надир бәј XIX әсрин сонларындан бизим әдәбијјатда јаранмаға башлајан мүтәрәгги, јениликчи зијалы сурәтләриндәндир. О, на-

данлыг вә керилијин, пул һакимијјәтинин дүшмәнидир, гадынлары савадлы көрмәк истәјир, чәмијјәтдә, аилә тәрбијәсиндә онларын мөвгејини мүтәрәгги чәбһәдән гијмәтләндирир.

«Марал» фачиәсиндә Чәмил, Һумај вә башга кәнчләр дә алтун дүнјасына нифрәт едир, сәадәт ешги, көзәл бир дүнја һәсрәти илә јашајыр, исламијјәтин гадын, һичаб һаггында еһкамларына гәти е'тираз едирләр.

Һ. Чавидин сәчијјәви романтик гәһрәманларындан олан Чәмил сурәти фачиәдә атасы Турхан бәјә гаршы гојулмушдур. Атасы анчаг шәхси мәнфәәтини күдүр, өзү үчүн јашајырса, Чәмил үмумин дәрдини дүшүнүр, фикир вә һәрәкәтләри илә јенилик тимсалы кими диггәти чәлб едир. О, һәјатда да, мәһәббәтиндә дә романтикдир, хәјалпәрвәрдир. Каһ кечмишә, каһ да кәләчәјә чан атыр. О, Һумаја олан мәһәббәтиндә дә реал дејил, ән чох идеал, сентиментал, илаһи ешгә әсасланыр. Шејх Сән'ан кими о да өз севкилиси илә инсан чәмијјәтиндән узаг, мәчһул бир күшәјә чәкилмәк, тәнһа, гајғысыз һәјата говушмаг истәјир. Чәмил нәинки чәмијјәтдә, һәтта тәбиәтдә дә динчлик, гајғысыз күзәран, мәһәббәт тәрәфдарыдыр. Вурушмалары, гушлара күллә атмағы да вәһшилик адландырыр, инсанын мә'нәви-әхлаги камиллији идејасыны өз һәјат мәгсәдинә чевирир. О да чәмијјәтин фөвгүндә дурмаг, азад јашамаг үчүн инсанлардан узаг олмағы јүксәк тутур. Бүтүн бунлар исә Чәмилин реал, һәјати идеал вә мәгсәддән узаг олдуғуну демәјә әсас верир, ону Чавидин башга романтик гәһрәманлары илә бирләшдирир.

* * *

Һәлә чох кәнч икән Һүсејн Чавид Шејх Сән'ан мөвзусу илә марагланмыш, онун «түрбәси өнүндә» «Шејх Сән'ан» лирик ше'рини јазмышды:

Зијарәткаһыны күлбусәләр тәзјин едәр һәр ан,
Сән әһли-ешг ичин бир Кә'бә јапдырдын мәһәббәтдән,
«Нәдир мә'насы ешгин?» Сөјләјәнләр нердә? Бир кәлсин,
Көрүб гүдсијјәти-Сән'аны, лал олсун хәчаләтдән...

Көрүндүјү кими, шаирин Сән'ан мөвзусуна мәфтунлуғу јарадычылығынын лап илк дөврләриндән башланыр. «Шејх Сән'ан» фачиәсини шаир 1914-чү илдә Тифлисдә икән јазмышдыр. Әсәр әфсанәви шәхсијјәт олан Сән'анын мәһәббәт мачәрасына вә бу мачәранын бир гәдәр мүасир ичтимаи зәминдә тәсвиринә һәср олунмушдур. Сән'ан, мә'лум олдуғу кими, әтрафындакыларын мүгәддәс сандығы бир шејхдир, бу јолда һәјатыны верән, адамлары динә чағыран бир мүршиддир. Биз ону һәмишә мүридләр, мө'минләр, мүсәлманлар әһатәсиндә, бөјүк бир сима кими, бир тәригәт башчысы кими көрүрүк. Анчаг көзәл күрчү гызы Хумара вурулдан сонра шејхин һәјатында, көрүшләриндә вә һәрәкәтләриндә тамам јени мүнасибәтләр, һәтта дини е'тигад вә еһкама

«Шејх Сән'ан» әсәринин тамашасындан бир сәһнә

зидд мүлаһизәләр јараныр. Вахтилә дини еһкама сәчдә едән вә һәр шеји атыб Кә'бәјә зијарәтә кедән Сән'ан сонрадан ајры јолун јолчусу олур. Әввәл мүгәддәслик мәфтуну олан Сән'ан инди Хумарын јолунда һәр шејдән кечмәјә, әввәлки мәсләкиндән белә дөнмәјә разыдыр.

Онун ешгилә мән ки дәрбәдәрим,
Һәр нә әмр етсәниз гәбул едәрим —

дејир.

Сән'ан һәтта өз мүридләрини, она хидмәт едән, ону севән мүсәлманлары белә рәдд едир:

Кединиз, архадашларым кединиз,
Башга бир шејхә итгида единиз.
Иштә мән наили-вүсал олдум,
Арадым нури-һәгги, та булдум.
Сејр едиб ҹәннәты һәп јорулун,
Арајын сиз дә нури-һәгги булун.
Унудун һәп заваллы Сән'аны,
Унудун сиз о сәрсәм инсаны.

Бүтүн бу хитаблардан сонра шејхә сәчдә едәрәк, ону тә'гиб едәнләр үмидсизликлә бу фикрә кәлирләр:

Шејхимиз атды һөкми-Гур'аны.
Шејхимиз сатды дини, иманы.
Өнчә ислама бир мүрәввич икән,
Хач асыб чыхды дини мәзһәбдән.

«Шејх Сән'ан» фачиәси Һ. Чавидин илк сәһнә әсәрләриндән олса да, онун јарадычылығы үчүн чох сәчијјәвидир. Бурада һәм шаирин күчлү, һәм дә зәиф чәһәтләри габарыг шәкилдә көрүнмәкдәдир. Әсәрин ән күчлү тәрәфи динә, мүсәлман еһкамына, ешг вә мәһәббәт әсарәтинә гаршы чыхмагдыр. Бурада Чавидин инсан, шәхсијјәт, мәһәббәт азадлығы идејасы, сонрадан әмәлә кәлмә бүтүн дини еһкама гаршы мүбаризә мејли чох габарыг сурәтдә мејдана чыхмышдыр. Азад севки дин еһкамына гәләбә чалмышдыр. Сән'ана сәчдә едән бүтүн мүридләр өз бөјүк шејхләринин дедикләринә инанмаг истәмир, ону мәгсәдиндән дашынмага чағырыр, анчаг нәтичәдә күчсүз олдугларыны дәрк едирләр. Ашкар көрүрләр ки, Сән'ан Хумарын јолунда, јә'ни һәгиги мәһәббәт јолунда һәр шејдән кечмишдир. Шејх һәгиги ашиг кими севкилисинә үз тутараг дејир:

Мәзһәр олдугча һәр хитабинә мән,
Кечирәм санки кәнди кәндимдән.
Сөјлә, күлдүр бу руһи-наланы,
Күл, севиндир бу гәлби-кирјаны.
Мана сәндән кәләрсә гәһрү итаб,
Јенә көнлүм едәр гәбулә шитаб.
Сәнин угрунда мәһв олуб кетмәк,
Ән бөјүк бир сәадәт олса кәрәк.

Сән'ан нәинки кечмиш инам вә е'тигадларындан әл чәкир, һәм дә Хумара мәфтунлугуну, мәһәббәт ашиглијини үмумә е'лан едир вә мүаризләринә (бәдхаһларына) сүбута чалышыр. Һәтта кешиш ону јаланчылыгда, көһнә еһкама сәдагәтдә иттиһам едәрәк тә'гиб едәндә, онун Гур'ан охумағыны, ислама һөрмәт етмәјини дејәндә, ондан хач асмаг тәләб еләјәндә Шејх Сән'ан шаиранә чаваб верир:

Ариф ол, ариф, атма вичданы,
Ара гәлбиндә дини, иманы.
Заһирин пәк көзәл, фәгәт нә чыхар,
Ојнашыр батининдә шејтанлар.

Шејх Сән'ан бир ашиг, вурғун, чанлы бир шәхсијјәт олса да, романтикдир. Санки о бүтүн мачәралардан, һадисәләрдән она көрә кечир ки, синәсини, гәлбини долдуран һәјәчанлары вә арзулары ифадә еләсин. Һәтта о бә'зән мәгсәдинә, јә'ни севкилисинә наил оландан сонра да раһатлыг билмир.

Сән'ан әдәбијјатымызда јаранмыш ән мәшһур вә чанлы романтик гәһрәманлардандыр. Доғрудур, о, мүсәлман еһкамы илә силаһланмыш, көһнә тәрбијә көрмүш, ислами көрүшләрә тутулмуш бир руһанидир. Анчаг бу вәзифә вә мәртәбәләрдән чох-чох јүксәлмиш вә узаглашмышдыр. О һеч бир еһкамын әсири олмаг истәмир. Зеһнинә, һиссинә зидд олан һеч бир дин вә е'тигады, һеч бир шүар вә тәләби гәбул етмир. Азад севкини јүксәк тутдуғу кими, ичтимаи аләмдә дә шәхсијјәтин азадлығыны, һиссин вә тәфәккүрүн азадлығыны үстүн тутур. Сән'ан, она пәрәстиш,

сәчдә едән, кор-коранә инанан мүрид вә мүршидләри «заваллы» адландырыр, кор вә шүурсуз мәхлуг кими гијмәтләндирир.

Драматургун һәјат һаггында мүлаһизәләринин вә ичтимаи тәфәккүрүнү гијмәтләндирмәк үчүн бу әсәрдәки дәрвиш сурәти дә сәчијјәвидир. Үмумијјәтлә, бизим әдәбијјатда, һәтта Низами Кәнчәви кими бөјүк шаирин јарадычылығында да әһвалаты, һадисәләри бир нөв мүшајиәт едән, һәјат вә инкишаф һаггында јени, орижинал фикир, мүлаһизә јүрүдән мүстәсна шәхсијјәтләрин сурәти јарадылмышдыр. Бу адамлар бә'зән әһвалатын инкишафындан вә дахили мүнагишәдән доғмур, мүсбәт вә мәнфи тәрәфләрин мүнагишәсинә кәнардан гошулур, бир нөв шәрһ верирләр. Бунлар һәмишә каһин, раһиб, философ, дәрвиш, бә'зән дә мүдрик гоча сифәтиндә тәзаһүр едирләр. Һ. Чавидин әсәриндәки дәрвиш сурәти дә беләдир. О да Шејх Сән'ан кими тәфәккүр саһибидир. Дәрвиш һәтта чох јердә Шејх Сән'анла көрүшүр, ону диндирир вә санки онун мүлаһизәләринә тәкан верир.

Әсәрдә Шејх Сән'ан нә гәдәр фәалдырса, Хумар о гәдәр зәифдир вә өз мүһитинин өвладыдыр. Ону Сән'анын гојнуна атан, һәр шејдән әввәл, Сән'анын сәмимилији, мәһәббәтиндә сәдагәти, бүтүн учурумлары ајаглајыб өтмәси, дини еһкамы рәдд етмәсидир. Чавидин башга гадын гәһрәманлары кими Хумар да зәрифлик, инчәлик, көзәллик тимсалыдыр.

Тәхминән ијирми ил әввәл реалист әдибимиз Н. Нәриманов мүсәлман вә христиан дининә мәнсуб чаванлар арасындакы мәһәббәти тәсвир етмишди. Баһадырла Сонанын севкиси' тәбии, реал, инандырычы вә мүасир шәкилдә көстәрилдији һалда, «Шејх Сән'ан» пјесиндә, әксинә, дин ајры чаванлар арасындакы мәһәббәт бир нөв думанлы, мүчәррәд, романтик планда тәсвир олунмушдур. «Шејх Сән'ан»да, һәр шејдән әввәл, дин илә мәһәббәт, рија илә һәгигәт, сәдагәт гаршы-гаршыја гојулмушдур. Бу әсәр динин ајрылығы, инсан азадлығына гаршы манеәләри, дини еһкамлары рәдд етдији, халглар достлуғуну тәсвир вә тәрәннүм етдији үчүн гијмәтлидир вә бу күн дә сәһнәмиздә мүвәффәгијјәтлә ојнанмагдадыр.

Һ. Чавид гадын әсарәтинә зидд иди. «Шејх Сән'ан»да олдуғу кими, бир сыра башга әсәрләриндә дә азад мәһәббәти вә инсани севкини тәблиғ едирди. Ону да көстәрирди ки, гадын әсарәтини ганунилэшдирән, мүдафиә едән һәмишә дин еһкамы, шәриәт вә мүсәлманлыг олмушдур. Ашағыдакы парча Чавидин гадына вә онун азадлығы мәсәләсинә мүнасибәтини сон дәрәчә ајдын бир шәкилдә ифадә етмәкдәдир:

Бүтүн һәјаты чичәкләндирән фәгәт о... нечин,
Нечин әзилсин о билмәм, нечин сүрүкләнсин?
Гадын күнәш, чочуг ај... нуру ај күнәшдән алыр,
Гадынсыз өлкә чапыг мәһв олур, заваллы галыр...
Гадын күләрсә, шу иссиз мүһитимиз күләчәк,
Сүрүкләнән бәшәријјәт гадынла јүксәләчәк.

Тәсадүфи дејил ки, Чавидин сәһнәдән дедији бу ше'р узун мүддәт дилләрә дүшмүшдү вә гадын азадлығы дүшмәнләринә гаршы мүбаризәдә мүвәффәгијјәтлә истифадә олунурду. Чавид чадранын әлејһинә иди, лакин гадынын ичтимаи азадлыгыны дүшүнмәкдән узаг иди. Ону анчаг инчәлик, көзәллик, зәрифлик тимсалы кими азад көрмәк истәјирди. Бу саһәдә дә о, Н. Нәримановдан, Мирзә Чәлилдән сечилирди.

* * *

«Шејх Сән'ан» фачиәсиндән сонра Һ. Чавид романтизмдән реализмә доғру ирәлиләмиш вә 1916—17-чи илләрдә Бакы мәтбәә ишчиләринин һәјатындан, ағыр зәһмәт вә иш шәраитиндән бәһс едән «Шејда» әсәрини, 1917-чи илдә исә Түркијә һәјаты илә әлагәдар «Учурум» фачиәсини јазмышды. Үмумијјәтлә, биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә гәләмә алдығы бир сыра ше'рләр Чавиди ганлы империалист таланчылығына гаршы чыхыш едән мүгтәдир бир гәләм саһиби кими танытмышды. Бу ше'рләрин мөвзусу вә идејасы Чавид әдәби ирсиндә, бир нөв мәсләк, әгидә чарпышмасына дөнмүш вә нәһајәт, 1918-чи илдә мәшһур «Иблис» фачиәсинин јаранмасы илә нәтичәләнмишди. «Иблис» мүәллифин үмуми јарадычылығы үчүн сәчијјәви олан јүксәк ше'ријјәтли, камил вүс'әтли мәнзум пјесләрдәндир. Мөвчуд чәмијјәтин мә'нәви пучлуг вә чүрүклүјү, дахили зиддијјәтләри бу әсәрдә хејир вә шәр гүввәләрин гаршылашдырылмасы фонунда тәзаһүр едир. Илк сәһнәдә, Иблисин вә мәләјин сөзләриндә һәјатын бир-биринә зидд гүтбләри, фикир, дүшүнчә ихтилафлары вә бунун уғурсуз, мәш'ум нәтичәләри диггәти чәлб едир. Наһаг ганларын, шиддәтли гырғынларын, гәтл-гарәтин сәбәбини инсанлар мөвһуми иблисдә, онун бәд әмәлләриндә көрдүјү һалда, Иблис дә һәјатда тәсадүф едилән бүтүн шәр ишләри инсан тәбиәтинин, инсан мә'нәвијјаты вә хисләтинин мәһсулу һесаб едир. Бу зиддијјәт тәдричән дәринләшәрәк хејирхаһ, һуманист инсанлары тәмсил едән Ариф адлы хәјалпәрвәр, романтик тәбиәтли бир кәнчлә аләми бир-биринә вуран, шәр вә зүлмәт мүчәссәмәси, чинајәт вә хәјанәтләрин төрәдичиси Иблис арасында һәллединилмәз конфликтә чеврилир. Иблис исә әсәрдә мәнфур буржуа чәмијјәтинин рәмзи кими чыхыш етдијиндән Арифин арзу вә әмәлләри илә бүтөв бир чәмијјәт арасында дәрин учурумлар, кечилмәз сәдләр јараныр. Пјесдәки фачиәвилик мәһз бу зәмин үзәриндә инкишаф едиб сона чатыр. Ариф истамбуллудур, лакин биз ону мүхтәлиф јерләрдә, шәраитләрдә көрүрүк. О бүтүн елини-күнүнү, һәтта чандан артыг севдији гардашы Васифи дә итирмиш, кимсәсиз галмышдыр. Ариф дәһшәтли мүһарибәләрин, силаһларын, бүтүн бунлара рәвач верән алтун дүнјасынын әлејһинәдир. Һәјатдакы бәла вә мүсибәтләрин, чинајәт вә тәхрибатларын мәнбәјини Иблисдә, онун шәр ишләриндә ахтарыр. Пәришан әһвалијјәли, нараһат үрәкли бу кәнч инсан чәмијјәтиндән, онун әзабларындан, ишкәнчәләриндән узаглашмаг, мүһарибәсиз, ган-

сыз-гадасыз, идиллик бир аләмә говушмаг арзусу илә јашајыр. Бу ҹәһәтдән онун «улу танрыја» хитабән дедији сөзләр марағлыдыр:

Јерләрдә сүрүндүм јетишир, көјләрә галдыр,
Диндир гучагында.
Галдыр мәни, бир сејр едәјим хошму, көзәлми
Ҹәннәтдә мәләкләр?
Галдыр мәни, та көрмәјим инсандакы зүлмү,
Бах, јер үзү инләр.
Јарәб, бу ҹинајәт, бу хәјанәт, бу сәфаләт
Булмазмы нәһајәт?
Инсанлары хәлг етмәдә вар бәлкә дә һикмәт,
Иблисә нә һаҹәт?

О, инсанлардан узаглашмагла ҹәмијјәтин фөвгүндә сакитлик, динчлик, әмин-аманлыг, нә исә азад бир дүнја тапаҹағына әминдир. Драматург өз мүсбәт гәһрәманыны бүтүн әсәр боју һәјатын учурумларындан, чәтин вәзијјәтдән кечирир, пул вә зоракылыг үзәриндә гәрар тутан буржуа-мүлкәдар гурулушунун сәрт, амансыз ганунлары илә үз-үзә кәтирир. Иблис вә Ихтијар шејх Арифи мүдам инандырмаг истәјир ки, һәјатда алтунсуз, силаһсыз, ган төкмәдән јашамаг мүмкүн дејил. Инсанлар анҹаг вәһши мәдәниләрдир, онлар ган төкмәјә, ев јыхмаға һәрисдирләр. Ариф исә Шејх Сән'ан кими мөһкәм әгидә, мәсләк адамыдыр. О, дәһшәтли мүһарибәләри бәшәријјәтин мүсибәти кими лә'нәтләјир, она нифрәт едир. Јашамаг анҹаг чарпышма илә мүмкүндүр, сән зор ишләтмәсән күчлүләрин тапдағында әзилиб мәһв олаҹагсан — дејәнләрә Ариф беләә ҹаваб верир:

Бир фәзиләтсә өлдүрүб өлмәк,
Ҹанавар биздән әшрәф олса кәрәк.

Лакин алтуна, силаһа, ган төкмәк кими вәһши ҹанавар еһтирасына мәһәл гојмајыб, она дүшмән мүнасибәт бәсләјән Ариф Иблисин һијләләриндән, хәјанәтләриндән јаха гуртара билмир, күнаһ иш көрмәк истәмәдији һалда ҹинајәтә сүрүкләнир. Нәтиҹәдә, өзү дә һисс етмәдән, доғма гардашы Васифин гатилинә чеврилир.

Әсәрдә мүәллиф буржуа ҹәмијјәтини, инсан тәбиәтинин гүсур вә мәнфиликләрини ән чох Иблисин, Ихтијар шејхин сөзләри илә ачыб көстәрир. Шәрг әталәт вә сүстлүјү, итаәткарлыг, зүлмә, ситәмә дөзмәк, сәадәт вә ниҹат јолуну көјләрдә, ибадәт оҹагларында ахтармаг кими фанатик, мөвһуми бахышлар да бу јолла әкс олунур. Драматург ниҹат вә шәфа тапмаг үчүн Кәрбәла зијарәтинә кедән хәстәләри нәзәрдә тутараг, Иблисин дили илә дејир:

Дәрдә бах, милләтә бах, нијјәтә бах!
Өлүләрдән өлүләр фејз алаҹаг!

«Иблис» әсәри ган дәрјасында боғулан, һәјатын зиддијјәтләри ичәрисиндә чашыб галан инсанлығын фаҹиәсидир. Буна сәбәб

инсанлар арасында јашајан вә кин, әдавәт тохуму сәпән алтун дүшкүнләри, ган һәриси краллар, иблиссајаг адамлардыр. Елә Иблис ки, истәдији вахт «Шәргдә абид, Гәрбдә раһиб» ҹилдинә дүшә билир, каһ «фитнәләр ичад едән гази», каһ да «аләми бәрбад едән мүршид» олур. Истәдији вахт «ҹәннәт сатан папа», «зүлм вә фәсад ашиги султан»а чеврилә билир.

Дүнјадакы бүтүн рәзаләтләрин, шәр ишләрин сәбәби Иблис дә инсанларын ичәрисиндәдир. Аләми ләрзәјә салан, таланчылыг, ҹинајәткарлыг вә хәбисликлә мәшғул олан, ишғалчы мүһарибәләр төрәдиб күнаһсыз инсанлары динчликдән, асудә һәјат вә сәадәтдән мәһрум едән рәзилләр кимләрдир? Иблис, ону тәһдид едиб ҹәмијјәтдән говмаг истәјән адамлара үз тутараг, бу суала дәрин һәјати, фәлсәфи мәзмунлу сон монологу илә ҹаваб верир:

Иблис!.. О бөјүк ад нә гәдәр ҹалиби-һејрәт!
Һәр өлкәдә, һәр дилдә анылмагда о шөһрәт!
Һәр гүлбәдә, кашанәдә, виранәдә Иблис!
Һәп Кә'бәдә, бүтханәдә, мејханәдә Иблис!
Һәр кәс мәни динләр, фәгәт ејләр јенә нифрәт,
Һәр кәс мана ачыз гул икән, бәсләр әдавәт.
Лакин мәни тәһгир едән еј әбләһү мискин!
Олдугча мүсәлләт сана, бил, нәфси-ләимин,
Пәнҹәмдә дәмадәм әзилиб гыврылаҹагсын,
Даим ајаг алтында сөнүб мәһв олаҹагсын.
Мәнсиз дә әмин ол, сизә рәһбәрлик едән вар:
Ган пүскүрән, атәш савуран кинли краллар.
Шаһлар, улу хаганлар, о чылғын дәрәбәкләр,
Алтун вә гадын дүшкүнү дивәнә бәбәкләр,
Мин һијлә гуран түлкү сијасиләр, о һәр ан
Мәзһәб чыхаран, јол ајыран хадими-әдјан;
Онлар, әвәт онлар сизи чејнәтмәјә кафи.
Кафи, сизи гәһр етмәјә, мәһв етмәјә кафи...
Мән тәрк едәрим сизләри әл'ан, нәмә лазым!
Һечдән кәләрәк һечлијә олмагдајым азим.
Иблис нәдир? — Ҹүмлә хәјанәтләрә баис!..
Ја һәр кәсә хаин олан инсан нәдир? — Иблис!..

Һәјатын көлкәли, гаранлыг вә шәр гүввәләри бу мәшһур монологда ајдын әкс олунмушдур. Көрүндүјү кими, Ҹавидин «Иблис» әсәриндән һеч дә о нәтиҹә чыхмыр ки, ган төкмәк, ев јыхмаг, вәһшилик хисләти, үмумијјәтлә, бүтүн инсанларын тәбиәтинә һакимдир. Әксинә, драматург символик Иблис сурәти васитәсилә саф үрәкли, тәмиз виҹданлы инсанлара зидд ҹәбһәни тәмсил едән хаинләр групуну әсл иблисләр кими дамғалајыр.

Башга пјесләриндә олдуғу кими, «Иблис» фаҹиәсиндә дә Ҹавид ше'ри чох итиләнмиш, ҹилаланмыш, афоризм шәклинә салынмыш ше'рдир. Ҹавид философ шаирдир, тәфәккүрә, дүшүнмәјә мејл онун јарадыҹылығында чох күчлүдүр. Азәрбајҹан әдәбијјатында характерләр драмыны Ҹавид јаратмыш, тамашачыларын диггәтини һәмишә артыг ҹәлб етмишди. О, бөјүк тарихи шәхсијјәтләри сечиб сәһнәјә кәтирмиш ки, бу да романтикләрин тарихи вә тарихи шәхсијјәтләри идеализә етмәк хүсусијјәтиндән

ирәли кәлир. Онун әсәрләриндә ичтимаи мүбаризәләр, инсан талеји габарыг шәкилдә тәзаһүр едир. Доғрудур, севки, мәһәббәт мотивләри әсас мәсәләдир, анчаг һеч бир әсәриндә бу мөвзу ичтимаи мүбаризәләрдән ајры тәсвир олунмур. Шәхсијјәт чәмијјәтлә, фәрдијјәт ичтимаи мејлләрлә мүвази верилир.

Һ. Чавидин романтизми онун дил вә үслубунда да ајдын тәчәссүм едир. Бир гајда олараг, тәнтәнәли үслуб онун әсәрләриндә дә үстүндүр. О заман әдәбијјат аләминдә хүсусән романтик шаирләр арасында дәб дүшән түрк, әрәб, фарс ифадә вә ибарәләринә мејл Чавидин бир сыра әсәрләриндә дә өзүнү көстәрир. Чавид XX әср Азәрбајчан ше'ринин ән көркәмли нүмајәндәләриндән биридир, онун зәнкин јарадычылығындакы мүрәккәблик вә зиддијјәтләр шаирин дүнјакөрүшүндәки, ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтиндәки дәгиг олмајан тәсәввүрләрин ифадәсидир.

Һ. Чавид совет әдәбијјатына өзүнәмәхсус мүрәккәб бир јолла кәлмишди. Ингилаб, вәтәниндә көрдүјү инкишаф, мәктәб, маариф, гадын азадлығы, зәһмәткешләрин һакимијјәти шаирин јарадычылығына тәкан вермиш, аз бир мүддәтдә чох мүһүм әсәрләр јазмасына сәбәб олмушдур. Сосиалист ингилабынын 15 иллијинә е'лан олунмуш мүсабигәдә шаирин «Хәјјам» пјеси мүкафата лајиг көрүлмүшдү. «Шејх Сән'ан», «Сәјавуш» вә «Хәјјам» әсәрләри Азәрбајчан театрынын репертуарында бу күн дә мөһкәм јер тутур. Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәси Һүсејн Чавидин анадан олмасынын јүз иллији һаггында 1981-чи илин ијулунда хүсуси гәрар чыхармышдыр. Гәрарда шаирин классик Азәрбајчан әдәбијјаты вә театр сәнәти тарихиндә, совет әдәбијјатынын зәнкинләшмәсиндә бөјүк хидмәтләри гејд едилмишдир.

Чавид өз дөврүнүн оғлу кими, әдәбијјат тарихимиздә уча мөвгеје маликдир вә даим јашајачагдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Чавид Һ. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бакы, 1968.
Чавид Һ. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1969.
Чавид Һ. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Бакы, 1971.
Әлиоғлу М. Һүсејн Чавидин романтизми, Бакы, 1975.
Әкбәров З. Һүсејн Чавидин «Шејх Сән'ан» фачиәси, Бакы, 1977.
Ибадоғлу Ә. Һүсејн Чавидин «Иблис» фачиәси, Бакы, 1969.
Султанлы Ә. Мәгаләләр, Бакы, 1971.
Јашар Г. Фачиә вә гәһрәман, Бакы, 1965.
Чәфәр М. Һүсејн Чавид, Бакы, 1960.
Чәфәр М. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1974.
Шәриф Ә. Кечмиш күнләрдән, Бакы, 1977.

АББАС СӘҺҺӘТ

(1874—1918)

Аббасгулу Меһдизадә Сәһһәт Шамахыда бир руһани аиләсиндә доғулмушдур. Онун атасы Молла Әлаббас мәктәбдар бир мәһәллә молласы иди. Сәһһәт илк тәһсилини атасындан алмышдыр. О, 16 јашларындан ше'р вә әдәбијјатла марагланмаға башлајыр, Һачы Сејид Әзим кими заманын устад шаирләринә тәглидән гәзәлләр јазырса да, мүвәффәг ола билмир. Әдәби тәһсилини артырмаг үчүн мәшһур шаир Һачы Чаббар Сабитин јанында әруз елмини охујур. Һәмин мүәллимин мәсләһәти илә тәһсилини давам етдирмәк үчүн Иранын Хорасан шәһәринә кедир. Бир илә гәдәр Хорасан мәдрәсәләриндә охујур. Бурада да истәдијини тапа билмәдијиндән Теһрана кедир. «Мәдрәсәји-низамијјәји-насиријјә» адлы мәктәбә дахил олур. Алты ил орада чалышараг тәһсилини битирир, наиблик рүтбәси илә һәкимлик шәһадәтнамәси алыб тәбабәт ишинә башлајыр. Иранын бир нечә шәһәрини кәзиб долашдыгдан сонра бир ханын сарајына һәким тә'јин олунур. Сәһһәт бу ханын сарајында узун мүддәт гала билмир. Һәкимин мүаличә үсулуну бәјәнмәјән хан, бир күн ону да башга нөкәрләри кими фалаггаја салыб дөјдурдүјүндән Сәһһәт артыг Иранда галмајыб Шамахыја гајыдыр.

Харичи тәһсил көрдүјүндән она һәкимлик һүгугу вермирләр. Имтаһан вермәдән Русија империјасы дахилиндә һәкимлик едә билмәдији үчүн бир гәдәр ишсиз галыр, сонра Шамахы Рүшдијјә мәктәбиндә Азәрбајчан дили мүәллимлији вәзифәсинә дахил олур.

1905-чи ил ингилабы әдәбијјатда да бөјүк бир фәалијјәт вә јенилик һәрәкаты ојатды. Мүасир, чанлы ичтимаи мөвзулар гәзәл вә мәрсијә әдәбијјатыны керијә атды. Әдиб вә шаирләрин чоху,

о чүмләдән Аббас Сәһһәт јени әдәбијјат јолунда чалышмаға башлады. О, Теһранда франсызчаны өјрәндијиндән Гәрб әдәбијјаты илә, хүсусән рус, франсыз әдәбијјаты илә јахшы таныш иди. Одур ки, Гәрб вә мүасирлик руһуну Азәрбајчан әдәбијјатына да кәтирмәк истәјирди. «Һәјат» гәзетиндә чап олунмуш «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» адлы мәгаләсиндә шаир ше'рә јени мүнасибәт тәләб едир, сәнәтдә һәгиги варлығы, тәбиәтин көзәлликләрини тәсвир етмәји, һәм дә инсани һиссләрин үстүнлүјү илә тәсвир етмәји лазым билир. Сәһһәт өзүнүн бу нәзәри тәләбини көзәл мәнзәрәләр верән ше'рләри илә тәсбит етмәк, көстәрмәк истәмишдир. Шаир јолдашларындан Ағәли бәј Насеһ Сәһһәтин мәктәб ушаглары үчүн вә јени тәрбијә уғрунда јаздығы ше'рләри тәнгид едәрәк дејирди: «Шаир дүнјада азад вә лаүбалы олмалыдыр. Охујанлар хошһал олмаг үчүн рүхи-јары, хәттү халы вәсф етмәлидир. Сизләр исә шуәра рәсмини тәғјир едиб һәмдәми-чәми-әтфал олмусунуз».

Сәһһәт бу тәнгидә белә чаваб вермишди:

Бу заман сиз бујуран көһнә үсул,
Ејбдир, ејб; дејилдир мәгбул.
Чүнки инди дәјишиб вәз'н-чаһан,
Башгадыр, башга тәгазаји-заман...
Фикримиз тәрбијеји-милләтдир,
Гәсдимиз милләтә бир хидмәтдир...

Сәһһәт 1905-чи ил ингилабындан сонра нәшрә башлајан Азәрбајчан гәзет вә мәчмуәләринин чохунда иштирак етмишдир. Хүсусилә «Дәбистан», «Мәктәб» кими тәрбијә мәчмуәләринә чох јазырды. Әсәрләри 1912-чи илдә «Мәғриб күнәшләри» (тәрчүмәләр), «Сыныг саз» адлы китабларда нәшр олунмушдур.

Бундан башга, Сәһһәтин нәсрдә дә мүәјјән мәһарәти вар иди. Мөвзусуну ермәни әдәбијјатындан көтүрдүјү «Нефт фантаны» (1912), русчадан игтибас етдији «Јохсуллуг ејиб дејил» мәзһәкәләри, мүһарибә фәләкзәдәләринин һәјатындан алынмыш «Гаракүнлү Һәлимә» (1917) һекајәси мәшһурдур. Сәһһәтин «Волга сәјаһәти» адлы романы вар имиш. Шаирин јахын достларындан бири олан Чәмо Чәбрајылбәјли өз хатирәләриндә бу романын әлјазмасыны охудуғуну јазыр.

«Волга сәјаһәти» 15—18 дәфтәрдә, һәчмчә бөјүк епик бир әсәр имиш. Ч. Чәбрајылбәјлинин дедијинә көрә, бу роман һәм мәзмун, һәм бәдии тә'сир чәһәтдән шаиригән гүввәтли әсәрләриндән имиш. «Әли вә Ајшә» романында исә Сәһһәт көһнә аилә вә мәишәт адәтләрини, чәһаләти, Шамахыда вә үмумән мүсәлман Шәргиндә чох тәсадүф едилән зорла гыз әрә вермәк, гачырмаг, муамиләчилик вә с. чиркин адәтләри тәнгид едир. Тәәссүф ки, бу әсәрләр һеч јердә нәшр олунмамыш, мүһарибә илләриндә итиб-батмышдыр. Сәһһәт һәјатынын сон илләрини Күрдәмирдә вә Кәнчәдә (Кировабадда) кечирмиш, 1918-чи илдә Кәнчәдә јаталаг хәстәлијиндән вәфат етмишдир.

А. Сәһһәтин әсәрләри совет дөврүндә дәфәләрлә чап олунмушдур.

* * *

А. Сәһһәтин «Сыныг саз» китабына јаздығы мүгәддимәдән ајдын олур ки, әввәлән о, шаирлијә, сәнәткарлыға чох бөјүк әһәмијјәт верир. Низамини изләјәрәк, Сәһһәт дә ше'ри «пејғәмбәрлик илә» јанашы тутур, ону јүксәк, гејри-ади, фитри исте'дад вә верки сајыр. Она көрә бир аз да тәвазөкарлыг едәрәк, өзүнә бу ады лајиг билмир.

Икинчи тәрәфдән ајдын олур ки, Аббас Сәһһәт сәнәткарлыгда «тәбиәт вә сәнајенин һүсн вә лətaфәтини» гејиб гијмәтләндирмәји биринчи шәртләрдән сајыр. Бурада Сәһһәтин зөвг инчәлијинә, ше'рдә зәрифлијә, кәламын көзәллијинә вә һүснүнә нә гәдәр бөјүк мә'на вердији бәллидир.

Сәһһәт она көрә китабына «Сыныг саз» ады вермишдир ки, бурада топланан ше'рләрин чоху зәманәдән, мүһитдән, истибдад гурулушундан шикајәтдир, шаирин дедији кими, «үрәкдән чыхан ихтијарсыз фәрјаддыр». Бу шикајәтләр Аббас Сәһһәтин илк дөвр јарадычылығы үчүн сәчијјәви олуб, јалныз фәрјад, сызылты вә көз јашларындан ибарәт дејилдир. Сәһһәтдә пәришанлыг вардыр. Лакин бу пәришанлыг һәјатдан үз дөндәрән, бәдбинлијә апаран бир пәришанлыг дејил, төһмәтләр, тәкфирләр үзүндән олан пәришанлыгдыр. Әлбәттә, һәссас шаир мәсләкинин, әсәрләринин тәһсини вә тәгдири әвәзинә өз мүһитиндән, вәтәндашларындан е'тинасызлыг, һәтта төһмәт вә тәкфир көрдүкдә мүтәәссир олмаја билмәзди. Һәмин бу мүтәәссирлик Сәһһәтин илк әсәрләриндә, хүсусилә «Охучуларыма», «Тәрчүмеји-һалым», «Бәјани-һал», «Шикајәт» ше'рләриндә өзүнү көстәрмәкдәдир:

Тәкфир олунур бу әсри-һазир,
Һәр ким ки ола әдибү шаир.

Сәһһәтин илк ше'рләриндә ичтимаи мүһит, зәманә белә тәсвир олунур. Һәмин дөврдә сәнәтин, сәнәткарын пәришанлығынын сәбәби чох доғру көстәрилир. Анчаг бу сәбәбләр вә бу ағыр вәзијјәт шаири горхутмур.

Сәһһәтдә пәришанлыгла јанашы, гүввәтли бир үмид чырпыныр. Онун ше'ринә ганад верән, ону һәвәсләндирән, вүчудунда «илдырымлар доғуран», «чәтин севдалар ешгинә салан» да һәмин бу үмиддир. Сәһһәт кәләчәјә, мәдәнијјәтин, сәнәтин гәләбәсинә инандығы үчүн мәсләкиндә, јолунда мөһкәм вә мәтанәтлидир. Шаир өз мәсләкини белә изаһ едир:

Шишә чәксәз дә дирикјкән этими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими.
Мәсләким тәрчүмеји-һалымдыр,
Лүтфи-һәг гајеји-амалымдыр.

Сәһһәтин бүтүн ше'риндә вә сәнәтиндә бу јол әсас бир гајә кими сечилмишдир. О, өмрүнү бу мәгсәд уғрунда, вәтәнин, милләтин тәрәгги вә сәадәти јолунда гојмушдур.

Сәһһәтин романтикасы, онун бәсләдији хәјал вә арзу да мәһз бу мәтләблә изаһ олуна биләр. Шаирин бүтүн мејл вә чырпынтылары бөјүк вә мүгәддәс мәсләки уғрундадыр. Бу чырпынтылар бә'зән јаралы гушун һәзин, ачиз, көмәксиз чырпынтыларына бәнзәјир:

Истәрәм гошмағы, лакин јүк ағыр, јол да јохуш,
Нечә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?

Башга бир ше'риндә шаир бу имкансызлығыны, ачиз вәзијјәтини белә ифадә едир:

Фикри али, бәдәни хар, зәлил,
Ады Сәһһәткән өзү хәстә, әлил.
Ганлы әлләрлә тыханмыш нәфәси,
Бағырыр, чыхмајыр амма ки сәси.

Бу әһвали-руһијјә Сәһһәтдә өтәридир, давамлы дејилдир. О, дүнјаја, гара гүввәләрә, истибдадын ағыр вә амансыз гајда-ганунларына баханда белә вәзијјәт алыр. Лакин Сәһһәт, думанлы шәкилдә олса да, ничат јолуну көрүр. Дәрһал үзүнү кәләчәјә чевирир: ингилаблара, мүнәввәр адамларын гәлбиндә аловланан азадлыг, гуртулуш мәфкурәсинә мүрачиәт едир. Бу һалда о өзүндә мүгавимәт, мүбаризә һисси дујур. Сәһһәтин бир чох әсәрләриндә бу ики әһвали-руһијјәнин, гүссә илә севинчин, пәришанлыгла үмидин, көһнәлијә нифрәтлә јенилик ешгинин јанашы олараг давам етдијини көрүрүк.

Мүһитә вә көһнә дүнјаја гаршы мүбаризә мәгамында имканларла арзуларын мүтәнасиблијинә вә ја гејри-мүтәнасиблијинә даир тәсвир вә сурәтләр хүсусилә бу әсрин әдәбијјатында чох верилмишдир. Ејни нәслин нүмајәндәләри: Фәхрәддин, Искәндәр, Фәрһад вә нәһајәт, Рзагулу хан бу мүбаризәнин гәһрәманларындан идиләр

Онларын һамысы бөјүк идеал саһибләридир. Анчаг имкан вә гүввә е'тибарилә мәһдуддурлар. Сәһһәтдә дә ејнилә бу ики гүтбүн тәсвирини көрмәк мүмкүндүр. Илк ше'рләринин чохунда шаир имкансызлыгдан, көмәксизликдән, дүшмәнин күчлү олмасындан шикајәтләнир, «өлү шәһәр»ләрин «мүсәлман үрәфала-рын»дан дад чәкир.

Мүбаризәнин башга гүтбү, индиликдә зәиф вә ачиз олан ишыглы гүввәләр исә шаирин чох марагла әсәри олан «Әһмәдин гејрәти» поемасында даһа парлаг тәсвир олунур.

Әһмәд вәтәнинин гејрәтли оғлудур. О, азадлыг һәрәкатыны севинч вә руһ јүксәклији илә гаршылајыр. Аиләсини, ата-анасыны, газанчыны, истираһәтини — һәр шејини тәрк едәрәк силаһ көтүрүр, ингилабчы ордуја гошулуб Сәттар хана көмәјә кедир. Әһмәд анчаг галиб кәлдикдән, ана торпағы дүшмәндән тәмизләдикдән сонра өз евинә гајыдыр, мүгәддәс борчуну өдәнмиш һесаб едир:

Үч ај сонра јаз фәслиндә, күн дүшмүшдү чөлләрә,
Кәнч әскәрин дул анасы дизин гучуб инләрди.
Отурмушду астанада, чаван оғлун бәкләрди,
Кәлиб кедәндән сорурду, көз дикмишди јоллара
Бирдән көрдү оғлу кәлир, шадлығындан ағлады.
Ана-оғул, бачы-гардаш бир-бирини гучаглады.

Мүбаризә белә севинчли вә галибијјәтли бир нәтичә илә гуртарыр. Ајдындыр ки, поемада тәсвир олунан кәркин, мүнагишәли гәһрәманлыг һәјаты шаирин илк әсәрләриндә көрдүјүмүз пәришанлыға охшамыр. Бу романтика мәһз мүтәрәгги, мүбаризә вә гәләбә романтикасыдыр. Әһмәд исә шаирин мүсбәт гәһрәман, идеал вәтәндаш кими тәсвир етдији бир шәхсијјәтдир. Үмумијјәтлә, Сәһһәтин бу әсәри әдәбијјатымызда фәһлә һәјатына һәср олунмуш илк поемадыр. Биринчи дәфә Сәһһәт нефт фәһләсинин ингилабчы, вәтәнпәрвәрлик мүбаризәсини гәләмә алмышдыр.

Әһмәд кимлә вурушур?:

Көрдү анчаг арвад-ушаг галмыш кәнддә, обада,
Кишиләри шаһ гырдырмыш ган ичән шаһсевәнә.
Ханлар, бәјләр талан етмиш рәнҹбәрин јурдуну,
Елләјирләр мүһафизә ханн Иран гурдуну.
Һәр јер виран, сәссиз, санки матәм чөкмүш чөлләрә
Вәтәнини белә көрчәк гејрәтиндән ағлады,
Уғрунда өлмәк үчүн белини мөһкәм бағлады...

Поема идеја истигамәти илә бир чох башга романтикләрин әсәрләриндән үстүндүр. Чүнки бурада «үмумијјәтлә» мүбаризә јохдур. Мүчәррәд «јенилик» дә јохдур, үз-үзә кәлмиш ики мүәјјән дүшмән гүввә вар: шаһ ордусу вә халг. Шаир бу ордуларын вурушмасыны верир вә хәјали рәнкләрдән чох, тәбии, һәгиги рәнкләр ишләдир. Поемада тәсвир олунан чанлы, мүасир һәјат вә һадисәнин өзү шаири мүчәррәд хәјаллардан узаглашдырмышдыр. Бу онун романтикасына даһа мөһкәм ичтимаи зәмин вермишдир. Әсәрин дили, үслубу да мәһз буна көрә садә вә күтләвидир.

А. Сәһһәт романтикасында, Һадидә олдуғу кими, үмуми, мүчәррәд хәјаллар, каинаты гаврамаг мејли јохдур. Әксинә, бурада шаирин өз дәрдли һиссләри илә уғрашмасы, дәруни тәләб вә арзулары илә мәшғул олмасы вардыр. Бу романтика олдугча һисси, шәхси, фәрди романтикадыр. Шаир һансы һадисә һаггында дүшүнүр дүшүнсүн, јазыр јазсын, нәтичә е'тибарилә һадисәни өз тәрҹүмеји-һалына бағлајыр. Мүасир ҹәмијјәтин дүшүнән адамлара ағыр олан ишкәнҹә вә амансызлыгларыны гәләмә алыр. Бурада романтика лирика илә, хәјал һисс илә, арзу вәзијјәтлә, кәләчәк инди илә чарпазлашмыш, вәһдәтли бир һалда верилир. А. Сәһһәтин мүһүм әсәрләриндән олан «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» поемасы истигамәти е'тибарилә «Әһмәдин гејрәти»ндән фәргли, даһа чох һисси, фәрди, символик әсәрдир.

Кечән әсрин ахырларында Авропада вә Русијада символистләр мүасир, һәјати һадисәләри реал зәминәсиндән ајырараг јүк-

806—24

сәлдир, рәмзләр васитәсилә ифадәјә чәһд едирдиләр. Бу рәмзчилик, нәһајәт, көһнә Шәрг әфсанәләриндә илаһи бир аләм кими тәрәннүм олунан Һүрмүз вә Әһримәнин чарпышмасы рәнкини алды. Шаирләр бүтүн мүртәче вә мүһафизәкар гүввәләри Әһримән, шејтан, иблис сифәтиндә; хејирхаһ, тәрәггипәрвәр, ишыглы гүввәләри мәләк, пәри, гәһрәман сифәтиндә тәсвир едирдиләр. Әбдүррәһим бәј Һагвердијев («Пәри чаду»), Абдулла Шаиг («Иблисин һүзурунда»), Мәһәммәд Һади («Гәрб илә Шәрг»), Әли бәј Һүсејнзадә («Сијасәт вә фүрусәт») вә бир сыра башга әдиб, шаирләрдә, өтәри дә олса, бу мејлин бә'зи нүмунәләрини көрмәк чәтин дејилдир.

А. Сәһһәтин бу әсәри дә мүәјјән рәмзләрлә јазылмышдыр. Бурада үч сурәт вардыр: Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли. Бунларын һәр бири бир аләми тәмсил едир.

Шаир дүшдүјү ичтимаи мүһитдән инчимиш, чәфалар чәкмиш, өзүндән, өз сәнәтиндән дојмуш, бәдбин әһвали-руһијјә кечирир. «Көзәл мәнзәрәләрин сејринә далмаг», «чәмәнзарда галмаг» истәмир. Кетмәк, дәрдинә дәрман ахтармаг, «сабаһын фикрини чәкмәк» истәјир. Лакин о нәдәнсә бу мәнзәрәдән ајрыла билмир. Һансы бир гүввә исә ону бураја, бу сәнәт вә көзәллик аләминә бағламышдыр. Бу гүввә ону тәрк етмәк истәмир. Чох чәкмир ки, һәмин илаһи вә мүгәддәс гүввә — Ше'р пәриси мәләк симасында зүһур едиб, шаирә мусиги аләти кәтирир:

Ал бу сантуруму чал, кәлди баһар әјјамы,
Нәғмә әјјамы, меј әјјамы, хумар әјјамы...
Вәчдә кәл, нәғмәсәра олмаға агаз едәлим,
Кәл бәрабәр учалым, көјләрә пәрваз едәлим.

Шаир бу чағырышлары рәдд едир. Онда даһа вәчд вә фәрәһ галмамышдыр. О, һәвәс вә нәшвәдән, севдадан узагдыр:

Үрәјимдә даһа јох гөнчә додаглар дәрди,
Вардыр ев дәрди, гадын дәрди, ушаглар дәрди.

Ше'р пәриси бу чавабдан һиддәтләнир, шаири инкар адландырыр. О, шаирә тәб, илһам, исте'дад, јүксәк, үлви бир зөвг вермишдир. Шаир бу силаһы ишләтмәли, ше'р, сәнәт аләминдә мө'чүзәләр көстәрмәли икән, «күзәран дәрди» илә јашајыр. Шаир тәшәккүр әвәзинә Ше'р пәрисиндән наразылыг едир:

Көрмәсәјдим сәни мән, дүшмәнә кам олмаз идим,
Ујмасајдым сәнә, мәнфури-авам олмаз идим.
Мән дә бир тачир олуб топлар идим симү зәри,
Халгча варлығымын онда оларды дәјәри...
Сәнә дилдадә оландан бәри бәдбәхт олдум...

Шаир талејиндән шикајәтлидир. Чүнки сәнәтиндән бир хејир көрмәмишдир. Һәмишә лә'нәт вә нифрәт ешитмишдир. Она көрә дә ше'рдән үз дөндәрмәк истәјир. Пәри исә һәгигәти она белә тәлгин едир:

Сән кәрәк раһи-һәгигәтдә чаһандан кечәсән,
Ханимандан кечәсән, баш илә чандан кечәсән.
Шаир олдур ки, һәгигәтләрә дилдадә ола,
Шаирин фикри, хәјалы кәрәк азадә ола.

Ше'р пәриси һәгиги мә'нада сәнәт вә ше'ријјәт илаһәсидир. О, бир тәрәфдән Сәһһәтин дүшүнчәсинә көрә сәнәтин, бәдиијјатын јүксәклијини, көзәллијини, хүсусијјәтини, икинчи тәрәфдән сәнәткарын ичтимаи гәдир-гијмәтини, мәфкурә мүгәддәслијини тәмсил едир. Онун сөзләри сәнәт һаггында ән һәгиги сөзләрдир.

Буна бахмајараг, шаир е'тираз едир. Анчаг бу, шаирин наразылығы вә ја инады дејилдир. Бу наразылыг шаирин чәкдији ичтимаи әзаб вә изтирабларын үзүндәндир. О, сәнәт кими јүксәк, бөјүк мәфкурә вә мәсләк мүгабилиндә мүһитдән чәкдији әзаблары сајыр вә бунун дөзүлмәз вәзијјәт олдуғуну көстәрир. Һеч тәсадүфи дејил ки, әсәрин ахырында Ше'р пәрисинин јерини бир Шәһәрли (инсан) тутур. Шәһәрли дә Ше'р пәриси кими шаири мәзәммәт едир, фәалијјәтә чағырыр. Әкәр Ше'р пәриси шаири јүксәкләрә, көјләрә апармаг истәјирсә, Шәһәрли шаири мүбаризәјә чағырыр. О, чәмијјәтдәки зүлм вә һагсызлыглары шаирә көстәрир.

Сәһһәт бурада Шәһәрлинин дили илә вәтәндашлыг вәзифәсини, шаирә олан зәрури ичтимаи сифариши сөјләјир. Мүасир ше'рә олан тәләби дејир, «одлу үрәкдән гопан», «илдырымлар сачан» ше'р, сәнәт истәјир. Бурада сәнәтә јени мүнасибәт, әдәбијјатын ичтимаи һәјатда мөвгеји мәсәләси гојулмушдур.

Шаир Шәһәрлинин көстәрдији мәнзәрәләрдән хәбәрсиз дејилдир. Ејни заманда, о, сәнәткарын вичдани борчуну да билмәмиш дејилдир. Шаирин фәалијјәтсизлијинә, күскүнлүјүнә сәбәб ајры шејдир ки, буну онун өз дилиндән ешитмәк олар. О, сәнәткар сәмимијјәти илә анд ичир. Шәһәрлијә үз тутуб, дүшдүјү чыхылмаз вәзијјәти белә изаһ едир:

Сөзләрин һәгдир, әвәт, зәни едирәм арифсән,
Лакин әһвали-мүһитә јәгин аз вагифсән.
Вәтәнә, милләтә саима дејиләм дилдадә,
Јазмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Һәггә, намуса, ничата, гәләмә анд олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, субһи-дәмә анд олсун,
Чох һәгигәт мәнә тәлгин еләјир вичданым,
Јохдур ондан бирини сөјләмәјә имканым,
Данышаркән һәги, көјдән јетишән бујругла,
Тыханыб сөзләрим ағзымда галыр јумругла.
Доғру сөз сөјләдијим һалдә мәс'ул олурам,
Чарәсиз нәғмә-гәзәл јазмаға мәшғул олурам...

Шаир һәгигәти, үрәјиндәкини демәјә имкан тапмыр. Чүнки һәгигәти дејәнләрин јумруг вә зопа илә гаршыландығыны көрүр. Рәмзләр, ишарәләрлә башлајан вә давам едән әсәрдә, нәһајәт, һәгигәтин, вәзијјәтин ачыг, мүстәгим сөзлә ифадәси вардыр. Бу да мүәјјән дәрәчәдә шаирин вә мүасирләринин тәрчүмеји-һалы

илә әлагәдардыр. Хүсусән әсәрин мејдана кәлдији биринчи дүнја мүһарибәси дөврүнү — иртичанын гүввәтләндији, милли зијалылар үзәриндә чар көзәтчиләринин чохалдығы бир дөврү нәзәрә алсаг, Аббас Сәһһәтин бу әсәрдә нә гәдәр ичтиман-реал бир мәнзәрә чәкдијини көрәрик:

Әсәрдә тәсвир олунан шаир хасијјәт вә тәбиәти е'тибарилә дә мүәллифә чох охшајыр. О, сәнәтдән көзләдијини көрмәјән, хәјалпәрвәр бир адамдыр. Гүввәсинин, сәбринин түкәндијини, дүшмәнин күчүнү һисс етсә дә, шаир јенә дөзүм, мәтанәт вә инама үз чевирир, һәр һалда ишыглы гүввәләрин, мүгәддәс мәфкурәләрин мәғлуб олмајачағына инаныр.

Сәһһәтин бу әсәри јалныз үслуб вә мәфкурәси е'тибарилә јох, гурулушу е'тибарилә дә заманына көрә јени әсәрдир. Бурада мүкалимә шәклиндә үч шәхсијјәтин сурәти чәкилир. Бу шәхсијјәтләрин һәрәси бир зүмрәнин нүмајәндәсидир, һәрәсинин өзүнә көрә мәфкурәси вә мүәјјән симасы вардыр. Булардан Ше'р пәриси көјләрә, јүксәкликләрә, чәмијјәтдән узаг, романтик бир аләмә мејл едән шәхсијјәтдир. Шәһәрли ичтиман зәминәјә әсасланан, күнүн мүбаризәләриндә јашајан һәгиги инсандыр. Шаир исә мүасир чәмијјәтин зүлм вә ишкәнчәләрини бүтүн ағырлығы илә һисс едән характер бир сәнәткардыр. Бу үч шәхсијјәти бир мәгсәд бирләшдирир. Буларын һәр үчү сәнәтин, ше'рин тәрәфдары, ше'р ашигидир. Һәр үчү сәнәт уғрунда фәдакарлығы тәблиғ едир.

Сәһһәт романтикасынын даһа үстүн бир чәһәти кәләчәјә е'тимад вә чәмијјәтдә һөкм сүрән фәлакәтләрин силинәчәјинә дәрин үмид бәсләмәкдир. Бу үмид бә'зән шаири бәдбинликдән, дүшкүнлүкдән сағындыраараг руһландырыр, она гүввәт верир, ону пассивликдән, «гәзавү гәдәр»ә бојун әјмәк мејлләриндән узаглашдырыр:

> «Бәхт», «гисмәт» кими әлфазы унут,
> Сә'ј елә базуји-игбалыны тут.
> Һарәјә истәр исән зорла апар,
> Мәркәзиндән јери лазымса гопар.

Сәһһәт нәзәри чәһәтдән чәмијјәтин инкишаф ганунларыны, тарихи инкишафын һараја истигамәтләндијини доғру-дүзкүн билмәсә дә, тәкамүлә, дәјишмәјә инанырды.

«Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» әсәриндә шаир мүһитин, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин исте'дада, сәнәтә мә'на вә әһәмијјәт вермәдијини, һәјати чәтинликләр алтында габилијјәтли адамларын әзилдијини көстәрмишдир.

Сәһһәтин истәр бурада вә истәрсә башга әсәрләриндә јаратдығы романтика, хәјал фәрди, шәхси зәминәдән јох, ичтиман вәтәндашлыг мәфкурәсиндән гидаланан сағлам, тәрәггипәрвәр бир хәјалдыр. Шаирин романтикасында көрдүјүмүз чырпыныш тәрәгги, инкишаф үчүн, халгымызын сәадәти јолунда чидд-чәһддир. Сәһһәт дә, Һади кими, өз халгыны дүнја мигјасында, мүа-

сир мәдәнијјәт аләминдә көрмәк истәјир. О, «Милли идеаллар» адлы мәгаләсиндә бир сыра фирәнкимәаб вә мәдәнијјәтин заһиринә ујан мүәллиф вә зијалылары данлајыр, милли шәрәфимизи, әдәбијјатымызы, дилимизи, адәтимизи унудан, «әрәби вә фарси јазмағы өзләринә бир фәхр, бир шәрәф сајан» мүәллифләри тәнгид едир. Шаир әдәбијјатда милли шәкил, мәһәлли гида вә рәнкин вачиблијини әсасән доғру көстәрир.

Аббас Сәһһәтин бөјүк әдәби хидмәтләриндән бири дә рус вә Авропа классикләринин әсәрләриндән етдији маһир, сәнәткаранә тәрчүмәләрдир. О бу тәрчүмәләрини «Мәгриб күнәшләри» адландырдығы илк китабда нәшр етмишдир. Сәһһәт бәдии тәрчүмәјә бөјүк вә вачиб мәдәнијјәт иши кими бахыр. О чалышыр ки, охучуну бәшәр мәдәнијјәтинин зәнкинликләри, мүасир Авропа әдиб вә шаирләринин јүксәк һисс вә фикирләри илә таныш етсин: «Елм һеч милләтин малы дејилдир. Һәр кәс јијәләнмәк истәсә онундур. Бу мәтләб мәни вадар етди ки, Гәрб әдәбијјатындан бәгәдри-гүввә өз дилимизә тәрчүмә етмәклә әһалимизи онларын асаринә ашина едәм. Танки о шүмуси-елм вә үрфанын әнвариәшү'әсилә бизим дә зүлмәтдә галан дујғуларымыз ишыгланасын».

Сәһһәт һамыдан габаг бу зәрурәти дујмушду. Франсыз дилини мүкәммәл билмәси, рус дилини сә'ј илә өјрәнмәси сајәсиндә Авропа классикләринин ән јахшы әсәрләрини сечиб тәрчүмә етмәкдә мүвәффәг олурду. Хүсусилә Пушкин вә Лермонтовдан етдији тәрчүмәләрдә («Гафгаз», «Мтсыри», «Һачы Абрек», «Үч хурма ағачы») шаирин јарадычылыг гүдрәти өзүнү көстәрир. Тәрчүмәсиндәки ше'ријјәт һеч дә орижиналдан кери галмыр. Сәһһәт Гафгазын бакир тәбиәтини, хүсусијјәтини, Шәрг руһуну көзәлчә һисс етдији кими, бөјүк рус шаирләринин јарадычылыг мејлини, истигамәтини дә билирди.

Азәрбајчан охучусу Сәһһәтин бу тәрчүмәләрини һәмишә севә-севә охујур. Һәтта бир сыра шаирләр бу тәрчүмәләрдән илһамланараг «Гафгаз», «Дағлар», «Казбек» вә с. мөвзуларда ше'рләр јазмышлар. Сәһһәтин тәрчүмәләри о заман ше'римизә јени гида, јени һисс вә јени һава кәтирирди. Узун мүддәт гәзәл әдәбијјатыны тәглид едән вә бунунла јашајан шаирләр вә онларын охучулары јаваш-јаваш јени ше'рдән, рус вә Гәрб ше'риндән фајдаланмаға башладылар.

Сәһһәтин сәнәтә, ше'рә бахышы да јени иди. О, ше'рдә тәбии, инсани һиссләрин тәрәннүмүнү вачиб билир, инандырычы олмајан, гејри-тәбии мүбалиғәләри, мәчазлары фајдасыз сајырды. Аббас Сәһһәтә көрә, шаир вә әдәбијјат инсана мә'рифәт вә ибрәт дәрси вермәли, инсанын һәјатына, идракына көмәк етмәлидир. 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетиндә «Әдәбијјатымызын ислаһатына даир» чап етдирдији мәгаләсиндә А. Сәһһәт көһнә шаирләрин тәсвир вә ифадә васитәләрини тәнгид едир, «гәддин сәрв ағачына, үзүн аја, кипријин оха, гашын јаја» бәнзәдилмәсинә күлүр, бу тәсвирләрин «тәбии әһвала мүғајир» олдуғуну көстәрир. Сәһһәтин фикринчә: «јазы јаздығымыз вахт һәр шејдән мүгәддәм

һиссиjјата табе олмаг кәрәк, таинки кәламын охучуларын гәлбиндә тә'сири ола вә башгасынын һиссиjјати-гәлбисини ојандыра».

Сәһһәт ше'рдә, үмумән әдәбиjјатда тәбиәт мәнзәрәләринә чох әһәмиjјәт верир, һәр әсәриндә бир «лөвһеји-нәггаш» чәкмәк истәјир.

Шаир нәзәри чәһәтдән дедиjини әмәли олараг јарадычылығында да һәјата кечирирди. Онун бир сыра ајдын вә парлаг мәнзәрә тәсвири верән ше'рләри вардыр. «Баһар ахшамы», «Дәрја кәнары», «Јај кечәси», «Өлү шәһәр» вә с. Сәһһәт тәбиәт мәнзәрәләринә мәфтундур. Шаир һәјатын, каинатын көзәлликләрини гәләмә алыр, фәсилләрин һәр биринин инсан үчүн олан фејз вә мәнфәәтини сөјләјир. Ичтимаи рәнк, инсани һисс вә фикирләр бурада әсасдыр. «Өлү шәһәр»ин сәрлөвһәсиндән дә мә'лумдур ки, бу шәһәри өлдүрән вар. Бу шәһәрдә чанлы һәјаты, һисси, фикри, шүуру мәнкәнәјә салыб сыхан гаты вә габа бир чәһаләт, наданлыг вардыр.

Дирилләр экәрчи сурәтдә,
Өлүдүрләр вәли, һәгигәтдә.

Еләчә дә «Олмалы» рәдифли ше'риндә шаир мүсбәт вә мәнфи гүввәләрин мүбаризәсини тәсвир едир. Ше'рдә тәсвир олунан гыш пислик, мә'јуслуг кәтирән мәнфи бир сурәтдир, баһар исә ишыглы гүввәләрин тимсалыдыр.

Бүтүн тәбиәт бир мүбаризә мејданы, тәбии үнсүрләр исә силаһ сурәтиндә верилир.

А. Сәһһәт ичтимаи һәјатын инкишаф динамикасыны билмирди. Чәмиjјәтин һәрәкәтверичи гүввәләринин елми сурәтдә һеч јердә вә һеч кәсдән өјрәнмәмишди. Анчаг һәссас бир шаир дујғусу илә, дәгиг мүшаһидәси илә чәмиjјәтин инкишафа доғру кетдиjини, бу кедишдә зиддиjјәтләр, дәјишмәләр, ингилаблар баш вердиjини вә бу дәјишмәнин бир «ганун» олдуғуну дујурду. Шаирин бу һагдакы тәсәввүрләрини өјрәнмәк үчүн «Тәрәгги вә тәбиәтин гануну» адлы ше'р чох мараглыдыр. О, әтрафына, јашадығы мүһитә, вахтилә әзәмәтли сарај олан «Гыз галасы»нын харабаларына бахыб дүшүнүр вә белә нәтичәјә кәлир:

Дејирдим ки, дүнја бир шәхсә бәнзәр;
Доғар, төрәр, нүмувв едәр, јүксәләр.
Инсан кими һәр дөврә бир аз јашар,
Сонра јаваш-јаваш ихтијарлашар...
Бир мүәјјән ганун үзрәдир һәјат,
Бир доғуш, бир тәкамүл, бир инһитат.
Белә гојулмуш аләмин бинасы,
Дәјишмәкдир тәрәггинин әсасы,
Дәјишмәк олмаса, тәрәгги олмаз,
Тәбиәтин бу гануну позулмаз.

О заманлар Азәрбајчан мәтбуатында тәбиәт елмләринин инкишафындан, хүсусилә Дарвин нәзәриjјәсиндән чох јазырдылар.

һәтта Мәһәммәд Һади ше'р китабчасынын мүгәддимәсиндә дә бу алимин хидмәтини гејд едирди. Еһтимал ки, Сәһһәт тәкамүл һаггындакы дүшүнчәләриндә бу бөјүк алимдән тә'сирләнмәмиш дејилдир.

Аббас Сәһһәт романтикләр арасында мәктәб, тәрбијә илә ән чох бағлы олан шаирдир. Бир һәким олараг о нәинки тәбиәтә, инсан әһвали-руһиjјәсинә, һәм дә ушагларын руһи инкишаф мәсәләләринә вагиф иди. Сәһһәт дә, Һади вә Сабир кими, кәләчәјин кәнчләринә, ушаглара артыг үмид бәсләјирди. О, кәләчәјин, јүксәк мәдәниjјәтин кәнч гүввәләр, јени ингилабчы нәсил васитәсилә јаранačағына инанырды. Она көрә дә әсәрләриндәки әхлаги-тәрбијәви мәсәләләрлә кифајәтләнмәјәрәк мәһз ушаглар үчүн, мәктәблиләр үчүн бир сыра әсәрләр јазмышдыр («Чәһаләт сәмәрәси», «Јаз күнләри», «Гушлар», «Көч», «Ана вә бала», «Күлләрин бәһси», «Ики ушаг»...). Сәһһәтин бу әсәрләри Азәрбајчан ушаг әдәбиjјатында ән тәбии, ән сәмими әсәрләрдәндир. Бурада шаирин бир психолог олдуғу, охучунун јаш хүсусиjјәтләрини көзәл билдиjи вә нәзәрә алдығы көрүнүр. Сәһһәтин бу әсәрләриндә дил, ифадә, үслуб садәлиjи диггәтәлајигдир:

Сәһәр-сәһәр јаз чағы,
Көчүр оба јајлаға.
Кәлинләрин балағы
Батыр лилә, батдаға.

Јахуд:

Гушлар, гушлар, а гушлар!
Гарангушлар, а гушлар!
Чәһ-чәһ вурун бурада,
Каһ јердә, каһ јувада.

Бурада гәлиз, чәтин, јад олан бир кәлмә дә јохдур. Ифадәнин сәмимилиjи, ушаг руһунун тәбии тәрәннүмү үслубун да садәлиjинә вә сәлислиjинә сәбәб олмушдур. Шаирин ушаг ше'рләри узун замандан бәри дәрсликләримиздә охуна-охуна кәлмишдир. Бу күн дә мәктәблиләр бу ше'рләри сева-сева әзбәрләјирләр. Аббас Сәһһәт һәм дә сәлигәли бир әдиб, насирдир. Доғрудур, онун нәср әсәрләри хырда пјесләрдән вә бир дә бизә кәлиб чатан бир нечә һекајәдән ибарәтдир, анчаг бу әсәрләр јазычынын јарадычылыг хүсусиjјәти һаггында тәсәввүр верир.

Ше'рдә олдуғу кими, нәсрдә дә һәчв, истеһза, күлүш Сәһһәтә јаддыр. О, нәсрдә дә шаиранә үслубуну сахламагдадыр. Јығчам, мүхтәсәр әдәби чүмләләр, чанлы тәсвирләр, мәишәт сәһнәләри, чәһаләтдән, авамлыгдан шикајәт, «кичик», кимсәсиз адамларын, еһтијач вә чәтинликдә јашајан, фәлакәтләрә дүшән адамларын һалы, мә'нәви изтираблары, дәрд вә гүссәләри Сәһһәтин нәср әсәрләри үчүн сәчиjјәвидир. «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәсинин гәһрәманы Һәлимә бәдбәхт бир анадыр. Көһнә һәјат ону мәһкум, мәзлум етмишдир. Буна әлавә олараг бир бәла кими мүһарибә дәһшәтләринин кәтирдиjи сон мәһрумиjјәтләр Һәлимәнин

вәзијјәтини фәлакәтә кәтириб чыхарыр. Мүһарибә Һәлимәнин вәтәнини дағыдыр. Ајаг тутанлар гачырлар. Һәлимәнин исә 70 јашлы әри өлүм јатағындадыр. Бир тәрәфдән дә балалары Зејнәби, Әһмәди хилас етмәк лазымдыр. Ана өлүмдән гуртармаг истәдији балаларыны зирзәмијә ендирир, гаранлыг бир лағымла баш алыб кетмәләрини тапшырыр, өзү хәстә илә галыб өлмәк истәјир. Јазычы бу фәлакәтли лөвһәни дәрин бир инсани кәдәрлә тәсвир етмишдир.

Сәһһәтин әсәрләри совет дөврүндә бир нечә дәфә нәшр едилмиш, ше'рләриндән бә'зи нүмунәләр русчаја тәрчүмә олунмушдур.

Шаирин әсас хидмәтләриндән бири дә бөјүк Сабирин әсәрләрини топламаг вә илк дәфә китаб һалында нәшр етмәк олмушдур. Сабирин тәрчүмеји-һалыны биринчи дәфә јазан, онун сәнәтинә лајигинчә гијмәт верән дә Аббас Сәһһәтдир. Онун:

Сабир, еј ән севимли шаиримиз,
Мүгтәдир, дузлу сөзлү Сабиримиз.

Јахуд:

Сабир, еј алами-хәлгә тәрчүман,
Еј һәр анда касә-касә зәһр удан —

бејтләри илә башлајан итһафлары Сабирин һәјат јолуну һиссһәјәчанла тәсвир едән ше'рләрдир.

Аббас Сәһһәт мәктәб, тәһсил, маариф вә ичтимаи тәрбијә мәсәләләринә даир бир сыра фајдалы мәгаләләр дә јазмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.
Сәһһәт А. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1975.
Сәһһәт А. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1976.
Мүасирләри Сабир һаггында, Бакы, 1962.
Талыбзадә К. Аббас Сәһһәт, Бакы, 1955.
Талыбзадә К. XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Бакы, 1966.
Талыбзадә К. Сәнәткарын шәхсијјәти, Бакы, 1978.
Чәфәр М. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бакы, 1973.
Һачыјев Ч. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1955.

АБДУЛЛА БӘЈ ДИВАНБӘЈОҒЛУ

(1883—1936)

Абдулла бәј Диванбәјоғлу 1883-чү илдә Газах гәзасынын Әзизбәјли (кечмиш Һүсејнбәјли) кәндиндә анадан олмушдур. Кичик јашларындан (1895) јетим галмыш, илк тәһсилини Газах ибтидаи мәктәбиндә алдыгдан сонра дөвләт һесабына Гори дарүлмүәллиминнинә дахил олмуш, 1903-чү илдә ораны битирмишдир. Әввәлләр рус-татар, сонра исә Бакы е'дади мәктәбләриндә мүәллимлик етмишдир. Диванбәјоғлу Азәрбајчан Нәшри-маариф чәмијјәтинин үзвү олуб, 1905-чи илдә бир сыра башга мүәллимләрлә бәрабәр бу чәмијјәтин дүзәлтдији ибтидаи тәһсил курсларында дәрс демишдир.

Маариф саһәсиндәки ишлә јанашы Диванбәјоғлу әдәби фәалијјәтини дә давам етдирмиш, «Чан јанғысы» романыны, «Дан улдузу» вә «Чәнк» адлы һекајәләрини јазмышдыр.

Мүсават һакимијјәти заманы харичи ишләр нәзарәтинин јазы-тәрчүмә һиссәсиндә, Азәрбајчан советләшәндән сонра исә харичи ишләр комиссарлығында, ејни заманда «Халг маарифи» журналында хидмәт етмишдир.

Орта тәһсиллә кифајәтләнмәјән Диванбәјоғлу али тәһсил алмаг үчүн чан атмыш, анчаг Совет һакимијјәти гуруландан сонра бу арзусуна чатмышдыр. 1925-чи илдә Диванбәјоғлу Азәрбајчан Дөвләт Университетинин тарих шө'бәсини битирмишдир.

1920—26-чы илләрдә Бакы Халг Маариф Шө'бәсиндә тә'лиматчы олмуш, педагожи мәктәбләрдә мүдирлик етмишдир.

Узун мүддәт (1923—1929) Азәрбајчан Дөвләт Архивиндә мүдир олмуш вә «Азәрбајчаны өјрәнән чәмијјәт» тәшкил олунан күндән бу чәмијјәтдә елми иш апармышдыр. Онун Азәрбајчан тарихинә аид бир сыра тәдгиги мәгаләләри «Азәрбајчаны өјрәнән

чәмијјәтин хәбәрләри» журналында чап олунмушдур. Диванбәјоғлу 1929-чу илдә Азәрбајҹан Дөвләт Елми-Тәдгигат Институтунда тарих-етнографија шө'бәси рәјасәт һеј'әтинин үзвү сечилмиш, Азәрбајҹан хәритәсинин јаранмасына рәһбәрлик етмишдир.

1930-чу илдән башлајараг, Диванбәјоғлу Елмләр Академијасынын Азәрбајҹан шө'бәсиндә елми ишчи сифәти илә чалышмыш, Азәрбајҹан Нефт Институтунда дәрс демишдир.

А. Диванбәјоғлу 1936-чы илдә Бакыда вәфат етмишдир.

Абдулла бәј Диванбәјоғлу аз јазан, сәлигәли јазан јазычылардандыр. О да, Сәһһәт кими, Гәрб әдәбијјатыны севмиш, мүталиә етмишдир. Русча мүкәммәл, давамлы тәһсил көрдүјүндән әсәрләринин чохуну русча јазмышдыр. Үслубунда рус дилинин, рус ифадә хүсусијјәтләринин тә'сири ајдын көрүнүр. Диванбәјоғлу әдәби јарадычылыға 1904-чү илдән, «Думан» адлы һекајә илә башламышдыр. Әлимиздә анҹаг әсәрин бир һиссәси, натамам бир дәфтәр вардыр. Әсәрдә бир мүлкәдар аиләси — Рүстәм бәј вә оғлу Һәмид бәјин тәсәррүфатчылығы, маликанәни идарә етмәләри тәсвир олунур. Мәишәт, ади һәјат сәһнәләри илә јанашы, Һәмид бәјин өз бибиси гызы Сәјјарә ханыма севкиси верилир. Мүәллиф гәрибә бир үсул көтүрмүшдүр. Ән севинчли вә фәрәһли вәзијјәтләрлә ән кәдәрли вәзијјәтләр ејни заманда, бир-бири илә чарпазлашмыш шәкилдә верилир. Һәтта бу зидд әһвали-руһијјәләр, ејни заманда, бир аиләдә, бир шәхсин башында ҹәмләнир. Гәлб бу һадисәләри елә тәбии вә елә сәмими јашајыр ки, биз бунларын һеч биринә шүбһә етмирик.

Евдә матәмдир. Һәмид бәјин анасы Сәдәт (Сәадәт) ханым өлмүшдүр. Ев кәләнләрлә долудур. Һәмид бәјин бибиси тә'зијәјә кәлиб, кәнҹ гызы Сәјјарә ханымы да өзү илә кәтирмишдир. Һеч кәс Һәмид бәји овуда билмир. Сәјјарә ханым дајысы оғлунун ағламасына дөзмүр. Голундан јапышыб башга отаға апарыр, тахт үстүндә әјләшдирир, дәсмал илә онун көз јашыны силир. Кәнҹ, көзәл Сәјјарәнин һәрарәтли әлләри Һәмид бәјин әлинә тохундугча, инчә, зәриф, меһрибан сәси ешидилдикчә Һәмид бәјин вәзијјәти дәјишир. Гызын әркјана вә ҹәсарәтли нәвазишләри Һәмид бәјин гәмләрини дағыдыр: «Сәјјарә ханымын гоша дағ кими дуран дөшләри дәрја ләпәси тәки чалхаланырды. Онун шам әлләри һәрдәнбир Һәмид бәјин әлләрини бихтијар сыхырды. Ҹан алан көзләри јашлар илә долду; амма узун кирпикләр гојмадылар ахмаға. Һәмид бәјин үрәји сыхылырды, ганы гајнајырды.

— Сәјјарә, дүнја мәним үчүн икибашлы әждаһа олубдур. Гәзадан мәнимки дөнүбдүр, чәрхим тәрсинә доланыр. Гурд тәзә алманы ичиндән ојан кими, гәм вә гүссә мәним өмрүмү јејир. Фәләкдән мәнә бир хош күн доғар-доғмаз билмирәм. Доғса, о күн сәнсән...».

Јаваш-јаваш аловланан мәһәббәт мүсибәтә, матәмә галиб кәлир. Әввәл өзүнү «фәлакәтдә», бәдбәхт сајан, һәр шејин әзиз ана илә кетдијини, битдијини күман едән Һәмид бәј дахилән,

гәлбән гүввәт кәсб едир. Мәһәббәт — Сәјјарә ону һәјата, кәләҹәјә, ишә даһа мөһкәм бағлајыр.

«Илан» (1906) һекајәси кәндистан мәишәтиндән алынмышдыр. Мүсәлман аиләләриндә һөкм сүрән көһнә адәт вә е'тигадлар бә'зән дәһшәтли вә бә'зән күлүнч нәтиҹәләрә сәбәб олур. Куја иланын једди јолдашы олур. Ким бирини өлдүрсә, галан алты илан гатили изләјәҹәк, фүрсәт тапыб ону санҹаҹагдыр. Одур ки, бир илан өлдүрән ја иланын башга јолдашларыны да өлдүрмәли, јахуд өмрү боју горунмалы, еһтијат етмәлидир. Бә'зән бу «еһтијат» о гәдәр гүввәтли олур ки, инсанын хасијјәтинә кечир, ҹәсур, икид бир адам, пуч е'тигад учундан васвасы, горхаг, сәксәкәли бир адам һалына дүшүр. Диванбәјоғлунун бу әсәри мөвзу е'тибарилә Кетенин «Әрдо Мәлик» әсәринә чох охшајыр. Бурада тәсвир олунан ата, хасијјәтҹә «Илан» һекајәсиндә Әһмәдин анасы Һури ханыма охшајыр.

Һекајәдә Казым адлы бир нөкәр тәсвир олунур. Казым савадсыз, елмсиз, јүксәк мүһит вә зөвгдән узаг бир иш адамыдыр. Анҹаг һәјат, иш, мәишәтин өзү Казымы Аслан бәјдән дә, Һури ханымдан да ајыг, һәгигәтчи етмишдир. Һеч кәс ону бу е'тигада инандыра билмир. О, ханымын ушағыны хилас етмәк үчүн иланы өлдүрмүшдүр вә һәр заман, һарада олур олсун, көрдүјү иланы өлдүрүр. Казым чох садә вә она көрә дә доғру дүшүнүр. Илан зәһәрли, зијанкар һејвандыр. Һәр кәсин вәзифәси иланы өлдүрмәкдир. Һури ханым исә илан өләндән сонра һәјәҹан кечирир. Иланын јолдашларынын «интигам» алаҹағыны күман едир. Казым ханымынын е'тигадына күлүр:

— Валлаһ ханым, өмрүмдә јүздән артыг гызыл илан, гара илан өлдүрмүшәм... Бах, јенә сәламәтәм... Өлдүрәндә мәни чалыб өлдүрәҹәкләр...

Һури ханым:

— Сәбәб бу ки Әһмәд сәбәб олмаса, сән дә өлдүрмәздин.

— Илан миравој судја дејил ки, сәбәб ахтара. Бир дә мән иланы сәбәбсиз, раст кәләндә өлдүрүрәм. Һеч чомағы олардан әсиркәмирәм. Иланын ағына да лә'нәт, гарасына да. Һамысы бир кафирдир. Сәбәбини истәсәләр, бу да мәним сәбәбим».

Бу бир нечә кәлмәдә ханымын, хүсусилә Казымын хасијјәти ајдын олур.

Бу һекајә әдибин биринчи әсәринә нисбәтән јығҹам, мүхтәсәр јазылмышдыр вә мүәјјән әхлаги бир мөвзуну јахшы әкс етдирир.

Әдибин әлјазмалары ичәрисиндә «Әрдој дәрәси» адлы бир бөјүк һекајәнин натамам сурәти вардыр. Бу һекајәнин башланғычы әфсанәви үслубдадыр. Һекајәдә бир дәрәјә «Әрдој» ады верилмәсинин тарихчәси сөјләнир. Анҹаг бу садәҹә үсул, гурулуш фәндидир. Әсас мәсәлә көчәриләрин, дағ кәндлиләринин һәјатынын тәсвиридир. Әсәрин нә заман јазылдығы мә'лум дејилдир. Анҹаг бу һекајә үслуб вә мәфкурә е'тибарилә «Ҹан јанғысы»на даһа јахындыр. Демәли, әдибин јарадычылығынын икинчи, романтик дөврүнә аиддир. Диличан јајлағы, бураја кәлән чобан-

лар, илхылар, дағын саф, сағлам тәбиәти, кәндин тәбии көзәлликләри әсәрдә башлыча јер тутур. Һекајәнин гәһрәманы Көчәриоглу Көчәрлидир. О, шәһәрдән, курултудан безмишдир:

«Өмрүмүн бу јајыны көј дағлар белиндә, сојуг булаглар үстүндә, чобанлар арасында, мәләр мал-гојун ичиндә кечирмәк истәјирәм. Көнүл думанлы дағлары, шеһли отлары, көј курултулары, көз гамашдыран шимшәкләри арзу едир. Көнлүм һаваланыб мәни ораја анарыр».

Кәнд, тәбиәт гучағы зәнкин, әлван, тә'рифли сифәтләрлә верилир. Бу һәјат гәһрәманын ән бөјүк арзусудур. О бу һәјаты «мәһлнгалара» белә дәјишмәз. Ганадланмыш көнлү орада, анчаг орада раһатлыг вә тәсәлли тапыр.

Әдибин һекајә јарадычылығында романтик үслуб әсас јер тутурса да, реализмә мүәјјән мејл дә өзүнү көстәрир. Онун «Фәһлә» (1906) һекајәси реалист әсәрдир вә фәһлә синфинин ағыр иш шәраитини, заманәјә, мүһитә гаршы е'тиразыны әкс етдирән марағлы нәср нүмунәсидир. Һекајә ушаглара мәхсус «Дәбистан» (1906) журналында чап олунмушдур.

Диванбәјоғлунун ән мүкәммәл вә гүввәтли әсәри «Чан јанғысы» адлы романыдыр. Бу әсәр гурулушу, тәһкијә үсулу е'тибарилә дини вә ашигане романлардан фәргләнир. Әсәр дәруни вә одлу мәһәббәтин, сәмими бир ешгин сәркүзәштинә һәср олунмушдур.

Әһвалат 30 ил сәһраларда, дағларда сәркәрдан кәзән бир фәләкзәдә дәрвишин, чәмијјәтдән кәнар романтик бир симанын дилиндән сөјләнир. О, тәбиәтин гојнунда көрүб үрәкдән севдији вә орадача итирдији көзәл Ругијјәнин мачәрасыны јаныглы бир дил илә данышыр. Анчаг дәрвиш јалныз ашиг дејилдир. О, өјни заманда, өзүнә көрә бир мүтәфәккир, һәссас вә ағыллы адамдыр. О өзүнүн дә, Ругијјәнин дә фачиәсини ичтимаи гурулушда көрүр: «Ругијјә, елә фикир етмә ки, башга јердә адамлар өлүм, зилләтдән гејри өзкә бир шеј билирләр. Сиз бурада аллаһын голтуғунда, дағларын башында һәр кәс өзүнә шаһ кими доланды ғы һалда; орада (јә'ни шәһәрләрдә — *ред.*) варлы-јохсуллар бир-биринә долашараг әһалинин бир һиссәсини едиб султан, о бири һиссәсини гул, мөһтач... Бундан зүлм төрәјир. Бу сәбәбә адам адамы чанавар олуб јејир...».

«Чан јанғысы» бир чох чәһәтдән дөврү үчүн характер әсәрдир. Бурада Виктор Һүго романтизминин, хүсусилә Ж. Ж. Руссо бахышларынын тә'сири ачыг көрүнмәкдәдир. Бурада ичтимаи мүһит чиркаблы бир аләм кими, тәмиз адамларын гатили кими тәсвир олунур. Шәһәр, техника, мәдәнијјәт, мүасир ичтимаи әлагәләр писләнир. Бунлара гаршы кәнд идиллијасы, саф тәбиәт, ибтидаи әкинчилик, малдарлыг һәјаты, көһнә кәнд идеализә олунур. Кәнд шәһәрә, кечмиш индијә, тәбиәт техникаја, хәјал һәгигәтә, арзу вәзијјәтә гаршы гојулур. Ругијјәнин аиләси вә кәнди парлаг вә јүксәк бир нүмунә кими көрүнүр. Ругијјә, мүәллифин

фикринчә, бу көзәл аләмин тимсалыдыр. «Мәдәни» инсан исә бу пак мәхлугу зәдәләјир, позур, өз пис әхлагы илә мәһв едир. Ругијјәнин атасы шәһәрдә бир күн галандан сонра дејир: «Белә јердә партларам. Мән кедәчәјәм. Гара мешә габағымда, көј даг башымын үстүндә олмаса, гара нахырын, ағ сүрүнүн мәләртисини, көјүн шаггылтысыны, курултусуну ешитмәсәм, мән долана билмәрәм. Нечә галым? Башым үстүндә јарпаг јарпаг илә данышырмы? Ајагларым алтында отлар хышылдајырмы?»

Әсәрдә бу мејл илә јени, «мәдәни» чәмијјәтдә јаранан дујғулар гаршы-гаршыја кәлир. Әһмәдлә Ругијјә, шәһәрли илә көчәри аилә арасында тәсадүфән јаранан мәһәббәт бирлији, үнсијјәт фәнаја уғрајыр. Ругијјәни дәличәсинә севән, онун үчүн чанындан кечән Әһмәд, мәгсәдинә наил оландан сонра көчәри һәјаты илә, дағлар, сулар, оба һәјаты илә тә'мин олунмур. О, шәһәрә гајытмаг истәјир. Әһмәдин мәһәббәти вәтән севкиси илә вурушмаға башлајыр. Әһмәди бикеф көрән Ругијјә сәбәбини сорушур. Әһмәд кизләтмәк истәјир:

«— Дәрдим бөјүкдүр, сән чәкә билмәзсән.

— Сән илә бәрабәр бирә он олса да тагәтим вар.

— Бојлә дәрд үчүн јаранмајыбсан, әзизим.

— Јох, өзкә дәрдин олсајды дејәрдин. Сән мәни даһа севмирсән, — дејиб, әлләри илә үзүнү өртүб ағлады, бармагларынын арасындан мәрмәр арасындан су төкүлән кими јаш ахды. Үрәк вериб Ругијјәни киритдим.

— Ругијјә, — дедим, вәтәним јадыма дүшүбдүр...».

Әһмәддә вәтән һисси кет-кедә гүввәтләнир, Ругијјәнин мәһәббәтини арха плана кечирир. Ругијјә буна һејрәт едиб сорушур ки, вәтәндә кимин вардыр? Әһмәд чавабында дејир ки, вәтәнә мәни чәкән һеч кимим јохдур. Мәни чәкән оранын һавасы, сују, дағлары, дашлары, торпағы, өмрүмүн ибтидасы... нә билим нәдир. Анламырам... Мән кедәчәјәм, Ругијјә».

Бу чаваб гәһрәманын гәлбиндә дәрин көк салмыш бөјүк дујғуну — вәтән мәһәббәтини вә бу мәһәббәтин галиб кәлдијини көстәрән сон вә гәти һөкмдүр. Әсәрдә башдан-баша бир «јанғы», бир әләм, үрәк чырпынтысы һисс олунур. Ругијјә савадсыз кәндли, көчәри олса да, пак, дәрин мәһәббәтли бир гыздыр.

Әһмәдин — шәһәрдән кәлән бир адамын Ругијјәнин аиләсинә кәтирдији бу тале бүтүн көчәриләри әсәбиләшдирир вә гәзәбләндирир. Һамысы дејир:

«Бу адам кәлән јоллара нијә дашлар дөшәнмәди?» «Ругијјәдән чәкинмәсәјдиләр, оғланы тикә-тикә доғрардылар». «Нә гәдәр олса, јенә Ругијјәнин әридир, дејирдиләр».

«Чан јанғысы»нда нккишаф етмәкдә олан сәнаје капитализми шәһәрининин истисмар, рија, икиүзлүлүк кими чиркин хүсусијјәтләри күскүн бир кәнчин зөвгү, көрүшләри даирәсиндән тәнгидә тутулур. Биз Ругијјә вә Әһмәд кими саф гәлбли, садә вә сәмими инсани дујғуларла јашајан кәнчләрин һәјаты илә гисмән

мәһдуд даирәдә таныш олуруг, онларын мәһәббәтинә мане олан әнкәлләрә гәзәбләнирик. Әһмәддәки вәтән мәһәббәтинин даһа да дәринләшәчәјинә, галиб кәләчәјинә, гәһрәманын садә е'тиразчыдан, күскүн вә мәрдүмкириз бир ашигдән фәал вә мүбариз бир вәтәндаша чевриләчәјинә инанырыг.

ӘДӘБИЈЈАТ

Диванбәјоғлу А. Чан јанғысы, Бакы, 1958.
Диванбәјоғлу А. Әбдүл вә Шаһзадә, Бакы, 1966.
Диванбәјоғлу А. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1981.
Мир Чәлал. XX әср әдәбијјаты. Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1944.
Чәфәр М. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бакы, 1973.

Бешинчи фәсил

ӘДӘБИЈЈАТШҮНАСЛЫГ

Бә'зи әдәбијјатшүнаслар реализм әдәби мәктәбини, онун көкүнү, мәншәјини, Азәрбајчанда инкишафыны јалныз нәзәри мүлаһизәләрә, ајры-ајры шәхсијјәтләрә, јахуд чәрәјанлара бағламагла изаһ едирләр.

Реализм һарада, нә шәкилдә, ичтимаи шүурун һансы формасында олур олсун, һәр шејдән әввәл, һәјатла, мәһз чанлы ичтимаи һәјатла бағлы мәсәләдир. Бунсуз һеч бир реализм һеч вахт, һеч бир өлкәдә јаранмамышдыр вә јарана да билмәз.

Кечән әсрләрдә Азәрбајчанда дини нағыл вә дастанларын дәб дүшдүјү, јајылдығы, тәрчүмә олундуғу, мәчлисләрдә динләндији кимә мә'лум дејилдир? Бунун сәбәби мәкәр јалныз фарс-әрәб мәнбәләриндә белә әсәрләрин олмасы иди? Мәкәр буна зидд, даһа мараглы, һәгигәт, һәјат сәдасы кәлән әсәрләр јох иди? Әлбәттә, варды. Анчаг «Кәмалүддөвлә мәктублары»ндан, «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј»ләрдән чох «Тә'бири-хаб»лар, «Зинәтүл-мәчалис»ләр, «Чамеји-Аббас»лар интишар тапырды.

Нә үчүн? Чүнки һаким мәфкурә һаким синфин мәфкурәси иди. Чүнки һаким синфин, хүсусән феодал вә руһани көрүшләринин мәнафеји буну тәләб едирди. Ичтимаи мүнасибәтләрдәки мәһдудлуг, дурғунлуг бунун үчүн мүнасиб зәмин иди.

Кечән әсрин ахырларында исә вәзијјәт сүр'әтлә дәјишмәкдә иди. Өлкәнин ичтимаи һәјатындакы јениләшмәләр, капитализмин инкишафы, фәһлә һәрәкатынын гүввәтләнмәси дини-фанатик бахышларын, авамлыг вә чәһаләтин сарсылдығыны, ичтимаи шүурун ојандығыны, «мүркүләјән Русија» әвәзиндә ингилаби Русијанын јарандығыны вә дит аддымлары илә ирәли кетдијини көстәрирди.

Шүбһәсиз ки, әдәбијјат, сәнәт көјләрдән, хүјалардан, хәјали, мөвһуми аләмләрдән үзүлүб һәјат зәмининдә, торпагда дајанмасајды, реализм бир мәктәб, һаким үслуб һалына дүшә билмәзди.

Реализмин бир мәктәб, һәм дә күчлү бир мәктәб һалына дүшмәси тәкчә әдәбијјатын тәләб вә еһтијачларындан доғмурду. Бу, һәр шејдән әввәл, һәјати, ичтимаи-сијаси еһтијачлардан доғурду.

Бу һәмин вахт иди ки, ичтимаи һәјат јазычы, әдәбијјат һаггында ән гәти вә ајдын һөкмүнү верир вә бөјүк бир рус јазычысынын дили илә ифадә едирди: «Сән шаир олмаја биләрсән, анчаг вәтәндаш олмаға борчлусан».

Чәмијјәтдә вәзифә вә мөвгејини дәрк едән бүтүн сәнәткарлар әсрин бу ајдын тәләбләри илә хәјалатдан, әфсанәләрдән әл чәкмәли, «көрдүјү пикү бәди изһар» (*Сабир*) етмәли идиләр. Буна көрә дә һәјаты, һәгигәти экс етмәк мејли бу дөврүн әдәбијјатында ајры-ајры шәхсләрин истәји, ајры-ајры мөвзуларын хүсусијјәти јох, үмуми, зәрури вә мәфкурәви бир мејл иди.

Һәтта бу дөврүн ән романтик, хәјалпәрвәр шаирләринин дә реал мүнасибәтә биканә галан әсәрләринә раст кәлмәк чәтиндир. Ичтимаи бир тәлатүм, бир туфан кими јер үзүнү бүрүјән, бүтүн мүнәввәр фикир вә дүшүнчәләри мәшғул едән мүтәрәгги идејалар, ингилаби бахышлар, фәһлә синфинин һәр јанда ешидилән азадлыг тәләби сәнәт вә әдәбијјат саһәсинә тамамилә јени бир һава кәтирмәли иди вә кәтирди.

Елм, техника аләминдә баш верән ихтиралар, башга саһәләрдәки инкишаф јени дүнјакөрүшү, јени әдәбијјат тәләб етмәкдә иди. Даһа «Мин бир кечә» нағылларына, Синдбадын мачәралы јүрүшләринә, Фирдовси дастанларына е'тигад едән аз иди. Белә күчлү бир јенилик мејлини һәлә кечән әсрин мүтәрәгги шаирләриндән олан Сејид Әзим дә һисс етмишди:

> Тапыб өвзаи-масәва тағјир,
> Көјә чыхмаға халг едир тәдбир...

Өлкәнин вә халгын һәјатында баш верән јени мүнасибәтләр, һәр кәсдән әввәл, көзүачыг әдиб вә шаирләрә мә'лум олмаја билмәзди (*Мир Чәлал*).

* * *

1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәтбуатында ингилаби-демократик идејаларла буржуа мәфкурәси ән мүһүм саһәләрдә үз-үзә кәлдији кими, сәнәтин нәзәри проблемләриндә дә бир-биринә зидд мејлләр јараныб тәшәккүл тапмагда иди. XX әср Азәрбајчан тәнгиди һаггында гијмәтли тәдгигат әсәри јаратмыш әдәбијјатшүнас Ҝ. Талыбзадә бу дөвр тәнгидимизин әсас чәрәјанларыны мүәјјәнләшдирир, мүәллифләрин синфи вә мәфкурәви мөвгејиндән асылы олан бу мәсәләни дүзкүн шәрһ едир: «Бәдии әдәбијјат кими әдәби тәнгид дә чох ајдын шәкилдә ичтимаи һәјат вә әдәбијјат мәсәләләринә мүнасибәтдә дүшүнчә вә зөвгләр арасында кедән мүбаризәни көстәрирди. Бу мүбаризә М. Ф. Ахундовун естетик принсипләрини ардычыл шәкилдә давам вә инкишаф етдирән демократик тәнгидлә Азәрбајчан буржуазијасынын сәнәт саһәсиндә јүрүтдүјү әдәби сијасәти нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға чалышан буржуа тәнгиди арасында кедирди. Бу заман Азәрбајчанда габагчыл әдәбијјатын инкишафына көмәк едән марксист тәнгидин бүнөврәси тојулмаға башламышды ки, бу да буржуа тәнгидинин мүртәче тәблиғатыны ифша етмәкдә, ингилаби естетиканын бә'зи принсипләрини јајмагда мүһүм рол ојнајырды».

Демәли, әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында тәнгид, елми-нәзәри вә естетик фикир үч әсас истигамәтдә јараныб инкишаф етмәкдә иди. демократик тәнгид; буржуа тәнгиди вә бир дә марксист тәнгид. Бунлардан биринчиси ән чох ингилаби-демократик әдәбијјатла, реалист Молла Нәсрәддин мәктәби илә, чанлы варлыг, халгын һәјат вә мәишәти илә сых бағлы олан тәнгид иди.

Әдәбијјаты халга јахынлашдырмаг, ону халг мәишәтинин, халг азадлыг һәрәкатынын мүбариз чарчысына чевирмәк молланәсрәддинчиләрин башлыча гајәси иди. Онлар әмәли сурәтдә, өз орижинал әсәрләри илә реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризә апарырдылар. Һәм дә ајры-ајры әсәрләриндә билаваситә сәнәт вә әдәбијјат мәсәләләринә дә тохунур, идеја-бәдии чәһәтдән дөврүн тәләбләринә чаваб верә билмәјән әсәрләри, онларын мүәллифләрини кәскин тәнгид едирдиләр. Бу саһәдә «Молла Нәсрәддин» журналынын хидмәти мүстәсна дәрәчәдә бөјүкдүр.

«Молла Нәсрәддин» јарандығы күндән сон нөмрәләринәдәк XX әср реалист Азәрбајчан әдәбијјатынын бајрагдары олмуш, реалист сәнәт вә әдәбијјат уғрунда инадла мүбаризә апармышдыр. Сәнәт вә әдәбијјат гаршысында гојдуғу јени, реалист-демократик тәләбләр бахымындан «Молла Нәсрәддин» большевик мәтбуатына чох јахынлашырды.

Өз дөврүнүн әдәби күзкүсү олан «Молла Нәсрәддин» журналы да, онун көркәмли, реалист гәләм усталары да ше'рә, сәнәтә вә әдәбијјата ејни ме'јарла, јүксәк тәләбкарлыгла јанашыр, әдәбијјатын идејалылығы, хәлгилији вә мүасирлији уғрунда дөнмәдән мүбаризә апарырдылар. Бу саһәдә онларын гәләм дөјүшү васитәләри хејли зәнкин, рәнкарәнк иди. Молланәсрәддинчиләрин јазыб чап етдирдикләри әсәрләр е'ландан, почт хәбәриндән тутмуш сатирик ше'р, фелјетон, һекајә вә ири һәчмли нәср әсәрләринә гәдәр һамысы јени, реалист сәнәт нүмунәләри иди. Бу әсәрләр халгын доланышығыны экс етдирир, көзүнү ачмаға, тәрәггисинә тәкан вермәјә хидмәт едирди. Мүртәче мәтбуатын «сәнәт сәнәт үчүндүр» шуарына гаршы демократик әдәби чәбһә «сәнәт халг үчүндүр» тезисини әсас көтүрүр, сәнәт вә әдәбијјатын гајәсини, мәзмун вә маһијјәтини халга хидмәтдә көрүрдү. Молланәсрәддинчиләрин әдәбијјата, сәнәтә бахышында бу чәһәтдән үмуми бир ме'јар, естетик принсип олса да, онлардан Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Нәзми, Ә. Һагвердијев вә башгаларынын әсәрләриндә өзләринә мәхсус фәрди чәһәтләр дә, үслуб мүхтәлифлији дә ајдын нәзәрә чарпыр. «Молла Нәсрәддин» вә онун редактору Ҹ. Мәммәдгулузадә сәнәткарда илк нөвбәдә мәсләк, әгидә бүтөвлүјү, сабитлији көрмәк истәјирди, мәсләксиз, амалсыз әдибләри күлүш вә мәсхәрә һәдәфинә чевирирди.

«Молла Нәсрәддин» јазырды ки, јетәр «хаганларын ајағынын тозуну силмәк», даһа бәсдир, бир аз да деспот падшаһлары, зүлмкарлары тәнгид етмәк лазымдыр. Бу, мүасир јазычынын вәзифәсидир. О һеч кимдән горхмамалыдыр. Журнал бу фикирдә иди

606—25

ки, ше'ри, үмумән әдәбијјаты, сәнәти мәнсәб пилләсинә чевирән, хош һәјаты, шәхси мәнафеји хатиринә синифли чәмијјәтин голу-күчлүләринә јалтаглыг едиб мәдһијјәләр дејән јазычы гәләми јерә гојса јахшыдыр.

1908-чи ил нөмрәләриндән бириндә журнал вәзијјәтдән асылы олараг чилддән-чилдә дүшән мәсләксиз, сәбатсыз јазычыја күлүр. Бурада чәкилмиш шәкилләр «Битәрәф мүсәлман јазычысы» адланыр. Биринчи шәкилдә јазычы отуруб «милләти намәл едән дөвләтлиләр, бәјләр вә моллалардыр» дејир. Икинчи шәкилдә ики варлы адам она пул верир. Үчүнчү шәкилдә һәмин јазычы гәләм көтүрүб белә јазыр: «дөвләтлиләр милләтин фәхри вә атасыдыр». Дөрдүнчү шәкилдә гәләм саһиби молла вә тачирлә отуруб плов јејир. Бешинчи шәкилдә јенә мүәјјән синфи мөвгедән варлыларын хејринә јазыр: «тачир өз јериндә, молла да өз јериндә, рәијјәтин дә борчу бунлара итаәт».

Бурада бөјүк Ленинин партијалы әдәбијјат һаггындакы фикирләри јада дүшүр. Әввәлән, «битәрәф мүсәлман јазычысы» сөзү мә'насыдыр. Көрүндүјү кими, о, битәрәф дејил, вәзијјәтдән асылы олараг һәрдән бир зүмрә вә тәбәгәјә мејл едир, гәләмини һәрдән биринин хејринә ишләдир. Дикәр тәрәфдән онун гәләм вә истe'дады, Ленинин дедији кими, синифли чәмијјәтдә мәһз «пул кисәсиндән асылыдыр». Ким пул верирсә, јазычы онун мөвгејинә кечир, мәнафејини мүдафиә едир. «Молла Нәсрәддин» белә битәрәфлијин дә дүшмәни иди, «пул кисәсиндән асылылығын» да. Шәкилдән, онун алтындакы јазылардан белә үмуми бир нәтичә чыхыр ки, јазычы битәрәф ола билмәз. О, истәр-истәмәз бу вә ја дикәр синфин, тәбәгә вә зүмрәнин мөвгејиндә дајанмалы, онун мәнафејинә хидмәт етмәлидир.

Журналы вә онун гүдрәтли гәләм саһибләринин бу фикрә кәтириб чыхаран, шүбһәсиз, әдәбијјатын о заманкы вәзијјәти, һәјат һәгигәтинә садиглик, реалист сәнәт јолуну сечмәк арзусу иди. Бундан башга, Ленинин әдәбијјата даир фикирләринин бу демократик журнала тә'сирини дә еһтимал етмәк олар.

Ингилаби чарпышмалар дөврүндә әсл јазычы халгын јолкөстәрәни, гаранлыгда көрән көзү, ичтимаи хәстәликләри таныб мүаличә едән һәким олмалыдыр. Бу дөврдә журнал халгы мүркүләмәјә, гәфләтдә ујумаға чағыран гәләм саһибләрини дә атәшә тутурду. Беләләри бош һај-күј саланлар, тә'рифнамәләр, шүар типли јазыларла чыхыш едәнләр иди. Милләти јаландан тә'рифләмәклә учуз шөһрәт вә һөрмәт газанмаг истәјәнләри журнал дост дејил, дүшмән һесаб едирди. Чүнки бу мәдһнамәләр чох шит, бајағы вә мүбалиғәли тәсвир васитәләринә әсасланыр, варлығы тәһриф едир, реаллыгдан узаглашырды. Журналда дејилирди ки, белә јазычыларла савадсыз, мәһдуд дүшүнчәли моллаларын, чамааты гәфләт јухусунда сахламаға чәһд едән мәрсијәчи шаирләрин һеч бир фәрги јохдур.

Молла Нәсрәддин имзасы илә чап олунмуш «Өлүләр» адлы парчада Мирзә Чәлил өзүнү, редактору олдуғу журналы, үмумән реалист-демократик әдәби мәктәбин нүмајәндәләрини мәдһијјәчиләрә, уjдурмачылара гаршы гојур, јазычыдан һәр шеји өз рәнкиндә көстәрмәји тәләб едирди. «Молла Нәсрәддин»ә көрә, гәләм саһиби һәр шејдән дөнә биләр, амма мәсләкиндән дөнмәмәлидир. «Белә буну Молла Нәсрәддин јүз дәфә дејиб ки, ашналыг, достлуг башгадыр, мәсләк башга. Молла Нәсрәддин ашналыға, достлуға, тәрәфкирлијә, тәвәккүл.аллаһа, гој дејим, һәтта пу, пу, пула да мәсләк сатмаз (залым пулу демәк дә олмур)».

Буржуа әдәбијјатынын, фүјузатчыларын — мәһз «пул кисәсиндән асылы» олан јазычыларын гәләминдән чыхан әсәрләрин халга зидд, мүртәче-маһијјәтини «Молла Нәсрәддин» јада дүшәндә јох, һәмишә, ардычыл шәкилдә тәнгид едирди.

«Фүјузат» журналы хәјалат аләминдән јазмағы, анчаг көзәллији вәсф етмәји, «сәнәт сәнәт үчүндүр» фикрини тәблиғ едирди. Өз әсәрләриндә реал һәјатдан узаг, мүчәррәд, мөвһуми аләми әкс етдирән, реалист сәнәт вә әдәбијјата зидд чәбһәдә дуранлары һогиги сәнәткар сајырды. «Һәјат вә мејли-фүјузат» адлы баш мәгаләсиндә о, реалист-демократик әдәбијјата, бу әдәбијјатын габагчыл нүмајәндәләринә, «күлдән, бүлбүлдән, меј вә мәһбубдән ајрылмајан» сәнәтә гаршы халг һәјат вә мәишәтини, реал керчәклији гојан, мааариф вә мәдәнијјәтин тәрәггиси јолунда гәләм чалмаг истәјән әдибләрә, шаирләрә гаршы чыхырды. Әсримизин әввәлләриндә әдәбијјаты дурғунлуг тилсиминдән гуртармаг истәјән реалистләрә зидд мөвгејини шәрһ едәрәк јазырды: «Тәби-шаиранә күлдән, бүлбүлдән, меј вә мәһбубдән ајрылмыјорду. Бә'зи рәһбәрләримиз бунa чарәсаз олмаг истәдиләр, лакин шаирләримизи даһа фәна јоллара сөвг етдиләр, бунлара дедиләр ки; «чаным, бүлбүлдән, мәһбубдән әл чәкиниз, бир аз да елм вә маарифә, сәнајеә, мәктәбә мәдһијјәләр јазыныз. Чамааты елмә, сәнәтә тәшвиг единиз. Бичарә шаирләр дә мәктәбин, елм вә сәнәтин хидмәтчиси олмаға башлајыб, ше'ри бүтүн-бүтүн тәдриијјәјә уғратдылар... Чаным, нәггаша, ја рәссама демәк олурму ки, нә үчүн бир куһсарын, бир мәшчәрәнин, ја үфүгүн, ја да ваге бир гүрубун ләвһеји-мәнзәрәси илә мәшғул олујорсан? Бизә бол-бол мәктәб рәсмләри вер, чамаатымызы елм вә маарифә тәшвиг ет. Шаирлијин, рәссамлығын мејдани-һүнәри ајрыдыр... Әдибләрин, шаирләрин борчу бир тәрәфдән түркчәмизи фәсаһәт вә бәлағәтлә, аһәнки-үслубилән ислаһ вә тәзјин, дикәр тәрәфдән руһумузу тәсвирати-нәфисә вә хәјалати-маһбәчә илән мәалијјатә сөвг етмәкдир».

«Јени фүјузат», «Шәлалә», «Дирилик» кими буржуа мәтбуаты органлары сонралар «Фүјузат»ын бу тенденсијалы хәттини давам етдирирдиләр.

Азәрбајчан әдәбијјатынын реалист гәләм ордусу, бүтүн «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби бу мүртәче әдәби хәттә, керүшләрә гаршы ардычыл вә кәскин идеја мүбаризәси апарырды. «Фүјузат»ын редактору Ә. Һүсејнзадә иддиа едирди ки, журналын дилини кениш халг күтләси баша дүшмәсә дә ејби јохдур, чүнки о,

зијалылар үчүн јазыр. 1926-чы илдә Бакыја түрколожи гурултаја кәлән Ә. Һүсејнзадә әдәбијјаты халгдан узаглашдырмаг саһәсиндә сәһвләрини хатырламыш вә беләликлә дә Азәрбајҹан реалистләринин әдәби хәттинә бәраәт газандырмышдыр. О тәкчә өзүнү дејил, ејни заманда, бүтүн фүјузатчыларын халга јаҕанчы олан әдәби-мәфкурәви мөвгејини белә е'тираф етмишдир: «Хәта едәрәк зәнн етмишдим ки, доғрудан-доғруја јүксәјә мүрачиәт етмәк кафидир. Хејр, әввәлән, ашағылара енмәк лазым иди. Буну мәндән сонракылар јапдылар. Бир күн сокакда бир чочуг көрдүм, топла ојнајырды. Топу јухары атдыгча топ дөнүб ашағы дүшүрдү. Фәгәт топу әввәл јерә вурдугча топ әгибиничә јүксәлирду. Әдәбијјат да бөјләдир. Халга енмәдикчә јүксәлмәз. Әввәлән, халга, көјлүјә, әмәләјә, вәлһасил бөјүк күтләјә гәдәр енмәли, сонра бунларла бәрабәр јүксәлмәјә чалышмалыдыр».

«Молла Нәсрәддин»ин, онун реалист әдиб вә шаирләринин кениш халг күтләсинә, һәјата, торпаға бағлылығы, дүзкүн әдәби мөвгеји, фүјузатчыларла идеја мүбаризәсиндә там һаглы олдуғу бу е'тирафдан бир даһа көрүнмәкдәдир.

«Молла Нәсрәддин» халгын талејини дүшүнмәкдән чох узаг олан, дөврлә ајаглаша билмәјән адамларын әлинә гәләм алыб өзүнү шаир, әдиб адландырмасына гәтијјән көз јума билмирди. Белә исте'дадсыз чызмагарачылары нәзәрдә тутараг јазырды ки, «дүнјада һәр бир шеј зор илә ола биләр, бирчә шаирликдән савајы». Журнал истәјирди ки, јазычылыгла анчаг бу иши бачаранлар мәшғул олсунлар, «күн буралара, көлкә дағлара» дејән һәр кәс јох; һәм дә о, шаирләрдән, әдибләрдән, биринчи нөвбәдә халгын вәзијјәтини дүшүнмәји, халгын сәадәти, тәрәггиси, гәфләт јухусундан ојанмасы јолунда тәмәннасыз гәләм чалмағы тәләб едирди.

О заманкы Бакы гәзетләриндә ше'ријјәтчә зәиф, сәнәт бахымындан сөнүк вә өлкүн әсәрләр тез-тез чап олунурду. Гәзетләрдән бириндә Әһмәд шаһы тә'рифләјән бир бајағы ше'рә јер верилмәси «Молла Нәсрәддин»ин нәзәрини хүсусилә чәлб етмишди. Ше'рин мүәллифи Сәрабини журнал баша салырды ки, сәнин јалтагчасына мәдһ етдијин шаһ, әввәлән, зүлмкардыр, тә'рифә лајиг дејил, икинчиси дә тутдуғун јол һәгиги сәнәт јолундан чох узагдыр. Ше'рин гуру вә чансыхычыдыр. Сәнин јалтаглыг едиб күнәш адландырдығын шаһ «кәрәк нечә илләр илә Аврора һамамларында гусл ејләсин ки, пак олсун. Ондан өтрү ки, Әһмәд Мирзә өмрүнүн әввәлиндән индијәдәк Мәһәммәдәли Мирзә илә бир габда бозбаш јејиб».

«Молла Нәсрәддин» там ијирми ил «баш гәһрәманы»на чевриб өлдүрүчү сатирик күлүшү илә амансыз шәкилдә гамчыладығы Мәһәммәдәли шаһын вә онун мәсләкдашларынын тә'рифини ешидәндә беләчә гејзә кәлирди. Јалтаг шаир Сәрабини әлә салараг јазырды ки, көрүнүр јахшы рәван тәбин вар, мәним дедикләрими дә нәзмә чәкиб чап етдирсән пис олмаз. Нәһајәт, әдәбијјатын вә сәнәткарын әсл ичтимаи вәзифәсини, вәтәндашлыг борчуну ше'р мүәллифинә баша салыр, ону мәдһијјәчиликдән узаглашдырмаг истәјирди: «Пәс беләдир ишләр, чәнаб шаир Сәраби. Нә оларды ки, тәбин мөвзун олан вәгт иранлы гардашларынын консулхана гулдурлары тәрәфиндән гарәт олмағыны көрәндә һаман көзәл вә пүрмә'на ше'рләриндән бир нечә фәрд јазајдын ки, гардашларынын аһү наләси бир јана кедиб чатајды».

Бөјүк реалист М. Ф. Ахундовун ән'әнәләрини давам етдирән «Молла Нәсрәддин» бунунла демәк истәјирди: ичтимаи мәзмуну вә форма көзәллији олмајан ше'р кимсәјә лазым дејил; сәнәт әсәринин мајасында зәһмәткеш күтләнин дәрдинә галмаг, онун севинчини, кәдәрини, истәк вә арзуларыны әкс етдирмәк идеалы олмалыдыр.

«Молла Нәсрәддин» налә чәкиб ағлајан ше'рин дә дүшмәни иди. Чүнки мәфкурә дөјүшү чәбһәсиндә әлини гојнуна гојуб көз јашы төкән гәләм саһиби илә бир ваиз, мәрсијәхан арасында елә мүһүм бир фәрг көрмүрдү. Журнал јазырды ки, «ағламагдан вәтән әлач» олмаз.

Нә үчүн бөјүк реалистләр һәмишә, һәр јердә гамчыламаг јолуну сечир, күлүшү, тәнгид вә мәсхәрәни бәдбин руһлу әдәбијјатдан үстүн тутурлар? Журнал бу суала да тәнгиди реализм чәбһәсиндән, дөврүн габагчыл әдәби тәләби бахымындан чаваб верирди. «Нә олајды ки, бу синәзәнләрин бир нечәсини дә мәрһум Мирзә Фәтәли јазмыш олајды. Нијә, мәкәр габилијјәти јох иди? Мәкәр Рачидән әскик тәби-ше'ри вар иди? Нијә јазмырды, бәс шаир дејилди? Нијә, Иран вәзирләриндән шикајәтчи олдуғуну елә бир нәзмә чәкиб ки, Фирдовсидән сечилмир».

Белә мүгајисәләр «Молла Нәсрәддин»дә чохдур. Мүбариз халг журналына бу, лазым оланла олмајаны, јахшы илә писи, даһи илә чылызы, никбинлә мискини, хејирли илә зәрәрлини, мүтәрәгги илә мүртәчени ајырд етмәк, онлары өз охучусуна даһа јахшы танытмаг үчүн кәрәк иди.

«Молла Нәсрәддин» мәрсијә вә мәдһијјә шаирләрини, гафијәпәрдазлары тәнгид едәркән онлара гаршы М. Ф. Ахундову, Н. В. Гоголу, Ибн Синаны, Ә. Фирдовсини, Ә. Чамини, Ә. Нәваини гојурду. Беләликлә дә о, башга мәсәләләрдә олдуғу кими, јени, реалист, ингилаби әдәбијјат уғрунда апардығы инадкар мүбаризәдә дә өз бејнәлмиләлчилијинә садиг галырды. Дүнја әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин мүтәрәгги ән'әнәләрини јараданлар, јашадығы замандан, јердән, һансы халга мәнсуб олмасындан асылы олмајараг, «Молла Нәсрәддин» үчүн әзиздир, гијмәтлидир, сөзүн јахшы мә'насында нүмунә мәктәбидир.

«Молла Нәсрәддин» тәкчә милли әдәбијјатын тарихинә вә кәләчәјинә дејил, дүнја халгларынын әдәбијјатына да реализм, хәлгилик вә идејалылыгын јүксәк зирвәсиндән бахырды. Сәнәт вә әдәбијјат мәсәләләриндә «Молла Нәсрәддин» милли олдуғу гәдәр дә бәшәри иди.

«Молла Нәсрәддин»ин рә'јинчә, XX әсрин — ингилаблар әрәфәсинин кешмәкешли илләриндә јаранан әдәбијјат елә јени вә

мүбариз олмалы, әсәрләр елә кәсәрли вә усталыгла јазылмалыдыр ки, халгын гәлбинә вә шүуруна дәрһал јол тапа билсин, күтләләри дөјүшә, дүшмәнә гаршы синфи дөјүшә һазырлаја билсин.

«Молла Нәсрәддин» әдәбијјатда белә чеврилиши тә'мин етди вә башгаларындан да буну инамла тәләб етмәјә башлады. «Молла Нәсрәддин» «Милли мәтбуатымыз» адлы бир мәгаләсиндә биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә әдәбијјатын, мәтбуатын кечирдији бөһраны көстәрир, өз мәктәбиндән мә'на вә мәзмунча да, формача вә руһән дә чох узаг олан схоластик ше'рә күлүрдү; ваиз вә шаир Хорасани Молла Таргулунун журнала көндәрдији нәзми о мәһз белә тәнгид етмишди. «Молла Нәсрәддин»ә ше'ријјәтдән вә еһтирасдан мәһрум, гуру нәсиһәтдән ибарәт узун нәзм парчалары лазым дејилди. Беләләрини журнал өлдүрүчү мәсхәрә илә «дүррә бәрабәр әсәрләр» сырасына кечирирди.

Дүнјанын бүтүн һадисәләринә, тохундуғу бүтүн мөвзулара сатирик-јумористик үслубда, күлдүрүчү, дүшүндүрүчү, лаконик вә сон дәрәчә рәнкарәнк формаларда чаваб верән «Молла Нәсрәддин» журналы, она чап олунмаг үчүн көндәрилән ше'рләрә, бәдии парчалара да ејни ејһамлар, ачы вә ширин гәһгәһәләр, дузлу чүмләләрлә өз мүнасибәтини билдирирди. Бу чәһәтдән журналын «Почт гутусу» шө'бәсиндәки чаваблардан бә'зиләрини көздән кечирәк:

Ашгабадда «Паландуза» — «...сәнә мәсләһәт көрүрүк ки, јазычылыгдан әл чәкиб кедәсән паландузлуғунун далысынча вә һәр бир ишдә һәмлбәр-сәһһәт едәсән, чүнки нијјәтин халис олса, иманын да камил олар» (1914, № 17).

Нахчыванда «Нәсачә» — «Бу дәфәки ше'рләрин дәрчи мәсләһәт олмады, кәләчәкдә садә вә мә'налы јазсаныз чап олунар» (1913, № 4).

Јенә «Дәстанчыја» чаваб — «Ше'рләрин чох көзәл вә гијмәтли олдуғуна јанә дәрч мәсләһәт билмәјиб идарәдә јадикар сахладыг» (1914, № 19).

Журнал «Почт гутусу» бөлмәсиндә бөјүк сатирик Әли Нәзмијә дә белә мә'налы, ејһамлы чаваб јазырды. «Шаиримизә» нишарәси илә Әли Нәзминин сијаси чәһәтдән чох кәскин олан, чаризмин антиһуманист, милләтчилик сијасәтини чәсарәтлә ачыб ифша едән «Пишикләр»рәдифли ше'рини чап едә билмәдији үчүн әсәр һаггында инчә бир ејһамла — «Пишикләр» мәнзумәсинин мә'насыны баша дүшмәдик» — дејирди (1909, № 34).

«Молла Нәсрәддин» ше'рә, сәнәтә чидди јанашмајан шаирләрин үздәнираг «јарадычылығына» гаршы бөјүк Фүзулинин сәнәтини, сәнәткарлығыны гојур. 1913-чү илдә (№ 29) чап етдији «Мүхәммәсчиләр» адлы сатирик ше'рлә көһнә ше'рин мәһдуд чәрчивәсини гырыб атмаг истәјир, јериндә сајан тәглидчи, нәзирәчи әдәбијјата учадан күлүрдү. Чејнәнмиш тәсвир васитәләриндән, мөвзулардан, формалардан әл чәкмәк истәмәјән «мүхәммәсчиләрә» гаршы Фүзули гәләминин кәсәри илә чыхыш едирди:

Көрсә бу әш'ары Фүзули әкәр,
Мәнчә онун ганлини һәчв едәр...

Журнал, көрдүјүмүз кими, Фүзули мәктәбини кортәбии тәглид едәнләри Фүзулинин јүксәлдији зирвәдән лаға гојурду. «Молла Нәсрәддин» бә'зиләринин сәһв олараг дүшүндүјү кими, јени әдәбијјаты, ингилаби сатираны классик әдәбијјата гаршы гојмурду, әксинә, онун варисн, ганунаујғун инкишафы, давамы вә јүксәлиши һесаб едирди. Ејни заманда, журнал классик әдәбијјатын ән'әнәви давамы кими мејдана чыхан мәтләбсиз, формалист әсәрләри күлүш вә сарказм јолу илә писләјирди:

Мәндән әкәр олса, чәкиб кәндирә,
Чырпы јеринә атарам тәндирә.

Нәһајәт, дөврүн епигончу, тәглидчи, нәзирәчи ше'ринә журнал бөјүк Сабирин «Дилбәр» сатирасы вә бу әсәр әсасында чәкилмиш мәшһур карикатура илә өлдүрүчү зәрбә вурду.

«Молла Нәсрәддин»ин диггәт јетирдији жанрлардан бири драм иди. О, театра бөјүк әһәмијјәт верир, «чамаатын габаға кетмәсиндә» театр тамашаларынын мүстәсна ролуну дәфәләрлә билдирирди. Һәлә 1906-чы илдә (№ 28) «Театр вә мусиги» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, «мәзһәкәли тәмсилләр, комедијалар, һүзнамиз фачиәләр» Шекспир, Гогол кими мәһарәтли вә дәрин фикир саһибләри тәрәфиндән јарадылмыш ки, онларын ады мәтбуат аләминдә мин илләр јад едиләчәкдир.

М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасыны журнал классик дүнја әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәси һесаб едирди: «Һачы Гара» кими бир комедија Авропа нөгтеји-нәзәриндән дә ән мө'тәбәр әсәрләрин чәркәсинә дахил олмалыдыр». Драматуркијада «Молла Нәсрәддин»ин комедијаја үстүнлүк вермәси тәбии иди. Сабирин «Ағладыгча киши бигејрәт олур» мисрасы бүтүн реалист әдиб вә шаирләрин үрәк сөзү иди.

«Молла Нәсрәддин» журналы инсаны јухуладан драм әсәрләрини әлә салырды. Беләликлә, о, ичтимаи мәзмун, идеја-бәдии сәнәткарлыг мәсәләсини өн плана чәкирди. «Бунунла мөһтәрәм фачиәнәвисләримизә е'лан едирик ки, бундан сонра јаздыглары фачиәләрин чилдләринин үстүндә фачиәнин нечә пәрдә олдуғундан башга јазсынлар ки, «бир пәрдә дә јуху» вә чәмаәтимиз дә билсинләр ки, театрда бир пәрдә мүркүләјәчәкләр, она көрә һәр кәс өзү илә бир балыш көтүрсүн, бәлкә бојунлары ағрымаја».

«Молла Нәсрәддин» дүнја әдәбијјаты, хүсусилә рус вә Авропа әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләринин Азәрбајҹан дилинә тәрчүмә едиб јајмағын тәрәфдары иди. Бизим халгын мәишәтинә ујғун олан, онун көзүнү ача билән әдәби әсәрләр журналы илк нөвбәдә мәшғул едирди. О, һәр бир халгын әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихиндә мүтәрәгги илә мүртәчени, ишыглы чәһәтлә думанлыны сечир, биринчидән өјрәнмәји, икинчидән узаглашмағы мәсләһәт билирди. Бир мәтбуат хүласәсиндә журнал Русијанын мүртәче

буржуа мәдәнијјәтини тәмсил едәнләри атәшә тутараг јазырды: «Пуришкевичләрин мәдәнијјәти бундан артыг ола билмәз».

Толстојун, Пушкинин, Жуковски вә Гоголун ады илә бағлы олан мүтәрәгги, габагчыл рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә исә журнал мүсбәт мүнасибәт бәсләјир, ону үрәкдән севир, һәвәслә тәблиғ едирди. Халгын һәјат вә мүбаризәси илә һеч бир әлагәси олмајан, зәрәрли фикирләр тәлгин едән, дини-мистик сәчијјәли әсәрләр Авропа дилләриндән азәрбајчанчаја тәрҹүмә едилдикдә бунлар журналын күлүш һәдәфинә чеврилирди. Мәтбуат сәһифәләрини гәзәл, гәсидә илә, дини әсәрләрин мә'насыз, гәлиз тәрҹүмәси илә долдуран јазычылары «Молла Нәсрәддин» көрмәк белә истәмирди. О елә әсәрләри тәрҹүмә едиб јајмаг арзусунда иди ки, онлар халга јени руһ кәтирсин, мүәјјән јүксәлишә сәбәб олсун.

«Молла Нәсрәддин» журналы јени, реалист әдәбијјатдан, мәзмун, идеја мүасирлији вә долғунлуғу илә јанашы, рәнкарәнк форма көзәллији дә тәләб едирди. Истәр журналын өзүндә, истәрсә дә Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Нәзми вә башгаларынын јарадычылығында зәнкин шәкли әлванлыг варды. «Молла Нәсрәддин» охучуларынын кетдикҹә артмасынын сирри бир дә бунда иди. М. Ф. Ахундовун әсасландырдығы тәнгиди реалист әдәбијјатын ҹошғун инкишафы уғрунда фәдакар мүбариз олан «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин өзү, ејни заманда, јени әдәбијјатын ән көзәл нүмунәси иди. Бу журналын сәһифәләриндә реализм јени мүтәрәгги кејфијјәтләр кәсб етмиш, һәјатда вә сәнәтдә ингилаби-демократик идејаларын күтләви тәблиғи васитәсинә чеврилмишди. О өз бөјүк тарихи иши илә јени дүнјанын, јени әдәбијјатын тәшәккүлүнә көмәк етмишдир.

«Молла Нәсрәддин»ин тә'сири алтында чыхан сатирик журналлар мөвзу, мәтләб, идеја, мәсләк бахымындан олдуғу кими, сәнәт вә әдәбијјата мүнасибәт мәсәләсиндә дә өз сәләфләринин јолуну давам етдирирдиләр. Сәнәткардан идејалылыг, вәтәндашлыг ҹәсарәти, новаторлуг, чејнәнмиш гафијәләрдән узаг олмаг, садәлик, јығҹамлыг вә с. мәзијјәтләр тәләб едән сатирик «Тути» журналы дөврүн бөјүк шаирләри Сабир вә Әли Нәзминин өлмәз әдәби ирсини нүмунә көстәрәрәк јазырды:

«Ҹәнаб Маир... Һәмишә гәләми әлинә алмагдан габаг ашағыда көстәрдијимиз шәртләри мүлаһизә еләмәји сәнә төвсијә едирик:

1. Һеч кәсдән горхма, чүнки горху баша бәладыр.
2. Јазылмыш вә дејилмиш сөзләрә дә јахын дурма, јохса шаир оларсан.
3. Көһнә вәзи вә гафијәләр ишләтмә. Јазыны елә бир гафијәдә јаз ки, адам ону охујанда әммамәсини јерә гојуб ојнамағы кәлсин.
4. Сөз арасында диш сындыран чәтин кәлмәләр ишләтмә.

5. Јазмаг истәдијин бир мәтләби он-он беш хәтдә гуртармаға чалыш, вәссәлам.

Әкәр бу төвсијәләримизи көзләјиб ишә башласан... Кәблә Һопһоп, Мәшәди Сижимгулулар тапан дәрәҹәни тапарсан».

* * *

Демократик мәтбуатын јени әдәбијјата, реалист сәнәтә даир фикирләри Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Әли Нәзми, Ә. Гәмкүсар вә башга ингилабчы-демократ сәнәткарларын јарадычылығында даһа да дәринләшмиш, пүхтәләшмиш вә инкишаф етдирилмишдир. Бөјүк реалист Ҹ. Мәммәдгулузадә бу саһәдә дә бүтүн молланәсрәддинчиләрин мүәллими, идеја рәһбәри иди. Сәнәт вә әдәбијјаты һәјатын чанлы ајнасы, ичтимаи мүбаризәнин кәсәрли силаһы кими гијмәтләндирән әдиб, сәнәткардан дәрин һәјат мүшаһидәси тәләб едирди. Белә чанлы мүшаһидә нәтиҹәсиндә һәјаты реалистҹәсинә әкс етдирән «Кәмалүддөвлә мәктублары» вә «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» кими әсәрләри јүксәк гијмәтләндирирди. Тәсадүфи дејил ки, Мирзә Ҹәлил һәмишә риләрә үз тутуб «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси»ни охујун, охујун, охујун» дејирди. Мирзә Ҹәлилин нәзәрини ҹәлб едән, һәр шејдән әввәл, «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» әсәринин тәлгин етдији вәтән, халг мәһәббәти, ичтимаи кериликә, деспотизм вә әдаләтсизлијә гаршы нифрәт мотивләри, бу јолда ҹәсарәтли, кәскин гәләм дөјүшү, сијаси интибаһ вә мәдәни јүксәлишә даир гијмәтли фикирләр иди. Азәрбајҹан реалист әдәбијјатынын, үмумән XX әср әдәби-естетик фикримизин парлаг нүмунәләриндән олан вә Азәрбајҹан реалистләринин дүнјакөрүшүнә, мөвзу даирәсинә, бәдии үслубуна күчлү мүсбәт тә'сир көстәрән «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј»и ҹошғун еһтирасла, үрәк јанғысы илә, бөјүк вәтәндашлыг гүруру илә тәгдир вә тәблиғ едирди. Әслиндә, бу, һәмин әсәрин Мирзә Ҹәлил јарадычылығына да гүввәтли идеја-бәдии тә'сиринин нәтиҹәси иди. Марағалы Зејналабдинин әдәбијјатда мәдһијјәчилијә, һәјат һәгигәтинин унудулмасына гаршы вә сәнәтин халг маишәтинин, вәтән дәрдләринин тәрҹүманы олмаг вәзифәсинә даир фикирләри хүсуси мараг доғурурду. Мүәллиф өз гәһрәманы Ибраһим бәји Гәзвин шәһәриндә ше'р вә сәнәтдән сөһбәт кедән бир мәҹлисә апарыб чыхарыр. «Шәмсүшшүәра» тәхәллүсү дашыјан, вәтән вә милләт сәадәтини унудуб «ҹаһилә фазил», «бәхилә сәхавәтли», деспот падшаһлара әдаләтли дејә тә'риф јағдыран бир шаир өз мәдһијјәләрини охујур вә алгышланыр. Ибраһим бәј бу вәзијјәти «бикарлыг, биарлыг, елмсизлик, ҹәһаләт» сәмәрәси һесаб едир. Нечә-нечә «залими, хаини, вәтәни сатаны» мәдһ етмәклә мәнсәбә чатмаға ҹан атмаг, јалан јазмаг, һәјаты, һәгигәти тәһриф етмәк ҹаһилликдән, ҹинајәтдән, вәтәнә вә сәнәтә хәјанәтдән өзкә бир шеј дејилдир. «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» әсәринин гәһрәманы мәҹлисә үз тутуб дејир:

«Бу күн зүлф, сүнбүл, какил базары касад олмуш, зәман им-

ди ојлә зәмандыр. Додагда олан хал јеринә вәтәнин көмүр мә'дәнләриндән јазмаг кәрәк. Јарын бојуну сәрви-шумшад јазмагданса, Мазәндаран мешәсиндә кирдәкан ағачларынын чәсамәтиндән јазмалыјыз. Симин бәдәнләрдән әл чәкиб вәтәнин күмүш вә дәмир мә'дәнләринин синәсинә әл апармалыјыз. Ејш вә ишрәтдән әл чәкиб вәтәндә гали карханәләрини кенишләндирмәк кәрәк, бу күн бизә дәмир јолунун фәрәһәфзасы лазымдыр. Бадеји-садәји һәјасыз сагијә һәвалә едиб вәтән тичарәтини рәвач вермәк кәрәк. Шә'м илә пәрванә сөһбәтини атыб шә'ми-кафуридән өтрү карханә јапдырмаг кәрәк. Ширин додаглары бә'зи мәсләксиз вә вичдансыз шуәрајә бурахыб чуғундурдан данышмалы ки, гәндин мајәсидир. Мүхтәсәр, бу чүр фасид хәјалат вә әфкар ки, кечмишләрин суји-әхлагындән бизә јадикар галмышдыр, кәнарә атыб вәтән мәһәббәтиндән, вәтән сәрвәтиндән, вәтәнин абадлығына сәбәб олан шејләрдән јазмаг кәрәк,..».

Јени заманын бәдии әдәбијјата вердији бу тәләбләри вәтәндашлыг чәсарәти илә ирәли сүрән «Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј» мүәллифинин фикирләри Аразын бу тајында Чәлил Мәммәдгулузадә вә башга Азәрбајчан реалистләри тәрәфиндән тәгдир олунур, давам вә инкишаф етдирилирди. Вәтәнин тәрәггиси, халгын һәјаты, онун досту вә дүшмәни һаггында һәгигәти јазмаг, мәдһијјәчиликдән, тапданмыш тәсвир үсулундан әл чәкиб, ичтимаи ејибләри гамчыламаг, јазычы гәлбинин истәјини зора салмамаг вә с. Мирзә Чәлилин дә сәнәтә бахышында апарычы хәтт иди. Әдиб анчаг үрәјин тәләби илә јазылан әсәрләри јүксәк сәнәт нүмунәси һесаб едирди. Әкәр үрәјин сөзлә долу дејилсә, көрдүкләрин, әтраф мүһит сәни јазмаға вадар етмирсә, гәләмини јерә гој. Мирзә Чәлилин фикри белә иди. О өзү бу јолла кедәрәк уста зејналларын симасында Шәрг әталәт вә сүстлүјүнүн рәмзини, типик бәдии сурәтини јарада билмишди.

«...Вә лакин үрәјимин дәрди чох иди. Тифлисин Шејтанбазарында раст кәлдијим ислам аләми һәр күн вә һәр саат мәни јазмаға вадар едирди. Материал о гәдәр иди ки, шаирләр дејән кими:

Јаза-јаза дәрдими аләмдә кағыз гојмадым,
Ахыры бир күшеји-дивара јаздым дәрдими!

Бөјүк әдиб тәглидчилијин дүшмәни иди. Мәзмуну формаја гурбан вермәјин әлејһинә иди, лакин јарадычы истифадәнин зиддинә дејилди. О, «Фүзули «Молла Нәсрәддин»дә ијирми ил иштирак етмиш вә бундан сонра да иштирак едәчәкдир», — дедикдә мәсәләнин бу чәһәтини нәзәрдә тутурду. Чүнки өз гәләм јолдашларынын әсәрләриндә Фүзули ше'ринин дузуну көрүрдү. Ахы мәһәббәт шаири Фүзули, әслиндә, өз дөврүнүн ичтимаи һагсызлыгларына гаршы да сон дәрәчә һәссас олмуш, һәјатда тохунмадығы бир мәтләб вә мөвзу гојмамышды. Одур ки, Фүзули ше'ринин дузуну биз Мирзә Чәлилин фелјетонларында, драм әсәрләри вә һекајәләриндә дә көрүрүк. Тәкчә буну демәк бәс едәр ки, Шәрг

әталәти вә сүстлүјүнүн тимсалы кими үмумиләшдирилән Уста Зејнал типи, һәмчинин «Уста Зејнал» һекајәси һаггында әдибин јаздығы мәшһур бејт өлмәз Фүзули поезијасындан сүзүлүб кәлир:

Еј Фүзули, дәрү дивара гәмим јазмагдан
Шаһиди-һали-дилимдир дәрү дивар мәним.

Һәм дә јаныглы бир ешгин бәдии ифадәси олан бу ики мисра Мирзә Чәлилин гәләминдә нечә бөјүк ичтимаи мә'на вә мәзмун дашыјыр.

Реалист әдиб әдәбијјатдан, хүсусән ше'рдән заманә илә ајаглашмағы, мин ил әввәлки мөвзулары форма хатиринә тәкрар етмәмәји тәләб едирди. «Ше'р нәш'әси» адлы мәгаләсиндә о белә јазырды:

«Бизләр дә сол овчумуза бир балача кағыз алыб көзләримизи көјә ахыдыб гафијә ахтарырыг вә мәзмуну вәзн вә гафијәјә гурбан көтүрүб ше'р јазырыг. Мәзмун да ки, һаман бир мәзмундур: ешг вә мәһәббәт. Аллаһ рәһмәт еләсин Сә'диләрә вә Һафизләрә вә Нәбати вә бунлары тәглид едән мин-мин бәдбәхт шаирләрә ки... елмсиз мүсәлман гызларынын гара сачларыны вә гырмызы јанагларыны гафијәјә дүзүбләр.

Нәтичәдә милләт авам, милләт чаһил, милләт ач».

Мирзә Чәлил вахты кечмиш гәзәл вә мәрсијә әдәбијјатына гаршы елә бир сәнәти гојурду ки, милләти чаһиллик, авамлыг вә ачлыгдан хилас етмәк јолуну тутсун. О, тәглидчилији, форма көзәллијини мәзмундан үстүн тутан гәзәлчилији гадаған етмәк фикрини ирәли сүрүрдү.

Әдибин билаваситә өз әдәби-тәнгиди көрүшләриндән бәһс едәркән онун театр һаггында фикирләри үзәриндә хүсуси дајанмаг лазым кәлир.

Ч. Мәммәдгулузадә театр сәһнәләриндә јерсиз ојун чыхармагла тамашачылары әјләндирән бә'зи мүасир драматурглара гаршы Мирзә Фәтәли, Гогол вә Шекспир кими өлмәз сәнәт усталарыны гојурду. Онлар кими, чидди драматурки мүнагишәјә малик олан сәһнә әсәрләри јазмағы бөјүк һүнәр һесаб едирди.

Драматуркија саһәсиндә М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән Мирзә Чәлил истәјирди ки, драм әсәри авам чамааты өз үстүнә күлдүрсүн вә ејбини она баша салсын. Әдиб «Ешг мәдрәсәси» әсәриндә јазырды:

«Инсафән бу әлли илин мүддәтиндә театрымыз чох-чох тәрәгги тапды, о гәдәр габаға кәлди ки, инди Мирзә Фәтәли бирдән дирилә вә кәлә әјләшә тамаша отағында, пәрдә галхандан сонра сәһнәмизә тамаша едә, јәгин ки, танымајачаг ки, аја, бура һарадыр, тијатрдыр, ја лотуханадыр?

Вә һалонки нә Мирзә Фәтәли бизә бу ешгбазлыг мәдрәсәсини көстәриб, нә гејри милләтләрин тијатр јазанлары. Мәкәр Молјер белә дејирмиш, мәкәр Гогол кими бир гәләм устадынын варлығы

бизә кифајәт дејил ки, һәрдән бир бичарә авам чамааты да, бары һәрдән бир дә олмуш олса өз үстүнә күлдүрүб, ејбини өзүнә нишан верәк?!».

Күлдүрүб ејбини өзүнә нишан вермәк Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығынын баш хәтти иди. О, күлдүрә-күлдүрә дүшүндүрүр вә һәр кәсин ејбини өзүнә баша салырды, сәнәт вә әдәбијјатдан бәшәри идеја көзләјирди. Елә бир идеја ки, ону тәлгин едән сәнәт әсәри милли зәмин вә чәрчивәдән чох-чох узагларда да шөһрәт газана билсин, өз бәдии дәјәрини һеч вахт итирмәсин. «Мүфәттиш» јазылдығы замандан јүз ил сонра белә ону охујанлар, әдибә көрә, «һөкумәт тәрәфиндән Шушаја вә Нахчывана ревизор кәлдијини» зәнн едәчәкләр. «Мүфәттиш» онун фикринчә, заман вә мәкан мәһдудијјәти билмәјән бәшәри бир әсәр иди. Бәдии әсәрин көзәллијини садә, ајдын бир үслубда јазылмасында көрән јазычы елә әсәрләри јахшы һесаб едирди ки, охучу баша дүшсүн. О, рус ше'ринин күнәши Пушкини, Жуковскини мәһз садә халг дилиндә јаздығы үчүн севир, тәгдир едирди.

Совет һакимијјәти илләриндә гәләмә алдығы бир сыра әсәрләр бөјүк сәнәткарын әдәби һадисәләрә бахышыны, әдәбијјатын, театр сәнәтинин гаршысында гојдуғу тәләбләри өјрәнмәк бахымындан чох гијмәтлидир. «Пролетар шаири», «Ше'р бүлбүлләри», «Сәнәт вә әдәбијјат», «Ше'р нәш'әси», «Мәдфән» вә башга әсәрләриндән ајдын олур ки, Чәлил Мәммәдгулузадә бәдии јарадычылығын нәзәри-естетик проблемләри илә мүнтәзәм мараглaнмышдыр. Бу әсәрләриндә дә әдиб сәнәт вә әдәбијјатын гаршысында һәјатилик, хәлгилик, идејалылыг, садәлик вә ајдынлыг кими чидди, мүһүм тәләбләр гојурду. О, сәнәт вә әдәбијјаты ичтимаи мәзмундан мәһрум едәнләрә, сәнәтлә һәјат арасында кечилмәз сәдд гојанлара, зәһмәткеш халга јабанчы, гәлиз, анлашылмаз дилдә данышанлара, гафијәпәрдазлыг азарына тутуланлара дүшмән иди. Әдиб мүасирлијә, јени мөвзулара, бөјүк ичтимаи гајә вә идеаллара биканәлик көстәрән формалист әдәбијјата гаршы чыхыр, «ихтијар мәндә олса, ше'р нәш'әсини гәдәған едәрәм, нечә ки тирјәк нәш'әси гәдәғәндир» — дејирди. Мәзмунсуз, мәтләбсиз, формалист ше'ри тирјәк нәш'әси гәдәр зәрәрли һесаб едирди.

«Сәнәт вә әдәбијјат» әсәриндә әдиб көзәллијин, әдәбијјат вә инчәсәнәтин синфи маһијјәт вә характердә олдуғуну садә мисаллa, өз јарадычылыг тәбиәти вә сатирик-јумористик гәләминә мәхсус дузлу бир дил вә үслубда тәсдиг едир. Көзәллијин әсасыны һәјатда, мадди аләмин инсан шүуруна тә'сириндә көрүр. Шәһәр әснафы илә кәндли синфинин көзәллик барәдә бир-бириндән фәргли бахышларыны шәрһ етмәклә бунун ичтимаи-фәлсәфи сәбәбини дә садә дилдә ајдынлашдырыр. Әдибин фикринчә, әсл көзәллик кәндлинин мадди еһтијачыны, һәјат вә мәишәтини тә'мин етмәкдир: «Инди кәндлинин гадын барәсиндә олан көзәллик идеалы одур ки, арвады Һүсејнгулукилдән кәләндә кишисини узагдан һарајлајыб севинчәк хәбәр верә:

— А киши, шүкүр олсун аллаһа, бу кечәлик нефт тапмышам. Көзәллик, көзәллик будур».

«Мәдфән» фелјетонунда әдиб ше'ри, сәнәти өз шәхси шөһрәт васитәси едән, халгын интибаһыны дүшүнмәјән, әдәбијјатын ичтимаи гајәсини унуданлары кәскин тәнгид едир. Өмәр Хәјјамын атеист фикирләрлә јоғрулмуш дүнјәви ше'рләринин онлара гаршы гојур. О, шүурлара тә'сир едән әдәбијјат уғрунда мүбаризә апарыр, мүасирлији, идејалылығы, һәгигәтпәрәстлији сәнәтин мајасы кими өн плана чәкирди. «Мө'мин мүсәлман милләтләринин чүрүмүш гафасыны сындырыб ичиндәки мөвһуматы дағытмаг» јолунда гәләм чалмағы јазычыдан тәләб едирди. Онун сәнәтдә хәлгилик, идејалылыг, реаллыг вә с. тәләбләри М. Ф. Ахундов ирсинә һәср етдији мәгаләләрдә дә давам етдирилмишдир.

Әдиб гәлиз, анлашылмаз бир үслуба малик олан «ше'р бүлбүлләрини» рәдд едирди. Халг нағылларыны, халг данышыг тәрзини әлламәлик едәнләрин јарадычылығындан чох-чох јүксәк тутурду. Јазычынын мәшһур «Ше'р бүлбүлләри» әсәри халга, онун адәт вә ән'әнәсинә, үмумијјәтлә, һәјат һәгигәтинә јад олан чызмагарачылара гаршы ән кәскин күлүш, сарказм нүмунәсидир.

Ачыг вә ширин Азәрбајчан дили!

Һәлә «Молла Нәсрәддин»ин илк нөмрәләриндә Мәммәдгулузадә бу мүһүм мәсәләни гојурду. Бүтүн өмрү боју Азәрбајчан дилинин сафлығы, тәмизлији вә тәравәти уғрунда мүбаризә апаран Ч. Мәммәдгулузадә һәр бир јазычыдан буну тәләб едирди. О заман јазыда гәлиз әрәб-фарс ибарәләри ишләтмәјән адамлар савадсыз һесаб едилирдиләр. Әдиб белә зијалылара үз тутуб һаглы олараг дејирди ки, әкәр әрәб вә фарс сизин дилиниздән тутуб: «даһа бәсдир, верин бизим дилимизи, кедиб өзүнүзә дил тапын» дејәрсә, сиз нә вәзијјәтдә галарсыныз?

Мирзә Чәлил зијалылардан, гәләм саһибләриндән елә дил вә үслубда јазмағы тәләб едирди ки, авам чамаата ајдын олсун, јазанлар исә ана кәлмәси вә ана дили сөзләрини демәкдән гәтијјән утанмасынлар. Ана дилиндә данышмаг, илк нөвбәдә, доғма ананы, онун рүһа гида верән нәвазишини, һәзин лајласыны јада салмаг демәкдир. О, әчдада, вәтәнә һөрмәт әламәтидир. Ана дилиндә данышмаг нә үчүн кәрәк гәбаһәт сајылсын? Халгын јаратдығы, замандан-замана чилалајыб јашатдығы дәрин мә'налы аталар сөзләринә дә әдиб ејни гајғы илә, вәтәндашлыг севкиси вә гејрәти илә јанашырды. Халгын сөз инчиләринә, бәдии сөзүн кәсәринә, онун јашамаг вә тә'сир етмәк күчүнә јүксәк гијмәт верирди: «Дүнјада һәр бир кәс үчүн сөздән бөјүк јадикар јохдур, зира ки, мал-мүлк тәләф олур кедир, амма сөз галыр. Белә ки, кечмиш һүкәманын, шүәранын сөзләри һала багидир» («Молла Нәсрәддин», 1906, № 1).

Ч. Мәммәдгулузадә бејнәлмиләлчи, һуманист јазычы иди. Башга милләтләрин дил вә мәдәнијјәтинә һәмишә һөрмәт едирди. Онун фикри белә иди ки, бөјүк тарихи вә әдәби шәхсијјәтлә-

ри һәр бир халг јетирә биләр, фәрги јохдур, истәр Аврола халглары олсун, истәрсә Асија, бөјүк, чаһаншүмул әдиб вә јазычылар һәр јердә јетишә биләр. Әдиб, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Сабир, Әли Нәзми вә башга милли сәнәткарлардан да, Пушкин, Крылов, Туркенев, Гогол, Л. Толстој кими бөјүк рус шаир вә әдибләриндән дә, дүнја әдәбијјаты классикләриндән дә ејни һәвәслә сөһбәт ачыр, онлары бир нүмунә кими, дәрин мәһәббәтлә тәблиғ едирди.

Мә'лумдур ки, әдәбијјатда реализм, бәдии сәнәткарлыг, мүасирлик, идејалылыг вә хәлгилик уғрунда мүбаризә Ч. Мәммәдгулузадәни бүтүн өмрү боју дүшүндүрмүшдүр. М. Ә. Сабир вә Әли Нәзми һаггында јаздығы мәгаләләрдә Ч. Мәммәдгулузадә әдәбијјатымызын демократик, реалист чәбһәсинә мәнсуб олан бу халг шаирләринин әдәби ирсини јүксәк гијмәтләндирир. Әли Нәзминин мәшһур «Сижимгулунамә»синә јаздығы мүгәддимәдә (1927) әдиб ифтихар һисси илә дејирди ки, «Биз «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырдыг». Доғрудан да, әдиб онларын әдәби ирсини јени әдәбијјатын, реалист-демократик сәнәтин ән көзәл нүмунәси кими һәмишә тәгдир едирди. Реалист ше'р, мүбариз фелјетон жанры барәсиндә өз гијмәтли фикирләрини ирәли сүрүр, Сабир вә Әли Нәзминин әсәрләриндән нүмунә көстәрирди. Ејни сөзләри биз, үмумән «Молла Нәсрәддин» журналы һаггында да дејә биләрик.

Ч. Мәммәдгулузадә өз әдәби вә ичтимаи идеалына ахырадәк садиг галмышдыр. Вахтилә дедији «Гәләмин мүгәддәс вәзифәси халгын хошбәхтлији јолунда хидмәт етмәкдир... Бу ола кәрәк һәр бир гәләм саһибинин амалы» — кими дәрин мә'налы фикри әдибин сәнәт вә әдәбијјата даир бахышларынын лејтмотиви, епиграфы һесаб етмәк олар. О һәмин нәзәри мүддәаны кечдији шәрәфли һәјат вә јарадычылыг јолу илә тәчрүбәдә тәсдиг етмишдир.

Бәдии нәсримиз тарихиндә Ч. Мәммәдгулузадә әсаслы бир дөнүш јаратдыса, әсрләрдән бәри јүксәлиб кәлән классик ше'римизин тарихиндә дә Сабир бөјүк чеврилиш әмәлә кәтирди. О, ше'ри һәгигәтән јени бир чығыра, ингилаби јола салды. Бүтүн бунлар исә дөврүн тәләбиндән доғурду. «Молла Нәсрәддин»и замана өзү јаратды, тәбиәт өзү јаратды» фикрини биз онун јазычы һеј'әтинә дә ејни дәрәчәдә шамил едә биләрик: Ч. Мәммәдгулузадәни, М. Ә. Сабири, Әли Нәзмини дә заманә, дөвр јетирди, 1905-чи илин ингилаби әһвали-руһијјәси јетирди. Сабир илк дәфә бу ингилабын тә'сири илә гәләминин истигамәтини дәјишди, мәрсијә, гәзәл-гәсидә әдәбијјатындан бирдәфәлик узаглашараг јениликчи, ингилабчы бир шаир кими парламаға башлады. О, беш-алты илин әрзиндә бир әсрлик сәнәт јолуну гәт едә билдисә, бунун үчүн мәһз 1905-чи ил рус ингилабына, јашадығы кешмәкешли, зиддијјәтли дөврүн өзүнә борчлудур.

Јениликчи шаир Сабирин фикринчә, заманла, дөврлә бағлы һәр шеј дәјишир, әдәбијјат вә сәнәтин дә јолу дәјишмәли, тәзә заманын јени дә әдәбијјаты олмалыдыр. Бу, тарихин һөкмүдүр. Сабирин бөјүклүјү, узагкөрәнлији, күчлү мүасирлик һисси бир дә бундадыр ки, о, јени ше'рин, әдәбијјатын ичтимаи әсасыны, нечә јаранмасы сәбәбини көстәрмәклә мәһдудлашмыр. Бу әдәбијјатын конкрет тәчрүби нүмунәсини дә верир, һәгигәтән ше'рә јени руһ, мәзмун, гафијә системи кәтирирди.

Сабир дә, өз мүәллими Чәлил Мәммәдгулузадә кими, әдәбијјатын гајәсини, маһијјәтини халга хидмәт етмәкдә көрүрдү. Она көрә дә Сабир, ше'ри халг һәјатынын, халг мәишәти вә тәфәккүр тәрзинин күзкүсүнә чевирди. Ше'ри зәһмәткеш күтләнин мәишәтинә чох јахынлашдырды, халг данышыг дили илә ше'р дили, әдәби-бәдии дил арасында бир көрпү јаратды. Сабир, һәр шејдән әввәл, вәтәндаш шаир иди, вәтәнин, халгын дәрдинә ағламаг, һәм дә күлә-күлә ағламаг Сабир сәнәтинин өзүлүндә дурурду. Дөврүн мүртәче һаким гүввәләри шаири ағламаға тәһрик едирди. Сабир исә ағламыр, күлүрдү, өлдүрүчү гәһгәһәләрлә, ачы-ачы күлүрдү. Шаир һәгигәтдән, һәјатдан, варлыгдан јазырды, онун хәјалы көјләрә јох, торпаға, халгын талејинә бағлы иди. Демократик сәнәт вә әдәбијјатын инкишафы јолунда әнкәл олан гара гүввәләрә гаршы шаир чәсарәтлә чыхыш едир, иртичаны тәнгид едәркән горхмур, уча сәслә һәгигәти дејирди:

Кәлирәм јазмаға бир кәлмә, тутурсан әлими,
Горхурам, ја нә үчүн, — чүнки кәсирсән дилими!

Сабир мәнсуб олдуғу «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин тутдуғу хәттә, онун «гара пула сатылмајан» мәсләкинә садиг галыр, әлинин тутулмасындан, дилинин кәсилмәсиндән әсла горхмурду. О, шаирлији өз вәтәндашлыг борчу билирди. «Тәранеји-шаиранә» әсәриндә Сабир мәсләкини ачыг бәјан едир. Шаир үчүн әсрлә ајаглашмағы, дөврүн әдәбијјат гаршысына гојдуғу тәләбләрә риајәт етмәји вачиб шәртләрдән сајыр:

Насыл да әсрә көрә мәзһәр олмасын шаир?...
Шүары милләтә меһру вәфа дејил дә, нәдир?

Демәли, Сабирин фикринчә, шаир әсрин, заманын нәбзини тутмалы, онун сәсинә сәс вермәли, халга хидмәт көстәрмәји өзүнә шүар етмәлидир.

Сабир «Сөз» адлы ше'риндә сөзә чох бөјүк гијмәт верәрәк, ону әдәбијјатын анасы, «хуршиди-сәмават» адландырырды. Сабирин бүтүн јарадычылығы сөзүн, ше'рин тә'сир күчүнә инамын ән көзәл тимсалыдыр. Бир сыра сатираларында «Молла Нәсрәддин»ин дүшмәнләрини кәскин тәнгид етмәси, әсәрләрини бу мүбариз журналда чап етдирмәси М. Ә. Сабирин Ч. Мәммәдгулузадә илә, онун гәләм ордусу илә сәнәт вә әдәбијјатын бүтүн мәсәләләриндә һәмрә'ј, һәммәсләк олдуғуну көстәрир.

М. Ә. Сабир јазычы вә мүһәррирдән заманәсини әкс етдирән күзкү олмағы тәләб едир, һаглы олараг «шаирәм, әсримин ајинәсијәм» дејирди. Ше'ри, хүсусилә тәзә јаранмыш ингилаби сатираны ичтимаи һәјатын күзкүсү һесаб едән шаир дејирди:

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар, јазым.
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым.
Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гаре, көзүнү?
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?

Сабир епигончу ше'рә, әсрләр боју јериндә сајан мәдһијјә, фәхријјә әдәбијјатына өлдүрүчү сатиралары илә күлүрдү. А. Сәһһәтин дедији кими, о өз ингилаби пафослу поезијасы илә «көһнә ше'рлә јени ше'р арасында дәрин бир учурум» јаратды, көһнә ше'рин, гәзәл-гәсидә әдәбијјатынын тилсимини гырыб дағытды, ше'рин мөвзу, идеја-мәзмун вә форма даирәсини мәһдуд чәрчивәдән чыхарыб хејли кенишләндирди. Онун 1905-чи илдән сонракы әсәрләри көһнә әдәбијјатын гаршысында кечилмәз бир сәдд олду. Епигончу ше'рин јекнәсәг, чејнәнмиш тәсвир васитәләринә, тәсвир објектинә, анчаг «ешг вә мәһәббәтдән» ибарәт олан мөвзусуна гәзәблә күлдү. Шаирин «Дилбәр» ше'ри схоластик, бајағы, сөнүк, фикри јохсул әдәбијјата гәти вә амансыз зәрбә иди:

Еј алнын ај, үзүн күнәш, еј гашларын каман,
Чејран көзүн, гарышга хәтин, какилин илан,
Алма чәнән, чәнәндә зәнәхдан дәрин гују.
Киприкләрин гамыш, додағын бал, тәнин кәтан,
Бојнун сураһи, бој-бухунун бир уча чинар,
Әндамын ағ күмүш, јанағын гырмызы әнар.
Халын үзүндә бүғда, башында сачын гураб,
Гаһ, гаһ... гәрибә күлмәлисән ханиман хәраб!

Бу мисралар Сабирин көһнә ше'рә гаршы протести, јени ше'р нечә олмалыдыр? — суалына ајдын вә јахшы чавабы иди. Чүнки онун мәсхәрә илә дејилмиш һәр бир мисрасы архасында тәзә ше'р һаггында фикирләри, идеаллары дурурду.

Сабир дә, гәләм јолдашы Ч. Мәммәдгулузадә кими, ше'рдә, јазыда садәлик вурғуну иди.

Јени әдәбијјат јолларында мәшһур молланәсрәддинчиләрлә чијин-чијинә чалышан, реалист, сатирик ше'рин инкишафы јолунда гәләм чалан сәнәткарлардан бири дә Әли Нәзми олмушдур. Сабирдән фәргли олараг, Әли Нәзми һәлә 1905-чи ил ингилабындан әввәл мәрсијә, гәзәл-гәсидә әдәбијјатына әкс олан бир јарадычылыг јолу тутмушдур. Лакин онун да ше'р, сәнәт һаггында фикир вә көрүшләри «Молла Нәсрәддин»дәки фәалијјәти дөврүндә јараныб формалашмышдыр. «Мән бир күләјән адәмијәм иш бу мүһитин» дејән шаир өзүнү заманәјә гаршы гојур, мөвчуд чәмијјәтин ичтимаи ејбләринә гаршы күлүшдән әсас силаһ кими

истифадә етдијини билдирир. Әли Нәзми дә Сабир кими, дөврүн, һәјатын дәјишдијини нәзәрә алыр, әдәбијјатын заманла ајаглашмасына чалышырды. О, «Молла Нәсрәддин»ин әдәби сијасәт хәтти илә кедир, онун сөзүнә гүввәт верир, өзүнү вә мәсләкдашларыны «шаири-хошкуји-сүханвәр» адландырырды. Милләтә хидмәт, өз һәјатыны тәмәннасыз олараг ел јолунда фәда етмәк, анчаг халгын сәадәти үчүн гәләм чалмаг Әли Нәзминин дә идеалы иди.

Јыхыг евчикләри ән севкили кашанәмдир,
Көзүнүн јашы сујум, дәрди-дили данәмдир, —

дејән шаир халг гаршысында өз вәтәндашлыг борчуну өдәмәк истәјир вә буна наил олурду.

Әли Нәзми дә шаир үчүн мәсләк сабитлијини мәзијјәт һесаб едирди. Сатирик «Ары» журналы Молла Маһмуд (Чакәр) Нахчыванинин ше'рләрини чап етдијинә көрә шаир ону тәнгид атәшинә тутур вә көстәрирди ки, күлкү журналы илә молла, монзә бир јерә сығмаз:

Көр мүһәррир ким, шаир ким, нә замандыр, ај көнүл,
Ағла, мәндил ал әлә, бу күн хәзандыр, ај көнүл.
Әсрә, мәтбуатә бах, һанкы замандыр, ај көнүл.
Нә чанһачандыр, ај көнүл!
Мәтләб чибишдандырмы де?
Мәгсәд ниһандыр, ај көнүл!

Мәһз «чибишдан» үчүн мәсләкини сатан мәтбуат органлары, симасыз јазычы вә мүһәррирләр Әли Нәзминин күлүш һәдәфи иди. «Фүјузат», «Шәлалә», «Дирилик» вә с. журнал вә гәзетләрин әтрафына топлашан, «Ешг вә һәвәс» кими әсәрләр јазан, халгын ингилаби руһуну зәифләдәрәк она лај-лај дејәнләрә гаршы Әли Нәзми чох амансыз иди. О бу фикирдә иди ки, шаир өз әсәрләрини мүхтәлиф мәсләк вә тәмајүллү гәзетдә, журналда чап етдирә биләр. Бу шәртлә ки, халга хидмәт онун јеканә идеалы, мәрамы олсун.

Беләликлә, әсрин әввәлләриндә јараныб јүксәлмәкдә олан јени әдәбијјатын чичәкләнмәси уғрунда кедән идеја мүбаризәләриндә Әли Нәзми Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирлә бир чәбһәдә, чијин-чијинә чалышырды. Тәсадүфи дејил ки, шаир «амалы вәтән олан «Молла Нәсрәддин»и ән мүбариз журнал, халг һәјатынын парлаг улдузу, күнәш адландырырды.

Сабит мәсләк, идејалылыг Әли Нәзминин сәнәткарда көрмәк истәдији әсас мәзијјәт вә кејфијјәт иди. «Һәнуз» ше'риндә «Шаирәм мән, нә ишим вар, баба, һүррријјәт илә» — дејә дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләриндән узагда дуранлары, «Шаирди, машаллаһ» әсәриндә фикир оғрусу олуб әсл халг сәнәткарларыны бәјәнмәјән ловға чызмагарачылары, «Гәләмим» сатирасында гәләминдән кин, гәрәз, кәдәр тохуму сәпән, халгы нифага, тәфригәчилијә чәкән, өзүнү «хадими-милләт» дејә өјән вәтән хаинләрини кинајә һәдәфинә дөндәрирди.

Азәрбајчан халгы үчүн милли интибаһ дөвру һесаб олунан

XX әср, еіни заманда, дилимизин тәмизлији, сафлығы, онун варлығы вә кәләчәји уғрунда мүбаризә әсридир. XX әсрин әввәлләриндә ичтимаи-сијаси һәјатда мөвчуд олан кәскин синфи зиддијјәтләр мәфкурә чәбһәси олан әдәбијјатда да өзүнү көстәрирди. Һәмин дөврдә дил саһәсиндә јаранан мүбаһисә вә зиддијјәтләр даһа кәскин бир шәкил алырды. Нечә јазмаг, һансы дилдә гәләм чалмаг мәсәләси әтрафында бир-биринә зидд олан ики мүхтәлиф мәктәб мејдана чыхмышды: молланәсрәддинчиләр вә фүјузатчылар мәктәби.

«Молла Нәсрәддин» өзү илә бирликдә јени бир үслуб јаратды, халг дилинин нормалары әсасында ајдын јазы тәрзини сечди, гәлиз әрәб, фарс вә османлы кәлмәләриндән силиниб тәмизләнмиш садә, сон дәрәчә ајдын бир үслубда јазмаг јолуну сечди. Мирзә Чәлилин дедији кими, «Молла Нәсрәддин» өз дилини азәрбајчанлылар үчүн умуми әдәби дил олараг гәбул етдирмәк фикриндә дејилди. Анчаг о нә демәк истәдијинн садә, ајдын бир дилдә авам чамаата баша салмаг истәјирди. «Молла Нәсрәддин» өз мәгсәдинә тез бир заманда наил олду. «Фүјузат»ын чәбһәси исә дилдә садәлик вә рәванлығын әксинә иди. Фүјузатчыларын дил сијасәти гаты пантүркист Әһмәд Камалын «Мүхтәсәр бир чаваб» адлы мәгаләсиндә белә ифадә олунурду: «Хүласә, демәк истәрәм ки, сәнин ајрыча милли бир лисанын јохдур, сәнин лисанын, даһа башга јердәки түркләрин лисаны... һәпсинин гиблэкаһи-тәкамүлү, јә'ни ән сон варачағы јол османлы лисаныдыр».

Илк нөмрәсиндән башлајараг «ачыг ана дилиндә» јазмаға башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун әтрафында топлашан демократ јазычылар «Фүјузат»ын мүртәче дил сијасәтинә гаршы кәскин мүбаризә чәбһәси тутурдулар. Ч. Мәммәдгулузадә бир чох фелјетонларында, мәшһур драм әсәрләриндә Азәрбајчан дилинин талеји мәсәләсини галдырыр, бу дилин тәмизлији уғрунда мүбаризәнин өн сырасында кедирди.

Азәрбајчан реалистләри арасында ана дилинин варлығы вә сафлығы уғрунда кедән мүбаризәдә Мирзә Чәлилдән сонра әсас јери Әли Нәзми тутур. Шаир доғма дили јад тә'сирләрдән горумаг, онун зәнкинлијини вә тәбии инкишафыны тә'мин етмәк үчүн хүсуси сә'ј көстәрирди. О бу мөвзуда он бешә гәдәр әсәр јазмышдыр. Әли Нәзми бир сыра сатираларында анлашылмаз дилдә јазан мүәллифләри ифша едир, ана дилинин варлығы үчүн һәгиги бир вәтәнпәрвәр кими чыхыш едирди. Онун 1911-чи илдә јаздығы бир тазијанә бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир:

Түркчә јаз, садә јазмырсан, сус!
Һамынын јох әрәбчәдән хәбәри,
Данышаг доғру, әјләшәк әјри,
Сахлајыммы јанымда бир гамус?

Әли Нәзми Азәрбајчан дилини корлајанлара, бу дилдә данышмағы вә јазмағы өзүнә ејиб билән «интилликентләрә», халгы алдатмаг мәгсәдилә мүмкүн гәдәр гәлиз ибарәләрлә данышан типләрә дүшмәндир. О, авам чамааты өз «фәсаһәт вә бәлағәтли» нитгләри илә алдадыб сојан руһаниләри әлә салыр, сөз әвәзинә «орталыға лә'ли-дирәхшан төкән» бу савадсызлара дејирди: елә дилдә де ки, өзүн дә ону ган!

Әли Нәзми ана дилинин талеји илә даим марагланырды. О, фүјузатчылара гаршы мүбаризә апардығы кими, 1913-чү илдә нәшрә башлајан мүртәче, пантүркист «Шәлалә» журналынын мөвгејини дә кәскин сатиралары илә гамчылајырды. Сәһифәләрини османлы мүәллифләринин јазылары илә долдуран, пантүркизм идејалары јајан, анлашылмаз бир дил вә үслубда јазан «Шәлалә», һабелә онун Халид Хүррәм Сәбрибәјзадә кими мүһәррирләри Әли Нәзминин әсас тәнгид һәдәфинә чеврилмишди. Шаирин «Гәдр анламаглыг» вә «Сәраби-өмрүмдән» адлы сатиралары билаваситә «Шәлалә»нин әдәби дил саһәсиндә тутдуғу мүртәче хәттә, онун мүһәррири Халид Хүррәмә гаршы јазылмышдыр. «Гәдр анламаглыг» сатирасы әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчан дилинин кечирдији зиддијјәтли, бөһранлы вәзијјәти әкс етдирир. «Әш'ари-мәһзунанә» адлы әсәриндә олдуғу кими, мүәллиф бурада да көстәрир ки, милләтин һалы гәмлидир, ана дили һәр јандан сыхышдырылыр. Бир тәрәфдән «фарсын гапазы түркүн сәриндә»дир, дикәр тәрәфдән дә әрәб дили Азәрбајчан дилини сыхышдырыб «дар чувала» салмышдыр. Белә бир шәраитдә мејдана чыхыб халга јол көстәрмәк истәјән «Шәлалә» журналы мүәллифин истеһза објектинә чеврилир. Чүнки бу журнал өз дил сијасәтинә көрә «Фүјузат»дан һеч дә кери галмырды. Әслиндә Азәрбајчан дилини корлајан, хурафаты јајмаға чалышан, османлылашмаг идејасыны тәблиғ едән «Шәлалә» журналы «Гәдр анламаглыг» сатирасында кәскин тәнгид олунурду. Әли Нәзми «Шәлалә»нин илк нөмрәсиндә милли дил барәсиндә верилән јаланчы вә'дләрлә онун өз јазы дили арасында дәрин бир зиддијјәт көрүрдү. О, Сәбрибәјзадәнин ше'рләриндән кәтирдији конкрет мисаллар, гәлиз ибарә вә тәшбеһләрлә долу олан мисралар әсасында «Шәлалә» вә онун мүһәррирләри тәрәфиндән јеридилән дил сијасәтинин мүртәче маһијјәтини ачыб көстәрирди. Шаир «Сәраби-өмрүмдән» сатирасында Халид Хүррәмин ајрыајры анлашылмаз мисраларыны алыб, бурада Азәрбајчан дилинә јад олан ифадәләри габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырырды. О, Сәбрибәјзадәни истеһза илә «камил әдиб», «јени мүһәррир», «мисилсиз алим» адландырыр. Әли Нәзмијә көрә, Халид Хүррәмин ше'риндәки сөзләри һеч әрәбләр дә анлаја билмәзләр.

Шаирин «Јасәмән» адлы ше'ри дә дилимизин сафлығы вә тәмизлији уғрунда апарылан мүбаризәдә мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Бу сатирасы илә шаир «түркчә мәчмуә, гәзет охумајан интилликентләр»ә гаршы чыхыр, милли ифтихар вә гүрур һиссиндән мәһрум, өз дилинә, мәдәнијјәтинә јад олан, әчнәби дилләрдә кәкәләмәји ана дилиндә данышмагдан үстүн тутан јаланчы зијалылары гырманчлајырды. Ана дилиндә чыхан гәзет вә журнал-

лары «гара истнот», өзләрини исә «јасәмән» кими тәсәввүр едән белә зијалылар мүәллифин гүввәтли кинајәсинә мә'руз галырлар.

Әли Нәзминин ана дили һаггында ше'рләри онун демократик әһвали-руһијјәли әсәрләри илә, бунларда ирәли сүрүлән мүтәрәгги идејаларла билаваситә әлагәдардыр. Бөјүк Мирзә Фәтәлинин әсасландырдығы реалист әдәбијјатын һәгиги мә'нада инкишафы, јүксәк мәрһәләси олан «Молла Нәсрәддин» мәктәби әдәбијјатда јенилијин көзәл нүмунәси иди. Сәнәтдә дәрин мәзмун, сағлам мәфкурә, үмумән идејалылыг мәсәләсиндә марксист тәнгидлә демократик (һәм, ингилаби-демократик, һәм дә маарифчи-демократик) тәнгид арасында мүһүм јахынлыг вар иди. Бу бахымдан 1906-чы илдә «Дә'вәт-Гоч» гәзетинин јаздығы сәтирләр мә'налы вә сәчијјәвидир: «...Чох ше'рләр, чох нәзмләр вардыр ки, вәзни, гафијәси тамам гајдасы илә дүзкүн, сәһиһ, имла вә иншасы өз јериндә сејгәлли әлфаз илә тәртиб олунмуш, мүнәггәш вә мүзәјјән олур; вә лакин ичиндә мәтләб арасан тапа билмәзсән вә јахуд бир мәтләб олурса да, ја бир көзәл тә'рифиндә олур, ја фәләкдән шикајәт едир, ја талејинә төһмәт едир... Мәсәлән:

> Ич бадә көзәл су, вар исә әглү шүурун,
> Дүнја вар имиш, ја ки јох олмуш, нә үмурун?[1]

Әкәрчи бу бејтин әлфазы, вәзни вә гафијәси мәлиһдир, амма чифајда ки, мә'насы хејли гәбиһдир. Чүн онун сөзүнә бахылырса, лазым кәлир ки, сән өз кефиндә, өз раһәтиндә отурасан, гардашын, јолдашын, гоншунун дәрдиндән вә мусибәтиндән хәбәр тутмајасан...».

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында марксист тәнгид тәкчә болшевик мәтбуаты сәһифәләриндә дејил, ејни заманда, демократик мәтбуат органларында, гисмән дә башга гәзетләрдә, көркәмли ингилабчы публисистләрин мәгаләләриндә јараныб тәшәккүл тапырды. Аловлу публисист, коммунист әдиб Нәриман Нәримановун бу саһәдә хидмәти хүсуси гејд олунмалыдыр. Һәлә 1905-чи ил ингилабындан әввәл чап етдирдији илк бәдии әсәр вә китабчаларында, «Наданлыг» вә «Шамдан бәј»ә мүгәддимәләриндә, һабелә «Баһадыр вә Сона» романында Н. Нәриманов драм вә сәһнә сәнәти, милли мәтбуат, ана дилинин тәмизлији кими мүһүм, актуал мәсәләләрә өз фәал мүнасибәтини билдирир, әдәбијјатшүнаслыға даир гијмәтли фикирләр јүрүдүрдү. Комедијаны мәишәтин күзкүсү һесаб едән әдиб, гулдурлуг, наданлыг, елмсизлик, јаланчылыг кими мәнфи сифәтләри, ичтимаи бәлалары арадан галдырмагда әдәбијјатын, хүсусән сәһнә әсәрләринин, бәдии күлүшүн ролуна бөјүк мә'на вә әһәмијјәт верирди. «Театр барәсиндә бир нечә сөз» (1899) адлы мәгаләсиндә Нәриманов јазырды:

«Биз театрда өз гүсурларымызы көрүб, әлбәттә, чалышырыг ки, өзүмүзү јахшы адамлара охшадаг вә пис адамлардан кәнар олаг. Театр бөјүкләр үчүн бир нөв мәктәбдир. Нечә ки, ушаглар мәктәбдә көзәл шејләр әхз едирләр, еләдә бизләр театрдан көзәл сифәтләр әхз едирик».

Н. Нәриманов һәр бир бәдии әсәри јазылдығы тарихи шәраитлә сых әлагәдә тәһлил едиб гијмәтләндирир вә чох заман мүасир ичтимаи-сијаси һадисәләрдә идејача бағлајырды. С. С. Ахундовун «Тамаһкар» комедијасы, рус әдәбијјатынын бир сыра көзәл нүмунәләри барәдә јазылар, фикирләр мәһз бу бахымдан мараглыдыр. Әдиб өз әсәрләриндә сөз сәнәтинин комедија, нәср, фелјетон, мәгалә, опера вә с. жанрлары һаггында орижинал мүлаһизәләр сөјләмишдир. Онун «Әнуширәвани-адил», «Аршын мал алан» вә оперетталарымыз», «Әсли вә Кәрәм», «Өлүләр» һаггында тәәссүрат» вә башга мәгаләләри сәнәт әсәрләриндәки мүасирлик, инандырычылыг, идејалылыг руһундадыр. Реалист јазычы һәмчинин милли әдәбијјатымызын, онун көркәмли классикләринин, һабелә мүтәрәгги рус вә дүнја әдәбијјатынын тәблигинә мәгаләләриндә сых-сых тохунурду. И. А. Крылов, Л. Толстој, Н. В. Гогол, Һ. Ибсен вә башгалары һаггында фикирләри онун әдәби-нәзәри көрүшләриндәки бејнәлмиләлчилији, үмумбәшәри һиссләри дә өзүндә әкс етдирир.

Н. Нәриманов бу фикирдә иди ки, халгын балалары өз милли әдәбијјатынын гүдрәтли сәнәткарлары илә јанашы, дүнја халгларынын јетирдији Толстој, Туркенев, Гогол, Һүго, Золја, Бајрон, Шекспир, Шиллер, Кете кими нәһәнк сөз баһадырларыны доғма ана дилиндә охусунлар. Бу фикри әдиб һаглы олараг, мә'нәви сәрбәстлик, халгын дил вә мәдәнијјәтинин дирчәлмәси, чилаланмасы, азадлығы илә вәһдәтдә алыб ирәли сүрүрдү. Белә мүгәддәс амал уғрунда дөнмәдән мүбаризә едир, Азәрбајчан әдәби дилини, бу дилин Асијада мөвгејини франсыз дилинин Авропадакы ролу илә бәрабәр тутурду. Әдәби-бәдии дилдә садәлик, хәлгилик принсипинә әмәл етмәк јазычынын шүары иди. Истәр данышыгда, истәрсә дә јазыда ана дилини корлајанлара гаршы сәрт гәләм мүбаризәси Нәриманов јарадычылығынын әсасында дурурду. Әдәбијјатшүнаслығын башлыча вә ән мүһүм проблемләринә мүнасибәтдә демократик әдәби тәнгидә, Чәлил Мәммәдгулузадәјә чох јахын олан әдиб, ана дили һаггында дәрин мә'налы фикирләри илә дә она сых бағлы иди. 1906-чы илдә јаздығы «Бу күн» мәгаләсиндә о, чошғун ифтихар һисси илә дејирди: «Ана дили! Нә гәдәр рәфиг, нә гәдәр али, һиссијјати-гәлбијјә ојандыран бир кәлмә! Нә гәдәр мөһтәрәм, мүгәддәс, нә гәдәр әзәмәтли бир гүввә! Ана дили! Бир дил ки, меһрибан бир вүчуд өз мәһәббәтини, шәфгәти-мадәранәсини сәнә о дилдә бәјан едибдир. Бир дил ки, сән даһа бешикдә икән бир лајла шәклиндә өз аһәнк вә ләтафәтини сәнә ешитдириб, руһун ән дәрин күшәләриндә нәгш бағлајыбдыр. Бир дил ки, һәјат вә каинат һаггында илк әввәл о дил сајәсиндә бир фикир һасил едибсән, чисм вә руһун мөһтач олдуғуну мәвади о дилдә тәләб етәјибсән...».

«Милли дил, милли мәктәб, милли мәтбуат, милли әдәбиј-

[1] Бејт түрк шаири Зија Пашанындыр.

јат»ын зәруриллјини вә һүгуг уғрунда мүбаризәдә бунларын башлыча амил, азадлыг проблеми илә бағлы олдуғуну әдиб өз публисист әсәрләриндә дөнә-дөнә гејд едирди. Нәримановун әдәбијјат вә әдәби-бәдии дилә даир нәзәри мүддәалары илә бәдии-публисист јарадычылығы арасында там бир доғмалыг, ујғунлуг вардыр.

XX әсрин әввәлләриндә, хүсусилә 1905-чи ил һадисәләриндән сонра мәһсулдар јарадычылыг дөврү кечирән елә бир көркәмли Азәрбајчан јазычысы јохдур ки, онун сөз сәнәтинә, әдәбијјата даир мүәјјән фикирләри, нәзәри-естетик бахышлары олмасын. Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, А. Шаиг, С. Гәнизадә вә башгаларынын әдәби инкишаф јолу бу мүддәаны тәсдиг етмәкдәдир.

Мүтәрәгги романтикләрдән М. Һади, Һ. Чавид вә А. Сәһһәтин әдәби-нәзәри мүлаһизәләри јаранмагда олан јени нигилаби әдәбијјатын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрирди. Онларын бир сыра бәдии әсәр вә мәгаләләриндә көһнә ше'рин мәһдуд чәрчивәси, стандарт гајда-ганунлары вә јекнәсәг тематикасына гаршы јени әдәбијјат гојулурду. Әдәби инкишаф просесиндә белә бир мөвге тутан мүтәрәгги романтикләр, һәр шејдән әввәл, реалист сәнәткарлара, тәнгиди реализм әдәби чәрәјанына јахынлашырдылар. Истәр реалист әдибләр, шаирләр, истәрсә дә мүтәрәгги романтикләр мүртәче буржуа романтизминә, исламчылыг, түркчүлүк идејаларыны кениш тәблиғ едән «Фүјузат» журналынын, онун әтрафында топлашан јазычы вә мүһәррирләрин әдәбијјат, дил саһәсиндә фикирләринә зидд идиләр. Онлар фүјузатчыларын мүртәче мүддәаларына гаршы сәнәтдә муасирлији, букүнкү һәјатын ин'икасыны, халгын күндәлик мадди вә мә'нәви еһтијачыны гәләмә алмаг идејасыны гојурдулар. Онлардан, ичтимаи һәјатда әдәбијјатын ролу, вәзифәси вә кәләчәк талеји илә билаваситә мәшғул оланы көркәмли романтик шаир Аббас Сәһһәт иди.

Муасир әдәбијјат һансы јолларла инкишаф етмәли, нә кими мүсбәт идеаллара, естетик принсипләрә әсасланмалы, онун мөвзусу, ифадә формалары, һәмчинин сәнәткарын ичтимаи һәјатда мөвгеји нечә олмалыдыр? Бу мүһүм мәсәләләр А. Сәһһәти дәриндән дүшүндүрүрдү. «Шаир, Ше'р пәриси вә Шәһәрли» әсәриндә о, һәјат һәгигәтини дүрүст әкс етдирмәји сәнәт әсәри үчүн биринчи шәрт һесаб едир. Азад фикри, доғру сөзү боған мөвчуд гаранлыг ичтимаи мүһитә гаршы чыхыр, гәләм азадлығыны сәнәткарын зинәти кими гијмәтләндирир. Ф. Көчәрлијә јаздығы ше'рдә А. Сәһһәт Азәрбајчан әдиб вә шаирләринин мәһкум, мәһрум вәзијјәтини өз тимсалында бәјан едирди:

Бу гаранлыг мүһитим ичрә мәним
Гулағым һәбс, көзләрим дустаг.
Јумругла мөһүрләниб дәһәним,
Олмуш ағзымда сөзләрим дустаг.

Јахуд «Бәјани-һал» адлы башга бир ше'риндә заманәсиндән ачы-ачы шикајәтләнәрәк, сәнәт вә сәнәткара лајигинчә гијмәт

вермәк әвәзинә ону тәкфир едән ичтимаи мүһитә гаршы лә'нәт јағдырырды. А. Сәһһәт һәм бәдии јарадычылығынын үмуми мүтәрәгги руһу, һәм дә әдәбијјатын нәзәри проблемләринә даир гијмәтли фикирләри илә муасирләри арасында јениликчи бир шаир кими танынмышды.

Шаир арзу едирди ки, мөвзу сечмәкдә, варлығы, һәјатдакы дөзүлмәз ичтимаи ејибләри реал әкс етдирмәкдә гәләм саһиби сәрбәст, тохунулмаз олсун. Романтик шаир А. Сәһһәт дә, көркәмли тәнгиди реалистләр кими, мүтәрәгги, классик милли ән'әнәләрлә мөһкәм бағлы иди, бу ирсә һәссаслыгла, еһтирамла јанашырды. Лакин Мирзә Чәлил вә Сабир кими о да әдәбијјатда тапданмыш јолла кетмәји гәләм саһибинин зәифлији сајыр, чејнәнмиш тәсвир васитәләринә әсасланан, јалныз ешг, мәһәббәт, күл-бүлбүл, һичран, вүсал арасында дөнүб долашан гәзәлчилијин, гафијә дүзмәјин әлејһинә чыхырды.

Аббас Сәһһәт дүнја әдәбијјатына, хүсусән рус вә франсыз әдәбијјатына јахындан бәләд иди, бәдии тәрчүмә илә билаваситә мәшғул олурду. Одур ки, Азәрбајчан әдәбијјатынын мөвчуд вәзијјәтини габагчыл дүнја мәдәнијјәтинин инкишафы сәвијјәсиндән гијмәтләндирир, кечмишин гәзәл-гәсидә, јахуд мәрсијә әдәбијјатыны јох, инсан әхлагыны тәрбијә едән, халг һәјатыны, ел мәишәтини, онун арзу вә истәјини тәчәссүм етдирән јени ше'ри тәблиғ едирди. Шаирин бу фикри әсәрләринин бириндә поетик шәкилдә белә ифадә олунмушду:

Нарәва адәт олуб бундан әзәл,
Шүәра чүмләси јазмыш да гәзәл.
Нә гәдәр олса да ширинмәзмун,
Нә гәдәр олса да е'чазнүмун,
Елм, әхлаги ки, һаиз оламаз.
Бизчә, һеч вәчһлә чаиз оламаз...

Ше'рә, сәнәтә даир фикирләрини А. Сәһһәт «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?», «Сабир», «Сабирин тәрчүмеји-һалы» адлы мәгаләләриндә вә тәрчүмәләриндән ибарәт «Мәғриб күнәшләри» китабына јаздығы мүгәддимәдә усталыгла, ајдын дилдә шәрһ етмишдир.

Шаир өз нәзәри мүддәалары илә бә'зән сентиментализмә кедиб чыхса да, сәнәт аләминдә тәзә бир чығыр ачмаг, ше'ри һәм мәзмунча, һәм дә руһән тәзәләмәк тәләбини гаршыја гојур. Онун фикринчә, әдәбијјат әски схемләрдән, гулагда таггылдајан стандарт бәнзәтмәләрдән, јоручу тәсвир васитәләриндән хилас едилмәли, «инсанлара мә'рифәт вә ибрәт дәрси» вермәк сәвијјәсинә галдырылмалыдыр. А. Сәһһәт јазырды: «Шүәраји-сабигәмизин әш'ар вә әдәбијјаты тәбии һала мүғајир олдуғундан охујан кәсләрә кәсаләт вә нифрәт кәтирмәји, һеч бир сурәтдә инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси ондан һүсула кәлмәдији мә'лумдур. Мәсәлән, гәддин сәрв ағачына охшадылмасы, ја мәһбубун үзүнү бәдр аја бәнзәтдикләри кими вә ја гашларын јаја вә киприклә-

рин оха тәшбиһ тутдуглары кими...». Романтик шаирин бу фикри илә реалист Сабирин «Дилбәр» ше'ри арасында мүәјјән бир јахынлыг вә ујғунлуг вардыр. Лакин Сәһһәт «Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсиндә ше'рә, сәнәтә бахышларыны реаллыгдан хәјал аләминә, сентименталлыға доғру давам етдирир. Һиссијјата табе олмагы шаирлијин илкин шәртләриндән сајыр, охучунун гәлбинә тә'сир етмәк, «һиссијјати-гәлбисини» ојандырмаг истәјир. Аббас Сәһһәт «чә'ли вә тәбии» олмагла ики чүр һиссијјатын варлығыны гејд един вә јарадычы тәхәјјүлдә, бәдии сәнәткарлыгда бунлардан икинчисинә даһа бөјүк үстүнлүк верир. Тәбиәт тәсвири, көзәл бир мәнзәрәни бәдии чәһәтдән әкс етдирмәк јолу илә инсанын гәлбинә тә'сир көстәрмәк, онда хош һиссләр ојатмаг мәрамыны ирәли сүрүр. «Баһар ахшамы» адлы әсәрини јени ше'рә нүмунә көстәрир:

Јаз мөвсими ендикчә сәмадан јерә ахшам;
Күн нуру верир дағлара мин рәнки-диларам.
Аһәстә күнәш ејләр икән батмаға аһәнк,
Көј үзрә булудларда олан севмәли мин рәнк...
Ахшам күләјин галхар, әсәр хејличә јүнкүл,
Күл әтрини дујдугча өтәр шевгилә бүлбүл,
Кечмәз о гәдәр, шәмс олур гајиб үфүгдән,
Анчаг галыр ол дәм бир ишыг рәнки-шәфәгдән...

«Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?» мәгаләсиндә Аббас Сәһһәт дә сәнәтдә көһнә формалара, чејнәнмиш тәшбеһләрә, гафијә системинә гаршы чыхыр. Бунунла белә, онун бир сыра нәзәри мүлаһизәләри вә өз јарадычылығындан нүмунә кәтирдији «Баһар ахшамы» ше'ри Сабирин вә үмумән реалистләрин әдәби көрүшләриндән фәргләнир. Сабир вә башга реалистләр тәбиәт мәнзәрәләринә дејил, ичтимаи һадисәләрин тәсвиринә даһа чох үстүнлүк, һиссә нисбәтән фикрә даһа бөјүк әһәмијјәт верирдиләр.

«Мәғриб күнәшләри»нә мүгәддимәсиндә исә шаир Азәрбајчан охучусунун «зүлмәтдә галан дујғуларыны» Гәрб әдәбијјатынын габагчыл фикирләри илә ишыгландырмаға чан атыр. О, јахшы бәдии тәрчүмәләр едиб милли әдәбијјатымызы мүтәрәгги ән'әнәләрлә зәнкинләшдирмәклә јанашы, шаир вә әдибләрә рус вә Авропа әдәбијјатындан нүмунәләр верирди. Шаир өз романтик ше'рләри, реалист планда јаздығы пјесләри вә мүтәрчим усталығы илә көһнә әдәбијјатдан узаглашмағын јолларыны бир нөв әјанилэшдирирди.

Истәр мәгаләләриндә, истәрсә дә поетик әсәрләриндә А. Сәһһәт бөјүк реалист Сабирин өлмәз сәнәтинә, Азәрбајчан поезијасы тарихиндә тутдуғу мөвге вә хидмәтинә инчә мүшаһидәчилик вә һәссаслыгла јанашыр, ону ичтимаи варлығын күзкүсү олан јениликчи шаир, милләтин дәрдиндән вәрәмләнән, өлүмү илә «ше'р евини виран» гојан «мүчәссәм дујғу», «үлви бәшәр» кими тәгдир едирди. Сабир сатирасынын Иран ингилабына бир орду гәдәр хидмәт етдијини дүнја әдәбијјаты классикләринин јарадычылығы илә мүгајисәдә әсасландырыр, онун новаторлуғуну, поезијасынын ингилаби маһијјәтини һәм сәнәткарлыг, һәм дә вәтәндашлыг мөвгејиндән јүксәк гијмәтләндирирди: «Вәтәнимиз әдәбијјат аләминдә даһијанә бир шаир јетишдирмишди. Азәрбајчан әдәбијјатында ән әввәл јени бир чығыр ачды ки, ондан мүгәддәм кимсә о көзәл шивәдә јазмамышды. Нөгсанларымызы, ејбләримизи мәзһәкә вә мәзаһ тәригилә гајәтдә ширин вә һәр кәсин а'ниладығы бир дил илә, гәһгәһәләрлә охудуб ислаһа чалышырды...

Сабир әфәнди мүгәллид дејил, бәлкә елә мүчәддиддир ки, көһнә ше'рләрлә јени ше'рләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб дә о учуруму атланмаға кимсәдә чүр'әт вә чәсарәт галмады. Бир кәрә дүшүнүлсүн, әдәбијјатымызда нә гәдәр бөјүк бир тә'сир, нә гәдәр әзим бир ингилаб вүчуда кәтирмиш!»

Сабир сәнәтинин ингилаби маһијјәтини јенилик тимсалы кими өн плана чәкән А. Сәһһәт, бөјүк сатирик шаирин көһнә ше'рлә јени ше'р арасында јаратдығы учуруму дәринләшдирмәјә сә'ј едән көркәмли сәнәткарлардан иди.

Лакин нә «Молла Нәсрәддин» вә онун гәләм ордусу, нә маарифпәрвәр реалистләр, нә дә романтик јазычылар тәнгидчилији вә әдәбијјатшүнаслығы өзләринә әсл сәнәт сечмишдиләр. Бу заман Азәрбајчан әдәбијјатында Абдулла Тофиг (Сур), Сејид Һүсејн, Фиридун бәј Көчәрли кими пешәкар тәнгидчи вә әдәбијјатшүнаслар фәалијјәт көстәрир, буржуа естетикасына, онун «сәнәт сәнәт үчүндүр» шүарына гаршы даһа ардычыл, даһа кәскин мүбаризә апарырдылар. Әдәби тәнгид, әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндә онларын хидмәти хүсуси гејд олунмалыдыр.

Абдулла Сур (1882—1912) Азәрбајчанда XX әсрин илк пешәкар әдәбијјатшүнасларындандыр. Әввәлчә Кәнчәдә, сонра Истамбулда тәһсил алан Абдулла Сур чохчәһәтли јарадычылыг исте'дадына малик иди. О, ше'рләри, фелјетонлары, мәгаләләри илә мәтбуатда фәал иштирак едирди. Ону ән чох марагландыран әдәбијјат тарихи, классик әдәби ирсин тәдгиги, тәблиғи иди. 1907-чи илдә «Фүјузат» журналында чап етдирдији «Фүзулијә бир нәзәр» мәгаләси Абдулла Суру бөјүк сөз устасы Фүзулинин һәссас тәдгигатчысы, Фүзули лирикасынын фәлсәфи-интим маһијјәтини, онун бәдии хүсусијјәтләрини дүзкүн гијмәтләндирән бир әдәбијјатшүнас кими танытмышды. О, «Түрк әдәбијјатына бир нәзәр», «Нәф'ијә бир нәзәр» кими санбаллы, мараглы әсәрләрин дә мүәллифидир.

Сејид Һүсејн (1887—1937) сосиалист ингилабындан әввәл Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығынын өнчүлләриндән бири иди. Сонралар әдәбијјат тарихимиздә көзәл насир, мүгтәдир реалист һекајәчи кими танынса да, Сејид Һүсејн әввәлләр Азәрбајчан әдәби тәнгидинин јарадан вә јашадан кәскин гәләм саһибләриндән олмушдур. О, тәнгидчилик фәалијјәтинә 1908-чи илдән башламыш, дөври мәтбуатда («Игбал», «Ачыг сөз», «Јени игбал» вә с.) ән чох *Казымоғлу, Һүсејн Садиг* имзалары илә чыхыш етмишдир. Һәјата вә сәнәтә бахышы илә әдиб молланәсрәддинчи-

ләрә чох јахын иди. О да көһнә һәјат тәрзинә, ичтимаи варлығын инкишаф сүр'әти илә ајаглаша билмәјән сәнәт вә әдәбијјата гаршы чыхырды. Сејид Һүсејн, һәр шејдән әввәл, һәјатын динамикасы, әдәбијјатын заманла сых әлагәси, мөвзу даирәси, жанр әлванлығы, мүбаризлик вә дөјүшкәнлији, халг мәишәтини дүзкүн әкс етдирмәк гүдрәти душүндүрүрдү.

Көркәмли әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрли өз мүасирләринин јарадычылығыны тәдгиг етмәклә јанашы, классик ирсин өјрәнилмәсинә даһа чох мејл едирдисә, С. Һүсејн ән чох мүасир әдәбијјатын вәзијјәти, инкишафы, јүксәлиш јоллары илә мәшғул олурду. Һәр ики әдәбијјатшүнас реалист сәнәтин, халг һәјаты илә сых бағлы олан, ону доғру-дүрүст әкс етдирән ше'рин вурғуну, ардычыл тәблигатчысы иди. Бу мүасирлик, јенилик дујғусу С. Һүсејнин әсәрләриндә даһа күчлү иди. О һәмишә, һәр јердә һәјатын, халг күзәраны вә мәишәтинин бәдии әдәбијјат, јарадычы шәхсијјәт гаршысында гојдуғу тәләбләри нәзәрә алыр, естетик фикирләрини бу мөвгедән дејирди. «Зүлмүн сәмәрәси» мәгаләсиндә С. Һүсејн бәдии әсәрин һәјаты дәрк вә тә'лим етмәкдә мүстәсна тә'сир күчүнә малик олдуғуну билдирир, јазычы вә шаирләрдән буну тәләб едирди. Чүнки «сәнәт јалныз сәнәт үчүн дејил, бәлкә һәјат үчүндүр». Бу нәзәри мүддәа С. Һүсејнин буржуа әдәбијјатшүнаслығынын саф сәнәт, битәрәф әдәбијјат, ичтимаи һадисәләрә биканә сәнәткар һаггында мүлаһизәләринә гаршы чыхышы иди. Бу, тәнгидчинин реалист әдәбијјатла, зәһмәт адамларынын һәјатыны, мәнафејини душүнән әдәбијјатла сых бағлылығыны көстәрирди. С. Һүсејн бәдии әсәрләрә, бу вә ја дикәр бөјүк сәнәткара гијмәт верәркән тарихилик принсипинә әсасланыр, чәмијјәтин, халгын, сәнәт вә әдәбијјатын үмуми инкишаф сәвијјәсини нәзәрдә тутурду. О, Фүзули јарадычылығыны Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә чохдан кечилмиш бир мәрһәлә кими гијмәтләндирир, она нәзирә јазмағы, гәзәл-гәсидәјә мәфтунлуғу да ибтидаилик, керилик сајырды.

«Һәр дөврүн өзүнә мүвафиг көзәллик, бәдиилик өлчүсү вардыр» принсипинин естетик ифадәси тәнгидчинин «Чан јанғысы», «Өлүләр» һаггында тәәссүрат», «Өлүләр» вә онун тәнгидләри һаггында бир мүталиә» әсәрләриндә дә ајдын һисс олунур.

С. Һүсејн 1913-чү илдә «Игбал» гәзетиндә чап етдирдији «Чан јанғысы» адлы мәгаләсиндә А. Диванбәјоғлунун ејни адлы романыны садәчә гијмәтләндирмәклә, онун идеја-бәдии мәзијјәтләрини шәрһ етмәклә мәһдудлашмырды. Бу әсәрә һәм дә жанр бахымындан бөјүк әһәмијјәт верир, классик гәзәлчилијин дар чәрчивәсини гырыб атан, һәјаты кениш епик планда, бәдии образлар васитәсилә тәсвир едән белә әсәрләрин јазылыб јајылмасына чағырырды. Мүасир тәнгидин лагејд, сојугганлы гаршыладығы бир сыра сөнүк, чәфәнк јазылара гаршы С. Һүсејн «Чан јанғысы» романыны, тәрбијә вә ислаһедичи, ојадычы тә'сир күчүнә малик олан сәнәт абидәләрини гојурду. О, «Чан јанғысы»ны роман адландырыр вә ону инсан әхлагыны тәрбијә едән, дәјишдирән, сафлашдыран васитә кими тәгдир едирди: «Романчылыг әдәбијјат аләминдә бир сәнәтдир. Бизим әдәбијјатымыз саир мүсәлман олан милләтләрлә бәрабәр ше'р бабиндә чох ирәлиләмишдир... Нәср бабында гејриләрә нисбәт керидә галдығындан романчылыг сәнәти биздә јох бир һаләтдәдир. Һалбуки романын тәһзиби-әхлаг үчүн әһәмијјәти чохдур. Бу күн бир фикри сөјләмәк үчүн романдан көзәл бир аләт олмаз. Роман васитәсилә бир милләтин һәгигәт кими гәбул етдији нөгсанларыны белә тәнгид етмәк олар ки, охучу ону ширин-ширин охумагла өз нөгсаныны душүнә биләр».

Мүәллиф роман жанрындан чох шеј көзләјир, бәдии әдәбијјатын бу жанрына мүһүм тәләбләр вермәклә, онун нәјә гадир олдуғуну, мәзијјәтләрини елми шәкилдә әсасландырырды. Тәнгидчи халгын һәјатында, ајры-ајры фәрдләрин шүурунда, дәвранышында нәзәрә чарпан мәнфиликләри, гүсурлары ислаһ етмәкдә ше'рә нисбәтән бәдии нәсрин, хүсусилә романын мүстәсна әһәмијјәт вә үстүнлүјүнү, имканларыны үзә чыхарырды. Онун фикринчә, ичтимаи мүбаризә мејданында әдәбијјат һәр һансы бир силаһдан даһа кәсәрлидир, бөјүк дөнүш јаратмаг гүдрәтинә маликдир. Одур ки, тәнгидчи әдәбијјатын тәрбијә вә тәлгинедичи күчүнә инаныр, онун бу кејфијјәтини дөнмәдән тәблиғ едирди.

С. Һүсејн бир тәнгидчи-әдәбијјатшүнас кими, милли әдәбијјатын тәдгиги илә мәһдудлашмырды, рус вә дүнја халглары әдәбијјатынын мүтәрәгги ән'әнәләринә һәмишә һөрмәтлә јанашыр, ондан өјрәнир вә истифадә едирди. Әдиб 1920-чи илдән сонра бәдии јарадычылыгла јанашы тәнгидчилик фәалијјәтини дә давам етдирмишдир.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960.

Мир Чәлал. Ч. Мәммәдгулузадә реализми һаггында, Бакы, 1966.

Мир Чәлал, П. Хәлилов. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары, Бакы, 1972.

Нәриманов Н. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1973.

Нәбијев Б. Фиридун бәј Көчәрли, Бакы, 1963.

Сејидов Ј. Јазычы вә дил, Бакы, 1979.

Талыбзадә К. XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Бакы, 1966.

Талыбзадә К. Сәнәткарын шәхсијјәти, Бакы, 1978.

Чәфәр М. Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм, Бакы, 1963.

Хәндан Ч. Сабир јарадычылығынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, Бакы, 1962.

Јашар Г. Реализм: сәнәт вә һәгигәт, Бакы, 1980.

Һүсејнов Ф. Әли Нәзми, Бакы, 1970.

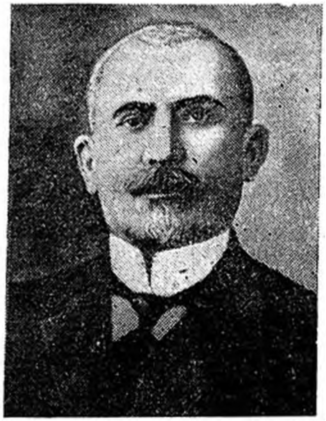

ФИРИДУН БӘЈ КӨЧӘРЛИ

(1863—1920)

Әсримизин илк рүбүндә реалист бәдии нәср, драматуркија, ингилаби сатира вә публисистика саһәсиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин, јени ше'р аләминдә М. Ә. Сабирин, мусиги мәдәнијјәти чәбһәсиндә Ү. Һачыбәјовун көрдүјү иш әдәбијјатшүнаслыг елминдә Фиридун бәј Көчәрлинин үзәринә дүшмүшдүр. Онун шәхсијјәти, јарадычылыг фәалијјәти һаггында әдәбијјат дәрсликләриндә индијәдәк ја чох аз, ја да һеч јазылмамышдыр.

Фиридун бәј Әһмәд бәј оғлу Көчәрли 1863-чү илдә Шушада анадан олмушдур. Ибтидаи тәһсилини Мирзә Кәрим Мүншизадәнин мәктәбиндә алмыш, 1876-чы илдә атасынын арзусу илә рус мәктәбинә дахил олмушдур. Мәшһур рус педагогу А. О. Чернјајевскинин Гафгаз шәһәрләрини кәзәрәк Гори семинаријасына тәләбәләр чәм етдијини көрән Ф. Көчәрлидә тәһсилини даһа да артырмаг марағы ојаныр. 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасына охумаға кедир. Бурада рус дилини, рус әдәбијјатыны дәриндән өјрәнир. 1885-чи илдә семинаријаны битирир вә Јереван кимназијасында мүәллимлик етмәјә башлајыр. Бу вахтлардан о, гәдим Азәрбајчан әдәбијјатыны хүсуси зөвг вә һәвәслә өјрәнир. Јерли зијалылардан Мирзә Мәһәммәд Гәмәрли милли әдәби ирси мәнимсәмәкдә она јахындан көмәк едир. Поезијаја, әдәбијјата дәрин мараг көстәрән Фиридун бәј рус дилиндән илк тәрчүмәләрини еләмәјә башлајыр. Педагожи фәалијјәти илә әлагәдар олараг о, Пушкин, Лермонтов вә Колтсовдан да бир сыра кичик ше'рләр тәрчүмә едәрәк дәрс китабларына салыр. «Торчу вә балыг» (Пушкин), «Үч хурма ағачы» (Лермонтов), «А киши, нијә јатыбсан?!» (Колтсов) кими ше'рләри бөјүк вәтәндашлыг дујғусу илә тәрчүмә етмәси дөврүнә көрә охучулары

рус әдәбијјаты классикләри илә таныш етмәк бахымындан хејли әһәмијјәтли иди.

Семинаријада икән Ф. Көчәрли Азәрбајчанын габагчыл зијалылары илә даим әлагә сахлајыр, онлара хејирли мәсләһәтләр верирди. Онун мәшһур маарифпәрвәр јазычылар Р. Әфәндијев вә С. Гәнизадә илә достлуғу нәзәри чәлб етмәкдәдир. Рус дилини јахшы билән Фиридун бәј мүсәлман мәишәтиндән актуал мөвзуларда гәләмә алдығы мәгаләләрлә о заманкы рус мәтбуатында фәал иштирак едир. 1895-чи илдә «Новоје обозренијe» гәзетиндә «Азәрбајчан комедијалары» әсәрини чап етдирир.

Дөврүн башга демократик зијалылары кими, Ф. Көчәрлини дә һәлә кәнч јашларындан халгын маарифләнмәси, мәдәни јүксәлиши дүшүндүрүрдү. Милли әдәбијјат вә мәтбуатын тәрәггиси јолунда гәләм чалмағы Фиридун бәј өзүнә мүгәддәс вәзифә һесаб едирди. 1903-чү илдә нәшрә башлајан «Шәрги-Рус» гәзетини М. Ә. Сабир, Әли Нәзми, М. С. Ордубади вә башга зијалылар үрәкдән алгышладылар, онун тә'рифинә ше'рләр јаздылар. О заман Ч. Мәммәдгулузадә башда олмагла бир чох әдиб вә шаирләримиз илк әсәрләрини XX әср Азәрбајчан мәтбуатынын мүждәчиси олан бу гәзетдә чап етдирдиләр. Гәзетин чыхмасы Ф. Көчәрлини дә үрәкдән севиндирмишди. 1903-чү илдә јаздығы «Һөрмәтли «Шәрги-Рус» рузнамәсинә бир нечә сөзләр» мәгаләсиндә о, Азәрбајчан мәтбуатынын гыса, һәм дә ибрәтли тарихчәсини хүласә едәрәк, «Шәрги-Рус»ун нәшриндән чох разы олдуғуну ифтихарла гејд едирди. Гәзетин вәзифәсини халга хидмәтдә, керилијин сәбәбләрини ачыб көстәрмәкдә көрүрдү. Вахтилә «Әкинчи»јә, онун редактору Һ. Зәрдабијә һәчвләр јазылдығы һалда, инди зијалыларын «Шәрги-Рус»у тәгдир етмәси Ф. Көчәрлини фәрәһләндирирди.

Беләликлә, көркәмли әдәбијјатшүнас халгын гәфләтдән ајылмасында, маариф, елм, мәдәнијјәт мејданына гәдәм гојмасында гәзетин ролуна бөјүк гијмәт верирди. Онун «Кавказ», «Закавказија», «Каспи», «Иршад», «Тәрәгги», «Игбал» вә башга гәзетләрдә фәал әмәкдашлығы, халг әдәбијјаты нүмунәләрини топлајыб мүхтәлиф журналларда чап етдирмәси дә бу мәгсәдә хидмәт едирди. Һәлә илк јарадычылығы дөврүндән о, мүасирлик ашиги иди, заманын әдәбијјат, мәтбуат, үмумијјәтлә сәнәт вә сәнәткар гаршысында гојдуғу тәләбләри дәриндән дәрк едирди. Лакин Фиридун бәј халгын әдәбијјат тарихини тәдгиг етмәји, кечмишини өјрәнмәји дә унутмурду. Хүсусилә дә өз јурдунун әдәбијјатыны милли чәрчивәдән кәнара чыхарараг башга халглара танытмаг ону даһа чох дүшүндүрүрдү. Бу мәгсәдлә 1903-чү илдә русча јаздығы «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» әсәри әдәбијјатымыз һаггында рус охучусуна мараглы, һәм дә јығчам мә'лумат верирди.

Бир педагог кими дә шөһрәтләнән Фиридун бәји о заман Тифлисин али мәктәбләринә чағырыр, мүһазирәләр охудурдулар. Бу вәзифәни шәрәфлә јеринә јетирән Фиридун бәј мүхтәлиф

806—20

јерләрдә јашајан Азәрбајчан зијалылары илә мәктублашыр, достлуг вә әмәкдашлыг едирди. О, бөјүк шаир Сабирлә шәхсән таныш иди, А. Сәһһәтлә даим әлагә сахлајырды. Ф. Көчәрли шаир вә әдибләри мүасир актуал мөвзулара чәлб едир, халгын хејринә гәләм чалмаға сәсләјир, јарадычылыг истигамәтләрини ардычыл олараг изләјирди. Романтик шаир А. Сәһһәт она јаздығы бир ше'риндә бу һәгигәти бәдии усталыгла белә экс етдирир:

«Јазмысан тазә нә шејләр?» — деје сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабәән олдун, гардаш!
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән,
Һәр нә јаздысса, она бани сән олдун, гардаш!
Бир заман Һәсеһү Тәррәһ илә Сабир, бәндә,
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә.

Биримиз мәрсијәхулугда бөјүк шаир иди,
Биримиз сағәрә маил, биримиз чанана.
Биримиз һәвәдә Јәғма кими чох маһир иди,
Лаүбалы кечирирди күнүмүз рәидано.
О пәришан јухудан сән бизи бидар етдин,
Доғру, дүз јолда чалышмаглыға вадар етдин.

Ше'рдән мә'лум олур ки, Аббас Сәһһәти вә башга шаирләри мәрсијә, гәзәл әдәбијјатындан узаглашдырыб, заманын руһуна ујғун бир јарадычылыг јолуна салмагда Фиридун бәјин хејирли мәсләһәтләри, мүсбәт тә'сири олмушдур. Даһа бир сыра јазычы вә шаирләрлә мәктублашан Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатыны тарихи инкишафда изләдији кими, мүасирләринин дә әдәби ирсинә һәссаслыг вә гајғыкешликлә јанашмышдыр. О, достларына јалныз мәсләһәт вермәклә мәһдудлашан әдәбијјатшүнас дејилди, ејни заманда, онларын нөгсаныны чәсарәтлә, хејирхаһлыг вә инчәликлә тәнгид едирди. Бу кејфијјәт исә ону бир әдәбијјатшүнас олмагдан башга, мүгтәдир тәнгидчи кими дә таныдырды. Бу чәһәтдән о, бөјүк Мирзә Фәтәлинин давамчысы, реалист-демократик әдәбијјатымызын атәшин тәблиғатчысы иди.

1905-чи ил ингилабындан сонра Ф. Көчәрли јени јарадычылыг јолуна дүшүр; ингилаби мөвге тутан «Молла Нәсрәддин» әдәби чәбһәсинә кечир. Мараглы бурасыдыр ки, онун сәнәт, әдәбијјат, ана дили, гадын азадлығына даир фикирләри илә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, һәмчинин башга көркәмли молланәсрәддинчиләрин әсәрләри арасында гырылмаз әлагә вар. О, «Молла Нәсрәддин»и әсл халг журналы, һәгигәт чарчысы һесаб едир, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир јарадычылығыны тәгдир едәрәк онларла бир чәбһәдә дөнмәдән гәләм чалырды.

Ф. Көчәрлинин педагожи фәалијјәти халгын сәадәти, хошбәхт, мәдәни кәләчәји уғрунда ардычыл мүбаризәси јолунда онун тәнгидчилији илә бир нөгтәдә бирләширди. Сонралар, Гори семинаријасынын Азәрбајчан ше'бәси Газаға көчәндә (1918) Ф. Көчәрли семинаријанын директору олур. Бүтүн сә'ј вә бачарығыны милли зијалыларын јетишмәсинә сәрф едир. Халг шаирләри С. Вурғун, О. Сарывәлли вә башгалары бу заман Фиридун бәјин шакирдләри олмушлар.

Һәлә тәләбәлик илләриндән Ф. Көчәрли әдәби материаллары топламаг, классикләрин тәрчүмеји-һалы, әсәрләри һаггында охучулара јығчам мә'лумат вермәк, беләликлә дә әдәбијјат мәчмуәләри дүзәлтмәк фикринә дүшмүшдү. Бу мәгсәдлә о, мүасир шаир вә әдибләрлә, тәләбә вә мүәллимләрлә, бүтүн Габагчыл Азәрбајчан зијалылары илә јазышыр, архивләрдән, шәхси китабханалардан чохлу материал топлајырды. Ф. Көчәрли, дөврүнүн өнчүл бир зијалысы кими, мүтәрәгги дүнја вә реалист рус әдәбијјатынын зәнкин тәчрүбәсиндән истифадә едир, халгын һәјатында инчәсәнәтин, әдәбијјатын мөвгејини јүксәк гијмәтләндирирди.

1904-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап етдирдији бир әсәриндә јазырды: «Бир милләтин әдәбијјаты, демәк олар ки, онун мәишәтинин ајинәсидир. Һәр бир милләтин доланачағыны, өвзанмәишәтини, дәрәчеји-тәрәггисини, мәртәбеји-кәмалыны, гүдрәт вә чәлалыны онун әдәбијјатындан билмәк олар».

Онун узун илләр боју ағыр зәһмәт сәрф едиб классик әдәбијјат нүмунәләрини топламасы мәһз бу нәчиб фикрин, вәтәндашлыг идеалынын сәмәрәли нәтичәси иди. Топладығы материаллары Ф. Көчәрли китаб шәклиндә чап етдирә билмәди, фәалијјәтинин чошғун чағларында, 1920-чи илдә вәфат етди. Онун бөјүк зәһмәти һәдәр кетмәди, топладығы әдәби әсәрләр, шаир вә јазычылар һаггында јаздығы очерк вә тәрчүмеји-һаллар 1925—26-чы илләрдә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» ады илә чап едилди. Бөјүк алимин әдәби-нәзәри ирси сон дөврдә кениш тәдгиг олунмушдур. Онун һаггында хүсуси монографија вә мәгаләләр чап едилмиш, 1963-чү илдә «Сечилмиш әсәрләри» ајрыча китаб шәклиндә нәшр олунмушдур. Әдәбијјатшүнасын «Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы икичилдлик гијмәтли әсәрләринин биринчи китабы 1978, икинчиси исә 1981-чи илдә чапдан чыхмышдыр.

* * *

Гәдим тәзкирәләр, чүнкләр вә әдәбијјат мәчмуәләрини нәзәрә алсаг, әдәбијјат тарихимизин өјрәнилмәси мәрһәләләрини кечмиш заманларла әлагәләндирмәк олар. Лакин әдәбијјатшүнаслыг елми биздә сонралар јаранмышдыр. Бу бахымдан Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи бөјүк драматург вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундова борчлудур. Онун башладығы нәчиб вәтәнпәрвәрлик ишини бизим әсрин әввәлләриндә пешәкар бир әдәбијјатшүнас-тәнгидчи кими Ф. Көчәрли давам етдирмишдир. Ҹ. Мәммәдгулузадә, С. С. Ахундов, С. Гәнизадә, Ү. Һачыбәјов вә башгалары кими, о да Гори семинаријасынын јетирмәси иди. Габагчыл рус вә дүнја елминә дәриндән јијәләнмәси, заманын апарычы тәфәккүр тәрзи, нәһајәт, өз халгынын мөвчуд дөзүлмәз вәзијјәти Фиридун бәји сөз мејданына, мәтбуат вә һәгигәт меј-

данына чыхармышды. Һәлә илк јарадычылыг илләриндән о, чәмијјәтин, һәмчинин сәнәт вә әдәбијјатын мүтәрәгги, халг үчүн хејирли мејлләрини тәгдир вә тәблиғ едирди. О заманын маарифпәрвәрләри илә бир сырада Фиридун бәј дә бу фикирдә иди ки, халгын гәфләтдә вә керидә галмасына сәбәб олан әнкәлләрдән бири дә фанатизм јајан руһанилардир. Она көрә дә Фиридун бәј бу «бәд әмәлли вә тамаһкар» адамлара «...даһа чох нифрәтим вар вә беләләринә һәмишә дүшмән олмушам», — дејирди.

Биринчи рус ингилабынын тә'сири илә Азәрбајчан ичтимаи вә әдәби фикри тарихиндә јаранан зиддијјәтли бир дөврдә Фиридун бәјин тутдуғу јол ајдын иди. Халга, онун сәнәт вә әдәбијјатына габагчыл фикир вә дүшүнчәләр мөвгејиндән јанашмаг, халглар достлуғуну, вәтәнпәрвәрлији, реалист әдәбијјаты, халгын интибаһына тәкан верән ше'ри, сәнәти тәблиғ етмәк, кечмиш милли әдәби ирси топламаг, һаггында әсәрләр јазыб, мүмкүн гәдәр кениш планда башга милләтләрә танытмаг! Бу иди онун идеалы. Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри, сәнәт вә әдәбијјат гаршысында гојдуғу вәзифәләр ингилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» мәктәби илә үзви шәкилдә бағлыдыр. О да халгын шүуруну, зеһнини күтләшдирән, она лајла чалан, сәбирли олмаға, мүтилијә сүрүкләјән адамларын, әсәрләрин дүшмәни иди. Халгыны елм вә мәдәнијјәт бахымындан башгаларына нисбәтән кери көрәндә Фиридун бәјин гәлби аловланыр, һиддәтләнирди. Одур ки, халгы ајылтмағы, һәјатда она дүзкүн јол көстәрмәји һәр бир зијалынын, гәләм саһибинин вәтәндашлыг борчу сајырды. О, әдәбијјата да белә бир тәләб вә ме'јарла јанашырды. Үзүнү вәтәндашларына тутуб јаныглы үрәклә, садә бир дилл дејирди:

«Еј гардашлар, һәјатын гәдрини билиниз... ајылыныз, һәрәкәт единиз, гапы-бачаларынызы ачыныз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишилсин. Көзләринизин тозуну силиб диггәт илә әтрафа бахыныз, һәр кәс ишләјир, чалышыр, һәјатдан нәф'бәрдар олур».

Бу, һәр шејдән әввәл, һәјата, фәалијјәт вә мүбаризәјә чағырыш иди. Бу бөјүк зијалы нәчиблији Фиридун бәјин публисист әсәрләри үчүн сәчијјәви чәһәтдир. Кечән әсрин сону, бизим әсрин әввәлләри үчүн мүстәсна әһәмијјәти олан бејнәлмиләлчилик вә халглар достлуғу идејасы да бу көркәмли әдәбијјатшүнасын гәләминдән чыхан әсәрләрдә күчлү хәтт иди. Дүнјанын бир сыра халгларынын әдәбијјаты илә јахындан танышлыг бу саһәдә она чох көмәк едирди. Рус әдәбијјатынын Пушкин, Гогол, Чехов кими классикләри, ермәни вә күрчү сәнәткарлары һаггында мәгалә вә фикирләри дә бу мүлаһизәни тәсдиг етмәкдәдир. О, Пушкин вә Гоголун јарадычылыг үслубуну дүрүст гијмәтләндирмәјә чалышыр, Чехову бөјүк сөз устасы кими тәгдир едир, мәшһур ермәни драматургу Габриел Сундукјанын вәфатына дәриндән кәдәрләнирди. Рус классикләриндән, јахуд да гоншу халгларын

сәнәткарларындан сөһбәт ачанда да Фиридун бәј бизим әдәбијјатла мүгајисәләр апарырды. Пушкин, Гогол ирсиндән сөһбәт ачаркән о, Мирзә Фәтәли реализмини јада салыр, охучунун нәзәрини доғма әдәбијјатын тарихинә вә бу күнүнә јөнәлдир, һәјат вә сәнәт һәгигәтини она баша салмаг истәјирди. Гоголла М. Ф. Ахундов реализми арасында бир јахынлыг көрән Ф. Көчәрли «Николај Васиљевич Гогол» адлы мәгаләсинин сонунда гејд едирди ки, «Мирзә Фәтәли дәхи өз комедијаларында хәјалат күчү илә вә савад зорујла бир шеј јаратмајыб, һәр нә јазыбса, доланачағымызын ејниндән вә мәишәтимизин әвзан-әһвалындан көтүрүбдүр».

Көркәмли әдәбијјатшүнас бурада һәмчинин романтизм илә реализм арасындакы фәрги ачыр, драматургун реалист сәнәтинә јүксәк гијмәт вермәклә ону дүнја әдәбијјатынын мүтәрәгги голу илә бағлајырды.

Ф. Көчәрли өз публисист әсәрләри, әдәби-тәнгиди мәгаләләри илә дә халглар достлуғу вә гардашлығы идејасыны јајмаға чалышырды. Чаризм 1905-чи ил иғтишашларындан вәһимәјә дүшүб Загафгазија халглары арасына зиддијјәт, һәтта милли гырғын салдығы күнләрдә Ф. Көчәрли өз мүбариз, кәскин гәләмини бу һијләкәр, алчаг нијјәтә гаршы јөнәлтмишди. Ингилабчы сатирик Сабирин мәшһур «Бејнәлмиләл» (1905) ше'риндә, «Молла Нәсрәддин» (1906) журналынын бу мөвзуда чап етдији карикатураларда экс етдирилән достлуг вә гардашлыг идејасы мотивләри Фиридун бәјин јарадычылығы үчүн дә сәчијјәви иди. Онун чаризмә гаршы јөнәлмиш кәскин, ифшаедичи фикирләри, ермәни вә Азәрбајчан халгларыны әввәлки кими достлуға, сүлһә чағырмасы Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир әдәби чәбһәсиндән иди. 1906-чы илдә «Дә'вәт-Гоч» гәзетинә јаздығы «Идарәјә мәктуб» мәгаләси илә гардаш халглар арасында «фитнә вә фәсад» төрәдән чар һөкумәтини тәнгид едир, ермәниләри вә азәрбајчанлылары меһрибан гоншулуға, савашдан барыша чағырырды.

* * *

Ф. Көчәрлинин, бир әдәбијјатшүнас кими, һәлә өз мүасирләри арасында танынан 1905-чи ил ингилабындан әввәл чап етдирдији «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» (1903), сонралар гәләмә алдығы «Мирзә Фәтәли Ахундов» (1911) вә «Балалара һәдијјә» (1912) китаблары иди.

1903-чү илдә рус дилиндә јаздығы биринчи китабда мүәллиф әдәбијјатымызы хроноложи јолла тәдгиг едир. Әсәрин елми-тарихи әһәмијјәти ондадыр ки, гәдим әдәбијјатымыз, ајры-ајры шаир вә јазычыларын әдәби-бәдии ирси илк дәфә топлу һалда тәдгиг вә тәһлил олунур. Бу әсәрин Фиридун бәј, М. П. Вагифин јарадычылығы тимсалында XVIII әсрдән башлајыр. Вагифдән әввәлки әдәби просеси, ана дилиндә, һәмчинин фарсча јазан бир чох Азәрбајчан шаирләринин јарадычылығыны өјрәнмәдији

806—27

үчүн сәһв олараг өз тәдгигатыны, јазылы әдәбијјатымызын тарихини Вагифлә башлајыр, ону Азәрбајчан әдәбијјаты вә әдәби дилинин баниси һесаб едир. Буна көрә дә фарс әдәбијјатынын тә'сирини хејли мүбалиғәли верир. Бу китабда бә'зи башга гүсурлара да раст кәлирик.

«Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты»нда Вагиф јарадычылығындакы хәлгилик, реализм, дилин садәлији бир мәзијјәт кими тәгдир олунур. Мүәллиф, Вагифин реал, һәјати көзәлләри вәсф едән гошмаларындан хүсуси илһамла данышыр, онлары поезија инчиләри адландырыр. Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Нәриманов, С. Гәнизадә вә башгаларынын да әсәрләринә мүәллиф реализм бахымындан, халг һәјатыны дүзкүн әкс етдирмәк, она хејир вериб-вермәмәк мөвгејиндән јанашыр. Көркәмли әдәбијјатшүнасын Закир вә Сејид Әзимин сатирик гәләминә, Мирзә Фәтәлинин көз јашы илә чулғашан гәһгәһәләринә јүксәк гијмәт вермәси дә диггәтәлајигдир. О, «Һачы Гара» мүәллифинин комедијаларыны халг һәјатыны доғру-дүзкүн әкс етдирән бир күзкү һесаб едирди.

Мирзә Фәтәлинин халга јахынлығы, халг адәти вә мәишәтини дәриндән дујуб әкс етдирмәси, охучу вә тамашачыны инандырмасы Ф. Көчәрлинин ән чох севдији, гијмәтләндирдији бир чәһәт иди. Бөјүк драматург һаггында о белә јазырды: «Онун комедијалары чанлы, ојнаг вә јахшы ишләнмиш Азәрбајчан ләһчәсиндә јазылмышдыр. Дилинин белә чанлылығы вә садәлији, мәзмунунун долғунлуғу вә һәјатилији сајәсиндә бу әсәрләр бүтүн савадлы күтләнин малы олмушдур».

«Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» әсәриндә мүәллиф, Н. Нәримановун «Наданлыг», «Дилин бәласы» пјесләрини мәзмун зәифлијинә, гејри-тәбии сонлуг вә дил гүсуруна көрә кәскин тәнгид едирди. Хүсусилә «Баһадыр вә Сона» романыны нәдәнсә «мүвәффәгијјәтсиз гәләм тәчрүбәси» кими гијмәтләндирирди. Бундан әввәл исә 1895-чи илдә «Новоје обозреније» гәзетиндә чап етдирдији «Азәрбајчан комедијалары» мәгаләсиндә Н. Нәримановун «Наданлыг» әсәриндә мүәллим сурәтинин бир зијалы кими зәифлијини, һадисәләрин гејри-тәбии инкишафыны, әсәрин дилини чидди тәнгид етмишди. Бу тәнгиддә, әлбәттә, мүәјјән солчулуг мејли ајдын көрүнүрдү. Анчаг «Наданлығ»ын тәнгид едилмәси әсәр мүәллифинин сонракы әдәби јарадычылығына чидди сәмәрә вермишдир. 1916-чы илдә «Һифз-сәһһәт» адлы мәгаләсиндә («Јени игбал» гәзети) Н. Нәриманов бу мүнасибәтлә јазырды:

«Дүз 20 ил бундан мүгәддәм мән «Наданлығ»ы јазыб мејдана бурахдым. Мәшһур мүһәррирләримиздән бири, рәфигимиз Фиридун бәј Көчәрли «Наданлығ»ы рус дилиндә тәнгид етди, јарамаз бир шеј һесаб едиб јазаныны, јә'ни мәни лазымынча чубуглады. Охујан дејирди, «Наданлығ»ы јазан даһа әлинә гәләм кәрәк көтүрмәсин. Фәгәт онун чубугламагы «Надир шаһ»ын мејдана кәлмәсинә сәбәб олду».

Бу сәмими е'тирафда бөјүк бир һәгигәт вардыр.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасы вә нәшри, елми-нәзәри јолла үмумиләшдирилмәси дә Фиридун бәјин диггәтиндән јајынмырды. Бунун нәтичә вә сәмәрәси олан «Балалара һәдијјә» фолклор топлусу халгын чанлы сөз сәнәти булағындан дурула-дурула сүзүлүб кәлән елә зәриф, парлаг, әлван инчиләри әһатә едир ки, инди дә балача охучуларын бәдии зөвгүнә, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә јахындан јардым көстәрмәкдәдир. Ф. Көчәрли фолклор нүмунәләрини садәчә топлајыб чап етмәклә мәһдудлашмырды. Зәнкин вә әлван халг әдәбијјаты инчиләри барәдә мүәјјән елми-нәзәри мулаһизә дә јүрүдүрдү. «Балалара һәдијјә» китабына јаздығы «Мүһәрририн ифадеји-мәрамы» адлы мүгәддимәдә о, заман кечдикчә унудулан халг бајатыларыны, нағыллар, тапмачалар, аталар сөзү вә мәсәлләр, сајачы сөзләрини ән зәнкин хәзинә һесаб едир, кәнч нәслин тәрбијәсиндә фолклорун мүстәсна хејри олдуғуну көстәрирди. О өз халгынын шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини көз бәбәји кими горујуб сахлајан, нәсилдән-нәслә, замандан-замана өтүрән гоншу халглары нүмунә көстәрәрәк јазырды: «О милләт ки, өз тарихини, доланачағыны, вәтәнини вә дилини севир — бу гисим әсәрләри кәмали-шөвг вә диггәтлә чәм едиб зигијмәт сәрмајә кими сахлајыр вә балаларынын илк тә'лим вә тәрбијәсини онлары өјрәнмәк илә башлајыр».

Фиридун бәјин вәтәнә, халга, онун чох гәдим вә зәнкин сөз сәнәтинә, ушагларын бәдии зөвг тәрбијәсинә дәрин мәһәббәтини әкс етдирән «Балалара һәдијјә» анчаг јенијетмәләрин дејил, бөјүкләрин дә гәлбинә сығал вермәк, онларда халгын ибрәтамиз мәдәнијјәт тарихинә севки һиссләри ојадыб јашатмаг мәрамы изләјир.

«Балалара һәдијјә»ни мүәллиф вәтән вә милләт гаршысында өз борчу сајыр. Чүнки ону охујанларын «гәлби ачылыб хәндан олачагдыр. Балалар шад олачаг бу сәбәбә ки, онда дәрч олунан әсәрләрин чүмләси онларын дүнјасындадыр, тәбиәтләринин иғтизасына мүвафигдир. Бөјүк адамларын үрәкләринин ачылмағына сәбәб бу олачагдыр ки, онлар мүталиә әснасында өз ушаглыг вахтыны билаихтијар хатирләринә кәтирәчәкләр. Бу исә јә'ни гәлби шад етмәк, өзлүјүндә бир хидмәтдир».

Ири һәчмли әсәрләрдән башга, Ф. Көчәрлинин гәләминдән ики јүзә гәдәр мәгалә чыхмышдыр. Бунларын әксәријјәтиндә о истәр классик ирсә, истәрсә дә XX әср әдиб вә шаирләринин јарадычылығына мүасирлик, хәлгилик, идејалылыг мөвгејиндән јанашмышдыр. Азәрбајчан реалист јазычыларындан М. Ф. Ахундов вә Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығына тәнгидчинин мәгаләләриндә даһа кениш јер верилмишдир. «М. Ф. Ахундов» (1911), «Азәрбајчан комедијалары» (1895), «Мүсәлман мүәллимләринин һиммәти» (1903); «Николај Васиљевич Гогол» (1909) вә с. әсәрләриндә Ф. Көчәрли бөјүк реалист М. Ф. Ахундов һаггында фикирләрини даһа да дәринләшдирир, драматур-

гүн јүз иллик јубилеји мүнасибәтилә јаздығы китабчада Мирзә Фәтәли реализминин, күлүш вә сәнәткарлығынын мүһүм хүсусијјәтләрини шәрһ едир, онун ше'рләриндән, комедијаларындан, әлифба ислаһатындан кениш сөһбәт ачыр:

«Мәрһум Мирзә Фәтәлинин комедијалары мәишәтимизин тәәччүблү бир ајнасыдыр ки, заһиримизи дә вә батинимизи дә ејнилә көстәрир... Мирзә Фәтәлинин комедијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән дә һәзин-һәзин ағлајыб көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма көз јашы дәрунидир, көрүнмүр. Онун ағыр дамчылары үрәјин үстүнә дүшүб ону дәлир, јаралајыр».

Тәнгидчи мәгаләләриндә дә бөјүк драматургун һәјаты дәриндән өјрәндијинә, һадисә вә адамлара һәссаслығына, дәрин мүшаһидәчилијинә ајрыча диггәт јетирир. Молјер, Гогол кими гүдрәтли драмнәвисләрлә ону јанашы гојур. «Һачы Гара» вә башга комедијалардакы һәјат һәгигәти, биткин тип вә характерләр, реал мәишәт сәһнәләри әдәбијјатшүнасын диггәтиндән јајынмыр. Онун фикринчә, драматург Һачы Гараны о гәдәр тәбии, инандырычы јаратмыш ки, «куја мәрһум Мирзә бүтүн өмрүнү мәзкур Һачы илә бир јердә кечирибдир вә онун үрәјиндә олан фикирләрини, һәр бир чүз'и һәрәкәт вә рәфтарыны, адаб вә әхлагыны лајигинчә өјрәнибдир».

Ејни мүнасибәти биз тәнгидчинин Ҹ. Мәммәдгулузадә, «Молла Нәсрәддин» журналы, Ј. В. Чәмәнзәминли һаггында јазыларында да көрүрүк. Беләликлә, онун һәјаты дәриндән өјрәнмәк, һадисә вә инсанлары һәссаслыгла мүшаһидә етмәк, бүтүн бунлары күчлү реалист гәләмлә әкс етдирмәк мәсәләләринә бөјүк әһәмијјәт вердији ајдын олур. Тәнгидчи бу гәнаәтә кәлир ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һекајәләри бош тәхәјјүлә дејил, реал һәјат зәмининә әсасланыр. «Уста Зејнал» (1906) адлы мәгаләсиндә тәнгидчи һекајә мүәллифинин инчә мүшаһидәчилијини, парлаг истедадыны, халгы јахшы танıјыб өјрәндијини хүсусилә көстәрир. Уста Зејналын тәнбәллик вә сүстлүјүнү, фәалијјәтсизлијини о, Муғдуси Акопла мүгајисәдә ачыр. Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри, сәнәт вә әдәбијјата вердији тәләбләр реализмә әсасландығындан о, тәнгиди реалистләри, һәмчинин Ҹ. Мәммәдгулузадәни, онларын мәнсуб олдуғу әдәби мәктәби гијмәтләндирәркән дә јанылмырды. Тәнгидчинин хүсусилә «Молла Нәсрәддин» журналына мүнасибәти буну демәјә бир даһа һагг верир.

«Сабир һаггында», «Вәфати-шаир» адлы мәгаләләриндә алим, ингилабчы сатирик Сабирин әдәби ирсинә, халгын нитибаһына, тәрәггисинә тәкан верән гијмәтли ше'рләринә һәссаслыгла јанашыр. Көркәмли әдәбијјатшүнас вахты кечмиш ше'р формаларына, мүасир һәјатла сәсләшмәјән мәзмунсуз әсәрләрә, гафијәпәрдазлыға, гәлиз ибарәчилијә јабанчы иди. Бунлара гаршы Сабиранә ше'ри, бөјүк идеаллар поезијасыны гојурду. Охучунун тәләбини өдәмәјән, зөвгүнү охшамајан «сүн'и, јекнәсәг форма вә мәзмуну илә һамынын зәһләсини төкән» шаирләри тәнгид едәркән дә әдәбијјатшүнас идејача дөврүн ән габагчыл әдиб вә шаирләри, реалистләри илә бирләширди. О тәләб едирди ки, сәнәт әсәриндә, хүсусилә ше'рдә «һиссијјати-һәгиги» вә «зөвгитәбии» олсун. Бүтүн өмрү боју, мүхтәлиф заманлар үчүн ејни форманы сечән, јалныз бир мөвзудан — ешг-мәһәббәтдән јазан, халг күзәраныны јада салмајан вә сәнәтлә халг мәишәти арасында бир нөв учурум јарадан јазычылары Фиридун бәј әсл сәнәт јолуна чағырырды. О тәкчә тәнгид етмәклә мәһдудлашыб галмыр, һәм дә јол көстәрирди, нәдән вә нечә јазмағын сирләрини ачырды. Тәнгидчи «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» мәгаләсиндә јазырды: «Көзәл нәсиһәтләр, һикмәтамиз һекајәләр, вәтәнә, мәһәббәт, милләтә хидмәт, тәварихдән шајани-диггәт әһвал вә рәвајәтләр, достлугда сәдагәт, әһдә вәфа етмәк вә бунлар мисилли мин чүрә уча фикирләр вә мүгәддәс һиссләр» шаирләри мәшғул етсә даһа јахшы олар. Нәзәрдә тутдуғу али фикир вә мүгәддәс һиссләри мүвафиг, хошакәлән, јени вә чазибәли формаларда әкс етдирмәји дә о, сәнәткардан тәләб едирди. О бу фикирдә иди ки, инди Азәрбајчан һәјаты сатирик әсәрләр үчүн даһа зәнкин мөвзу вә материал верир. Халгын һәјатында олан бәлалары, ичтимаи гәбаһәтләри сәһнә әсәри, комедија васитәсилә мејдана гојуб јох етмәк мүмкүндүр. Чүнки бу формада олан әсәрләр сәһнәдә көстәрилир, чамаат өз ејбини көрүр, она күлүр, ислаһ олунур. «Гаранлыгда галанларымыз», «Мәишәтимизә даир», «Дүнјада бәла нәдән төрәјир?», «Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз» вә с. мәгаләләриндә Ф. Көчәрли әдәбијјатшүнас олмагдан чох, бир ичтимаи хадим, халгыны, торпағыны севән бир вәтәндаш кими чыхыш едирди. Гадын азадлығы, гызлары вә үмумән ушаглары охутмағын хејри ону һәмишә дүшүндүрүр, бу һагда јазмаға сөвг едирди. Халгын кәләчәји наминә о, мәрд мүбариз, өз вәтәнинин дајағы ола биләчәк кәнчләри тәрбијә етмәји бир вәзифә кими гаршыја гојур, бу ишдә габагчыл сәнәт вә әдәбијјата мүстәсна әһәмијјәт верирди. Һәгиги көзәллик ады алтында тәнгидчини дүшүндүрән бу иди ки, гызларымыз, гадынларымыз охујуб савадлансын, елм вә мәдәнијјәтдән, дүнја һадисәләриндән хәбәрдар олсунлар. Савадлы ана, мәдәни гадын өзүнә лајиг өвлад тәрбијә едәр ки, бу да кәләчәк мәдәни халг, чәмијјәт демәкдир. О, көзәллијә даир фикирләрини белә јекунлашдырыр:

«Әсл көзәллик сурәтдә дејил, ағыл вә камалда, әхлаг вә сирәтдәдир». Беләликлә, Ф. Көчәрли мә'нәви көзәллији, тәмиз әхлагы, саф аилә тәрбијәсини чәмијјәтин, халгын кәләчәји үчүн вачиб шәртләрдән билиб, ону заһири парлаглыг вә чазибәдарлыға гаршы гојурду. Онун көзәллик һаггында фикирләри һәјатла, мә'на вә мә'нәвијјатла бағлы олдуғундан, бөјүк рус тәнгидчиси Н. Г. Чернышевскинин «Сәнәтин варлыға естетик мүнасибәтләри» әсәри илә сәсләшир.

Фиридун бәјин «Ана дили» (1913) мәгаләси јазылдығы дөвр үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Бу о заман иди ки, түрк

мүһәррири Сәбрибәјзадә Халид Хүррәм «Шәлалә» журналында гәлиз бир дилдә әсәрләр чап етдирмәклә Азәрбајҹан дилини корлајырды. Бүтүн молланәсрәддинчиләр, хүсусилә Ҹ. Мәммәдгулузадә илә Әли Нәзми белә журнал вә мүһәррирләрә гаршы амансыз мүбаризә едирдиләр. Ф. Көчәрли бу саһәдә дә идејача онларла бирләширди. О, Истамбулда јарымчыг тәһсил алыб, адынын да ахырына бир ләгәб гошмагла өзүнү јазычы адландыранлара, Азәрбајҹанын ше'ријјәтли, ширин дилини корлајанлара дүшмән иди. Гәләм достларына төвсијә едирди ки, садә, анлашыглы јазсынлар. Дилдә әлламәлик етмәк јарамаз, бу, охуҹу илә јазычы арасында кечилмәз сәдд јарадыр. Тәнгидчинин «Ана дили» мәгаләси «Молла Нәсрәддин»дә чап олунмуш, журналын дилдә миллилик вә садәлик сијасәтини мүдафиә етмишдир. Мәгаләдә буржуа-пантүркист мүһәррирләрин — Әли бәј Һүсејнзадә вә Халид Хүррәмин јерли мәтбуата кәтирдији гәлиз ибарәләр, османлычылыг мејли кәскин тәнгид олунур. Фиридун бәјин ана дили һаггында фикирләри бу күн дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир: «Һәр милләтин өзүнәмәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр, һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир».

Лакин көркәмли әдәбијјатшүнас, бә'зи мәсәләләрдә олдуғу кими, дилин јаранмасы вә тарихи инкишафынын шәрһиндә дә идеалист мөвге тутур, ајры-ајры керидә галмыш тајфа вә халгларын, онларын дилиндәки бәситлик вә лүғәт јохсуллуғуну хилгәтлә, истеʼдадсызлыгла бағлајырды. Дилдә тәфәккүрүн вәһдәти, фикрин садәлик вә ајдынлығы, сүн'и ибарәбазлыг етмәјин сәбәби кими мәсәләләри исә о тамамилә дүзкүн мөвгедән шәрһ едәрәк јазырды: «Бизим јәгинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыгдыр. Ибарәпәрдазлыг фикрин бошлуғуна вә бир дәрәҹәдә јохсуллуғуна дәлаләт едир, доғру вә сәламәт фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олур. Анҹаг сәрсәриләрин вә мүхтәллиш-шүүр кәсләрин сөзләри башсыз вә бинасыз олур ки, онлары анламаг гејри-мүмкүндүр».

* * *

Ф. Көчәрлинин јарадыҹылығында әсас јери «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәри тутур. Һәлә мүәллимлик етдији илләрдә о, классик Азәрбајҹан шаирләринин әдәби ирсини топламаг, онлар һаггында фикир јүрүтмәк һәвәсинә дүшмүшдү. Бу мәгсәдлә о бир тәрәфдән мөвҹуд китабхана вә архивләрдән истифадә едир, дикәр тәрәфдән исә зијалыларла, ајры-ајры ше'р, китаб һәвәскарлары илә әлагә сахлајыр, лазым олан материалы топлајырды. Әдәбијјат тарихчиләринә о замана гәдәр мә'лум олан «Мәҹмуеји-әш'ари-Вагиф вә мүасирини-дикәр» (Мирзә Јусиф Нерсесов), «Әш'ари-шүәраји-Азәрбајҹан» (Адолф

Берже), «Ријазүл ашигин» (Мүҹтәһидзадә), «Тәзкиреји-Нәвваб» (Мир Мөһсүн Нәвваб), «Мәҹмуеји-әш'ари-шүәраји-Азәрбајҹан» (Һүсејн әфәнди Гаибов), «Атәшкәдә» (Лутфәли бәј Азәр), «Данешмәндани-Азәрбајҹан» (Мәһәммәдәли Тәрбијәт) мүәллифләри әдәби-бәдии әсәрләри, классик сөз усталарынын әдәби ирсиндән бә'зи нүмунәләри топламышдылар. Ф. Көчәрли исә јалныз топлајычы кими мәһдудлашмыр, шаирләр, јазычылар, онларын мүһити вә әсәрләри һаггында фикир дејир, әдәби просесә ајыг бир тәнгидчи, инҹә зөвглү, дәрин елми мүһакимәли бир әдәбијјатшүнас кими јанашырды. Онун китабында тәзкирәчилик тә'сири һисс олунса да, өз тәһлил вә тәгдир хүсусијјәтинә көрә орижиналдыр вә тәзкирәләрдән, чүнкләрдән чох сечилир.

Мүәллиф узун илләр үзәриндә ишләдији «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын илк сәһифәләриндә ону тәзкирәләрдән белә фәргләндирир:

«...Лутфәли бәјин китабы илә бизим мәҹмуәнин арасында тәфавүт чохдур. Белә ки, мәрһум Азәр «Атәшкәдә»синдә һәр бир шаирин тәрҹүмеји-һалына даир мүхтәсәр әһвал јазыб, әсәрләриндән азачыг вә бир-биринә мүнасибәти олмајан нүмунәләр көстәрир. Амма биз мүмкүн олдуғу гәдәрдә мәшһур шүәра вә үдәбамызын һәм тәрҹүмеји-һалларына вә һәм асари-гәләмијјәләринә даир әтрафлы мә'лумат вермишик, мәзкур әсәрләрин һаггында өз рә'ј вә тәсәввүратымызы јазыб тосиф вә ја тәнгидә лајиг олан мәгам вә нөгтәләри шәрһ вә бәјан етмишик. Һәр бир шаирин мәсләкини, үслуби-кәламыны вә өз әср вә заманәсинин тәгазасынча нә нөв әсәрләр вүҹудә кәтирдијини вә онларын ҹамаатымыза һүсни-тә'сирини, хејир вә ја зәрәрини бәгәдри-гүввә ачыб көстәрмишик».

Беләликлә, Фиридун бәјин китабында сәнәт вә сәнәткарлыг бахымындан зәифлә гүввәтли, тәсадүфи әсәрләрлә бөјүк әдәби абидәләр, классик сәнәт инҹиләри ајырд едилир, өзүнә лајиг гијмәт алыр. Тәнгидчи ајры-ајры сәнәткар вә әсәрләрдән данышаркән онлары мүһит вә шәраитдән ајырмыр, заманла сәнәткар, дөврлә инҹәсәнәт, иҹтимаи, әдәби-естетик фикир арасындакы тәбии әлагәнин үмуми мәнзәрәсини әкс етдирмәјә чалышыр. О, ејни заманда, јазычыларын мәнсуб олдуғу әдәби ҹәрәјан вә мәктәбдән, әсәрләринин дил-үслуб хүсусијјәти вә тә'сир даирәсиндән сөһбәт ачыр. Бүтүн бу кејфијјәтләр исә «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары»ны ҹүнк вә тәзкирәләрдән ајырыб тәдгигат характерли әдәбијјат тарихинә чевирир.

Тәнгидчи бу әсәриндә дә бүтүн әдәби һадисә вә фактлара, сәнәткарын әдәби-бәдии ирсинә халгын һәјаты вә мәишәти, мүбаризә вә арзулары бахымындан јанашыр. Рус вә дүнја әдәбијјатындан кәтирдији мисаллар, апардығы мүгајисәләр онун кениш ерудисијалы, дәрин биликли, инҹә вә һәссас зөвглү бир әдәбијјатшүнас олдуғуну көстәрир. Вахтилә Ф. Көчәрли Азәрбајҹан әдәбијјатынын тарихини М. П. Вагифдән башладығы һалда, бу китабыны Азәрбајҹан шаирләринин бабасы һесаб етдији Мәһәм-

мәд Фүзули илә башлајыр. Сонра гәдим вә гүдрәтли сөз усталары Хагани, Низами, Фәләки, Нәсими вә башгаларындан сөһбәт ачыр вә бир нөв әввәлки сәһвини дүзәлдир. Бөјүк шаир вә әдибләрин тәрҹүмеји-һалыны, јарадыҹылығыны кениш шәрһ етдији һалда, бә'зиләринин анҹаг әсәрләринә үстүн јер верир вә нәтиҹә чыхармағы, тәһлил, тәнгид вә тәгдир етмәји охуҹунун ихтијарына бурахыр.

«Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» ики ҹилддән (дөрд һиссә) ибарәтдир. Бурада Азәрбајҹан, фарс, әрәб дилләриндә јазыб-јаратмыш 120-дән чох әдәби шәхсијјәт һаггында мә'лумат верилир ки, бунлар, әлбәттә, бүтүнлүкдә Азәрбајҹан шаир вә әдибләридир. Әсәр елми-нәзәри мүгәддимәдән, тарихи очеркләрдән, сәнәткарларын һәјат вә јарадыҹылығындан бәһс едән мәгаләләрдән ибарәтдир.

«Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын «Башланғыҹ»ында мүәллиф халгын мәдәнијјәт тарихиндә әдәбијјатын хүсуси мөвгејиндән, мәшһур әдиб вә шаирләрин мүстәсна хидмәтиндән сөһбәт ачыр. Фүзули, Низами, Фирдовси, Сә'ди, Сејид, Әзим вә Сабирин сөз һаггында гијмәтли мисра вә бејтләринә истинад едәрәк сөз сәнәтинин е'ҹазкар тә'сир гүввәси, сөзә гәнаәт етмәјин зәрурәт вә әһәмијјәти барәдә мараглы фикирләр сөјләјир. Көркәмли әдәбијјатшүнас һәр бир халгын иҹтимаи һәјатында, мәдәни тәрәггисиндә сәнәт вә әдәбијјатын ролуну, ајрыајры классик шаир вә әдибләрин хидмәтини јүксәк гијмәтләндирир, сөз сәнәтинә белә тә'риф верир: «Әрбаби-даниш вә камала мә'лумдур ки, һәр бир милләтин шә'н вә әзәмәтинә, тәрәгги вә сәадәтинә баис олан сәбәбләрдән бириси дә онун әдәбијјатыдыр. Әдәбијјат милләтин ајинеји-һәгигәтнүмасыдыр ки, онун мадди вә мә'нәви тәрәггиси вә истигбалы үчүн ничат вә сәадәт јолларыны ејнилә көстәрир. Әдиби-фазил вә шаири-габил милләтин маариф хадимләридир. Милләти һагг вә сәваба иршад едән, шөһрәт вә һөрмәтә јетирән онлардыр. Өз асарү әш'ары илә онлар милләтин ҹисминә шәфа, руһуна сәфа, фикринә ҹила, ағлына вә тамами мә'нәви вә руһани гүввәләринә балү пәр вериб уча мәгама галдырырлар».

О һәмчинин әдәбијјатын мәншәји, нөвләри (шифаһи вә јазылы әдәбијјат), әдәби-бәдии дил проблеми, Азәрбајҹанда фарсдилли ше'рин јаранмасы сәбәбләрини изаһ едир. Садәлији, халгилији, торпаға, ел-обаја бағлылығы сәнәткарын башлыҹа мәзијјәти кими тәгдир едәрәк дејир:

«Шаири-камил вә әдиби-фазил һәгигәтдә ол әдиб вә шаирдир ки, өз милләтинин дили илә данышa, үрәји илә һисс вә әгли илә фикр едә». Көркәмли алим әдәбијјатымызын Вагиф, Закир, Мирзә Фәтәли кими классикләринин әдәби ирсини дә мәһз белә бир мөвгедән тәһлил едиб гијмәтләндирир. Өз китабыны Фүзулидән башлајыб Мәһәммәд Әмин Дилсуз јарадыҹылығында тамамлајан мүәллиф онларла Азәрбајҹан шаиринин јашајыб-јаратдығы иҹтимаи-әдәби мүһит, онун фәрди дәсти-хәтти, үслубу, мәрамы,

әдәбијјат тарихимиздә мүһүм хидмәти вә мөвгејиндән ајдын мә'лумат верир. Фиридун бәјин китабында тәдгигат, тәгдимат, тәһлил, тәгдир вә тәнгид үмуми вәһдәт һалындадыр. Китабын мәзијјәтләриндән бири дә зәнкин вә орижинал фактик әдәби материала әсасланмасы, мәһз илк мәнбәләрдән, билаваситә сәнәткарларын әсәрләриндән чыхыш едәрәк, онлары тәдгиг вә тәһлил етмәсидир. Фиридун бәјин тәһлилиндә бу вә ја башга шаирин, һәтта үслубча бир-биринә јахын олан гәләм саһибләринин гијмәтләндирилмәсиндә јекнәсәглик нәзәрә чарпмыр. Классик Азәрбајҹан әдәбијјаты һаггында мүәллифин кениш мә'луматы, дәрин елми-нәзәри билији, инҹә зөвгү, хүсусән ше'рин сирләринә һәртәрәфли бәләд олдуғу китабын һәр бир сәһифәсиндә дујулмагдадыр. Фүзули, Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани кими сәнәткарлардан бәһс едән гијмәтли очеркләр бу фикри демәјә там әсас верир. «Устад әл-мәкатиб» адландырдығы Фүзулинин көзәл дујан мүәллиф онун орижиналлығыны, гәлби фәтһ едән сеһркар лирикасынын ән инҹә хүсусијјәтләрини тәһлилдән кечирир. Өлмәз сәнәти илә әсрләрин гаранлығыны јарыб нәсилләрин көнлүнү фәтһ едән Фүзули, Фиридун бәјин гәләминдә әбәдијјәт чарчысы, устад сәнәткар, шаирләр атасы кими тәгдим едилир. О, Фүзулинин «елмсиз ше'р әсасы јох дивар кими олур вә әсассыз дивар гајәтдә бие'тибар олур» сөзләрини өз мүасирләринә нүмунә көстәрәрәк, онлары халг һәјатыны өјрәнмәјә, елмә, зәһмәтә гатлашмаға тәшвиг едир. Фүзулинин һәгиги ашиглијиндән, үмумбәшәри кәдәриндән сөһбәт ачараг јазыр: «Фүзули демәк олур ки, мөһнәт јүкүнүн баркәши олуб аләми-инсанијјәтдә тәмами ғәмзәдәләрин вә мөһнәткешләрин јүкләрини көтүрмәк вә мәзлумларын һалына јанмаг үчүн хәлг олунмушдур. Фүзулинин аһ вә наләләри гарәләрә дәхи сирајәт едиб онлары да өзү илә атәши-һүзн вә әләмә јандырыр. Амма бу јанмагда бир фејз вә сәадәт вә үлвијјәт вардыр ки, о атәшә јанан истәр ки, бир дә јансын. Бу чансузлуг пәрванәнин шә'м башына доланыб јанмағына бәнзәјир».

Фиридун бәј бөјүк шаирин мәшһур «Лејли вә Мәҹнун» поемасынын мәзијјәтләрини гијмәтләндирмәкдә дил вә гәләмин аҹиз олдуғуну хүсуси тәвазөкарлыгла е'тираф едир. «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» китабында Вагиф вә Закир јарадыҹылығы мәһз орижиналлығына, хәлгилик вә садәлијинә көрә јүксәк гијмәтләндирилир. Мүәллиф Вагифи она көрә Гафгаз шаирләринин «бабасы вә устады» адландырыр ки, о, фарс вә османлы шаирләрини тәглид етмәјиб доғма ана дилиндә инҹә вә зәриф ше'рләр јазыб, буна көрә дә поезија тарихимиздә «асан вә тәбии бир јол ачыбдыр».

Истәр Вагиф, истәрсә дә Закир ше'ринин садә, ширин, ҹанлы халг шивәсинә јахынлығы Фиридун бәјин диггәтини даһа артыг ҹәлб едирди. О бүтүн башга шаирләрин дә јарадыҹылығына бу ме'јарла јанашырды. Халгын кәләчәји, мә'нәви дирилији үчүн буну мүһүм амилләрдән сајырды: «Бу сөзләрин тәмами зәрбүл мәсәл мәгамында мүттәсил дилимиздә ҹари олан сөзләрдир. Не-

чә ки милләтимиз диридир, бу садә сөзләр онун дилиндә ишләнәчәкдир вә нә гәдәр ки бу сөзләр исте'малдан дүшмәјәчәкдир, јә'ни әчнәби лисанлардан әхз олунмуш гәлиз ибарәләрин һүчуму алтында богулуб тәрк олмајачагдыр, милләтимиз дәхи өлмүјүб дири вә сәламәт галачагдыр».

Беләликлә дә тәнгидчи «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нда милли зәминлә, халг һәјаты, дили, адәт-ән'әнәси илә јахындан бағлы олан Азәрбајчан шаирләринин әчнәби тә'сирә гапылараг, гәлиз әрәб-фарс дилиндә ше'р јазанлардан фәргләндирирди. Өзкәләрни јамсыламағы һәгиги сәнәтә јабанчы сајырды.

Чидди сә'ј көстәрмәсинә бахмајараг, Ф. Көчәрли бу китабы чап етдирә билмәмишди. Әсәр анчаг совет дөврүндә чап олунмушдур. Әдәбијјатшүнасларымыз бу әсәрдән гијмәтли бир мәнбә, мә'хәз кими истифадә етмиш вә едирләр.

Әдәби тәнгид саһәсиндә М. Ф. Ахундов јолуну давам етдирән, јарадычылыг ән'әнәләри илә демократик «Молла Нәсрәддин» мәктәби мөвгејиндә дуран Фирндун бәј Көчәрлинин китаблары вә мәгаләләри бу күнүн әдәби просеси вә әдәбијјатшүнаслығы үчүн дә гијмәтлидир.

ӘДӘБИЈЈАТ

В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, Бакы, 1970.

Көчәрли Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I—II чилдләр, Бакы, 1925—1926.

Көчәрли Ф. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963.

Көчәрли Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты, биринчи чилд, Бакы, 1978.

Көчәрли Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты, икинчи чилд, Бакы, 1981.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1960.

Бәкташи И. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары һаггында, Бакы, 1978.

Әһмәдов Ч. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдриси тарихиндән, Бакы, 1971.

Нәбијев Б. Фиридун бәј Көчәрли, Бакы, 1963.

Талыбзадә К. XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Бакы, 1966.

Талыбзадә К. Сәнәткарын шәхсијјәти, Бакы, 1978.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Кириш 3

Биринчи фәсил. **Мәтбуат** 15

Болшевик мәтбуаты 18
Ингилаби-демократик мәтбуат 24
«Молла Нәсрәддин» журналы 24
«Молла Нәсрәддин»ин мәтбуата тә'сири 43
Ушаг мәтбуаты 58
Буржуа мәтбуаты 62

Икинчи фәсил. **Ингилаби-демократик әдәбијјат** 70

Чәлил Мәммәдгулузадә 77
Мирзә Әләкбәр Сабир 116
Нәриман Нәриманов 147
Әбдүррәһим бәј Һагвердијев 165
Әли Нәзми . . . . .
Мәммәд Сәид Ордубади 206
Әлигулу Гәмкүсар 213
Мирзә Әли Мө'чүз 219
Бајрамәли Аббасзадә 226

Үчүнчү фәсил. **Реалист-маарифпәрвәр әдәбијјат** 232

Сүлејман Сани Ахундов 235
Үзејир Һачыбәјов 254
Абдулла Шаиг 272
Султанмәчид Гәнизадә 282
Рәшид бәј Әфәндијев 295
Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли 308
Ибраһим бәј Мусабәјов 319
Марағалы Зејналабдин 323

Дөрдүнчү фәсил. **Романтик әдәбијјат** 327

Мәһәммәд Һади 331
Һүсејн Чавид 350
Аббас Сәһһәт 365
Абдулла бәј Диванбәјоғлу 377

Бешинчи фәсил. **Әдәбијјатшүнаслыг** 383

Фиридун бәј Көчәрли 412

Мир Джалал Али оглы Пашаев.
Фиридун Джалал оглы Гусейнов

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА XX ВЕКА

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское государственное издательство учебно-педагогической литературы «Маариф»

Баку — 1982

Нәшријјат редактору *Ә. Әлијев.*
Үз габығынын рәссамы *В. Сејтин.*
Бәдии редактору *Ј. Катакалидис.*
Техники редактору *Ә. Рәһимов.*
Корректорлары *З. Султанов, С. Асланова.*

ИБ — 1467.

Јығылмаға верилмиш 1/VI-1981-чи ил. Чапа имзаланмыш 19/I-1982-чи ил. Кағыз форматы 60×90¹/₁₆. Кағыз № 3. Латын гарнитуру. Јүксәк чап. Физики вә шәрти ч. в. 26,75. Шәрти рәнк-оттиск. 673 мин. Учот нәшр. вәрәги 26,4. Сифариш № 806. Тиражы 25 000. Чилддә гијмәти 1 ман. 25 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин «Маариф» Нәшријјаты, Бакы, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин 26 Бакы комиссары адына мәтбәәси. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Азербайджанское государственное издательство учебно-педагогической литературы «Маариф»
г. Баку, ул. А. Тагизаде, № 4.
Типография им. 26 бакинских комиссаров.
г. Баку, ул. А. Байрамова, № 3.